האנציקלופדיה העברית

כללית, יהודית וארצישראלית

כרך חמישה־עשר

הסתדרות העובדים – וטה

חברה להוצאת אנציקלופדיות בע״מ
ירושלים – תשכ״ב – תל־אביב

ENCYCLOPAEDIA HEBRAICA

הנהלה ראשית של החברה להוצאת אנציקלופדיות בע״מ
מאיר (ז״ל) וברכה פלאי

הכרך סודר ונדפס בדפוס מסדה בע״מ, רמת־גן. ההגהות — ע״י עוזר רבין ושרה יפה. M.A.
התמונות הצבעוניות נדפסו בדפוס מסדה. הגלופות הוכנו בצינקוגראפיה מ. פיקובסקי, ירושלים
ציור ומיפוי — רבקה קלירס

המערכת הכללית לכרך ט״ו

רשימת המחברים המשתתפים בכרך ט"ו

אבי־יונה מיכאל, ד"ר
ירושלים, פרופסור־חבר באוניברסיטה העברית / גאוגרפיה היס־טורית של ארץ־ישראל ; ארכאולוגיה כללית וארצישראלית

אבנימלך משה, ד"ר
ירושלים, פרופסור־חבר באוניברסיטה העברית / גאולוגיה

אבנרי (ליכטנשטיין) צבי, ד"ר
חיפה / תולדות היהודים בגרמניה, בספרד ובצרפת ; חכמת־ישראל

אומן רוברט ג'ון, ד"ר
ירושלים, מרצה באוניברסיטה העברית / מאתמאטיקה

אורלינסקי משה צבי, ד"ר
ניו־יורק, פרופסור ב„מכון לדת ישראל" / הערך: הרפר, ויליס ריני

אחימאיר אב"א, ד"ר
רמת־גן / ספרות רוסית ; היסטוריה של רוסיה

אטינגר שמואל, ד"ר
ירושלים, מרצה באוניברסיטה העברית / תולדות היהודים ברוסיה

אייזנשטדט שמואל נח, ד"ר
ירושלים, פרופסור באוניברסיטה העברית / סוציולוגיה

אַלון מנחם, ד"ר
ירושלים, מרצה באוניברסיטה העברית / משפט עברי

אלוף יהושע
רמת־גן, מפקח־מרכז ראשי על החינוך הגופני, משרד החינוך והתרבות / הערך: התעמלות

אלטמן שמעון צבי אלכסנדר, הרב ד"ר
וולתאם (אה"ב), פרופסור באוניברסיטה ע"ש בראנדייס / פילו־סופיה יהודית

אלקושי גדליהו, ד"ר
ירושלים, מרצה באוניברסיטה של תל־אביב / ספרות עברית חדשה

אפלבאום שמעון, ד"ר
ירושלים, מרצה באוניברסיטה של תל־אביב / הערך: הרקולנאום

אקצין בנימין, ד"ר
ירושלים, פרופסור באוניברסיטה העברית / מדע־המדינה ; משפט קונסטיטוציוני ; יחסים בינלאומיים

ארנסט זאב, ד"ר אינז'
חיפה, מרצה בכיר בטכניון — המכון הטכנולוגי לישראל / הערך: הרמה, מתקני־

ארצי פנחס, ד"ר
ירושלים, מרצה ראשי באוניברסיטת בר־אילן / הערך: הרוזני, בדריך

אשתור אלי, ד"ר
ירושלים, מרצה באוניברסיטה העברית / אסלאם

באומגארדט דוד, ד"ר
ניו־יורק, לשעבר פרופסור באוניברסיטה של ברלין / הערך: הרדר, יוהן גוטפריד

בודנהיימר שמעון, ד"ר (ז"ל)
ירושלים, לשעבר פרופסור באוניברסיטה העברית / זואולוגיה

בורג יוסף, ד"ר
ירושלים, שר־הסעד / הערך: וולפסברג־אביעד, ישעיהו

ביער מרגרט, PH. D.
ניו־יורק, פרופסור אמריטוס באוניברסיטה של גיסן ; לשעבר פרופסור־חבר באוניברסיטה של „קולומביה" / הערך: הרמוגנס (ארדיכל)

ביין אלכסנדר, ד"ר
ירושלים, מנהל הארכיון הציוני המרכזי ; גנזי המדינה / הערך: תאודור הרצל: תולדותיו

ביינארט חיים, ד"ר
ירושלים, מדריך באוניברסיטה העברית / הערך: הפ! הפ!

בילסקוב־יאנסן פרדריק יוליוס, ד"ר
קופנהאגן, פרופסור באוניברסיטה / הספרויות הסקאנדינאוויות

בלומגארט עליזה, ד"ר
ירושלים / היסטוריה כללית

בן־אבא דב, M. Sc.
ירושלים / הערך: וודבין (בחלקו)

בן־פורת מרים
ירושלים, שופטת בבית־המשפט המחוזי / תורת־המשפט

בן־שמאי מאיר הלל, ד"ר
ירושלים / כימיה ; פיסיקה

בראוור אברהם יעקב, ד"ר
ירושלים / גאוגראפיה

ברגמן שמואל הוּגו, ד"ר
ירושלים, פרופסור אמריטוס באוניברסיטה העברית / פילוסופיה כללית וחדשה

ברויר יוסף, אינז'
חיפה, פרופסור בטכניון — המכון הטכנולוגי לישראל / טכניקה

ברימן שלמה, ד"ר
ירושלים, חבר־מחקר באוניברסיטה העברית / הערך: (ה)הסתדרות הכללית של העובדים העברים בא"י

ברש משה, ד"ר
ירושלים, מרצה באוניברסיטה העברית / הערך: הררה (ארדה), חואן דה

גוטמן יהושע
ירושלים, פרופסור־חבר באוניברסיטה העברית / הערך: הקטיוס מאבדרה

גולדשמידט אלישבע, ד"ר
ירושלים, פרופסור־חבר באוניברסיטה העברית / זואולוגיה

גיל עמנואל
תל־אביב / ספורט

גינז אוטה
חיפה / ספרות צ'כית

גלבר נתן מיכאל, ד"ר
ירושלים / תולדות היהודים בפולניה ובאוסטריה

גן הרולד דיל, M. A.
לינקולן יוניברסיטי (פנסילווניה), פרופסור־עוזר באוניברסיטה / הערך: הררו

גנצל ברנרד דב, ד"ר
ניו־יורק / היסטוריה כללית חדשה

גרבל אירנה, ד"ר
ירושלים, מורה באוניברסיטה העברית / בלשנות

גרבר־טלמון יונינה, ד"ר
ירושלים, מרצה באוניברסיטה העברית / סוציולוגיה

גרינץ יהושע מאיר, ד"ר
ירושלים, מרצה באוניברסיטה של תל־אביב / מקרא ; ספרים חיצונים ; מזרח קדום

דיאמאנט פאול יוסף, ד"ר
ירושלים / הרצל, משפחת־

הברמן אברהם מאיר
ירושלים, מנהל ספריית שוקן / הערך: וולף, יוהן כריסטוף

הורביץ שמואל, ד"ר
רחובות, פרופסור־חבר באוניברסיטה העברית / חקלאות

הורוביץ יהושע, ד"ר
בני־ברק / ספרות רבנית; ספרות המחשבה היהודית

הימן מיכאל, ד"ר
ירושלים / הערך: הרליץ, גאורג

הימן רודולף, אינג'
חיפה, מרצה בכיר בטכניון — המכון הטכנולוגי לישראל / הערך: השחזה

הירש זיגפריד (שמואל), ד"ר
חיפה, מרצה בכיר אורח בטכניון — המכון הטכנולוגי לישראל / הערך הפריה (בחלקו)

הלוי נדב, ד"ר
ירושלים, מדריך באוניברסיטה העברית (השלוחה בת"א) / כלכלה

הר משה דוד, M. A.
תל־אביב / הערך: הרוגי־מלכות

הרן מנחם, ד"ר
ירושלים, מדריך באוניברסיטה העברית / מקרא

וינמאן ה. פ., ד"ר
אמסטרדאם / הערך: ווסיוס, גררדוס יוהנס

ורבלובסקי רפאל יהודה צבי, ד"ר
ירושלים, מרצה באוניברסיטה העברית / דת

ז'בוטינסקי ערי
חיפה, פרופסור־משנה בטכניון — המכון הטכנולוגי לישראל / הערך: וולטרה, ויטו

זהרי מיכאל, ד"ר
ירושלים, פרופסור באוניברסיטה העברית / בוטאניקה

זוסמן יואל, ד"ר
ירושלים, שופט בבית־המשפט העליון / תורת־המשפט

זיו מיכאל, ד"ר
ירושלים / הערך: התישבות

זילברנר אדמונד, ד"ר
ירושלים, פרופסור־חבר באוניברסיטה העברית / סוציאליזם; תולדות המחשבה הכלכלית

חריש יוסף
ירושלים, שופט בבית־משפט השלום / תורת־המשפט

טל יוסף
ירושלים / מוסיקה

טרגן מלכה, M. Sc.
ירושלים / בוטאניקה; זואולוגיה

טרטקובר אריה, ד"ר
ירושלים, לשעבר מרצה באוניברסיטה העברית / סוציולוגיה ודמוגראפיה של היהודים

יאמאדה צ'. פראנסיס, ד"ר
טוקיו / אמנות סינית ויאפאנית

יאפה־הופמאן עדית, ד"ר
ירושלים, חבר־הוראה באוניברסיטה העברית / אמנות

ייבין שמואל, M. A.
ירושלים, פרופסור באוניברסיטה של תל־אביב / מקרא; המזרח הקדום (אגיפטולוגיה)

יערי אברהם
ירושלים / הערך: וולטרה, משולם בן מנחם

ירדני אגמון גליה, B. A.
ירושלים / הערך: וודויל

ירון ראובן, ד"ר
ירושלים, מרצה באוניברסיטה העברית / הערך: הרדויק, פיליפ יורק

ירושלם אדמונד מאיר, ד"ר
ירושלים / היסטוריה כללית בימי הביניים ובתקופה החדשה

כהן יהודה
ירושלים, שופט בבית־המשפט המחוזי / תורת־המשפט

כהן שלום יעקב, ד"ר
ירושלים, מרצה באוניברסיטה העברית / ספרות אנגלית

כ"ץ מאיר, ד"ר
ירושלים / מוסיקה

כ"ץ שמחה, M. A.
ירושלים / תולדות היהודים ברוסיה; ספרות רוסית והיסטוריה של רוסיה

לוריאן אלכסנדר, ד"ר
ירושלים, מדריך באוניברסיטה העברית / הערך: השדאו, בוגדן פטריצ'קו

לזר משה, ד"ר
ירושלים, מדריך באוניברסיטה העברית / ספרות צרפתית

ליבוביץ אורי, ד"ר
ירושלים / הערך: הרדמה

ליבוביץ גרטה, ד"ר
ירושלים / פיסיקה; מאתמאטיקה

ליבוביץ יהושע, ד"ר
ירושלים, פרופסור־חבר קליני באוניברסיטה העברית / רפואה; תולדות הרפואה

ליבוביץ ישעיהו, ד"ר
ירושלים, פרופסור־חבר באוניברסיטה העברית / כימיה; ביולוגיה; רפואה; פילוסופיה

ליבנה אליעזר
ירושלים / סוציאליזם

לין א. ארתור, M. A.
לונדון, מפקח המחלקה לקראמיקה, המוזיאון ע"ש ויקטוריה ואלברט / אמנות

ליפצין סול (שלמה), ד"ר
ניו־יורק, פרופסור ב„סיטי קולג'" / ספרות גרמנית חדשה; ספרות יידית

לפידות רות, ד"ר
ירושלים, מדריכה באוניברסיטה העברית / הערך: הפקר, שטח־

מיוזם הלמוט, ד"ר
ירושלים, פרופסור־חבר באוניברסיטה העברית / הערך: הפלה (בחלקו)

מינץ סידני, ז., ד"ר
ניו־הייון, פרופסור־חבר באוניברסיטת ייל / הערך: וודון

מינקוביץ אברהם, ד"ר
ירושלים, מדריך באוניברסיטה העברית / פסיכולוגיה

מנדילוב אברהם אדם, ד"ר
ירושלים, פרופסור־חבר באוניברסיטה העברית / בלשנות וספרות אנגלית

מנדל ברנארד, ד"ר
ירושלים, מרצה אורח באוניברסיטה העברית / הערך: הרגל

מנדל קורט, ד"ר
רחובות, מרצה באוניברסיטה העברית / הערך: הרכבה

משלר מיכאל, ד"ר
ירושלים, מדריך באוניברסיטה העברית / הערך: הרדי, גודפרי הרולד

נבו רות, ד"ר
ירושלים, מדריכה באוניברסיטה העברית / ספרות אנגלית

נוה פנינה, ד"ר (פ. בת־שלה)
ירושלים, חבר־מחקר באוניברסיטה העברית / ספרות גרמנית

נתניהו ב., ד"ר
ירושלים, פרופסור ב„דרופסי קולג'", פילאדלפיה / הערך: תאודור הרצל: משנתו הציונית, פעולתו המדינית ואישיותו

סדובסקי אריה, ד"ר
ירושלים, פרופסור־חבר אמריטוס באוניברסיטה העברית / רפואה

סומברג סמיואל ל., ד"ר
ניו־יורק, פרופסור ב„סיטי־קולג'" / תאטרון אמריקני

סטורטונט וילים קרטיס, ד"ר
וושינגטון, המכון ע"ש סמיתסון / הערך: הרדליצ'קה, אליש

סירמונטה יוסף ברוך, ד"ר
ירושלים / פילוסופיה של ימי־הביניים; ספרות איטלקית

סלוצקי יהודה, ד"ר
תל־אביב / הערך: „ווסחוד"

סמבורסקי שמואל, ד"ר
ירושלים, פרופסור באוניברסיטה העברית / הערך: הרון

פואה אוריאל גאסטון, ד"ר
ירושלים / הערך: התאבדות (בחלקו)

פולאק אברהם נ., ד"ר
תל־אביב, פרופסור באוניברסיטה של תל־אביב / תולדות היהודים ברוסיה; אסלאם

פוקס אלכסנדר, ד"ר
ירושלים, פרופסור־חבר באוניברסיטה העברית / היסטוריה עתיקה

פורטמאן אדולף, ד"ר
באזל, פרופסור באוניברסיטה / הערך: התפתחות, תורת ה־ (בחלקו)

פיינמן דניאל אבוהב, ד"ר
ירושלים, מרצה באוניברסיטה העברית / ספרות אנגלית

פינס שלמה, ד"ר
ירושלים, פרופסור באוניברסיטה העברית / פילוסופיה יוונית; פילוסופיה יהודית ואסלאמית ביה"ב

פינקלשטיין מיכאל, ד"ר
ירושלים, פרופסור־חבר באוניברסיטה העברית / הערך: הפרשה פנימית (בחלקו)

פיק פנחס, M. A.
ירושלים / הערך: וגרם

פלדמן אליהו, M. A.
ירושלים / תולדות היהודים ברומניה

פלוסר דוד ג., ד"ר
ירושלים, מרצה באוניברסיטה העברית / נצרות

פרי (פלאום) חירם, ד"ר
ירושלים, פרופסור באוניברסיטה העברית / בלשנות וספרויות רומאניות

פרלים איזה
חולון / הערך: הרצקה, תאודור

פרלמן משה, ד"ר
לוס אנג'לס, פרופסור באוניברסיטה של קאליפורניה / אסלאם

פרלמן שלום, ד"ר
ירושלים, מורה באוניברסיטה העברית / תרבות קלאסית

פרנקל בנימין, ד"ר
ירושלים, מדריך באוניברסיטה העברית / הערך: התאבכות

קוגלמאס שלמה, ד"ר
ירושלים, מרצה באוניברסיטה העברית / הערך: וודוורת, רוברט סשנז

קוסמאלה האנס, ד"ר
ירושלים, מנהל המכון השוודי לתאולוגיה / נצרות

קופף לותר, ד"ר
ירושלים, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי / אסלאם

קטן משה, Lic. Lett.
ירושלים, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי / ספרות צרפתית חדשה

קפלן צבי
ירושלים / תלמוד; ספרות רבנית

קצבורג נתנאל, M. A.
רמת־גן, מדריך באוניברסיטת בר־אילן / הערך: וז'וני, וילמוש

רבינוביץ אוסקאר ק., ד"ר
ניו־יורק / הערך: וולפסון, דוד

רבינוביץ יוחנן יעקב, ד"ר (ז"ל)
ירושלים, לשעבר פרופסור־חבר באוניברסיטה העברית / הערך: הרשאה במשפט העברי

רובינסון נחמיה, ד"ר
ניו־יורק / הערך: השמדת־עם

רוזלאר מרדכי, ד"ר
ירושלים / ספרות הולאנדית

רוזן חיים, ד"ר
ירושלים, מרצה באוניברסיטה העברית / בלשנות כללית

רונן אברהם
ירושלים / אמנות

רוזנטל יהודה, ד"ר
שיקאגו / הערך: וגנזיל, יוהן כריסטוף

רוטשילד שלום אלכסנדר, ד"ר
ניו־יורק, מרצה בבית־המדרש לרבנים באמריקה / הערך: השל, אברהם יהושע

רות בצלאל (ססיל), ד"ר
אוכספורד, מרצה באוניברסיטה / תולדות היהודים באנגליה ובאיטליה

רמוס־גיל קארלוס, ד"ר
ירושלים, מדריך באוניברסיטה העברית / ספרות ספרדית

שאל אברהם
חיפה, שופט בבית־המשפט המחוזי / הערך: הצלה

שוחט עזריאל, ד"ר
ירושלים / הערך: תנועת־ההשכלה בישראל

שטיין לאונארד
לונדון / הערך: הצהרת בלפור

שטיינר יעקב
ירושלים / הערך: התמכרות

שלוי אלים הילדגארד, M. A.
ירושלים, אסיסטנטית מן המנין באוניברסיטה העברית / ספרות אנגלית

שלום גרשם, ד"ר
ירושלים, פרופסור באוניברסיטה העברית / קבלה

שליט אברהם, ד"ר
ירושלים, פרופסור־חבר באוניברסיטה העברית / היסטוריה עתיקה; תולדות הבית השני

שפיר אוטו עמנואל
רמת־גן / פילוסופיה כללית; הערך: השכלה

ראשי־תיבות של שמות המחברים

א. את.	אב״א אחימאיר
א. א. מ.	אברהם אדם מנדילוב
א. אש.	אלי אשתור
א. ב.	אלכס ביין
אב. נ. פ.	אברהם נ. פולאק
אב. ש.	אברהם שאל
א. ג.	אלישבע גולדשמידט
א. ג־ל.	אירנה גרבל
א. ג. פ.	אוריאל גאסטון פואה
אד. פו.	אדולף פורטמן
א. ה. ש.	אליס הילדגאדד שלוי
או. ל.	אורי ליבוביץ
א. ז.	אדמונד זילברנר
א. ט.	אריה טרטקובר
א. י.	אברהם יערי
א. י. בר.	אברהם יעקב בראוור
א. ל.	אלכסנדר לוריאן
א. לב.	אליעזר ליבנה
א. מ.	אברהם מינקוביץ
א. מ. ה.	אברהם מאיר הברמן
א. מ. י.	אדמונד מאיר ירושלם
א. ס.	אריה סדובסקי
א. ע. ש.	אוטו עמנואל שפיר
א. פ.	אליהו פלדמן
א. פו.	אלכסנדר פוקס
א. פר.	איזה פרליס
א. ק. ר.	אוסקר ק. רבינוביץ
א. רו.	אברהם רונן
אר. ל.	א. ארתור ליין
א. ש.	אברהם שליט
ב. א.	בנימין אקצין
ב. ד. ג.	ברנרד דב גנצל
ב. מג.	ברנרד מנדל
ב. נ.	ב. נתניהו
ב. פ.	בנימין פרנקל
ב. ר.	בצלאל רות
ג. א.	גדליהו אלקושי
ג. י. א.	גליה ירדני אגמון
ג. ל.	גרטה ליבוביץ
ג. ש.	גרשם שלום
ד. א. פ.	דניאל אבוהב פיינמן
ד. ב.	דוד באומגארדט
ד. פ.	דוד ג. פלוסר
ה. מי.	הלמוט מיוזם
ה. פ. ו.	ה. פ. וינמאן
ה. ק.	הנס קוסמאלה
ז. א.	זאב ארנסט
ח. ב.	חיים ביינארט
ח. פ.	חירם פרי (פלאום)
ח. ר.	חיים רוזן
י. אל.	יהושע אלוף
י. ב. ס.	יוסף ברוך סירמונטה
י. בר.	יוסף ברויר
י. ג.	יהושע גוטמן
י. ג. ט.	יונינה גרבר־טלמון
י. הו.	יהושע הורוביץ
יה. ל.	יהושע ליבוביץ
י. ז.	יואל זוסמן
י. ח.	יוסף חריש
י. ט.	יוסף טל
י. י. ר.	יוחנן יעקב רבינוביץ
י. כ.	יהודה כהן
י. ל.	ישעיהו ליבוביץ
י. מ. ג.	יהושע מאיר גרינץ
י. ס.	יהודה סלוצקי
י. ר.	יהודה רוזנטאל
י. שט.	יעקב שטיינר
ל. ק.	לותר קופף
ל. ש.	לאונארד שטיין
מ. א.	משה אבנימלך
מ. א. י.	מיכאל אבי־יונה
מ. בי.	מרגרט ביבר
מ. ב.־פ.	מרים בן־פורת
מ. ד. ה.	משה דוד הר
מ. ה.	מנחם הרן
מ. ה. ב.	מאיר הלל בן שמאי
מ. ז.	מיכאל זהרי
מ. זי.	מיכאל זיו
מ. ט.	מלכה טרגן
מ. כ.	מאיר כ״ץ
מ. ל.	משה לזר
מ. מש.	מיכאל משלר
מנ. א.	מנחם אלון
מ. פי.	מיכאל פינקלשטיין
מ. צ. א.	משה צבי אורלינסקי
מ. רו.	מרדכי רוזלאר
נ. ה.	נדב הלוי
נ. מ. ג.	נתן מיכאל גלבר
נ. ק.	נתנאל קצבורג
נ. רו.	נחמיה רובינסון
ס. ו. מ.	סידני ו. מינץ
ס. ל.	סול (שלמה) ליפצין
ס. ל. ס.	סמיואל ל. סומברג
ע. ב.	עליזה בלומגארט
ע. ג.	עמנואל גיל
ע. י.־ה.	עדית יאפו־הופמאן
ע. ש.	עזריאל שוחט
פ. אר.	פנחס ארצי
פ. י. ב.	פרדריק יוליוס בילסקוב־יאנסן
פ. י. ד.	פאול יוסף דיאמאנט
פ. נ.	פנינה נוה (בת־שלה)
פ. פ.	פנחס פיק
צ. א.	צבי אבנרי
צ. ו.	רפאל יהודה צבי ורבלובסקי
צ׳. פ. י.	צ׳. פראנסיס יאמאדה
צ. ק.	צבי קפלן
ק. מ.	קורט מנדל
ר. ג׳. א.	רוברט ג׳ון אומן
ר. ה.	רודולף הימן
ר. י.	ראובן ירון
ר. לפ.	רות לפידות
ר. נ.	רות נבו
ש. אט.	שמואל אטינגר
ש. אפ.	שמעון אפלבאום
ש. א. ר.	שלום אלכסנדר רוטשילד
ש. ב.	שלמה ברימן
ש. ה. ב.	שמואל הוגו ברגמן
ש. הו.	שמואל הורביץ
ש. הי.	זיגפריד (שמואל) הירש
ש. י.	שמואל ייבין
ש. י. כ.	שלום יעקב כהן
ש. כ.	שמחה כ״ץ
ש. נ. א.	שמואל נח אייזנשטדט
ש. ס.	שמואל סמבורסקי
ש. פ.	שלמה פינס
ש. פר.	שלום פרלמן
ש. צ. א.	שמעון צבי אלכסנדר אלטמן
ש. ק.	שלמה קוגלמאס

ראשי־תיבות וקיצורים

א״ב = אלף בית
אב״ד = אב בית־דין
אדמו״ר = אדוננו, מורנו ורבנו
אדר״נ = אבות דרבי נתן
אה״ב = ארצות־הברית
אה״ע או אהע״ז = אבן העזר
או״ח = אורח חיים
או״מ או או״ם = אומות מאוחדות
אח״כ = אחר־כך
איט׳ = איטלקית
איכ״ר = איכה רבתי
אנג׳ או אנגל׳ = אנגלית
אע״פ = אף־על־פי
אעפ״כ = אף־על־פי־כן
אר״י = (ה)אלהי ר׳ יצחק (לוריא)
אשכנזי ר׳ יצחק
ארמ׳ = ארמית
ב׳ = בבלי
ב״ב = בבא בתרא
ב״ח = בית חדש
ביבל. = ביבליוגראפיה
ביה״ד = בית־הדין
ביהכ״נ = בית־הכנסת
ביהמ״ד = בית־המדרש
ביה״ס = בית־הספר
בכור׳ = בכורות ; בכורים
בכ״מ = בכל מקום
ב״מ = בבא מציעא
במד׳ או במ׳ = במדבר
במד״ר או במ״ר = במדבר רבה
בס״ה = בסך הכל
בעה״ח = בעלי־החיים
בעש״ט = בעל שם טוב
ב״ק = בבא קמא
ב״ר = בראשית רבה
ברא׳ או בר׳ = בראשית
ברכ׳ = ברכות
ג׳ = גראם
גיט׳ = גיטין
ג״כ = גם כן
גרמ׳ = גרמנית
דב׳ = דברים
דב״ר = דברים רבה
ד״ה = דיבור המתחיל
דה״א או דהי״א = דברי הימים א׳
דה״ב או דהי״ב = דברי הימים ב׳
דו״ח = דין וחשבון
די״י = דברי ימי ישראל
דנ׳ = דניאל
ה״א = ה׳ אלפים ; הלכה א׳
הו׳ = הושע
הול׳ = הולאנדית
הונג׳ = הונגארית
הוצ׳ = הוצאה, הוצאת
הור׳ = הוריות
הל׳ = הלכה, הלכות
הנז׳ = הנזכר
הנ״ל = הנזכר למעלה
הקב״ה = הקדוש ברוך הוא
וגו׳ = וגומר

ויק׳ = ויקרא
ויק״ר = ויקרא רבה
וכד׳ = וכדומה
וכו׳ = וכולי
וכיו״ב = וכיוצא בזה
ז״א או ז.א. = זאת אומרת
ז״ל = זכרונו לברכה
ח״א = חלק א׳
ח״ב = חלק ב׳, וכיו״ב
חב״ד = חכמה, בינה, דעת
חו״ל = חוץ לארץ
חול׳ = חולין
חו״מ = חושן משפט
חז״ל = חכמינו זכרונם לברכה
חיד״א = חיים יוסף דוד אזולאי
ח״ן = חכמה נסתרה
חשמ״א = חשמונאים א׳
חשמ״ב = חשמונאים ב׳
ט״ז = טורי זהב
יבמ׳ = יבמות
יה״ב = ימי הביניים
יהו׳ = יהושע
יו״ד = יורה דעה
יונ׳ = יוונית
יו״ט = יום טוב
יו״ר — יושב ראש
יחז׳ או יחזק׳ = יחזקאל
ילק״ש = ילקוט שמעוני
יצ״ו = ישמרהו צורו וגואלו
ירוש׳ או יר׳ = ירושלמי
ירמ׳ = ירמיהו
יש׳ או ישע׳ = ישעיהו
יש״ר = יצחק שמואל רג׳ו
או יוסף שלמה רופא (מקאנדיאה)
ית״ש = יתברך שמו
כה״י או כ״י = כתב־היד
כה״ע = כתב־העת
כה״ק = כתבי־הקודש
כיו״ב = כיוצא בזה
כי״ח = כל ישראל חברים
כ״מ = כמה מקומות
כנ״ל = כנזכר למעלה
כ״ע = כתב־עת
כר׳ = כריתות
כת׳ = כתובות
כת״י = כתבי־יד
לאט׳ = לאטינית
לסה״נ = לספירת הנוצרים
לפסה״נ = לפני ספירת הנוצרים
מ׳ = מטר
מהד׳ = מהדורה
מה״ר = מורנו הרב
מהרי״ל = ר׳ יעקב בן משה הלוי מולין
מהר״ל = מורנו הרב ר׳ ליווא (מפראג)
מו״מ = משא ומתן
מו״נ = מורה נבוכים
מו״ק = מועד קטן
מי׳ = מיכה
מל״א = מלכים א׳
מל״ב = מלכים ב׳

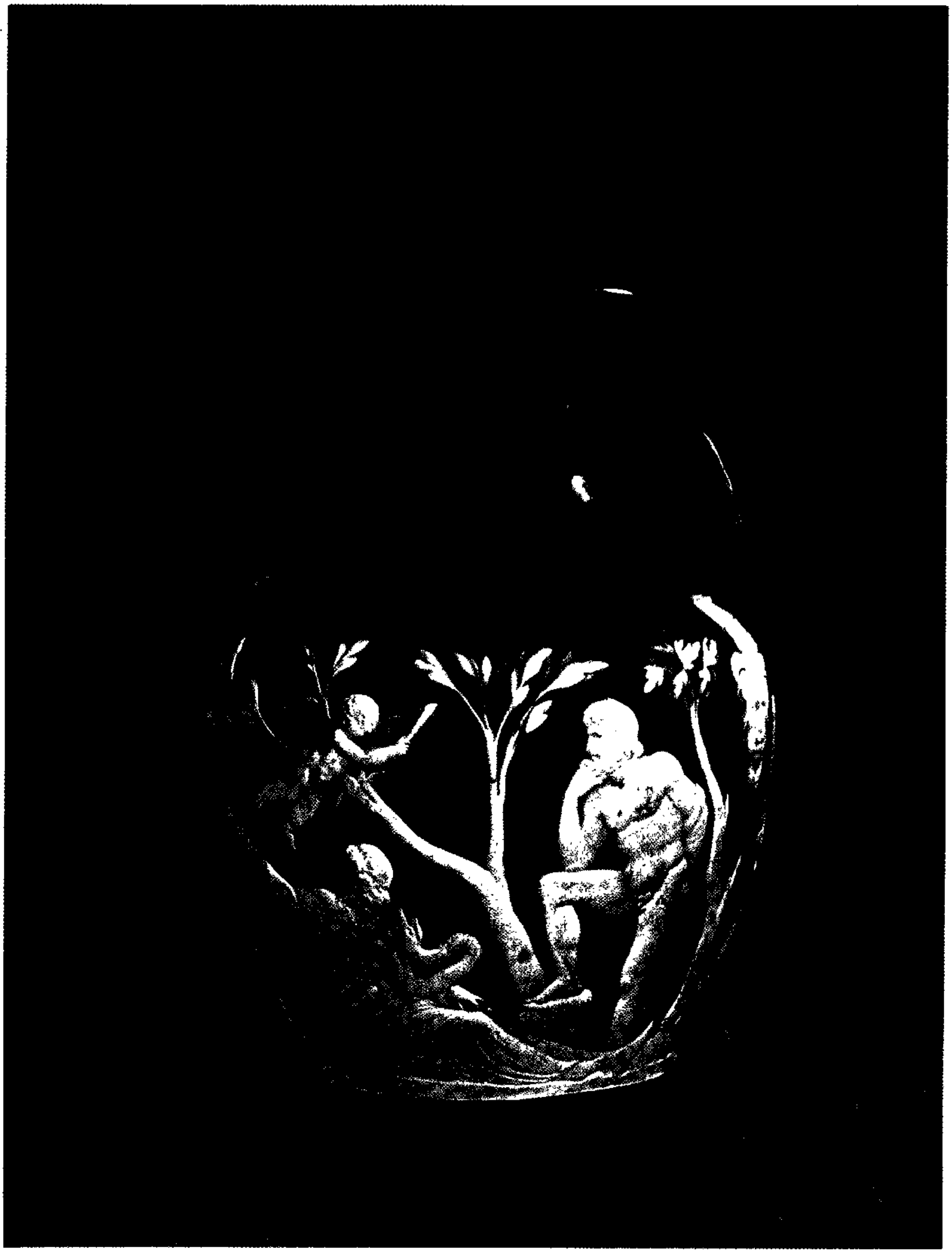
מלח׳ = מלחמות
מ״מ = מילימטר
ממ״ע, מ״ע, מע״ק = מטר מעוקב
מנח׳ = מנחות
מס׳ או מס. = מספר
מס׳ = מסכת
מס״ב = מסילת־ברזל
מסה״ב = מסילת־הברזל
מעש׳ = מעשרות
מ״ץ או מו״ץ = מורה צדק
מ״ר = מטר מרובע
משנ׳ = משניות
נדר׳ = נדרים
נו׳ = נולד
נחמ׳ = נחמיה
ס׳ = ספר
סנ. = סנט
סי׳ = סימן
ס״מ = סנטימטר
סמ״ג = ספר מצוות גדול
סמ״ק = סנטימטר מעוקב
סמ״ר = סנטימטר מרובע
סנה׳ = סנהדרין
ספר׳ = ספרדית
ס״ת = ספר תורה
ע׳ וגם עי׳ = עיין
ע״א, ע״ב = עמוד א׳, עמוד ב׳
עבה״י = עבר הירדן
ע״ד = על דבר
עוב׳ = עובדיה
עז׳ = עזרא
ע״ז = עבודה זרה
עי׳ = עיין
ע״י = על יד ; על ידי
עי״ז = על ידי זה
עיר׳ = עירובין
ע״כ = על כן
עכו״ם = עובדי כוכבים ומזלות
עכ״פ = על כל פנים
עמ׳ = עמוד, עמודים
ע״נ = על נהר
ענ״מ = על נהר מיין
ע״ע = עיין ערך, עיין ערכים
ע״פ או עפ״י = על פי
עפ״ר = על פי רוב
ערב׳ = ערבית
ע״ש = על שם
פ׳ = פרשת ; פרק
פדר״א = פרקי דרבי אליעזר
פי׳ = פירוש
פס׳ = פסחים
פס״ד = פסק־דין
פסיקתא דר״כ = פסיקתא דרב כהנא
פסי׳ = פסיקתא
פסי״ר = פסיקתא רבתי
פפד״מ = פראנקפורט דמיין
צ״ל = צריך להיות
צרפ׳ = צרפתית
ק״ג = קילוגראם
קדמ׳ = קדמוניות

ראשי־תיבות וקיצורים [המשך]

קה״ר = קוהלת רבה
קיד׳ = קידושין
ק״מ = קילומטר
קמ״ר = קילומטר מרובע
ר׳ = ראה; רבי, רב, ראש
ראב״ד = ר׳ אברהם בן דוד
ראב״ד = ר׳ אברהם בן דאוד
ראב״ח = ר׳ אברהם בר חייא
ראב״ע = ר׳ אברהם אבן עזרא
רא״מ = ר׳ אליהו מזרחי; ר׳ אליעזר ממיץ
מגרמייזא; ר׳ אליעזר ממיץ
רא״ש = רבנו אשר בן יחיאל
רדב״ז = ר׳ דוד בן זמרא
רד״ק = ר׳ דוד קמחי
ר״ה או רה״ש = ראש־השנה
רוס׳ = רוסית
רז״ל = רבותינו זכרם לברכה
ר״י = ר׳ יהודה; ראש ישיבה
ריב״ז = ר׳ יוחנן בן זכאי
ריב״ש = ר׳ ישראל בעל שם

רי״ף = ר׳ יצחק אלפסי
רלב״ג = ר׳ לוי בן גרשום
רמ״א = ר׳ משה איסרלש
רמב״ם = רבנו משה בן מימון
רמב״ן = ר׳ משה בן נחמן
רמב״ע = ר׳ משה אבן עזרא
רמח״ל = ר׳ משה חיים לוצאטו
ר״ן = רבנו נסים
רנ״ק = ר׳ נחמן קרוכמאל
רס״ג = ר׳ סעדיה גאון
רשב״א = ר׳ שלמה בן אדרת
רשב״ג = ר׳ שלמה אבן גבירול
רשב״ם = ר׳ שמואל בן מאיר
רשב״ץ = ר׳ שמעון בן צמח (דוראן)
רש״ג = רב שרירא גאון
רש״י = רבנו שלמה יצחקי
ר״ת = ראשי תיבות; רבנו תם
ש׳ = שנה, שנת
שד״ל = שמואל דוד לוצאטו
שה״ש = שיר השירים

שהש״ר = שיר השירים רבה
שו׳ או שופ׳ = שופטים.
שו״מ = שפייאר, ורמייזא, מגנצא
שו״ע גם ש״ע = שולחן ערוך
שו״ת = שאלות ותשובות
שי״ר = שלמה יהודה רפאפורט
שמ׳ = שמות
שמ״א או ש״א = שמואל א׳
שמ״ב או ש״ב = שמואל ב׳
שמו״ר = שמות רבה
ש״ס = ששה סדרים
תהל׳ = תהלים
תוס׳ = תוספות
תוספ׳ = תוספתא
ת״ח = תלמיד חכם
תנח׳ = תנחומא
תנ״ך = תורה, נביאים, כתובים
תענ׳ = תענית
תרג׳ = תרגום
תשב״ץ = תשובות ר׳ שמעון בן צמח (דוראן)



ג׳וֹזַיָאה וֶג׳ווּד: אגרטל עשׂוּי מִיָשפה. העתק של „אגרטל־פּוֹרטלאנד״

(כלי־זכוכית רומי מן המאה ה1 לפסה״נ או לסה״נ).

המוזיאון ע״ש ויקטוריה ואַלברט, לונדון



ועידת ההתאחדות הכללית של פועלי ארץ־ישראל. חיפה, כ"ח כסלו, תרפ"א

ההִסְתַּדְּרוּת הַכְּלָלִית שֶׁל הָעוֹבְדִים הָעִבְרִים בְּאֶרֶץ יִשְׂרָאֵל, אירגון, שמאגד את הרוב הגדול של העובדים השכירים, למקצועותיהם השונים, וכן חלק ניכר מן העובדים העצמאים שבמדינת־ישראל; אירגון־העובדים היהודי הכל־מקצועי הגדול שבעולם.

1. יי ס ו ד ה ש ל ה ה ס ת ד ר ו ת. עם הקמתה של „אחדות העבודה" (ע"ע) בתחילת 1919, כברית של אגודות מקצועיות, שעוסקת גם בענייני התיישבות, מדיניות, תרבות, ועוד, העמיק הפירוד בקרב ציבור הפועלים העבריים בארץ־ישראל והוחרפו דרכי־המאבק של המפלגות היריבות בו. „הפועל הצעיר" (ע"ע) ו„אחדות העבודה" קיימו קופות־חולים, לשכות־עבודה, הסתדרויות חקלאיות ואגודות מקצועיות מקבילות; וההתחרות ביניהן, ביחוד על נפש העולים החדשים, היתה לעיתים קרובות חריפה וללא רסן. מצב־דברים זה הביא חוגים מסויימים ביישוב, שעליהם נמנו גם אישים כי. ח. ברנר (ע"ע) וי. טרומפלדור (ע"ע), לידי ההכרה, שצו־השעה הוא ליצור מסגרת אירגונית משותפת לכלל־העובדים בארץ — לטובתם שלהם ולטובת המפעל הציוני. ברנר הטיף לאיחוד בסדרת רשימות, שפירסם ב„האדמה" (1919—1920) ושבהן השתדל להוכיח, שאין כל הצדקה אובייקטיווית לפילוג — לא מבחינה לאומית ולא מבחינה מעמדית. באותה רוח נכתב גם הקול־קורא של טרומפלדור לפועלי ארץ־ישראל, שנתפרסם בבטאוני „הפועל־הצעיר" ו„אחדות העבודה" בסוף 1919, עם שובו לארץ. לאחר שתיאר את גורלה של יהדות־רוסיה, הנתונה בסכנת כיליון והרואה את תקוותה האחרונה בעליה לא"י; ולאחר שצייר את מעמדו של היישוב העברי, השרוי באבטלה מנוונת, בעטייה של מנהיגות כושלת וחסרת־יוזמה — קובע טרומפלדור, שאם לא תֵּחָלֵץ תנועת־העבודה בארץ בעוד מועד למאמצי־גאולה, תאבד תקוות־האומה — ולשם כך, מטעים הוא, יש צורך בתנועה מלוכדת. בעקבות שיחות, שקיים עם מנהיגי שתי המפלגות, בא טרומפלדור לכלל מסקנה, שאפשרי שיתוף־פעולה ביניהן ושהוא ניתן לביצוע ע"י הקמת מועצה משותפת למפלגות ולאגודות השונות. מועצה זו, שחבריה ייבחרו בבחירות יחסיות, תכונן מוסדות משותפים, כגון: לשכת־עבודה, לשכת־מודיעין, קופת־חולים, קופת־מלווה, בתי־עולים, בתי־אוכל, שיעורי־ערב. כן יהא בסמכותה לדון ולהחליט על פעולות שונות, שתתקבלנה על דעת באי־כוחן של כל המפלגות שבה; ואילו הפעולות, שלא תושג עליהן הסכמה כללית, תבוצענה ע"י המפלגות המעוניינות בלבד. בהקבלה למועצה תיווסדנה אגודות מקצועיות בלתי־מפלגתיות, שבמרוצת־הזמן תתמזגנה לברית אחת. משיסכימו ועדי־המפלגות לתכנית אפשר יהיה לכנס ועידה, שלאחריה תיערכנה הבחירות למועצה. — הצעתו של טרומפלדור שימשה נושא למו"מ במשך כמה חדשים בין שתי המפלגות, ובאמצע 1920 הוסכם ביניהן: לקרוא לוועידה כללית של פועלי א"י, שתקבע את דרכי הפעולה המשותפת ותחליט על יצירת הכלים הדרושים לכך; הוועידה תפסוק בעניין הקמת המוסדות המשותפים הבאים: קופת־חולים, „המשביר", לשכת־עליה, משרד־עבודה ולשכות־עבודה, מח־

לקה לתרבות והשכלה מקצועית, לשכה משפטית ובאנק־פועלים; היא תכריע בשאלת יצירת הברית של האגודות המקצועיות; לא יידון בה עניין פירוק המפלגות. — כחודש אחר מותו של טרומפלדור נתארגן ועד זמני של עולי „החלוץ" בא"י, שהציב לו מטרה להשלים, בשיתוף עם העולים מאנשי „צעירי ציון" ו„השומר הצעיר", את המלאכה שהתחיל בה טרומפלדור; ולשם הפעלת לחץ על המפלגות, שלא תכשלנה את תכנית־האיחוד מחמת קיצוניות־יתר, נקראה בספטמבר 1920 בחיפה „ועידה של החלוצים והעולים החדשים", שגיבשה — אחר שני ימי דיונים — את עמדתה לגבי העניין, והיא: רק ברית של הסתדרויות מקצועיות בלתי־מפלגתיות, בעלות סמכות מקפת ובלעדית בכל תחומי־החיים הכלכליים, היישוביים והתרבותיים של חבריהן, עשויה ליצור חזית מאוחדת של העובדים כלפי חוץ ולאפשר את התבצרותם בכל תחומי בניין־הארץ. כן הוחלט בה לתבוע ממרכזי המפלגות לכנס בהקדם את הוועידה הכללית של פועלי א"י; ואם לא תקום בזו האחרונה ברית ההסתדרויות המקצועיות — יקבל עליו הוועד הפועל של „ועידת החלוצים והעולים החדשים" את ביצועה של משימה זו.

בימים 4—9 בדצמבר 1920 נתקיימה בחיפה, בבית־הספר למלאכה של הטכניון העברי, הוועידה הכללית הראשונה של פועלי א"י, בהשתתפות 87 צירים, שליחי 4,433 בוחרים, שנמנו על הרשימות הבאות: „אחדות העבודה", „הפועל הצעיר", „העולים החדשים" („החלוץ", „צעירי־ציון" ו„השומר הצעיר") ו„מפלגת פועלים סוציאליסטים עברים" (מ. פ. ס. ע.). במהלך־הדיונים בוועידה נתבלטה אחדות־הדעות בקרב הרוב המכריע של ציריה לגבי ייעודו העיקרי של ציבור העובדים העבריים בא"י במפעל גאולתו הלאומית של העם היהודי, וכן לגבי השאלות המעשיות של בניין־הארץ; ואילו סלע־המחלוקת העיקרי היה סירובו של „הפועל הצעיר" להענות לתביעתה של „אחדות העבודה" לצמצם את „מרחב־המחיה" של המפלגה עד למינימום לטובת ההסתדרות הכללית. הדבר בא על ביטויו בהתנגדותו של „הפועל הצעיר" להעברת ענייני התרבות לרשות ההסתדרות, וביחוד לייסוד עיתון יומי על־ידיה, שעתיד היה לקבל, לדעתו, בהכרח המסיבות, צביון פוליטי. בנקודה זו הושגה פשרה, שלפיה הוטל על ההסתדרות להוציא ביולטין אינפורמאטיווי בלבד. מן הראוי לציין, שצירי רשימת „העולים החדשים", שהיתה בחינת „לשון־המאזניים" בוועידה, תרמו רבות לטיפוח האווירה החברית בה ולהכרעותיה המתונות. — החלטות הוועידה הראשונה על מהות „ההסתדרות הכללית של העובדים העברים בא"י", שהוקמה בה, ועל תפקידיה הלאומיים והמעמדיים הובלעו, רובן ככולן, בשינויים קלים בחוקת־היסוד של ההס' (ר' להלן). כן החליטה הוועידה, בין השאר, על: שליחת נציגי ההס' למוסדות המיישבים של ההנהלה הציונית; אירגון הסתדרות הפועלים החקלאים הכללית; כינון המשרד המאוחד לעבודות ציבוריות; יצירת באנק־הפועלים; ולסוף — על החזקת ארבע נקודות־היישוב החקלאיות, שהמשלחת הציונית (ועדת י. סימון — נ. דה־לימה) גזרה עליהן גזירת־חיסול.

2. **חוקת־היסוד של ההסתדרות.** בוועידות הראשונה (1920) והשניה (1923) של ההס' הוחלט על חוקת־היסוד שלה ובוועידתה השלישית (1927) הוכנסו בה תיקונים והשלמות. הסעיף א', המכונה „אשיות ההסתדרות", קובע, שהיא מאגדת את כל הפועלים, החיים על יגיעם ובלא לנצל את עבודת זולתם, לשם טיפול בכל העניינים היישוביים, הכלכליים והתרבותיים שלהם ולשם הקמת חברת־העבודה העברית בארץ־ישראל. חברי ההס' מאורגנים בהסתדרויות ואגודות מקצועיות. תפקידי ההס' הם: א) יצירת הסתדרויות־פועלים מקצועיות לכל ענפי־העבודה; ב) הקמת משקי חקלאות וחרושת ופיתוחם בעיר ובכפר; יצירת מוסדות לאשראי וקרנות להתיישבות; קבלת עבודה, ביצועה והעלאת פריונה; אירגון אספקה קואופראטיווית של מיצרכים שונים לשם טיפוח כלכלה עצמית של ציבור העובדים; ג) הנהלת מלחמת המגן והשיחרור של מעמד־הפועלים בתוך משקי הרכוש הפרטי ושיפור תנאי־העבודה בהם; ד) הנחלת הלשון העברית לעובדים; הוצאת עיתונות וספרות־עבודה מקצועית, שימושית וכללית; הקמת מוסדות לתרבות, חינוך, השכלה והשתלמות מקצועית וכללית; ה) קליטתה והגברתה של עליית העובדים מחוץ־לארץ וטיפוח קשרים עם תנועת „החלוץ"; ו) יצירת יחסי־חברים עם הפועלים הערביים בארץ וטיפוח קשרים עם תנועות־הפועלים היהודית והבינלאומית בעולם; ז) כינון מוסדות לעזרה הדדית (קופת־חולים, מוסדות לביטוח־החיים, קופות־מלווה, ועוד).

הסעיפים ו'—ט' דנים במוסדות ההס'. המוסד המחוקק העליון שלה הוא הוועידה הכללית, המתכנסת אחת לכמה שנים, כדי לשמוע דין־וחשבון על פעולות אירגוניה השונים ולהתוות את דרכם בעתיד. הוועידה בוחרת במועצה הכללית, המהווה את הסמכות העליונה של ההס' בין ועידה לוועידה. היא מתכנסת לעיתים מזומנות כדי לדון ולהחליט בשאלות־יסוד. המועצה בוחרת בוועד הפועל, שהוא הגוף המנהל את ענייני ההס' בין מועצה למועצה ואחראי באופן קיבוצי לפעולותיו בפני המועצה והוועידה. הוועד הפועל קובע את התכניות, התקציבים ודרכי־הביצוע של פעולות ההס' בתחומים השונים; מכריע בשאלות המבנה של המחלקות וחבר עובדיהן; שומע דינים־וחשבונות של המחלקות; מחליט החלטות עקרוניות ומעשיות בעניינים שוטפים, ועוד. הוא בוחר במזכירות (עכשיו שמה „הוועדה המרכזת"), המנהלת את ענייני האיגוד המקצועי ומפקחת על עבודת מועצות־הפועלים המקומיות; מרכזת את האינפורמאציה על מצב העבודה וחוסר־העבודה; מתאמת את פעולות המחלקות השונות של הוועד הפועל ומוסדות ההס'; מקיימת את הקשרים עם תנועות הפועלים היהודית והבינלאומית בחוץ־לארץ ועם „החלוץ"; ומנהלת את המשא־ומתן עם כל הגופים והמוסדות הכלכליים של היישוב והממשלה. שאר המוסדות המרכזיים של ההס' הם: ועדת־התרבות, מרכז קופת־חולים, מרכז העליה, המועצה הכלכלית העליונה, המרכז לקואופראציה יצרנית, ועדת־הביקורת המרכזית. הללו נבחרים ע"י המועצה הכללית. לוועד הפועל יש זכות הכרעה בהם. המזכיר הכללי של ההס' משמש כיו"ר של הוועד הפועל והמזכירות. מזמן ייסוד ההס' כיהנו בה כמזכירים כלליים: ד. בן־גוריון (1921—1935), ד. רמז (1935—1945), י. שפרינצק (1945—1949), פ. לבון (לוביאניקר) (1949—1950, 1956—1961), ומ. נמיר (1950—1956). ממרץ 1961 נושא במשרה זו א. בקר.

שאר סעיפי־החוקה דנים בפרטות בענייני חברות בהס', האיגוד המקצועי, שביתות, משפטי־חברים, הקיבוצים, המועצות המקומיות, הפועלת, הסתדרות הנוער העובד, האינטרנאציו־

נאל המקצועי באמסטרדאם, הקשרים עם הפועלים הערביים, המועצה הכלכלית העליונה וּועדת הביקורת המרכזית.

בשנים האחרונות מטפלת ועדה מיוחדת מטעם ההס׳ בהכנת הצעות של שינויים ותיקונים בחוקתה, כדי להתאימה למסיבות־המציאות החדשות. ועדה זו עדיין לא השלימה את מלאכתה.

המחלקות והמוסדות החשובים של הוועד הפועל הם: בית־הדין העליון, המחלקה המשפטית, ועדת הביקורת המרכזית, המוסד לביקורת המוסדות המשקיים, מזכירות חברת העובדים, המחלקה לאיגוד מקצועי, המחלקה לעובד האקאדמאי, המחלקה לעזרה הדדית, המדור לפנסיה, המחלקה לקליטה ופיתוח, קרן התעסוקה, המרכז לתרבות ולחינוך, המחלקה לחינוך מקצועי, המכון לחקר כלכלי וסוציאלי, מחלקת הארגון, המחלקה המדינית, המחלקה הערבית, המחלקה לסיפוק צרכי־דת, המחלקה לתיור וטיול, לשכת־המס המרכזית. על פעולותיהם של כמה מן הגופים הללו ידובר להלן במיוחד.

3. חברת העובדים והמוסדות המשקיים. „חברת העובדים העברים השיתופית הכללית בארץ־ישראל", שעל ייסודה הוחלט בוועידה השניה של ההס׳ ב1923, היא הרשות העליונה — המחוקקת, המפקחת והמכוונת — של כל המפעלים המשקיים של ההס׳ והמסגרת המשפטית הרשמית שלהם. בחוקת־היסוד שלה נקבע, בין השאר, שמטרתה לאַחד את הפועלים העבריים בא"י על יסודות שיתופיים; לייסד ולבנות ערים, כפרים, מושבות ושכונות; לנצל את אוצרות־האדמה; לעסוק בספָנוּת, דַיִג וצַיִד בנהרות, אגמים וימים; לכוֹנן מפעלי־תעשיה שונים; לבצע עבודות ציבוריות; לייסד ולנהל חנויות ומחסנים למכירת תוצרת משקיה; לייסד באנקים ומוסדות לאשראי. — ח"ה — בהבדל מן ההס׳, המהווה ברית של הסתדרויות מקצועיות — היא אגודה שיתופית של כל חברי ההס׳; כל חבר בהס׳ הוא גם חבר בח"ה וכן צירי הוועידה הכללית של ההס׳ הם גם ציריה של האסיפה הכללית של ח"ה. ברשותה נמצאות מניות־היסוד של מוסדותיה המשקיים העיקריים, הפועלים כחברות־בָנוֹת שלה. היא מתָאמת את עבודתם, מפקחת על הנהלתם, מאשרת את תכניותיהם ומבקרת את דרכי־ביצוען. בא־כוחה של ח"ה משתתף בהנהלת כל אחת מן הבנות שלה. אמנם הללו מקיימות את פעולתן באורח עצמאי, בגבולות התקנות וההחלטות של ח"ה. סמכותה מוגדרת מבחינה משפטית בתקנונים של החברות, המסונפות לה. כך, למשל, נבחרת ההנהלה של כל קואופראטיו — כולה או בחלקה — מתוך רשימות־המועמדים, המוצעות ע"י ח"ה. הנציג של ח"ה רשאי להשתתף באסיפות הכלליות של הקואופראטיווים וליישב את הסכסוכים בתוכם. ומעל לכל — לח"ה שמורה זכות־הוֶטוֹ במקרה של סטיה מיסודות הקואופראציה ומתקנות ח"ה.

ההֶקף הנרחב של פעולות ח"ה הוא פרי התנאים והצרכים המיוחדים של העליה, ההתיישבות והמעבר לחיי־עבודה בתקופה הטרָם־ממלכתית. מהתחלות צנועות של מטבחים ומכבסות של פועלי המושבות בימי העליה השניה, דרך הקבוצות הקבלניות במושבות ובעבודות־הבניין בערים, הקבוצות הראשונות של ההתיישבות החקלאית והקואופראטיווים העירוניים, הסתעפה רשת ענָפה של מפעלים משקיים בחקלאות, בתעשיה, בקואופראציה ובבאנקאות. על ממדיה של רשת זו אפשר לעמוד מתוך הנתונים הרשמיים הבאים, שהם מסוף שנת 1960: מספר הנפשות בהתיישבות העובדת — 188,000 איש; מספר המועסקים במשק הפועלים — 194,000; ערך הייצור הגלמי בחקלאות — 749 מיליון ל"י; ערך המסחר הסיטונאי הקואופראטיווי — 542 מיליון ל"י; ערך הייצור הרשתי של ההס׳ — כ500 מיליון ל"י (כ19% מערך תפוקתה הכללית של התעשיה בארץ).

ב1956 הוחלט בוועידה השמינית של ההס׳ על רֶאורגאניזאציה בח"ה ובמוסדות המרכזיים של משק־הפועלים. אמנם בתקופת קיומה של המדינה הצליחו מוסדות אלה לפתח ענפים חדשים בתעשיה, במלאכה, בשירותים ובמסחר; להקים מפעלים באיזורי־הפיתוח; להשקיע חלק מן הרווחים במפעלים חדשים, או בהרחבתם של הקיימים, ולהבטיח בדרך זו תעסוקה לעולים רבים; ואולם ח"ה לא הצליחה להשליט את מרותו והשפעתו של הכלל ההסתדרותי על מוסדות אלה ע"י בעלותה הפורמאלית על מניות־היסוד וניירות־הערך שלהם. הראורגאניזאציה בוצעה ב1958, ובהנמקות שניתנו לצעד זה — כפי שנוסחו בהחלטות הוועד הפועל של ההס׳ — הוטעם, שמטרתן של התקנות החדשות של ח"ה היא להבטיח, שמשק־הפועלים יישאר נאמן לתעודתו כמשק של שירות ולא ייהפך למשק של צבירה; יעדיף אינטרסים של הכלל על אינטרסים פארטיקולאריים; יקפיד על הגינות מסחרית; ויפעל לפי תיכנון לטווח ארוך. ביסוד השינויים הונח עקרון הדֶצֶנטראליזאציה; ובהתאם לכך חולק „סולל בונה לשלוש חטיבות עצמאיות: (1) לתעשיה, (2) לבניין ו(3) לנמלים ועבודות־חוץ. מסיבה זו אורגנו גם מינהלים עצמאיים ב„המשביר המרכזי" וב„תנובה". הסתייגותה של ההס׳ מריכוז יֶתֶר של מפעליה המשקיים באה, בין השאר, על ביטויה בהחלטותיה על שיתופם של הפועלים בהנהלות החרושת ההסתדרותית, שנועדו להבטיח את הדמוקראטיזאציה שלהן.

התפתחות המפעלים המשקיים המרכזיים של ההס׳ (פרט לאלה של הסתדרות הפועלים החקלאיים, שעליהם ידובר לחוד) מראשיתם עד למעמדם בהווה.

א. „המשביר המרכזי". ב1916, בעצם ימי המצוקה החמרית, ששׂררה בארץ כתוצאה ממלחמת־העולם I, הוקם המוסד הכלכלי הראשון של ציבור־העובדים בארץ בשם „המשביר", שתפקידו היה לדאוג לאספקה מינימאלית לפועל החקלאי ולמשקו וכן למימכר התוצרת של היישובים החקלאיים. בתקופת העליה השלישית סיפק „המשביר" מיצרכי־מזון גם לאלפי פועלי־הכבישים. ב1926 הוחלט להפריד בין ענף מימכר התוצרת של המשקים, שהוטל מעכשיו על „תנובה" (ר׳ להלן), לבין ענף הקניה הסיטונית המאורגנת בשביל ציבור־העובדים, שנשאר בידי „המשביר". ב1930 נוסד „המשביר המרכזי", כמרכז לאספקה סיטונית למשקים, לקואופראטיווים ולאגודות־צרכנים, ואחד מתפקידיו היה ארגון אגודות־צרכנים בערים ובמושבות. החבֵרוּת במוסד זה היא רק קיבוצית ולא אישית. במרוצת־הזמן התפתח המ׳ בקצב מהיר, חדר גם לתחום התעשיה ונעשה אחד מן הגורמים החשובים בכלכלת הארץ. בשדה האספקה אורגנו בו מסגרות חדשות, תוך שיתוף עם אגודות־הצרכנים: „המשביר לצרכן" (1941), המספק לציבור הרחב תוצרת משובחת במחירים זולים ככל האפשר, ו„המשביר לעולה" (1949), המשרת את ישובי־העולים. המכולת תופסת את המקום הרא־

שון בפדיון; אחריה באים: חמרי־בניין, טכסטיל, זרעים, כימיקאלים, ציוד טכני, זבלים, מכונות חקלאיות, ועוד. — כספק סיטונאי, שהיה מעוניין בצימצום זיקתו ליבוא, יסד „המשביר" ופיתח מפעלי־תעשיה, בבעלותו ובהנהלתו השלמות או בשיתוף עם גופים הסתדרותיים ופרטיים. על הסוג הראשון נמנים, בין השאר, בית־החרושת „שמן", בתי־חרושת לטכסטיל ולסוכר וטחנות־קמח במקומות שונים, על הסוג השני — „דשנים וחמרים כימיים" ו„נשר". ב1960 הגיע ערך הייצור בכל המפעלים החרשתיים העצמיים של „המשביר" ל50 מיליון ל"י, ואילו במפעלים המשותפים — ל15 מיליון ל"י. ערך הייצור הכולל במפעלים העצמיים והמשותפים הסתכם באותה שנה ב120 מיליון ל"י. — ב1960 היו מאורגנים ב„המשביר" כ1000 גופים צרכניים שיתופיים במשקים הקיבוציים, במושבים, במושבות ובערים. הפדיון במסחר של „המשביר המ'" ב1960, כולל חלקו בחברות־העזר המשותפות עם מוסדות אחרים, הגיע ל200 מיליון ל"י; המחזור הכללי שלו, לרבות חלקו במפעלי־התעשיה, הסתכם באותה שנה ב265 מיליון ל"י. — בטאונו של „המשביר" הוא „המשק השיתופי", כתב־עת לענייני כלכלה ומשק־הפועלים בפרט, שנוסד ב1933, יוצא כדו־שבועון.

ב. „סולל בונה". ב1921 הקימה ההס' את „המשרד לעבודות ציבוריות ובניין", שתחילה עסק בעיקר בסלילת־כבישים ולאחר מכן פנה לעבודות־בניין בערים ובמשקים, לייבוש־ביצות ולביצוע מפעלי־השקאה. ב1923 הוחלט להקים את „סולל בונה", כ„חברת פועלים עברית שיתופית לעבודות ציבוריות, בניין וחרושת", שנתאשרה רשמית ב1924. ב1927 נתמוטט סו"ב מחוסר כספים, ובמקומו נוסדו משרדים קבלניים בערים; העבודות הציבוריות בממדים הארציים בוצעו ע"י גוף מיוחד ליד „מרכז העבודה" של ההס'. ב1935 הוקם שוב סו"ב, כחברת־מניות, וחידש את פעולתו בתנופה מוגברת. בימי־המאורעות של 1936—1939 עסק בהקמת בנייני „חומה ומגדל" במשקים, בסלילת כבישי־ביטחון, בהקמת ביצורים, בהתקנת גדרי־התיל בצפון־הארץ, ועוד. בתקופת מלחמת־העולם II פעל בשירות הצבא הבריטי במצרים, בסוריה, בעיראק, בקפריסין, בפרס ובבאחרין בסלילת כבישים ובהתקנת שדות־תעופה, גשרים, מחנות־צבא, בתי־חרושת, בתי־זיקוק ועוד. בחדשי מלחמת־העצמאות פעל סו"ב רבות להבטחת הגבולות, להתקנת ביצורים וקווי־הגנה, להנחת קווי־מים ולהעברת מיצרכים וחמרים היונים. לאחר קום המדינה התמכר סו"ב במיוחד לעבודות־שיכון, בעיקר לעולים, ולפיתוח מפעלי־תעשיה. בשדה העבודות הציבוריות שלו בשנים האחרונות ראויים לציון: התקנת בנייני־תעשיה וכבישים, מפעל־המים בראש־העין, מפעל ים־המלח, פיתוח נמל־הקישון, הרחבת נמל־חיפה, הטיית־הירדן, מפעל־החולה. ב1960 ביצע סו"ב עבודות־בניין בשווי של 160 מיליון ל"י. — מתוך שאיפה להגיע לאספקה עצמית בחמרי־יסוד לעבודות־הבניה החליט סו"ב להקים או לרכוש מפעלים מיוחדים. כך באה לעולם „חברת אבן וסיד בע"מ", כחברה־בת לסו"ב, שנועדה לכיבוש האבן לסוגיה. לה רשת מסועפת של מפעלים ברחבי־הארץ, שמספקים למדינה למעלה מ80% מתצרוכת האבן, החצץ, השיש, הגבס, ועוד. לשירות משק־הבניין עומדת גם „חירות" — אף היא חברה־בת לסו"ב — לעבודות שרברבות ולמיתקנים סאניטאריים שונים. היא עוסקת בייצור ובשיווק של מוצריה. ברשות סו"ב שני בתי־חרושת למלט — בחיפה וברמלה. ב1941 רכש סו"ב מידי בעלים פרטיים את „פניציה", בית־חרושת בחיפה לייצור זכוכית מסוגים שונים, שחלק ניכר מייצורו נועד ליצוא, ואת „וולקאן" באותה עיר, המורכב מבתי־יציקה לברזל ומתכות אחרות, ממפעל מכאני לייצור מכונות וממיתקן למבני־ברזל. — ב1944 נוסדה חברת „כור" בע"מ, שבמסגרתה אורגנו רוב מפעלי־החרושת של סו"ב. תפקידיה הם, בין השאר, פיתוח הפעולה החרשתית המסחרית; דאגה לחמרי־גלם לתעשיה; חקירת תהליכי־הייצור המודרניים; הכשרת פועלים ומדריכי־עבודה; וגיוס הון. חלק ממפעליה של חברת „כור" הוא בבעלותה בלבד, והשאר — בשיתוף עם מוסדות אחרים. נוסף על התעשיות שנזכרו למעלה, מיוצגות במפעלים אלה התעשיות של: קראמיקה, חרסינה, גומי וגומי סינתטי, מוצרי חשמל ואלקטרוניקה, מכשירים מדוייקים למעבדות, נייר, לבידים, חמרי־בניין, ועוד. ההשקעה ברכוש קבוע ב„כור" נאמדת היום ב135 מיליון ל"י. הייצור במפעליו היווה ב1960 6% מכלל הייצור התעשייני של ישראל. — פעולות סו"ב בארצות־חוץ, בכללן קפריסין, התחילו, כאמור, בתקופת המאנדאט הבריטי ומאז התפשטו לתורכיה, גאנה, פרס, חבש, בורמה, ניגריה המזרחית והמערבית וסיירה לאונה. בתחום זה חלה התפתחות ניכרת בעקבות הראורגאניזאציה בסו"ב (ר' למעלה), שהביאה להקמת החברה העצמאית לעבודות־חוץ ונמלים. בקפריסין, שבה פעיל סו"ב זה 15 שנה, מבוצעות עבודות־הקבלנות ע"י חברה מקומית, בניהולו המעשי של סו"ב. בתורכיה ביצע סו"ב ב1960 עבודות בערך של 3 מיליון דולאר. כן זכה בה ב1960 במכרז על עבודות בשווי של 7 מיליון דולאר. בגאנה הוקמה חברה משותפת עם הממשלה, שבה יש לסו"ב 40%, וכן מסור לו הניהול הטכני והאדמיניסטראטיווי של מפעליה. ב1960 הוצאו לפועל עבודות בסך 8 מיליון דולאר. הסכמים דומים לאותם שנעשו עם גאנה נחתמו ב1959 עם ניגריה המזרחית והמערבית ובורמה וב1960 עם סיירה לאונה. מפרס ומחבש נתקבלו הזמנות לביצוע עבודות־סלילה בארצות הנזכרות בסך 14 מיליון ל"י. לקראת סוף 1960 הסתכמו עבודות־החוץ של סו"ב ב9 הארצות הנ"ל ב27 מיליון דולאר.

ג. „בנק הפועלים". באנק זה, שהוא המוסד הכספי המרכזי של ההס', הוקם ב1921 בעזרת ההנהלה הציונית, שרכשה מניות שלו בסך 50,000 לי"ש, בתנאי שגם ההס' תפיץ ממניותיו בסכום שווה בין חבריה בארץ וידידיה בחו"ל. בראש פעולותיו עמדה ועומדת העזרה האשראית להתיישבות העובדת ולמוסדות המשקים המרכזיים של ההס', העוסקים בקבלנות הבניין, בתעשיה, בארגון הקניה והצרכנות הקואופראטיווית ובשיווק. בה"פ הניח את היסודות לקואופראציה האשראית העובדת, שהתפתחה ונעשתה גורם פינאנסי רב־משקל בהס'. בעזרתו קם „מרכז הקואופראציה", שפעולתו הסתעפה עם התארגנותם של הקואופראטיווים לתחבורה ולהובלה. אף מוסדות השיכון, הארגון, החינוך, הבריאות והעזרה ההדדית של ההס' נהנים דרך־קבע משירותי בה"פ. — לאחר שקמה המדינה החריפה בעיית מימון מפעליה המשקיים של ההס', בלחץ ההכרח לסגלם לצרכי הקליטה של העליה; ובהתאם לכך הוחלט על מיזוג כל המוסדות הכספיים של ההס' עם בה"פ. תהליך־המיזוג התחיל ב1950, משנתאחדה עם בה"פ „קופת מלווה וחסכון" של העובדים בתל־אביב, ונשלם ב1957. מחוץ למסגרת נותרה

רק „קופת מלווה וחסכון" בירושלים. בזכות המיזוג הגיע בה"פ לדרגת הבאנק השני בגדלו במדינה. על התפתחות בה"פ מעידים הנתונים הבאים לסוף 1960: ההון העצמי, הון המניות וקרנות המילואים — 8.4 מיליון ל"י; הפקדונות לזמנים קצובים וחשבונות עובר ושב של הציבור — 214.7 מיליון ל"י; ואילו המאזן הסתכם ב313 מיליון ל"י. — מחברות־העזר של בה"פ תצויינה כאן שלוש בלבד: 1) „אמפל" (אמריקה־פלשתינה), שנוסדה ב1942 לשם גיוס אמצעים באה"ב לפיתוח משק־הארץ. כיום הוא המוסד הכספי הישראלי הגדול ביותר באה"ב. מאזנה של החברה, יחד עם חברות־ההשקעות הקשורות בה, מסתכם לסוף 1960 ביותר מ50 מיליון דולאר. היקף השקעותיה בישראל — 43.9 מיליון דולאר. — 2) „בנק משכנתאות לשיכון". נוסד ע"י בה"פ וחברות השיכון של ההס' כדי לסייע בהלוואות אפותיקאיות לשיכון חברי ההס', העולים החדשים וצבא־הקבע. עיקר פעולתו של הבאנק — בשטח הבניה הציבורית. המאזן הכולל שלו הגיע בסוף 1960 לסך של 82.4 מיליון ל"י. — 3) „גמול — חברה להשקעות בע"מ". הוקמה ב1950, כחברה משותפת לבה"פ ולקופות־התגמולים, העוסקת בריכוז האמצעים של קופות אלו ודואגת להשקעתם במפעלים יצרניים, תוך הבטחת יציבות ערכה של ההשקעה. בסוף 1960 הסתכם מאזנה ב112.9 מיליון ל"י.

ד. „הסנה". חברה זו נוסדה ב1924 ע"י בעלי־הון פרטיים. ב1927 רכשה ההס', בעזרת ה„אידישער נאַציאָנאַלער אַרבעטער פֿאַרבאַנד" באה"ב, את מניותיה ופתחה בפעולה של ביטוח־חיים. במרוצת־הזמן הרחיבה „הסנה" את תחומי עיסוקה, באופן שהיא מקפת היום את כל סוגי הביטוח של נזקי רכוש וגוף. הס' היא הגדולה בחברות־הביטוח של הארץ, הן בגודל הרֶזֶרוות שלה והן בממדי השקעותיה במפעלי התיישבות, תעשיה ובניין. היא מרכזת למעלה משליש של כל עסקי־הביטוח, המבוצעים ע"י חברות ישראליות. הודות למעמדה זה היא תופסת מקום חשוב בשדה הביטוח הקואופראטיווי הבינלאומי. היא קשורה בחוזי ביטוח־משנה עם החברות הקואופראטיוויות והפרטיות הגדולות ביותר בעולם. כחברה באיגוד חֲבָרות־הביטוח הקואופראטיוויות הבינלאומיות מושיטה הס' את עזרתה לחברות־ביטוח קואופראטיוויות במדינות צעירות באפריקה. — השקעות הס' לסוף שנת־המאזן 1960 מסתכמות ב16 מיליון ל"י, ואילו הון המניות והקרנות — ב13.2 מיליון ל"י; תיק ביטוח־החיים מנה 51,876 פוליסות בסכום ביטוח של 60 מיליון ל"י; הפרמיה בביטוח נזקי רכוש וגוף הגיעה ל10 מיליון ל"י.

ה. הקואופראציה היצרנית והשירותית. „מרכז הקואופראציה למלאכה, חרושת ושירותים ציבוריים, ברית־פיקוח בע"מ" (בקיצור: „מרכז הקואופראציה"), שהוא המוסד המרכזי של ההס' לענייני הקואופראציה היצרנית־השירותית, נוסד ב1928. פעולותיו העיקריות: ארגון קואופראטיווים, פיקוח וביקורת עליהם מבחינה משקית וחברותית וריכוז ענייניהם המשותפים בשטחי הביטוח, הקניות, התרבות, ועוד. הקואופראטיווים מקיפים מקצועות וענפים הרבה, כגון: תחבורת־נוסעים, הובלת־משאות, הובלה ימית, תעשיית־מתכת, ייצור מכונות, דפוס, בורסקאות, תעשיית־נעלים, תעשיית־בגדים, שירותי־גמל, מאפיות, בתי־מלון, מסעדות, מפעלי הבראה ובידור. מה"ק מטפל בהבטחת הונו העצמי של הקואופראטיו והשלמתו, בשיכון וציוד, באספקת חמרי־גלם ושיווק התוצרת, בשאלות פריון הייצור, בהכשרה מקצועית, ועוד. בסוף 1960 היו מאורגנים במה"ק 203 קואופראטיווים ליצרנות (תעשיה ומלאכה), לתחבורה והובלה ולשירותים שונים עם 13,724 עובדים. הקואופראטיווים מחולקים ל21 ענפי יצור ושירותים, שהם מקיפים כ50 מקצועות־עבודה ופזורים על־פני כ70 ישובים — ערים, עיירות, מושבות וקיבוצים — מקריית־שמונה בצפון ועד אילת בדרום. מספר המתפרנסים על־ידיהם ובאמצעותם נאמד ב50,000 נפש. ההון העצמי שלהם הוא 13.5 מיליון ל"י; הכנסתם השנתית — 171 מיליון; שכר־העבודה השנתי — 65 מיליון. המוסדות העיקריים של מה"ק הם: „קופת הקואופרטיווים בע"מ" (נוסדה ב1933), העוסקת בענייניהם הפינאנסיים. ב1960 טיפלה בהלוואות ישירות, במתן ערבויות וכו' בסך 4.2 מיליון ל"י; „חברת ,נוע' בע"מ" (נוסדה ב1935), שהיא המוסד לריכוז הקניות של משק התחבורה וההובלה הקואופראטיווית (בכלל זה ארגוני ההובלה בהתיישבות העובדת). פדיונה ב1959 הסתכם ב4 מיליון ל"י. חברת „נוע" נמנית עם היוזמים להקמת בית־החרושת לצמיגים „אליאנס" וחברת הדלק הלאומית „דלק", מחזקת במניות־השקעה שלהם ומשמשת בהם גורם פעיל ומפעיל; „חברת ,שתף' בע"מ" (נוסדה ב1951), שהיא המוסד לאספקה ושיווק של הקואופראטיווים היצרניים; „קרן־פנסיה ,מגן' בע"מ".

ו. הקואופראציה הצרכנית. עם הקמת „המשביר המרכזי" (ר' למעלה) ב1930 הוטל עליו ע"י ההס' לארגן אגודות־צרכנים של הפועלים בערים ובמושבות. אגודות כאלו אורגנו ובמרוצת־הזמן נהפכו לארגון הכלכלי העממי ביותר במדינה. הרשת של הצרכנות השיתופית בערים, במושבות, במושבי־עובדים, במושבי־עולים ובאיזורי־פיתוח — על מפעליה הכלכליים — מונה 371 אגודות ומקיימת 1023 סניפים. הפדיון הכולל שלה ב1960 הגיע ל170.2 מיליון ל"י. מספר הלקוחות הקבועים, הקשורים באגודות־הצרכנים, נאמד בלמעלה מ150,000 בתי־אב, שהם כחצי מיליון נפש. מספר העובדים ברשת עולה על 3,000. היא מקיימת שורת מפעלים כלכליים משותפים לאגודות באיזורים שונים בארץ: 7 מאפיות, 10 מפעלי „המשביר לצרכן", בית־אריזה, ועוד. מספר הסניפים של „שירות עצמי" הגיע ב1960 ל93, ולפי המתוכנן יגיע עד סוף 1961 ל130, כולל מרכזי־מכירה גדולים („סוּפֶּר־מארקטים"). — עם קום המדינה נקטה הקואופראציה הצרכנית בצעדים הדרושים לקליטת העליה החדשה ברשתה, תוך שיתוף עם גורמים ציבוריים אחרים. היא ארגנה אגודות־צרכנים ביישובי־עולים, בערים הנטושות ובמעברות וכן הקימה מפעלי־עזר שונים, כגון מאפיות משותפות וסניפים איזוריים של „המשביר לעולה" בתל־אביב, ירושלים וחיפה, כהשלמה למפעלים הכלכליים הקיימים: „יחדיו" של אגודות־הצרכנים בערים הגדולות ו„שילוב" של אלו שבמושבות — שאף הן מילאו תפקידי־הדרכה באגודות של ישובי־העולים. ביישובים אלה נפתחו צרכניות עוד קודם שבאו אליהם העולים; בשנתיים הראשונות לקיום המדינה אורגנו בהם למעלה מ200 צרכניות.

ז. הקואופראציה האשראית. ב1925 נוסדו בתל־אביב, ירושלים וחיפה „קופות מלווה וחסכון של העובדים", שמטרתן היתה לסייע בידי הפועל הבודד ברכישת דירה

וכלי־עבודה וכן לעמוד לימינו בימי מחלה וקשיים סוציאליים. מהתחלה צנועה זו התפתחה במשך השנים מערכת של מוסדות כספיים בערים ובמושבות, שמילאו תפקיד חשוב בהס׳ ובמדינה. קופות אלו היו מאוגדות ב„מרכז קופות־המלווה — ברית הפיקוח של הקואופראציה האשראית העובדת בע״מ״. בהדרכתו ובפיקוחו של המרכז נתחזק מעמדן בהתמדה: גדל הוֹנן העצמי וחלה בהן עליה ניכּרת בסכומי הפקדונות מסוגים שונים. אחד מן הגורמים החשובים לכך היתה הקמתן של קופות־התגמולים, המקיפות מאות מקומות־עבודה, שחלק חשוב מהן מחזיק את כספיו החפשים בקופות־המלווה בצורת פקדונות־קבע. עם ריבוי האמצעים הסתעף ונתרחב הקף פעולותיהן של הקופות. זרם העליה ושיבת החיילים המשוחררים לחיים האזרחיים עוררו בעיות של קליטה והתבססות כלכלית, וקופות־המלווה תרמו הרבה לפתרונן של בעיות אלה ע״י מתן הלוואות בסכומים ניכרים למטרות קונסטרוקטיוויות, כגון כניסה לקואופראטיווים או הקמת קואופראטיווים, חידוש הציוד, התקנת משקי־עזר, רכישת דירות, וכד׳. כן ניתנו בשנים האחרונות הלוואות למוסדות המרכזיים של ההס׳, למשקים החקלאיים, לקואופראטיווים להובלה ולייצור, ועוד, אמנם בלא לקפח בכך את השירות לטובת החבר הבודד — שירות, שהיה כל הימים התפקיד הראשוני והעיקרי של הקופות. — ב1950 נתמזגה, כאמור, „קופת מלווה וחסכון״ בתל־אביב עם באנק־הפועלים, וב1957 — שאר הקופות, פרט לזו של ירושלים. — ב1960 הקיפה הרשת 49 קופות ברחבי־הארץ, שמספר חבריהן הגיע ל225,000. ההון העצמי של המרכז הסתכם ב8.7 מיליון ל״י. ב1960 חולקו הלוואות בסך 217.8 מיליון ל״י; מהן 39.8 לחברים, ואילו השאר — למוסדות התיישבות ולמפעלי תעשיה.

ח. שיכון־עובדים. ב1927 הוחלט בוועידת ההס׳ על כינון „המרכז לשכונות־עובדים״, שפתח בפעולתו לאחר כמה חדשים. מחמת הקושי לרכוש שטחי־קרקע נרחבים להקמת שכונות־עובדים גדולות עם משקי־עזר היה הכרח להסתפק בשכונות מצומצמות בתוך גבולות הערים. כך נוסדו בצפון תל־אביב ב1928—1933 תשע שכונות־פועלים, שכללו כ250 בתים. ב1934 בא מפנה במדיניות־השיכון של ההס׳, שכתוצאה ממנו הועתק מרכז־הכובד של הפעולה מן השכונות והמעונות המפוזרים בתחומי־העיר ל„קריות״, כלומר, לריכוזי־משתכנים גדולים מחוץ לעיר, שהם מצויידים במוסדות ובבניינים ציבוריים ועשויים להבטיח את התנאים הדרושים ליצירת הווי חברותי עצמאי. באותה שנה החליטה ועידת ההס׳, שיש לבסס את שיכון־העובדים על יסודות קואופראטיוויים, באופן שהבעלות על הרכוש תהיה בידי אגודות שיתופיות של המשתכנים, אך תובטח בהן השפעה מכרעת לחברת העובדים. במקום „המרכז לשכונות עובדים״ באה חברת „שיכון״. עד 1939 הוקמו „קריית־חיים״ ו„קריית עמל״ על־יד חיפה ו„קריית עבודה״ (הגרעין של „חולון״) על־יד תל־אביב. מזמן סיומה של מלחמת־העולם II עד הקמת המדינה בנתה חברת „שיכון״ יותר מ4,000 דירות לשיכון־עולים ולהשכרה ללא דמי־מפתח. בשיכון עובדי המושבות עסקה חברת „נווה־עובד״, שנוסדה ב1943 ע״י חברת העובדים והמרכז החקלאי. עד 1948 הקימה חברה זו 1,200 דירות, ואילו מ1949 עד 1954 — 70 שכונות ו31 מקומות עם 14,000 בתים ודירות. ב1955 נתמזגו „שיכון״ ו„נווה עובד״ לחברה „שיכון עובדים בע״מ״, שפיתחה פעולה רבת־תנופה בשטחים שונים, כפי שמעידים הנתונים הבאים: עד סוף 1960 הוקמו על־ידיה 58,000 דירות לעולים, לוותיקי ההסתדרות, לשיכון עממי ולשיכון־פועלים רגיל. חלוקתן לפי מקומות־היישוב היא: באיזור תל־אביב — 15,600; באיזור חיפה — 13,450; בירושלים — 2,100; בערי־פיתוח — 6,550; במושבות — 20,300. מספר הדיירים בבתי „שיכון עובדים״ הגיע בסוף 1960 ל265,000 נפש; שוויים של הבתים הוא למעלה מחצי מיליארד ל״י. כ75% מהם מרוכזים בקריות ובשכונות־הפועלים הגדולות במושבות.

4. הסתדרות הפועלים החקלאים. נוסדה ב1911 בצורת ארגונים איזוריים ביהודה, בגליל ובשומרון ונתלכדה להסתדרות ארצית אחידה עם ייסוד ההס׳. היא מקפת את כל פועלי הכפר, פועלים שכירים במושבה ובעלי משקים עצמיים. בעזרתה נוצרו הרבה מן המוסדות המשקיים של ההס׳ בערים ובהתיישבות העובדת. המוסד העליון שלה היא הוועידה, הבוחרת במועצה, וזו בוחרת ב„מרכז החקלאי״, שהוא הגוף המכוון את פעולותיה של הסתדרות הפועלים החקלאים בין מועצה למועצה והמנהל את מוסדותיה. קיימות בו שתי מחלקות עיקריות: א) המחלקה למושבות, השוקדת על הגנת זכויותיו המקצועיות של הפועל החקלאי; עומדת על משמר העבודה המאורגנת בפרדסים; מַדרכת את הפעולות של מועצות־הפועלים במושבות; מַכשרת עולים חדשים לעבודה ודואגת להיקלטותם בה; ומסייעת להקמת שכונות ומשקי־עזר. היא יסדה „ארגון פועלים חקלאים שכירים״ בענפי המטעים, הכרמים, המשתלות, הזורעים, הרפתנות, הלולנות, הדַיג, המיכון החקלאי, ועוד, המוֹנה היום 158,000 איש. המחלקה למושבות היא מסגרת כללית ואורגאנית, ועל־כן מטפלת היא בכל בעיות הפועלים ועיסוקיהם במקום, לרבות אלו שבתעשיה, במלאכה, בבניין, בחקלאות, בשירותים, ועוד; ב) המחלקה להתיישבות מייצגת את ההתיישבות העובדת לזרמיה: „איחוד הקבוצים והקבוצות״ (ע״ע), „הקבוץ המאוחד״ (ע״ע), „הקבוץ הארצי״ של „השומר הצעיר״ (ע״ע), „ברית קבוצי הנֹער הציוני״ (ע״ע), „תנועת המושבים והארגונים״ (ע״ע). מחלקה זו מתכננת את איזורי־ההתיישבות; דנה בענייני תקציב; מייצגת את המרכז החקלאי במוסדות המיישבים ובמוסדות־המדינה; דואגת לאספקה ולתכניות ייצור; מכוונת את פעולות הארגונים המקצועיים לענפי־החקלאות השונים, וכד׳. בה קיימים מדורים לענייני שיכון במשקים, סלילת כבישים, השקאה, תכנון, ועוד. „ארגון המועצות האיזוריות״ עוסק בפעולה המוניציפאלית בהתיישבות העובדת לזרמיה וכולל גם ישובים, שאוכלוסיהם אינם חברים בהס׳. באירגון מאוגדים היום 42 איזורים מוניציפאליים, שמספר אוכלוסיהם הוא 167,293. מספרם של חברי ההסתדרות החקלאית בהתיישבות העובדת הוא 72,000. ההסתדרות החקלאית מוציאה, מ1920 ואילך, את „השדה״, ירחון לענייני החקלאות, וכן ספרות חקלאית מקצועית.

להסתדרות החקלאית מסונפים כמה מוסדות, קצתם מתוך שיתוף עם גופים אחרים: — א. „תנובה״. נוסדה ב1926 ותפקידיה העיקריים הם: ריכוז התוצרת של היישובים החקלאיים; אספקת תוצרת זו לשוקי־הארץ, הסדר חלוקתה וארגון שיווקה; פיקוח על טיב התוצרת ומיונה הנכון; אספקת חמרי־אריזה למשקים; עיבוד תעשייני של החלב לשתיה ותוצרת־החלב למיניה; פיתוח תעשיות מן היבול

החקלאי ועיבודו של יבול זה למוצרים מוגמרים. „תנובה" מבוססת על יסודות קואופראטיוויים והיא כוללת משקים חקלאיים, שנמנים עם ההס׳, ואחרים, שהם קרובים לה לפי עקרונותיהם. מאורגנים בה כ500 ישובים חקלאיים: מושבי־עובדים, מושבי־עולים, משקים קיבוציים וקבוצתיים, מושבות, משקי־פועלות, בתי־ספר חקלאיים, תחנות־ניסיון חקלאיות. נוסף על כך משווקת „תנובה" את תוצרתם של כמה מאות משקים בודדים. מספרם של המשקים החקלאיים הקשורים בה הגיע ב1960 ל45,000. באותה שנה סיפקה „תנובה" תוצרת חקלאית בשיעור של 67% מכלל האספקה מסוג זה לאוכלוסיית־המדינה, והפדיון שלה הסתכם ב1960/61 ב292 מיליון ל"י. מספר עובדיה — 3,500 וכן מועסקים על־ידיה בתנאי קומיסיון 1130 מחלקי־חלב ו230 מחלקי תוצרת חקלאית. ל„תנובה" חנויות למכירה קמעונית של ירקות ופירות, סוכנויות, מזנונים ותחנות־חלב בכל הערים והמושבות. — „תנובה אכספורט בע"מ" היא חברה ליצוא פרי־ההדר של משקי „תנובה". בתחילת 1960 הגיע מספרם של ישובי־העובדים המגדלים הדרים, מן הגליל העליון עד רצועת־עזה, ל180. שטחי ההדרים שברשות חברי ת"א — 56,000 דונאם. הפרי נארז בעשרה בתי־אריזה ממוכנים ומשוכללים. הפדיון של ת"א ב1959/60 — 25.3 מיליון ל"י. — ב. „יכין־חק"ל". ב1926 החליטה הוועידה החקלאית על הקמת משרד קבלני לחקלאות, שאושר ב1927, בשם „יכין", כמכשיר להגברת העבודה העברית במושבות, תוך הבטחת תנאי־עבודה הוגנים. תחום־הפעולה העיקרי של „יכין" היה ענף־ההדרים, התופס מאז ועד היום מקום בראש ענפי־החקלאות במושבות הפרטיות, המבוססות על עבודה שכירה. ב1942 נוסדה חברת „חק"ל" (= חברה קבלנית לחקלאות), כמפעל משותף של הסוכנות היהודית וההס׳, שתפקידו היה לתאם את עבודות המשרדים המקומיים, לפקח עליהם ולסייע להם בארגון ובהדרכה מקצועית, בעוד שבידי „יכין" נשאר הטיפול בכל הכרוך בשיווק פרי־ההדר, פיתוח התעשיה החקלאית וארגון ההתיישבות העממית. לשם פתרונן של כמה מן הבעיות, שנתעוררו עם תקומת־המדינה — כגון קליטת העליה, שזרמה למושבות, יצירת מקורות לעבודה יצרנית והכשרת העובדים לחקלאות לענפיה השונים — הוחלט ב1949 על מיזוגם של שני המוסדות הנזכרים בחברה בשם „יכין־חק"ל בע"מ". חברה זו התפתחה בממדים ניכרים. ב1960 ביצעה עבודות בשווי של 50 מיליון ל"י. היא ריכזה ועיבדה בהשקאה שטח כולל של למעלה מ60,000 דונאם (פרדסים נושאי־פרי, מטעים צעירים וגידולי תעשיה וירקות). מספר עובדיה — כ5,000. ב1959/60 שווקו כ3.6 מיליון תיבות־הדר, שכ67% מהן היו מיועדות ליצוא. כ1,100 פרדסנים קשורים בחברה בעסקי שיווק הפרי. הקף הייצור של תרכיזי־הדרים, מיצים ושימורי פירות וירקות — 2.8 מיליון ל"י. — ג. „ניר שיתופי". הוקם ב1924. הוא מגלם בדרך משפטית את מרותה של ההסתדרות החקלאית על המשקים החקלאיים וכן משמש הוא מוסד כספי של ההס׳ לצרכי ההתיישבות. לנ"ש זכויות מיוחדות בכל היישובים החקלאיים של ההס׳ והוא מייצג אותם כלפי חוץ. אין הוא מתערב בחייהם הפנימיים, אך משמש בורר בסכסוכים בין ישובים, או בין חבר לגוף, שהוא נמנה עמו. לנ"ש הסמכות לפסול כל החלטה של מוסד ישובי, אם היא נראית לו מנוגדת ליסודות הקואופראטיוויים. לו הבעלות על מניות־היסוד של חברות כלכליות, המסונפות להסתדרות החקלאית, והוא מפקח על פעולותיהן של האגודות השיתופיות, הקשורות בה, ומרכז את הרכוש, השייך ישירות להסתדרות זו במקומות שונים. כן מנהל נ"ש באופן עצמאי את „הקרן לעזרה הדדית ביישובים החקלאיים", שאמצעיה באים מן ההפרשות השנתיות של המשקים. בזמן האחרון מסייע נ"ש גם לאלפי משקים זעירים של חברי ההס׳ במושבות בארגון קניות משותפות ובשיווק התוצרת. ב1958 ניתנו הלוואות רגילות לזמן בינוני והלוואות לזמן קצר בסך 5.1 מיליון ל"י. — ד. „ניר" (החברה). הוקמה ב1934 כמוסד לאשראי להתיישבות העובדת. היא נתנה הלוואות למשקים לזמנים בינונים, כדי שיוכלו לסלק את חובותיהם לבאנקים. „ניר" פעלה, בשיתוף עם מוסדות אחרים, להרחבת שטחי־ההשקאה וכן סייעה לפיתוח הדַיָג הימי, המלאכה והתעשיה במשקים. עם ייסוד הבאנק הישראלי לחקלאות החליטה החברה להפנות את אמצעיה לפסים חדשים, כגון התקנת ביוב ורשתות־חשמל, בניית בתי־ספר וצרכים אחרים ביישובים בודדים ובגושי־משקים איזוריים. חלק ניכר מכספיה משקעת היא בהקמת מפעלי־תעשיה גדולים. המאזן הכללי של „ניר" הסתכם לסוף 1960 ב12.2 מיליון ל"י. — ה. „המדרשה לחקלאות ע"ש ד"ר א. רופין", שהיא מוסד של ההסתדרות החקלאית, הוקמה ב1949 בעמק־חפר. תפקידה: להקנות השכלה חקלאית לעובדי־אדמה ותיקים וטירונים ולהניח בסיס מדעי לנסיונם המעשי. ב1956—1959 נערכו בה 290 קורסים ל10,000 משתתפים ב181,698 ימי־לימוד על נושאים חקלאיים שונים ולסוגי־לומדים שונים: מרַכזי־משק, מורים ומדריכים בחקלאות, מכונאים חקלאיים, נהגי טראקטורים, ועוד. תקציב המדרשה מבוסס בעיקרו על תשלומיהם של המשתתפים בקורסים (80%); השאר בא מהקצבות של משרד החקלאות, הסוכנות היהודית והמרכז החקלאי. בקורסים למיכון חקלאי נושאים ברוב ההוצאות משרד העבודה ו„אורט". מאזן המדרשה לסוף 1958 מסתכם ב565,000 ל"י וההוצאה השנתית ב276,000 ל"י. בבניינים ובציוד הושקעו עד 1959/60 460,000 ל"י.

5. **האיגוד המקצועי**. אגודות־הפועלים העבריות הראשונות בא"י, שקמו בסוף המאה ה19, שקדו בעיקר על מציאת עבודה לחבריהן ועל הושטת עזרה למובטלים ולחולים שבהם. הדאגה להקמת משק עצמאי והרחבתו היתה חשובה בעיניהן מן המאבק על שיפור תנאי־העבודה ועל העלאת רמת־החיים. על סף המאה ה20 מנה ציבור־העובדים בארץ ב12 מושבות 473 איש. תחילה היו דפוסי־הארגון שלהם רופפים ובלתי־קבועים, אך במרוצת־הזמן עלה במידה ניכרת מספרם של הפועלים השכירים; הורחבו תחומי־פעולתם באיזורים שלמים; ואף נעשו נסיונות להתארגנות ארצית. בתחילת המאה נתארגנו בירושלים, ביפו ובשכונתה „אחוזת־בית" (שהפכה לאחר מכן לתל־אביב) אגודות מקצועיות במלאכה, תעשיה זעירה, בניין ועבודות ציבוריות. אגודת פועלי־הדפוס אף נזקקה לנשק־השביתה במלחמתה על תנאי־העבודה של חבריה. ב1911 קמו שני הארגונים האיזוריים של הפועלים החקלאיים בגליל וביהודה, וב1915 — זה של פועלי השומרון. ארגונים אלה עסקו בכיבוש־העבודה וביצירת מוסדות לעזרה הדדית, והם שהניחו את היסודות להסתדרות החקלאית הארצית ב1919 (ר׳ להלן). עד להקמת ההס׳ נוסדו בא"י ארגונים ארציים של מורים (1903), פקידים (1919), פועלי רכבת, דואר וטלגראף (1919).

בוועידות השניה (1923) והשלישית (1927) של ההס׳ הוגדרה בפרטות מסגרת־פעולותיו של האיגוד המקצועי. התא הראשון שלו הוא ועד־העובדים, הנבחר ע״י כלל העובדים במקום־העבודה. לעיתים מקיפים הוועדים איזורים מינהליים שלמים אצל מעביד אחד, ולפרקים פועלים הם ברחבי הארץ כולה, כגון ארגוני העובדים בקופת־חולים ובחברת־החשמל. לוועדים סמכויות נרחבות בעשיית הסכמי־עבודה וביצועם, בקביעת רשימות המפוטרים, בהתאמת העובדים לעיסוקים השונים, בהעלאותיהם בדרגות, ועוד. הרבה מהם מפתחים פעילות כלכלית, חברותית ותרבותית מסועפת. ועדי־העובדים כפופים לאגודה המקצועית, שהיא המסגרת הארגונית המשותפת לכל העובדים במקצוע או בענף משקי אחד בתחום שיפוטה של מועצת־הפועלים. היא מַדרכת את הוועדים ומשתתפת עמהם בשעת הצורך במשא־ומתן על הסכמי־העבודה וביצועם; שומרת על מדיניות מקצועית אחידה; ומביאה לאישורן של מועצות־הפועלים את ההחלטות על הכרזת שביתות במקומות־עבודה. כן דואגת היא למצב הארגוני והחברותי במקומות־העבודה ושוקדת על הקניית הכשרה מקצועית לחבריה. האגודה המקצועית היא חלק בלתי־נפרד של מועצת־הפועלים ועם זה קשורה היא מבחינה מקצועית וציבורית להסתדרות הארצית. מועצת־הפועלים מאגדת את כל חברי ההס׳ במקום־העבודה ומשמשת סניף שלה. בשום ארץ בעולם אין מסגרת משותפת לכל העובדים בתחום ישובי אחד, בדומה למועצת־הפועלים בישראל; והודות לכך אין כאן אגודות חזקות ואגודות חלשות, שכל אחת מהן נאבקת לחוד על זכויותיה, שכן מאחורי כולן עומדת המועצה, התומכת בהן ומספקת להן אמצעים וכלים לפעולתן. ההסתדרויות, האיגודים והארגונים הארציים מאחדים את העובדים במקצוע אחד או בענף משקי אחד. הוועידה השישית של ההסתדרות (1945) נתנה דחיפה חזקה להקמתם, ומאז הגיעו הללו להשגים ניכרים בקביעת תנאי־העבודה, בעשיית הסכמי־עבודה ארציים ובקביעת דירוגי־שכר ארציים. ריכוזי הכוח והאמצעים אפשרו גם ביצוע פעולות נרחבות בתחומי ההכשרה וההשתלמות המקצועיות, הקמת קרנות־ביטוח והוצאת בטאונים מרכזיים ופרסומים שונים.

בעקבות התפתחותם של ענפי־המשק ועליית מספרם של הפועלים במקצועות השונים נתרחבו תחומיו של המשא־ומתן הקולקטיווי וגברה המגמה להאחדת תנאי־העבודה בארץ. כבר בתחילת שנות ה40 פתחה בפעולתה „המחלקה לאיגוד מקצועי" של הוועד הפועל של ההס׳, שנהפכה במרוצת־השנים למוסד המרכזי המתאם והמדריך של הפעולה המקצועית בישראל. היא קובעת ומחדשת הסכמי־עבודה כוללים, וכן הסכמים בעניין תוספת יוקר, מועצות־ייצור, ועוד, ושוקדת על ביצוע המדיניות המקצועית של ההס׳. היא גם קובעת את תנאי־העבודה במשק ההסתדרותי ומסייעת להסתדרויות ולאיגודים הארציים להתגבר על הקשיים ברגעים המכריעים של המשא־ומתן עם המעבידים. — המדיניות המקצועית של ההס׳, המכוונת לרווחתו של האדם העובד, נעזרת במדיניות התעסוקה המלאה ופיתוח שירותי הבריאות והחינוך הזולים והעממיים, קופות־הסעד והשיכון הציבורי. הסכמי־העבודה פילסו את הדרך לחוקי העבודה והביטוח הסוציאלי, ועכשיו נהפכו רבים מהשגי־הפועלים לנורמות משפטיות של חוקי־המדינה, הואיל וסעיפי ההסכמים באים להשלים את החסר בתחיקה הממלכתית, או להוסיף זכויות על הסטאנדארדים המינימאליים, שיש בכוחה של המדינה להעניק לאזרחיה. חוק שירות־התעסוקה מבטיח כיום כניסה מאורגנת לעבודה, ואילו האיגוד המקצועי מסדיר את ענייני הפיטורים והפרישה מעבודה ודואג לפיצויים מתאימים. הסכמי־העבודה מבטיחים חופשות, ימי־הבראה, שכר במינימום של ימי־מחלה, תשלומים לקופת־חולים, הקצבות לקופות־תגמולים וקרנות־פנסיה וזכויות אחרות. ההקצבות הסוציאליות גדלו באופן ניכר בעשר השנים האחרונות והן מגיעות ל25%—30% מן השכר הכולל.

עם הקמת המדינה התחילה העליה ההמונית, שקליטתה, נוסף על הוצאות־הביטחון הגדולות, הטילה מעמסה כבדה על האוצר. בהתאם לכך כיוונה ההס׳ את מדיניותה המקצועית לשמירת ערכו הרֵאלי של השכר, להגברת התפוקה וייעול המשק ולהגדלת היצוא. עוד בתחילת מלחמת־העולם II נקבעה צמידות אוטומאטית של השכר לתנועת־המחירים, והֶסדר תוספת־היוקר הגן ומגן מאז ועד היום על השכר ורמת־החיים של העובדים. בתקופת־המחסור של שנות ה50 הראשונות הוקדשה עיקר דאגתו של האיגוד המקצועי לשכבות בעלות השכר הנמוך, ומסיבה זו נצטמצמה ההפרשיות בשכר. הדבר תוקן מאמצע 1955, אע״פ שגם היום השוויון בשכר גדול הוא בישראל מבארצות דמוקראטיות אחרות. — האיגוד המקצועי הקים גם תנועת־ייצור נרחבת לשם העלאת התפוקה. מועצות־הייצור מקיפות היום כ35,000 פועלי־תעשיה, והדברים אמורים, בדרך כלל, במפעלים הגדולים והקובעים בענפי־התעשיה השונים. בזמן האחרון הוחל בשיתוף עובדים במועצות המפעלים במשק ההסתדרותי, והכוונה היא לעבור גם לשיתוף בהנהלותיהם.

כבר בשנות ה20 נתקלו האגודות המקצועיות של ההס׳ — במאמציהן להסדרת שוק־העבודה — בקשיים, שנגרמו לא רק ע״י העבודה הזולה, המתחרה והבלתי־מאורגנת, אלא גם ע״י ארגונים של פועלים, שדגלו באידיאולוגיה של שלילת מלחמת־המעמדות ושל פרישה מכלל־העובדים המאורגן. היו אלה פועלים דתיים, חברי „המזרחי", וכן ארגון עדתי של פועלים תימנים. קיצונים מהם היו העובדים, חברי התנועה הרוויזיוניסטית, שפרשו בשנות ה20 מן ההס׳ והקימו את „ארגון עובדי הצה״ר ובית״ר", שב1934 נהפך ל„הסתדרות העובדים הלאומית", המסונפת היום ל„תנועת החירות". לאחר כמה התנגשויות וסכסוכים קשים בין עובדים אלה וחברי ההס׳ במספר מקומות־עבודה נעשו ע״י הצדדים (וע״י מתווכים שונים) נסיונות להגיע לכלל הסכם ופשרה. ב1937 הוקמה לשכת־עבודה משותפת בתל־אביב, שהקיפה עד מהרה ערים אחרות ומושבות, והצטרפו אליה כל ארגוני־הפועלים האחרים. ב1959 נהפכה הלשכה ל„שירות־תעסוקה" ממלכתי. — באוקטובר 1952 נחתם הסכם עם הסתדרות „הפועל המזרחי" בדבר הצטרפות חבריה לאיגוד המקצועי. בצעד זה היתה משום סטיה מן העקרון, שלפיו בלתי־אפשרית היא חֲברות באיגוד המקצועי ללא השתייכות להס׳. ב1953 הצטרפו גם „פועלי אגודת ישראל" לאיגוד המקצועי. — מן הראוי לציין, שארגוני־פועלים עדתיים של יהודי־המזרח, שצצו בשנות ה20 וה30, לא הצליחו להחזיק מעמד והם נתמזגו עם ההס׳. — על זיקתו של הפועל הערבי לאיגוד המקצועי ולהס׳ — ר׳ להלן.

במסגרותיו המרובות של האיגוד המקצועי בישראל מאורגנים כיום כחצי־מיליון עובדים שכירים, המועסקים במשק הציבורי והפרטי. ציבור זה מהווה את הקבוצה הכלכלית

והסוציאלית הגדולה ביותר במדינה וכן משמש הוא כאגף הגדול ביותר בהס׳. כ85% של כלל העובדים השכירים במדינה מאורגנים בהסתדרויות הארציות. בסוף 1959 נמנו עם הגדולות שבהן 380,000 חברים; עם הקטנות — 80,000; ואילו מספרם של חברי האגודות המקצועיות, שאינן קשורות בארגונים ארציים, הגיע ל40,000. שאר העובדים השכירים הם בלתי־מאורגנים. ההסתדרויות הארציות הגדולות ביותר, המונות עד 10,000 חבר, הן: איגוד הפועלים החקלאיים השכירים (70,000 איש), הסתדרות הפקידים (65,000), פועלים בחרושת ההסתדרותית, מפעלי־פיתוח, תע״ש ועוד (45,000), איגוד עובדי־המדינה (40,000), הסתדרות פועלי הבניין והעבודות הציבוריות (35,000), איגוד פועלי־המתכת (30,000), הסתדרות המורים (24,000), איגוד פועלי־המזון (19,000), איגוד נהגי משאות והובלה (18,000), איגוד פועלי־האריג (14,000), איגוד פועלי־העץ (12,000).

6. המחלקה לעובד האקאדמאי. מחלקה זו, שהוקמה ב1956, באה לשרת שכבה מקצועית בתוך ציבור־העובדים, המונה היום למעלה מ12,000 איש, שנודעת לה חשיבות ראשונה במעלה בתחומי התפתחותה הכלכלית, המדעית והתרבותית של מדינת־ישראל. עד עכשיו טיפלה המחלקה במדיניות־השכר של העובדים האקאדמאיים, ביצירת דפוסי־אירגון לסוגיהם השונים ובעבודת הסברה מסועפת בתוכם לשם קירובם להס׳. כן הקדישה, והיא מוסיפה להקדיש, מאמצים מרובים להידוק קשריהם של הסטודנטים במוסדות־ההשכלה הגבוהים להס׳ ולשיפור מצבם הכלכלי ע״י הבטחת מקורות־עבודה ותנאי־שכר הוגנים. לציון מיוחד ראויה „הקרן לעידוד ההשכלה, המחקר וההשתלמות״, שנוסדה ב1957. המחלקת שנה־שנה כ300,000 ל״י כסטיפנדיות לתלמידים בבתי־ספר תיכונים, מקצועיים וגבוהים וכמענקים לאנשי־מדע לשם השתלמות וביצוע עבודות־מחקר. — בוועידה התשיעית של ההס׳ (פברואר 1960) הוחלט להעניק למחלקה את הסמכות והאמצעים להנהלת פעולה סדירה בענייניהם המקצועיים של העובדים האקאדמאיים. באותה ועידה הוחלט, בין השאר, שההס׳ תבטיח את מעמדם של עובדים אלה במדינה ובתוך ציבור־הפועלים, ועם זה תדאג לענייניהם המיוחדים; תעמיק את זיקתם למחנה העובדים ולערכי־העבודה; ותוספה בהכרתם של המוני חברי ההס׳ את חשיבותם של המדע והמחקר ושל העוסקים בהם לקיומה של המדינה ולבטחונה.

7. המוסדות לעזרה הדדית. המוסדות לעזרה הדדית, או מוסדות־הגֶמֶל, של ההס׳ הם: „קופת־חולים״, „קרן־נכות״, „משען״, „קרן חוסר־עבודה״, „מציב״, „דור לדור״.

א. „קופת־חולים״. ב1912 החליטה הוועידה השניה של הפועלים החקלאיים ביהודה על ייסוד קו״ח, ושנה לאחר מכן פתחה זו בפעולתה בשבעה סניפים, שמנו 150 חברים. בימי מלחמת־העולם I נהנה ממנה גם חלק מפועלי־הערים. עד 1918 היו קיימות ארבע קופות־חולים איזוריות: הגדולה שבהן עמדה לשירותם של פועלי־יהודה; שתי קטנות יותר — לזה של פועלי הגליל והשומרון; ואילו הרביעית — לזה של חברי „השומר״. ב1919 נעשה ניסיון — שלא הצליח — לאיחוד ציבור־העובדים בארץ; וכך פעלו עד 1920 שתי קופות־חולים ארציות של מפלגות „הפועל הצעיר״ (ע״ע) ו„אחדות העבודה״ (ע״ע), שמספר חבריהן הגיע ל3,000, לערך. בפרק־זמן זה הוקמו המוסדות העצמיים הראשונים של קו״ח: בית־הבראה עונתי בירושלים; מרפאה מרכזית ביפו, שבה עבדו רופא וחובשת; ומרפאות קטנות עם חובשת בלבד בפתח־תקווה וברחובות. עיקר העזרה ניתנה על־ידי רופאים פרטיים, שהיו קשורים בקו״ח. עם ייסוד ההס׳ ב1920 נתאחדו שתי הקופות.

משעת הקמתה דגלה קו״ח בעקרון העזרה ההדדית, שלפיו שילם כל חבר בה מיסים בהתאם להכנסותיו וקיבל את כל העזרה הרפואית, שהיה זקוק לה, ולא הוא בלבד, אלא גם בני־משפחתו, אם אותו עובד היה מפרנסם היחיד. ומאחר שתקציב קו״ח הוא ארצי — משמש עודף ההכנסה ביישובים הגדולים לארגון העזרה הרפואית ביישובים קטנים ונידחים, שאין בכוחם לשאת במימונה. מימיה הראשונים הקדישה קו״ח תשומת־לב מיוחדת לקליטת העליה החדשה: עם בואם לארץ נהנים העולים במשך תקופה מסויימת משירות רפואי חינם, ואף לאחר מכן ניתנות להם הנחות גדולות וזכויות־יתר. קו״ח מלַוָה אותם למקומות־היקלטותם ופותחת להם מרפאות ומוסדות רפואיים אחרים. סיועה המוגבר ליישובים החקלאיים החדשים מהווה תרומה כבדת־משקל להתערותם של המתיישבים במקומותיהם. לא מקרה הוא הדבר, שבתי־החולים הגדולים שלה הוקמו בקרבת ההתיישבות החקלאית.

התא הראשון והעיקרי במערכת העזרה הרפואית של קו״ח הוא המרפאה, שהתחילה בשירות של אחות בלבד וביקורי רופא לעיתים מזומנות, ואילו במרוצת־הזמן, עם גידול האוכלוסיה, הונהגו שירותי רופאים כלליים ומקצועיים, בתי־מרקחת, מכונים לריפוי חשמלי ולרנטגן, ועוד. באופן שבערים ובמושבות הגדולות קמו מרכזי־בריאות משוכללים ומצויידים כהלכה, המאפשרים איבחון וריפוי יעילים. — התא השני הוא בית־החולים. ב1923 נוסד בית־החולים הראשון של קו״ח בעין־חרוד, ששוכן תקופה ארוכה באהלים וצריפים, ורק ב1930 עבר לבנייני־הקבע שלו על־יד גבעת־המורה. באמצע שנות ה30, עם התגברות גל־העליה למושבות השרון והדרום ועם החרפתה של בעיית האישפוז, הוקם על־יד פתח־תקווה בית־החולים ע״ש בֵּילינסון, שהתפתח בקצב מהיר ע״י תוספת מחלקות חדשות והפעלת שיטות־ריפוי חדישות. אחריהם הוקמו, זה אחר זה, בתי־חולים בפתח־תקווה, רחובות, חיפה, חדרה, כפר־סבא, ועוד. למרות גידול זה עדיין מאושפזות כמחציתם של חולי קו״ח בבתי־חולים ממשלתיים, ציבוריים ופרטיים. — תא שלישי במערכת הוא מפעל ההבראה. המוסד הראשון מסוג זה הוא „ארזה״, על־יד מוצא, שהוקם ב1924 ושימש דוגמה למוסדות אחרים בנקודות שונות בארץ. תחילה היו מתקבלים לבתי־ההבראה רק מחלימים אחר מחלות קשות וניתוחים, אך במרוצת־הזמן, עם גידולו של מספר הקשישים בציבור־העובדים והשתפרותם של התנאים הסוציאליים בהס׳, הוקדשה גם דאגה ליצירת מקומות־נופש לפועלים בעונות־החופשה שלהם. ב1950 הוקמה ביזמתה של קו״ח, ובהשתתפות הוועד הפועל של ההס׳ וקרנות הביטוח והתגמולים שלה, חברת „מרגוע״ להרחבת אפשרויות הנופש וההבראה לעובדים. — בתחום הרפואה המונעת פועלת קו״ח בשטחים אלה: טיפול בתינוקות ובנשים הרות; פיקוח רפואי על בתי־הספר; פיקוח היגייני־סאניטארי ביישובי עולים; בדיקות עולים, ביחוד במסגרת המלחמה בשחפת; פיקוח על בתי־החרושת.

לרגל מעמדה, כגדול שבמוסדות־הרפואה בארץ, הוטלו על קו״ח פעם בפעם תפקידים, שהם חורגים ממסגרת־

פעולתה ונוגעים ליישוב העברי כולו. ב1936—1939, שבהן הגיע לשיאו הטרור הערבי, נמצאו כל מאתיים הסניפים של קו״ח, שפעלו באותו פרק־זמן, במצב הכן ושימשו תחנות של עזרה מהירה למגינים. בתי־החולים שלה הותאמו לצרכי שעת־החירום. כך, למשל, הוקמה ב1938 מחלקה כירורגית בבית־החולים המרכזי שבעמק. לאלפי הנוטרים ומשפחותיהם הוגשה עזרה בקו״ח בהנחה מיוחדת. — במלחמת־העולם II שוב התאימה קו״ח את מוסדותיה למסיבות הכלליות, ורבים מחבר־עובדיה השתתפו במפעל ההתגוננות והושטת העזרה המהירה. ממלאי־התרופות העשיר שלה נהנו גם מוסדות־רפואה ציבוריים אחרים. הרבה ממשפחותיהם של המגוייסים לצבא, שמספרן הגיע לרבבות, קיבלו עזרה מקו״ח בתשלום סמלי בלבד. — בימי מלחמת־העצמאות שקדה קו״ח על משלוח רופאים ועל אספקת חמרי־רפואה ומכשירים לנקודות־הסְפָר. כן הורחב כושר־הקליטה של בתי־החולים ושוכלל ציודם. בתי־ההבראה הועמדו כמעט כולם לרשות הצבא, ואחד מהם נהפך לבית־חולים צבאי. מחלקת המשק של קו״ח עסקה במשך חדשים רצופים בארגון בתי־החולים הממשלתיים והצבאיים. במסגרת בית־החולים ע״ש בילינסון נערך קורס לבנות ח״ן (= חיל נשים) לשם הכשרתן להנהלת־המשק במוסדות רפואיים.

ב1948—1960 הגיעו למדינת־ישראל, לפי הנתונים הרשמיים, 971,469 עולים, ומהם נתקבלו לקו״ח 912,022. אמנם במרוצת־הזמן נשר חלק מאלה מן החברות בקו״ח, אך לא היה זה אלא מיעוט קטן, ביהוד בין המשתקעים ביישובי־העולים, בכפרים ובאיזורי־הפיתוח. על כך מעידה העובדה, שבשנת־התקציב 1960/61 מנתה אוכלוסיית קו״ח 1,440,000 נפש לעומת 328,000 ב1948. התפתחות מהירה זו הטילה על קו״ח את התפקיד להרחיב את מסגרת־האישפוז; להקים מאות מרפאות בכפר ובעיר; לפַתח שירותי רפואה מונעת ופעולות־שיקום, ועוד, על־מנת להעלות תוך שנים מועטות את רמת־הבריאות של העולים לזו של היישוב הוותיק. בהתאם למדיניותה משעת יצירתה, העניקה ומעניקה קו״ח הנחות כספיות וזכויות־יתר לעולים החדשים, ללא רתיעה מפני קשיים תקציביים.

משירותיה של קו״ח נהנים לא רק חברי ההס׳, אלא גם חוגים רחבים מחוץ לה, כגון: חברי „הנוער העובד״, חניכי „עליית הנוער״, ארגוני „הפועל המזרחי״ ו„פועלי אגודת ישראל״, שהצטרפו רק לאיגוד המקצועי, הפועלים הערביים (עד 1959; ר׳ להלן), חיילים ומשפחותיהם, משפחות נפגעי־המלחמה, מושבים, שהוקמו בעזרת „רסקו״, מושבות שונות, ועוד. כן מושיטה קו״ח עזרה לחולים הרבה, שמהווים מקרים סוציאליים בטיפולו של משרד־הסעד. ב1960 הגיע מספרם של אלה ל43,000 נפש.

לשם הכשרת חבר־עובדים למוסדותיה הקימה קו״ח רשת של בתי־ספר לאחיות מוסמכות ולאחיות מעשיות. כן מארגנת היא דרך קבע קורסים למיילדות, מטפלות, אחיות, טכנאי רנטגן, עובדי־מעבדה, מנהלי־משק, ועוד. — בשנים האחרונות מייחדת היא תשומת־לב לפיתוח המחקר. לתכלית זו הקימה מכון למחקר רפואי על־יד בית־החולים בֵּילינסון, ומחלקה למחקר כלכלי וסוציאלי, שתפקידה הוא לטפל בבעיות בריאות מבחינה זו. קו״ח יצרה קרן, שמַקצבת כספים לעידוד המחקר. שנה־שנה מחלקים את פרס־מאיר למבַצעי מחקרים ועבודות ברפואה. מספר ניכר מרופאי המוסד נשלח על־ידיו להשתלמות בחוץ־לארץ. קו״ח מוציאה רבעון, שבו מתפרסמים מחקרי רופאיה. — הורחבו תחומי החינוך הרפואי של הציבור; פותחה המחלקה לרפואה תעשיינית; חלו שיפורים בירחון „איתנים״, המוקדש לשאלות בריאות־העם; ונערכו פעולות הסברה, בעל־פה ובכתב, על נושאים שונים.

מקורות המימון של מפעלי קו״ח, לפי הנתונים משנת 1960/61, הם: דמי־חבר, המהווים 37.8% מתקציב־ההכנסות; תשלומים תמורת השירותים (בעיקר מסעיפי ההבראה, ריפויי השיניים והטיפול בבני־משפחה בלתי־מבוטחים) — 10.3%; המס המקביל של המעבידים הציבוריים והפרטיים — 29.2%; הקצבת הממשלה — 6.9%; החזרת תשלומי מכס ומס־קנייה — 4.6%; דמי־ביטוח לנפגעי תאונות־עבודה — 4.2%; ביטוח דמי־מחלה — 2.2%; שונות — 0.7%. הגרעון — 4.1%. תקציבה של קו״ח לשנת 1960/61 — 125 מיליון ל״י.

ב1959 הונהגה, אחר התלבטויות ממושכות, רפורמה בשיטת־העבודה הקיימת במרפאות, שנמתחה עליה ביקורת חמורה בציבור, הואיל והיתה כרוכה בבזבוז זמן מרובה (מחמת העמידה בתור של הנבדקים) ולא היה בה כדי להבטיח לחבר את הטיפול הראוי בשעת הצורך. לפי השיטה החדשה, חפשי הוא החבר בבחירת רופא־המשפחה, וזה האחרון אחראי בפניו במישרים. כן הושג הסכם עם ההסתדרות הרפואית על תנאי ההתקשרות עם רופאים פרטיים, כרופאי־משפחה.

ב1960 הועסקו במוסדות קו״ח 2058 רופאים, 3011 אחיות, 521 רוקחים, 563 לאבוראנטים, 70 רופאי שיניים, 4437 טכנאים ועוזרים, סאניטארים, פקידים ואחרים (בכללם עובדי־משק). במסגרתה קיימים היום: 923 מרפאות (מרכזיות, איזוריות־עירוניות, איזוריות־כפריות, כפריות), 16 בתי־חולים כלליים ומיוחדים, 6 בתי־הבראה, 7 בתי־ספר לאחיות, 192 תחנות לאם ולילד, 149 בתי־מרקחת, 115 מעבדות, 30 מכוני רנטגן וריפוי חשמלי, 206 מכונים לריפוי פיסיקאלי, בית־מלאכה לאורתופדיה, 54 מרפאות שיניים.

ב. „ק ר ן ־ נ כ ו ת״. נוסדה ב1930 לטיפול בחברי ההס׳, שחלו במחלות כרוניות וסוציאליות (שחפת, מחלות־נפש), לשם שיקומם והחזרתם לחיי־עבודה. היא מאשפזת את החולים במשך שנתיים ללא תשלום, ולאחר מכן — תמורת תשלום קטן. בזכות השיטות החדשות בטיפול הרפואי הוחזרו כשני שלישים מן החולים בשחפת ובמחלות־נפש למצב־בריאות תקין. לפי נתונים משנת 1958, שילמו חברי ק״נ וקו״ח 3,700,000 ל״י, ובצירוף 100,000 ל״י של תשלומי החולים (בני־המשפחה, שאינם מבוטחים) כיסה מקור זה 80% מכלל ההוצאות. הממשלה השתתפה ב10%; השאר בא ממקורות שונים. — באפריל 1959 התמזגה ק״נ מבחינה ארגונית עם קו״ח.

ג. „מ ש ע ן״. מוסד זה הוקם ב1931, בעקבות המשבר הכלכלי החמור, שפקד את הארץ. תחילה סיפק „משען״ הלוואות ותמיכות כספיות למובטלים, ואילו במרוצת־הזמן הטיל על עצמו הבטחת עזרה רפואית רצופה להם ולבני־ביתם ע״י תשלום מיסיהם בתקופות של חוסר־עבודה, הבראה, עזרה ליולדות, כלכלת ילדים, אספקה מוזלת לנזקקים, מטבחים זולים לרווקים, ועוד. „משען״ סייע בהעברת מובטלים למשלחי־יד אחרים, או בהקניית מקצועות חדשים להם. כן שימש הוא כלי, שדרכו העבירו „קרן חוסר־עבודה״ וגורמים אחרים, שהצטרפו אליה, אמצעים כספיים להקלת מצבם

של המובטלים. 6½% מן המס האחיד (ר׳ להלן) מוקצבים ל„משען״. כיום מסתעפת פעולתו של מרכז „משען״, ישירות ובאמצעות למעלה מ70 סניפיו בארץ, בשלושה ענפים עיקריים: 1) הושטת עזרה ישירה לחברים ולבני־משפחותיהם בצורת הלוואות לריפוי, החלמה, תשלום שכר־דירה, רכישת כלי־עבודה, וכד׳. כן מקיים „משען״ כמה קרנות לצרכים מיוחדים: א) שתי קרנות לשיכון ולשיקום; ב) „קרן מתאמנים״, בשיתוף עם משרד העבודה, למתן הלוואות למ־בוגרים ויוצאי־צבא, שמעוניינים בהכשרה מקצועית; ג) קרן למעוטי־אמצעים, בשיתוף עם ברית הקואופראציה הצרכנית, המסַפקת תלושי־מזון לנזקקים; ד) קרן עזרה למחלימים ממחלות; ה) קרן לשיקומם של נפגעי מקרים סוציאליים קשים ע״י סידור קונסטרוקטיווי מתאים ועוד. משקָמה המדינה הוגש סיוע מרובה בציבור זה לעולים החדשים, ביחוד במשכנות־העוני ובמעבדות, בין בתרומות־כסף ובהלוואות לשיכון, בין באספקת מיצרכים. בענף הנדון הוצאו ב1956—1960 כ17 מיליון ל״י. 2) החזקת בתי־אבות ומוסדות־ילדים. „משען״ מקיים, בהנהלתו הישירה, 6 בתי־אבות בערים שונות, שמשוכּנים בהם למעלה מ800 חברי הס׳ מזדקנים והורי חברים בתנאי־קיום נוחים. לנוכח הביקוש הגובר והולך, עם התרבּותם של העובדים הפורשים מעבודתם מעל לגיל 60—65, החליט „משען״ ליצור — עד סוף 1962 — לכל הפחות, 700 מקומות־קליטה נוספים. ב5 מוסדות־הילדים הקיימים נקלטו כ550 ילדים בגיל הגן ובית־הספר, בני משפחות הרוסות ונפגעות או ילדי עולים. „משען״ מתכנן הרחבה ניכּרת אף של מסגרת זו. 3) פעולות כלליות, כגון השתתפות בהוצאות הזנה, קיוּט והבראה של כ30,000 ילדים ונערים עובדים ומתן הלוואות לזמנים קצרים למשקים החקלאיים בהתיישבות החדשה ובמושבי־עולים בנקודות־הספָר. למטרה אחרונה זו הוקצב כרבע מיליון ל״י, שתוך שיתוף עם קרנות־התיישבות שונות יצר מחזור־הלוואות של כמה מיליוני ל״י. בזכות פעולה זו הצליחו הרבה ישובים להתגבר על קשיי היקלטוּתם והתפתחוּתם.

ד. „ק ר ן ח ו ס ר ־ ע ב ו ד ה״. נוסדה ב1932, כשבארץ שררה גיאות כלכלית, ופעולתה העיקרית התחילה ב1936, כשפרץ המשבר ונתעורר צורך דחוף בתעסוקה מוגברת ובסיוע נרחב למובטלים. אמצעי קח״ע סוּפקו תחילה במידה מכרעת ע״י חברי ההס׳, שהפרישו לה 2% משׂכרם, אך במרוצת־הזמן תרמו גם המוסדות הלאומיים את חלקם במאמצים לחיסול האבטלה. ב1938 — 1940 היוו הקצבותיהם 34%—40% מהוצאות קח״ע. ההס׳ והמוסדות הלאומיים הקימו ב1936 את „ביצור״, מוסד לאשראי, שנועד ליצירת מקומות־עבודה למובטלים ע״י מימון מפעלים ציבוריים, סלילת כבישים והתקנת גשרים. בתקופה יותר מאוחרת התפתח „ביצור״ לחברה, שהושיטה עזרה רבת־ערך ביהוד למפעלי־שיכון בשכונות־העובדים ובמשקים החקלאיים וכן לבנייני־ציבור (למשל, „בית הבימה״ בת״א). קח״ע שקדה על הקניית הכשרה מקצועית לפועלים ופועלות, ואף יזמה מפעלים חדשים, כגון חברת־הסַפּנוּת „צי״ם״ ותעשיות שונות, בעיקר התמכּרה לפיתוח ענפי־יצור חדשים, כדַיג, עבודות נמל וים, מחצבות, ועוד. כן סייעה בהקמת קואופראטיווים מסוּגים שונים. השגיה, בשיתוף עם המוסדות הלאומיים, ב1936—1940 מסתכמים באספקת 3,686,915 ימי־עבודה. עם שאר סוגי־הסיוע, שהוגשו למובטלים, יש למנות: מתן תשלומים שבוּעיים במזומנים; אספקת מזון במחירים מוזלים; פתיחת מסעדות לפועלים בודדים; סידור מעונות ומחנות־נופש לילדי־עובדים; הושטת עזרה רפואית באמצעות קו״ח; אישור הלוואות קונסטרוקטיוויות ללימוד מקצוע; הקמת בתי־מלאכה זעירים. הרכב ההוצאות של קח״ע: יצירת מקורות תעסוקה — 36%; סיוע במזומנים — 54%; ריבית והוצאות־הנהלה — 10%. — משהונהגה, לאחר תקומת המדינה, מדיניות של תעסוקה מלאה, החליטה ההס׳ על הפסקה זמנית של פעולות קח״ע, פרט לזו של המחלקה לעזרה סוציאלית („משען״).

ה. „מ צ י ב״. נוסד ב1937 כקרן לאימוּץ משפחת העובד אחר מותו. התשלום לראש־המשפחה השני — 250 ל״י ולכל יתום (עד גיל 18) — 40 ל״י. ב1960 שילמה הקרן 349,521 ל״י ל1291 משפחות. מקור האמצעים ל„מציב״ — 1½% מן המס האחיד.

ו. „ד ו ר ל ד ו ר״. הוקם ב1943 במטרה לסייע לחברי ההס׳ לעת־זקנה ע״י תשלומי־פנסיה חדשיים. מזכות זו נהנים עובדים אחר 12 שנות חֲברות רצוּפה בהס׳; עובדים מגיל 70 ועובדות מגיל 67 — אחר 10 שנות חברוּת. משנת 1956 התשלום החדשי הוא 20 ל״י ליחיד ו28 ל״י לזוג. מ1958 מוענקים תשלומים אלה בתנאי, שהכנסתו החדשית של היחיד ממקורות אחרים לא תעלה על 120 ל״י, ואילו של הזוג — על 150 ל״י. גיל הפנסיה לחבר — 65; לחברה (מאז 1959) — 60. בני העליה השניה, שהם בעלי הכנסה חדשית עד 100 ל״י (ליחיד), מקבלים תוספת חדשית של 40 ל״י, ובעלי הכנסה עד 130 ל״י (לזוג) — 45 ל״י. בסוף 1961 נהנו ממענקי דל״ד 4,292 חברים. ההוצאה הכוללת לתשלומי הפנסיה הגיעה ב1960 ל1,029,850 ל״י. מקור האמצעים — 2½% מן המס האחיד.

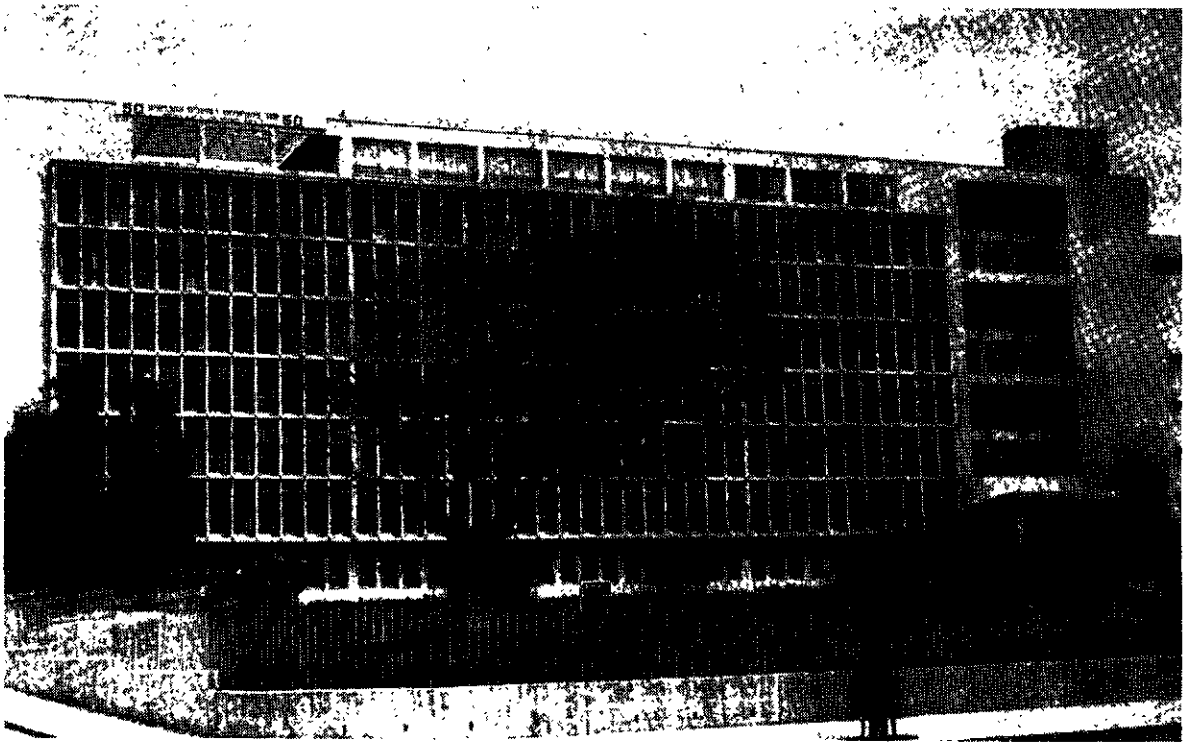
8. ה מ ח ל ק ה ל ק ל י ט ה ו פ י ת ו ח. מחלקה זו, שנוסדה ב1957, מיועדת בעיקר לטיפּוּל בעולים החדשים, החיים בעיירות ובאיזורי־פיתוח, שהצטרפו ברובם המכריע להס׳. ועדות־הקליטה שליד מועצות־הפועלים דואגות לשיכונם של העולים, להבטחת עבודה להם, לחינוך ילדיהם, ועוד. על פעולתן של ועדות אלו מפקח המדור לקליטה, שפיתח רשת מסועפת של: אולפנים לעברית במשקים קיבוציים, שהשתתפו בהם כ2,000 חברים במחזורי־לימוד חצי־שנתיים (ב1961 למדו בהם 200 איש); אולפנים חקלאיים, בעיקר לצעירים רווקים בתום תקופת שירוּתם בצבא, שהקנו את ידיעת החקלאות ליותר מ700 איש וסיפקו למשקים כ250,000 ימי־עבודה (ב1960 — 32,630 ימי עבודה); ואולפנים מקצוֹעיים בקיבוצים, שבהם התמחו כ500 עולים במַסְגֵרוּת, מכוֹנאוּת ונגרוּת (ב1961 — 215 איש). המכשירים הכספיים, העומדים לרשות ועדות־הקליטה, הם: א) „משען לעולה״ (הכפוף לוועדות „משען״ במועצות־הפועלים), שמאפשר לעוֹלה, שעדיין לא רכש לו זכויות ב„משען״ הרגיל, לקבל עזרה ראשונה בצורת הלוואה ללא ריבית לתקופה ארוּכּה; ב) „הקרן הקונסטרוּקטיווית״ (המשותפת לממשלה, לסוכנות היהודית ולהס׳) למתן הלוואות לעולים בעלי־מקצוע לשם התבססוּתם הכלכלית. קרן זו, שנוסדה ב1957, ביזמת המחלקה לקליטה ופיתוח, ריכּזה עד 1961 למעלה מ4 מיליון ל״י ונהנו ממנה כ5000 בתי־אב ויותר מ200 מפעלים וקואופראטיווים, שהוקמו ע״י עולים. — המחלקה מקיימת, תוך שיתוף־פעולה עם „היא״ס״ (ע״ע), מעונות־עולים, המשמשים מקום־מגורים

ראשון לעולה הבודד, שלפי תקנות הסוכנות היהודית אינו זכאי לשיכון על חשבונה, בדומה למשפחה. מעונות אלה הולכים ומתחסלים, בעקבות השינוי במדיניות־הקליטה, שלפיו מועבר רוב העולים לאיזורי־הפיתוח. — המדור „לכפר" במחלקה מתרכז בשני ענפי־פעולה עיקריים: א) בהפניית העולים מן האניות או המטוסים לקיבוצים ולמושבים; עד היום נקלטו בכל זרמי ההתיישבות העובדת 2,200 משפחות ו־4,600 יחידים, בסך־הכל 12,400 נפש; ב) בטיפוח התנועה „מן העיר אל הכפר" בין ותיקי היישוב. בתקופת פעולתו של המדור הוקמו במסגרת זו 6 מושבים. כ־8,000 מכלל 25,000 המתיישבים החדשים, שהצטרפו למושבים ולקיבוצים, נמנים על התנועה הנ"ל. לרשות המדור „לכפר" עומדות: א) קרן הקליטה בהתיישבות, המסייעת למשקים בהלוואות לפרקי־זמן שונים עד להקָלטותן הגמורה של המשפחות בהם; ב) הקרן למשפחות מרובות־ילדים, המקַצבת סכומים לכל משפחה בעלת שלושה ילדים ויותר, שמצטרפת לקיבוץ. — המדור לפיתוח במחלקה עוסק בעיקר בייזום מפעלים לתעשיה זעירה ביישובי־העולים ובאיזורי־הפיתוח. לתכלית זו נוסדה חברת „תיעוש איזורי־הפיתוח", מתוך שיתוף של הממשלה וההס', שהקימה עד היום 21 מפעלים במקומות שונים, והיא מושיטה להם עזרה בשלבי־קיומם הראשונים, הכרוכים, בדרך כלל, בבעיות של הכשרה מקצועית. ביזמת המחלקה נתכונן ע"י חברה זו „מדור לתעשיות־בית", העשוי לפתור כמה בעיות־קליטה חמורות, כגון: תעסוקת נשים וקשישים; אס־פקת מקור־פרנסה נוסף למשפחות מרובות־ילדים; ותעסוקת עובדים חקלאיים בעונות המתות של החקלאות. — בשטח החברותי והתרבותי מגִשת המחלקה את תמיכתה בצורת ציוד מועדוני ההס', באירגון סמינאריונים לפעילי איזורי־הפיתוח ובעריכת מסיבות־חג וטיולים לעולים.

9. **הפעולה התרבותית**. ראשית פעולתה התרבותית של תנועת־העבודה העברית בא"י נעוצה בתקופת העליה השניה, אך צורה מאורגנת לבשה פעולה זו עם ייסודה של ההס', שבמסגרתה הוקמה ב־1923 „ועדת התרבות המרכזית". על גוף זה הוטלה הדאגה לחינוך ילדים ונוער וכן להפצת השכלה למבוגרים. הוועדה פיתחה בקרב ציבור־הפועלים, וביישוב בכללו, אותם ענפי הפעולה התרבותית, שקודם לכן בוצעו ע"י מפלגות־העובדים וארגונים אחרים ביישוב, כגון: ארגון שיעורים להנחלת הלשון העברית, עריכת קורסים על נושאים מדעיים ומקצועיים, ייסוד ספריות, הוצאת ספרים וקבצים, הדרכת סיורים וטיולים בארץ, פתיחת מועדונים, ועוד. תשומת־לב מיוחדת הוקדשה להפיכת העברית ללשון־הדיבור ולהקניית השכלה חקלאית לפועלים. ב־1935 הוקמה מחלקה מיוחדת בהס' להנהלת העבודה התרבותית בין המבוגרים — „המרכז לתרבות", שהועמדו לרשותה האמצעים הדרושים להרחבת תחומי־פעולתה. ב־1942 נוסדה ע"י ההסתדרות „המחלקה להסברה", שלאחר מלחמת־העצמאות נתמזגה עם המוסד הנזכר ל„מרכז לתרבות ולהסברה". בימי מלחמת־העולם II פעל המרכז רבות לגיוסו של היישוב לחטיבות־ההתגוננות השונות, וכן הושיט עזרה רחבת־ממדים למחנות־העבודה, למחנות־הנוטרים ולארגון ה„הגנה". משקמה מדינת־ישראל הקדיש המרכז את עיקר כוחו לקליטתה החברותית והתרבותית של העליה ההמונית. לתכלית זו הקים מדור מיוחד בשם „תרבות לעולה", שפעל מתוך שיתוף עם הממשלה והמוסדות הלאומיים.

המחלקות העיקריות, הפועלות היום במסגרת המרכז לתרבות ולחינוך, הן: א) **המחלקה להסברה**, שתעודתה היא להנחיל לחברי ההס' את ערכי־היסוד של תנועת־העבודה, להסביר להם את האירועים החשובים במדינה ובהס' וכן להכשיר צוותות של פעילים בכל שטחי־פעולתה של ההס'. תכניותיה מבוצעות ע"י המדורים להסברה בעל־פה ובדפוס, להסברה חזותית־שמעית (באמצעות סרטים דוקומנטאריים, תערוכות קבועות ונייחות, וכד'), להכשרת פעילים ולארגון טיולים בארץ; ב) **המחלקה להשכלה**, שתפקידה הוא להנחיל לחברי ההס' את ידיעת הלשון העברית, וכן לאפשר להם השתלמות בענפי לימוד ומדע שונים. מחלקה זו, הפועלת מתוך שיתוף הדוק עם משרד החינוך והתרבות של מדינת־ישראל והאוניברסיטה העברית בירושלים, מקיימת: רשת מוסדות להנחלת־הלשון; שורת בתי־ספר למבוגרים בשלבים שונים, המקנים את ידיעת הקריאה והכתיבה, השכלה יסודית ותיכונית, ובתחומים מסויימים — אף השכלה גבוהה; מכון להשכלה בכתב; חוגים לידיעת המקרא ותולדות־ישראל; והרצאות ומחזורי־הרצאות בענפים השונים של המדע, הספרות והאמנות; ג) **המחלקה לאמנות**, השוקדת על טיפוח היכולת האמנותית העצמית של ציבור העובדים, עידוד היצירה הישראלית המקורית והבאת הטוב והנעלה שבהשגי האמנות והספרות לחברי ההס'. על־ידה פועלים המדור למוסיקה, העוסק בארגון מקהלות ותזמורות, מפרסם חומר־עזר לצורך זה, עורך ספריה מוסיקאלית ומארגן סמינאריונים וימי־עיון לפעילי־המוסיקה בארץ; המדור למחולות־עם, המכשיר חוגים לריקודי־עם ומארגן את הפסטיוואלים בתחום זה; והמדור לבמאות, שענינו הוא טיפוח להקות־חובבים והושטת סיוע להם ע"י הוצאה שיטתית של מחזות ומערכונים ושל בטאון מיוחד — „בימת חובבים". המחלקה לאמנות שוקדת גם על פיתוח כשרונות בתחומי הציור והפיסול. ביזמתה נוסד המכון לציור ופיסול ע"ש א. אבני בתל־אביב. כן מארגנת היא תערוכות נודדות בארץ. המחלקה מקיימת קשרים הדוקים עם „תל־ם" (=תיאטרון למעברות), מוסד משותף לסוכנות היהודית ולמרכז לתרבות ולחינוך, שתעודתו היא לאַפשר לעולים החדשים לראות הצגות תיאטרוניות; ד) **המחלקה הפדאגוגית והמחלקה לפעולה ציבורית בחינוך** (ר' להלן); ה) **המחלקה לספריות, בתי־תרבות ומועדונים**, המוציאה אחת לחודש „קונטרס ביבליוגראפי"; מעודדת הקמת ספריות, בסיוע משרד החינוך והתרבות; דואגת להכשרת ספרנים בשלבים היסודיים; ומושיטה עזרתה למועצות־הפועלים בציוד מועדונים וריהוטם ובהכשרת מדריכי־מועדונים.

מלבד המחלקות הנזכרות מקיים המרכז לתרבות ולחינוך שתי רשויות נפרדות לצרכי ההתיישבות העובדת: א) **המדור להתיישבות קיבוצית** במסגרת ההס', בשיתוף עם ועדות־התרבות של הזרמים הקיבוציים; ב) **המדור למושבי־עובדים**, המפתח פעולה מסועפת בעיקר במושבי־העולים. — על־יד המרכז קיים מוסד בשם „**מפעלי תרבות וחינוך**" (חברה־בת בחברת העובדים), שבו מאוגדים מפעלים, המספקים שירותים לציבור שלא על בסיס של הקצבות, והם: „ספרי" — מחלקה לאספקת ספרים, בשיתוף עם תנועת המושבים ואיחוד הקבוצות והקיבוצים; „המכון הישראלי להשכלה בכתב" (ר' למעלה); הוצאת



בית הוועד הפועל של ההסתדרות הכללית של העובדים העברים בא"י בתל־אביב

ספרים „תרבות וחינוך", המוציאה פרסומים בענייני חינוך וחברה וכן ספרי־לימוד; „החברה לקולנוע", בשיתוף עם כל הזרמים של ההתיישבות העובדת, המספקת הצגות־סרטים ומכונות־קולנוע ליישובים.

על הקף פעולותיו של המרכז ב1960 מעידים הסיכומים הבאים. אורגנו: 6,813 הרצאות, 175 סמינאריונים וקורסים, 425 ימי־עיון, 1,031 טיולים, 3,200 פעולות־אמנות, 60 תערוכות; פעלו: 737 כיתות להשכלה יסודית ולהנחלת־הלשון; 30 כיתות להשכלה גבוהה; 878 ספריות; 481 מועדונים ובתי־תרבות, 598 חוגים, 220 מקהלות, 75 תזמורות, 200 חוגים דראמתיים, 300 להקות־מחול. כן הוצאו למעלה מ200 ספרים ופירסומים אחרים.

משאר מוסדות התרבות והאמנות של ההס' ראויים לציון: א) „בית־הספר לפעילי־ההס'" בתל־אביב, שנוסד ב1947 מתוך כוונה לשקוד על העלאת רמתם הכללית והשכלתם ההסתדרותית של הפעילים ושל העתידים להיות פעילים במקומות־העבודה, בוועדי האגודות המקצועיות, במוסדות המשקיים של ההס', ועוד. במרוצת־הזמן הורחבה במידה ניכרת מסגרת פעולתו של בי"ס זה ואורגנו בו סמינאריונים ממושכים לא רק לפעילי ההס', אלא גם למדריכי תנועות־נוער, לעובדי המדינה ורשויות מקומיות, לעובדים בריכוזי עולים, לקציני צה"ל, לשליחי מפעלי־ההכשרה של „החלוץ" מחוץ־לארץ, ואף סמינאריונים בינלאומיים להשכלת מבוגרים ולקואופראציה. ב1956—1959 נערכו בביה"ס 404 סמינאריונים, בהשתתפותם של 15,225 שומעים, ו5601 ימי־עיון, בהשתתפותם של 21,970 שומעים. — ב) „אהלו". הוקם ב1945 בבית־ירח, לזכרו של ב. כצנלסון (ע"ע), כבית־ספר לחינוך הנוער ברוח תנועת־העבודה וההתיישבות החלוצית. ב1956—1960 נערכו בו קורסים וימי־עיון בתרבות־ישראל, ידיעת המולדת, הציונות והסוציאליזם, המסתכמים ב22,869 ימי־לימוד, בהשתתפותם של 7,875 תלמידים. ג) „ארכיון ומוזיאון העבודה" בתל־אביב, שהוקם ב1932, המרכז חומר בכתב ובדפוס, מן הארץ ומחוץ־לארץ, על תנועת־הפועלים העברית בא"י, מן הסוגים הבאים: עיתונים, ספרים, תעודות, מודעות, תצלומים, חפצים. מזמן לזמן מארגן הארכיון תערוכות לרגל ימי־זיכרון לאישים מרכזיים בתנועת־העבודה. בטאוניו הם „ידיעות" (מ1933 ואילך) ו„אסופות" (מ1945 ואילך). — ד) „חדרי העיון ע"ש נחמן סירקין" בתל־אביב, המשמשים מ1935 מקום קריאה ולימוד לעסקני־תרבות בהס', למדריכי־נוער, לשוחרי־דעת בכלל ולתלמידים. כאן מרוכזים למעלה מ20,000 ספרים בלשונות שונות במקצועות של תולדות־ישראל, הספרות העברית, הציונות, הסוציאליזם ושאלות־החברה, ועוד. נוסף על כך שמור בגנזיו של מוסד זה אוסף עשיר של כמה אלפי כרכים של עיתונים יהודיים בלשונות שונות מתקופת־ההשכלה ועד ימינו. — ה) „אוהל" (ע"ע תאטרון), תאטרון פועלי־ישראל, שנוסד ע"י ההס' ב1925 ופעל במסגרתה עד 1958.

על הפעולה הספרותית של ההס' — ע"ע: ספרות עברית; ספרים (הוצאות־); עתונות עברית.

10. הפעולה החינוכית. גורם ראשון ליצירת מערכת חינוכית מיוחדת של ההס' היתה דרכה של תנועת־הפועלים העברית בארץ־ישראל, שהיתה מבוססת על עקרונות החלוציות וההגשמה העצמית; גורם שני לכך היו צורות־החיים המיוחדות בקיבוץ ובמושב, שחייבו מסגרת־לימודים מותאמת להן; וגורם שלישי היתה השפעת התנועה החדשה

בחינוך, שקמה באירופה ובאמריקה בתקופה שבין שתי מלחמות־העולם, שבה הושם הדגש על החינוך החברותי והעמלני. בית־הספר הראשון של זרם־העובדים בעיר נוסד ב־1923 ע״י קבוצת הורים ומורים חברי ההס׳ בתל־אביב בשם „בית־החינוך לילדי־עובדים״. עד 1931 טיפלה בענייני החינוך מחלקה בוועדת התרבות המרכזית של ההס׳; ב־1931 הוקם לתכלית זו מוסד נפרד — „ועד מוסדות החינוך״, שב־1934 נתארגן כאגודה חוקית מאושרת בשם „מרכז לחינוך״, והוא שניהל את מוסדות־החינוך של ההס׳ עד לביצוע חוק החינוך הממלכתי ב־1953. — תחילה סירבה מחלקת־החינוך של ההנהלה הציונית להכיר במוסדות העו־בדים כבחלק אורגאני של הרשת שלה, אך השתתפה בהחז־קתם. ב־1926 הכיר הוועד הפועל הציוני בזכויות של זרם־העובדים, ברומה לאלו של הזרמים הכללי והדתי („המז־רחי״), בלא שפגע באוטונומיה הפנימית שלו. ב־1937 נחתם הסכם בין ההס׳ לבין הוועד הלאומי ליהודי א״י, שלפיו בוטלה האוטונומיה הכספית והאדמיניסטראטיווית של זרם־העובדים, והבעלות על מוסדות־החינוך שלו עברה לוועד הלאומי, פרט לגני־הילדים, כיתות־ההמשך ובתי־הספר התי־כונים. עם זה הוכרח המרכז לחינוך לקיים בתוקף המסי־בות — המצוקה הכספית של הוועד הלאומי והתנכרות חלק גדול מן הרשויות המקומיות לזרם־העובדים — בתי־ספר מיוחדים, עם תכניות לימוד וחינוך מותאמות למהותו של הזרם, על אחריותו שלו בלבד. מצב זה נמשך במידה מסוימת גם בשנים הראשונות לקיומה של המדינה. — הדרך החינו־כית המיוחדת של זרם־העובדים גובשה בהגדרה הבאה, שנתאשרה ע״י המרכז לחינוך ב־1949: „תעודתו העיקרית... היא — עיצוב אישיות יהודית חלוצית עצמאית, חדורת חזון ציוני־סוציאליסטי, המוכנה ומוכשרה להגשים בגוף ובנפש את ייעודיה של תנועת־העבודה העברית במדינת־ישראל״. בהתאם לכך נוסחו גם מטרות הזרם, המחייבות גם שיטות־עבודה מותאמות לפסיכולוגיה של הילד ולהשגיה של הפדא־גוגיה המודרנית. כגורמי־יסוד בפעולתם החינוכית של מוסדות הזרם יש למנות, בין השאר: „חברת ילדים״ מאור־גנת על בסיס של הנהלה עצמית; עבודה גופנית לא רק כהכשרה לחינוך מקצועי וחקלאי ולחיי־המעשה, אלא כערך חינוכי ראשוני וכתנאי מוקדם להשתתפות פעילה בחברת־העובדים הישראלית הנכספת; הסברת חיי־ההווה של העם היהודי; והחל בגיל מסויים — אף טיפוח קשרים בין בית־הספר לתנועות־נוער. — המרכז לחינוך פיתח גם פעולה ספרותית ענֵפה, שכללה הוצאת דו־ירחון „אורים״, סדרת ספרים פדאגוגיים וכן ספרי־לימוד, תוך שיתוף עם הוצאת „עם עובד״. — ב־1953, ערב התמזגותו במפעל החינוך הממלכתי, היו ברשותו של זרם־העובדים 1.850 מוסדות־חינוך (גני־ילדים, בתי־ספר יסודיים, תיכונים ומקצועיים, וכן בתי־ספר לנערים עובדים ולהכשרת־מורים) ובהם כ־140,000 תלמידים, שהיוו כ־50% מכלל התלמידים במדינה וכ־75% של תלמידי מוסדות החינוך הממלכתי, 6.500 מורים וגננות. עם הנהגת חוק החינוך הממלכתי הוריש זרם־העובדים למדינה כולה גם את ערכיו, שעיצבו את עקרונותיו של החוק, סעיף 2 שבו קובע: „מטרת החינוך הממלכתי היא להשתית את החינוך היסודי במדינה... על אימון בעבודה חקלאית ובמלאכה, על הכשרה חלוצית ועל שאיפה לחברה בנויה על חירות, שוויון, סובלנות, עזרה הדדית ואהבת־הבריות״. כן ניכרת השפעת הזרם בהרחבת מסגרת החינוך לחקלאות ולמלאכה בבית־הספר היסודי. — בעקבות ביטול הזרמים בחינוך החליט הוועד הפועל של ההס׳ בתחילת 1954 על מיזוג המרכז לחינוך עם המרכז לתרבות ולהסברה לגוף אחד בשם „מרכז לתרבות ולחינוך״, שתפקידו הוא לנהל, להדריך ולכוון את פעולתה התרבותית, ההסברתית והחינוכית של ההס׳ בכל תאיה ושלוחותיה. במסגרת חדשה זו עוסקות בענייני־חינוך: א) המחלקה הפדאגוגית, המקיימת בית־ספר גבוה להשתלמות מורים, בשיתוף עם הסתדרות־המורים ומתוך זיקה לאוניברסיטה העברית בירושלים; מארגנת קורסים שנתיים ודו־שנתיים להשתלמותם של מורים במקצועות שונים; מוציאה את הירחונים „אורים״, המוקדש לשאלות תרבות, חינוך והוראה, ו„אורים להורים״, הדן בחינוך הילדים במשפחה; מתכננת חיבור ספרי־לימוד ופירסומים פדאגוגיים בהוצאת „מסילות״; ומנהלת מוזיאון פדאגוגי וספריה פדאגו־גית מרכזית להשאלת ספרים ולהכנת חומר ביבליוגראפי למוסדות וליחידים. ב) המחלקה לפעולה ציבורית בחינוך, השוקדת על: עידוד הפעילות של ועדי־ההורים וארגון חוגי־הורים ללימוד בעיות החינוך בארץ; הושטת סיוע לבתי־הספר באיזורי־הפיתוח וביישובי־העולים; תמיכה במוסדות־חינוך על־יסודיים, בעיקר בתי־ספר תיכונים של ערב לנערים עובדים; ועל תיאום פעולות־החינוך השונות של ההס׳.

11. החינוך המקצועי. ב־1945 החליטה ההס׳ לארגן את בתי־הספר המקצועיים שלה במסגרת אחת בשם „עמל״, ושנה לאחר מכן הקימה ליד הוועד הפועל שלה את המחלקה לחינוך מקצועי, שלידיה נמסרו הפיקוח הכללי, התיכנון המינהלי והחינוך החברותי בבתי־הספר בתחום זה, מתוך שיתוף עם מועצות־הפועלים והאיגודים המקצועיים. בשנת־הלימודים 1961/62 כללה רשת „עמל״ 13 בתי־ספר, שכולם הוכרו ע״י משרד החינוך והתרבות כמוסדות־לימוד תיכוניים, שמשתלמים בהם 2.208 חניכים במקצועות: מסגרות־יד ומסגרות מכאנית, ריתוך חשמלי ואוטוגני, נפחות, חשמל, אלקטרוניקה, דאדיו, אוטומכאניקה, אגרומכאניקה, אוירו־מכאניקה, דפוס (ליתוגראפיה, אופסט ודפוס בלט), נגרות, טכסטיל. ראויה לציון העליה המתמדת והניכרת בשנים האח־רונות של אחוז התלמידים מקרב העולים החדשים, וביחוד מעדות־המזרח. והרי התמונה ב־1960: 36% עולים חדשים, שמתחלקים, לפי ההרכב העדתי, ל־44.5% יוצאי ארצות־המזרח; 1.5% ערבים; 55% אשכנזים. — רשת „עמל״ מקיימת, בשיתוף עם משרד־העבודה, הסתדרות הנוער העובד והלומד ומועצות־הפועלים המקומיות, קורסי־יום וקורסי־ערב לנערים מעוניינים בהשתלמות מקצועית. ב־1961 הגיע מספר המש־תלמים במסגרת זו ל־2.000. — תקציב המחלקה ב־1961/62 מגיע ל־3.501.500 ל״י, ומהן 1.491.500 ל״י להשקעות לבניי־נים, ציוד וריהוט. הוצאות ההשקעות מתכסות ע״י תרומות ממוסדות ואישים, בעיקר מחר״ל, או ע״י הלוואות לזמן ארוך מתקציב־הפיתוח של משרד־העבודה. מקורותיו של התקציב השוטף הם: שכר־לימוד (34%), סטיפנדיות (3%), השת־תפות משרדי החינוך והעבודה (19%), הקצבת ההס׳ (24%), תרומות של עיריות ומועצות מקומיות (6%), הכנסות מעבו־דות־חוץ (5%) ושונות (9%).

נוסף לרשת „עמל״ קיימים במסגרת ההס׳ בתי־ספר מקצועיים וחקלאיים של מועצת־הפועלות; בתי־ספר לאדמי־

ניסטראציה ופקידות של הסתדרות הפקידים; ומוסדות לחינוך מקצועי על־יד בתי־החולים והמעבדות של קופת־חולים (לאחיות, חובשות, לאבוראנטים, רוקחים־עוזרים, טכנאי־רנטגן, מנהלי־משק, ועוד). אף מוסדות אלה נמצאים בפיקוחה של המחלקה לחינוך מקצועי.

12. מ ו ע צ ת ־ ה פ ו ע ל ו ת. גם ראשית התאַרגנותו של ציבור־הפועלות, שחתר לשוויון־מעמד — בזכויות ובחובות — בעבודת בניין־הארץ עם ציבור־הפועלים, נעוצה בתקופת העליה השניה. ב1914 נערכה בכינרת האסיפה הראשונה של הפועלות החקלאיות; ב1914 נתקיימה במרחביה ועידה של נציגות פועלות, ברובן מן הגליל; וב1918 — ועידת פועלות יהודה. עם ייסוד ההס׳ השתלבה בה המסגרת הארגונית של תנועת־הפועלות. בוועידה של זו האחרונה ב1921 הוחלט על בחירת מועצת־הפועלות כַמוסד המרכזי המבַצֵע שלה. נקבע, שתפקידה הוא: לעורר פעולה עצמית בקרב הפועלות; לפתח את הכרת ערכן האנושי ולהביא לידי גילוי את כשרן בשטחי־העבודה השונים. מוה״פ השקיעה ומַשקעת מאמצים מרובים באירגון חברותיה באגודות המקצועיות, ביצירת מוסדות להכשרתן המקצועית והחקלאית ובפיתוחה של פעולה חינוכית, תרבותית וסוציאלית בתוכן.

חברות ההס׳ מתחלקות לשלוש חטיבות: חברות בהתיישבות, עובדות שכירות ועובדות במשק־ביתן. מוה״פ שוקדת על הבטחת תנאי־עבודה הוגנים לעובדות מחוץ לביתן, על יצירת מקורות־עבודה בשבילן ועל הקלטתן בענפי־המשק. לתכלית זו פיתחה רשת מסועפת של קורסים ומרכזי־הכשרה, העוסקים היום בעיקר בתפירה, אריגה, ספָרות, מלונאות, בישול, פקידות ועוד, שמרַכזים אלפי עובדות בעשרות מקומות בארץ, וכן הקימה מערכת של בתי־ספר מקצועיים, שהחשובים שבהם נועדו למתן הכשרה חקלאית. לשם הבטחת זיקתן ההדוקה של חברות החטיבה השלישית לתנועה — נתכונן „ארגון אמהות עובדות״, שתאיו מסונפים למועצות־הפועלים המקומיות, ושלזכותו יש לרשום פעולות לאומיות, חינוכיות וסוציאליות רבות־ערך בשדה ההגנה, המלחמה על תוצרת־הארץ, העזרה למשקי ההתיישבות העובדת, ההֵעָנות לקריאות הממשלה, הקרנות הלאומיות, הרשויות המקומיות, הפעולה למען החייל, הנחלת הלשון העברית לעולים, ועוד; אולם במרכז התעניינותו של אא״ע עומדת הדאגה לילד, שבאה על ביטויה בהקמת מוסדות־ילדים וגני־ילדים, מעונות־יום, בתי־תינוקות, מועדונים, קייטנות ובתי־הבראה, מחנות־נופש, מטבחים מרכזיים ופנימיות בערים, במושבות ובפרברים, במעברות וביישובי־עולים. מטיפולו של הארגון נהנים היום כ20,000 ילדים של אימהות עובדות ובני שכבות סוציאליות מפגרות. אא״ע טורח הרבה בריכוז האמצעים למימון מפעליו, ואחד מן המכשירים לכך היא המגבית השנתית מטעם מוה״פ — „יד לילד״.

בשטח העבודה הסוציאלית והעזרה ההדדית יש להזכיר את בתי־החלוצות ובתי־העולות, שנוסדו ע״י מוה״פ בערים, מ1932 ואילך, ששימשו במרוצת־הזמן מקום הכשרה וקליטה לרבבות חלוצות ונשים עולות, שרידות השואה, מגלויות שונות. גם למאות חיילות משוחררות שימשו מוסדות אלה תחנה ראשונה בתהליך התערותן בארץ. — המאמץ לקליטת העליה ולהשרשתה של משפחת העולה בארץ תופס מקום חשוב במערכת הפעולות של מוה״פ, ביחוד למן תקומת המדינה. לשם כך הוקמה רשת של חדרי־הדרכה, וצוות מאומן של מדריכות עוסק בהסברה ובהכשרה מעשית בכלכלת־הבית, בעריכת מסיבות וטיולים ובמיבצעים אחרים, העשויים לטפח קשר חי בין העולות ובני־ביתן לבין החֶברה וההווי הישראליים.

בזמן האחרון הגבירה מוה״פ את פעולתה בקרב הנשים הערביות במטרה להוציאן ממצב אדישותן, לעודדן ליזמה עצמית ולהפכן לגורם פעיל בחיי הציבור הערבי בארץ, ובעיקר להבטיח להן מעמד נאות בחברה ובמשפחה. בעקבות עבודה רצופה בתחומי ההסברה, החינוך וההדרכה המקצועית מטעם מוה״פ התגבשו במקומות שונים חוגים ערים ופעילים של חבֵרות ערביות.

ב1959 מנתה תנועת־הפועלות 304,500 חברות, שהן 46% מכלל חברי החס׳, וזו חלוקתן: 33,500 (11%) חבֵרות בהתיישבות העובדת; 70,000 (23%) עובדות שכירות; 201,000 (66%) עובדות במשק־ביתן. מאז עלה מספר החברות ל325,000.

תנועת־הפועלות הקימה וטיפחה ארגון־אחות בתפוצות, הוא ליגת־החברות „פיאָנערן פרויען״ (Pioneer Women), המגייס את רוב האמצעים לפעולות מוה״פ בארץ. מזמן ייסודו של הארגון באה״ב — לפני כ35 שנים — קירב רבבות של נשים יהודיות לציונות ולתנועת־העבודה, השריש בהן את האהבה לארץ והעמיק את תודעתן היהודית. מחוץ לאה״ב פועלת הליגה בקאנאדה, מכסיקו, ארגנטינה, בראזיל, אורוגוואי, פֶרו, צ׳ילֶה, אוסטראליה, בריטניה, צרפת ובלגיה. מוה״פ מקיימת קשרים הדוקים עם שלוחותיה בחו״ל בצורות שונות, בכללן שיגור שליחות מזמן לזמן.

באמצעות „מועצת ארגוני נשים בישראל״ קשרה מוה״פ קשרים עם ארגונים עולמיים של נשים בנות עמים שונים. בוועידות של ארגונים אלה ניתנת לנציגי מוה״פ ההזדמנות להסביר את בעיותיה של מדינת־ישראל ואת דרכו המיוחדת של ציבור־הפועלים ושל תנועת־הנשים בתוכו.

בטאוניה של תנועת־הפועלות הם הירחון „דבר הפועלת״, היוצא ברציפות מ1934, וכן הבולטין „ידיעות״, שאף הוא יוצא אחת לחודש.

13. ה ס ת ד ר ו ת ה נ ו ע ר ה ע ו ב ד ו ה ל ו מ ד. ב1924 נתארגנו במקומות שונים בארץ קבוצות של נערים עובדים, שהועסקו בתנאי־ניצול קשים; וועדת־התרבות המרכזית של ההס׳ ראתה אותה שעה חובה לעצמה לפתוח בשבילן שיעורי־ערב מיוחדים. אחת מקבוצות אלו, שפעלה כסקציה על־יד אגודת עובדי־המתכת, יזמה בסוף 1924 עריכת כינוס לשם הנחת יסודות להסתדרות כללית של הנוער העובד בא״י. במועצה של הסתדרות זו ב1925 נקבעה חוקתה, ואלה עיקריה: ההה״ע, המהווה משמרת צעירה וחלק בלתי־נפרד של ההס׳, מאגדת את כל הנערים העבריים העובדים לשם טיפוח התנאים הדרושים ליצירת החברה הסוציאליסטית העברית בא״י; כחברים בה מתקבלים נערים ונערות בגיל 13—18, שאינם תלמידים; היא מתארגנת בצורת סקציות על־יד האגודות המקצועיות של מועצות־הפועלים במקומות; תפקידה של הסקציה הוא הגנה ומלחמה על תנאי־העבודה של חבריה ודאגה לחינוכם ולהכשרתם המקצועית. כן הביעה המועצה הנזכרת את התנגדותה הגמורה לכל ניסיון של הקמת סיעות מפלגתיות בתוך ההה״ע. עקרונות אלה נתאשרו במלואם, תחילה ע״י הוועידה הארצית הראשונה של ההה״ע

ב1926, ולאחר מכן ע"י הוועידה השלישית של ההס' ב1927, שהחליטה גם על הרחבת מסגרת תפקידיה של ההה"ע, באופן שייכללו בה, בין השאר, הכשרת חבריה לחיים קיבוציים בחקלאות ובתעשיה; ארגון הנוער העובד בכפר ובמשק; והידוק קשריו של זה עם חבריו בעבודה שכירה.

בצעדיה הראשונים עסקה ההה"ע בעיקר בארגון ילדי־העוני בפרברי־הערים, אך במרוצת־הזמן, משגדלו בניהם של חברי ההס' בערים, במושבות, במושבים ובקיבוצים, נכנסו גם הללו לשורותיה. כל סניף שלה מתחלק לשלוש שכבות: צעירה (בגיל 10—13), בינונית (13—15) ובוגרת (15—18), ופעולתו המקצועית והחינוכית הותאמה לחלוקה זו. מ1928 שלחה ההה"ע חברים להכשרה חקלאית. ב1926 התארגנו קבוצות־חברים ראשונות מתל־אביב וירושלים, שיצאו למפעלי־כיבוש וחיי־צוותא בעין־חרוד ולעבודות־בציר במושבות. בעקבות נסיונות אלה התלכדו לגרעין ההתיישבותי הראשון של הנוער העובד, שלאחר לבטים ונדודים מרובים נאחז ב1931 בנען. ב1929 קם גרעין ראשון לקראת חיי־מושב, הוא „ארגון אפרים", שהתיישב ב1937 בבית־שערים. מאז עד אמצע שנות ה50 הוקמו ע"י ההה"ע כ60 נקודות מטיפוסי־ההתיישבות השונים וכ30 בתי־ספר של ערב להשתלמות מקצועית ולהשכלה תיכונית בערים ובמושבות. עם הפעלת חוק חינוך־החובה (1953) נפתחו אפשרויות רחבות בפני חברי ההה"ע, בגיל 14—17, להשלמת השכלתם היסודית. ב1955 הגיע מספרם של התלמידים בבתי־הספר הממלכתיים לנערים עובדים ל12,000. בשנים האחרונות נפתחו סניפים של ההה"ע ביישובי־העולים ובאיזורי־הפיתוח; צוידו מועדונים לילדי בתי־הספר; נוסדו בתי־ספר להכשרה מקצועית; אורגנו גרעינים מרובים במסגרת נח"ל; והוקמו נקודות־ישוב חדשות.

ב1958 נתמזגו ההה"ע ו„הבונים — התנועה המאוחדת" ל„הסתדרות הנוער העובד והלומד", שבה מאורגנים היום למעלה מ90,000 בני־נוער: א) כ40,000 בחטיבה החינוכית בערים, במושבות, ביישובי־העולים ובאיזורי־הפיתוח, המאורגנים ב250 סניפים, בהדרכת 500 מדריכים עירוניים וחברי ההתיישבות העובדת; ב) כ30,000 חניכים בחטיבות המקצועיות, המאורגנים ב120 סניפים בכל חלקי־הארץ; ג) כ20,000 בני־נוער בקיבוצים ובמושבים ב170 סניפים. כ6000 חברי התנועה משתלמים בבתי־ספר מקצועיים של רשתות „עמל" ו„אורט" וכ1000 — בבתי־ספר של ערב מיוחדים של הסתדרות הנוער, הנתמכים ע"י משרד־העבודה. כן מקיימת הסתדרות זו בתי־ספר תיכונים של ערב לרבים מחבריה הבוגרים. — ב1961 פתחה בארגון מערכת־קואופראטיווים לנערים במקצועות שונים, כהכנה לחייהם החברותיים והכלכליים לאחר שחרורם מן הצבא. — התנועה הגבירה גם את פעולתה בתחום ההכשרה של חֲברות־נוער במשקי־ההתיישבות מקרב בני 13—16 שבאיזורי־הפיתוח, השכונות ופרברי הערים הגדולות. כן שוקדת היא על יצירת גרעיני נח"ל מבני העליה החדשה.

בטאון התנועה הוא הדו־שבועון „במעלה", היוצא ברציפות מ1931.

14. „ה פ ו ע ל". מטרת „הפועל", האיגוד לתרבות גופנית של ההס', היא החדרת ערכי־הבריאות וטיפוח תרבות־הגוף בקרב שכבות־העמלים. בספורט, לסוגיו השונים, רואה הוא אמצעי יעיל לתקנת פגימות־הגוף, הנגרמות לעובד תוך מילוי תפקידיו; להגברת כושר־פעולתו; להקניית הרגלי־בריאות; ולשמירה עליו מפני תאונות, עייפות יתרה והתגוונות. כן שוקד „הפועל" על ריכוז הנוער הבלתי־מאורגן סביב תנועת־העבודה ועל גיוס חבריו לתפקידי עבודה והגנה לאומיים־כלליים ולשירותים סוציאליים מיוחדים של ציבור־הפועלים. הסניף המקומי הראשון של „הפועל" נוסד ב1924 בחיפה; ההתאגדות הארצית שלו הוקמה ב1926; והכינוס הארצי הראשון נערך ב1928. ב1934 נתארגנו סניפיו הראשונים בהתיישבות העובדת. „הפועל" עוסק ברוב ענפי־הספורט: משחקים (כדורגל, כדור־סל, כדור־עף, כדור־יד), התעמלות, אתלטיקה קלה, שחיה, הרמת משקלות, אגרוף, סיוף, טניס־שולחן, קליעה למטרה, שחמט, ריקודי־עם, ועוד. שנה־שנה מקיים הוא תחרויות צליחה של הכינרת. הופעות המוניות קבועות אחרות, שנערכות על־ידיו, הן: הקפת־התבור, מירוצי־אופניים, אליפויות בענפי־הספורט השונים, משחקים על גביעים שונים, שיוט־ערים, ועוד. — הפלוגה הימית של „הפועל" ביצעה תפקידים ראשונים במעלה בארגון ההעפלה ובאמון פעיליה וכן בהכשרת מתגייסים לצי הבריטי בימי מלחמת־העולם II. היא מוסיפה להכשיר חניכים לצי־הסוחר, לדַיִג, להתיישבות ימית ולחיל־הים. חטיבות־התעופה של „הפועל" הכשירו מועמדים מרובים לחיל־האויר. פלוגות „הסדרן" מחנכות קבוצות קבועות לשמירה על מוסדות ההס' ואסיפותיה. — „הפועל" מארגן קורסים ארציים ומקומיים להכשרת מדריכים, מעמלים ומאמנים, בחלקם במסגרת של מכון וינגֵיט. הוא מוציא עיתונות־ספורט וספרות מקצועית. — כן מקיים הוא כינוסים אחת לחמש שנים, ובאחרון שבהם, שנערך ב1961, השתתפו, נוסף על 15,000 ספורטאים ישראליים, נציגים רבים מאפריקה ומאסיה. „הפועל" מסונף לאינטרנאציונאל הסוציאליסטי של ספורט־הפועלים ומשתתף דרך־קבע באולימפיאדות הפועלים ובכינוסים בינלאומיים אחרים של ספורט־הפועלים. קבוצות „הפועל" וספורטאיו בנבחרות הלאומיות משתתפים בתחרויות בינלאומיות בארץ ובחוץ־לארץ. ספורטאיו נוטלים חלק ב„מכביה". — בסוף 1961 מנה „הפועל" 570 סניפים, מהם 440 בערים, במושבות, בעיירות, בפרברים, בשכונות ובהתיישבות העובדת ו130 במקומות־עבודה. מספר חבריו — כ60,000.

15. ה מ ח ל ק ה ל ס י פ ו ק צ ר כ י ־ ד ת. בהס' מאורגנים למעלה מ100,000 חברים דתיים, שאינם נמנים על המפלגות הדתיות הקיימות במדינה. לשם סיפוק צרכיו המיוחדים של ציבור זה פעל זמן־מה מדור במסגרת „המרכז לתרבות ולחינוך", אך במרוצת־הזמן גמלה בהס' ההכרה, שיש להקים לתכלית זו מחלקה בפני עצמה, שפתחה בפעולותיה ב1957. בתקופת קיומה של מחלקה זו הקציבה יותר מחצי מיליון ל"י להקמת בתי־כנסת, לרכישת תשמישי־קדושה, לייסוד ספריות תורניות ולארגון חוגי־לימוד בערים, במושבות וביישובים, המאוכלסים בחברי הס', בעיקר מן העולים החדשים. מזמן לזמן עורכת המחלקה כנסים לבירור בעיות, שמעסיקות את החברים הדתיים. בסוף 1959 נפתחה בירושלים המדרשה להכשרת מורים דתיים של ההס'. כן מינתה המחלקה ועדה להכשרת מטבחי־פועלים בארץ, שתכליתה לסלק מחיצות בתחום זה בין עובדים דתיים ולא־דתיים.

16. ה פ ע ו ל ה ה מ ד י נ י ת. בוועידתה השניה ביאנואר 1923 החליטה ההס' על הצטרפותה לאינטרנאציונאל המק־

צועי (האמסטרדאמי), כברית האגודות המקצועיות של ארץ־ישראל, ובמאי של אותה שנה נתאשרה ההצטרפות ע״י האינטרנאציונאל. מאז ואילך השתתפו משלחות־ההס׳ דרך־קבע בוועידות הכלליות של גוף זה, בוועידות המזכירויות המקצועיות שלו (שהן מוסדות בינלאומיים של איגודים מקצועיים לסוגיהם), וכן בכינוסיו, שהוקדשו לשאלות מיוחדות, כגון: תרבות, הגירה, פועלות. באפריל 1924 החליטה מועצת־ההס׳ השמינית על הצטרפותה של חברת־העובדים (ר׳ למעלה), בתור המרכז הקואופראטיווי של הפועלים בא״י, לאינטרנאציונאל הקואופראטיווי. „הפועל״ (ר׳ למעלה) מסונף לאינטרנאציונאל של ספורט־הפועלים ומשתתף בפעולתו, בכינוסיו ובאולימפיאדות הפועלים. — כן טיפחה החס׳ קשרים הדוקים עם תנועות־הפועלים בארצות השונות, בעיקר בבריטניה, אה״ב וקאנאדה, וגייסה את אהדתן לתכנית הבית הלאומי היהודי בא״י. בשנות ה20 ביקרו משלחות של ההס׳ בברית־המועצות. ההס׳ נתנה ביטוי לסולידאריות שלה עם תנועות־הפועלים בעולם גם במגביות לטובת פועלי־אוסטריה, שמרדו במשטר ב1934, ופועלי־ספרד בימי מלחמת־האזרחים ב1936; במשלוחים הרפואיים לעזרת הצבא האדום בתקופת מלחמת־העולם II, ועוד. בזכות קשריה הבינלאומיים ניתנה אפשרות להס׳ להשתתף בפעולת ארגון־העבודה הבינלאומי — עוד קודם 1948 — אע״פ שמאוגדות בו מדינות עצמאיות בלבד. — בסוף המלחמה יזמו האיגודים המקצועיים הבריטיים, הרוסיים והאמריקניים ועידה בינלאומית להקמתו מחדש של האינטרנאציונאל המקצועי, שפעולתו נפסקה בימי־המלחמה, על בסיס רחב יותר משהיה לו בעבר — כלומר, ע״י צירוף האיגודים הקומוניסטיים, שלא היו מיוצגים בו קודם לכן. ההס׳ השתתפה בוועידת־היסוד של האינטרנאציונאל החדש, שנערכה בפברואר 1945, ועל משלחתה בה הוטל, בין השאר, לתבוע את תמיכתה של תנועת־הפועלים המאורגנת בעולם בתביעות המדיניות של התנועה הציונית. הוועידה קיבלה החלטה, שנתמכה בפעילות ע״י המשלחת מברית־המועצות — למרות התנגדותם של ב״כ האיגודים מארצות־ערב — הקובעת, „שמן ההכרח הוא לאפשר לעם היהודי להמשיך בבניין א״י כביתו הלאומי, שהוחל בו בהצלחה מרובה כל־כך, ע״י עליה, התיישבות חקלאית ופיתוח התעשיה״. — שנים מועטות בלבד אחר הקמת „ההתאחדות העולמית של האיגודים המקצועיים״ (World Federation of Trade Unions = W. F. T. U.) פרשו ממנה האיגודים המערביים. בוועידתה השמינית במאי 1949 פנתה ההס׳ בקריאה לשני הצדדים היריבים „לחזור לדרך האחדות ולהגיע לכלל פשרה״; אך משנתרחב הקרע ומשנתגלה אפיה הקומוניסטי המובהק של „ההתאחדות״, שבא על ביטויו בהחלטה להוציא משורותיה את האיגודים המקצועיים היוגוסלאוויים — פרשה ממנה ההס׳ בספטמבר 1950. בהתאם להחלטת מועצתה מיוני 1953, הצטרפה ל„התאחדות הבינלאומית של האיגודים המקצועיים החפשים״ (International Confederation of Free Trade Unions = I. C. F. T. U.). ההס׳ משמשת עכשיו כתובת לבקשות־עזרה מתנועות־פועלים מרובות בארצות שונות. היא רכשה עמדה חשובה בחטיבת־הפועלים בארגון־העבודה הבינלאומי ובאינטרנאציונאל המקצועי, העולה בהרבה על משקלה המספרי בגופים אלה. ההס׳ מיוצגת באכסקוטיבה בת ה23 של האינטרנאציונאל, שמנה ב1961 60 מיליון חברים ב70 ארצות, ומשמשת בה, יחד עם לבנון, באות־כוח של המזרח התיכון. מזמן לזמן מייפה האינטרנאציונאל את כוחה של ההס׳ לפעול בשמו בשטחים שונים, למשל, בארצות כקפריסין, מאדאגאסקאר ויוון. — 15 איגודים מקצועיים ארציים של ההס׳ מסונפים ל„מזכירויות הארציות״ הבינלאומיות למקצועותיהן ומשתתפים בגופים הנבחרים שלהן. — ההס׳ מוסיפה לקיים ולטפח קשרים עם האיגודים המקצועיים באירופה, וביחוד עם אלה שבארצות סקאנדינאוויה, הולאנד ובלגיה; וב1961 מינתה נציג קבוע לארצות־אירופה, שמשרדו הוא בלונדון. — כבר ב1952 הקימה ההס׳ משרד קבוע בניו־יורק להנהלת פעולתה המדינית באה״ב. — בשנים האחרונות הקדישה ומקדישה ההס׳ מאמצים מרובים להושטת עזרה לתנועות־הפועלים בארצות המתפתחות באפריקה ובאסיה. היא טיפחה קשרים הדוקים עם ארגוני־העובדים בארצות שונות באפריקה ובכל הארצות הלא־קומוניסטיות באסיה. העזרה והייעוץ בתחום הכלכלי מוגשים לאלה באמצעות המוסדות המשקיים של ההס׳, ואילו בשטח הארגון והקואופראציה — ע״י עריכת קורסים להכשרת פעילים ומדריכים בענייני משק וחברה. — ב1960 הקימה ההס׳ את „המכון האפרו־אסייני״, שמשמש בית־אולפן קבוע להכשרת פעילי תנועת־העבודה והקואופראציה בארצות אסיה ואפריקה. — קשרים מעין אלה נרקמים גם בין ההס׳ לבין כמה ממדינות אמריקה הלאטינית. — המחלקה המדינית מוציאה בולטין אינפורמאטיווי חדשי, רבעון וחוברות בלשונות האנגלית, הצרפתית והספרדית. פרסומים אלה מוקדשים להסברת ענפי־פעולתה השונים של ההס׳.

17. הפועל הערבי וההס׳. בוועידה השניה של ההס׳ ב1923 — הוועידה, שבה נקבעה חוקתה — הוחלט על קשירת יחסי־חברים עם הפועלים הערביים בא״י, ואילו בוועידתה השלישית ביולי 1927 הוגדרו עקרונות הארגון המשותף של העובדים היהודיים והערביים בעניינים החיונים להם. ביסוד הפעולה הונחה ההכרה בערכה החיובי ובזכויותיה של העליה העברית לא״י; ולשם ביצועה הותוותה תכנית להקמת ברית בינלאומית של פועלי א״י, המורכבת מחטיבות לאומיות אוטונומיות, שלשונותיה הרשמיות הן עברית וערבית. כל החטיבות העבריות הן חלק אורגאני של ההס׳, שאינה משנה את חוקתה ומבנה, בעקבות יצירת הברית, ואף שאר החטיבות הלאומיות בארץ רשאיות להתארגן להסתדרות כללית ארצית ואוטונומית בתוך הברית. אמנם שיתוף־הפעולה למעשה בין פועלים יהודיים וערביים קדם לגיבוש המסגרת הפורמאלית לו, והיה מקצתו פרי יזמה יהודית, ומקצתו — פרי פניות של פועלים ערביים להס׳ בבקשת עזרה והדרכה. כך, למשל, סייעה ההס׳ בתחילת שנות ה20 לשביתותיהם של פועלי־העץ, פועלי־הדפוס, החייטים ועובדי הבאנקים הערביים ביפו, ירושלים וחיפה. הארגון המשותף הראשון — ההסתדרות של פועלי הרכבת, הדואר, הטלגראף והטלפון — הוקם ב1919, התפתח בקצב מהיר ובוועידתו ב1923 השתתפו נציגים ערביים. ההס׳ תמכה בארגון זה וכן בפעולותיהם המקצועיות של עובדי הממשלה, הצבא והעבודות הציבוריות בני שני העמים. בטאונה של הסתדרות פועלי־הרכבת, „הקטר״, וכן חוזריה הוצאו בעברית ובערבית. ב1925 פתחה מועצת פועלי חיפה את המועדון הראשון לפועלים ערביים, ובאותה שנה התחילה ההס׳ מוציאה בירושלים את עיתון־הפועלים הראשון בערבית — „איתיחאד אל-

עמאל" („אחדות העובדים"). עם התרחבות פעולות הארגון של הפועלים הערביים הוקמה „ברית פועלי א"י", כחטיבה הערבית של תנועת־העובדים בארץ, ששקדה על טיפוחה של פעולה ארגונית, מקצועית וחינוכית ושנהנתה מעזרת מוסדות שונים של ההס׳, כגון קופת־חולים, קופות־מלווה, ועוד. הברית זכתה להכרה בינלאומית, ונציגיה השתתפו בוועידות האינטרנאציונאל המקצועי בתום מלחמת־העולם II. בתחילת 1946 הגיע מספר חבריה ל5,000. — העליה היהודית וההתפתחות הכלכלית המהירה של הארץ גרמו לגידול ניכר במספר הפועלים הערביים השכירים ולשיפור מתמיד בתנאי־עבודתם. הברית וההס׳ חתרו להשוואת שכרו של הפועל הערבי לזה של היהודי, ובמקרים הרבה, ובעיקר במקומות־עבודה מעורבים, אף הגיעו להשגים חשובים בתחום זה. ביחוד עלה מספרם של הפועלים הערביים וגבר מתח פעולתם המקצועית והארגונית בימי מלחמת־העולם II, עם היקלטותם של רבבות פועלים בעבודות הממשלה והצבא. עבודת הברית וההס׳ נתקלה בהתנגדות חריפה מצד נותני־העבודה הערביים, התנועה הערבית הלאומנית, אגודות פועלים ערביות לאומיות, המפלגה הקומוניסטית וממשלת המאנדאט. זו האחרונה לא רק נמנעה מלעודד שיתוף־פעולה בין פועלים יהודיים וערביים, אלא אף שמה מכשולים בדרכו. הקשרים בין ההס׳ לבין הפועלים הערביים היו מתרופפים בימי מהומות והסתה מוגברת ומתהדקים שוב בשוך הסערה. — עם הקמת המדינה הותוו דרכים חדשות לפעולתה של הברית: ארגון הפועלים והפלחים הערביים; ביטול האיסור על עבודה ערבית במשק היהודי; הנהגת שכר שווה לפועלים המקצועיים והבלתי־מקצועיים בני שני העמים; והבטחת תעסוקה וחלוקת־עבודה מאורגנת. בשנים הראשונות לקיום המדינה מילאה הברית גם את התפקידים של איגוד מקצועי, ואילו בנובמבר 1952 החליטה מועצת ההס׳ ה61 לפתוח את שערי האיגוד המקצועי שלה בכל שלביו וענפיו לכל פועל ערבי על בסיס של שוויון גמור ולהעניק לו זכויות מלאות בקרנות־הביטוח ובכל מערכת המוסדות לעזרה הדדית של החס׳. בסוף 1953 הוקם מדור מיוחד לפועלים הערביים במחלקה לאיגוד מקצועי. בכל מקום־עבודה מעורב נבחר ועד־עובדים אחד ע"י כלל העובדים היהודיים והערביים. ביישובים ערביים הוקמו אגודות מקצועיות או תאים של אגודות מקצועיות למקצוע אחד או לקבוצת־מקצועות, בהתאם לגודל המקום, מספר העובדים בו ותנאיו המיוחדים. הסֶדֶר זה היה שלב־מעבר להתקבלותם של ערבים להס׳. במקומות־עבודה מאורגנים הושווה שכרו של הפועל הערבי לזה של היהודי, אע"פ שעדיין הוא נמוך יותר ברובו של המשק הערבי, הכפרי והעירוני. עד סוף 1959 הצטרפו לאיגוד המקצועי 10,700 פועלים ערביים, והחטיבה הפעילה ביותר בהם היתה הסתדרות־המורים. בסוף 1961 הגיע מספרם של הפועלים הערביים חברי ההס׳ ל24,152, בכללם כ1,500 מורים. נציגיהם של הפועלים הערביים שותפו גם במשלחות ההס׳ לוועידות בינלאומיות. — במקביל לכך בוצעה פעולה לארגון הפלחים הזעירים על יסודות שיתופיים. „קופת הפועלים והפלחים העמלים" משמשת באנק מרכזי לפיתוח הקואופראציה הערבית ולמימונה, בשיתוף עם מוסדות ממשלתיים והסתדרותיים. כן קיימת ברית־פיקוח, נערכים סמינאריונים לפעילי הקואופראציה ומופיע ירחון קואופראטיווי בערבית. בסוף 1961 היו קיימים 64 קואופראטיוויים שונים עם 6,680 חברים וקרוב ל1.25 מיליון ל"י הון עצמי. הוקמו גם מפעלי־שיכון שיתופיים. — הפעילות התרבותית המסועפת, המקפת עשרות ישובים ערביים, באה על ביטויה בארגון שיעורי־ערב, ימי־עיון, כנסים, סמינאריונים וכן בהוצאת ספרים וחוברות בערבית. ב1952 הורחבה מסגרת השבועון הערבי „חקיקאת אל־עמר" (שהופיע מ1937), דבר, שבא, בין השאר, על ביטויו בהנהגת מדורות קבועים בו לענייני המורים והאיגוד המקצועי. מסוף 1960 יוצא במקומו הירחון „אַל־הַדַף" („המטרה"); ענייני ציבור המורים הערביים נדונים בדו־שבועון „צדא־אתרביה" (= „הד החינוך"); ואילו לבעיות האיגוד המקצועי נתייחד מדור בעיתון היומי „אל־יום", היוצא תוך שיתוף ההס׳ ו„אגודת אל־יום". — מתחילת 1958 הוקמו, תוך שיתוף עם מרכז הסתדרות הנוער העובד והלומד (ר׳ למעלה), סניפים להסתדרות זו ביישובים ערביים ובשכונות ערביות בערים המעורבות.—המדור המיוחד לנשים פועל בשיתוף עם מועצת־הפועלות (ר׳ למעלה) ומקיים פעולות תרבות והסברה ומוסדות ללימוד מקצועי. — הצטרפות הפועלים הערביים לאיגוד המקצועי ושיתופם במוסדות־הגמל וקרנות־הביטוח של החס׳ היו, כאמור, שלבי־מעבר לחברות שלמה בה. ב1954 נתאשרה החלטה על קבלת משוחררי צה"ל ואנשי המילואים בני המיעוטים להס׳, ואילו ב1959 החליטה מועצת ההס׳ על קבלת פועלים ערביים לתוכה בזכויות מלאות.

18. ה מ ס ה א ח י ד. מס זה הונהג ביאנואר 1937 כמס־חבר של כל הנמנים על ההס׳. המס הוא פרוגרסיווי ומותאם לשכרו של העובד, אך העזרה הניתנת ע"י ההס׳ לחברים שווה לכל ואינה מותנית בגובה תשלומיהם. עובדים, שהכנסתם היא 40—120 ל"י לחודש, משלמים מס בשיעור של 4% משכרם; בעלי הכנסה חדשית של 121—265 ל"י — 4.5%; השכר שמעל ל265 ל"י פטור ממס. המוסדות העליונים של ההס׳ החליטו על העלאת „התקרה" של המשכורת, החייבת במס אחיד (החל בינואר 1962), מ265 ל500 ל"י. מהקלות והנחות במס האחיד נהנים: שוטרים ופועלים בעבודות־דחק, עולים חדשים, מובטלים וחולים, מגוייסים לצבא, סטודנטים, משתלמים. כ80% מחברי ההס׳ משלמים 4.5% מס. ההכנסה הכללית של לשכת־המס ב1960 הגיעה ל63.2 מיליון ל"י; מזה — מן המס האחיד 42.9 מיליון; מן התשלומים הנוספים בעד עזרה רפואית מלאה בקופת־חולים לבני־המשפחה, לחברי „הפועל המזרחי" ו„פועלי אגודת ישראל", לנוער בהכשרה, לנוער העובד ועוד — 20.3 מיליון. ההכנסות מתשלומי המס האחיד מתחלקות בשיעורים הבאים: לקופת־חולים וקרן־נכות 46.88%; ל„משען" 6.45%; ל„דור לדור" 2.49%; ל„מציב" 1.49%; לקרן־שביתה 1.99%; לקרן־עבודה 1.99% (שהיא קרן־השקעה ליצירת מקורות־תעסוקה בשעת הצורך); לפעולת ארגון, תרבות וחינוך 31.25%; להוצאות הוועד הפועל 7.46%.

19. ה ת ק צ י ב ה א ר ג ו נ י ש ל ה ה ס ת ד ר ו ת ב1961/62. תקציב זה מיועד להוצאות בית הוועד הפועל של ההס׳; מועצות־הפועלים בעיר ובכפר; מרכזי הנוער העובד והלומד ו„הפועל", על כל סניפיהם; האיגודים המקצועיים, הארציים והמקומיים; מפעלי התרבות והחינוך ברחבי הארץ, לרבות ישובי־עולים ואיזורי־פיתוח; ארגון אמהות עובדות (50% מתקציבו); והעבודה האירגונית, המקצועית והתרבותית בקרב הערבים.

סעיפי־ההכנסה: תשלומי מיסים — 20,648,500 ל"י; השתתפות מוסדות — 2,800,000 ל"י; מגביות בחוץ לארץ —

4,475,000 ל״י. סעיפי־ההוצאה: מועצות הפועלים—11,827,000 ל״י; האיגוד המקצועי — 4,700,500 ל״י; תרבות וחינוך — 3,956,700 ל״י; ארגון, נוער, ספורט — 2,374,100 ל״י; מפעלים, נכסים והשקעות — 2,700,000 ל״י; שאר הסעיפים — 1,924,500 ל״י; הוצאות כלליות — 2,163,000 ל״י.

20. תוצאות הבחירות לוועידות ההסתדרות
(1920—1960)

1. הוועידה הראשונה (4—9 בדצמבר 1920): 4,433 בוחרים, 87 צירים. אחדות־העבודה — 38; הפועל־הצעיר — 27; העולים החדשים (צעירי־ציון, השומר־הצעיר, החלוץ) — 16; מפלגת־פועלים סוציאליסטית עברית (מ.פ.ס.) — 6.

2. הוועידה השניה (7—20 בינואר 1923): 6,581 בוחרים, 130 צירים. אחדות־העבודה—הבלוק הסוציאליסטי — 69 צירים; הפועל־הצעיר — 36; גדוד־העבודה — 6; השומר־הצעיר — 4; קבוצת „ארגון" — 4; פועלי־הרכבת — 3; רשימת פועלים, חיפה — 3; פראקציית הפועלים — 3; אגודות מקצועיות מאוחדות, ירושלים — 2.

3. הוועידה השלישית (5—22 ביולי 1927): 17,036 בוחרים, 201 צירים. אחדות־העבודה — 108 צירים; הפועל־הצעיר — 54; פועלי־ציון שמאל — 14; רשימה קיבוצית — 8; גוש שמאלי — 8; אופוזיציה שמאלית — 4; בלתי־מפלגתיים—ארץ־ישראל העובדת — 3; פועלים רוויזיוניסטים — 2.

4. הוועידה הרביעית (12—18 בפברואר 1933; 9—13 בינואר 1934): 22,341 בוחרים, 201 צירים. מפלגת פועלי ארץ־ישראל — 165 צירים; פועלי־ציון שמאל — 16; השומר־הצעיר — 16; תימנים — 2; נוער ציוני כללי — 1; סוציאליסטים דתיים — 1.

5. הוועידה החמישית (19—23 באפריל 1942): 88,198 בוחרים, 392 צירים. מפלגת פועלי ארץ־ישראל — 278 צירים; השומר־הצעיר והליגה הסוציאליסטית — 77; פועלי־ציון שמאל — 17; העובד הציוני — 14; פועלי־ציון והחוגים המארכסיסטיים — 6. חברי „הרשימה הפרולטארית", שבעדה הצביעו 2.2% מכלל הבוחרים, הוצאו מן הוועידה.

6. הוועידה השישית (20—21 בנובמבר 1944; 28 בינואר—2 בפברואר 1945; 1 באוקטובר 1945): 106,302 בוחרים, 401 צירים. מפלגת פועלי ארץ־ישראל — 216 צירים; השומר־הצעיר, הליגה הסוציאליסטית ופועלי־ציון שמאל — 83; התנועה לאחדות העבודה — 71; העובד הציוני — 12; עליה חדשה — 12; העובד הדתי — 4; תימנים — 2; פועלי־העם — 1.

7. הוועידה השביעית (24—30 במאי 1949): 142,833 בוחרים, 501 צירים. מפלגת פועלי ארץ־ישראל — 286 צירים; מפלגת הפועלים המאוחדת — 172; העובד הציוני — 19; העובד הדתי — 11; המפלגה הקומוניסטית הישראלית — 10; המפלגה הקומוניסטית העברית — 3.

8. הוועידה השמינית (18—20 במארס 1956): 431,160 בוחרים, 801 צירים. מפלגת פועלי ארץ־ישראל — 463 צירים; אחדות העבודה—פועלי־ציון — 117; מפלגת הפועלים המאוחדת — 101; העובד הציוני — 42; המפלגה הקומוניסטית הישראלית — 33; איגוד העובדים הציונים הכלליים — 30; העובד הדתי — 15.

9. הוועידה התשיעית (3—5 בפברואר 1960): 504,687 בוחרים, 801 צירים. מפלגת פועלי ארץ־ישראל — 444 צירים; אחדות־העבודה—פועלי־ציון — 136; מפלגת הפועלים המאוחדת — 112; העובד הציוני — 46; איגוד העובדים הציונים הכלליים — 28; המפלגה הקומוניסטית הישראלית — 22; העובד הדתי — 13.

21. אוכלוסיית ההסתדרות.

טבלה 1. אוכלוסיית ההסתדרות וחלקה ביישוב היהודי בארץ
(1950—1961)

בתחילת שנת	חברי ההס׳	כלל האוכלוסיה היהודית	אחוז חברי ההס׳ בכלל האוכלוסיה היהודית
1950	372,328	1,013,871	36.7
1955	789,540	1,526,009	51.7
1960	1,100,000	1,858,841	59.2
1961	1,149,000	1,911,277	60.1

טבלה 2. הגידול האבסולוטי של האוכלוסיה
(1950—1960)

השנה	הגידול השנתי של אוכלוסיית ההסתדרות	הגידול השנתי של כלל האוכלוסיה היהודית
1950	137,141	189,122
1951	171,518	201,399
1952	47,335	45,825
1953	19,003	33,424
1954	42,215	42,368
1955	77,276	64,510
1956	44,236	76,936
1957	83,206	95,286
1958	51,793	47,407
1959	53,951	48,693
1960	71,000	52,436

טבלה 3. חברי ההסתדרות בכלל המועסקים היהודיים בארץ
(1955—1960)

השנה	חברי ההס׳	המועסקים היהודיים	אחוז חברי ההס׳ בכלל המועסקים
1955	395,755	542,300	73.0
1957	448,390	599,500	74.8
1959	498,416	627,800	73.7
1960	487,508	653,700	74.6

טבלה 4.
חלוקת אוכלוסיית ההסתדרות לפי מקומות־היישוב
(בתחילת השנה, באחוזים)

מקומות־היישוב	1947	1950	1955	1960
שלוש הערים הגדולות (תל־אביב, ירושלים, חיפה)	53.5	47.0	40.9	39.4
ערים אחרות	6.0	12.6	19.4	22.2
מושבות	16.7	16.3	19.3	19.3
משקים קיבוציים	17.4	17.4	9.5	9.1
מושבי־עובדים	6.4	6.7	10.9	10.0
בסך־הכל	100.0	100.0	100.0	100.0

טבלה 5. חלוקת אוכלוסיית ההסתדרות לפי ארצות הלידה (באחוזים)

(1958—1937)

ארצות־הלידה	1937	תחילת 1956	תחילת 1958
ארצות־אירופה	84.5	58.3	53.8
ארצות אפריקה ואסיה (פרט לתימן)	4.2	24.3	27.5
תימן	2.9	4.2	3.9
ארצות אמריקה ואוסטראליה	0.3	1.0	1.2
ילידי־הארץ	8.1	12.2	13.6
בסך־הכל	100.0	100.0	100.0

טבלה 6. המבנה המקצועי של אוכלוסיית ההסתדרות (באחוזים)

(1960—1947)

הענף	1947	1956	1960
ההתיישבות העובדת . .	23.7	17.9	16.0
עבודה שכירה בחקלאות .	3.4	3.3	2.8
תעשיה ומלאכה . . .	25.7	20.2	21.5
הובלה, דואר, טלגראף ורכבת	5.1	6.6	6.1
בניין	5.2	5.4	5.4
עבודות ציבוריות . . .	6.1	14.5	12.5
מקצועות חפשיים . . .	5.8	6.7	7.1
פקידות, עבודה במנגנון־המדינה ושירותים שונים	25.0	25.4	28.6
בסך־הכל	100.0	100.0	100.0

טבלה 7. אוכלוסיית ההסתדרות לפי המצב המשפחתי (באחוזים)

(ב 1 בינואר 1961)

המצב המשפחתי	גברים	נשים	בסך־הכל
רווקים/ות	11.1	5.4	16.5
נשואים/ות	39.0	39.7	78.7
אלמנים/ות וגרושים/ות .	0.7	2.4	3.1
בסך־הכל	50.8	47.5	98.3
לא ידוע			1.7
בסך־הכל			100.0

טבלה 8. אוכלוסיית ההסתדרות לפי המין (באחוזים)

(בלא עובדים זמניים ונוער עובד)

השנה	גברים	נשים	בסך־הכל
1930	60.7	39.3	100.0
1 בינואר 1947 . . .	54.1	45.9	100.0
1 בינואר 1955 . . .	52.9	47.1	100.0
1 בינואר 1959 . . .	52.1	47.9	100.0
1 בינואר 1960 . . .	51.5	48.5	100.0
1 בינואר 1961 . . .	51.7	48.3	100.0

טבלה 9. מספר המפרנסים חברי ההסתדרות, לפי הענפים והמין, בסוף 1960[1]

הענפים	חברים	חברות	בסך־הכל
1. משקי העובדים	37,752	34,261	72,013
2. חקלאות וגננות	14,707	1,762	16,469
3. תעשיה ומלאכה	90,583	11,011	101,594
4. בניין	26,722	11	26,733
5. עבודות ציבוריות ועבודות פשוטות	46,215	7,037	53,252
6. הובלה, ים, דואר, טלגרף וטלפון	29,467	786	30,253
7. שירותים שונים (פקידות, עבודות בשירות המדינה ומקצועות חפשיים) . . .	113,516	60,888	174,404
בסך־הכל	358,962	115,756	474,718
פרטים לא־ידועים			12,790
בסך־הכל (כולל לא־ידועים)			487,508

1) כולל 12,921 פועלים ערביים.

טבלה 10. כוח־אדם ותוצר לאומי גלמי במשק הפועלים בשנת 1960

	תעסוקה		תפוקה נקיה	
	מספר העובדים (באלפים)	התפלגות ב־%	במיליוני לירות	התפלגות ב־%
1. חקלאות, דיג וייעור . .	79	40	253	27
2. תעשיה ומלאכה	30	16	168	18
3. בניה ועבודות ציבוריות .	20	10	70	8
4. הובלה ותחבורה	15	8	100	11
5. מסחר ושירותים (סוציאליים ואירגוניים) .	50	26	330	36
6. בסך־הכל	194	100	921	100
7. בסך־הכל במשק הישראלי	702		3,547	
8. האחוז של משק הפועלים במשק הישראלי הכללי	27.6		26.0	

ח. ארלוזורוב, כתבים, III, תרצ"ד, עמ' 121–176, 203–208; מ. ברסלבסקי, תנועת־הפועלים הארץ־ישראלית (ציונים ומ־קורות), תש"ב; הנ"ל, תנועת־הפועלים הארץ־ישראלית (קו־רות ומקורות), I–III, תשט"ו–תשי"ט; מעשים ומגמות, פרקים מעבודות ירח־העיון של ההסתדרות [ברחובות בשנת תש"א], תש"ב; מ. יערי, בפתח תקופה, 1942, עמ' 161–198; ב. כצנלסון, כתבים, I–XII, [תש"ה?]—תש"י (רשימת המאמרים והנאומים על ההס' ניתנת בכרך XII, עמ' 394–396); ההסתד־רות, מאסף, בעריכת צ. רוזנשטיין, 1946; ח. מרחביה, עם ומולדת, [תש"ט]; בשנת השלושים, סקירות וסיכומים תרפ"א–תשי"א, בעריכת ש. לוי, [? 1951]; חוקות ההסתד־רות[2], 1952; ד. קלעי, איך נוסדה ההסתדרות, תשי"ב; ד. בן־גוריון, ממעמד לעם, תשט"ו, עמ' 175–354; צ. רוזנשטיין, תולדות תנועת־הפועלים בארץ־ישראל, I, תשט"ו, עמ' 421–427; ק. פינס, מה ומה בהסתדרות, ערכים, מפעלים ומעשים, [?1956]; א. מנור, מהות ההסתדרות, [?1956]; הנ"ל, 40 יאר הסתדרות, 1960 (מהדורה אידית מתוקנת ומעודכנת של ספרו העברי הנזכר); ד. כהן, חסד נעורים, תשט"ז; ע. מיימון, חמשים שנות תנועת הפועלות, תשי"ח; ז. כרמי, האיגוד המקצועי בישראל ובעמים, 1959; פ. לבון, ערכים ותמורות, תש"ך; א. בקר, המדיניות המקצועית והכלכלית של ההסתד־רות, 1960; ג. קרסל, ההסתדרות, 1960 (בעמ' 167–197 ביב־ליוגראפיה מפורטת); מועד, ארבעים שנה להסתדרות, בע־ריכת י. גוטהלף וצ. ארד, 1960; י. גוטהלף, המדינה, החברה וההסתדרות, 1961, עמ' 153–218; פרוטוקולים של ועידות ההסתדרות ומועצותיה; דינים וחשבונות של הוועד הפועל של ההסתדרות לוועידותיה; תזכירים (בכתב־יד) ממוסדות שונים של ההסתדרות.

ש. ב.

(ה) הסתדרות הציונית, ע״ע ציונות.

(ה)הסתדרות הציונית החדשה, ע״ע רויזיוניסטים.

הסתדרות עובדים לאמית, ע״ע רויזיוניסטים.

הסתדרות עולמית של נשים ציוניות, ע״ע ויצ״ו.

הסתכלות (באנג׳ ובצרפ׳ observation, בגרמ׳ Anschauung), בפילוסופיה — פעולת התפיסה של מושא ע״י הקשבה, שמתוכה מתבלט המושא מול הרקע של סביבתו (ההגדרה של ק. פישר, אסתטיקה, II). משתמשים במונח הס׳ הן לגבי ה פ ע ו ל ה של המסתכל והן לגבי ת ו צ א ו ת י ה של פעולה זו. במשמעות השניה אומרים, למשל, שההס׳ היא „ברורה״, כלומר, שתכנה מתוחם באופן ברור משאר התכנים של התודעה. ההס׳ מתייחסת באורח ב ל ת י ־ א מ צ ע י אל המושא שלה, בניגוד ל מ ו ש ג, המתייחס אל המושא שלו בתיווכה של אחת מתכונות־המושג. השכל המושגי חושב, למשל, על „משולש סתם״ ומתייחס בתיווכו של מושג כללי זה גם אל משולש אינדיווידואלי מסויים; החס׳ מתייחסת רק למשולש מסויים. ש. מימון (ע״ע) הסביר: „המושג הוא מוצר של החשיבה, אך כל חשיבה היא קישור של ריבוי באחדות־התודעה. קישור זה כבר הוא מניח, איפוא, את התודעה של כל אחד מן החלקים של אותו ריבוי. תודעה ז ו עצמה אינה מוצר של החשיבה, אלא היא החומר הנתון לחשיבה. התודעה של חומר זה מחוץ לקישורו היא הס׳״ (מימון, הקאטיגוריות, 1794, עמ׳ 169). יוצא, שהחשיבה המושגית וההס׳ החושנית זקוקות זו לזו. השכל אינו יכול להסתכל והחושים אינם יכולים לחשוב. רק ע״י איחוד פעולותיהם יכולה להיווצר ההכרה. קאנט: „מחשבות בלא תוכן הן ריקות, הסתכלויות ללא מושגים הן סומות״ (ביקורת התבונה הטהורה, הוצאה שניה, עמ׳ 75; הוצאה עברית, עמ׳ 93).

ה צ ו ר ו ת ה ט ה ו ר ו ת ש ל ה ה ס׳. ה ש כ ל ה ד י ס ־ ק ו ר ס י ו ו י. כבר הורה אריסטו, שהחשיבה זקוקה להס׳ (פאנטאסמה). קאנט עשה זיקה הדדית זו עמוד־התווך של תורת־ההכרה שלו. החלל והזמן הם ה צ ו ר ו ת ה ט ה ו ר ו ת ש ל ה ה ס׳. הם צורות סובייקטיוויות. החומר של התחושות (Empfindungen), הניתן מן החוץ, נקלט לתוך הצורות של החלל והזמן, וכך נוצרת ההס׳ החושנית. ההכרה היא סינתזה של החשיבה ושל ההס׳. השכל החושב מעבד את השגי ההס׳ החושנית באמצעות הקאטיגוריות, מקשר ומסדר אותם ויוצר את תמונת־העולם המדעית. באורח זה משתתפים, איפוא, פעולה התחושות, החלל־הזמן והקאטיגוריות. התחושות באות מן ה„חוץ״ (ע״ע דבר כשהוא לעצמו), ואילו החלל־הזמן והקאטיגוריות הם הצורות של הסובייקט המכיר. מכאן הסיק קאנט מסקנות מרחיקות לכת: מכיון שההס׳ והשכל הם הגורמים היחידים של ההכרה, וההכרה האנושית אינה אפשרית בלעדיהם, הרי כל מה שניתן להכרה הוא חושני, ורק החושני ניתן להכרה. לפיכך מוכרחים אנו לוותר על השאיפה להגיע בהכרתנו העיונית אל העל־חושי. קאנט קורא את השכל הזקוק להס׳ בשם „שכל דיסקורסיווי״. שכל זה יכול להכיר משהו רק כשההס׳ „נותנת״ לו את החומר החושני, הבא מן החוץ; תפקידו הוא לסדר את החומר הניתן לו ע״י הפעולה של הסינתזה.

ה ה ס׳ ה ש כ ל י ת (Intellektuelle Anschauung). אע״פ ששכלנו הוא שכל דיסקורסיווי, אין אנו רשאים להניח, שכל שכל הוא דיסקורסיווי ותלוי בהס׳ ובחומר הניתן על־ידיה מן החוץ. אנו יכולים לתאר לעצמנו שכל אלוהי, שהריבוי שבהס׳ אינו „ניתן״ לו מן החוץ, אלא נוצר ע״י התודעה העצמית שלו, באופן שהמושאים של דימוייו נ ו צ ר י ם על־ידי פעולת־הדימוי עצמה. ההס׳ של שכל כזה היתה בהכרח שכלית — במלים אחרות: שכל זה היה הסתכלותי מ ת ו ך ע צ מ ו, מכיון שעל־ידי פעולת־ההס׳ גופה היה נ ו צ ר גם האובייקט שלה. הבעיה היסודית של תורת־ההכרה („כיצד אפשר לנו להכיר דברים, שהם מחוץ לנו?״) לא היתה קיימת לגבי „שכל מסתכל״ כזה. שכלנו הוא רק שכל ח ו ש ב; הוא אינו שכל מסתכל, כי הוא רק מסדר את החומר הניתן לו בתיווכה של ההס׳ ממקורות אחרים. הוא סביל, רצפטיווי. אולם קאנט יוצר כאן את המושג של שכל מסתכל מכוח עצמו וקורא לו „שכל מסתכל״ או „הסתכלות שכלית״. לגבי קאנט היה מושג זה, כמו שהוא עצמו אומר, „בעייתי״: מושג־גבול, שנועד להבהיר — באמצעות תכנו המיוחד — את טיב שכלו של האדם ומגבלותיו.

מושג זה של ההס׳ השכלית קיבל משמעות מרכזית במשנותיהם של פיכטה ושלינג. לפיכטה ההס׳ השכלית היא כלי־החשיבה המיוחד של הפילוסוף, המבקש לשחזר את התהוות־העולם, שהיא פרי פועל ב ל ת י ־ מ ו ד ע של התבונה. לעומת זה לשלינג היא התמזגות אסתטית עם הרוחני, „חוש פנימי״, שלא כל אדם חונן בו, כמו שלא כל אדם חונן בכשרון אמנותי. רק בעל „ההס׳ השכלית״ מוכשר להתפלסף. אי־אפשר להשיג הס׳ זו בדרך של החשיבה; היא „חשיבה בלתי־חושבת״, אילמת, שאינה פותרת את הבעיות בדרך של רפלכסיה, אלא מתגברת עליהן ע״י עצם פעולתה — פעולת ההס׳ הבלתי־אמצעית. היא מתבטאת ביחוד ביצירות של ה א מ נ ו ת. נגד השימוש בהס׳ שכלית זו בפילוסופיה יצא הגל במבוא המפורסם שלו ל„פנומנולוגיה של הרוח״, שבו הוא קורא את ההס׳ השכלית בשם „הלילה, שבו כל הפרות הן שחורות״. לפי הגל אין הס׳ ללא ניגוד, ללא רפלכסיה, ואין זהות ללא הבדל.

ה ה ס׳ ל פ י ג ת ה. — גתה (ע״ע) ראה בהס׳ כלי מיוחד של ההכרה. הוא ייחס לעצמו כושר הס׳ — מעין סגולה לחדור לתוך מצביהם של אחרים. יתר על כן: כשם שאפלטון טען, שאנו מסתכלים באידיאות, כך טען גתה, שהיה ברשותו הכלי, שבאמצעותו יכול היה להסתכל באידיאות הפועלות בטבע; ומה שתופס הרוח ע״י הס׳ זו היה בעיניו לא פחות ממשי מתפיסותיה של ההס׳ החושנית. כשגילה גתה את „צמח בראשית״, שבו ראה את הדגם היסודי המתממש בכל חלקי־הצמח, הסביר את רעיונו לשילר (בשעת טיול עם זה האחרון ב1794) ושירטט לפניו בקווים אחדים את „צמח־בראשית״ על פיסת־נייר. שילר טען: „אין זו ממשות, זוהי אידיאה״. גתה השיב: „אני מסתכל בעיני באידיאות״. בהתאם לכך דיבר גתה על „כוח־שיפוט מסתכל״, המקשר את ההס׳ של העולם החושני עם הרוחניות של תכני־חשיבה טהורים. ע״י יצירת מושג זה דחה גתה את הניגוד בין הס׳ וחשיבה, האפייני לפילוסופיה של קאנט.

ה ס׳ ו מ ו ש ג. ניגוד קאנטייני זה דחה גם שופנהאואר (ע״ע). לדעתו, כ ל הס׳ היא שכלית. אך ביטוי זה הוא, לפי תפיסתו, בעל משמעות שונה מזו שיש לו במשנותיהם של קאנט, פיכטה ושלינג. שופנהאואר רוצה לומר בזה, שהדימוי של עולם אובייקטיווי נוצר אך ורק ע״י הקאטיגוריה

השכלית של הסיבתיות כשהיא מופעלת בקשר לחלל ולזמן. מפני־כן אין הס׳ ללא פעולה של השכל. התחושה, הנוצרת ע״י הגירוי של כלי חושני, כגון עצב־הראיה, אינה אוביייקטיווית כשלעצמה, ורק ע״י הפעולה של הסיבתיות היא הופכת, באמצעות „השלכה״ עצמית, לתמונה של מושא חיצוני. שופנהאואר הסביר את תורתו זו ביהוד ע״י דוגמות מתחום־הראיה, וכינה את הראיה בשם האינטלקטואליזאציה של התפיסה החושנית. תורה זו נתקבלה על־ידי חוקר־הטבע הֶלמהולץ ובתיווכו השפיעה על הפיסיולוגיה. התופעות שבהס׳ מוסברות כאן כמסקנה של פעולה **שכלית**, של תהליך בלתי־מודע של משפטים והקשים. הפיסיולוג הרינג (ע״ע) שם במקום הגורם השכלי את **הזיכרון**. לדעתו, אין ההס׳ אלא תופעה של הזיכרון, „תופעה מְנִימיח״. למחקרים הללו בהס׳ נתן קאסירר (פילוסופיה של הצורות הסמליות, כרך ב׳, עמ׳ 155 ואילך) מפנה חדש ע״י מה שהציג את „כוח־הדמיון היוצר״ כגורם ראשיתי בכל הס׳. ההס׳ אינה נוצרת ע״י **התווספותו** של גורם שכלי לתחושה מסויימת, כמו שהיו סבורים הוגי־הדעות, שקדמו לו; אין זו השלמה, אלא עיצוב **ראשיתי**, שרק הוא מאַפשר את ההס׳. פעולת ההס׳ נעשית **תמיד** מנקודת־מבט מסויימת, ונקודת־מבט זו משנה את ההס׳. כל „ראיה חושנית״ היא מעיקרה „ראיה בעיני־הרוח״. עם הבנה חדשה של המושא משתנה מיד גם המושא של ההס׳ עצמה. אמרתו של גתה, שהמסתכלים מתנהגים כיוצרים מתוך עצם הסתכלותם, חלה לא רק על האמן ואיש־המדע, אלא אף על ההס׳ הפשוטה ביותר. אי־אפשר להפריד בין ההס׳ ובין משמעותה. הנתונים הראשונים של התודעה אינם תחושות חסרות־דמות, אלא הסתכלויות, וכל הסתכלות היא כוליות, שכבר קיבלה את דמותה ע״י גורם שכלי, שהוא חלק אינטגראלי שלה.

ההס׳ וחיי־המעשה. שופנהאואר שם לב לחשיבותה של ההס׳ בחיים היומיומיים (ר׳ ההשלמות לספר הראשון של „העולם כרציה וכדימוי״, פרק 7, „על היחס של ההכרה ההסתכלותית אל המופשטת״). בחיים המעשיים יכולה ההס׳ להדריך את מעשינו באופן בלתי־אמצעי, בעוד שההכרה המופשטת יכולה לעשות את הדבר רק בתיווכו של הזיכרון. מכאן נובע היתרון של ההס׳ במו״מ היומיומי, שבו מצטיינות ביחוד הנשים. מי שהכיר את אָפיו של הזולת באופן הסתכלותי יבין כיצד לטפל בו בביטחון. ההכרה המופשטת מסַפֶּקת רק עקרונות כלליים, אך לעולם אין המקרה הבודד מתאים בדיוק אל הכלל המופשט. מכאן מסתבר גם־כן מפני־מה בחיי־המעשה ידו של המלומד היא על התחתונה לגבי **איש־המעשה**, שיתרונו הוא בדרכו **להסתכל** בדברים. על עשיה לפי מושגים מאַיימת הסכנה של הקפדה יתרה, ואילו על עשיה לפי הס׳ — הסכנה של קלות־דעת. ההשקפות היסודיות של האדם, מוסיף שופֶּנהאואר, נוצדות עד שנת הארבעים לחייו, שהרי בשנים אלו יוצר לו האדם את תפיסתו ההסתכלותית מן העולם האוביייקטיווי; כל הכרה מופשטת יש לה ערך רק ע״י ייחוסה אל ההס׳.

חשיבותה הפדאגוגית של ההס׳. כבר במאות הראשונות של הזמן החדש הטעימו מחנכים את חשיבותה של ההס׳ כתגובה לחינוך המילולי של יה״ב: ביקון, קומניוס, רוסו, באזֶדוב. פסטאלוצי ראה בהס׳ את יסודו של החינוך. שומה על המחנך להניח את היסוד לחינוך ולהשכלה בעתיד ע״י הס׳ מתוכננת ורבת־צדדים. מכאן החשיבות החינוכית של אספים, דגמים, תמונות־קיר, גלובוסים, מפות, המַחזה. ביחוד מחייבת ההכשרה במדעי־הטבע לטפח את כושר־ההבחנה של החניך ולהרחיב את תחום־ידיעותיו ע״י הס׳ (וע״ע אֵידֶטיקה, כרך ב׳, עמ׳ 633—634).

ברגמן־רוטנשטרייך, מבוא לתרגום העברי של „ביקורת כוח־השיפוט״ לקאנט, תשכ״א; C. Bäumker, *Anschauung und Denken*, 1921[3]; M. Brod u. F. Weltsch, *Anschauung und Begriff*, 1913; E. Troeltsch, *Über d. Begriff einer histor. Dialektik* (in *Histor. Zeitschrift*, 1918/19); R. Kroner, *Von Kant bis Hegel*, 1924; E. Jaensch, *Der Aufbau der Wahrnehmungswelt*, I[2], 1927; J. König, *Der Begriff der Intuition*, 1926; E. Le Roy, *La pensée intuitive*, 1930; K. W. Wild, *Intuition*, 1938; P. Maslov, *Intuition versus Intellect*, 1957.

ש. ה. ב.

הַעֲנָקָה (באנג׳ reward), 1. **במשפט** — תגמול, שמוצע ע״י אדם יחיד או גוף ציבורי לכל מי שיעשה מעשה מסויים. לפי המשפט האנגלי, ובעקבותיו גם במשפט הישראלי, יש לראות בעשיית המעשה קבלת הצעה של המציע. והעשיה מַשְׁלֶמת, איפוא, התקשרות חוזית, שמקנה לו, לעושה, את הזכות לקבל את ההע׳ המוצעת. כך, למשל, יש בפירסום הודעה בעיתונות על מתן הע׳ למי שימסור ידיעות מסויימות משום הצעה לציבור בכללו, ומסירת הידיעות הדרושות ע״י אחד מן הציבור יש בה משום קבלת ההצעה, שמזכה אותו להע׳. לאחר שהמציע בא על סיפוקו ברגע שקיבל את הידיעות הדרושות לו, זכאי להע׳ האדם הראשון, שמסר לו ידיעות אלו. מה שאין כן כשֶלשון־ההודעה קובעת בפירוש, שההע׳ תינתן לכל אדם, שימלא אחר תנאי־ההודעה; כך הוא, למשל, במקרה, שנותן־עבודה מודיע, שכל אחד מעובדיו שיתגייס לצבא יקבל הע׳ שווה להפרש בין משכורתו במפעל לשכרו בצבא; הודעה כזו מקנה **לכל** עובד שהתגייס את הזכות להע׳ המוצעת. — הקשר החוזי המקנה זכות להע׳ אינו נוצר אלא עם מילוי התנאי שבהצעה. הודעה, שמַצַּעַת הע׳ לכל מי **שיאסור** עבריין מסויים שנמלט, אינה מקנה זכות להענקה למי שרק מוסר **ידיעות**, שהן מסייעות לגילויו. לעומת זה מקנה הודעה על מתן פרס לכל מי שימסור ידיעות, שתבאנה לידי מעצרו של עבריין מסויים, זכות להע׳ המובטחת גם למי שמסר ידיעות, שהביאו אף בעקיפים לתוצאה המבוקשת. הצעת הע׳ למי שימסור ידיעות, שתבאנה לידי מעצרו **והרשעתו** בדין של האשם בעבירה מסויימת, אינה עשויה להקנות את הזכות להע׳ כשמתמלא אחד מתנאי ההצעה בלבד — כלומר, מעצרו של העבריין. זכות זו אינה נשלמת, איפוא, אלא עם ההרשעה בדין. מפני תקנת הציבור אין העבריין עצמו זכאי לתבוע את ההע׳ שהובטחה למי שיביא לידי מעצרו, אם הוא מתייצב לפני המשטרה מרצונו הטוב. כמו־כן אינם זכאים לקבל את ההע׳ מי שחייב למסור את הידיעות בתוקף תפקידו, או מכּוח חוזה, וכן מי שמוסר את הידיעות בלי שידע על קיומה של ההצעה. מפני־כן שוטר, שאוסר, בתוקף תפקידו, עבריין, שנקבע פרס על מאסרו, אינו זכאי לקבל את ההע׳. אך עשיית מעשה הכרוך במאמץ או סיכון, החורג מגדר מילוי תפקידו, מקנה לו, לשוטר, את הזכות להע׳. גם העד, החייב להופיע בבית־המשפט מכוח החוק, אינו זכאי להע׳ על ביטול־זמן אף אם זו הובטחה לו.

מציע ההע׳ רשאי לחזור בו כל עוד לא נתקבלה הצעתו.

על ביטול ההצעה יש להודיע באותה דרך עצמה, שבה נמסרה ההצעה.

בשיטות־משפט אחרות קיימים חילוקי־דעות ביחס לשאלה — אם הזכות לקבלת הע׳ עשויה להיווצר אף ע״י מתן הבטחה בלבד, או אם אפשר לה, לזכות זו, להיווצר אך ורק ע״י חוזה, שכן במקום שאין קשר חוזי, עשוי לזכות בהע׳ גם מי שעשה את המעשה בלא שהיתה לו ידיעה על ההבטחה שניתנה. המשפט ה ג ר מ נ י פתר את השאלה במה שקבע בפירוש, שהזכות לקבלת הע׳ אינה מותנית בעשיית המעשה על סמך הבטחה דוקה, ואילו המשפט ה ש ו ו י י צ י מסתפק בנתינת תוקף להבטחה, בלא לקבוע אם היא בעלת אופי חוזי או לא. בקודכס האזרחי ה צ ר פ ת י אין ההע׳ נזכרת; אעפ״כ סבורים הפרשנים, שהמבטיח מתחייב על־פי דיבורו. הקודכס האזרחי ה א י ט ל ק י מונה את ההע׳ בין עילות החיובים.

Chitty on Contracts, 1955[21], I, 34, 35, 52; G. C. Cheshire and C. H. S. Fifoot, *The Law of Contract*, 1960[5], 42–44 46, 47, 62; *Bürgerliches Gesetzbuch*, 1896, § 657; *Schweizerisches Obligationenrecht*, 1881, § 8; *Codice Civile*, 1865, § 1989; L. Enneccerus–H. Lehmann, *Recht der Schuldverhältnisse*, 1954[14], § 159; E. Schuster, *The Principles of German Civil Law*, 1907, 332; Th. Guhl, *Das schweizerische Obligationenrecht*, 1956[5], 100 (הוצאה צרפתית: *Le droit fédéral des obligations*, 1947[3], 86).

י. כ.

2. ב מ ש פ ט ה ע ב ר י — הסכום, שאדוני העבד העברי חייב לשלם לזה האחרון כשהוא יוצא לחירות. בדיני־ההע׳ לפי המשפט העברי נעוץ שרשו של מנהג התשלום של פיצויי־פיטורים לעובד.

ב מ ק ר א נקבעה חובת ההע׳ בשתי צורות: כמצוות לא תעשה — „וכי תשלחנו חפשי מעמך לא תשלחנו ריקם״ (דברים טו, יג) וכמצוות עשה — „העניק תעניק לו מצאנך ומגרנך ומיקבך אשר ברכך ה׳ אלהיך תתן לו״ (שם, שם, יד). בצורה כפולה זו אף נכללה ההע׳ במניין המצוות ע״י מוני־המצוות (רמב״ם, ספר המצוות, מ״ע קצ״ו, מל״ת רל״ג; סמ״ג, עשין פ״ד, לאוין קע״ח; ס׳ החינוך, מהדורת ח. ד. שוול, ת״נ, תפ״ד). — חובת ההע׳ חלה אחר סיום תקופת־עבודה של שש שנים (דברים, שם, יב); יש להעניקה מתוך אותם הדברים, שבית־האדון נתברך בהם בזכות עבודתו של העבד (שם, שם, יד; קידושין, י״ז, ב׳ דברי ר׳ אלעזר בן עזריה).

עקרון ההע׳ מיוחד הוא, בין שיטות־המשפט הקדומות, למשפט העברי, ומקורו ביחס המיוחד לעבד העברי מצד המשפט העברי, הקובע לו, לעבד, מעמד דומה לזה של פועל שכיר לתקופה קצובה: „כי משנה שכר שכיר עבדך שש שנים״ (שם, שם, יח).

ב ת ל מ ו ד נקבע כזכאי להע׳ כל מי שנסתיימה תקופת עבודתו או שנפסקה עבודתו באמצע, ובלבד שההפסקה לא באה מצד העבד עצמו (ספרי, דברים, פסקה קי״ט; קידושין, ט״ז, ב׳). משום כך אינו זכאי להע׳ עבד שברח, גם לאחר שהגיע היובל (קידושין, שם). כמה מן התנאים שללו את הזכות להע׳ ממי שמכר את עצמו לעבד (קידושין, י״ד, ב׳), ואילו אחרים שללו זכות זו ממי שנשתחרר ע״י מותו של אדוניו (ירושלמי, קידושין, א׳, ב׳).

בתקופת התנאים נחשבה ההע׳ כזכות אישית של המשתחרר, שאינה עוברת בירושה: „הענק תעניק לו — ולא ליורשיו״ (ספרי, דברים, שם). אך בתקופת האמוראים נקבע, שההע׳ היא ח ל ק מ ש כ ר ־ ה ע ב ו ד ה, ומשום כך היא עוברת בירושה (קידושין, ט״ו, א׳). — הזכות להע׳ א י נ ה נ י ת נ ת ל ע י ק ו ל ע״י נושה בעבד — „הענק תעניק לו — ולא לבעל חובו״ (קידושין, ט״ו, א׳; ט״ז, ב׳).

החובה של נתינת הע׳ היתה, לדעת רוב החכמים, בלתי־תלויה במידת הרווחים, שאדוני־העבד הפיק מעבודתו, וגם אם „לא נתברך הבית בגללו — מעניקים לו״ (ספרי, דברים, שם; קידושין, י״ז, ב׳). לעומת זה נקבע שיעור מינימאלי כדמי הע׳: לדעתו של רבי מאיר — חמישה עשר סלעים, לדעת רבי יהודה — שלושים סלעים, ולדעת רבי שמעון — חמישים סלעים (קידושין, י״ז, א׳). מעל לסכום זה יש להוסיף לפי מה שנתברך בו בית־האדון, ומן הראוי להעניק את התוספת „ברוחב יד״ (ספרי, דברים, שם).

בספרות ה פ ו ס ק י ם רווחות שתי השקפות מנוגדות ביחס לטיבה המשפטי של ההע׳. לדעתם של כמה מן החכמים, אין ההע׳ חלק מן התמורה המשתלמת בעד עבודה, אלא היא „מ ד י ן צ ד ק ה״ (ש״ך, חו״מ, סימן פ״ו, ס״ק ג׳) או „מתורת ויתור ומתנה״ (סמ״ע, שם, ס״ק ב׳). לעומתם סבורים אחרים — בעקבות ההלכה מתקופת האמוראים, שלפיה עוברת זכות ההע׳ בירושה —, „שעיקר המצוה בהענקה הוא מצד מה שעשה לבעל הבית יתר על דמי שכירותו״ (מאירי, קידושין, ט״ו, א׳), ועל־כן חשובה גם ההע׳ כ„שכר־פעולה״.

פ י צ ו י י פ י ט ו ר י ם. בסוף המאה ה13 התחילו מר־חיבים את השימוש בעקרון ההע׳ לגבי תשלום פיצויי פיטורים לשכיר שהופסקה עבודתו, בלא שהרחבה זו נקבעה כחובה (ספר החינוך, מהדורת שוול, ת״נ).

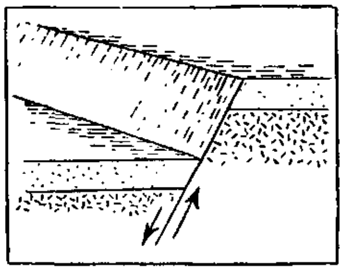
בא״י שבתקופת המאנדאט ניתנו ע״י בתי־המשפט של משפט־השלום העברי פסקי־דין הרבה, שחייבו הענקת פיצויי־פיטורים. לפסקי־דין אלה היתה השפעה על התהוות המנהג של תשלום פיצויי־פיטורים בא״י (ע״ע עבודה, דיני־). בית־המשפט העליון בישראל קבע בפסק־דין מ1951, ש„מן המפורסמות היא, כי רעיון פיצויים אלה מקורו נעוץ בתורת ההענקה הכתובה בתורה״ (פסקי־דין של בית־המשפט העליון לישראל, כרך ה׳, עמ׳ 275). אף בכמה פסקי־דין של בתי־הדין הרבניים לישראל נקבע, ש„המקור לתשלומי פיצויים היא הענקה שמחוייבים לתת לעבד עברי...״ ו„תביעה זו אינה תביעה של חסד אלא מעין תביעה אשר בדין יסודה...״ (פסקי־דין של בתי הדין הרבניים בישראל, כרך ג׳, עמ׳ 286—287).

קידושין, י״ד, ב׳–י״ז, ב׳; ירושלמי, קידושין, א׳, ב׳; משנה תורה, הלכות עבדים, פרק ג׳, הלכה י״ב, י״ד–ט״ו, משנה למלך, שם; מ. וגר ופ. דיקשטיין, פיצויי פיטורין, 1940, פרקים ב׳–ג׳; ש. ב. בר־אדון, דיני עבודה, תש״ב, עמ׳ 51–63, 71–76; מ. פינדלינג, תחוקת העבודה, תש״ה, עמ׳ מ״ט–נ׳, קל״ב–קל״ג; פסקי־דין של בתי הדין הרבניים בישראל, תיק 1366/תשט״ו, כרך א׳, עמ׳ 330–333.

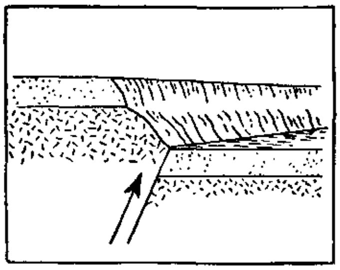
מנ. א.

הַעְפָּלָה, ע״ע עֲלִיָּה.

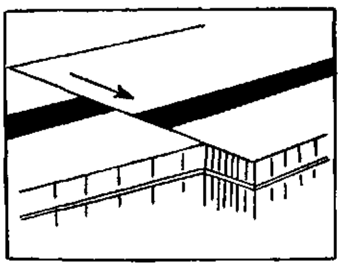
הֶעְתֵּק (fault, faille, Verwerfung), בגאולוגיה — הזזה של גושי־סלעים כלפי מעלה־מטה או לצדדים לאורך שטח־שבירה מסויים. הע״ ניכרים בעיקר בסלעי־ריבוד. שבירה מלווה בהע׳ נגרמת ע״י עירעור שיווי־המשקל של מסות־סלעים בשטח מסויים כתוצאה מדחיפה או מלחץ אדיר של כוחות־הפנים או ע״י הישמטות הבסיס העמוק,



א העתק נורמאלי



ב. העתק הפוך



ג. העתק־משיכה

שעליו נשענות השכבות העליונות (למשל, ע״י התהוות חלל־הַמַסָה גדול).

הטיפוסים העיקריים של העי״ הם: א) **העי נורמאלי** — הגוש שמצד אחד של שטח־ההע׳ נמצא במצב סטראטיגראפי נמוך מזה של הגוש שמצידו השני. צניחתו של שטח־ההע׳ במקרה זה היא עפ״ר גדולה מ־45°, והיא עלולה להגיע אף למצב ניצב. מידת ההעתקה (ההפרש הסטראטיגראפי) בין שני הגושים בהע״ אלה היא לפעמים זעירה, ולפעמים בעלת כמה מאות מטרים (ציור א). — ב) **הע׳ הפוך או דחוף** — גוש מסויים נדחף מעל לגוש אחר, ונוצרת כפילות, ולפעמים אף שלישות, של סדרות השכבות זו על גבי זו (ציור ב). בהע״ ממין זה עשויה הדחיפה להרחיק את הגוש הנדחף מרחק רב ממוצאו, כמו שאנו רואים, למשל, במבנה האַלפים (ע״ע, עמ׳ 750/1, וציור הפרופיל, עמ׳ 755). הע׳ בעל תנופה אדירה כזו נקרא דחף (nappe). — ג) **הע׳־משיכה** — תוצאה ממשיכה אפקית לאורך שטח־שבירה בכיוונים מנוגדים; במקרה זה נוצרת הזזה צדדית של שטחים (ציור ג).

במבנה הגאולוגי של ארץ־ישראל (ע״ע, עמ׳ 118/9, ומפה צבעונית מול עמ׳ 116) מרובה תפקידם של הע״ נורמאליים ושל העתקי־משיכה; אלה האחרונים מצויים בעיקר בצפון (עמק־יזרעאל, הגליל).

מ. א.

הַעְתָּקָה (mapping), במאתמאטיקה — תהליך, שמעביר מבנה נתון למבנה דומה לו; המובן המדוייק של המונח שונה לפי ההֶקשר. בדרך כלל, כל הע׳ היא מקרה פרטי של פונקציה (ע״ע) במובן הכללי ביותר של מונח זה: פונקציה מקבוצה A אל קבוצה B, ז״א חוק, שמתאם לכל איבר מתוך A איבר מסויים מתוך B. יש שמשתמשים במלה הע׳ במובן הכללי של פונקציה כלשהי, אך עפ״ר מגבילים את השימוש במלה הע׳ לפונקציות שמעבירות מבנה מאתמאטי נתון אל מבנה מאתמאטי מאותו סוג, כשהן שומרות על ה„תכונות" של המבנה המקורי; סוג ההע׳ נקבע ע״י טיבה של התכונה הנדונה. במובן מוגבל זה, למשל, לא כל פונקציה מתחום מישורי A אל תחום מישורי B ראויה להיקרא הע׳; אך יש **הע״ צפידות** מA אל B, ששומרות על המרחק בין כל שתי נקודות; **הע״ קוויות** מA אל B, שמעבירות כל ישר לישר (או לנקודה); **הע״ קונפורמיות** מA אל B, ששומרות על גודל הזוויות; וכיוצא באלו הרבה.

ההע״ למיניהן תופסות מקום חשוב כמעט בכל ענפי המאתמאטיקה; למשל:

(א) בתורת הקבוצות המופשטות (קבוצות סתם, בלא שום „מבנה" מאתמאטי) אין ההע׳ אלא פונקציה סתם.

(ב) מבנה אלגברי הוא קבוצה, שבה מוגדרת פעולה (או מוגדרות פעולות), כגון כפל, חיבור וכיו״ב, ואולי גם יחס או יחסים, כגון סדר; בחבורה, למשל, מוגדרת פעולה של כפל; בחבורה סדורה מוגדרים פעולה של כפל וגם יחס של סדר. הע׳ מחבורה A לחבורה B היא **הומומורפיזם** — פונקציה מA אל B, שמקיימת את התנאי: אם a עובר ל־a′ ו־b ל־b′, עובר ab ל־a′b′; לשון אחרת — ההע׳ שומרת על הכפל. אם החבורה היא סדורה (לפי הסדר $\leq$), נדרש, שגם ההע׳ תשמור על הסדר, ז״א, שאם $a \geq b$, גם $a' \geq b'$. ההגדרה דומה לגבי מבנים אלגבריים אחרים.

(ג) במרחב טופולוגי מוגדר מושג ה„סביבה" של נקודה. במקרה זה הע׳ היא פונקציה רציפה, ז״א פונקציה, שמעבירת נקודות „קרובות" לנקודות „קרובות" (ביתר דיוק — שמעתקת סביבה של נקודה a אל הסביבה של הנקודה, שאליה עוברת a).

(ד) למרחב טופולוגי יש גם מבנה טופולוגי וגם מבנה אלגברי; במקרה של חבורה טופולוגית, למשל, ההע׳ היא גם רציפה וגם הומומורפית.

(ה) מרחבים קוויים אינם אלא מקרה פרטי של (ד); במקרה של ממד סופי אפשר לבטא כל הע׳ של מרחב קווי A אל מרחב קווי B ע״י מאטריצה מַתאמת.

(ו) הע״ קונפורמיות (ר׳ למעלה) חשובות בתורת הפונקציות המרוכבות. כל הע׳ קונפורמית מA אל B מתבטאת ע״י פונקציה אנאליטית מעל A, שהנגזרת שלה שם שונה מאפס.

(ז) במרחבים, שלגביהם מוגדר מושג המידה של תת־קבוצה, שומרות ההע״ על המידה.

הסימון המקובל להע׳ f, שמעברת מבנה A אל מבנה B, הוא $f: A \rightarrow B$. הנקודה בB, שאליה עוברת הנקודה a שבA ע״י ההע׳ f, מסומנת ב־$f(a)$. קבוצת כל הנקודות בB מן הצורה $f(a)$ מסומנת ב־$f(A)$. אם $B = f(A)$ — מעתקת f את A על B. אם $f: A \rightarrow A$ ו־$f(a) = a$ לגבי כל a בA — נקראת f העתקת־הזהות (או פשוט „הזהות"). אם $f: A \rightarrow B$ ו־$g: B \rightarrow C$ — מוגדרת ההע׳ $gf: A \rightarrow C$ ע״י $gf(a) = g(f(a))$ לגבי כל a בA.

חשיבות מיוחדת נודעת להע״ **ההפיכות** — ההע״ שלגביהן קיימת הע׳ $g: f(A) \rightarrow A$, שבשבילה gf היא הזהות. סגולתן של הע״ אלו היא מה שהן מעבירות מבנה נתון לא רק על מבנה דומה לו, אלא על מבנה **זהה** עם המבנה הנתון לגבי התכונות הנדונות (ז״א, מבנה, שנבדל ממנו בסימון בלבד). הע׳ הפיכה בתורת הקבוצות (ע״ע) המופשטות נקראת הע׳ חד־חד־ערכית. בהע׳ החד־חד־ערכית $f: A \rightarrow B$, A ו־B הן שוות עָצמה; העָצמה של קבוצה סופית היא מספר אבריה. משתמשים במושג של הע׳ חד־

חד־ערכית בכל מקרה, שבו רצוי להעביר קבוצה על קבוצה באופן הפיך ללא התחשבות ב„מבנה" הקבוצה. בדוגמות המובאות למעלה נקראות ההע" ההפיכות: ב(ב) — איזומורפיזמות, ב(ג) — הומאומורפיזמות, ב(ה) — הע" קוויות בלתי־סינגולריות (הן מתאימות למאטריצות, שהדטרמינאנטות שלהן אינן אפס), ב(ו) — הע" פשוטות (schlichte Abbildungen). במקרים הרבה כל הע' שהיא חד־חד־ערכית היא גם הפיכה: למשל, במקרים של הומו־מורפיזמות, הע" קוויות והע" קונפורמיות. אך לא במקרים של הע" רציפות כלליות.

יש גישה למאתמאטיקה, וביחוד לגאומטריה, שמבדלת בין ענפים שונים של המקצוע לפי ההע" ההפיכות, השומרות על התכונות הנדונות בענף מסויים. למשל: הגאומטריה של אוקלידס מתאמת להע" צפידות. הטופולוגיה — להומאומור־פיזמות. גישה זו יוצגה לראשונה ע"י פ. קלין (ע"ע) בתכנית־ארלנגן שלו (ע"ע גאומטריה, עמ' 108).

דוגמה של משפט עוסק בהע" — המשפט המרכזי של הע" קונפורמיות (משפט־ההע' של ב. רימן [ע"ע]): כל תחום פשוט־קשר (= תחום „בלי חורים"), שאינו כל המישור, ניתן להעברה — ע"י הע' קונפורמית פשוטה — על מעגל.

וע"ע פונקציות; טופולוגיה.

S. Eilenberg-N. Steenrod, *Foundations of Algebraic Topology*, 1952, 108–123; Z. Nehari, *Conformal Mapping*, 1952.

ר. ג'. א.

הֶפְדִּינְג, הַרָלְד — Harald Höffding — (1843, קופנ־האגן — 1931, שם), פילוסוף דאני. הפ', שחיבר כמה ספרים בתחומי תורת־הנפש, תולדות־הפילוסופיה והפי־לוסופיה של הדת, הטעים את החשיבות המרכזית שיש לתורת־הנפש בפילוסופיה. אע"פ שהיה בדרך כלל קרוב לפסיכולוגיה האנגלית, ראה את עיקרה של הפסיכולוגיה בחקר הסינתזה — מושג, שקיבל מן הפילוסופיה הגרמנית (קאנט). העובדה היסודית של חיינו הנפשיים היא פעולת־הליכוד, והאנרגיה של הנפש היא אנרגיה סינתטית, רציה במובן הרחב ביותר. הרצון הוא הצורה הבסיסית של חיינו הנפשיים. החשיבה, ההכרה, הקשב הם פונקציות של הרציה, והרגש אף הוא מגילוייה של הרציה.

את היחס בין גוף ונפש פירש הפ' כשני ביטויים מקבילים של אותו עצם גופו, כמו שמחשבה אחת יכולה להתבטא בשתי לשונות שונות (תורת הפאראלליזם). גופנו אינו אלא התופעה החיצונית, המתגלית לחושים, של החוויות הבלתי־אמצעיות, שיש לנו מן ההרגשות, הדימויים, הרציות. הגופים של בני־אדם אחרים הם לגבינו גילויי־חוץ של החוויות הנפשיות שלהם, ובדומה לזה מופיעות תופעותינו הנפשיות לאחרים כביטויים של גופנו. תורה זו של הפ' („השערת הזהות"), שלפיה החומר והנפש הם זהים, ושונים הם רק לפי נקודת־המבט החיצונית או הפנימית, ראשיתה מצויה בשפינוזה. שפינוזה לימד בתורת־התארים שלו, שכל התו־פעות הגשמיות הן גם נפשיות וכל התופעות הנפשיות הן גם גשמיות; בדומה לזה הניח גם הפ' פאראלליזם מקיף ואוניוורסאלי, שלפיו יש בכל הגופים גם חיים נפשיים. אך הפ' לא היה תמיד עקיב, ולפעמים הסתפק בהוראת פאראלליזם נסיוני, שמניח את ההקבלה בין גוף ונפש רק במקום שאפשר לקבוע הקבלה זו ע"י הניסיון.

כדי לאשר את ההקבלה הנדונה ניסה הפ' לגלות פונקציות של המוח, שאפשר יהא לראות בהן אנאלוגיה לפונקציה הסינתטית (אחדות־התודעה) של החיים הנפשיים. הוא חשב, שמצא פונקציה זו במערכת־העצבים. כשם שהתפקיד העליון של התודעה הוא צירוף העובדות המפוזרות בחלל ובזמן לאחדות אחת, כך מקשרת מערכת־העצבים את החלקים השונים של האורגאניזם בינם לבין עצמם. הפ' קרא לשיטה שלו בשם „מוניזם ביקרתי".

הטעמת חשיבותה של הפסיכולוגיה קבעה גם את עמדתו של הפ' כלפי תורת־המידות, הפילוסופיה של הדת, תורת־ההיגיון ותורת־ההכרה. לתורת־המידות צריך לתת ביסוס פסיכולוגי־היסטורי. אין אתיקה אחת כוללת, אלא יש טיפוסים עיקריים אחדים של תורת־המידות. אין האתיקה זקוקה להוכחות מטאפיסיות או תאולוגיות. המטרה של העשיה המוסרית היא השגת הטוב האפשרי הגדול ביותר וההתקדמות האפשרית הגדולה ביותר בשביל המספר האפשרי הגדול ביותר של ישויות מודעות. הפ' קרוב כאן מכמה בחינות לתורת־המידות של האנגלים.

גם פילוסופיית־הדת של הפ' נקבעה ע"י עמידתו בתחום הפסיכולוגיה. הפ' ביקש לראות את הדת כתופעה פסיכולוגית והשתמש בעדויות, שהעידו על עצמם אישים דתיים גדולים, כמקור לחקירותיו. הדת מיוסדת בצורך של האדם להבטיח את קיום הערכים הבסיסיים שלו גם מעבר לגבולות, שבהם יכול האדם לפעול. החקירה הפילוסופית של הדת נעשית מנקודות־המבט של תורת־ההכרה, הפסיכולוגיה ותורת־המידות. פילו־סופיית־הדת המיוסדת על תורת־ההכרה רואה את הדת כשאיפה להבנה דתית של העולם; מתחילה ביקשה הדת ליתן לאדם הסברה שלימה של תופעת העולם, אח"כ הצטמצמה בהסברת אותו חלק של התופעה, שהמדע לא יכול היה להסבירו; אך היא הגיעה למסקנה שלילית. הדת הפסיכולוגית אינה עוסקת בנתינת הסברים, אלא בהע־רכת המציאות, והיא מאמנת בקיום הערכים. פילוסופיית־הדת האתית שואלת: איזה ערך יש לאמונה בקיום־הערכים?

מתרומותיו של הפ' לתולדות־הפילוסופיה חשוב ביותר ספרו „תולדות הפילוסופיה החדשה", 1894/5. בספר זה, שתורגם ללשונות הרבה, הטעים הפ' ביותר את הקשרים שבין הפילוסופיה ובין המדעים המדוייקים. „רק מתוך ההיס־טוריה של החשיבה כולה אנו לומדים להכיר את טבעה של החשיבה". נוסף על ספר גדול זה פירסם הפ' עבודות על הפילוסופיה הגרמנית שלאחר הגל (1872), על הפילוסופיה האנגלית של זמנו (1874), על קאנט (1893), על חייו ותורתו של שפינוזה (1877), על סרן קירקגור (1892), על רוסו (1896), על דארווין (1889) ועל ברגסון (1914). את תולדות־הפילוסופיה שלו המשיך בספר „פילוסופיה חדישה", שיצא ב־1905.

L. Busse, *Geist und Korper, Seele und Leib*, 1903; *Die Philosophie der Gegenwart in Selbstdarstellungen*, B. 4, 1923, 75–97; V. Kuhr, *H. H. zum Gedächtnis* (in *Kant-studien*, 37, 1932).

ש. ה. ב.

הֶפּ! הֶפּ! (Hep! Hep!), קריאת־גנאי ליהודים, שהיתה מקובלת בגרמניה מתחילת המאה ה־19 ואילך; כמו־כן שמה של תנועת־פרעות ביהודים, שפרצה ב־1819 בגרמניה ובכמה מן הארצות הסמוכות לה.

על מקורה של המלה חלוקות הדעות. יש שניסו לפרשה כצירוף של ראשי תיבות, כגון Hierosolyma est perdita („ירושלים חֲרֵבָה"). אבל נראה, שהמלה היתה מעיקרה קריאת־זירוז לחיות־בית, וביחוד לעיזים (לשם הרצתן וכד'), שהיתה נהוגה ביחוד במחוזות פראנקוניה. יתכן, שנעשתה קריאת־בוז ליהודים ממַה שדימו את האחרונים לתיישים (זקן־התיש). לאחר שסיגלוה לעצמם שונאי־ישראל בגרמניה, נעשתה מקובלת גם על פורעים ביהודים מחוצה לה, באיזור־ההשפעה של התרבות הגרמנית באותו זמן.

תנועת הֶפ־הֶפ היתה בעיקרה פרי התעמולה האנטי־יהודית הארסית (חיבוריהם של ריס [Rühs], פְּרִיס [Fries], ואחרים), שנתפשטה בגרמניה אחר מלחמות־נאפוליון עם עליית כוחה של הָרֵאַקציה (ע"ע גרמניה, עמ' 509).

הפרעות, שהתחילו באוגוסט 1819 בעיר וירצבורג, נתפשטו למקומות הרבה, בלא שאפשר לציין את התפשטותן בקו גאוגראפי ברור. נוסף על וירצבורג פרצו בגרמניה פרעות במקומות הללו: היידינגספֶלד, רימפאר, גאלֶנהאוזן, לייַנאך, באמבֶרג, ביירוֹית — במדינת באוואריה; בעיר החפשית פראנקפורט ע"נ מיין; קארלסרוּהֶה, היידלברג, מאנהיים — במדינת באדן; דאנציג, דיסלדורף — במדינת פרוסיה; גיסטְרוֹ — במדינת מֶקלֶנבורג. מחוץ לגבולות גרמניה פרצו פרעות בדאניה: קופנהאגן, נֶסטֶוֶד, הילֶרֶד, הֶלסינגֶר, וורדינגבּור; באֶלזאס: שטראסבורג ובכמה כפרים בסביבתה. לפי עדויותיהם של כותבי־זכרונות מבני־הזמן נערכו פרעות גם באמסטרדאם, בריגה שבפלך ליפלאנד ברוסיה (שבה היה מיעוט גרמני גדול) ובפראג.

תוצאות־הפרעות הורגשו בכמה תחומים. השלטונות הגרמניים ניצלו אותן, לאחר שנרגעו הרוחות, לצמצום זכויותיהם של היהודים, ועם זה השתדלו להעלים את פרטי הידיעות על מהלך הפרעות והשתלשלותן. קו זה נקטו גם חוגים יהודיים של משכילים, ביחוד מן המקורבים לעיתון „שולמית" (ע"ע השכלה). יחידה במינה היתה תגובתו של בית־רוטשילד בפראנקפורט, שאיים בעזיבת העיר ובהשתקעותו מחוץ לגבולות גרמניה אם לא יושם קץ לפרעות מיד. הודעה זו, בצירוף העניין שגילו השלטונות בווינה בהודעתם זו של הרוטשילדים, עוררה את השלטונות של פראנקפורט לפעול במרץ להפסקת הפרעות. כמה חוגים של משכילים יהודיים נתעוררו לבחינת דרכם בהשכלה — מה ששימש אחד מן הגורמים להקמת ה„אגודה למדע היהדות", שבה השתתפו לימים צונץ, גאנז, היינה, ועוד. בחוגים אחרים עוררו הפרעות יאוש וגרמו ליציאה מן היהדות ע"י המרת־הדת. אבל היתה גם שיבה ליהדות, ובכלל זה של אישים כגון יוסף סלְוַדור (ע"ע). ועי"ע אנטישמיות.

צ. גרץ, דברי ימי ישראל, ט', תרס"ט, 257–254; ש. דובנוב, דברי ימי עם עולם, ט', תש"ה, 12–9; J. und W. Grimm, *Deutsches Wörterbuch*, 1877, s. v. *Hepp*; H. Leo, *Meine Jugendzeit*, 1880; K. A. Varnhagen von Ense, *Denkwürdigkeiten des eigenen Lebens (Die Karlsruher Jahre 1816–1819)*, 1924; E. C. Corti, *Der Aufstieg des Hauses Rothschild 1770–1830*, 1927, 114 ss.; I. Kracauer, *Geschichte der Juden in Frankfurt a. Main*, 1927, 491 ss.; S. Scheuermann, *Der Kampf der Frankfurter Juden um ihre Gleichberechtigung 1815–1824*, 1933; H. Bender, *Der Kampf um die Judenemancipation im Spiegel der Flugschriften*, 1939.

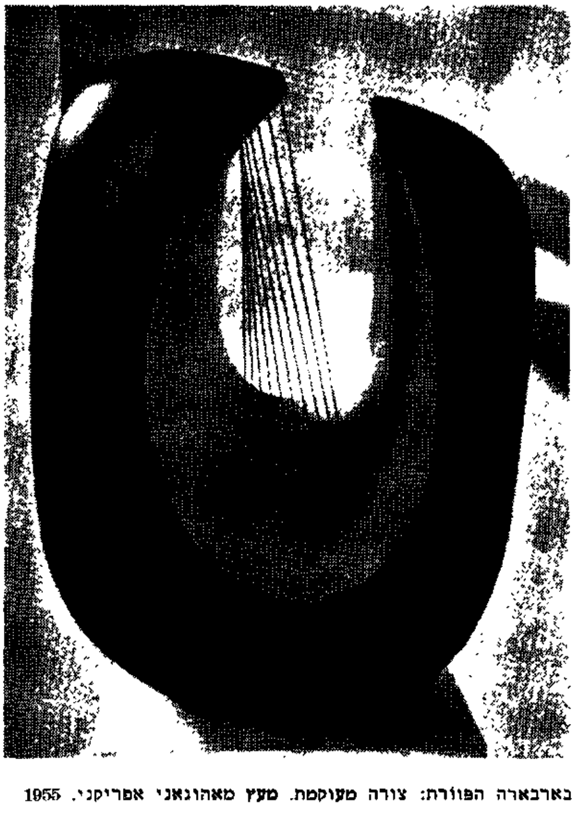
ח. ב.

הַפּוּגָה, ע"ע שְׁבִיתַת־נֶשֶׁק.

הֶפְּוֹרְת, בָּרְבָּרָה — Barbara Hepworth — (נו' 1903, יורקשיר), פסלת אנגלית. הפ' למדה בביה"ס לאמנות בלידז ובקולג' המלכותי לאמנות בלונדון. ב1924 השתלמה באיטליה. ב1927 הציגה לראשונה את יצירותיה באולפן שלה בלונדון. אך לפירסום של ממש זכתה רק אחר מלה"ע II, משהוצגו פסליה בתערוכות בריטיות ובינלאומיות חשובות, וביחוד ב„בִּיאֶנאלֶה" של ויניציאה ב1950. האמנים, שרישומם ניכר ביצירתה, הם: אמני הפיסול המופשט האנס אַרְפּ וקונסטאנטין בְּראנקוּש, פיקאסו, והצייר והחטב האנגלי בֶּן ניקולסון, שלו היתה נשואה עד 1951; אך בעיקר הושפעה מן הפסל האנגלי הנרי מור (ע"ע).

יצירותיה מפוסלות ברובן באבן או בעץ. הראשונות שבהן היו תֵאוריות, כגון הפרוטומות של 1932 ו1933, שבהן שיוותה לגוף האדם — אפשר, בהשפעתה של אמנות־מצרים העתיקה — מיבנה עמודי. אך לאחר זמן קצר פנתה לפיסול מופשט, ומאז משמשים שני הסיגנונות ביצירתה בחילופים. רבים מפסליה המופשטים עשויים בצורה דמוית־ביצה ומזכירים ראשים וציפרים, בדומה לאותם של בראנקוש. בעיקר נמשכה הפ' לניצול שטחים כדוריים וקמורים. ע"י חדירה באמצעות חללים לפנים הגוף — כפי שעשה הנרי מור לפניה — גילתה הפ' שפע של חמוקים רצופים, שמקשרים בין החיצוני והפנימי שבפסליה דמויי־הביצה. את החללים, שהם חשובים בעיניה לא פחות מן הקליפה החיצונה, מַבלטת הפ' במידת־מה ע"י גיוון דפנותיהם הפנימיים בגוני־פאסטל בהירים. בכמה מיצירותיה השתמשה הפ' בפרגודים של מיתרים, שנמתחו לאורך החלל הפנימי הפתוח של הצורות. מיתרים אלה (תחבולה שהומצאה ע"י פיקאסו ושֶמור הירבה להשתמש בה) מסַננים את האור ומונעים את הצטברותו בחלל הפנימי.

ב1934—1947 גבר בפיסולה של הפ' הסיגנון המופשט.



בארבארה הפוורת: צורה מעוקמת. מעץ מאהוגאני אפריקני. 1955

אך בהרבה מן היצירות, שביצעה לאחר מכן, שימש לה גוף־האדם מקור־השראה עיקרי, אע"פ שגם בהן רחוקה היא מכל הגישות הקלאסיות לפיסול. בין שיצירות אלו אֲנָכִיוֹת במיבניהן ויש בהן משום רמז לדמויות מוּסוות („צורה ריתמית", 1950) ובין שהן עשויות בצורת חפץ ארוך ודק („דמות נערה", 1951/2), מצוי בהן, בדרך כלל, מעין ראש, שמהווה חלק אורגאני בתוכן ושניכּרים בו חור עגול בחינת עין וקווי־פנים אחרים. אך לעולם אין הערכים הפיסוליים — כגון דירוגם העדין של צורות ושטחים או מיקצבי־החמוקים, שממלאים את פסליה חיים פנימיים — משתעבדים ביצירותיה למטרות תֵּאוריות. לעיתים ניסתה הפ' להציג שני חפצים או דמויות ביחס הדדי מסויים בחלל, כגון ב„שתי צורות", 1937, או ב„שתי דמויות", 1947/8. האידיאל, שאליו שואפת הפ', הוא, כנראה, המיזוג המושלם של צורות־אדם וצורות הנדסיות.

מיצירותיה של הפ' מצויות בגאלריית טֵיט בלונדון, במוזיאון לאמנות חדישה בניו־יורק, ובמוזיאונים וגאלריות של קאנאדה, אוסטראליה והולאנד.

H. Read, *B. H., Carvings and Drawings*, 1952.

ע. י.־ה.

הֶפְּטְמַן, יוֹסֵף חַיִּים (1888, בְּרֵינסק, רוסיה הלבנה — 1955, תל־אביב), סופר ועיתונאי עברי וידי. ב1910 התחיל עובד ב„הצפירה" ומ1915 עד 1921 — שבה נפסקה הוצאת העיתון — היה מעורכיו. ב1921 בא לא"י ונתמנה מזכיר כללי של הוועד הלאומי ליהודי א"י. ב1922 חזר לפולניה. ב1926 חידש את הוצאת „הצפירה" היומית ושימש כעורכה (1926—1928, 1931). בשנים אלו היה גם מעורכיו של העיתון היומי היידי „מאָמענט". ב1934 השתקע בא"י ומ1936 ואילך היה עורכו של העיתון היומי „הבוקר". הפ' היה מראשי תנועת „החלוץ" בפולניה אחר מלחמת־העולם I, מראשי סיעת „עת לבנות" במפלגת הציונים הכלליים בפולניה ואח"כ מעסקניה של מפלגה זו בא"י. כן היה פעיל באגודת העיתונאים בתל־אביב; היה ממקימיה ושימש נשיאה במשך 15 שנה. — כסופר היה הפ' בעיקרו פליטוניסטן. הפ' תירגם מגרמנית לעברית את הרומאן של ב. קֶלֶרמאן „האוויל" (3 חלקים, וארשה, 1920—1922). מבחר כתביו העבריים, בשירה ובפרוזה, כּוּנס אחר מותו בספר „עם ואדם" (תל־אביב, 1957).

ז. רייזען, לעקסיקאן פון דער יידישער ליטעראטור, ו, תרפ"ט, עמ' 862–865; ספר השנה של העיתונאים, תשט"ו, תל־אביב, עמ' 5–22; א. רמבה, „פרשת חייו של יוסף הפטמאן", בראש הספר „עם ואדם" של י. ה., 1957.

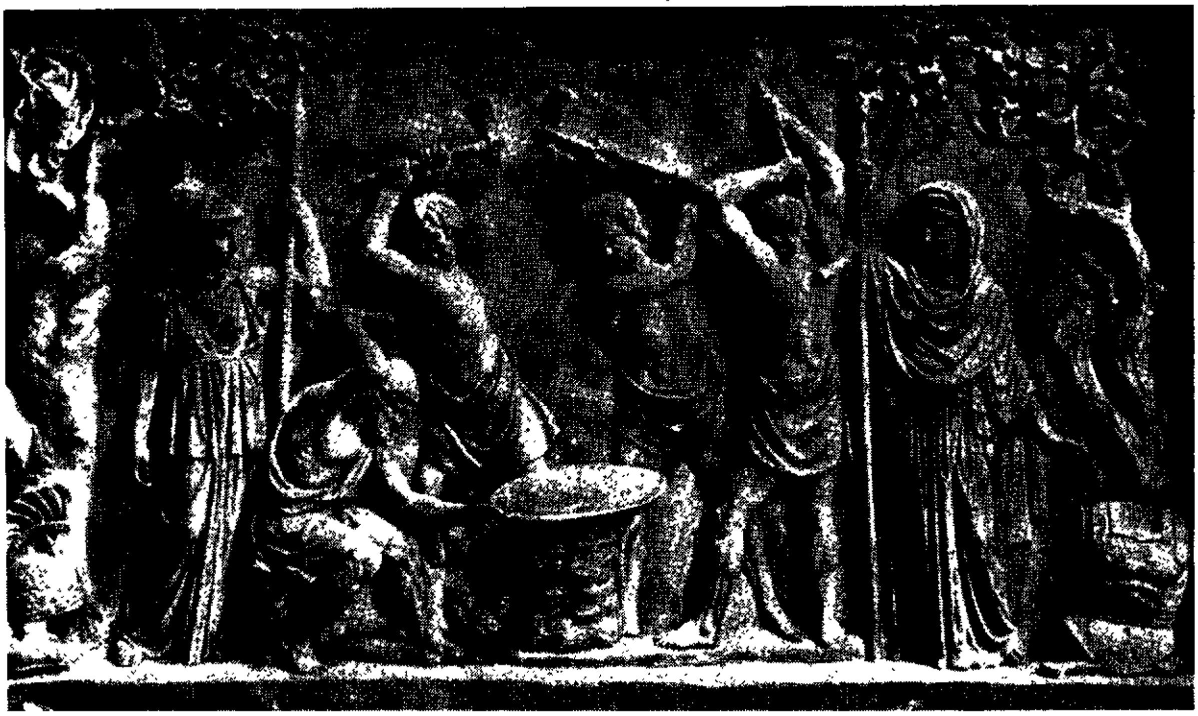
הַפְטָרָה, פיסקה מתוך ספרי־הנביאים, שנקראת בבית־הכנסת אחר קריאת התורה: בשבתות ובמועדים — אחר הקריאה של שחרית; ביום־הכיפורים ובתשעה באב — אחר זו של שחרית ושל מנחה; ובשאר תעניות — אחר זו של מנחה בלבד. השם הפ' ניתן לפסקות אלו, כנראה, משום שבהן מ פ ט י ר י ם (= גומרים) את הקריאה. כל אחת משבתות־השנה יש לה הפ' מיוחדת לה, שבדרך כלל יש בה זכר למשהו מתכנה של הפרשה מן התורה, הנקראת באותה שבת. אך יש גם יוצאים מכלל זה, כגון שלוש השבתות שבין י"ז בתמוז לט' באב („ג' דפורענותא" — שלוש שבתות־הפורענות), שבהן נקראות ההפ" מתוך תוכחות־הנביאים, המזהירות מפני החורבן, וכן שבע השבתות שלאחר ט' באב („ז' דנחמתא"), שבהן נקראות ההפ" מתוך הנחמות שבספר ישעיהו; הוא הדין ב„שבת־שוּבָה" (השבת שבין ראש־השנה ליום־הכיפורים), שבה נקראת ההפ' הפותחת ב„שובה ישראל" והמכוונת לעורר את האדם לתשובה. כן מתאימות ההפ" הנקראות ביום־הכיפורים, במועדים, בשבת־חנוכה, בתעניות, בשבת ראש־חודש ובשבת של ערב־ראש־חודש לתכנם של ימים אלה. הפ" מיוחדות נקראות גם ב„ארבע פרשיות" — כלומר, בארבע שבתות: שתים לפני חג־הפורים ושתים אחריו. כמה מן ההלכות הקשורות בקריאת־ההפ' נדונות במשנה (מגילה, פרק ד'), בתלמוד (מגילה, כ"ג, א'—כ"ד, ב') ובמסכת סופרים (פרקים י'—י"ג). חלק מן ההפ" הנהוגות נמנו בתוספתא (מגילה, ד' [ג']), בברייתות שבתלמוד ובדברי התלמוד עצמו (מגילה, ל', א'—ל"א, ב'); ויש מהן שלא נמנו במקורות התלמודיים שבידנו, אבל מנהג קריאתן נמסר במסורת שבעל־פה והוזכר בספרות שלאחר התלמוד. יש כמה הבדלי־מנהגים בין העדות השונות — ספרדים, אשכנזים וכד' — ביחס לקריאת הפ' זו או אחרת ביום מסויים. — ההפ' נקראת ע"י העולה האחרון לתורה, הקרוי „מפטיר" (או ע"י ה„קורא", שהוא שלוחו), והוא אומר ברכות לפניה ולאחריה (הובאו במסכת סופרים, פרק י"ג; ויש להן זכר בתלמוד — פסחים, קי"ז, ב'; ירוש', ראש־השנה, ד', ו'). יש נוהגים לקרוא את ההפטרה מתוך מגילת־קלף, שעליה כתוב בדיו כל אותו ספר־נביאים, שההפ' הנקראת היא חלק ממנו; ויש שאין מקפידים על כך וקוראים את ההפ' מתוך ספר מודפס. יש חילוקי־דעות בין הפוסקים המאוחרים בשאלה אם מותרת קריאת־ההפ' מן המודפס. אע"פ שהמנהג של קריאת דברי־נביאים אחר קריאת־התורה כבר נזכר בספרות מסוף ימי הבית השני וכן בספרות התלמודית, אין אנו מוצאים במקורות אלה שום טעם להתקנת קריאה זו. בספרות הרבנית יש הד למסורת, שקריאת־ההפ' הונהגה בימי אנטיוכוס אפיפנס (ע"ע): כשאסרו השלטונות הזרים את הקריאה בתורה, התחילו ישראל נוהגים לקרוא בנביאים מעין פרשת־השבוע שבתורה, ואף משבטלה הגזירה — לא בטלה הקריאה בנביאים, שבאה מאז כתוספת על הקריאה בתורה (עי' אבודרהם: סדר שחרית של שבת ופירושה; ר' אליהו בחור, תשבי, ערך „פטר"; ב"ח, ט"ז ו„באר היטב" לאורח־חיים, סי' רפ"ד). בתקופת־התלמוד כבר מצויים היו קבצים של הפ" בכתב (קובץ כזה היה קרוי „ספר־אפטרתא" — עי' גטין, ס', א'). על ההפ" נתחברו גם מדרשים מיוחדים (ע"ע פסיקתא). בתלמוד יש זכר למנהג עתיק של קריאת־הפ' גם ב מ נ ח ה של שבת (עי' שבת, כ"ד, א', ורש"י ותוספות, שם; ועי' שבת, קט"ז, ב') והיו מקומות, שמנהג זה עדיין היה רווח בהם אף בסוף תקופת־הגאונים (עי' ספר־העתים לר"י ברצלוני, סי' קפ"א).

וע"ע טעמי המקרא.

י. ל. צונץ, הדרשות בישראל, תשי"ד (עי' במפתח ע' „הפטרה"); A. Büchler, *JQR*, VI (1893), 1–73; I. Elbogen, *Der jüdische Gottesdienst*, 1931, 174 ff.; J. Mann, *The Bible as Read and Preached in the Old Synagogue*, 1940.

צ. ק.

הֵפַיסְטוֹס (Ἥφαιστος), במיתולוגיה היוונית — אל־האש. לדעת כמה חוקרים, אין הפ' אלא חזיונו של זֶוּס, שהפך לאל; לדעת אחרים, היה טבעו המקורי של הפ' כְּתוֹנִי, אלא שנתעלה אח"כ לטבע של אל אולימפי. מסתבר, שהפ' היה בתחילתו אל לא־הלני, שקיבלו השבטים ההלניים מקודמיהם ביוון והטביעו את חותמם בו. לפי מסורת אחת, שהיתה רווחת ביותר, היה בנם של זֶוּס והֵרָה, או בנה של



הפיסטוס רוקע את מגינו של אכילוס בעזרת הקיקלופים ובהשגחתן של האלות הרה (מימין) ואתני (משמאל). רומא, המוזיאון של הConservatorin

הרה לבדה, שילדה אותו בלא אב, דוגמת אתני, שנולדה מראשו של זוס, בלא אם. באי קרטה סופר, שהפ׳ היה בנו של טאלוס בן קריס, ההירוס האפונימי של האי. הפ׳ תואר בדמותו של אדם צולע, ועל כך סיפרו היוונים סיפורים שונים. הסיפור הנפוץ ביותר נמצא בשיר הראשון של האיליאס: מעשה בהרה (ע״ע), שהתקוטטה עם זוס בגלל הרקלס (ע״ע), והפ׳ צידד בזכותה של אמו. בכעסו תפס זוס ברגלו של הפ׳ והשליכו מן האולימפוס ארצה. הפ׳ היה נתון יום שלם בין השמים והארץ ולפנות ערב נפל על האי למנוס. בנפילה זו נפגע ונשאר צולע על ירכו. במקום אחר באיליאס אנו מוצאים את רישומיה של מסורת אחרת, שלפיה היה הפ׳ צולע מבטן ומלידה והרה אמו, שנתביישה בו, החליטה להע־לימו מעיניהם של אלי־האולימפוס והשליכה אותו ממרומי־ההר. הפ׳ נפל לתוך האוקיינוס ותטיס ואורינומי הצילו אותו מטביעה ונתנו לו מחסה במשך תשע שנים. מתוך הכרת תודה למיטיבותיו עשה להן הפ׳ תכשיטים יקרי־ערך. כדי להתנקם באמו עשה הפ׳ כסא, שהיו בו אזיקים מוסתרים, וכל מי שישב עליו רותק אליו בלא שיכול היה לזוז ממקומו. את הכסא שלח הפ׳ לאמו וכשישבה עליו נצמדה אליו ושוב לא יכלה לקום. אז התערבו האלים בדבר והוסכם, שהפ׳, שידע את סוד הכסא, יוחזר לאולימפוס וישחרר את הרה. וכך הובא האל רכוב על חמור ע״י דיוניסוס אל הר־האלים. הקשר בין דיוניסוס להפ׳ מוסבר ע״י החוקרים ע״י מה שלמנוס, שבה היה בית־מלאכתו של אל־האש, היתה מפור־סמת ביינותיה משום הקרקע הוולקאנית הפוריה שלה, שגידלה גפנים משובחות. הפ׳ היה גם אל־המתכות וחרש־אמן. הוא יצר את כלי־הנשק החדשים לאכילוס (ע״ע) ואת שרביטו של זוס. כן יצר הפ׳ את פנדורה (ע״ע), שבה הפיח זוס רוח־חיים. בתי־המלאכה של הפ׳ נמצאו בהרי־געש, ביחוד בלמנוס, ועוזריו היו הקיקלופים. הפ׳ היה מפורסם בתעלוליו הטכניים, כגון כסא הרה (עי׳ למעלה) או המיטה, שבה נתפסו ארס ואפרודיטי בשעת ניאופם (עי׳ למטה). על אף כיעורו היה הפ׳ בעלן של נשים יפות, כגון אחת משלוש אלות־החן (Χάριτες); לפי הסיודוס (ע״ע), היתה זו אגליאה, הצעירה שבהן. ביחוד נזכרת אפרודיטי כאשתו של הפ׳, אלא שזו בגדה בו עם ארס. הליוס, הרואה הכל, חשק אף הוא באפרודיטי היפה, אלא שזו לא נענתה לו. וכשראה פעם הליוס, שארס מתעלס באהבים עם אפרודיטי, מיהר להודיע את הדבר להפ׳. הפ׳ עשה רשת דקה להפליא שלא נראתה לעין, הוריד אותה על אשתו המנאפת ועל מאהבה וריתקם אל המיטה. אז הזעיק את כל האלים שבאולימפוס שיחזו במחזה — האלות הסתתרו בחדדיהן מרוב בושה — ותבע מזוס את הנדוניה, שהפ׳ שילם לו בעד בתו הבוגדת.

חוץ מלמנוס היתה אטיקה מרכז חשוב של פולחן־הפ׳ באתונה היה לו מקדש מיוחד (ה„הפיסטיאון״) וכן חגגו לכבודו את חג ההפיסטיאה. האל נודע גם בין היוונים המערביים, שקבעו את מקום־מושבו בעיקר באיים הליפאריים הוולקאניים.

הפ׳ מתואר במיתוס היווני כאל טוב ומיטיב, בעל חוש של הומור. באמנות הובלט מומו הגופני ועם זה הוענקו לו קווי־פנים מלאי־מרץ ואברים בעלי שרירים חזקים: מגודל זקן עומד האל, לבוש כיתון, כשכתפו האחת מכוסה והשניה חשופה.

L. Malten, in P–W, *RE*, VIII, 311 ff; L. Preller–C. Robert, *Griech. Mythologie*, 1887, I[4], 174 ff; L. R. Farnell, *The Cults of the Greek States*, 1909, V, 374 ff.

א. ש.

הפיסטיון (Ἡφαιστίων), מדקדק יווני (מאמצע המאה ה2 לסה״נ), שכנראה היה זהה עם הפ׳, מורו ליוור־בית של ורוס (ע״ע) קיסר. הפ׳ הוא, אפשר, מחברו של

הספר על המשקלות היווניים (Ἐγχειρίδιον περὶ μέτρων), המשמש יסוד לידיעותינו על המשקל היווני. החיבור חשוב גם מצד אחר: מובאים בו קטעים משירים מרובים, שהלכו לאיבוד. ההוצאות המשובחות של הספר הן של גֵיספורד (T. Gaisford), 1855², ושל קונסברוך (M. Consbruch), 1906.

הֲפֵכָה (בצרפ' coup d'État), מונח, שבו רגילים לציין סוג מסויים של שינויים פתאומיים, שהוכנסו (או שנעשה ניסיון להכניסם) במשטרה של מדינה מתוך ניגוד לסדר החוקי, שהיה קיים בה, ומתוך הפעלת כוח פיסי. המונח נתפרסם לראשונה בקשר לשינויים, שבאו במשטרה של צרפת בתקופת הדירקטוריון (ע"ע). בדומה למהפכה (בצרפ' révolution) יש אף בהפ' משום שבירת הרציפות החוקית של תהליכי השינויים בשלטון; אך בעוד שהמהפכה — במובן המקובל במדע־המדינה — מבוססת על ניגודי השקפות בנוגע למהות השלטון או למטרותיו או על ניגודי אינטרסים בתוך שכבות רחבות באוכלוסיה, הרי טיפוסי להפ' הוא מה שמאחרי יוזמיה עומדות קבוצות מצומצמות בלבד. גם המניעים של יוזמי־הפ' עלולים להיות כרוכים בשאיפה לשנות את מטרות המשטר או אף את ערכי־החברה המקובלים, אך עם זה יש לזכור, שההפ' היא צורה נוחה לשימוש של פעולה מדינית כשהמניע העיקרי של יוזמיה נעוץ בשאפתנות אישית או קבוצתית.

יש רואים את האפייני שבהפ', בניגוד למהפכה, באמצעים המיוחדים, שהיא נוקטת לשם תפיסת השלטון: התקוממות פתאומית, לאחר שלב של הכנה פחות או יותר חשאית, מצד קבוצה קטנה ומאורגנת, שמשתדלת להעמיד את הציבור בפני עובדה מוגמרת. במובן הצר ביותר, היו מגדירים הפ' כשימוש בכוח, בניגוד לחוקים הקיימים, מצד המושלים עצמם, שמטרתו: חיזוק שלטונם או קבלת סמכויות נוספות (כגון הה" של אנשי הדירקטוריון, הגנראל נאפוליון בונאפארט — אח"כ נאפוליון I, ולואי־נאפוליון — אח"כ נאפוליון III).

המסיבות, שבהן מסוגלות הפ" להתרבות, מצויות בחברה, שאין לרוב אישיה זיקה נפשית אל המשטר הקיים ושאין שכבותיה השליטות (מדינאים, קציני־צבא, רבי־הרכוש) מוכנות לראות בתהליכים החוקיים בַּלָּם לשאיפותיהן. מפני־כן משמשות קרקע נוח להפ" ארצות, שבהן הוכנס משטר דמוקראטי להלכה בלא שהאוכלוסיה שלהן הגיעה לרמת־תרבות גבוהה־ביחס ובלא שחונכה על ערכי־היסוד של הדמוקראטיה במידה שאפשר היה להם, לערכים אלה, להיקלט במסרתה. לפרקים נתקלים אנו בהפ' כתגובה על תקופה ממושכת של משטר הפכפך, בלתי־יעיל או חסר־אונים. במאה ה20 אירעו הפ" מרובות ביחוד בארצות אמריקה הלאטינית ובמדינות החדשות שבאסיה ואפריקה. — ההבחנה בין מהפכה והפ' אינה מוחלטת, וקיימים מקרי־ביניים או מקרים, שבהם אין ההפ' אלא שלב בתהליך של מהפכה. מקרים כאלה היו (1) ההתקוממות, שנערכה בראשותו של הגנראל פראנקו נגד הרפובליקה הספרדית ב1936, (2) „המצעד לרומא", שקדם לתפיסת השלטון ע"י המפלגה הפאשיסטית באיטליה, ב1922, ואפשר אף (3) תפיסת השלטון בפולניה ע"י פילסודסקי ב1926.

לפעמים מציינים במונח הפ' מרד או ניסיון בלתי־מוצלחים לשינוי המשטר בניגוד לחוק (révolte, Putsch). נכון הוא שבהפ' — מאחר שהיא נשענת עפ"ר על שכבה מצומצמת בלבד — מרובים הסיכויים של אי־הצלחה; ועל־כן מרובים הם המקרים, שבהם התגברו ממשלות על הפ". כדוגמות של הפ" שלא הצליחו, אפשר להזכיר את ההפ' של קאפּ (1920) ואת זו של היטלר־לוּדֶנְדוֹרְף (1923) בבאוואריה.

P. A. Sorokin, *The Sociology of Revolution*, 1925; E. Mounier, *Révolution personnaliste et communautaire*, 1935; Y. Urvoy, *La révolution en marche* (*Renaître*, vol. I), 1943.

ב. א.

הַפָּלָה (abortus), היפסקות ההריון (ע"ע) או הפסקתו קודם שהעובר נעשה בן־קַיָּם. העובר אינו בן־קיים אם נולד קודם שעברו 22 שבועות של הריון, אם משקלו מועט מ500 ג' ואם ארכו פחות מ28 ס"מ. אמנם נודע מקרה בודד, שעובר בעל משקל של 397 ג' בלבד נשאר בחיים; אך בדרך כלל מועטים הם המקרים של עוברים שנשארים בחיים כשמשקלם פחות מ1,000 ג'.

א. ברפואה מבחינים בין (1) הפ' מאליה (a. spontaneus), שבאה בלא כל התערבות מן החוץ, ובין (2) הפ' מלאכותית (a. artificialis).

(1) יש צורות שונות של הפ" מאליהן. הפ' צפויה (a. imminens) — אשה הרה חשה מעין צירי־לידה, ומן הרחם נפרש ריר או כמות לא־גדולה של דם. לפעמים אין ההפ' הצפויה אלא תחילתה של הפ' ממש; אך ברוב המקרים חולפות ההפרעות וההריון נמשך עד סופו התקין. — הפ' לא־שלמה או לא־גמורה (a. incompletus) — העובר נוטש את הרחם, והשליה כולה או בחלקה נשארת דבוקה לדופן הרחם. — הפ' שלמה או גמורה (a. completus) — העובר יחד עם השליה נדחפים כליל מן הרחם. — הפ' נדחית (missed abortion) — העובר מת ונשאר זמן־מה בתוך הרחם; הרחם פוסק לגדול, העובר הולך ומצטמק ועורו מתמסמס. תוך תשעה חדשים מַפֶּלֶת עפ"ר האשה את העובר המת, אבל לפעמים אין ההפ' באה אלא בסיום תקופת־ההריון התקינה. תיאור נכון וציורי למיסמוס העובר ניתן בתורה: „...כמת אשר בצאתו מרחם אמו ויֵאָכל חצי בשרו" (במ' יב, יב).

הפ' אלוחה (a. septicus) — חידקים חודרים לחלל הרחם וגורמים לזיהומו. חלק גדול ממקרי ההפ' האלוחה בא כתוצאה מהפ' פלילית (ר' להלן).

הפ'־שֶׁמְּנַטִיָּה (a. habitualis) — אשה מפלת, לכל הפחות, 3 פעמים רצופות; הפ"־שמנטיה הן כ4% מכלל ההפ".

מהלך ההפ'. ההפ' מתחלת בהיפרדותה של השליה מדופן־הרחם; כלי־הדם של הרחם נפתחים באותו מקום, והדם זב. הביצה (העובר, השליה וקרומיה) כולה או בחלקה נדחפת לנרתיק, ומכאן החוצה, ע"י התכווצויות של הרחם. יש שהכאבים קודמים לזיבת־הדם, יש שההפ' מתחלת בזיבת־דם, והכאבים באים לאחר מכן; ויש שמהלך־המחלה כולו מלווה בזיבת־דם בלא כאבים. פעמים שזיבת־הדם בהפ' היא קלה מאד, אך לפעמים היא לובשת צורה של פרץ־דם ומסכנת את חיי האשה. ההפ' עלולה להימשך זמן קצר, ולפעמים ימים ושבועות.

(2) בהפ' המלאכותית מבחינים: הפ' ריפויית (a. therapeuticus), שנעשית, לפי החוק, ע"י רופא — משום ההשפעה המזקת של ההריון על בריאותה של האשה החולה; גם הפ' מטעמים אֶוְגֶניים (מחשש מבוסס להתפתחות של לקות־תצורה בעובר), סוציאליים או הומאניטאריים מוכרת

כחוקית במדינות אחדות. — **הפ' פלילית** (a. criminalis), שנעשית בניגוד לחוק, הקובע עֳנָשים על מעשה זה ברוב הארצות.

טיפול. בהפ' צפויה — שכיבה במיטה, מתן סמי־מרגוע ומתן הורמונים: פרוֹגֶסטרון או — נוסף על פרוגסטרון — גם אֶסטרוֹגֶן. קיימים חילוקי־דעות ביחס לערכו של הטיפול ההורמונאלי. — בהפ' לא־שלמה או שלמה — גרידה וניקוי הרחם. — בהפ' נדחית — יש מחכים ליציאת העובר ומבצעים גרידה לאחריה, ויש מבצעים הפ' כשהאבחנה היא ודאית, מתוך התחשבות בסבלה הנפשי של האשה, הנושאת בקרבה עובר מת. — בהפ' אלוחה — מתן תכשירים אנטיביוטיים וביצוע של גרידה. — בהפ'־שֶמנטיה — הטיפול צריך לקדום להריון, בהתאם לסיבה הקונסטיטוציונית או למחלה שגרמה להפ'.

ההפ' המלאכותית היא התערבות, שתמיד יש בה מידת־מה של סיכון; אף כשהיא נעשית לפי כל חוקי־הרפואה, היא גורמת במקרים מועטים לתחלואה ואף למיתה ולפעמים — לעקרות. הסיכון מרובה מאד **בהפ' הפלילית**, המבוצעת עפ"ר ע"י הדיוטות ובתנאים לא־היגייניים. באה"ב הראתה הסטאטיסטיקה בשנות ה30 כ10,000 מקרי־מוות בשנה אחר הפ" פליליות; וכנגד כל מקרה־מוות מסיבה זו קיימים כמה מקרים של מחלות ממושכות ושל עקרות.

הסיכון שבהפ' כזו כרוך בראש וראשונה בזיהום הבא אחריה, שהוא נדיר מאד בהפ'־מאליה, אך גורם ל¾ ממקרי־המוות שלאחר הפ' מלאכותית. בזמן האחרון מתגברים על הזיהום ביתר יעילות ע"י תכשירים אנטיביוטיים. שטף־דם קטלני, שבא מחמת הפ', אינו קורה בדרך כלל אלא כשההפ' מבוצעת מחוץ לבית־חולים. סיכון מיוחד נובע מניקור הרחם ע"י מבַצעים חסרי אימון מקצועי.

F. J. Taussig, *Abortion, Spontaneous and Induced: Medical and Social Aspects*, 1936.

א. ס.

ב. **נתונים סטאטיסטיים.** עם ירידת תמותת־התינוקות עולה החשיבות הסטאטיסטית של שיעור ההריונות המסתיימים בהפ' לגבי הריבוי הטבעי של אוכלוסיה מסויימת. מכאן החשיבות של בירור הגורמים הביולוגיים והרפואיים־חברותיים (תורשה, מחלות, תנאי־חיים מסויימים) להפ"־מאליהן ושל חקירת הקֶפה של ההפ' המכוונת למניעת לידה. קשה לוודא את מספר ההפ". הן ההפ"־מאליהן והן המלאכותיות, משום שהפ" הרבה — בעיקר בשלבי־ההריון הראשונים — מתרחשות בלא שתרגיש האשה בהריון ובהפ', ומצד שני קיימת נטיה להסתיר את דבר־ההפ' מטעמים חברותיים. בארצות שונות בוצעו — ומבוצעות — הפ" מרובות בסתר מיראת החוק. בכמה מדינות מחייב החוק להודיע לשלטונות על כל הפ' (גם טבעית) — לפעמים כדי לסייע בתיכנון פעולות של רפואה מונעת (למשל, במדינת ניו־יורק) ולפעמים לשם גילוי הפ" פליליות. הסטאטיסטיקה השלמה ביותר על הפ" מכל הסוגים, הנמצאת בידנו, היא זו שנערכה בליבֶּק (גרמניה) בשתי תקופות: ב1927—1932 על סמך רישום־מרצון וב1936—1941 על סמך רישום־חובה. בתקופה הראשונה נסתיימו (בשנים השונות) 30—40% של ההריונות בהפ', בתקופה השניה 10—20%. בשתי התקופות אירעו 75—85% של ההפ" בחדשי־ההריון השני עד הרביעי. קשה לקבוע מהו חלקם של סוגי־ההפ' השונים בכלל ההפ". יש לשער, שבליבק בתקופת שלטון הנאצים — שהחמירו ביותר באיסור ההפ' — לא היו הרבה הפ" מלאכותיות, פרט למספר מצומצם של הפ" רפואיות. גם מן הנתונים שבמקורות אחרים מסתבר, שאחוז ההריונות המסתיימים בהפ'־מאליה הוא בין 5% ל12%; אך בכל הסטאטיסטיקות הללו נכללות כמה הפ" פליליות בהסוואה של הפ"־מאליהן, ולעומת זה לא נרשמו בהן ההפ", שהאשה לא הרגישה בהן.

על מספר ההפ" הפליליות אין, כמובן, סטאטיסטיקה מדוייקת בשום מדינה. היא שכיחה בארצות שונות לא רק בין נשים לא־נשואות אלא גם בין הנשואות, והאומדנים הסטאטיסטיים, הנעשים על־סמך נתונים חלקיים וחומר שנצ־טבר בעקיפים, מגיעים לשיעורים גבוהים מאד. מסתבר, למשל, שבאה"ב מסתיימים כ30% של ההריונות בערים וכ15% של ההריונות באיזורים כפריים בהפ' לא־חוקית.

רק בארצות, שבהן מתיר החוק הפ' מלאכותית, מצויה אינפורמאציה מפורטת על ההפ". את המקום הראשון בין ארצות אלו תופסת יאפאן, שבה נעשות מ1953/4 ואילך למעלה ממיליון הפ" לשנה, לעומת מספר־לידות הנע בין 1.6 ל1.9 מיליון. ב1957 נסתיימו שם למעלה מ40% מן ההריונות בהפ' מלאכותית, רק 56% בלידת־חי, ו3—4% בהפ'־מאליה ובלידת־מת. ביאפאן נעשות כ90% מן ההפ" המלאכותיות בחדשים השני והשלישי של ההריון; כמעט ל¾ מן הנשים המפילות אין יותר מ3 ילדים, ואעפ"כ רובן רוצה בהפ' לשם מניעת תוספת ילדים למעלה מן המספר הרצוי. כבר ב1953/4 נמצא, שבשליש מן המקרים לא היתה ההפ' שאירעה באותה שנה הפלתה הראשונה של האשה, וב85% ממקרים אלה הפילה האשה בהריונות שבאו זה אחר זה, כשרווח־הזמן שהפריד ביניהם היה בממוצע משנה עד 14 חדשים.

באירופה נמגית שוודיה על המדינות, שחוקיהן מקילים בהפ'. במדינה זו נעשו בעשור של 1947—1956 כ½ מיליון הפ" מלאכותיות, לעומת 1.65 מיליון לידות; יחס דומה לזה קיים גם בדאניה. בשוודיה נעשות רוב ההפ" מסיבות רפואיות ורפואיות־סוציאליות: על סיבות כאלו נמנות, בין השאר, תולשה או חולשה צפויה, דיכאון והפרעות נפשיות אחרות, שחפת. חלקן של הסיבות הרפואיות והרפואיות־סוציאליות עלה מ80% ב1947 עד 97% ב1956, ואילו אחוז ההפ" מסיבות אֶוּגֶניות פחת מ17% עד 2%; 1% נעשה „מסיבות הומאניטאריות" — בדרך כלל במקרים של אונס.

ההערכה של מספר ההפ" באוכלוסיה היהודית בישראל מתבססת על הסטאטיסטיקה המקפת של האישפוז. אך אין כאן אלא הערכות־מינימום, מאחר שלא כל ההפ" מביאות לידי אישפוזה של המַפלת (גם בגרמניה, למשל, ב1936 אושפזו רק 45% מן המפילות); כמו־כן ייתכן, שבמקרים הרבה של הפ' אין האישפוז נזקף לסיבה זו, אלא על חשבון המחלה ששימשה עילה להפ'. אך גם מנתונים חלקיים אלה ניכר, שמספר ההפ" הולך וגדל — מ6,400 ב1950 עד 10,800 ב1956; לפי חישוב זה עלה בתקופה הנדונה אחוז ההריונות, שנסתיימו בהפלה, מ15 עד 20. שכיחותן של ההפ" שונה בשכבות שונות של האוכלוסיה: אמנם אין כמעט כל הבדל בשיעור ההפ" בקבוצות שונות של נשים בגיל־הפריון — 15—17.5 ל1,000 נשים בגיל 15—49 שנה; אך מאחר שילידות אסיה ואפריקה [ילדניות הן הרבה יותר מילידות אירופה ואמריקה (ע"ע ארץ־ישראל, עמ' 698), הרי ביחס למספר ההריונות גבוה שיעור ההפ" יותר בקרב האחרונות. ב1952/3 היה מספר ההפ" ל1,000 לידות כלהלן: ילידות

אסיה־אפריקה — 84; ילידות אירופה־אמריקה — 189; ילידות הארץ — 286. — *מחקר ב1960/1 הגיע לאומדן, ששליש* מכל הנשים הלא־רווקות בגיל הפוריות באיזור תל־אביב ביצעו הפ׳ מלאכותית, ושכרביע מכל הנשים שאושפזו בבתי־חולים פנו אליהם בקשר להפ׳ כזו (שהוסוותה במקרים הרבה כהפ׳־מאליה).

U. N. Population Division, *Foetal, Infant and Early Childhood Mortality*, 1954; H. S. Halevy – A. Brzezinski, *The Incidence of Abortion among Jewish Women in Israel* (*Amer. Jour. Publ. Health*, 48), 1958.

ה. מי.

ג. במשפט. הפ׳ פלילית (abortus criminalis) היא הפסקה מלאכותית של ההריון, שנעשית בניגוד לחוק. ברוב המדינות בעולם, וכן בישראל, קיימים חוקים, שלפיהם אסורה הפ׳ מלאכותית שלא מטעמים רפואיים.

בספרות העתיקה, היוונית והרומית, כבר מצויים גילויים של יחס שלילי להפ׳ המלאכותית. בתקופת הקיסרות הרומית ראו בהפ׳ היזומה פגיעה במוסר. המשפט הרומי של אותה תקופה אף הצדיק את הבעל, שגירש את אשתו על שביצעה הפ׳. אך קביעת המעשה כעבירה לא נעשתה אלא בימין של סֶוֶרוּס (סוף המאה ה2 לסה״נ). בהתאם לדבריו של המשפטן פאולוס, שנכללו בCorpus iuris (Digesta, 48. 19. 38.5), היה צפוי לענשים חמורים כל מי שנתן שיקויי־הפ׳ לאשה כדי שתיפטר מן הוולד שבבטנה. הענשים היו: עבודת־פרך במכרות לבני המעמדות הנחותים והגליה לאי־גזירה והחרמת חלק מן הנכסים לבני המעמדות הגבוהים. עונש חמור ביותר היה צפוי לעבריין אם מתה האשה כתוצאה מן המעשה. אך בתי־הדין לא הטילו את הענשים לפי חוק מיוחד לעבירת־הפ׳, אלא הסתמכו על החוק הקורנֶלי משנת 81 לפסה״נ, הדן בכמה עבירות, וביניהן גם מכירת רעל או הכנתו כדי לגרום מיתה. הענשים, שהיו צפויים לפי חוק זה, היו גלות, צליבה או הטלה לגוב של חיות־טרף. שיקוי־ההפ׳ (poculum abortionis), שהיה, כנראה, האמצעי המקובל לביצוע הפ׳, נחשב על־ידי בתי־הדין כרעל. יוסטיניינוס חזר וקבע, ב„קורפוס יוריס" שלו, שההפ׳ היא עילה לגירושים (Nov., 22.16 משנת 535 לסה״נ; Novellae, III).

עם חדירת הנצרות לרומי והשפעתה על המחשבה המשפטית בכל ארצות־אירופה חל גם איסור דתי על ההפ׳, בהשפעת היחס החדש לחיי־האדם, שהנצרות ביקשה להחדיר. מכאן החשיבות, שייחסו שיטות־המשפט, שאימצו להן את העקרון הדתי כיסוד לקביעת העבירה הפלילית, לשאלה אם בזמן ביצוע ההפ׳ כבר היה העובר יצור שגילה סימני־חיים כלשהם. לשם כך אף נקבעו כללים בדבר המועד שלאחר תחילת ההריון, שממנו ואילך יש להתייחס לעובר כליצור חי; בוצעה ההפ׳ לפני מועד זה, לא נעברה כל עבירה. כיום אין חשיבות לשאלה זו מאחר שכמעט בכל הארצות, שבהן נחשבת ההפ׳ כעבירה פלילית — וישראל בכללן —, חל איסור ההפ׳ מיד לאחר כניסת האשה להריון. יָתֵר על כן: יש ארצות, שבהן נחשב ניסיון לביצוע הפ׳ כעבירה פלילית אף כשהאשה לא היתה כלל בהריון.

שיטות־המשפט בצרפת ובגרמניה רואות בשמירה על הוולד את היסוד העיקרי לאיסור ההפ׳. המחוקק בארצות אלו לא התעלם מן הצורך להתיר את ההפ׳ כשהיא הכרחית להצלתם של חיי האשה ההרה, אלא שההתר ניתן במקרים יוצאים מן הכלל בלבד. בגרמניה כרוך מתן ההתר בפרוצדורה נוקשה וקפדנית.

החוק הפלילי הצרפתי (סעיף 317) קובע דרגות שונות של חומרה במידת־העונש על עבירת־ההפ׳: מי שגורם או מנסה לגרום להפ׳ של אשה בהריון או בהריון מדומה, בין בהסכמתה בין שלא בהסכמתה, צפוי לעונש־מאסר משנה עד חמש שנים וכן לקנס. אך אם נתברר, שהנאשם עוסק ב„ביצוע־הפ" בקביעות, צפוי לו עונש מאסר מחמש עד עשר שנים, וכן קנס מוגדל. אשה, שגורמת, או מנסה לגרום לעצמה, הפ׳ — ענשה מאסר מששה חדשים עד שנתיים וכן קנס. רופאים, מיילדות, רוקחים ובעלי מקצוע אחרים, שבתוקף עבודתם היה להם קשר כלשהו לביצוע־ההפ׳ או שסיפקו את המכשירים או האמצעים, שהשתמשו בהם לביצועה, ייענשו בענשים הנ״ל, וכן ישללו מהם רשיונותיהם לתקופה של חמש שנים, לכל הפחות. המשפט הצרפתי מתעלם ממתן התר להפ׳ במקרה שצפויה סכנה לחיי־האשה, אך המשפטנים הצרפתיים מאוחדים בדעה, שרופא אינו עובר עבירה אם הוא מבצע הפ׳ במקרה כזה, מאחר שכאן חל העקרון של כורח. הקושי הוא בקביעת אבן־בוחן רפואית, שלפיה ניתן לקבוע כורח זה.

גם לפי המשפט של גרמניה המערבית (סעיף 218 של החוק הפלילי) צפויה האשה הממיתה את הוולד בבטנה, או המאפשרת את המתתו בידי אחר, לעונש־מאסר, ובמקרים חמורים — אף למאסר עם עבודת־פרך. הוא הדין לגבי מי שמספק לאשה הרה אמצעי או מכשיר לגרימת־הפ׳.

בסעיף 11 של החוק להגנת האם והילדים וזכויות־האשה, שנתקבל בגרמניה המערבית ב1950, מפורטים התנאים, הצריכים להתקיים כדי שיינתן התר לביצוע־ההפ׳: (1) ההפ׳ הכרחית להגנת חיי האשה או בריאותה, או אחד מן ההורים סובל ממחלה תורשתית קשה; (2) ועדה מורכבת מרופאים ובאי־כוח הציבור נתנה את הסכמתה להפסקת־הריון; הדיונים בוועדה הם סודיים וגילוי פרטיהם מהווה עבירה; (3) את ההפ׳ רשאים לבצע רופאים מקצועיים בלבד, והיא צריכה להיעשות בבית־חולים.

החוק הישראלי הדן בהפ׳ מושתת על החוק האנגלי. בהתאם לחוק זה עבירה פלילית היא לא רק הפ׳ שבוצעה, אלא אף ניסיון לבצע הפ׳, שלא נסתיים בהפ׳ ממש. יָתֵר על כן: גם במקרה שהניסיון נכשל משום שהאשה לא היתה בהריון, דין הניסיון כדין הפ׳ בפועל.

הניסיון להביא אשה לידי הפ׳ על־ידי שימוש שלא כחוק בכל אמצעי מזיק הוא עבירה מסוג הפשע. למתחייב בדין צפוי (לפי § 175 לפקודת החוק הפלילי 1936) עונש עד 14 שנות־מאסר. ואילו לאשה, שהיא עצמה ביצעה הפ׳ בגופה, צפוי עונש של שבע שנות־מאסר (§ 176). המספק סמים או מכשירים מתוך ידיעה, שישתמשו בהם כדי להביא אשה לידי הפ׳ באורח לא־חוקי, אשם בעבירה מסוג העוון, והעונש הצפוי לו הוא 3 שנים (§ 177). גרימת־מוות כתוצאה מניסיון לבצע הפ׳ בלתי־חוקית מהווה עבירת־הריגה, שענשה המאכסימאלי הוא מאסר־עולם.

למרות מה שהחוק הישראלי מושתת, כאמור, על המשפט האנגלי, קיימת בישראל נטיה להחמיר במקרה של אשה, שמבצעת הפ׳ בגופה. באנגליה אין אשה שמנסה לבצע הפ׳ בגופה עוברת עבירה אם נתברר, שלא היתה הרה בשעת מעשה — מה שאין כן בישראל.

באנגליה אין האשה מובאת לדין אלא במקרים נדירים ביותר. וכמה טעמים לדבר: ראשית, המשטרה מרכזת את מאמציה ביחוד כדי להילחם במבצעי־ההפ׳, שעושים את מעשיהם הפליליים במסתרים ושמחוסר מומחיות הם ממיטים אסון על הנשים הנזקקות לשירותם; שנית, לשם הרשעתם בדין של העבריינים דרושות ביחוד עדויותיהן של הנשים, שבגופיהן בוצעו ההפ׳. לפעמים אין למצוא מלבד עדויו־תיהן שום עדות ישירה אחרת. הקטיגוריה מבקשת, איפוא, למנוע פגיעה בשיתוף־הפעולה מצד אותן הנשים על־ידי העמדתן לדין; שלישית, מרובים הם המקרים, שבהם אשה, הגורמת לעצמה חבלה רצינית מתוך ניסיון לגרום לעצמה הפ׳ בלתי־חוקית, זקוקה לטיפול רפואי של מומחה, ואין זה רצוי להרתיע אותה מלבקש עזרה ע״י איום בעונש כבד. נוסף על כך יש להסביר את היחס הליבראלי להפ׳ מצד רשויות־התביעה באנגליה בשינוי־ערכים ביחסן של הציבור לעבירה זו. בניגוד לדעה הרווחת ביבשת אירופה, נוטים לראות באנגליה את השלילה שבהפ׳ ביחוד בנזק שנגרם לאם ולא באבדן הוולד, שעדיין לא בא לעולם. לפיכך קיים מעצור נפשי וחברותי בהבאת האם לדין על נזק שגרמה לעצמה. נראה, שגם בישראל מסתמנת מידה מסויימת של הימנעות מהעמדה לדין של נשים, שביצעו בגופן מעשי־הפ׳.

גרימת הפ׳ או ניסיון לגרימת הפ׳, שנעשו בתום־לב וכדי להציל את חייה של האשה, או למנוע ממנה חבלה תמורה או נזק לגופה או לנפשה, אינם בגדר עבירה. חריג זה חל, כמובן, על פעולתו של רופא מוסמך, כשהוא מחליט, לפי מיטב שיקולו, לבצע הפ׳ באמצעים רפואיים (ר׳ למעלה). חסינותו זו של הרופא מקורה בעקרון של המשפט הפלילי, המקנה הגנה לכל מי שעושה מעשה בלתי־חוקי כדי למנוע תוצאות, שעלולות לסכן את חייו — או לגרום חבלה או נזק חמורים לגופו — של אדם, שלשלומו חייב עושה המעשה לדאוג. מעמדו של הרופא מטיל עליו חובה לשמור על שלומו ובריאותו של לקוחו. משום כך רשאי, ואף חייב, רופא לבצע הפ׳ לשם פיקוח־נפש. אעפ״כ קיים סייג לעקרון זה: העושה מעשה שהוא בלתי־חוקי במהותו אסור לו לעשות יותר ממה שנחשב כדרוש למניעת הסכנה, כדי שלא יגרום נזק מרובה מזה שביקש למנוע. עם השתרשות הרעיון, ששלומה ובריאותה של האשה עדיפים בכל עת מן הדאגה לקיומו של העובר, משתלטת גם הדעה, שיש לפרש פירוש נרחב וליבראלי יותר את המושגים „סכנה לחיים״ ו„חבלה או נזק חמורים״.

על המשפט הרומי והאירופי הכללי (ביבשת):
Corpus Iuris, vol. I *(Digesta)*, 48.19.38.5; *Corpus Iuris*, vol. III *(Novellae)*, Nov. 22.16; A. Berger, *Encyclopedic Dictionary of Roman Law*, s. v. *Venenum;* Th. Mommsen, *Römisches Strafrecht*, 1899 (1955), 636; A. Schönke – H. Schröder, *Strafgesetzbuch*, 1957[8], 760; E. Garçon, *Code pénal annoté*, 1959, II, 97–110.

על המשפט הישראלי והאנגלי:
פקודת החוק הפלילי, 1936, ס׳ 175–177; א. גורני, החוק הפלילי הלכה למעשה, תשי״ח[2], עמ׳ 184–185; J. F. Archbold, *Pleading, Evidence and Practice in Criminal Cases*, 1949[32], 911, 950–4; G. Williams, *Criminal Law, The General Part*, 1953, 487, 521, 571, 581; id., *The Sanctity of Life and the Criminal Law*, 1959; C. S. Kenny, *Outlines of Criminal Law*, 1958[17], 178–9.

י. כ.

ד. במשפט העברי. — 1. בתקופת־המקרא. — הגורם, מתוך מריבה, להפלת עוברה של אשה, דינו — עונש כספי; ואם גרמה ההפ׳ גם למותה של האשה — דינו מיתה. „וכי ינצו אנשים ונגפו אשה הרה ויצאו ילדיה ולא יהיה אסון — ענוש יענש כאשר ישית עליו בעל האשה ונתן בפלילים. ואם אסון יהיה — ונתתה נפש תחת נפש״ (שמות כא, כב—כג). לפי תרגום השבעים מוסב המושג „אסון״ על הוולדות ולא על האשה, והכתוב מבחין בין הפלת ולדות שעדיין לא נגמרה צורתם, שהעונש עליה הוא ממון, ובין הפ׳ של ולד שנגמרה צורתו, שהעונש עליה הוא נפש תחת נפש. פילון קובע במפורש, שדין־מיתה מוטל על המפיל (De special. legibus, III, 108), וכך מבינים את הכתוב גם התרגום השומרוני וחלק ניכר מן הפרשנים הקראיים. א. גיגר (ע״ע) מסיק מכאן על קיומו של דין קדום — בניגוד להלכה התלמודית —, שלפיו העונש על הפלת עובר שנגמרה צורתו הוא מיתה (המקרא ותרגומיו, 280/1, 343/4). אך חכמי־התלמוד פירשו: „,ולא יהיה אסון׳, שומע אני אסון באשה או אסון בוולדות? תלמוד לומר: ,מכה איש ומת — מות יומת׳ (שמות כא, יב) — פרט לולדות. הא מה תלמוד לומר ,ולא יהיה אסון׳? — באשה ולא בולדות״ (מכילתא דרשב״י, הוצ׳ הופמן, עמ׳ 129—130; וכן מכילתא, משפטים, פרשה ח׳; תרגום יונתן בן עוזיאל, שמות כא, כב—כג; בבא־קמא, מ״ב, א׳); וכן ב„קדמוניות״ ליוסף בן־מתתיהו: „מי שבעט באשה הרה וגרם שתפיל, ייענש ע״י השופטים עונש־כסף, משום שהפחית את האוכלוסים ע״י המתת העובר ברחם, וגם לבעלה של האשה יתן סכום כסף; ואם מתה האשה מן המכה, ימות גם הוא, כי כן קבע החוק: נפש תחת נפש״ (קדמוניות, ד׳, ח׳, ל״ג, § 278). לפי חוקי המזרח הקדמון (שומר, אשור, החיתים), ענשו של המכה שגרם להפ׳ הוא ממון ולפעמים אף מלקות, אך לא מיתה (פרט להוראה אחת בחוקי אשור בעניין הפ׳ בזדון, שבוצעה ע״י האשה עצמה). ובחוקי חמורבי (סעיפים 209, 210) אנו מוצאים גם מקבילה לפירוש זה של שני הפסוקים הנזכרים: „איש כי יכה אשה [הרה] ויצאו ילדיה — עשרה שקלים כסף ישקול תחת ילדיה. ואם מתה אשה זו, מות תומת בתו [כלומר, בת המכה]״ (D. H. Müller, Die Gesetze Hammurabis, S. 57).

2. בתקופת־התלמוד. כמו בהלכה הקדומה כך גם בתקופת־התלמוד אין הפ׳ נחשבת לעבירה „עד שיהרוג בן קיימא״ (מכילתא, משפטים, פרשה ד׳), ז״א רק „תינוק בן יום אחד — ההורגו חייב״ (משנה, נידה, ה׳, ג׳). רק בן־נח (ע״ע), שלגביו החמירו בכמה מן העבירות היסודיות, נהרג, לדעת ר׳ ישמעאל, אף על העוברים (בבלי, סנהדרין, נ״ז, ב׳).

מכאן שאין בהפ׳ משום עבירת רציחה, אף אם יש בה משום איסור (תוספות, סנהדרין, נ״ט, א׳, ד״ה „ליכא מידעם״; וחולין, ל״ג, א׳, ד״ה „אחד עכו״ם״). את איסור ההפ׳ למדו מקל וחומר — ממה שנאמר לגבי מי שאינו עוסק בפריה ורביה או מוציא שכבת־זרע לבטלה או מקיים יחסים מיניים עם אשתו כשהדבר עלול להזיק לעובר שבמעיה, שהם „כאילו שופכי דמים״ (עי׳ יבמות, ס״ב, ב׳; נידה, י״ג, א׳; ל״א, א׳; שו״ת חוות יאיר, סימן ל״א; שו״ת שאילת יעב״ץ, חלק א׳, סימן מ״ג; שו״ת משפטי עוזיאל, חלק ג׳, סימן מ״ו). נראה, שזוהי גם משמעותם של דברי יוסף בן־מתתיהו: „התורה ציוותה לגדל את כל הילדים, ואסרה על הנשים להפיל את הזרע או לשחתו. ואם תימצא אשה העושה כזאת יהיה משפטה כמשפט רוצחת־ילדים, כי

איבדה נפש ומיעטה את משפחת האדם" (נגד אפיון, ב׳, כ"ד, § 202).

הזוהר מנמק את איסור ההפ׳ כלהלן: ההורג את העובר שבמעי אשתו „סותר את בניינו של הקדוש ברוך הוא ואת אמנותו", ואשריהם ישראל, שאע"פ שנגזר עליהם במצרים: „כל הבן הילוד — היאורה תשליכוהו" (שמות א, כב), „לא נמצא ביניהם אחד שיהרוג העובר במעי האשה, ומכל שכן לאחר שנולד, ובזכות זאת יצאו ישראל מן הגלות" (זוהר, שמות, הוצ׳ וארשה 1867, דף ג׳, עמ׳ ב׳).

אם העובר מסכן את חיי־האם, מותרת ההפ׳, ומכאן — „האשה שהיא מקשה לילד [וחוששים שמא תמות], מחתכין את הולד במעיה, ומוציאין אותו אברים אברים, מפני שחייה קודמין לחייו" (אהלות, ז׳, ו׳). במה דברים אמורים? כל זמן שלא יצא העובר לאויר העולם, שאין הוא בכלל נפש ו„ניתן להורגו ולהציל את אמו" (רש"י ומאירי, סנהדרין, ע"ב, ב׳); אך מן הרגע שיצא רובו — או גם ראשו בלבד, או רוב ראשו — של הוולד לאויר־העולם, אף אם הוא מסכן את חיי האם — אין נוגעים בו, „שאין דוחין נפש מפני נפש" (אהל׳ וסנה׳, שם); ואם אמנם מי שרודף אחר חברו להרגו, מצוה להציל את הנרדף אפילו ע"י הריגת הרודף, אין דין הוולד כדין רודף, שמן השמים רודפים אותה (סנה׳, ע"ב, ב׳) ו„זהו טבעו של עולם" (רמב"ם, הלכות רוצח ושמירת נפש, א׳, ט׳) „ואין אתה יודע אם הולד רודף את האם או האם רודפת את הולד" (עי׳ ירושלמי, סנ־הדרין, ח׳, ט׳).

בניגוד לכלל, ש„אדם מועד לעולם, בין בשוגג בין במזיד" (משנה, בבא־קמא, ב׳, ו׳), נקבע לעניין נזק שנגרם ע"י הפ׳, ש„המחתיך את העובר במעי אשה ברשות בית דין והזיק — שוגג פטור, מזיד חייב, מפני תיקון העולם" (תוספתא, גיטין, ד׳, ז׳), שאם לא נפטרנו בשוגג ימנע מלבצע את ההפ׳ ולהציל את האשה (שו"ת תשב"ץ, חלק ג׳, סימן פ"ב; מנחת ביכורים, תוספתא, שם).

3. **בתקופת הפוסקים** נתקבל התר ההפ׳ ע"י חלק מחכמי־ההלכה רק כשהסכנה הצפויה לאם היא סכנת־נפשות ונובעת מן העובר „מפני שהוא כרודף אחריה להורגה" (רמב"ם, שם; שולחן ערוך, חושן משפט, תכ"ה, ב׳), אך „אין להקל להפיל הולד שלא יצא לאויר העולם [כדי] להציל [את האם] בחליה הבא לה בסיבת חום נכרי ועפוש הליחות וקדחת ארסיות... כי לא חלתה את חליה בסיבת הולד..." (פחד יצחק, ערך „נפלים"). בניגוד לדעות אלו, דעתם של רוב האחרונים היא שיש להתיר את ההפ׳, אם דרושה היא לצורך רפואת־האם, אף אם אין בהריון משום סכנת־נפשות ואף אם מחלת־האם לא נגרמה במישרים ע"י העובר — „מפני צורך אמו נראה, שמותר להתעסק עמהם שתפילנה כיון דרפאות אמו היא" (שו"ת מהרי"ט, חלק א׳, סימן צ"ט); ור׳ יעקב עמדין מתיר את ההפ׳ „כל כמה דלא עקר [=כל עוד לא עקר הוולד מן הרחם], אפילו אינו משום פיקוח נפש אמו, אלא להציל לה מרעתו, שגורם לה כאב גדול" (שו"ת שאילת יעב"ץ, שם).

בעיית ההפ׳ נדונה גם בקשר להריון, שבא כתוצאה מקיום יחסים מיניים אסורים (שו"ת חוות יאיר, שם). ר׳ יעקב עמדין התיר את ההפ׳ לאשה נשואה שנתעברה מאחר, כיון שהוולד הוא ממזר, אך לא בהריון שמחוץ לנישואים, שהוולד הוא כשר (שו"ת שאילת יעב"ץ, שם).

בשיקולי התר ההפ׳ מובא בחשבון גם משך תקופת־ההריון, ובמידה שהתקופה היא קצרה יותר, השיקולים להתר מרובים יותר (שו"ת חוות יאיר, שם; שו"ת שאילת יעב"ץ, שם; שו"ת בית שלמה, חושן משפט, קל"ב).

א. אפטוביצר, עמדת העובר בדיני עונשין של ישראל (ב„סיני", י"א [תש"ב], ט־ל"ב); פ. קורנגרין, חוקי המזרח הקדמון, תש"ד, 200–226; מ. ד. קאסוטו, פירוש על ספר שמות, תשי"ב, 190–193; י. יעקובוביץ, הזרעה מלאכותית, פיקוח לידה והפלה (ב„הרופא העברי", 1953, א׳—ב׳, 127–129); י. יאקאבאוויטש, השחתת פרי בטן להצלת או רפואת האם (ב„הפרדס", ניסן תשט"ז, 20–23).

מנ. א.

הֶפֶלֶה, קָרל יוֹזֶף פוֹן — Karl Joseph von Hefele — (1809, אוּנטֶרקוֹכֶן [וירטמברג] — 1893, רוֹטֶנבּוּרג), תאולוג קאתולי גרמני והיסטוריון של הכנסיה הקאתולית. הפ׳ למד באוניברסיטה של טיבינגן, וב1833 הוסמך ככומר. ב1840, לאחר שיצא לו שם בזכות ספרו: Geschichte der Einführung des Christentums im südwestlichen Deutschland („תולדות השרשתה של הנצרות בגרמניה הדרומית־מערבית"), 1837, נתמנה פרופסור להיסטוריה של הכנסיה באוניברסיטה של טיבינגן, ובמשרה זו שימש עד שנתמנה הגמון של רוטנבורג ב1869. הפ׳ היה פעיל גם בחיים המדיניים של מדינת וירטמברג. מ1842 עד 1845 היה חבר בית־המחוקקים של המדינה, וכן פעל לשם הרחבת חופש הפולחן הקאתולי בווירטמברג. בכנס הוואטיקאני של 1870 התנגד בתוקף להצעה, שאי־האפשרות של טעות עיונית מצד האפיפיור (Infallibilitas Papae) תוכרז כאחד מן העקרונות של הכנסיה. לביסוס התנגדותו כתב מסכת בשם Causa Honorii Papae, 1870, שבה הסתמך על תקדים היסטורי כדי להוכיח, שועידות־הכנסיה עדיפות מן האפיפיור במה שנוגע לקביעת דוגמות של האמונה הקאתולית. אך לאחר שנתקבל העקרון בכנס, ציית הפ׳ להחלטה.

מחיבוריו השונים יש לציין ביהוד את עבודתו ההיסטורית הגדולה Conciliengeschichte („תולדות ועידות־הכנסיה" [מן המאה ה3 עד המאה ה15]) בשבעה כרכים, שפורסמה בין 1855 ו1874. אוסף זה הושלם על־ידי החשמן י. הֶרגֶנרֶתֶר (Hergenröther), שחיבר שני כרכים נוספים (1887—1890), ואחריו על־ידי הכומר אַנרי לֶקלֶרק (Leclercq) ועוזריו, שעיבדוהו מחדש, תירגמו אותו לצרפתית, הכלילו בו חומר נוסף ופירסמוהו ב1907—1952. אוסף זה הוא מקור ראשון במעלה לחקר תולדות הכנסיה וההתפתחות הפנימית של עקרונותיה.

H. Roth, *K. J. von H.*, 1894; S. Lösch, *Briefe von K. J. von H., 1834/46* (in *Theolog. Quartalschr.* [1938], 119); A. Hagen, *Die Unterwerfung H.s unter das Vaticanum* (in *Theolog. Quartalschrift*), 1943; id., *Gestalten aus dem schwäbischen Katholizismus*, II, 1950.

י. ב. ס.

הֶפְּלְוַיט, ג׳וֹרג׳ — George Hepplewhite (Heppel-white) — (? — 1786°, לונדון), רַהָט אנגלי. בית־המלאכה שלו, שנפתח, כנראה, סמוך ל1760, שימש מרכז חשוב של עשיית־רהיטים, ושמו של הפ׳ נעשה כינוי לסיגנון מסויים. הוא תיכנן מזנונים, שולחנות־כתיבה, שולחנות־קלפים, מגשים, מיטות־אפריון, כני־כדים וכסאות. לריהוט זה היה ביקוש מרובה בימיו משום שנראה קל יותר מרהיטי צ׳יפֶּנדֵיל (ע"ע), שהיו קודם לכן באפנה. סיגנון הפ׳ שאב מן הטעם הצרפתי של תקופת לואי XVI וכן מסיגנונו של האנגלי אדם. במקום טכניקת „אורמולו"

הצרפתית השתמש בקישוטים מצויירים או בתשבצי־עץ לפי שיטה עתיקה, שהחיה ושזכתה לחיבת־הקהל. הוא הנהיג כסאות וספות חיננים בעלי „גב־של־מגן" (ר' ציור). הקווים האֶלֶגאנטיים של רהיטיו היקנו להם מקום בשורת המוצרים הנאים ביותר של הנֵאוֹ־קלאסיציזם באנגליה. מוטיווי־הקישוט של הפ' היו, לפי טעם התקופה, צורות של עלים, נוצות, וכדו'; העץ, שהשתמש בו, היה עפ"ר יקר־ערך (מאהוגאני וסוגים אח־רים). — רישומי־הריהוט של הפ' פורסמו ב־1788 בקאטאלוג־לפרסומת, בשם The Cabinet-Maker and Upholsterer's Guide („מדריך לרַהָט ולרַפָּד"; 1789[2], 1794[3]); האלבום כולל כ־300 תמונות והשפיע על רָהָטים הרבה עד סוף המאה ה־18.

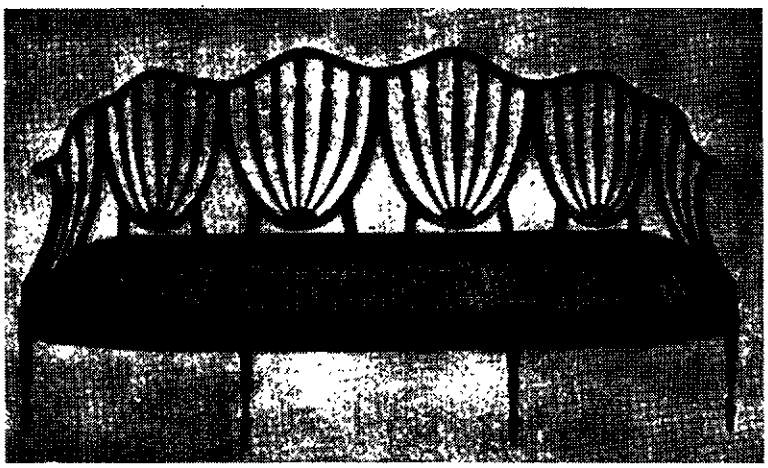
במאה ה־19 לא העריכו את רהיטיו החיננים ומלאי־הדמיון של הפ', ורובם נהרסו. המועטים מהם, שנשתמרו עד ימינו, הם יקרים ביותר, וכמעט שלא נשאר מהם שריד בידיים פרטיות, משום שהם נקנים ע"י מוזיאונים.

H. Cescinsky, *English Furniture of the 18th Century*, III, 1911, s. v.; A. Feulner, *Kunstgeschichte des Möbels*, 1930[3]; J. Bell, *The Furniture Designs of Chippendale, H. and Sheraton*, 1938; Mr. & Mrs. G. Glen Gould, *The Period Furniture Handbook*, 1942; R. Edwards, *H. Furniture Designs*, 1947.

ע. י.־ה.

הַפְלָיָה (discrimination), הבדלה — לטובה או לרעה — בין אדם לאדם או בין קבוצה לקבוצה בְּיַחס המת־גלה אליהם או בעמדה הננקטת כלפיהם; בעברית החדשה המובן הוא עפ"ר — יחס בלתי־צודק אל אדם או קבוצה או שכבה של בני־אדם, או טיפול בלתי־צודק בענייניהם, שהוא שונה מן היחס או הטיפול הנהוג ביחידים, קבוצות או שכבות אחרים של האוכלוסיה במסיבות דומות, לרעתם של הראשונים. המונח המנוגד להפ' במובן זה הוא מַשׂוֹא־פנים, ז"א, יחס או טיפול, שיש בו משום הפ' לטובתם של אדם, קבוצה או שכבה מסויימים. אך אין משתמשים במונח הפ' במובן השלילי אלא כשהמדובר הוא ביחס, שיש בו משום גרעון מן המידה הנחשבת כנורמאלית, וכן אין משתמשים במונח מַשׂוֹא־פנים אלא כשהמדובר הוא ביחס, שכולל יתרון על אותה מידה.

חשוב ביותר הוא צימצום השימוש במונח הפ' לגבי מסיבות דומות. אין לראות כהפ' יחס בלתי־שווה במסיבות שונות, כשהשוני במסיבות רֶלֶוואנטי לַשוני שביחס (כגון: הטלת מיסים כבדים יותר על בעלי יכולת כלכלית מרובה; המצאת אשראי חקלאי זול לאיכרים, שנפגעו ע"י בצורת; שיכון בתנאי עדיפות למשפחות מרובות־ילדים; קבלת תלמי־דים לבתי־ספר גבוהים בתנאי שסיימו חוק־לימודים תיכון; העדפת מועמדים למשרה ציבורית בהתאם להצלחתם בבחי־נות, כִּשרם האינטלקטואלי, נסיונם הקודם, מידותיהם, או הרחקתם מן העבודה מתוך התחשבות באותם הגורמים עצמם). לפעמים נחשבות כמצדיקות שוני בַּיַחס גם מְסיבות, שאפשר לראותן כבלתי־רֶלֶוואנטיות באופן ישיר, כגון העדפת חיילים משוחררים או נכים לגבי קבלת זכיונות, הנחות, או רשיונות־תעסוקה מיוחדים. אך במידה שהיהודיות או השוני



ג'ורג' הפלוויט: ספה. מתוך The Cabinet-Maker and Upholsterer's Guide

שבמסיבות נוגעים פחות לתחום היחס השונה, בה במידה יש לחשוש, שמא אין כאן הבחנה, שהיא מוצדקת ע"י המסיבות, אלא הפ' ממש.

אין לקבוע בדייקנות גמורה ובקביעות את הקריטריון המבדיל בין יחס־של־שוני, שהוא מבוסס על הבדלים שהם מצדיקים יחס זה, לבין הפ'. קריטריון זה, שמניח מקום לאיזור־ביניים רחב, משתנה עם השתנותן של ההשקפות והמי־דות בחברה. במבנה־החברה גופו קיימים הבדלים, שנראים סבירים ומוצדקים בשלבי־תרבות מסויימים (הבדלי־מעמדות, הבדלי־דת, קאסטות), ובמידה שהבדלים אלה נחשבים לחיו־נים באותה חברה, בה במידה נראים סבירים ומוצדקים אף הבדלי־היחס המבוססים עליהם (יחס־של־שוני כלפי עבדים, בני מעמדות או קאסטות נמוכים, כופרים או מינים). כך, למשל, נתפס בחברה של בעלי־מלאכה או של פועלים מקצועיים הפרש בשכר־עבודה, שהוא מבוסס על הבדלי־מומחיות, כהבחנה סבירה, ולא כהפ'; בחברה, שמַצְדֶקֶת התחרות קאפיטאליסטית או סטאכאנובית, מוצאים הבחנה כזו בקביעת הפרש בשכר־עבודה על יסוד כמות התפוקה או איכותה. ועד הזמן האחרון היו רואים בארצות־המערב הבחנה סבירה, ולא הפ', ביחס־של־שוני בתחומים חברותיים ומשפטיים שונים, שהוא מבוסס על הבדלי־מין. יותר שגוברת ההכרה בחברה או בשכבה חברותית, שההבדלים החברותיים הנדונים אינם סבירים, יותר מצטמצמת הנכונות לראות בהם יסוד מתקבל על הדעת ליחס־של־שוני; ובמידה שיחס זה קיים לרעתם של יחידים או קבוצות מסויימים, בה במידה גוברת הנטיה לראותו כהפ'. וכן, ככל שמתחזקות בחברה השקפות ברוחם של עקרונות הדמוקראטיה והשוויון, כן גוברת בה הנטיה לראות כהפ' כמה מהבדלי־היחס לרעתם של יחידים או קבוצות, אפילו כשהבדלים אלה מתבססים על הבדלים חברותיים, שאין סבירותם מוטלת בספק. בקיצור, מה שקובע מבחינת היחיד הבודד את המקרים, שבהם יש להגדיר יחס־של־שוני לרעתו כהפ', הוא הרגש הסובייקטיווי של קיפוח או עוולה המתעורר מחמת יחס זה; אך מבחינת החברה אין הולכים לפי קריטריוני־הקיפוח של היחיד הבודד, אלא אם כן קיימת נטיה רצינית בציבור להזדהות עמהם.

בזמננו, ולאחר שבתרבות־המערב גברה הרגישות כלפי הפ" מבוססות על הבדלי מין, מעמד ומצב כלכלי, וחלה התקדמות מהירה לקראת חיסולן, ההבדלים העיקריים,

שעדיין הם גורמים להפ״, הם הבדלי דת, לאום, גזע והשקפות פוליטיות. התחומים העיקריים, שלגביהם קיימת רגישות להפ׳, הם תחומי יחסיהן של הרשויות הציבוריות, של יחידים ושל גופים פרטיים בתחום־הכלכלה, וכן יחסים בשטח החברותי־הבידורי.

הפ״ רשמיות של מוסדות המדינה ושאר גופים ציבוריים כלפי יחידים וקבוצות מוצאות את ביטויין בעיקר בהוראות משפטיות, שמחייבות או מתירות טיפול שונה בענייניהם של יחידים וקבוצות אלה. הפ״ כאלו „מטעם הדין" מרובות הן ביותר, אך כבר בימי־קדם נתגבשה הדרישה, שאסור להם, לבעלי תפקידים ציבוריים, להוסיף על „הפ״ חוקיות" אלו הפ״ נוספות, אלא שחובה מוטלת עליהם — ועל השופטים בפרט — לנהוג באורח שווה כלפי יחידים, קבוצות או מקרים, שאין החוק עצמו מפלה ביניהם. עם התפשטות רעיון „הזכויות הטבעיות של האדם", שהשוויון הוא אחת מהן, ועם עליית השפעתן של שכבות מופלות במשטרים דמוקרא־טיים ומעין־דמוקראטיים, הופעל לחץ בכיוון צימצומו של שטח „ההפ׳ מטעם הדין", ובאמת הצטמצם שטח זה בעולם התרבות המערבית בהדרגה ובלא הפסק מן המאה ה17 עד מלחמת־העולם I. מאז אין קו־ההתפתחות עקבי ביותר, וחלו אף נסיגות רציניות; אלא שלמרות כל זה אפשר לומר, שתחום „ההפ׳ מטעם הדין" מוסיף בדרך כלל להצטמצם. אעפ״כ אין המדינה המודרנית מוכנת לוותר לגמרי על האפשרות להתייחס באופן בלתי־שווה אל יחידים או קבוצות במקרים דומים, והיא מַתרת הבדלים כאלה, בין משום שיחס־של־שוני כזה מבוסס על שיקולים רלוואנטיים ואין בו משום הפ׳, בין משום שצרכים חיוניים כופים אותה לכך (ר׳ דיונים בבעיה זו בבית־המשפט העליון בישראל, פסקי־דין, א׳, עמ׳ 417; ה׳, עמ׳ 490—503; ט׳, עמ׳ 1265). בכמה מדינות עדיין קיימות הפ״ רציניות ביותר, שהן מבוססות על הבדלי גזע, ובמידה פחותה מזו על הבדלי דת והשקפות פוליטיות. וכן קיימת תכופות נטיה מצידם של בעלי תפקידים ציבוריים להוסיף מנה גדושה של הפ׳ בפועל על מידת ההפ׳ הקבועה בחוק.

ביחסים בין פרט לפרט, בין שהמדובר ביחידים ובין שהמדובר בהתאגדויות בעלות אופי פרטי, קיים שטח רחב־ידיים לגילויי מַשוא־פנים מכאן והפ׳ מכאן. אך עקרון־השוויון מונע במקרים הרבה גילויים מסוגים אלה ומחייב לפרקים יחס של אי־הפליה מטעם החוק לגבי שטחים מסויימים ביח־סים פרטיים, ביחוד כשהדבר נוגע ביחסים בעלי חשיבות כלכלית. דוגמה לכך היא הוראת החוק בכמה ממדינות אה״ב, האוסרת על נותני־עבודה להפלות בין מועמדים לעבודה על יסוד מוצאם הגזעי או הדתי.

נעשו התחלות להשרשת איסור ההפ׳ אף במשפט הבינ־לאומי. צעד חשוב בנידון זה היא ההצהרה על זכויות־האדם, שנתקבלה ע״י עצרת האו״ם ב1948.

ביסודו של דבר, כרוכה המידה, שבה מוכנת חברה מסויימת לסבול או אף להתיר הפ״ או להתנגד להן, בהשקפות הרווחות באותה חברה. המשפט הפוזיטיווי לא בא בדרך כלל אלא ליתן אישור פורמאלי להשקפות, שנעשו רווחות ושולטות ביחס לנידון, אף אם לפעמים הוא בא קודם השינוי בדעות ובנוהג של חלקים גדולים של האוכלוסיה.

על ההפ׳ לרעה של היהודים בתקופות ובארצות שונות ע״ע אנטישמיות.

G. B. de Huszar, *The Anatomy of Racial Intolerance*, 1946; R. M. MacIver, *Discrimination and National Welfare*, 1949; W. G. Allport, *Prejudice* (*Journal of Social Issues*, Nov. 1950); G. Saenger and N. S. Gordon, *The Influence of Discrimination on Minority Group Members* (*Journal of Social Psychology*, Febr. 1950); A. M. Ross (ed.), *Race, Prejudice and Discrimination*, 1951; S. Plawski et al., *Dyskryminacja* (*Państwo i Prawo*, Oct. 1953); G. E. Simpson and J. M. Yinger, *Racial and Cultural Minorities*, 1953.

ב. א.

הַפְנִיּוּם (Hafnium), יסוד מתכתי נדיר, מן הקבוצה IV של המערכת המחזורית. סמל כימי: Hf; מספר סידורי: 72; משקל אטומי: 178.6 (איזוטופים: 174, 176, 177, 178, 179, 180, וכמה איזוטופים ראדיואקטיוויים); ערכות: 4; משקל סגולי: 13.3; נקודת־היתוך: 2,300°; נקודת־רתיחה: סמוך ל3,200°. — ההפ׳ אינו מצוי בטבע אלא במחצבים של הזירקוניום (ע״ע) וכבן־לוויתו של זה, שהוא קרוב אליו ביותר בתכונותיו הכימיות. רוב מחצבי הזירקו־ניום מכילים 1%—0.1 הפ׳, אחדים מהם — עד 5% הפ׳. הפרדתן של תרכובות ההפ׳ משל הזירקוניום קשה מחמת קירבתם הכימית של שני היסודות הללו; היא נעשית בדרך הגיבוש־למקוטעים של הפלואורידים הקומפלכסיים או של הפוספאטים. המתכת הפ׳ עצמה מופקת ע״י פירוק $HfCl_4$ בנתרן מתכתי. שימושה מצומצם מאד — בעיקר כתוספת לוולפראם בייצור חוטים של נורות חשמליות; הוספתה מעכבת את גיבושו של הוולפראם.

גילוי ההפ׳ היה בשעתו אחת מן ההוכחות החותכות הראשונות לתורה החדישה בדבר מבנה האטום (ע״ע). עד לפני דור אחד היה המקום מס׳ 72 במערכת המחזורית פנוי, והיסוד הלא־ידוע המקביל לו היה מוחזק אחת מן המתכות של העפרות הנדירות (ע״ע); ביקשו יסוד זה בעפרות אלו ולא מצאוהו. אולם מתורת מבנה האטום ע״פ בּור (ע״ע) התחייב, שמילוי קליפות־האלקטרונים הפנימיות של מתכות העפרות הנדירות נשלם ביסוד 71 ושהיסוד 72 מכיל אלקטרון נוסף בקליפתו החיצונית — ז״א שהוא דומה לזירקוניום. על סמך שיקולים אלה חיפשו קוסטר והֶוֶשי (ע״ע) (בקופנהאגן) ב1922 את היסוד המבוקש במחצבי הזירקוניום ומצאוהו בהם; הוא נקרא על שמה הלאטיני של קופנהאגן.

G. v. Hevesy, *Das Element H.*, 1927; *H.* (Thorpe's *Dict. of Appl. Chem.*, VI), 1941; *H.* (Kirk-Othmer, *Encycl. of Chem. Technol.*, VII), 1951; *H.* (*Ullmanns Encykl. d. techn. Chem.*, VIII), 1956.

מ. ה. ב.

הַפְעָלָה (בלאט׳ affectus), בפילוסופיה — התפרצות פתאומית של הרגש, המלווה עפ״ר בתופעות נפשיות וגופניות מסויימות, שפועלות מצידן פעולה חוזרת על ההפ׳. המונח הפ׳ משמש עפ״ר בעירבוביה עם המונח הִפָּעֲלוּת (בלאט׳ passio; ר׳ הנספח לתרגום העברי של „תורת המידות" של שפינוזה ע״י יעקב קלצקין), אך מן הראוי להבדיל ביניהם, ביחוד לאחר ששפינוזה הבחין הבחנה מדוייקת בין פעולות והיפעלויות וקבע את שתיהן כמינים של הסוג המשותף „הפעלה" (ר׳ למטה). שני המושגים — הפ׳ והיפעלות — הם מרכזיים בתורת־המידות ותולדותיהם הן תולדות־האתיקה בכללן. כאן נביא רק את התפיסות העיקריות.

הקו היסודי של תורת־המידות היוונית הוא שלטון־התבונה. לאפלטון ואריסטו התבונה היא עקרון יוצר־הארמוניה, שמרסן את ההפ״, בעוד שלאפיקורוס (ע״ע) ואנשי־הסטואה היא העקרון היחיד של האתיקה, ואילו ההפ״ אינן זוכות בתורתם להערכה חיובית כלשהי. אפלטון (ע״ע) מבחין שלושה חלקים בנפש: היסוד השכלי, השאפני, התאוותני. היסוד השאפני מכיל את כל ההפ״, המניעות את האדם לפעולה נמרצת, וכשהן משועבדות לשכל הן משמשות משקל־שכנגד לתאוות החושניות. לשלושת החלקים הללו מקבילות שלוש מידות טובות, והן: החכמה, האומץ, כיבוש־היצר; המידה הטובה הרביעית — הצדק — פירושה שיווי־משקל בין שלושת חלקי־הנפש הנזכרים. נמצא, שאפלטון רואה צד חיובי בהפ״, אלא שהוא מייחס להן מקום מִשְׁני. אריסטו (ע״ע) מונה (מידות, ב׳, פרק ה׳) הפ״ אלו: „תשוקה, רוגז, פחד, אומץ־לב, צרות־עין, הנאה, אהבה, שנאה, עריגה, קנאה, חמלה, ובכלל ההרגשות המלוות בתענוג או בצער״. בספרו „על הנפש״ (I, 1) אין רשימת־ההפ״, שהוא מביא, שלמה כל־כך, והוא מטעים את העובדה שבהפ״ משתתפים הנפש והגוף ביחד. „ראיה לזה הוא מה שלפעמים, כשמתארעים דברים קשים ומרגיזים, אין האדם מתרגש ונבהל, ולעומת זה הוא לפעמים מתרגז מאד בהשפעתם של דברים קטנים, שפועלים על הגוף. יתר על כן: פעמים שאדם נופל לתוך מצב של פחד, בלא שקרה איזה דבר מבהיל. מזה יוצא ברור, שהמצב תלוי בחומר״. ב„מידות״ שואל אריסטו אם יש לייחס להפ״ שלמות מוסרית, והוא משיב על כך בשלילה, כי השבח המוסרי יאה רק לפעולה, שהיא פרי בחירת־הרצון, ואילו ההפ״ אינן תוצאה של חופש־הבחירה. השלמויות והפחיתויות צריכות להתבסס על חופש־הרצון. תורה זו חוזרת לאחר מכן גם אצל דקארט, שלפיו הגאווה ושפלות־הרוח הן גם פחיתויות וגם הפ״, בעוד שכפיות־הטובה אינה הפ׳, אלא פחיתות, מכיוון שהיא מיוסדת על חופש־הבחירה.

אנשי־הסטואה (ע״ע) פיתחו השקפה על ההפ״ הרחק מעבר לתחום השפעתו של אריסטו. הם דחו בהחלט כל הפ׳. „אנשי־שלומנו מגרשים את החפ״, תלמידיו של אריסטו מרסנים אותן״. ההפ׳ היא עודף של יצרים, מתנגדת להארמוניה הטבעית, והיא מעין אי־ציות לשכל. הם ראו את הטבע כפרי תבונה מטאפיסית־אידיאלית, ולפיכך נראתה להם כל הפ׳ כמנוגדת לטבע. האדם ניזוק כשהוא מסכים למשהו מנוגד לטבע או כשהוא מבקש את קנה־המידה לשאיפתו או לסלידתו מחוץ לטבעו של יצור תבוני. האדם התבוני הוא אדם „בריא״. הפחיתויות שרשן ב„מחלה״, בהתכחשותו של האדם ל„טבעו״, לייעודו בעולם, ובהמרת ייעודו האמיתי בייעוד החושני של החיה. פילוסופיה נכונה היא, איפוא, „תרופה״ של הרוח, השואפת לכך, שהאדם יודרך ע״י התבונה ולא ע״י הטבע הבהמי. ההפ״ מיוסדות על בחירה בלתי־נכונה. אנשי־הסטואה דוחים גם את החמלה (ובזה הלך שפינוזה בעקבותיהם).

אוגוסטינוס (ע״ע) התגבר על תורה זו של הסטואה. הוא הרס את האילוסיה של תבונה אנושית, שנמצאת מחוץ לחיי־היצרים. התבונה והרצון שולטים שליטה משותפת גם בחיי־הרוח. את ההערכה השלילית של ההפ״ דחה כ„להג שטחי״, ודחה בכלל את האידיאל של העדר הפ״. העדר כזה, אַפַּתיה, הוא בעיניו קֵהוּת (stupor). באהבה לאלוהים משיגים כשרונותיו של האדם את שלימותם העליונה. גם תומס מאַקְוִינוֹ (ע״ע) דחה את דעתם של אנשי הסטואה, שההפ״ הן מחלות־הנפש. השאיפות החושניות הן חלק של האדם, ומבחינה מוסרית הן אינדיפֶרנטיות. שלימותו של האדם אינה בדחייתן של ההפ״, אלא בוויסותָן ובכיוונן. תורת־המידות של תומאס מתחשבת בשפע של ההפ״ הטבעיות, במתח שבינן לבין עצמן ובאפשרויות של ההשלמה ביניהן. אך למרות ההתנגדות, שנתעוררה לתורת־הסטואה, נשארה תורה זו שלטת בתורת־המידות. התפיסה הנוצרית על השחיתות השרשית של טבע־האדם סייעה לחיזוק השפעתה של תורת־ההפ״ של הסטואה ביה״ב.

דקרט (ע״ע), בחיבורו „על ההיפעלויות של הנפש״ (Traité des passions de l'âme, 1649), סידר את ההפ״ במערכת שיטתית ע״י מה שתיאר את ההפ״ השונות כמקרים מיוחדים וכמזיגות של שש הפ״־יסוד, והן: התפלאות, אהבה, שנאה, תאווה, שמחה, עצבות. את תופעות־הלוואי הגופניות של ההפ״ הסביר דקארט ע״י גורם פיסיולוגי: הנפש מַשפעת על נוזל גופני („רוחות־חיים״), שממלא את הגוף כולו. שרשן של ההפ״ הוא, איפוא, בּמַה שנפשו של האדם וגופו מאוחדים הם. מחמת התקשרות זו נתון האדם לדחיפות חושניות שונות, וכל דחיפה יוצרת הפ׳ מיוחדת. נמצא, שכל הפ׳ היא לא רק בעלת איכות נפשית מיוחדת, אלא גם בעלת איכות פיסית מסויימת. האני של האדם מסתכל במשחקן של ההפ״ כדי להכירן וכדי לכוון אותן למטרותיו. — בתורה זו של דקארט בולטת ההשפעה של הסטואה, שזכתה לתחיה בפילוסופיה של המוסר במאות ה16 וה17 (עי׳ על כך ספרו הגרמני של אֶרנסט קאסירר על דקארט, מעמ׳ 96 ואילך, מעמ׳ 177 ואילך). אך יחסו של דקארט אל ההפ״ אינו יחסה של הסטואה. דקארט, כאתיקן, אינו יכול להסכים לקיטרוגה של הסטואה על ההפ״, מכיון שדקארט, כפיסיקן, הראה, שההפ״ הן תוצאה של האירגון הנפשי־הגופני של האדם. הסטואה, ע״י מה שדחתה את ההפ״, בנתה תורת־מוסר ליצורים, שהם כאילו מחוסרי־גוף. תורת־המידות אינה רשאית להורות את האדם, שיברח מן ההפ״, אלא להפך: צריכה היא ללמד אותו לנצלן ולהפכן מאויבותיו של האדם לבעלות־בריתו. כששכל בהיר ורצון חזק משתמשים בהן, לא רק שאינן מזיקות, אלא שהן אף מביאות תועלת.

את תורתו של שפינוזה (ע״ע) על ההפ״ אנו מוצאים בספרים השלישי והרביעי של „תורת־המידות״ שלו. הוא מגדיר את ההפ׳ כמצב, שעל־ידיו מתרבה או מתמעט, מתפתח או מתעכב כוח־הפעולה של הגוף, ועמו האידיאה (המושכל) המַקבלת לו. לרגל ההקבלה, שאנו מוצאים בשפינוזה בין תואר־ההתפשטות ותואר־החשיבה, אפשר להבין את ההפ׳, לפי תפיסתו, כתופעה גופנית ונפשית גם יחד, אך בניגוד לדקארט אין שפינוזה מכיר באפשרות ההשפעה של הנפש על הגוף ושל הגוף על הנפש. ההבחנה בין ההפ׳, מצד אחד, ובין השלימות או הפחיתות, מצד שני, המצויה באריסטו ובדקארט והמבוססת על חופש־הבחירה, בטלה אצל שפינוזה, מכיון שאין הוא מכיר בחופש־הרצון. מנקודת־מבטו: אין אנו רשאים לשבח את האדם או לנזוף בו, ומפני־כן יכול היה גם לומר: „הריני מטפל ביצריו של האדם כאילו הייתי עוסק בקווים, שטחים וגופים״ (תורת־המידות, חלק ג׳, הקדמה). בעוד שדקארט מונה שש הפ״ ראשוניות, מכיר שפינוזה רק בשלוש הפ״ כאלו, והן: תאווה, שמחה,

עצבות. כל שאר ההפ" אינן אלא תולדותיהן של שלוש אלו. בסוף החלק השלישי של „תורת־המידות" נתן שפינוזה רשימה של הפ" נגזרות, אגב ניתוחה של כל אחת מהן, והן: התפלאות, זילזול, אהבה, שנאה, נטיה, בחילה, הערצה, לעג, תקווה, פחד, ביטחון, יאוש, עליזות, מוסר־הלב, חמלה, חסד, התמרמרות, הפלגה־בערך, הפחתה־בערך, קנאה, רחמנות, קורת־רוח־מעצמו, הכנעה, חרטה, גאווה, שפלות־רוח, כבוד, בושה, משאלה, התחרות, הכרת־טובה, הסברת־פנים, כעס, נקמה, אכזריות, יראה, עזות־נפש, חששנות, בהלה, חביבות, תאוות־כבוד, זוללות, שיכרות, כילות, תאוות־בשרים.

חלוקת־ההפ" שלו לפעולות והיפעלויות היא חדשה מעיקרה. היא מיוסדת על ההבחנה בין מושכל מכוון (idea adaequata) ומושכל בלתי־מכוון. מושכל הוא מכוון „כשיש לו כל הסגולות והסימנים הפנימיים של מושכל אמיתי". שפינוזה אומר: „נפשנו קצתה פועלת וקצתה נפעלת; כלומר, במידה שיש לה מושכלים מכוונים, היא בהכרח פועלת דבר־מה. מכאן יוצא: יותר שהנפש עלולה להיות נפעלת, יותר יש בה מן המושכלים הבלתי־מכוונים; ולהפך, יותר שהיא פועלת, יותר יש בה מן המושכלים המכוונים". הפעולות מגלות את יכלתנו וההיפעלויות — את אי־יכלתנו. מפני־כן נקרא מצבו של אדם, שנכנע להיפעלויות, בשם ש י ע ב ו ד, ואילו המצב, שבו הנפש היא בעלת מושכלים מכוונים, נקרא ח י ר ו ת. כשאנו נתונים לשלטון ההיפעלויות, „אנו נעים ונדים באופנים שונים ע"י סיבות חיצוניות ואנו מטולטלים לכאן ולכאן כגלי־הים הנישאים ע"י רוחות מתנגדות, ואין אנו יודעים את אחריתנו ואת גורלנו". תפקידה של תורת־המידות, לפי שפינוזה, הוא להראות לאדם את הדרך מן ההיפעלויות אל הפעולות, מן השיעבוד אל החירות. אירגון חיי־הפרט עלול להצליח רק במידה שסביבתו לא תפריע לכך. כך נדחף האדם גם לתיקון־החברה ולהקמתה של חברה, שבה תשלוט התבונה על ההפ".

מן השלבים המאוחרים יותר בהתפתחותה של ההשקפה על ההפ" יש להזכיר את חקירותיו של קנט (ע"ע). בהערה הכללית, הבאה בסוף סעיף 29 של „ביקורת כוח־השיפוט", מדבר קאנט, בקשר לתורתו על הנשגב, על ההפ". הוא קובע: „כל הפ' היא עיוורת מבחינת תכליתה; ואף כשהתכלית ניתנת ע"י התבונה, עיוורת ההפ' בביצועה של התכלית, שהרי היא אותה התנועה של הנפש, המונעת אותה (את הנפש) מלשקול מתוך חירות את העקרונות, שלפיהם תקבע את התנהגותה". הוא מבחין בין הפ" ובין להיטויות (Leiden-schaften). ההפ" מתייחסות רק לרגש, ואילו הלהיטויות שייכות ל ס פ י ק ת התשוקה והן נ ט י ו ת, שמקשות כל קביעה של הרצון ע"י עיקרים, או מונעות קביעה זו. ההפ" הן סוערות ובלתי־מכוונות; הלהיטויות הן מתמידות ומכוו־נות; הסלידה, בחינת כעס, היא הפ'; אך בחינת שנאה (תאוות־נקם) היא להיטות. זו האחרונה אינה יכולה להיקרא בשום זמן ובשום מצב נשגבת, אך ההתלהבות היא הפ' והיא נשגבת, מכיון שהיא מתיחות־הכוחות, הנגרמת על־ידי אידיאות, שנותנות לנפש „תנופה". קאנט מחלק את ההפ" ל„אמיצות" (wacker) ול„מתמוגגות" (schmelzend); משל למין הראשון הוא הכעס והיאוש המתקומם, משל למין השני היא הכמירה הרכה (zärtliche Rührung). כל הפ' אמיצה היא נשגבת מבחינה אסתטית. לפי דעתו של ש ו פ נ ה א ו א ר (ע"ע) יש לַחֲיות הפ", אך לא להיטויות. ההתנגדות להפ" הגיעה באֶתיקה החדשה לשיאה בתורת־המידות של קאנט, שלא הניח לנטיות שום השפעה על ההכרעה המוסרית. כנגדו ניסח פר. ש י ל ר (ע"ע) את האידיאל של „הנפש היפה", השואפת להארמוניה בין הצו המוסרי והנטיות. תורת־המידות של זמננו רואה עפ"ר בהפ" את השרשים של חיינו הנפשיים. השמדתן היתה מַשמדת את החיים הנפשיים בכללם. לא השמדת ההפ" הוא האידיאל, אלא עידונן והתפתחותן של ההפ" לקראת הארמוניה בינן ובין שאר כוחות־הנפש.

R. A. P. Rogers, *A Short History of Ethics*, 1913; *Handbuch der Philosophie*, Abtg. III (*Ethik des Altertums, des Mittelalters, der Neuzeit)*, 1931; J. P. Sartre, *Esquisse d'une théorie des émotions*, 1939; H. A. Wolfson, *The Philosophy of Spinoza*, 1948[2]; M. Scheler, *Wesen und Formen der Sympathie*, 1948[6]; N. Hartmann, *Ethik*, 1949[3].

ש. ה. ב.

ב פ ס י כ ו ל ו ג י ה. גם הפסיכולוגיה מבחנת בין הפ' והיפעלות. ההפ' היא שם נרדף לריגוש והרגשה (ע"ע) ואילו ההיפעלות מכונה גם הֲנָעָה או מוטיוציה (ע"ע). מלבד שני אלה קיים בנפש תחום שלישי — ההכרה. חלוקה זו נוסחה בשיטתיות בפסיכולוגיה ההוֹרמית של ו. מקדוגל (ע"ע), שראה באינסטינקט את הכוח המניע בהתנהגות ואת הבחינות ההכרתיות והרגשיות כתהליכים מלווים את הבחינה הקוֹנַטיווית ופועלים בשירותה.

ההיפעלות כיסוד עיקרי בחיי־הנפש נדונה לראשונה בפסיכולוגיה ע"י הפסיכואנליזה. זו האחרונה תיארה את ההיפעלות כאנרגיה פסיכית בעלת תכונות כמותיות ואיכו־תיות, הכלולה במבנה הנפשי־הסתמי. מבחינה איכותית מַבְחנת הפסיכואנליזה בהיפעלות בין הליבידו (ע"ע) ויצרי התקַפְּנות. מבחינה כמותית פועלת האנרגיה בכיוון של שיווי־משקל — כלומר, מַמְרצת את היחיד ליתן פורקן לעודף האנרגיה שבו ע"י צורות של התנהגות, שהן מוגדרות כ„יצריות". הצטב־רות יתרה של אנרגיה יוצרת מתיחות ומתגלית בפועל בצורת הפ' (ריגוש) שלילית (כאב, צער, חרדה), ואילו התפרקות האנרגיה ושיבה לשיווין־משקל מתגלית כריגוש חיובי (הנאה, סיפוק). נטיה זו לשיווי־משקל מכונה גם „עקרון העונג".

ברם, להפ' עצמה, בעיקר לצורותיה השליליות, יש תכונות ממריצות כמו ליצרים שמהם היא נובעת. דבר זה נכון ביחוד לגבי החרדה, שהיא גורם חשוב בעיצוב האופי ומשמשת סיבה לפעולתם של מנגנוני־הגנה ולהתהוותן של הפרעות נפשיות שונות. ההכרה מכוונת ע"י ההפ' וההיפעלות. יֶתֶר על כן: היא צומחת מתוֹכָן; ראשיתה אינה אלא מעין פְּרֶזֶנ־טאציה יצרית בצורת העלאה של זכרונות על סיפוק־היצר לשם הפחתתה של מתיחות קיימת, או בלשון הפסיכואנליזה: „מילוּיָן של משאלות האלוצינאטוריות".

הפסיכולוגיה האכספרימנטאלית מַבְחֶנֶת אף היא בין הנעה וריגוש ומטעמת כפסיכואנליזה את התכונות הממריצות של ההנעה, אלא שאינה נוטה לקבל את ההבחנה בין אנרגיה פיסיולוגית ופסיכית.

ההנעה נחקרה יותר מן הריגוש מאחר שאין חקירתה צריכה לאינטרוספקציה ואפשר להתבונן בה גם בבע"ח. הפסי־כולוגיה האֶכספרימנטאלית מבחנת בין מניעים ביולוגיים־טבעיים ומניעים חברותיים־נלמדים. על יסודותיו של הכוח הממריץ בהנעה נמנה גם הכיוון של ההתנהגות, והדעות

חלוקות ביחס לשאלה אם כיוון זה בא טבעית עם היצר או נרכש ע״י הניסיון.

הפסיכולוגיה האכספרימנטאלית חקרה את ההתנהגות והתופעות הפיסיולוגיות הכרוכות בהפ׳ גם בבני־אדם וגם בבע״ח בעיקר בריגושים של זעם ופחד (או חרדה). התכונות המניעות המופיעות בהפ׳ הודגמו במחקרים אכספרימנטאליים מרובים של החרדה.

א. ק. פליגל, מאה שנה [של] פסיכולוגיה, 1942; W. Mc-Dougall, *An Introduction to Social Psychology*, 1908; O. Fenichel, *The Psychoanalytic Theory of Neuroses*, 1945; S. Freud, *Gesammelte Werke*, 1946² ff.; C. E. Osgood, *Methods and Theory in Experimental Psychology*, 1958.

א. מ.

הַפְקָעָה, במשפט — הוצאת נכסים־בלתי־נדים מרשות־היחיד לרשותם של השלטונות כדי שישמשו לצרכי־ציבור. שיטות־המשפט, רובן ככולן, מעניקות לרשות את הסמכות להפקיע מידי הפרט נכסי מקרקעים, שהם נדרשים לתכלית ציבורית ראויה. הפ׳ זו עשויה להתפשט על זכות־הקניין, או על זכות־החזקה, או על זכות־השימוש, או אף על כל הזכויות הללו, ויכולה היא להיות הפ׳ לצמיתות או לזמן קצוב או לזמן, שבו תעמוד התכלית בעינה. ההפ׳ אינה אלא דרך של רכישת זכויות בתמורה נאותה, אף אם שלא ברצון בעלים. בעל הזכות אנוס ע״פ השלטונות להקנותה לשם השגת התכלית הציבורית, שלה נועדה.

בישראל מוסדר עניין הפקעת־קרקעות לצרכי ציבור על־פי פקודת הקרקעות (רכישה לצרכי־ציבור), 1943, כפי שתוקנה ב1946. הרשות המוסמכת להפקיע לפי החוק הוא שר־האוצר, שאליו הועברו הסמכויות שהיו נתונות בתקופת־המאנדאט לנציב העליון. התנאים להפעלתה של סמכות זו הם שנים: (1) השר צריך להיות משוכנע, שהקרקע, שהוא מתכוון לרכוש, דרושה ל„מטרה ציבורית" ו(2) הוא צריך לפרסם הודעה ב„רשומות" על כוונתו לעשות כך. „מטרה ציבורית" פירושה „כל מטרה, שאושרה ע״י השר כמטרה ציבורית". הלשון, שנקט המחוקק לגבי סמכותו של השר לקבוע את נחיצותה של הקרקע למטרה ציבורית, מורה, שאין אחר קביעתו ולא כלום. פירסם השר הודעה כדין על כוונתו לרכוש קרקע מסויימת למטרה ציבורית, משמש הפירסום עצמו ראיה ברורה לדבר, שהמטרה, שלהשגתה נועדה הרכישה, ציבורית היא. אין לערער על קביעתו של השר, ובהעדר הוכחות לשרירות־לב לא יעמיק, בדרך כלל, בית־המשפט חקר בצדקת החלטתו ובתבונת שיקוליו.

במדינות מסויימות (למשל, בצרפת) נתונה ההחלטה בדבר התועלת הציבורית שברכישת־הקרקע בידי ועדת־חקירה, ולפניה רשאים הצדדים הנוגעים בדבר לטעון את טענותיהם. אך החוק הישראלי אינו מחייב עריכת דיון כזה קודם למתן ההודעה.

בהודעה על כוונת השר לבצע את ההפ׳ מוזמן כל הרוצה לטעון לזכות, או לטובת הנאה כלשהי, בקרקע, להוכיח את זכותו. השר זכאי לקנות אחיזה בקרקע, והמחזיק בה מצווה למסרה, משנדרש לכך, תוך חדשיים מיום פירסום ההודעה ב„רשומות". אך בשעת צורך דחוף רשאי השר לקנות בה אחיזה מיד. סירב בעל הקרקע או המחזיק בה למסרה, רשאי בית־המשפט, לבקשת היועץ המשפטי לממשלה, לצוות על מסירתה. באין הסכם בדבר גובה דמי־הפיצויים, שיש לשלמם תמורת הפקעת הזכות בקרקע, יקצוב בית־המשפט את שיעורם, ולו גם הסמכות להכריע בכל סיכסוך בין הטוענים לזכויות בקרקע או לכל טובת־הנאה בה. השר רשאי לחזור בו מהחלטתו לרכוש את הקרקע, כולה או מקצתה, ע״י מתן הודעה על כך למי ששמו נקוב בספרי־האחוזה כבעליה או כבעל זכות בה או למי שזכאי לטובת־הנאה ממנה. חזר בו לאחר שקנה אחיזה בקרקע, עליו לפצות את הבעלים או את מי שהחזיק בקרקע על הנזקים וההוצאות, שנגרמו להם מחמת הרכישה.

השר יכול להפעיל את סמכותו לרכוש קרקע לצרכי־ציבור גם לבקשתו של כל אדם או גוף משפטי. אם המבקש הוא בעל „זיכיון", שע״פ תנאיו הוא רשאי לדרוש רכישת קרקע לצרכיו, מצווה השר לרכשה למענו. כמו־כן אם הגוף המבקש הוא בעל־זיכיון, או עיריה, או מועצה מקומית, או רשות מקומית כלשהי, רשאי השר למלא את ידם של הללו להשתמש בכל הסמכויות המוקנות לו או ליועץ המשפטי לפי הפקודה, ויד המבקש תהא כידו שלו.

נוסף על הפקודה הנזכרת מ1943 קיימים בישראל כמה פקודות וחוקים אחרים, שמטרתם היא להקל על הרשות לתפוס מקרקעים לצרכי־ציבור מסויימים. התקנות לשעת־חירום לעיבוד אדמות מוברות, תש״ח—1948, מעניקות לשר־החקלאות את הסמכות ליטול לידיו, למשך 5 שנים, חזקה באדמה חקלאית, שהוזנחה ע״י בעליה, ולעבדה בעצמו, או למסור את עיבודה לאחרים. על־פי החוק להסדר תפיסת־מקרקעים בשעת חירום, תש״י—1950, רשאית „רשות מוסמכת" להוציא צווים לתפיסת מקרקעים וצווי־דיור למטרות הבאות: הגנה על המדינה, בטחון־הציבור, קיומם של שירותים ציבוריים חיונים, קליטתם של עולים, או שיקומם של חיילים ונכי־מלחמה. מקרקעים, שהם דרושים לתיכנון־ערים, רשאית הרשות המוסמכת להפקיע על־פי פקודת בניין־ערים, 1936, ואילו מקרקעים, שהם דרושים לרכבת — על־פי פקודת הדרכים ומסילות־הברזל (הגנה ופיתוח), 1943. חוק ניקוז והגנה מפני שטפונות, תשי״ח—1957, מסמיך את „רשות־הניקוז" להפקיע קרקע, שהיא דרושה לשם ביצועו של אותו חוק.

על הפ׳ במשפט העברי, ע״ע חרם.

חוקי מדינת ישראל, הוצאת גדעון, מהדורה ב׳, כרך ו׳, עמ׳ 3958–3969.

י. ח.

הַפְקַעַת־שְׁעָרִים (ה״ש), 1. הפקת רווח בלתי־סביר ממכירת מיצרכים או מאספקת שירותים לציבור. — בזמנים תקינים משמשת ההתחרות בין הסוחרים גורם מייצב את היחס בין הביקוש וההצע ללא התערבות החוק. בזמנים של מלחמה או משבר חמור (מדיני או כלכלי) יש ששוויון־משקל זה מתערער. בזמנים כאלה עולה עפ״ר כוחם של בעלי־המונופולין ובעלי הסחורות בכלל, וכדי למנוע את שימושם לרעה בכוחם זה (ע״י ה״ש ותוצאותיה: אינפלאציה; התעשרות של מעטים על חשבון הרבים, וכד׳) חוקקו ממשלות הרבה בשעות־חירום כנ״ל חוקים, שנועדו להבטיח פיקוח על המחירים, בעיקר של מיצרכים חיונים, ולאפשר רמת־חיים הוגנת לציבור בכללו. בכמה ארצות (וביחוד בארצות הטוטאליטאריות) אין הפיקוח על המחירים אלא חלק מן הפיקוח על המשק, הכולל גם השגחה על הייצור ועל דרך פעולתם של מפעלים ובתי־עסק.

באנגליה נקראת ה״ש profiteering. במונח זה השתמשו

מתחילה בציבור לשם גינויו של אדם, שמוצא בצרת־הרבים הזדמנות להפיק רווחים בלתי־הוגנים; המונח אומץ ע״י המחוקק כגילוי של תמיכה ברגשי־סלידה אלה. ב1919 הוחק באנגליה הProfiteering Act, שנשאר בתקפו עד 1921. חוק דומה היה קיים גם באפריקה הדרומית ב1919—1922. כשפרצה מלחמת־העולם II, הוחקו באנגליה חוקים דומים, אך רק מועטים מהם נשארו בתקפם עד היום.

מיד לאחר שפרצה מלחמת־העולם II נקבע בא״י פיקוח על המשק בתוקף תקנה 46 לתקנות ההגנה, 1939. ב1942 הוצאה פקודת הפיקוח על המזונות; פקודה זו, וכן תקנות ההגנה (מניעת רווחים מופקעים), 1944, שימשו יסוד לפיקוח על המחירים. מכוחם של חוקים אלה הוצאו מזמן לזמן צווים, שקבעו מחירים מאכּסימאליים למיצרכים שונים.

במדינת־ישראל הוסדר הפיקוח עַל המשק ועל המחירים בחוק לפיקוח על מיצרכים ושירותים, תשי״ח—1957 (ספר החוקים, תשי״ח, 24), המבטל את כל החיקוקים שקדמו לו. תקפו של החוק הוגבל לתקופת־החירום. החידוש בחוק זה הוא בְמה שאינו חל, כקודמיו, על כל מיצרך, אלא רק על מיצרכים, שהוכרזו ע״י השר כבני־פיקוח. מיצרך, שלא הוטל עליו פיקוח, מותר למכרו בכל מחיר שהוא ללא התערבות החוק.

האמצעים, שבהם נוהגים השלטונות להילחם בה״ש של מיצרכים בני פיקוח, הם, בין השאר: החובה להציג במקום בולט את מחירו של המיצרך המוצע למכירה או מוצג לראווה, האיסור לסרב למכרו או להתנות תנאים למכירתו, כגון — קבלת דמי־תיווך או דרישה לרכוש, אגב קניית מיצרך מסויים, גם מיצרך אחר (הצמדה).

לעבריין צפוי מאסר של עד שבע שנים או קנס של עד 10,000 ל״י, או שני העָנשים כאחד. מי שנתחייב בעבירה שניה תוך 3 שנים נָדוֹן למאסר של לא פחות משבועיים, אלא אם כן נמצאו מסיבּוֹת מקילות. כן צפויות לעבריין החרמת המיצרך, סגירת בית־עסקו, שלילת רשיונו, ועוד.

בתש״ח הוקמו בתי־דין מיוחדים — „בתי־דין למניעת ה״ש וספסרות״. בתי־דין אלה קיימים עד היום וסמכותם חלה על עבירות „נגד המשק״ מכל סוג שהוא (חוק למניעת ה״ש וספסרות [שיפוט], תשי״א—1951, ספר החוקים, תשי״א, 40).

הפקודות להגבלת שכר־דירה ובתי־עסק (משנות 1940 ו1941) נועדו אף הן למנוע ה״ש בשעת־חירום. אחר הקמת המדינה באו, במקומן של פקודות אלו, חוקי הגנת־הדייר.

ראוי לציון גם חוק ההגבלים העסקיים, תשי״ט—1959, שתכליתו למנוע העלאת־מחירים או פגיעה בכמות או באיכות של המוצר, כתוצאה ממונופולין או „קארטֶלים״ או ממה שמכונה בחוק „הסדר כובל״.

מ. ב. פ.

2. ב מ ש פ ט ה ע ב ר י — העלאת מחירי־מיצרכים בשיעור מרובה מן המקובל או מן הקבוע ע״י רשות מוסמכת לכך. דין ה״ש כדין אונאה (ע״ע); מגמת שניהם לשמור על מחיר הוגן וצודק; ההבדל ביניהם הוא במה שהאונאה, בין שהיא תוצאת מרמה בין שהיא פרי טעות, אסורה מן התורה (ויק׳ כה, יד) ודינה ברור וקבוע: אם המחיר יקר בשישית מן השווי — חייב המוכר להחזיר חלק זה לקונה, ואם המחיר יקר עוד יותר — רשאי הקונה לדרוש את ביטולה של העיסקה. לעומת זה, דין ה״ש מקורו בתקנת־חכמים והוא בא לאסור קבלת מחירים למעלה מן השער הנהוג גם כשהקונה יודע שהמחיר הוא מופקע ומסכים לשלמו. העבירה על איסור ה״ש אינה גוררת את החזרתו של חלק מן המחיר או את ביטולה של העיסקה. וכך מנסח הרמב״ם דין ה״ש: „הנושא ונותן באמונה ואמר כך וכך אני משתכר — אין לו הונייה; ואפילו אמר: זה לקחתי בסלע ובעשר[ה] אני מוכר — מותר; אבל בית דין חייבין לפסוק השערים ולהעמיד שוטרין לכך, ולא יהיה כל אחד ואחד משתכר כל מה שירצה...״ (רמב״ם, הלכות מכירה, י״ד, א׳).

מסתבר, שבתקופת־המשנה היו קיימים שערים קבועים, שהונהגו, כנראה, ע״י רְשות מוסמכת (משנה, בבא מציעא, ד׳, י״ב; ה׳, ז׳). בבבל (בתחילת המאה ה3 לסה״נ) לא הגיעו החכמים לכלל הסכם בדבר, אם בית־הדין חייב לקבוע את השערים ולהעניש מפקיעי שערים, אבל היה פיקוח על השערים מטעם ראש־הגולה (ירוש׳, בבא בתרא, פ״ה, הי״א; בבלי, בבא בתרא, פ״ט, א׳). עדות מלפני החורבן ביחס לירושלים קובעת, שהאֲגורונומים „לא היו ממונין על השערים, אלא על המידות בלבד״ (תוספתא, בבא מציעא, ו׳, י״ד); אך נראה, שבמרוצת־הזמן נתקבלה הדעה, שיש לפקח על השערים (בבא בתרא, שם; יומא, ט׳, א׳). ויש להניח, שההוראות של השלטונות הרומיים בנידון זה — שבאו לידי ביטוי בענשים חמורים, שהוטלו על מפקיעי־שערים בפקודתו של דיוקלֶטיינוס קיסר (301 לסה״נ) — השפיעו בכיוון זה. הרווח המאכּסימאלי, שנקבע למוכר, היה, בדרך כלל, שתות [= ששית] (בבלי, בבא בתרא, צ׳, א׳). העונש, שהיה מוטל על מפקיעי־שערים, מתואר על־ידי הרמב״ם כלהלן: „וכל מי שמפקיע את השער ומוכר ביוקר מַכין אותו וכופין אותו ומוכר כשער השוק״ (הלכות גניבה, ח׳, כ׳).

הסמכות לקביעת השער נתונה היתה לא רק לבית־הדין המקומי, אלא גם להנהגות של הקהילות הבודדות: „ורשאין בני העיר להתנות על המדות ועל השערים (שער חטין והיין, שלא ימכרנה שנה זו יותר מכך וכך דמים — רש״י) ועל שכר פועלים, ולהסיע על קיצתן (לענוש את העובר על קביעתם)״ (בבא בתרא, ח׳, ב׳). וע״ע תקנות.

נראה, שבתקופת־התלמוד לא נהג דין ה״ש אלא בדברים שיש בהם חיי־נפש, כגון חיטה, שמן ויין (וכך גם קבעו הפוסקים), אבל בדברים שאין בהם חיי־נפש „אין פוסקין להם שער אלא ישתכר כמה שירצה״ (רמב״ם, הלכות מכירה, י״ד, ב׳).

את שיעורו של הרווח המאכּסימאלי (שְתות) קבעו הפוסקים רק למי „שמוכר סחורתו ביחד בלא טורח (כסיטו־נאי); אבל חנוני המוכר סחורתו מעט מעט שָמין לו טרחו וכל יציאותיו [= הוצאותיו], ומותר [= נוסף] עליהם ירויח שְתות״ (טור ושולחן ערוך, חושן־משפט, רל״א, כ׳). כן פסקו, שלדין ה״ש אין תוקף אלא אם הוטל כחוק כללי על כל המוכרים, שאם לא כן אין לחייב את היחיד להקפיד על הרווח המאכּסימאלי המותר.

שמירה קפדנית מיוחדת לאספקה זולה של מיצרכים חיוניים נקבעה לארץ־ישראל, שבה נאסר כל תיווך בין היצרן והצרכן. „אסור לעשות סחורה בארץ־ישראל בדברים שיש בהם חיי נפש, אלא זה מביא מגרנו ומוכר וזה מביא מגרנו ומוכר כדי שימכרנו בזול״ (תוספתא, עבודה זרה, ד׳, א׳; בבא בתרא, צ״א, א׳; רמב״ם, שם, שם, ד׳); אולם במיצרך מצוי במידה מספקת, וכן במקום שהמתווך טורח כדי להכין ולשכלל את המוצר, כגון אפיית פת מחיטים, מותר להשתכר גם בא״י.

המגמה למנוע את גורמיה של ה״ש ניכרת בכמה הלכות,

שהן בעלות חשיבות כלכלית־משפטית. כך, למשל, נאסר לאגור פירות, שנקנו בשוק ושיש בהם חיי־נפש, כי ע״י כך מתייקר השער ונגרם הפסד לעניים, ובשנות־בצורת נאסר לאצור כלשהו (אפילו „קב חרובין״) גם מן הפירות שמכניס אדם משדה שלו „מפני שמכניס מארה בשערים״ (בבא בתרא, צ׳, ב׳). בהלכה המאוחרת הותרה — גם בשנת־בצורת — אצירת פירות משדה שלו כדי פרנסת ביתו (טור, שם, כ״ט) או כדי פרנסת ביתו לשנה (שולחן ערוך, שם, כ״ד). כדי למנוע ה״ש נאסרה גם הוצאת פירות שיש בהם חיי־נפש מא״י, שהרי ע״י כך מתמעטים המיצרכים בארץ וממילא הם מתייקרים (בבא בתרא, צ׳, ב׳—צ״א, א׳).

שאילתות דרב אחאי גאון, פרשת ויגש, שאילתא ל״ב; רמב״ם, הלכות מכירה, י״ד, א׳—י״א; טור ושו״ע, חושן משפט, רל״א, כ׳—כ״ח; ספר החינוך, מהדורת שוול, ש״מ; א. גולאק, יסודי המשפט העברי, א׳, 64–66; פ. דיקשטיין, מחיר צדק ואונאה (המשפט העברי, א׳, 15–31).

מנ. א.

הֶפְקֵר, ע״ע קִנְיָן, דִּינֵי־.

הֶפְקֵר בֵּית־דִּין, ע״ע תַּקָּנוֹת.

הֶפְקֵר, שֶׁטַח־, מונח, שהוא משמש לציון שני מושגים שונים: א. שטח, שאינו כפוף לשום רְשות פולי־טית שהיא (territorium nullius). בפועל אמורים הדברים בשטחים בלתי־מיושבים, בשטחים מיושבים ללא שלטון, ובשטחים, שנעזבו ע״י שלטון (res derelicta). אמנם לא כל השטחים, שאינם כפופים לרָשות פוליטית מסויימת, הם בבחינת שטח־הפקר, שהרי יש בהם אף כאלה, שאינם ניתנים להיות כפופים לרשות כזו, הואיל והם בחזקת נחלת־הכלל (למשל, הים הפתוח). אפשר לרכוש שטחי־הפקר בדרך של אוקופאציה (occupatio = תפיסת המקום) — כלומר, ע״י ביצוע מעשה חֲזָקָה והקמת שלטון יעיל בַּשטח מתוך כוונה לשלוט בו. רק מדינה ריבונית מסוגלת לרכוש שטח־הפקר ע״י אוקופאציה, ומקובל לדרוש ממנה, שתכבד בשטח שנתפס את הזכויות הפרטיות, שאזרחיהן של מדינות זרות רכשו קודם האוקופאציה. גילויו של שטח־הפקר אינו גורר ממילא את רכישתו ע״י המדינה המגלה, אלא רק מַקנה לה זכות־קדימה לרכשו ע״י אוקופאציה. רכישת שטחי־הפקר ביבשת־אפריקה, כששטחים כאלה עדיין היו בה בנמצא, הוסדרה ע״י הסכם־ברלין מיום 26 בפברואר 1885, שלפיו היתה התפיסה צריכה להתלוות במסירת הודעה על כך לשאר המדינות החתומות על ההסכם (הוראות אלו של הסכם־ברלין בוטלו למעשה ע״י הסכם סן־ז׳רמן מיום 10 בספטמבר 1919). — שטחי־העולם כפופים ברובם לרשויות פוליטיות שונות, אך בעיות, שהן קשורות בשטחי־הפקר וברכישתם, מתעוררות מזמן לזמן בסכסוכים בדבר כשרות רכישתו של שטח־הפקר, שנתפס בעבר, וכן בקשר לרכישת שטחים באיזורי הקטבים. השאלה עלולה לחזור ולצוף כשיֵצאו בני־אדם לרכוש להם שטחים מחוץ לכדור־הארץ.

R. Genêt, *Notes sur l'acquisition par occupation et le droit des gens traditionnel* (in *Revue de droit international et de législation comparée*, 1934, 285–324, 418–450); F. Giese, *Zur Rechtslage in staatenlosem Landgebiet* (in *Archiv des öffentlichen Rechts*, 1938, 310–360); R. Dollot, *Le droit international des espaces polaires* (in *Recueil des cours de l'Académie de droit international de La Haye*, 1949 [2], 115–200); C. W. Jenks, *International Law and Activities in Space* (in *International and Comparative Law Quarterly*, 1956, 99–114).

ב. שטח בין העמדות הקדמיות של צדדים לוחמים, וכן הרצועה שבין גבולותיהן של מדינות מצרניות — במקרים שקיימת רצועה כזו (No Man's Land). יש להבחין בין שטח־הפקר לבין שטח מפורז (demilitarized zone), שהוא איזור שיש לו בעלים, אלא שלפי הסכם בין שתי מדינות או יותר אסור לבצרו ולהחזיק בו צבא.

לאורך גבולות־ישראל מצויים כיום שטחי־הפקר וגם איזורים מפורזים. בכל אחד מהסכמי שביתת־הנשק בין מדינת־ישראל ושכנותיה נזכרים שטחי־הפקר, המכונים בשם „שטחים בין הקווים״, אך בפועל אין שטחים כאלה מצויים בגבולה של ישראל, פרט לגבולה עם ירדן. בגבול זה נמצאים שטחי־הפקר במקומות הבאים: 1) בסביבות לאט־רון; 2) בכמה מקומות לאורך קו שביתת־הנשק בירושלים, משכונת פאג״י בצפון עד הקצה הדרומי של שכונת אבו־תור בדרום; 3) ברצועה צרה בין השטח הישראלי לבין השטח הירדני שבאיזור המפורז על הר־הצופים. — להלכה אסורה הכניסה לשטח־ההפקר לאנשי־צבא ולאזרחים של שני הצד־דים, אך למעשה נעשו הקלות בנידון זה. כל הבתים, המת־אימים לשימוש בשטח־ההפקר באיזור ירושלים, מיושבים (בישיבת ועדת שביתת־הנשק המעורבת מיום 3 ביולי 1951 הגיעו הצדדים לידי הסכם בעניין זה, ואף נקבע הסדר בדבר השירותים העירוניים. עם זה הוטעם, שהשטח יוסיף להיחשב כריק, ובכל הסדר בעתיד יובאו בחשבון רק תנאי ההסכם של שביתת־הנשק). כמו־כן התירה מזמן לזמן ועדת שביתת־הנשק המעורבת לעַבד חלק מאדמות מנזר־לאטרון שבשטח־ההפקר. יש לציין, שסביבת הארמון של הנציב העליון לשעבר בירושלים אינה שטח־הפקר, מאחר שחולקה בין הצדדים ע״י הקו המכונה בשם „הקו האזרחי״ (civilian line), ולאזרחים הותרה הכניסה לתוכה (החלטת ועדת שביתת־הנשק המעורבת מיום 26 ביוני 1949).

הסכם ממלכת הירדן ההאשמית—ישראל על שביתת נשק כללית מיום 3 באפריל 1949, רשומות, כתבי־אמנה, כרך א׳, עמ׳ 37; הסכם הפסקת־אש לאזור ירושלים מיום 30 בנו־במבר 1948, שם, עמ׳ 39; הסכם בדבר פירוז אזור הר־הצופים מיום 7 ביולי 1948, מסמכי או״ם, S/3015; S. Rosenne, *Israel's Armistice Agreements with the Arab States*, 1951; P. Mohn, *Problems of Truce Supervision* (in *International Conciliation*, 1952, 51).

ר. לפ.

הַפְרָדָה (בענייני־אישות), ע״ע גֵּרוּשִׁין.

הַפְרָיָה, בביולוגיה — האיחוד של שני תאי־מין (ג מֶ ט ו ת) וההתלכדות של גרעיניהם, המכילים כרגיל מספר הַפלואידי של כ ר ו מ ו ס ו מ י ם, לגרעין אחד דיפלואידי; כתוצאה מאיחוד זה נוצר תא ה ז י ג ו ט ה (ע״ע ציטו־לוגיה; תא). בצמחים ובבע״ח רב־תאיים מתפתחת הזיגוטה החד־תאית ליצור חדש תוך תהליך מלווה חלוקות־השוואה מרובות של התא (מיטוזות); החלוקות הראשונות של הזי־גוטה בבע״ח נקראות חלוקות־הַתלָמה (ע״ע אֶמבריולוגיה, עמ׳ 864/5).

ההפ׳ קיימת גם ברוב היצורים הירודים, ואף בחד־תאיים, כשלב הכרחי במחזור־החיים. אך בין החד־תאיים, האצות והפטריות קיימים גם מינים מרובים, שהם האפלואידיים במשך רוב תקופת־חייהם; במקרים אלה החלוקות הראשו־נות של הזיגוטה הן חלוקות־הפחתה (מֵיאוזות). גם בחידקים (ע״ע) תוארו תהליכים מיניים, שמסתיימים בהפ׳, וכתוצאה

ממנה — בהופעת צירופים חדשים של תכונות מתאי־ההורים המתלכדים. כן ניתן להסיק על תהליכים מיניים בבַּקטֶריופַגים (ע"ע): אחר זיהום של חידק בשני מיני באקטריופאגים בעלי תכונות שונות משתחררים ממנו טיפוסי כלאיים של באקטריופאגים, שאין להסבירם אלא ע"י התלכדות וחילוף החומר התורשתי הכלול בשני הטיפוסים המקוריים.

שני תאי־המין המשתתפים בתהליך ההפ' עלולים להיות זהים בהחלט מבחינת הגודל וכושר־התנועה. „א י ז ו ג א ־ מ י ה" (שוויון הגאמטות) כזו מצויה במינים מסויימים של השוטונית (ע"ע) הירוקה כְּלַמידומוֹנַס; היא מייצגת שלב התחלתי של מיניות, שבו עדיין אי־אפשר להבחין בין תא זכרי לנקבי. אך במינים אחרים של אותו סוג מצטיינת גאמטה אחת בזריזות תנועותיה, ואילו השניה בולטת בגדלה, ומבחינת הבדל זה („אנִאיזוגאמיה") נראית הגאמטה הגדולה כנקבית והקטנה — כתא זכרי. במינים מתקדמים יותר של אותו סוג נטול התא הנקבי כושר־תנועה כלשהו, והריהו, איפוא, תא ביצה (ע"ע) טיפוסי („אואוגאמיה").

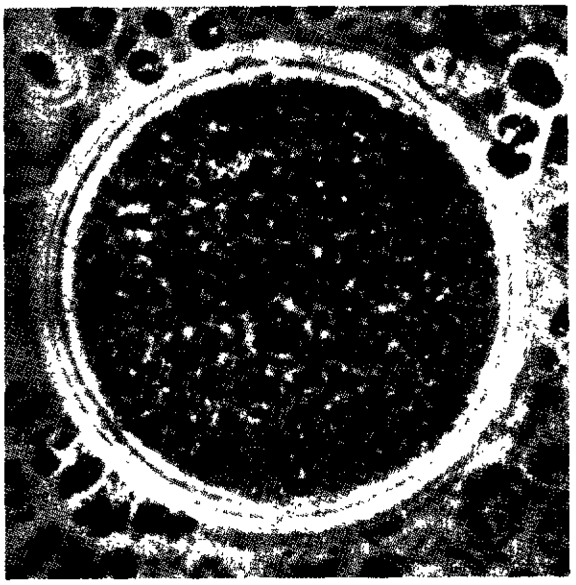
בסנדליה (ע"ע) ובריסוניות (ע"ע) אחרות מתרחש תהליך של הפ' הדדית בין שני פרטים, הנקרא ק ו נ י ו ג א צ י ה: שני הפרטים נצמדים זה אל זה ומתלכדים ע"י גשר צר של פלאסמה; תוך חלוקות־הפחתה נוצרים בכל פרט שני גרעינים האפלואידיים, שאחד מהם (הזכרי) נודד דרך הגשר לתא השכן ומתאחד שם עם הגרעין (הנקבי), שנשאר במקומו. כך נוצר גרעין הזיגוטה בכל אחד מן השותפים, הנפרדים זה מזה אחר סיום ההחלפה של החומר התורשתי.

ברוֹב הצמחים ובעה"ח ההפ' היא תנאי הכרחי להתפתחותה של הביצה לעוּבּר. אך בקבוצות מסויימות של אורגאניזמים — פעמים במינים או בסוגים בודדים, פעמים במשפחות או בסדרות שלמות — קיימת התפתחות של ביצים לא־מופרות (ע"ע דבוֹרניים, עמ' 849); תהליך זה נקרא בצמחים אַ פ וֹ גַ מ י ה ובבע"ח רְ בִ יַ ת ־ בּ ת ו ל י ם (פארתֶנוֹגֶנֶזה). ע"י הפעלתם של גירויים מלאכותיים שונים, העשויים לפעול במקום גירוי הזרע החודר, ניתנת במקרים מסויימים האפשרות להתגבר גם על עיכוב ההתלמה, הקיים כרגיל בביצה לא־מופרית, ולעורר רְבִיַת־בתולים מלאכותית (ע"ע רביה).

ה ה פ' ב ב ע " ח. לעוּמת הגיוון המרובה של טיפוסי־ההפ' ושל צורות הגאמֶטות בבע"ח חד־תאיים, קיימת אחידות יחסית בדגם התהליכים המיניים בבע"ח רב־תאיים. בכולם מוֹפיעה הגאמטה הנקבית כתא־ביצה נטול כושר־תנועה, אלא שגָדלה מותאם לצרכים השונים של אגירת־מזון. התא המיני הזכרי, הזרעון (ספֶרמַטוזואוֹן), הוא זעיר, ובדרך כלל הוא מתנוֹעע באמצעוּת שוטונים או ריסים. בקבוצות אחדות של בע"ח מצויים תאי־זרע חסרי־שוטוֹנים. הזרעים של התולעים העגולות הם קונוסים קצרים, שמתנוֹעעים באמצעות רגליים מדוּמות, בדומה לאַמֶבּה (ע"ע). תאי־הזרע של הסרטנים העילאים מצויידים בזיפים חסרי כושר־תנועה, שנדבקים אל פני הביצה; הם אף עטופים קופסית כיטינית, שמתפוצצת בשעת מגע עם הביצה ודוחפת את גרעין־הזרע לתוך פלאסמת הביצה.

ב ה פ' ה ח י צ ו נ י ת, המתהווית במים, מופרשת הביצה מגוף הנקבה קודם פגישתה עם הזרע. ביצורים הרבה משחררים הזכרים והנקבות את תאי־המין בעת ובעונה אחת לתוך מי־הסביבה, וכאן חודרים הזרעים לתוך הביצים. בצפרדעים מובטח התיאום בין שחרור הביצים והזרעים ע"י ה ז ד ו ו ג ו ת בין הזכר והנקבה, שבסיבתה באה ההפרשה של תוצרות־המין. בדגי־גרם מסויימים נעדרת הזדווגות של ממש, אך מ ש ח ק ־ א ה ב ה ממושך קודֵם להטלת תאי־המין, והוא מספק את הגירוי לתיאום ההפרשות של שני המינים. בחיות ימיות מרובות, כגון תולעים רב־זיפיות וקווצי־העור, נעדרים סימנים של משחק־אהבה, ומכאניזם התיאום שלהם בין הזכר והנקבה עדיין לא הוברר. יש מניחים, שחמרים ספֶציפיים, שהם מועברים דרך המים מפרט לפרט, משדרים את ה„סימן" לפעילוּת המינית (ר' להלן, עמ' 106).

ב ה פ' ה פ נ י מ י ת מגיע הזרע לתוך צינורות־המין של הנקבה, וכאן מבוצעת חדירתו לתוך הבִיצה (ציור 1). טיפוס זה



ציור 1. ביצה מופרית של עכבר־כית. הזרעון נכנס בשלימותו לתוך הביצה

של הפ' בא כרגיל בעקבות הזדווגוּת. בעופות נשפך הזרע על פתח־המין הנקבי, ומכאן הוא נודד לאיזורים העליונים של מוביל־הביצים. בדיוֹנוּנים (ע"ע, עמ' 408/9) מעביר הזכר גוש של תאי־זרע עטופים בקופסית משותפת לקרבת פתח־המין של הנקבה באמצעות אחת מזרועותיו. בקבוצות אחרות (תולעים שטוחות, כרישים, זוחלים ויונקים) משמש אבר־הזדווגוּת מיוחד של הזכר להעברת הזרע לתוך המערכת הנקבית. ההעברה המלאכותית של זרע למערכת־המין של פרות פורתחה לשיטה שימושית, הנהוגה היום בקנה־מידה גדול בטיפוח בקר (ר' להלן).

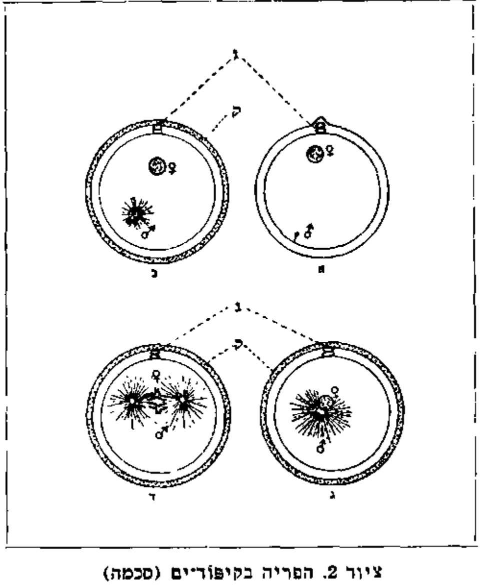
תהליך ההפ' מורכב מ ש ל ו ש ה ש ל ב י ם עיקריים (ציור 2): א) היאחזותו של הזרע בשטח פני־הביצה וחדירתו לתוך הפלאסמה של הביצה; ב) נדידות של הגרעין הזכרי והנקבי עד לפגישתם במרכז הביצה; ג) היעלמות הקרומים של שני הגרעינים והיערכות הכרומוסומים של שניהם על גבי כישור־החלוקה, חלוקת כל כרומוסום לשנים ונדידת הקבוצות הדיפלואידיות לקטבי הכישור, כשמחציתם של הכרומוסומים היא ממוצא אמהי ומחציתם ממוצא אבהי. אחר התהוותם של שני הגרעינים מתחלק תא־הביצה לשני תאים (בלאסטוֹמֶרים) תוך יצירת התלם הראשון.

ת צ פ י ו ת ו נ ס י ו נ ו ת בתהליך ההפ' בוצעו בעיקר בבעלי הפ' חיצונית, ביהוד בגאמטות של קיפודי־הים, שקל

להפיקן בנפרד ולאחדן לעיני החוקר המצוייד במיקרוסקופ. בשנים האחרונות הצליחו גם בהפראתן של ביצי־יונקים — לאחר שהוצאו ע"י שטיפות ממוביל־הביצים — ובהחזרתן לתוך מערכת־הרביה של נקבה אחרת.

משיכת תאי־הזרע אל הביצה והצמדתם אליה. בניגוד למכאניזם הכימוטאקטי של משיכת הספר־מאטואידים לביצים, שנתגלה בצמחים הרבה (ר' להלן, עמ' 106), עדיין לא נמצאה בבע"ח „הדרכה כימית" של תנועות־הזרע; כיווני השחיה של זרעוני קיפודי־הים הם, כפי הנראה, מחוסרי־קבע. אך הצמדת הזרע אל פני הביצה תלויה במידה מרובה ב„חמרי־הפריה" — „פֶרטיליזינים" — ספֶציפיים, המופרשים מן הביצה. חמרים אלה זוהו כמוּקו־פוליסכרידים (גליקו־פרוטֶאידים), שמכילים כ־20% חלבון וכ־80% סוכרים ומתחברים עם חלבונים המצויים על־פני שטח־הזרעים — ה„אנטי־פרטיליזינים". גם בהעדר ביצים נצמדים הפרטילי־זינים לתאי־הזרע וגורמים לצימוד הדדי ביניהם. לריאקציה בין פרטיליזין לאנטי־פרטיליזין הקבלות מרובות לריאקציה בין אנטיגן לנוגדן (ע"ע אימונולוגיה; חסון); היא מצטיינת, בין השאר, גם בספֶציפיות הטאכסונומית: תוספת של פרטי־ליזין ממין טאכסונומי אחד לזרע של מין אחר אינה מסוגלת לגרום לתגובה כלשהי או מעוררת צימוד חלש בלבד. רובם של המחקרים בפרטיליזינים נעשה ביצורים ימיים, אך בזמן האחרון הוכח קיומם של חמרים מעין אלה גם בתאי־המין של היונקים.

החדירה של תאי־הזרע לפנים הביצים מותנית לפעמים בהפרשתם של חמרים ממיסים מן הזרעונים —



ציור 2. הפריה בקיפודי־ים (סכמה)
נ = גופיפי־קוטב; ק = קרום־הפריה

א. הזרעון חודר לתוך הביצה; גרעין־הביצה סמוך למקום יציאת שני גופיפי־הקוטב.
ב. קרום־ההפריה נוצר מסביב לביצה במרחק־מה ממנה; גרעיניהם של שני התאים נודדים בכיוון אל מרכז הביצה; על־יד גרעין־הזרע מתפתח צנטריול.
ג. שני הגרעינים נפגשים; הצנטריול מתחלק לשנים.
ד. כישור־ההפריה בין שני הצנטריולים; הקרומים של שני הגרעינים נעלמו; הכרומוסומים, שנשתחררו מן הגרעינים, הסתדרו במישור־המשווה של הכישור ונתפלגו.

„ליזינים", שגם הם חלבונים. גורם־ההמסה שמזרעוני היו־נקים נמצא זהה עם האנזים היאלורונידאזה (ע"ע היאלורו־נית, חמצה).

הביצה מגיבה על חדירת הזרע בשינויים מידיים, שמתחילים במקום־הכניסה ומתפשטים משם לכל שטחה. בביצת קיפוד־הים מתבטאים שינויים אלה בשלב הראשון באירגון חדש של שכבת־הפלאסמה החיצונית של הביצה. בשלב שני נפרד משטח פני־הביצה קרום דק, שהיה צמוד לו, ומעכשיו הוא משמש **כקרום־הה פ'** (ציור 2), שבגללו פוחתת או נמנעת האפשרות של חדירת זרעים נוספים לתוך הביצה. הפ' על־ידי זרעים מרובים (polyspermy) נדירה בקווצי־העור וביונקים, ולעומת זה היא תופעה נור־מאלית בכרישים, דו־חיים, זוחלים, עופות, וגם בחסרי־חוליות מרובים. כרגיל מתאחד רק אחד מגרעיני־הזרע עם גרעין־הביצה, ואילו כל שאר הגרעינים מתנוונים.

וע"ע **התפתחות; מין; רביה.**

E. B. Wilson, *The Cell in Development and Heredity*, 1925; J. Hämmerling, *Fortpflanzung im Tier- u. Pflanzenreich*, 1951; B. H. Willier – P. Weiss – V. Hamburger, *Analysis of Development*, 1955; Lord Rothschild, *Fertilization*, 1956; M. Hartmann, *Die Sexualität*, 1956[2]; C. R. Austin – E. C. Amoroso, *The Mammalian Egg* (in *Endeavour*, XVIII, No. 71), 1959; P. Gonse, *Où en est l'embryologie expérimentale?* (*Sciences et Avenir*, No. 169), 1961.

א. ג.

הזרעה מלאכותית (ה"מ) היא העברה של זירמת־הזכר לתוך אברי־המין של הנקבה באמצעים מכאניים. שיטה זו להפריה מקובלת היום לגבי חיות־הבית, עופות, חיות־פרווה ודבורים.

ה"מ מוזכרת לראשונה בכרוניקה מ־1322, בסיפור על אודות שֵיח' ערבי, שנטל בסתר זירמה של סוס מיוחס, שהשתייך לאויבו, והזריע בה בהצלחה את סוסתו המשובחת. ב־1780 עלה ביד סְפַּלַנְצַנִי (ע"ע) להפרות בדרך זו כלבות. ב־1899 התחיל הפיסיולוג הרוסי א. א. איוואנוב (1870—1932) בנסיונות בה"מ של חיות־בית, ומ־1922 השתמש בתוצאות־מחקריו למעשה ובקנה־מידה רחב. ב־1930—40 התקדמו הרוסים בטכניקה של ה"מ בסוסים, בקר וכבשים, עד שזו הפכה לשיטת־הרביה המקובלת (בעיקר בקולחו־זים). בעקבותיהם של הרוסים הלכו הדַנים, שהקימו ב־1936 את האירגון השיתופי הראשון לה"מ. באותה תקופה התחילה אה"ב בפיתוח הה"מ, בעיקר בבקר, והיום מוזרעות בדרך זו באה"ב כ־6 מיליון פרות כל שנה. בישראל בוצע הניסיון הראשון בה"מ ב־1932, והיום מוזרעות בשיטה זו 90% של הפרות בארץ. גם בתחומים של גידול־כבשים וגידול־עופות מתחלת הה"מ להיות מקובלת בישראל. בעופות, בעיקר במשקים המחזיקים בכלובי־הטלה נפרדים, משתמשים בשיטת הה"מ לשם קבלת ביצי־דגירה.

היתרון העיקרי של הה"מ — שהיא מגדלת את יעילותו של זכר משובח, ז"א בעל תכונות תורשתיות רצויות, ומאפשרת לו להפרות בשנה אחת אלפי נקבות, במקום עשרות בדרך הטבעית. מבחינה כלכלית יש בשיטה זו משום חיסכון ניכר לגבי משקים קטנים, שהחזקתם של זכרים משובחים על־ידיהם — ביחוד פָרים — כרוכה בהשקעה מרובה. נוסף על־כך נמנעת בה"מ התפשטותן של מחלות־מין. זירמה קפואה (ר' להלן, עמ' 105) נשמרת זמן מרובה וניתנת למשלות, מה שמאפשר להפרות גם נקבות שנמצאות במרחק גדול מן הזכרים, ואפילו ביבשות אחרות.

שלושה שלבים בטכניקה של הה"מ: א) קבלת הזירמה מן הזכר; ב) החזקתה; ג) העברתה לאברי־המין של הנקבה.

קבלת הזירמה נעשית על־ידי עיסוי צינורות־הזרע ושלפוחיות־הזרע או על־ידי גירויים בזרם חשמלי, הגורם להפרשת הזירמה, או בעזרת „הנרתיק המלאכותי". השיטה האחרונה היא כיום המקובלת ביותר בחיות־הבית (חוץ מעופות ודבורים). הנרתיק המלאכותי עשוי מצינור מתכת, גומי או חומר פלאסטי, ובו צינור־גומי פנימי דק; בין הדפנות מכניסים מים ואויר בטמפראטורת־הגוף. קצה אחד פתוח לקבלת אבר־הזכר, ולקצה השני מחובר כלי־זכוכית, שבו נאספת הזירמה. מקפיצים את הזכר על הנקבה או על גולם־נקבה, ואת אבר־המין מכוונים לפתחו של הנרתיק המלאכותי. הזירמה נבדקת בדיקה מיקרוסקופית, האומדת את מספרם ותנועתם של תאי־הזרע ואת האחוז של התאים המתים או הבלתי־נורמאליים. אם הזירמה ראויה לשימוש, מוהלים אותה מיד בבופר ציטראטי בתוספת חלמון־ביצה או בחלב מורתח ומוסיפים חמרים אנטיביוטיים (פניצילין וסטרפטומיצין) לשם מניעת זיהום. מזירמת מירוק אחד של הפר (כ5 סמ"ק) מקבלים ע"י מהילה זו נפח, שמספיק להזריע מספר מרובה של נקבות, וכן מובטחים התנאים הטובים ביותר לחיי תאי־הזרע בזירמה ולהחסנתה של זו. שיעור המהילה תלוי בריכוז תאי־הזרע, כושר תנועתם, וכד׳, ועלול להגיע עד 1:100, ואף ליותר מכן. המנה הרגילה להזרעה היא 1 סמ"ק של זירמה מהולה, שמכיל לא פחות מ10 מיליון תאי־זרע. לשם שמירתה של הזירמה המהולה לכמה ימים מקררים אותה מיד עד 8°; ע"י קירורה עד −79° (בשלג יבש) היא עשויה להשתמר במשך חדשים או שנים — וכך אפשר להשתמש בזירמה של זכרים משובחים אפילו אחר מותם. עצם ההזרעה נעשית היום בכל חיות־הבית (חוץ מעופות ודבורים) בעזרת מזרק ופיפטה, המזרמת את הנוזל ישר לתוך צוואר־הרחם. לצורך זה אפשר להסתייע בספקולום או בשיטה הרקטו־ואגינאלית: המזריע מכניס יד אחת לחלחולת ומכוון בעזרתה את הפיפטה דרך הנרתיק לתוך צוואר־הרחם.

להזרעתם של עופות משתמשים בזירמה בלתי־מהולה או מהולה, שנתקבלה ע"י עיסוי, ומזריעים כל 5—7 ימים באמצעות מזרק דק, שמוכנס כ2 ס"מ לתוך צינור־הביצים. בדבורים מזריעים את המלכה תוך הסתכלות בזכוכית מגדלת או במיקרוסקופ.

בשנים האחרונות התחילו מבצעים במקרים מיוחדים ה"מ גם בבני־אדם. מטעמים חברותיים נעשה הדבר עפ"ר בהסתר, אך מסתבר, שבדרך זו כבר נולדו כמה רבבות של בני־אדם. הה"מ באדם נעשית רק ע"י רופא; הודות לשיתוף־פעולתם של בני־הזוג אין קשיים טכניים בהשגת הזירמה מן הגבר ובהעברתה לנרתיק־האשה (לא נהוג להעבירה ישירות לתוך הרחם). ההוראה לה"מ באדם היא: (א) עקרות של הגבר; (ב) עקרותו היחסית, ז"א מיעוט תאי־זרע בזירמתו או אי־התאמה של הפלאסמה; (ג) חוסר כוח־גברא — אי־יכלתו של הגבר להעביר את זירמתו, התקינה כשהיא לעצמה, לתוך אברי־המין של האשה. במקרים (ב) ו(ג) אפשר להשתמש בזירמת בן־הזוג הזכר אחר טיפול מתאים בזירמה, ונמצא הנולד ילדו האמיתי של הזוג, בלא תסבוכות חוקיות. במקרה (א) מן ההכרח להשתמש בזירמתו של תורם זר, שבחירתו דורשת בדיקה מבחינת מציאותן של מחלות תורשתיות, סוג־הדם וכד׳. בין שהתורם ידוע בין שאינו ידוע לאשה (ולבעלה), עשויות להתעורר כאן בעיות פסיכולוגיות, חוקיות, מוסריות ודתיות, שלגביהן חלוקות הדעות.

על הבעיות החוקיות, הדתיות וההלכתיות הקשורות בה"מ באדם ע"ע משפחה; ממזר.

ר. וולקני – ח. ש. שינדלר, ההזרעה המלאכותית של בקר, תש"י; J. Hammond, *Farm Animals*, 1941; В. К. Милованов-Д. В. Смирнов-Угрюмов, Искусственное осеменение сельскохозяйственных животных, 1948³; Е.А. Новиков-Д.И. Старцев-Е.А.Арнуманьян, Племенное дело в скотоводстве, 1950 *(Breed Improvement in Cattle Breeding*, 1960); V. K. Milovanov – I. I. Sokolovskaya, *Stock Breeding and the Artificial Insemination of Livestock*, 1950; L. O. Gilmore, *Dairy Cattle Breeding*, 1952; N. Ayalon – I. Weiss – H. Harari, *Artificial Insemination and Fertility in Israel* (רפואה וטרינרית, 16), 1959.

ש. הי.

ההפ׳ בצמחים אינה שונה מבחינה מהותית מן ההפ׳ בעולם החי.

באורגאניזמים הפרימיטיוויים עדיין דומה הגאמטה לכל תא אחר של הגוף, כלומר: היא מכילה גרעין, ציטופלאסמה עם כלורופלאסט (באצות!), חלליות, שוטטים, וכן היא מצויידת בדופן קשה למדי. במשך האוולוציה נצטמצמה הגאמטה הזכרית, בעיקרה, לגרעין או למסה גרעינית; אך השוטטים — שהיו מחוייבי־המציאות בצמחים הקדומים שוכני־המים — נשתמרו גם בגאמטה הזכרית של צמחי־יבשה מרובים (טחבים, שרכים וחלק של חשופי־זרע).

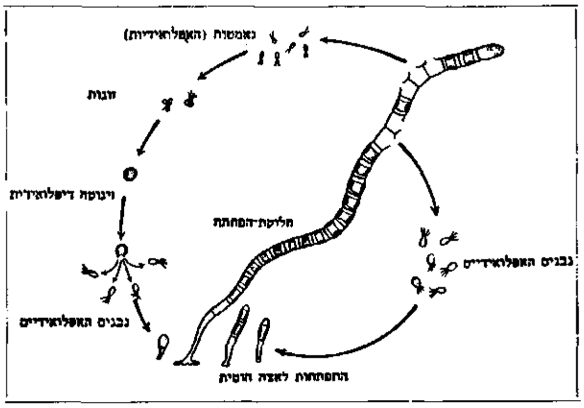
בהפ׳ בצמחים — ועכ"פ בקבוצות מסויימות של צמחים — פועל גורם **כימוטאקטי** של משיכת הגאמטות הזכריות (הספרמאטוזואידים) אל תא־הביצה. תופעה זו נתגלתה ביחוד בשרכים, בטחבים ובאצות. כבר ב1884 מצא פפר (ע"ע), שהארכיגוניות של השרך Pteridium aquilinum מפרישות חומצה L־מאלית לסביבתן המימית ושתנועת הספרמאטוזואידים מוכוונת ע"י מפל הריכוז של חומצה זו בתמיסה. לאחר מכן נמצאו בשרכים שונים השפעות מעין זו גם ע"י החומצות המסוטארטארית, המאלאית, המונוברום־סוקצינית ועוד, ולסוף הוברר כללי הקשר שבין המבנה הכימי ובין הפעילות הכימוטאקטית: החמרים הפעילים הם חומצות־C_4 דו־קארבוקסיליות, שמכילות הידרוקסיל בפחמן C_2 או C_3 או 2 הידרוכסילים בקונפיגוראציית־cis בשני הפחמנים הללו. בטחבים שונים, וכן בפטריות, תוארה השפעה כימוטאקטית של סוכרים ושל יונים אנאורגאניים מסויימים על ההפ׳; גם בצמחים עילאים תוארה תגובה כימוטאקטית במשיכת נחשוני־האבקנים לביציות בהשפעת סוכרים; באצות נמצאו אתרים, אסטרים, כהלים ופחמימנים שונים כפעילים; אך כל הממצאים הללו עדיין טעונים אישור. בתחילת שנות ה50 נתפרסמו מחקרים בדבר הורמוני־הפ׳ ספציפיים באצות, אך ממצאיהם לא אושרו ע"י חוקרים שחזרו על הניסויים.

מבחינת הדיפרנציאציה המורפולוגית שבין הגאמטות הזכריות והנקביות אפשר להבחין גם בצמחים בין שלושת הטיפוסים העיקריים של איזוגאמיה, אנאיזוגאמיה ואואוגאמיה (ר׳ למעלה, עמ׳ 101).

בצמחים הרבה (צמחים עילאים, טחביים, צמחים נמוכים מרובים) מלווה תהליך ההפ׳ **בחילוף־דורות**, שכולל שתי פאזות של התרבות וגטאטיווית: 1) **ספורופיט** — גוף־צמח, שמתפתח מזיגוטה ויוצר נבגים; 2) **גאמטופיט** — גוף־צמח, שמתפתח מנבג ויוצר גאמטות. מספרם

של הכרומוסומים מתמעט בתהליך יצירת הנבגים ומתכפל בשעת ההפ׳; מכאן שהספורופיט הוא דור דיפלואידי, והגאמטופיט — דור האפלואידי. דרגת התפתחותם של שני דורות אלה שונה במידה מרובה בצמחים השונים: ברוב הטחביים הגאמטופיט הוא המפותח; בשרכים יחס־הדורות הוא הפוך, והגאמטופיט קטן; בצמחים עילאים הוא מצטמצם ביותר ואין הוא נראה אלא באמצעות מיקרוסקופ. בטחבים ובשרכים מתפתחות הגאמטות (הזכרית והנקבית) על אותו גאמטופיט עצמו (הומותליזם) או על גאמטופיטים שונים (הטרותליזם). בצמחים בעלי־זרע מבחינים בין גאמטופיט זכרי לגאמטופיט נקבי, וכל אחד מהם מתפתח ממיקרוספורה או ממאקרוספורה; נבגים אלה עלולים להתפתח על אותו הספורופיט או על ספורופיטים שונים.

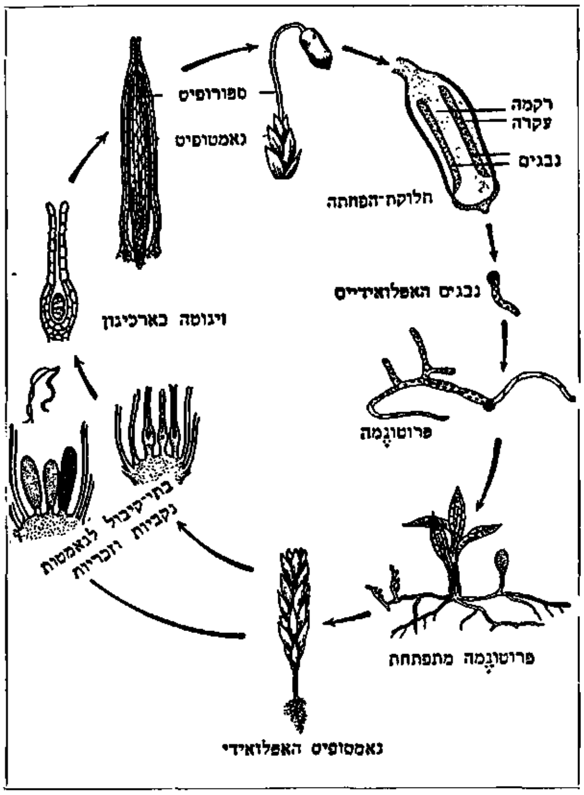
דוגמה לדרך פרימיטיוית של הפ׳ משמשת האצה החוטית הירוקה — Ulothrix. האצה היא האפלואידית, וכל תא מתאיה מוכשר ליצור או נבגים או גאמטות; האחרונות מצויידות בשוטטים וכולן שוות־צורה. גאמטות של אצה אחת מתלכדות עם גאמטות של אצה אחרת, ונוצרת זיגוטה. בשעת־הכושר חלה בזיגוטה חלוקת־הפחתה, שאחריה באה חלוקה רגילה, ומתקבלים 4 תאים. שלושה מהם מתנוונים, ואילו הרביעי ממשיך להתפתח ע״י חלוקה רגילה לאצה החוטית.



ציור 3. מחזור־החיים של האצה Ulothrix

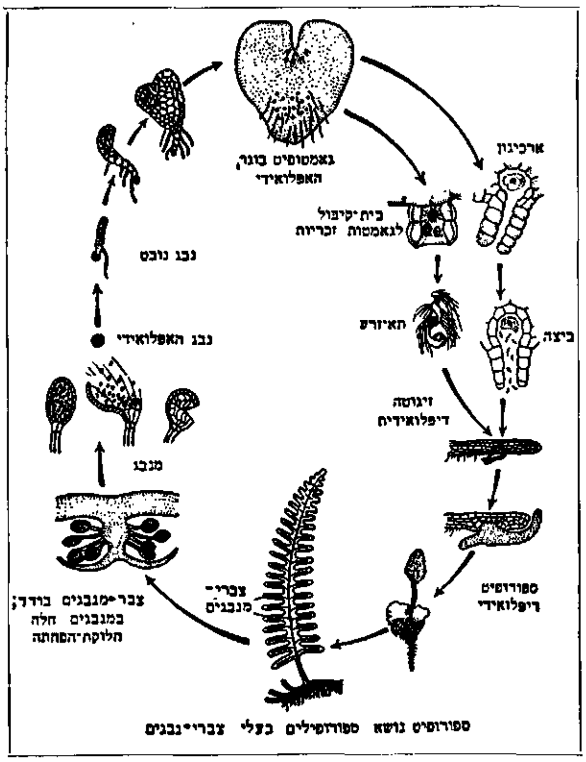
Ulothrix מייצגת חילוף־דורות מטיפוס ההאפלונט; האצה כולה היא הגאמטופיט, פרט לזיגוטה יחידת־התא, שהיא הספורופיט (ציור 3).

בטחבים (כגון החַבליל [Funaria]) מתפתח הצמח מנבג האפלואידי כגוף חוטי — הפרוטונֶמה, שממנה מתפתחים גבעולים, עלים, כעין שורש, וכן בתי־קיבול מיוחדים לגאמטות זכריות ונקביות; כל אלה משתייכים לגאמטופיט. הגאמטות הזכריות, בעלות השוטטים, מגיעות במים אל הגאמטה הנקבית (תא־הביצה), הנמצאת בתוך ארכיגון שצורתו כעין בקבוק. הזיגוטה הנוצרת נשארת בתוך הארכיגון, מוסיפה להתפתח על אותו הצמח, וממנה נוצרים חלקי־הצמח בעלי התאים הדיפלואידיים, כלומר — הספורופיט. בספורופיט כלולה קופסה ובה רקמה ספורוגנית, שתאיה עשויים להתחלק חלוקת־הפחתה וליצור נבגים האפלואידיים, שנובטים ומצמיחים גאמטופיט — וחוזר חלילה. נמצא, שהטחב כולל שני דורות מפותחים, האפלואידי ודיפלואידי; וזהו טיפוס ההאפלודיפלונט (ציור 4).



ציור 4. מחזור־החיים של טחב

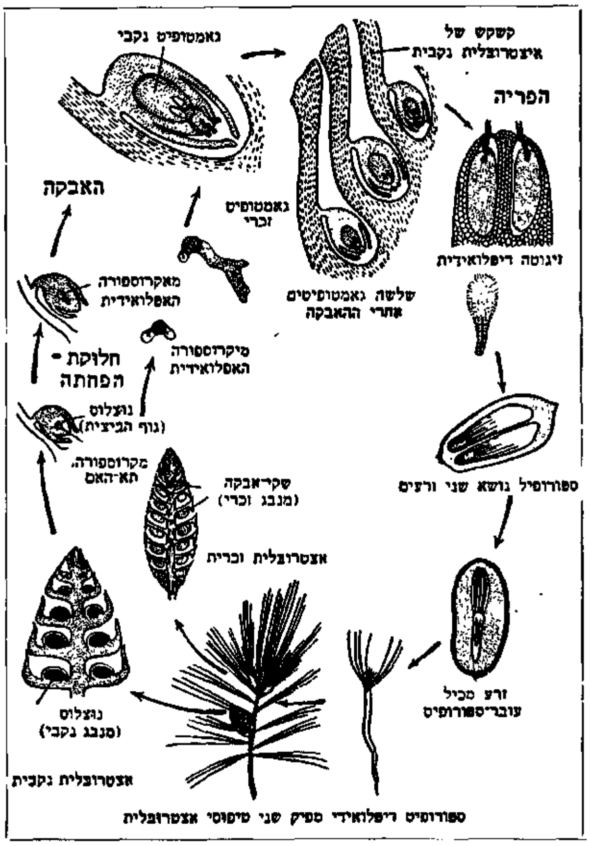
בשרכים (כגון השרכיה [Dryopteris]) נובט הנבג ומפתח גאמטופיט, שאינו עולה בגדלו על 4 ס״מ. הוא כולל, בין השאר, בתי־קיבול לגאמטות זכריות וארכיגונים, שכל אחד מהם מכיל תא־ביצה אחד. אחר ההפ׳ נוצרת הזיגוטה, ומתוכה צומח צמח־השרך, המכיל שרשים, גבעול בצורת קנה־שורש



ציור 5. מחזור־החיים של שרך

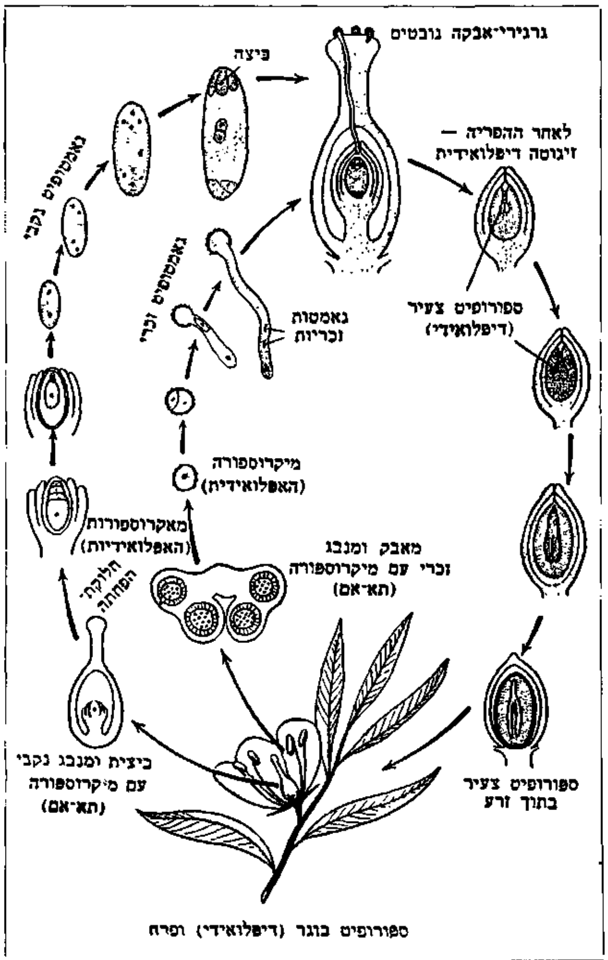
ועלים מנוצים גדולים, נושאי קופסות־נבגים בצידם התחתון; כל האברים הללו מהווים בצירופם את הספורופיט. גם כאן, איפוא, לפנינו שני דורות: גאמטופיט וספורופיט, אך הראשון הוא כמעט מיקרוסקופי, ואילו השני הוא צמח רב־שנתי גדול, ולפעמים גם שיח (ציור 5).

באורן (מֻחשופי־הזרע) שני גאמטופיטים — זכרי ונקבי. הזכרי מתחיל את התפתחותו עם נביטת גרגיר־האבקה (המיקרוספורה). בשלב מתקדם של התפתחותו הוא מכיל, בין השאר, תא־נחשון, עשוי כעין צינור או שק, ושני תאים גֶנֶראטיוויים, שהם־הם הגאמטות הזכריות. הללו נודדות לתוך הנחשון, ובעזרתו הן חודרות לתוך תא שק־העובר. הגאמטופיט הנקבי מתחיל גם הוא את התפתחותו בחלוקת התאים של הנבג הנקבי (המאקרוספורה), הוא תא שק־העובר. ממנו נוצרים, בין השאר, ארכיגונים, שלכל אחד מהם תא־ביצה אחד. לאחר שהגאמטות הזכריות מובאות בעזרת הנחשון אל תא שק־העובר, הן מתלכדות עם תאי־הביצה ונוצרות זיגוטות. מכאן ואילך — הדור הדיפלואידי או הספורופיט: הזיגוטה מתפתחת לעובר, שסופו להתפתח לעץ־אורן, שעם בגרותו מצמיח פרחים זכריים ואצטרובלים נקביים. נמצא, שהספורופיט כולל בעצם את עץ־האורן בכללו, ואילו הגאמטופיטים המיקרוסקופיים אינם מכילים בפועל אלא מספר מצומצם של תאים. מבחינת חילוף־הדורות האורן הוא, איפוא, דיפלונט (ציור 6).



ציור 6. מחזור־החיים של אורן

במכוסי־הזרע הגאמטופיט מצומצם במידה קיצונית ביותר, ומנגנון־ההפ׳ מורכב יותר. ברוב מכוסי־הזרע אין הגאמטופיט הזכרי, הנוצר מגרגיר־האבקה, מכיל אלא תא־נחשון ושני תאים וֶגֶטאטיוויים, שהם שתי הגאמטות הזכריות.



ציור 7. מחזור־החיים של מכוסה־הזרע

הגאמטופיט הנקבי, המתפתח מתא שק־העובר, מורכב יותר ומכיל 8 תאים, מהם תא־ביצה האפלואידי ושני גרעיני־תא, שמתלכדים זה עם זה ויוצרים את הגרעין המשני של העובר, שהוא דיפלואידי. גרגיר־האבקה, הנובט על גבי הצלקת של העלי, שולח את הנחשון דרך עמוד־העלי וחלל־השחלה אל תא שק־העובר. כאן משתחררות שתי הגאמטות של הנחשון: אחת מהן מתלכדת עם תא־הביצה, וע״י כך נוצרת זיגוטה דיפלואידית, שמתחלת להתפתח לעובר, והשניה מתלכדת עם הגרעין המשני של שק־העובר, ונוצר תא טריפלואידי, שממנו מתחיל להיווצר האנדוסְפֶּרם; לסוף הופך כל חלל־הביצית לזרע. הפ׳ כפולה זו היא הדבר המיוחד בהפריית מכוסי־הזרע. מבחינת חילוף־הדורות, גם כאן הצמחים הם דיפלונטים, אלא שהגאמטופיט הוא מצומצם ביותר (ציור 7).

מ. זהרי, עולם הצמחים, תשי״ד, 115–120; R. v. Wettstein, *Hndb. d. systematischen Botanik*, I–II, 1935[4]; Th. Weevers, *Fifty Years of Plant Physiology (Chron. Bot.*, 268–277), 1949; A.-L. Guyot, *La biologie végétale*, ch. V *(Fécondation)*, 1951; E. Büning, *Entwicklungs- u. Bewegungspsychologie d. Pflanze*, 1953; G. M. Smith, *Cryptogamic Botany*, I–II, 1955; E. Strassburger, *Lehrb. d. Botanik*, II, 1958[27].

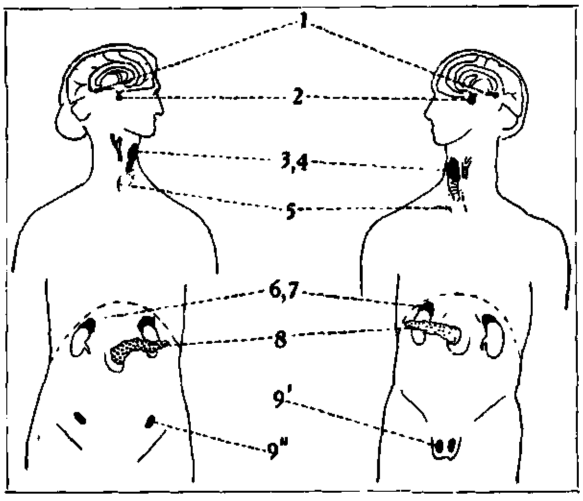
מ. ז.

הַפְרָשָׁה פְּנִימִית (ה״פ), בפיסיולוגיה — פעילותן של בלוטות מסויימות שונות בכל בעה״ח הרב־תאיים (ובכללם האדם), המייצרות חֳמרים סְפֶּציפיים — הורמונים; הללו מועברים מן הבלוטות אל נוזלי הגוף ורקמותיו

ומחוללים ברקמות ובאברים מסויימים, או אף בגוף כולו, תהליכים ביולוגיים מסויימים, או משפיעים על הקצב, העָצמה או הכיוון של תהליכים אלה. ההה"פ היא — בצד הפעילות העצבית — מנגנון קובע את הסֵדר, התיאום וההכוָנה של תהליכי־החיים באורגאניזם; היא בעלת השפעה מכרעת בעיצוב ההומֵאוסטַזה (ע"ע), בהשתלשלות הדורות וקיום המין, ובבע"ח עילאים — תנאי לקיום־החיים עצמו; השפעתה ניכרת מאד גם במציאות הפסיכית המשולבת במציאות הפיסיולוגית.

בלוטות ההה"פ („בלוטות אֶנדוֹקְרִיניוֹת", מיוו' ἔνδον, בפנים, ו κρίνω, מבדיל, מפריש) נבדלות מבלוטות (ע"ע) סתם בהעדר צינור־הובלה ופתח־הפרשה; לפיכך אף לא הוּכּרו ע"י האנאטומים במשך תקופה ארוכה כאברי־הפרשה. מוצרי בלוטות ההה"פ אינם מופיעים על פני שטחי־הפָנים של הגוף, אלא נקלטים ע"י נוזלי־הגוף שבהם טובלות הבלוטות, ובבע"ח בעלי מחזור סגור הם נספגים לתוך הנימיות העוטפות את בלוטות ההה"פ או חודרות לתוכן, ומגיעים עם מחזור־הדם לכל חלקי־הגוף. לפיכך אין לגלות קשר ישיר בין האיתור של בלוטות ההה"פ בגוף ובין האפשרות והאופן של פעילותן (ציור 1). בלוטות של ה"פ ניתָנות לעקירה ממקומן הטבעי בגוף ולשתילה במקומות אחֵרים — ואין דבר זה פוגע בהשפעתן.

כהורמונים (מיוו' ὁρμαίνω, מעודד) מוגדרים חמרים, שהם מיוצרים ע"י תאים מיוחדים במקומות מסויימים בגוף (להבדיל ממוצרי חילוף־החמרים של כל התאים), מועברים



ציור 1. בלוטות ההפרשה הפנימית בגבר ובאשה

1. אפיפיזה; 2. היפופיזה — קדמית ואחורית; 3, 4. בלוטות התריס ומצד־התריס; 5. תימוס; 6, 7. יותרת־הכליה (טוחה) — קליפה ולשד; 8. איי־לאנגרהאנס (בלבלב); 9. בלוטות־המין: '9 — אשך, "9 — שחלה

ע"י זרם־הדם לכל חלקיו ומשפיעים עליהם (או על חלקים מסויימים) לטובת האורגאניזם כולו.

על ה"פ והורמונים בבע"ח שלא מן היונקים — ע"ע: גלגול, עמ' 745—747; דבורים, עמ' 837/8; דג, דגים, עמ' 910; דוחיים, עמ' 113; זוחלים; חרקים; תולעים. על הורמונים צמחיים ע"ע הורמונים.

המחקר האנדוקרינולוגי או ההורמונולוגי עוסק בגילוי בלוטות של ה"פ בגוף, הכּרת הפונקציות שלהן וזיהוי הורמוניהן. ואלו הן התצפיות והמֶתודות המַנחות מחקר זה:

(1) נקודת־מוצא משמש במקרים הרבה גילוי שילובן של תופעות פאתולוגיות כלליות (ליקויים „קונסטיטוציוניים") בשינויי הפעילות ההפרשתית של אברים מסויימים. שינויים אלה מתבטאים בתת־פעילות (היפופונקציה) — עד כדי העדר־פעילות — או בפעילות־יתר (היפֶּרפונקציה), ושתי צורות־פעילות אלו עלולות להופיע הן בהשפעת גורמים פונקציונאליים והן בהשפעת גורמים מורפולוגיים: החלשה או הגברה של מנגנון־ההפעלה של הבלוטה (ר' להלן, עמ' 113); הרס הבלוטה או התהוות גידול. מן התוצאות של הפרעות אלו אפשר ללמוד על התיפקוד התקין של הבלוטה. (2) כריתת הבלוטה בבע"ח גוררת הופעת סימני מחלה, שהיא זהה עם מחלת תת־פעילות הבלוטה. (3) הליקויים שמחמת תת־פעילותה של הבלוטה או מחמת הריסתה באים על תיקונם ע"י שתילתה של בלוטה, שניטלה מבע"ה אחר ושהיא בעלת אותה פונקציה עצמה, בגוף הפגום, וכן נמנעות התוצאות של כריתת הבלוטה ע"י שתילתה במקום אחר באותו גוף; מכאן, שאין השפעתה התקינה של הבלוטה מותנית בחיבוריה האנאטומיים הטבעיים ובאיתורה בגוף — להבדיל מבלוטות ההפרשה החיצונית. (4) ליקויים אלה באים על תיקונם גם ע"י האכלת בעה"ח החולה את רקמת הבלוטה החסרה או תכשירים מוכנים ממנה או ע"י הזרקתם של תכשירים אלה לתוך הגוף. הצלחתם של ניסויים אלה מעידה, שאין הבלוטה פועלת כמבנה מורפולוגי מסויים אלא מכוחו של חומר כימי, שהוא מצוי ברקמתה. (5) ע"י מנות גדושות של תכשירים אלה ניתן להפיק בבע"ח תקין את התופעות האָפייניות לפעילות־יתר של הבלוטה. (6) משנקבעו תכונותיו הפיסיולוגיות של ההורמון, מבודדים אותו מרקמת־הבלוטה כחומר מוגדר ומהותו נקבעת ע"י המחקר הכימי. (7) ההורמון מופק בדרך הסינתֶזה. (8) על סמך מדידות כמותיות של העָצמה, הנודעת לפעולות ביולוגיות מסויימות של ההורמון, נקבע ריכוזו בדם, ברקָמות השונות ובתכשירים השונים ומוגדרת „יחידה בינלאומית", המציינת את הכמות של ההורמון הנקי המחוללת פעולה ביולוגית מסויימת.

ואלה הם האברים, שהוּכּרו בוודאות כבלוטות של ה"פ באדם וביונקים:

(1) ההיפופיזה (ע"ע), שמִן האונה הקדמית שלה בודדו עד עכשיו לכל הפחות 6 הורמונים מוגדרים בבירור, ומאונתה האחורית — 2; האונה האמצעית אינה פעילה, כנראה, ביונקים.

(2) בלוטת התריס (ע"ע תריס, בלוטת ה־; וע"ע בַּזֶדוֹ, מחלת־), שממנה הופקו 2 הורמונים.

(3) בלוטת מצד־התריס (ע"ע טֶטַניה), שההורמון שלה הופק לאחרונה.

(4) איי־הלַבלב, שמהם הופקו 2 הורמונים (ע"ע אינסולין; סכֶּרת).

(5) בלוטת יתרת־הכליה (הטוחה), שמקליפתה הוכנו 2 הורמונים (ע"ע אַדרֶנַלין), ואילו מלשדה — כ30 חמרים ספֶציפיים, שלכל הפחות 6 מהם הם בעלי פעילות הורמונאלית מוגדרת.

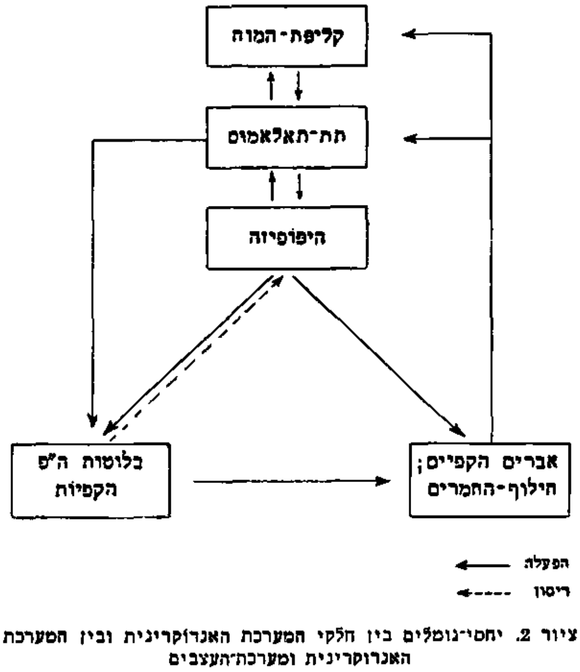
(6) בלוטות־המין — האשכים הם מקורו של הורמון־הזכרות; השחלות מפיקות מן הזקיק את הורמון־הנקבות ומן הגוף הצהוב את הורמון־ההריון (ע"ע הריון; מין; רביה).

(7) השליה, שממנה הופקו הורמונים דומים לקצתם של הורמוני (1) ו(6) (ע"ע הריון).

מסתבר, שגם האפיפיזה (ע"ע) והתימוס הם בלוטות של ה"פ, אלא שהורמוניהן עדיין אינם מוכרים ומהות הפעילות הפיסיולוגית שלהם אינה ברורה כל צרכה. מניחים אפשרות של פעילות אנדוקרינית גם במספר אברים אחרים: פקעת עורקי־הראש, הכבד, הטחול, הערמונית ועוד.

ההורמונים הכלולים בסעיפים (2), (5) ו(6) וחלק מן ההורמונים שב(1) הוכנו גם בדרך הסינתזה הכימית.

מבחינת המכאניזם של פעילותן בלוטות הה"פ הן אברים אוטונומיים, שאינם כפופים לרצון בעליהם, אך אין הן אברים אוטומאטיים: פעולתן היא בדרך כלל רפלקטורית, והגירוי המפעיל אותן הוא במקרים מסויימים עצבי, ואילו במקרים אחרים אין הבלוטה מייצרת את ההורמון שלה ומפרשת אותו אלא בהשפעתו של הורמון ספציפי, שבא מבלוטה אחרת; כמפעלת ומדרכת בלוטות אחרות של ה"פ מתגלית בעיקר ההיפופיזה (ע"ע), המשמשת מעין בלוטת־מרכז, שלגביה נראות בלוטות אחרות כאברי־ביצוע הקפיים. לפיכך אפשר לחלק את ההורמונים ל2 קבוצות: (1) הורמונים טרופיים או טרופיים (מיוו' τρόπος, כיוון, או τροφός, מזין) — המכוונים כלפי בלוטות אחרות של ה"פ ו„מזינים" אותן, ז"א מפעילים אותן להפרשת הורמוניהן; (2) הורמונים — שהרבה מהם מופרשים בהשפעתם של (1) — המשפיעים במישרים על ה„הקף", ז"א על רקמות או אברים שונים של הגוף ועל ראקציות מסויימות בגוף. אך קיימת גם השפעה חוזרת של הורמונים מן הקבוצה (2) על המקורות של ההורמונים הטרופיים, וכן יחסי־גומלים — סינרגיסטיים ואנטאגוניסטיים — בין פעולותיהם של הור־מונים שונים. נוסף על כך ניתנת ההיפופיזה להפעלה ישירה מצד התת־תאלאמוס, וגם שאר בלוטות הה"פ מושפעות ממערכת־העצבים האוטונומית; זו מקבלת השפעות מצד קליפת־המוח, שעליה חוזרים ופועלים גירויים מצד התהלי־כים בגוף כולו. בסופו של דבר נמצאת מערכת הוויסות ההורמונאלי משולבת במערכת הוויסות העצבי ומצטרפת עמה למנגנון הוויסות הכללי של תהליכי־החיים (ציור 2). נעשו אף נסיונות להסביר את ההבדלים הגזעיים ואת הבדלי ה„קונסטיטוציות" (לפי קרצ'מר) כהבדלים תורשתיים בהה"פ.



ציור 2. יחסי־גומלים בין חלקי המערכת האנדוקרינית ובין המערכת האנדוקרינית ומערכת־העצבים

יש הורמונים, שמציאותם בגוף הכרחית לקיום עצם חייו של הפרט, כגון הורמוני קליפת יתרת־הכליה; יש הורמונים, שהעדרם גורם שינויים קונסטיטוציוניים מעמיקים במבנה האורגאניזם או בחילוף־החמרים שלו, בלא למנוע כליל את עצם קיומו, כגון קצתם של הורמוני ההיפופיזה הקדמית, הורמוני בלוטת־התריס ואיי־הלבלב; יש הורמונים, שאין הגוף נזקק להם אלא במצבים מסויימים בחיים, כגון הורמוני לשד יתרת־הכליה וההיפופיזה האחורית; ויש הורמונים, שהם הכרחיים לרביה, ז"א לקיום המין, אך אינם הכרחיים לקיומו ולהתפתחותו של האורגאניזם הפרטי, כגון הורמוני־המין וקצת מהורמוני ההיפופיזה הקדמית.

ההורמונים אינם מצטרפים לקבוצה אחת מבחינת טיבם הכימי, אלא משתייכים הם לקבוצות שונות: מהם פרוטאינים (או גליקו־פרוטאידים) ופוליפפטידים — הורמוני ההיפופיזה, בלוטת מצד־התריס, איי־הלבלב; מהם סטרואידים — הורמוני המין וקליפת יתרת־הכליה; מהם חומצות אמיניות מכילות יוד — הורמוני בלוטת־התריס; מהם תולדי חומצות אמי־ניות — הורמוני לשד יתרת־הכליה. — מכאניזם־הפעולה של ההורמונים עדיין אינו ידוע. הם פועלים במנות זעירות ביותר: מהם שמחוללים אפקטים ביולוגיים ניכרים במנות של שברי מיליגראם — או אף שברי מיקרוגראם — בחיות־ניסוי ובאדם. לפיכך יש להניח, שפעולתם היא קאטאליטית, אך עדיין לא נמצאו ראקציות כימיות, שניכרה בהן השפעה של ההורמונים מחוץ לגוף. בכך נבדלים ההורמונים הבדל יסודי מן האנזימים (ע"ע), המופיעים כקאטאליזאטורים של ראקציות כימיות מוגדרות. מבחינה ביולוגית מתכטאת פעולת ההורמונים בשטחים נרחבים ביותר ובמנגנונים ותהליכים פיסיולוגיים שונים זה מזה תכלית שינוי. מבחינת אופן פעולתם הביולוגית של ההורמונים יש להבחין בהם 2 קבו־צות: (1) הורמונים שפעולתם היא רגעית וחולפת — תגובה על שינויים פתאומיים במצבו של האורגאניזם או בחילוף־החמרים שלו; (2) הורמונים שפעולתם היא איטית והשפעתם בת־קיים ומשתקפת בשינויים קונסטיטוציוניים באורגאניזם. הבחנה זו מקורה במקרים מסויימים בהבדלים במהירות, שבה נהרסים ההורמונים ע"י חימצון, או במהירות, שבה הם מופרשים מן הדם אל השתן. מן הסוג הראשון הם, למשל, האדרנאלין והאינסולין, מן הסוג השני — הורמוני ההיפופיזה ובלוטת־התריס.

מחמת השילוב ההדדי שבפעולותיהם של הורמונים שונים אין המחקר האנדוקרינולוגי בהפרעות הורמונאליות יכול להצטמצם בבדיקתה של בלוטה אחת בלבד, שהפעילות המופרעת מתייחסת לכאורה אליה, אלא יש להביא בחשבון גם את פעילותן של בלוטות אחרות של ה"פ, וכן את יחסי־הגומלים בין הורמונים ואנזימים מסויימים. ידועים מקרים של מחסור בהורמון מסויים בלא שנתמעטה פעילותה של הבלוטה המייצרת אותו; במקרים אלה לא נפגם כושר־הייצור של הבלוטה, אלא חל שינוי במערכת האנזימית, שגורם להכוונת הייצור לדרכים אחרות וליצירתם של חמרים אחרים, העשויים אף לגרום נזק לגוף. כן יש מצבים, שבהם מיוצר הורמון כראוי ע"י הבלוטה המתאמת.

בלוטות ה"פ והורמונים מוגדרים ביונקים (ובאדם)

בלוטה	הורמון	טיבו הכימי	פעולתו
היפופיזה: אונה קדמית	סומאטוטרופין	פרוטאין, מ. מ. 44,000	גדילה כללית
	תיראוטרופין	גליקופרוטאיד, מ. מ. 10,000	המרצת בלוטת־התריס
	אדרנוקורטיקו־טרופין (ACTH)	פוליפפטיד, 39 חומצות אמיניות	המרצת קליפת יותרת־הכליה
	גונאדוטרופין I	גליקופרוטאיד, מ. מ. 69,000	בשחלה — הבשלת הזקיק והפרשת אסטרוגנים; באשך — יצירת זרעונים
	גונאדוטרופין II	גליקופרוטאיד, מ. מ. 40,000 (כבש) 90,000 (חזיר)	בשחלה — הבשלת הגוף הצהוב באשך — הפרשת טסטוסטרון
	לאקטוטרופין (פרולאקטין)	פרוטאין, מ. מ. 33,000	בשחלה — הפרשת פרוגסטרון; הפעלת בלוטת־החלב
היפופיזה: אונה אחורית	אוכסיטוצין	אוקטאפפטיד	כיווץ הרחם במעוברת (צירי־לידה)
	ואזופרסין	אוקטאפפטיד	כיווץ נימי־הדם; ספיגת מים בצינוריות־הכליה
בלוטת־התריס	תירוכסין	חומצה אמינית	המרצת חילוף־החמרים החימצוני
	טרייוד־תירונין	חומצה אמינית	
בלוטת מצד־התריס	פאראתורמון	פרוטאין, 83 חומצות אמיניות, מ. מ. 9,500	ויסות רמת הסידן בדם
איי־הלבלב	אינסולין	פרוטאין, 51 חומצות אמיניות, מ. מ. 5,800	אחסנת גליקוגן בכבד ובשרירים; פוספורילאציה חימצוגית של הסוכר
	גלוקאגון	פרוטאין, 29 חומצות אמיניות מ. מ. 3,500	גליקוגנוליזה בכבד; סתירת פעולת האינסולין
יותרת־הכליה: קליפה	קורטיקוסטרואידים (קורטיקוסטרון, דסאוכסי־קורטיקוסטרון, קורטיזון, אנדרוגנים, ועוד)	סטרואידים (גופי־ C_{21}) (C_{19})	חילוף־חמרים של הסוכר; חילוף־חמרים של החלבון; מניעת הפרשת נתרן דרך הכליה; הפרשת אשלגן; ראקציית־„דחק"
יותרת־הכליה: לשד	אדרנאלין נוראדרנאלין	$C_9H_{13}O_3N$ $C_8H_{11}O_3N$	כעין הסימפאתיקוס
אשך	טסטוסטרון ואנדרוגנים אחרים	סטרואידים (גופי־ C_{19})	סימני־המין המשנים של הזכר
שחלה: זקיק	אסטראדיול ואסטרוגנים אחרים	סטרואידים (גופי־ C_{18})	סימני־המין המשנים של הנקבה; המחצה הראשונה של מחזור־הווסת
גוף צהוב	פרוגסטרון	סטרואיד (C_{21})	שיגשוג רירית־הרחם במחצה השניה של מחזור־הווסת ובהריון

אך אינו נהרס בקצב התקין ע״י אנזימים באברים אחרים, או שהוא נהרס בקצב מוגבר; במקרים אלה דומות התוצאות לתופעות של פעילות־יתר או של תת־פעילות של בלוטת ההה״פ הנדונה. בשנים האחרונות גוברת, למשל, הסברה, שמחלת־הסכרת אינה נגרמת תמיד ע״י התמעטותה של הפרשת האינסולין מאיי־הלבלב, אלא לפעמים ע״י שינויים במהירות, שבה הוא נהרס בכבד.

הטיפול במחלות הקשורות במנגנון האַנדוקריני הוא רבגוני ביותר ותלוי במוקד הראשוני של המחלה. למשל: במצבים מסויימים של מחסור בהורמון בלוטת־התריס, הריפוי ע״י תמציות מכילות הורמון זה הוא יעיל מאד — אם סיבת המחלה היא אי־ספיקתה של בלוטת־התריס מחמת גורמים גלומים בה עצמה; ואילו במחלה בעלת סימנים קליניים דומים, שנגרמת ע״י מחסור בהורמון התירֶאוֹטרופי — ז״א הורמון־ההיפופיזה, המעורר את בלוטת־התריס להפרשת ההורמונים שלה — טיפול בהורמון התירֶאוטרופי הוא עדיף. במקרים אחרים, שמתייחסים לעודף היצירה של הורמון מסויים, הטיפול המתאים הוא נתינת הורמון אחר, שיכול לעכב את הפרשת ההורמון הטרופי; התוצאה הסופית היא חזרה למצב של שיווי־המשקל התקין. ההורמונים, שהפרשתם מבלוטותיהם מופעלת ע״י הורמונים טרופיים המופרשים מן ההיפופיזה, עשויים עפ״ר במנות קטנות לעודד את הפרשתו של ההורמון הטרופי, ואילו בכמויות גדלות והולכות הם מעכבים את הפרשתו. במקרים אלה תלוי המצב האַנדוקרינולוגי ביחסי־כמויות מסובכים בין ההורמונים השונים. במקרים אחרים של פעילות־יתר של הורמונים מסויימים אפשר לטפל בהורמון, שפעולתו אנטאגוניסטית לפעולתם; למשל, בהפרעות מסויימות במחזור־הווסת, המיוחסות לעודף בהורמונים הנקביים, יש לטפל בהורמון הזכרי. במקרים של מחלות אנדוקריניות, שבהם אין הטיפול ההורמונאלי יעיל ביותר, נזקקים לעזרת הכירורגיה. למשל: במקרים מסויימים של מחלת בַּזֶדוֹ (ע״ע), שהיא תוצאה של פעילות־יתר של בלוטת־התריס, הטיפול הטוב ביותר הוא כריתת חלק של הבלוטה; במחלה שע״ש קושינג, שהיא תוצאה של תיפקוד־יתר של קליפות יתרות־הכליה, הריפוי המקובל היום הוא כריתתן של בלוטות אלו. השפעתו של המנגנון האנדוקריני ניכּרת בצורות מסויימות של מחלת הסרטן (ע״ע); למשל, סרטן הערמונית מושפע לטובה ע״י ההורמונים הנקביים, וכן ע״י הסירוס; מן הטיפולים היעילים בסרטן השד הוא כריתת השחלות. מכאן, ומניסויים מרובים אחרים, הוברר, שבמקרים מסויימים עשויים הורמונים מסויימים לגרום להחשת התפתחותו של הסרטן, ואילו הורמונים אחרים יכולים לעכב התפתחות זו, אע״פ שלא הוכח בשום מקרה, שההורמונים יכולים לגרום במישרים להתהוותו של סרטן באדם.

להורמונים השפעה מרובה גם על המצב הנפשי של האדם. תת־פעילות של בלוטת־התריס מלווה הפחתת הֵערוּת הנפשית והאינטליגנציה ומביאה במקרים קיצונים לידי קְרטיניזם, ואילו מסימניה של מחלת־באזֶדו — רגיזות ורגישות נפשית. פעילות־יתר של קליפת יתרת־הכליה עלולה לגרור מחלת־רוח, שריפוייה מותנה בהחזרת הרמה ההורמונאלית לתיקונה; תופעות דומות של הפרעות נפשיות נראו גם במקרים הרבה של טיפול קליני בקורטיזון, שהוא אחד מן ההורמונים של קליפת יתרת־הכליה. לעומת זה ידועה היטב השפעתם של מצבים נפשיים על המנגנון האנדוקריני: למשל, בנשים נתונות במתח נפשי נפסק לפעמים מחזור־הווסת. גם גורמים משפיעים על חושי הראיה והשמיעה עשויים לעורר את המנגנון האנדוקריני. דבר זה מנוצל, למשל, בחקלאות, שבה משתמשים בהארת הלול לשם הגברתה של הטלת־הביצים. גם שירת־הציפרים מעוררת את המנגנון הסֶכּסוּאֶלי במין שכנגד. העברת ההשפעות החיצוניות הללו מן המוח אל המנגנון האַנדוקריני נעשית דרך התתאלאמוס, המעורר את ההיפופיזה.

תולדות האַנדוקרינולוגיה. התופעות הכרוכות בסירוס בבע״ח ובאדם והמובנות לנו היום כתוצאות של העדר ההפרשה ההורמונאלית המינית, כבר היו ידועות בימי־קדם ותוארו בפרוטרוט ע״י אריסטו. אך ההוכחה הראשונה למציאותו של חומר מסויים, המופרש מאברי־המין הזכריים ומפעיל את סימני־המין המִשנים, לא ניתנה אלא ב1849 על־ידי ניסוייו של בֶּרטְהולד בתרנגולים מסורסים, שבבטנם נשתלו אשכים. מדע האנדוקרינולוגיה לא התפתח אלא מן המחצה השניה של המאה ה19 ואילך. בשנות ה50 גילה ת. אַדיסון (ע״ע) את המחלה הנקראת על שמו, שבה נגרמים התנוונות והרס לגוף כולו ע״י הריסתה של יתרת־הכליה. ב1855 טבע קְלוֹד בֶּרנַר (ע״ע) את מונח „הבלוטות ללא־מוצא״ או בלוטות ההה״פ. אך עבר דור נוסף קודם שהובנו המימצאים החדשים הללו כראוי. דחיפה נוספת למחקר בכיוון זה נתן ב1889 בְּרַאוּן־סֶקַר (ע״ע) על־ידי הניסויים שעשה בהזרקת תמצית מאשכי בע״ח לתוך גופו שלו; אע״פ שטעה (כפי שברור לנו כיום) בהערכת התוצאות של ניסוייו, עוררו ניסויים אלה את תשומת־לבם של החוקרים לתופעות ההה״פ. בשנות ה80 נתגלה (לראשונה ע״י הכירורג קוֹכר) הקשר שבין בלוטת־התריס ומחלת המיכּסֶדֶמה, וכן גילו מֶרינג ומינקובסקי את הקשר בין הלבלב והסכּרת. ב1894 הוכּרה הפעילות האנדוקרינית של יתרת־הכליה, וב1900—1903 בודד האַדְרֶנַלין (ע״י ג׳. ג׳. אֶבּל [ע״ע] וע״י טאקאמינה) ובוצעה הסינתזה שלו — כראשונה בין סִינתזות ההורמונים. ההתפתחות הגדולה של מחקר ההה״פ חלה אחר מלחמת־העולם I, עם הפקת האינסולין ע״י בַּנטינג ובֶּסְט, מחקריהם של אַשהַים וצוֹנדֶק בהורמונים הגונאדוטרופיים, של דויזי ורוז׳יצְ׳קה בהורמוני־המין, ובשנות ה30—40 — מחקריהם של קֶנְדל ורַיכשטַין בהורמוני קליפת יתרת־הכליה ושל הוּסַי בהורמוני ההיפופיזה. מכאן ואילך היתה האנדוקרינולוגיה אחד מן הענפים הראשיים בפיסיולוגיה.

מבחינת הביולוגיה העיונית יש באַנדוקרינולוגיה משום שיבה חלקית — במובן מסויים — אל מושגי־היסוד של תורת־הלֵחות (ה„מָרוֹת״; התורה ההומוראלית) העתיקה, לאחר שנדמה היה במאה ה19, שהופרכה כליל ע״י התורה התאיתית (הצֶלוּלארית) החדשה (ע״ע פיסיולוגיה). עכשיו מעידים התהליכים האַנדוקריניים שנתגלו, שאמנם קיימות בפיסיולוגיה הנורמאלית והפאתולוגית תופעות, שגורמיהן אינם כלולים במבנה של תאי־הרקמות כשהם לעצמם, אלא בהרכב של הנוזל (דם, לימפה) המרַווה רקמות אלו; לשון אחרת — תופעות, שגורמיהן אינם ניתנים להיקבע ע״י האנאטום או הפאתולוג אלא ע״י הכימאי בלבד.

A. Josefson, *Endokrine Drüsen u. inn. Sekretion*, 1924; A. Lipschütz, *Innere Sekretion u. Persönlichkeit*, 1928; W. Raab, *Die Drüsen mit inn. Sekretion*, 1937; R. G. Hoskins, *Endocrinology*, 1941; B. A. Houssay, *Hormones (Green's Currents in Biochem. Res.)*, 1946; H. Selye, *Textbook of Endocrinology*, 1947; A. Grollman, *Essentials*

of Endocrinology, 1947; F. Verzar, *Lehrb. d. inn. Sekretion*, 1947; R. Colin, *Les hormones*, 1948^{2}; F. A. Beach, *Hormones and Behaviour*, 1948; G. Pincus–K. M. Thimann (eds.), *The Hormones*, I–II, 1948–1950; A. Jores, *Klin. Endokrinologie*, 1949^{3}; W. v. Buddenbrock, *Vergl. Physiologie*, IV: *Hormone*, 1950; R. Abderhalden, *Die Hormone*, 1950^{2}; *Hormones* (Kirk-Othmer, *Encycl. of Chem. Technol.*, VII), 1951; Council of the Pharm. Soc. London, *Hormones: A Survey*, 1951; H. Zondek, *Die Krankheiten d. endokrinen Drüsen*, 1953; J. A. Russell, *The Endocrine System* (J. F. Fulton [ed.], *Textbook of Physiology*), 1955; C. A. Turner, *General Endocrinology*, 1956; L. J. Soffer, *Diseases of the Endocrine Glands*, 1956; Amer. Cancer Soc., *Endocrines and Cancer* (Abstr., Annual Scient. Session, Oct. 29/30), 1956; S. Zuckerman, *Hormones* (*Sci. Amer.*, 196, No 3), 1957; *Hormone* (*Ullmanns Encykl. d. techn. Chem.*, VIII), 1957^{3}; A. Labhart, *Klinik d. inn. Sekretion*, 1957; P. Rey, *Les hormones*, 1958^{7}; R. Kehl, *Les glandes endocrines*, 1959^{3}; A. Gorbman (ed.), *Comparative Endocrinology*, 1959; O. Haue, *Hormone: Einf. in ihre Chemie u. Biologie*, 1959; I. I. Geschwind, *Comparative Endocrinology*, 1959; R. Ammon–W. Dirscherl, *Fermente, Vitamine, Hormone*, I–III, 1960/1^{3}.

מ. פי. — י. ל.

הַפְשָׁטָה (יוו' ἀφαίρεσις; לאט' abstractio מ ab-trahere — „לסלק דבר־מה ממשהו" — הפרדה של מושג מכל שאר המושגים המלווים אותו — הגדרה של לוק, מסה על שכל האדם, II, י"ב, 1), הפעולה הרוחנית, שבאמצעותה אנו מגיעים מן המושג של הפרט (או מתפיסתו ע"י הסתכלות) אל המושג של המין, מן המוצג האינדיווידואלי אל המושג הספציפי.

בפילוסופיה. הבעיה של ההפ' נעשתה לראשונה אקטואלית בפולמוס בין הסופיסטים לבין סוקראטס־אפלטון. הסופיסטים טענו ליחסיות של האמת והסתמכו על היחסיות של החושים. מה שהוא מתוק לאחד מר לשני; ומה שמתוק לאדם כשהוא בריא נתפס על־ידיו לפעמים כמר כשהוא חולה. אין, איפוא, בנמצא אמת אוניוורסאלית; יש רק אמת זמנית־יחסית, המותנית ברושם החושי. לעומתם הטעים סוקראטס את הזהות של המושג המתמיד בכל השינויים. מעבר לחושנות החולפת ועוברת קיימת ההכרה השכלית, המיוסדת על המושגים, והמאתמאטיקה תוכיח.

אך כיצד נוצרת הכרה שכלית זו? אפלטון (ע"ע) לא ראה פתרון לשאלה זו אלא ע"י הנחת קיום עצמאי, נפרד, של ה„אידיאות". קודם לידתו של האדם, כשעדיין לא נמצאה נשמתו בגוף, הסתכלה נשמה זו באידיאות; המושגים נוצרים לאחר מכן באדם ע"י „זכירה".

אריסטו (ע"ע) הכיר בהבדל היסודי בין החושנות וההכרה השכלית, שהוטעם ע"י מורו אפלטון, אך עם זה טען, שההכרה השכלית תלויה בהכרה החושנית. כשחסר האדם הכרה חושנית, אי־אפשר שיתפתחו בו המושגים המתאימים. העיוור חסר מושגי־צבעים. אילו „הסתכל" במושגים אלה קודם לידתו, היה מכיר אותם הכרה כלשהי גם אחריה. שום דבר אינו קיים בשכל, שלא היה קיים קודם לכן בחושים. אך אין אריסטו רוצה לומר, שהפעולה החושנית עצמה כוללת את החשיבה הרוחנית. מן ההכרח להניח עיקר רוחני שונה מן החושני. האדם הוא יצור חושני ותבוני גם יחד. תומס מאקוינו (ע"ע), שפיתח את תורתו של אריסטו, הדגים את העניין ע"י השוואת האדם אל המלאכים: אלה האחרונים הם „שכלים" טהורים ואינם זקוקים לכלים חמריים כלל. לפיכך עוסקים המלאכים תמיד בחשיבה, והם מוכשרים לכך מטבע ברייתם, ואין להם צורך בתהליך ההפ' כדי שיוכלו לחשוב. לעומת זה יכול האדם לעלות מן ההכרה החושנית אל הרוחנית רק באמצעות ההפ' ורק לאחר שהכרתו החושנית הגיעה לידי שלמות מסויימת. יתר על כן: הוא זקוק לשיתוף־פעולה של החושני, היינו ל„פאנטאסמות" (φαντάσματα) החושניות, שמתוכן משחררת ההפ' את המושגים. כדי לחשוב על קו מאתמאטי טהור, שאין לו רוחב, חייבים אנו להעלות לפני דמיוננו את ה„פאנטאסמה" של פס צר או של חוט בעל רוחב קטן ביותר כיסוד לפעולת ההפ' (בתלות זו של שכלנו בפאנטאסמה החושנית ראה דונס סקוטוס [ע"ע] את פרי חטאו של אדם הראשון). אריסטו („על הנפש", ג', ז') קבע: „אין הנפש חושבת שום דבר בלי פאנטאסמה" (בתרגומו העברי של קאמינקה: „מושג־תופעה").

אנו מבצעים הפ' — מסביר אריסטו — כשאנו חושבים משהו על א', שהוא קשור בממשות אל ב', בלא אותו ב'. להסברת הנחתו מביא אריסטו משל מוזר („על הנפש", ג', ט'): הוא משווה את האופן, שבו תופסת מחשבתנו את המושגים „חרוּמָף" וסתם „שקוע"; אנו חושבים „שקוע" בלא הבשר. כך דן השכל בעזרת ההפ' בדברים, שכשלעצמם אינם נפרדים זה מזה, כאילו היו נפרדים.

מכאן אין להסיק, שהיצירות של ההפ' הן בדויות, כמו שמורה הנומינאליזם (ר' להלן). הצבע ללא דברים בעלי־צבע קיים רק בהפ', אך אין אנו רשאים לומר, שהצבע הוא משהו בדוי. כך מלמד הקונצפטואליזם של אריסטו, התופס עמדת־ביניים בין הרֵאליזם של אפלטון, המייחס למושגים קיום עצמאי, ובין הנומינאליזם, הרואה בהם יצירות־בדים של הלשון. תפיסת הדברים האינדיווידואליים בעזרת המושגים־שבהפ' היא בלתי־שלמה, אך אינה בלתי־אמיתית או בדויה.

כדי שנפשו של האדם, היצור הרוחני־גופני, תוכל לבצע את ההפ' ולהכיר את המושגים העל־חושיים בתוך הפאנטאסמות החושיות, זקוקה הנפש למתווך, כי הפאנטאסמות החושיות־גופניות אינן יכולות לפעול ישר על הרוח. מתווך זה הוא ה„שכל הפועל" (intellectus agens): הוא האור המאיר את הפאנטאסמות. הוא דומה לעין, שהיתה מאירה ורואה גם יחד (על האופן, שיש להסביר בו את תורתו של אריסטו על השכל הפועל, התעורר פולמוס רב ביה"ב בין אבן־רושד ותומאס מאקווינו [ראה על כך F. Brentano, Die Psychologie des Aristoteles, insbesondere seine Lehre vom νοῦς ποιητικός, 1867, ואת התיאור הברור מאד של הבעיה ושל חשיבותה להבנת ההפ' אצל V. Knauer, Grundlinien zur Aristotelisch-Thomistischen Psychologie, 1885, Kap. XII, XIII]).

לפי תפיסתם של אריסטו ותומאס, אין ההפ' עצמה הכרה. היא משחררת את המושגים השקועים בתוך הדברים (בניגוד לאפלטון!) מן הפאנטאסמות ומצגת אותם לפני השכל, כהקדמה להכרה; אח"כ חודרת ההכרה אל המושגים, דנה עליהם ויוצרת את המדע.

לדעתם של אריסטו ותומאס אין צורך בדברים הרבה, כדי לבצע את ההפ'; מספיק דבר אחד כמצע להפ'. בניגוד לכך מורות כמה מן התורות החדשות, ביחוד בהשפעתם של שיקולים פסיכולוגיים מֻטעים, שהמושגים המופשטים נוצרים מתוך סיכום והבלטה של תכונות משותפות לדברים הרבה, ושהמושג הנרכש ע"י ההפ' עולה במופשטותו במידה שמספרם של הדברים המיוצגים ע"י ההפ' גדול יותר.

מלחמת־הנומינאליזם בהפ׳. הקיצוניות של ה„רֵאליזם" האפלטוני, שראה את המושגים כישויות מטאפיסיות קיימות בפני עצמן, הביאה לידי קיצוניות מנוגדת לה: הנומינליזם (ע״ע), הכופר אף בקיום ה ג י ו נ י של המושגים. הנומינאליזם מנסה להבין את אפני־הביטוי, שבהם מתלבשים מושגים מופשטים, כקיצורי־לשון בלבד, בעוד שלאמיתו של דבר, מתכוון המדבר אל עצמים אינדיווידואליים. למשל: משפט, שאומר דבר־מה על „המספר 2", יש להבינו כמכוון לזוג (או לזוגות) של עצמים מוחָשים, וכד׳. אין שום דבר כללי מחוץ ל ש מ ו ת הכלליים, ואלה מספיקים כדי להסביר את התיפקודים, שאותם מייחסים למושגים מופשטים, כביכול. לפי הנומינאליזם אין מקום להפ׳; יש רק הסתכלויות אינדיווידואליות. במקום תיפקודי ההפ׳ באה ת ש ו מ ת ־ ה ל ב. כשניתנת לנו, למשל, צורה מסויימת, כגון משולש, יכולים אנו ל ש י ם ל ב לדבר, שלפנינו צורת משולש, בלא להתחשב בתכונות המיוחדות של צורה זו דוקה. כך טען ברקלי, כדי לבסס את הנומינאליזם שלו (מבוא ל„עקרונות", סעיף 16), בעוד שקודמו, לוק, החזיק בתורת ההפ׳, אלא שראה קושי בעובדה, שהמשולש ה מ ו פ ש ט הוא גם ישר־זווית וגם קהה־זווית וגם חד־זווית, ואינו לא זה ולא זה ולא זה. לפי ברקלי אין כאן קושי: קווים מסויימים מתבלטים ע״י ת ש ו מ ת ־ ה ל ב. בעקבותיו הלכו, במידה מסויימת, הנומינאליסטים החדשים: יום, ספנסר, מיל, ועוד. בין הפילוסופים הגרמניים של המאה ה19 נטה ברנטנו (ע״ע), בתקופה השניה של יצירתו הפילוסופית, לצורה מסוייגת של נומינאליזם כשטען, שהשמות הנקראים abstracta (כגון צדק, גודל, אודם, שווין) אינם אלא יצירי־הלשון ואין מושגים מתאימים להם, ואילו שמות כמו צדיק, גדול, אדום, שווה הם מושגים אמיתיים. הוויכוח המעמיק ביותר עם הנומינאליזם בזמן האחרון נמצא בספרו של הוסרל (ע״ע): Logische Untersuchungen (II², 1913, 106—224). הוסרל משתדל להראות, ש„מושאים אידיאליים" הם נשואים אמיתיים (echte Prädikate), כגון „המספר 4 הוא מספר זוגי", ובמובן זה הם „קיימים", אע״פ שאינם „ממשיים" כמו שהורה אפלטון. אנו נבין, טען, את המהות האמיתית של ההפ׳ כשניווכח, שקיימת „התכַּוְנוּת ספציפית" (Intention, Meinen), שונה במהותה מן ה„התכוונות האינדיווידואלית". בהתאם לכך הגדיר הוסרל את ההפ׳ כ„אופן־תודעה, שבו נעשה לנו הספציפי מושא במקום האינדיווידואלי" (שם, עמ׳ 107). — בתורת ההיגיון החדישה הופיע המונח „הגדרה שבהפשטה" (definition by abstraction): כשניתן יחס סימטרי־עובר (transient) R בין האברים ...a, b, c, נוכל לבטא את הקשר בין אברים אלה גם ע״י מה שנניח מהות (בדויה?) חדשה Z כקשורה בכל האברים של הסדרה ...a, b, c ע״י יחס מסויים S, שהוא אי־סימטרי וחד־רב־ערכי. Z מוגדר במקרה זה ע״י „הגדרה שבהפשטה" והוא נועד לקצר את הביטוי הלשוני המסובך.

ש. ה. ברגמן, מבוא לתורת־ההכרה, ת״ש, עמ׳ 109 (על עמדת ברנטאנו), והספרות בהערות, עמ׳ 118; הנ״ל, מבוא לתורת־ההגיון, תשי״ג, פרק ב׳, ור׳ שם, עמ׳ 155, פרטים על הוויכוח מסביב ל„הגדרה שבהפשטה"; E. Cassirer, *Substanzbegriff u. Funktionsbegriff*, 1910; id., *Philosophie d. symbol. Formen*, III. 3, 1929; M. Brod – F. Weltsch, *Anschauung und Begriff*, 1913; F. Brentano, *Wahrheit u. Evidenz*, 1930; W. V. Quine, *Designation and Existence (Journal of Philosophy)*, 1939; id., *Mathem. Logic*, 1940; G. Fausti, *Teoria dell' astrazione*, 1947.

ש. ה. ב.

ב פ ס י כ ו ל ו ג י ה. הפסיכולוגיה האינטרוספקטיווית נהגה להטעים את חשיבותם של תהליכי הניסיון הסובייקטיווי בהתהוותה של ההפ׳. אך האינטרוספקציה כמתודה לחקר הניסיון שוב אינה נחשבת כיום לדרך מדעית בדוקה. כן הוכח ע״י מחקרים אֶכּספרימנטאליים, שיצירתם של מושגים והשימוש בהם קיימים אף בלא מודָעות. לפיכך מוטעמות כיום הבחינות התיפקודיות של ההפ׳. לפי הגדרה בּיהֵיוויוריסטית, ההפ׳ היא תהליך של קביעת תגובה לאספקטים מסויימים של מצב פסיכולוגי כולל. לגישה זו, שלאמיתו של דבר היא מזהה את ההפ׳ עם למידת־הבחנה (discrimination learning) רגילה, מתנגדים פסיכולוגים הרבה (ביחוד גולדשטיין), הטוענים להפרדה איכותית בין התנהגות בדרגה קונקרטית ובין התנהגות ברמה מופשטת. בהפ׳ ממש התגובות הן, לדעתם, סימנים או סמלים ליחסים ותבניות ולא לתכונות הפיסיות של הגירוי הקיים בתפיסה המידית דוקה. הַמְפרי ואחרים מציעים להבחין בין הפ׳, שבה נוצר המושג האינדיווידואלי, ובין הכללה, שבעזרתה מתהווה המושג הלוגי.

הגישה המכאניסטית של הפסיכולוגיה האסוציאטיוויסטית הוכחה כבלתי־מַספקת להסברת ההפ׳ ונציגה המובהק, וילהלם וונט, סבר, שאין תהליכי־הכרה גבוהים ניתנים לחקירה אֶכּספרימנטאלית. אסכולת־וירצבורג בהנהגת אוסואלד קילְפֶּה כללה לראשונה במחקריה את ההפ׳ והיתוותה מתודות אֶכּספרימנטאליות לחקירתה. היא הוכיחה את מציאותם של מוצגים סוגיים (images) (בניגוד לדעתם של הנומינאליסטים), אך עפ״ר נמצאו תהליכי־ההפ׳ „ריקים" מתכָנים סֶנסוריים ותוארו ע״י אנשי האסכולה כמצבי־מודָעות בלתי־אמצעיים. הם גם הצביעו על הקשר בין ההפ׳ והמשימה (Aufgabe). קילפֶּה הבחין בין הפ׳ חיובית (הטעמת בחינות מסויימות של הגירוי בתודעה) ושלילית (התעלמות מבחינות בלתי־מהותיות). ההפ׳ השלילית תוארה כתהליך פעיל של עכבה (inhibition) בזיכרון.

אַך (ע״ע) הרחיב את עבודתו של קילפה והבחין שלושה סוגים של הפ׳: 1. אסוציאטיווית — תהליך מכאני של חיזוק אסוציאציות מהותיות; 2. מְכֻוֶּנֶת — חלק מן „המגמות הקובעות" במשימה; 3. אסוציאטיווית־מְכֻוונת, שהיא מיזוגן של שתי ההפ" הקודמות ומאפשרת יצירת אידיאה כללית ע״י קישור של סימן מילולי למאורע נפשי. אוטו זֶלץ דחה את ההפרדה בין אסוציאציות ובין משימה וראה בהפ׳ תוצאה של משימה אחדותית הגורמת למחשבה תכליתית (determination) ולמודעות סכמאטית של עובדת־יחסים. לדעתו, קיימת נטיה טבעית לסגירת הפרצות הלוגיות או הפיסיות שבין חלקיה הנתונים של כל בעיה ולצירופם של חלקים אלה לקומפלכּס באמצעותן של אופֶּראציות מֶנטאליות („אמצעים"), שהן נטולות מקומפלכּס אחר. פעולה מורכבת זו נעשית ע״י צְפיה סכמאטית של הפתרון (O. Selz, Über die Gesetze des geordneten Denkverlaufes, 1913). אסכולת־התבנית, שאף היא כללה בהסברת התהליך של פתרון־בעיות את עקרון הצְפיה הסכמאטית וסגירת הפרָצות, הטעימה בהפ׳ את יסוד היצירה והחידוש והִצביעה על מכאניזמים נוספים, כגון אירגון חלקיו של שדה־הניסיון מחדש והעברת מרכז־הכובד (recentring) של התפיסה או החשיבה מחלק אחד לשני.

את המחקר האֶכּספרימנטאלי של ההפ׳ בעשרות־השנים האחרונות מציינים גישה אוביקטיווית ושימוש משני באינטרוספקציה. הנושא העיקרי במחקרים הוא אופן הרכישה של

מושגי מחלקה (class concepts) במבוגרים. מתברר, שהתהליך השכיח ביותר בהפ׳ הוא של ניסיון וטעיה (trial and error) — תהליך, שעלול ללבוש צורה של מאניפולאציה תפיסתית עיוורת או של התנהגות פעילה ומכוונת בהעלאת השערות ובדיקתן. תכופות מגיעים יחידים להפ׳ והכללה מתוך חדירה מידית לבעיה (בינה = insight). המוטיוואציה מחזקת ומכוונת את תהליכי ההפ׳, אך בעָצמה גבוהה עלולה היא לשמש להם מכשול. קיים מיתאם בין כשָרים לשוניים והפ׳, אך מחקרים באינטליגנציה הוכיחו, שאין שני אלה זהים.

ז׳ן פִּיָזֶ׳ה (ע״ע) חקר את דרכי היווצרותם של מושגים יסודיים (כגון מרחב, זמן, מספר וכד׳) ותהליכי־חשיבה מופ־שטים של יחסים לוגיים בגיל־הילדות, שקרא להם בשם „אופֶּראציות" ו„תְּקבוצות" (groupings), והגיע לידי יצירת תֶאוריה גֶנֶטית של החשיבה, שלפיה מתפתח כוח־ההפ׳ של הילד בהדרגה מתוך ההַפְנָמָה של הפעולות הסֶנסוֹרִי־מוטוריות והמאניפולאציות בעצמים מוחשים.

קוֹרֶלאטים פיסיולוגיים. הפסיכולוגיה המבנית קבעה תחושות ומוצגים קינֶסטאטיים כבסיס לחשיבה מופשטת. הביהיוויוריסטים הראשונים זיהו הפ׳ עם דיבור פנימי. מח־קרים אוביקטיוויים מצאו, שתהליך־החשיבה מלווה בתהליך של פעילות שרירית, אך רובם של החוקרים מתנגד לזיהויים של תהליכים אלה. ק. ס. לַשְׁלִי סבור, שבמערכת־העצבים קיימים מכאניזמי אירגון ואינטגראציה, שמעוררים בכל מצב תגובה ליסודות מסויימים דוקה, ולא לאחרים.

בניסויים, שנעשו בבע״ח ובבני־אדם נזוקי־מוח (בעיקר באונות הקדמיות), נמצאה ירידה בכושר ההפ׳. גולדשטיין הגיע מתוך כך לידי הבחנה בין שתי רמות־תיפקוד; באחת מהן פועלת הגישה הקונקרטית ובשניה המופשטת. הוא שי־ער, ש ח ר ד ה פוגמת בגישה המופשטת — אף אם לא באותה מידה שפוגע בה נזק במות. מחקרים הראו ירידה בכושר ההפ׳ גם בסכיזופרניים, אע״פ שמחלתם נחשבת כפונקציונאלית ולא כאורגאנית.

ה פ׳ ב ב ע ״ ח. תוֹרְנְדייק והביהֵיוויוריסטים נטו לשלול את מציאותה של ההפ׳ בבע״ח. אך מחקרים מרובים גילו בחיות התנהגות, שמחייבת את הנחת קיומם של תהליכים גבוהים. לַשְׁלִי טען, שאף עכברים מגיבים לבחינות מופשטות במצב, ולא לפארטיקולאריות. ה. פ. הַרלו הראה, שקופים יכולים לפתח כושר־הפ׳ גבוה ע״י אימון ממושך וחוזר במאות בעיות בעלות עקרון משותף.

E. G. Boring, *A History of Exp. Psych.*, 1929; K. S. Lashley, *Learning* (in *Murchison's Handbook of Gen. Exp. Psych.*, 1929); K. Goldstein & M. Sheerer, *Abstract and Concrete Behavior* (in *Psych. Mon.*, 1941, 53); H. F. Harlow, *The Formation of Learning Sets* (in *Psych. Rev.*, 1949, 51–65); G. Humphrey, *Thinking*, 1951; R. Leeper, *Cognitive Processes* (in *Steven's Handbook of Exp. Psych.*, 1951); W. E. Vinocke, *The Psych. of Thinking*, 1952; J. Piaget, *Logic & Psych.*, 1953; H. Bruner et al., *A Study of Thinking*, 1956; C. E. Osgood, *Methods & Theory in Experimental Psychology*, 1958, ch. 15.

א. מ.

הַצָּבָה (substitution), במאתמאטיקה ובלוגיקה — תהליך של הסקת מסקנות, שהוא כרוך בהחלפות של ביטויים בביטויים אחרים. לאמיתו של דבר, כולל המונח הצ׳, לכל הפחות, שלושה סוגים של תהליכים: (א) הסקה מן הכלל על הפרט או ממשפט כללי יותר על משפט כללי פחות — אם משפט מסויים נכון לגבי כל אבר a של קבוצה A, הוא נכון גם לגבי אבר מסויים a_0 של A וגם לגבי כל אבר של חלק שרירותי B של A; תהליך־הסקה זה נקרא הצ׳ לגבי המשתנה החפשי a; (ב) הצ׳ לגבי משתנים קשורים (משתנים רצים) — הצ׳, שאינה אלא „שינוי־שֵׁם" של ביטויים שמופיעים בתוך ביטוי מסויים; אעפ״כ היא מכשיר חשוב במאתמאטיקה, וביחוד בחשבון האינטֶגראלי; (ג) החלפה של ביטויים בביטויים אֶקוויוואלֶנטיים (או ביטויים שמסמנים אותו דבר עצמו). — אפילו במסגרת כל אחד משלושת הסוגים הללו אין לעקרון־ההצ׳ ניסוח מדוייק אחיד, אלא ניסוחו המדוייק מתחלף לפי ההקשר.

ס ו ג (א). בעקרון זה משתמשים בהצבת ערכים מספריים קבועים במקום משתנים בנוסחה כללית. למשל: מה יהיה ערכן של שתי לירות אחר שנתיים בריבית שנתית של 20%? התשובה מתקבלת מן הנוסחה:

$$V = (1 + I)^n P$$

ע״י החצ״ $P = 2, \quad I = \frac{1}{5}, \quad n = 2$

ומכאן — $V = 2.88$ ל״י.

עקרון זה מופיע גם בלוגיקה המאתמאטית בצורות שונות, הכל לפי המערכות הפורמאליות השונות של הלוגיקה. למשל: בחשבון־המשפטים, שהוא מערכת פורמאלית של הלוגיקה המטפלת בהרכבים שונים של משפטים, המשפט

$$(p \rightarrow q) \rightarrow (\bar{p} \rightarrow \bar{q}) \quad (1)$$

(p ו־q — משפטים כל־שהם; → מסמן „גורר אחריו", $\bar{p}$ מסמן „p לא נכון")

הוא ט ו ט ו ל ו ג י ה, ז״א, הוא נכון תמיד (לכל p ו־q), ו־p ו־q נקראים משתנים משפטיים (חפשים). עכשיו נסמן ב־P טוטולוגיה, שבה מופיע p כאחד מן המשתנים המשפטיים, וב־R (שאינו צריך להיות טוטולוגיה) נסמן הרכב כלשהו של משתנים משפטיים. עקרון־ההצ׳ היסודי של חשבון־המשפטים אומר: אם נציב ב־P את R במקום p באופן חד־זמני בכל מקום שבו מופיע p ב־P, נחזור ונקבל טוטו־לוגיה. למשל: אם ב־(1) נציב $p \rightarrow r$ במקום p באופן חד־זמני בכל מקום שבו מופיע p ב־(1), נקבל את הטוטולוגיה:

$$((p \rightarrow r) \rightarrow q) \rightarrow (\overline{(p \rightarrow r)} \rightarrow \bar{q}).$$

עקרון זה לא זו בלבד שהוא מוליך ממשפטים נכונים למשפטים נכונים, אלא שחשיבותו העיקרית היא — שממנו, מתהליך־הסקה אחר (מודוס פוֹנֶנְס [modus ponens]) וממספר מצומצם של טוטולוגיות מסויימות — האכסיומות של חשבון־המשפטים — ניתן להסיק את כל הטוטולוגיות. — עקרונות־הצ׳ דומים לזה של חשבון־המשפטים קיימים לגבי מערכות פורמאליות של הלוגיקה, שהן מקיפות יותר מחשבון־המשפטים, אלא שניסוחן המדוייק הוא מסובך יותר.

ס ו ג (ב). מקרה טריוויאלי, אבל טיפוסי, של שימוש בעקרון־הצ׳ מסוג זה הוא עקרון השינוי האלפביתי של משתנה קשור. נניח, למשל, משפט p(x), שהמשתנה x שבו יכול להשתנות על קבוצה מסויימת X (דוגמה לכך — X כקבוצת כל חברי האו״ם, המשפט: „ל־x אוכלוסיה מרובה מ־5,000,000"), ונעמיד זה מול זה את המשפטים (2) ו־(3):

(2) „קיים x ב־X, שלגביו p(x) נכון";

(3) „קיים y ב־Y, שלגביו p(y) נכון".

עקרון־ההצ׳ (ב) קובע, ש־(2) אֶקוויוואלֶנטי ל־(3), ז״א ש־(2) נכון אם — ורק אם — (3) נכון. בניגוד למה שנמצא ב־(א), אין (3) נבדל מ־(2) אלא בסימון בלבד, ולא בתוכן. בניסוח

כללי יותר: אם Y היא קבוצה וf פונקציה מY על X (ע"ע העתקה), נמצא המשפט (2) אֶקוויוואלֶנטי למשפט (4):

(4) „קיים y בY, שלגביו $p(f(y))$ נכון".

(3) מתקבל מ(2) ע"י ההצ' $x = y$; (4) מתקבל מ(2) ע"י ההצ' $x = f(y)$.

דוגמות של תהליכים אהידי סוג באנא־ליזה המאתמאטית. אם Y הוא קטע סגור בעל הקצוות a וb (ז"א, Y הוא קבוצת כל המספרים, שלגביהם קיים $a \leqq y \leqq b$), X — גם הוא קטע סגור, f — פונקציה מונו־טונית, שמַעברת את Y על X, p — פונקציה מספרית רציפה, שמוגדרת על X, יש תוקף לחוק:

$$\max_X p(x) = \max_Y p(f(y)) \quad (5)$$

כמו־כן קיים חוק־הצ' בשביל אינטֶגראלים מוגבלים:

$$\int_{\wedge} p(x)dx = \int_Y p(f(y))df(y) \quad (6)$$

(5) ו(6) התקבלו ע"י ההצ' $x = f(y)$. אם $f(y)$ היא גם בעלת נגזרת רצופה, אפשר לנסח את (6) בצורת (7):

$$\int_{f(a)}^{f(b)} p(x)dx = \int_a^b p(f(y))f'(y)dy \quad (7)$$

החוק (7) הוא אחד מן המכשירים היסודיים לביצוע אינטֶ־גראציות. למשל: אם $p(x)$ הוא פונקציה ראציונאלית ב$\cos x$ ו$\sin x$, ואם נציב $f(y) = 2 \text{ arc tg } y$, תהא $p(f(y))f'(y)$ פונקציה ראציונאלית, שאפשר לסַכמה בשיטת השברים החלקיים. אם X וY הם תחומים n־ממדיים וf היא פונקציה n־ממדית, שמעברת את X על Y באופן חד־חד־ערכי ושכל נגזרותיה קיימות ורציפות בY ושהדֶטֶרמינַנטה (ע"ע) היעקוביאנית שלה $\delta f/\delta y$ שונה מאפס בY, עדיין (6) בתָקפה עומדת. במקרה זה אפשר גם לכתוב $(\delta f/\delta y)dy$ במקום $df(y)$ ב(6).

סוג (ג). גם בעקרון זה משתמשים כמעט בכל הוכחה מאתמאטית. אֶוקלידס כבר ניסח עקרונות מסוג זה באכּס־יוֹמוֹת שלו: „אם מוסיפים שווים לשווים, מקבלים שווים", וכד'. בדרך־כלל: אם $F(g)$ הוא ביטוי שמכיל ביטוי g, ואם $h = g$, שווה הביטוי $F(h)$, שמתקבל ע"י הצבת h במקום g, ל$F(g)$. גם בלוגיקה המאתמאטית מופיעים עקרונות כאלה — כמשפטים שאפשר להוכיחם, ולא בגדר אכְּסיוֹמות כְּעקרונות שמסוג (א). בחשבון־המשפטים, למשל, אפשר להוכיח עקרון דומה לזה, אלא שיש לגרוס „אֶקוויוואַ־לֶנציה" במקום „שוויון".

E. Landau, *Einführung in d. Differentialrechnung u. Integralrechnung*, 1934, 261–262; G. E. F. Sherwood – A. E. Taylor, *Calculus*, 1946, 281–300; D. V. Widder, *Advanced Calculus*, 1947, 126–152, 205–206; A. Church, *Introduction to Mathematical Logic*, 1956, 101, 157–158, 172, 190–195, 218, 289–290, 297–298.

ר. ג'. א.

הַצְבָּעָה, ע"ע בְּחִירוֹת.

הַצֹּהַ"ר, ע"ע רֶוִיזְיוֹנִיסְטִים.

הַצְהָרַת־בַּלְפוּר (הצ"ב), הצהרה בריטית של אהדה לשאי־פות הציוניות, שנמסרה ללורד ליאונל ולטר רוטשילד ע"י ארתור ג'ימז בלפור (ע"ע), בתוקף תפקידו כמיניסטר־החוץ של בריטניה, במכתב הבא מיום 2 בנובמבר 1917, שנתפרסם ברבים שבוע ימים לאחר מכן:

„בעונג רב אני מוסר לך, בשם ממשלת הוד־מלכותו, את ההצהרה הבאה של אהדה לשאיפות הציוניות היהודיות, שהוגשה לקאבינט ואושרה על־ידיו:

‚ממשלת הוד־מלכותו רואה בעין יפה את ייסודו של בית לאומי לעם היהודי בארץ־ישראל ותפעל במיטב מאמציה להקלת השגתה של מטרה זו, מתוך הנחה ברורה, שלא ייעשה שום דבר העלול לפגוע בזכויות האזרחיות והדתיות של העדות הלא־יהודיות, הקיימות בארץ־ישראל, או בזכויותיהם ובמעמדם המדיני של היהודים באיזו ארץ אחרת'.

אכיר לך תודה, אם תביא הצהרה זו לידיעתה של הפדראציה הציונית".

שמו של באלפור קשור בצדק בהצהרה, אך עם כל תמיכתו הנלהבת בה — נשארה ההחלטה הסופית על פירסומה בידי קאבינט־המלחמה, שנתן את אישורו לה מתוך מדיניות שקולה.

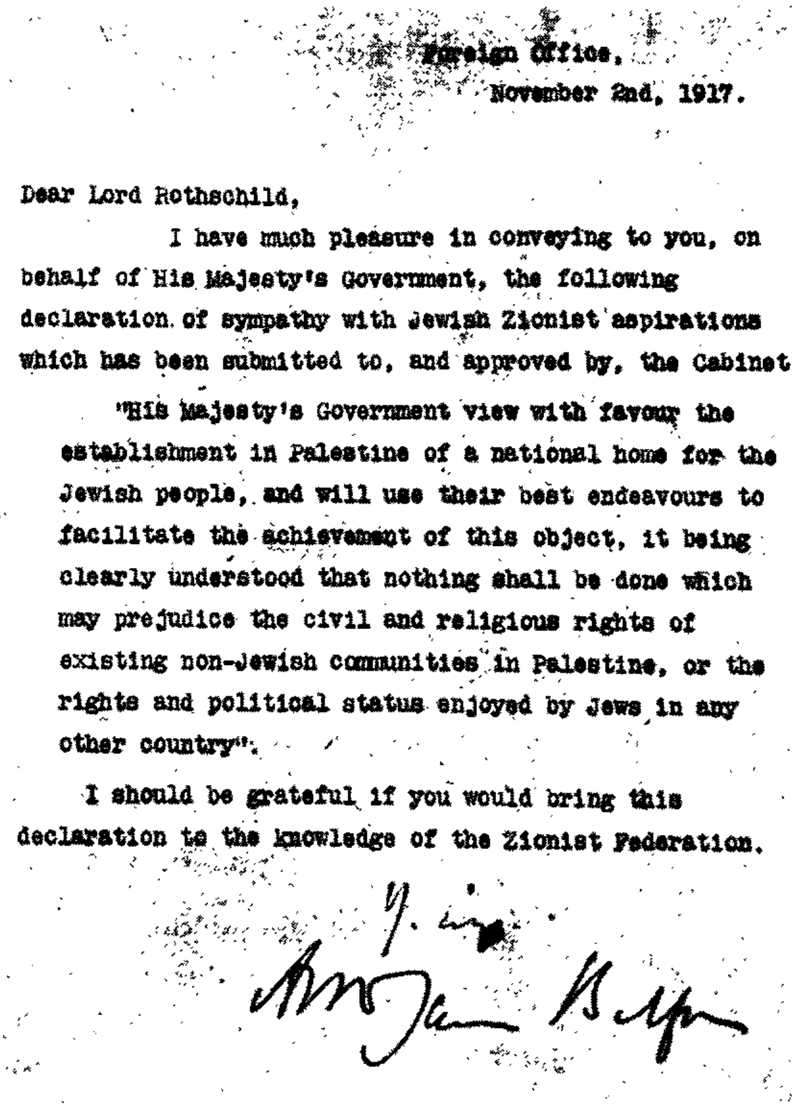
בריטניה הגדולה היתה היחידה בין המעצמות הגדולות, שכבר קודם מלחמת־העולם I גילתה בצורה ממשית התענ־יינות אוהדת בתנועה הציונית, כפי שמעידות תשומת־לבה לבקשתו של הרצל ב1902 בעניין מתן הקלות להתיישבות יהודית בחצי־האי סיני, וכן הצעתה ב1903 להקצות חבל־ארץ באפריקה המזרחית הבריטית לשם הקמתו של ישוב יהודי אוטונומי בו, בחסותם של הציונים. ואף־על־פי שתכניות אלו נסתיימו בלא־כלום, היווה המגע של בריטניה עם ההסתדרות הציונית לפני המלחמה חלק מן הרקע להצ"ב.

כשפרצה המלחמה בקיץ 1914 נמנה עם חברי הקאבינט של אַסקוית (ע"ע) גם הרברט סמואל (ע"ע), שרחש אהדה לתנועה הציונית, אע"פ שמעולם לא עשה פומבי לדבר; ולאחר כניסתה של תורכיה למלחמה כבעלת־בריתן של מעצמות־המרכז, התחיל מיד בפעולה לטובת הרעיון, שלבריטניה הגדולה וליהודים יש עניין משותף בניתוקה של ארץ־ישראל מן הקיסרות התורכית וכן בעידודן של השאיפות הציוניות, בחסותה של בריטניה. סר אדוארד גְּרֵי (ע"ע), מיניסטר־החוץ, גילה התעניינות מסוימת בתכניתו של סמואל, שעשתה רושם חזק על חבר חשוב אחר בממשלת אַסקווית — לויד ג'ורג' — מיד לאחר שהובאה לתשומת־לבו. בימיה הראשונים של המלחמה פתח ד"ר חיים וייצמאן — באותה שעה דמות בולטת, אף אם עדיין לא מַנהגת, בתנועה הציונית — במבצע, שכונה על־ידיו „סיור מדיני". הוא יצא מתוך הנחות זהות עם אותן של סמואל ובדומה לזה האחרון בא לכלל הכרה, שבריטניה הגדולה והציונים הם בעלי־ברית טבעיים. בספ־טמבר 1914 עלה ביד וייצמאן לעורר עניין בציונות בצ'ארלז פ. סקוט, עורכו רב־ההשפעה של ה„מאנצ'סטר גארדיאן" וידיד אישי קרוב של לויד ג'ורג'. בתיווכו של סקוט בא וייצמאן בדברים, בדצמבר 1914, עם סמואל, ולהפתעתו נתברר לו, שהשקפותיהם היו — בעיקרו של דבר — זהות. בפברואר 1915 הפגיש סמואל את וייצמאן עם לויד ג'ורג'. עידוד נוסף ניתן לווייצמאן בהבטחה של אהדה בלתי־מסוייגת לעניין הציוני מצד ראש־הממשלה לשעבר — באלפור, שהת־רשם מאד מווייצמאן בשיחה עמו ב1906. השגיו המדעיים של וייצמאן איפשרו לו להושיט עזרה רבת־ערך לאדמיראליות הבריטית ולמיניסטריון לתחמושת. הודות לכך נחרת שמו יפה בזכרונו של לויד ג'ורג', שנתמנה מיניסטר לתחמושת

באביב 1915, ונמשך המגע-והמשא שלו עם באלפור, שבאותו פרק-זמן הצטרף לקאבינט של אַסקווית כלורד הראשון של האדמיראליות. ב1915—1916 עלה ביד וייצמאן לעניין בציונות את לורד רוֹברט סֶסיל (ע"ע) וכן אישים חשובים אחרים בחיים הציבוריים ובחוגים העליונים של החברה הלונדונית; ובעבודת-ההכנה השקטה שלו מאחורי-הקלעים הניח את היסודות להצלחה, שזכה לה בימים הבאים, כשהשאלה הציונית הוכללה במסגרת של המדיניות המעשית. בסוף 1914 קיבל וייצמאן תגבורת עם בואו של נחום סוקולוב ללונדון. סוקולוב, בהבדל מווייצמאן, נהנה ממעמד ומסמכות של חבר ההנהלה הציונית, וב1917 מילא תפקיד חשוב באירועים, שהביאו להצ"ב. בשנה מכרעת זו השפיע סוקולוב הרבה על מה שהתרחש מאחורי-הקלעים, וכן ביצע שליחויות בפאריס וברומא, שבהן נתגלו במלואם כשרונותיו הדיפלומאטיים, שהיו לברכה לעניין הציוני.

בתחילת 1916 זכו הציונים בתומך חשוב, כשעלה ביד סמואל לעניין בדבר את סר מַרק סֵיקס (ע"ע), אחד מן היועצים רבי-ההשפעה ביותר של הממשלה הבריטית בענייני המזרח. סייקס קיבל את המשך חינוכו בציונות מד"ר משה גַסטר (ע"ע), ומן המחצה השניה של 1916 — מאהרן אהרנסון (ע"ע). סייקס האמין, שהכרחי הדבר, שבריטניה תקים לה נקודת-משען מוצקת בא"י, והגיע בהדרגה לכלל הכרה, שהבנה עם הציונים עשויה לסייע במידה מסויימת לחיזוק מעמדה של בריטניה הגדולה כשותפת בקונדומיניון האנגלי-צרפתי בארץ-ישראל, כפי שנצטייר הדבר בהסכם סייקס-פיקו ממאי 1916 (ע"ע ארץ-ישראל, עמ' 524—527). מצד אחר הוסבר לממשלה, שפניה לרגש הציוני של יהודי אמריקה עשויה לשמש אמצעי יעיל לגיוס אהדתם לצידן של מעצמות אלו. באביב 1916 נקט גרֵי צעד מרחיק-לכת כשהציע לממשלות של צרפת ורוסיה, שבעלות-הברית תפרסמנה במשותף הכרזה, שלפיה תתחייבנה להביא בחשבון את השאיפות הציוניות בארץ-ישראל בהסדר העניינים בתקופה שלאחר המלחמה; אך הצעה זו נכשלה.

בסוף 1916 נשאו פרי מאמציהם המשותפים של וייצמאן וסמואל, שנתמכו במרץ רב ע"י צ'. פ. סקוט, משקמה בתוך החוג הפנימי של מעצבי המדיניות הבריטית קבוצה בעלת-השפעה, שעמדה על הצורך בקשירת קשרים מסויימים בין בריטניה הגדולה לבין הציונים. אמנם גישה זו לא נתגבשה בהחלטה ממשלתית, ושום התחייבות בריטית כלפי הציונים עדיין לא נראתה באופק. חילופי הממשלה ב1916, שבעקבותיהם נעשה לויד ג'ורג' ראש-הממשלה ובאלפור מיניסטר-החוץ שלו, וכן קבלת ההחלטה בדבר הפלישה הבריטית



Foreign Office,
November 2nd, 1917.

Dear Lord Rothschild,

I have much pleasure in conveying to you, on behalf of His Majesty's Government, the following declaration of sympathy with Jewish Zionist aspirations which has been submitted to, and approved by, the Cabinet

"His Majesty's Government view with favour the establishment in Palestine of a national home for the Jewish people, and will use their best endeavours to facilitate the achievement of this object, it being clearly understood that nothing shall be done which may prejudice the civil and religious rights of existing non-Jewish communities in Palestine, or the rights and political status enjoyed by Jews in any other country".

I should be grateful if you would bring this declaration to the knowledge of the Zionist Federation.

Y[ours sincerely]

Arthur James Balfour

תצלום הטופס המקורי של הצהרת-באלפור

לארץ-ישראל, שחלה בעת ובעונה אחת עם חילופים אלה, סייעו במידה מרובה לציונים. הלורד מילנר (ע"ע), שצורף ע"י לויד ג'ורג' לקאבינט-המלחמה, נעשה תומך מסור במדיניות הפרו-ציונית, ובדרך זו הלך גם הגנראל סְמַטס (ע"ע) משסופח לקאבינט-המלחמה חדשים מועטים לאחר מכן. בתיווכו של גֵ'ימז מַלקולם, נציגה של תנועת-השחרור הארמנית בלונדון, נפגש וייצמאן עם סייקס בסוף יאנואר 1917. ב7 בפברואר פתח סייקס במו"מ עם קבוצה של מנהיגים ציוניים, שבו השתתף גם הרברט סמואל — מו"מ, שהביא, בסופו של דבר, להצ"ב. באביב של אותה שנה גילתה הממשלה הבריטית התעניינות פעילה ברעיון של „בית לאומי יהודי", או, כפי שהדבר נוסח לפעמים, של „קהיליה יהודית" (Jewish Commonwealth), בארץ-ישראל, בחסותה של בריטניה. נוסף על הגורם הרגשי היה לכך נימוק מעשי, שכן סבורה היתה הממשלה הבריטית, שאם יתבעו היהודים בצורה נמרצת הטלת פיקוח בריטי על ארץ-ישראל, יסייע הדבר במידה מסויימת לכוונותיה של בריטניה לבטל את תכנית הקונדומיניון האנגלי-הצרפתי, שהועלתה בהסכם סייקס-פיקו, ולהחליפה באיזו צורה של מרות בריטית. אחר מהפכת-מארס

ברוסיה נתלוותה לכך התקווה, שפנייה אל הרגש הציוני של יהודי רוסיה — שלאמיתו של דבר, הפריזו בהערכת השפעתם המדינית — תעורר בהם אהדה לעניין של בעלות־הברית ותסייע בדרך זו לבלימת הנחשול הפאציפיסטי, שאיים בהוצאתה של רוסיה מן המלחמה.

„ועדת־החוץ המאוחדת" של יהודי־אנגליה, שנודעה לה השפעה ניכרת על דעת־הקהל היהודית־האנגלית, נקטה עמדה אנטי־ציונית קיצונית; אך משירד כבודה של ועדה זו עם דחיית עמדתה הנזכרת (בהצבעה רשמית) ע"י ועד שליחי הקהילות היהודיות באנגליה, נפתחה ביוני 1917 הדרך להז־מנתו של וייצמאן אל באלפור, שביקש ממנו להגיש טיוטה של הצהרה פרו־ציונית לעיונה של הממשלה הבריטית. הדבר נעשה, אבל רק בתחילת ספטמבר הובא העניין לפני קאבינט־המלחמה. לאחר שחבר יהודי של הממשלה, אדוין מונטגיו (ע"ע), הביע התנגדות נמרצת לנקיטת מדיניות פרו־ציונית, הוחלט להשהות את העניין ובינתיים להימלך בדעתו של נשיא אה"ב, וילסון. תשובתו של וילסון היתה פושרת ביותר, והשאלה בכללה הוסרה מעל הפרק. בעקבות פניה אישית של וייצמאן אל לויד ג'ורג' הועלה שוב העניין על סדר־היום ונבחן מחדש בתחילת אוקטובר. שוב הושהה הדבר ע"י קאבינט־המלחמה, שהחליט להתייעץ שנית עם הנשיא וילסון, וכן לשמוע את השקפותיהם של נציגי היהודים, הציונים והאנטי־ציונים, על הנושא הנדון. וילסון לא חזר על תשובתו הצוננת; בינתים הושפע, כנראה, מהצגת העניין בפניו ע"י המנהיג הציוני האמריקני, השופט לואיס ד. ברנדיס (ע"ע), והפעם הביע את הסכמתו להצהרה המוצעת. היהודים האנטי־ציוניים, בדומה לציונים, הביעו את השקפותיהם, אך נימוקי־ההתנגדות שלהם להצהרה שוב לא נראו מספיקים. באותו פרק־זמן ניתן חיזוק נוסף לנימוקים לטובת הכרזה פרו־ציונית משלוש בחינות, שהזמן גרמן: 1. המצב ברוסיה החמיר בקצב מהיר, והממשלה הבריטית דבקה מתוך יאוש בתקווה, שאם ישוכנעו יהודי־רוסיה בדבר, שנצחונן של בעלות־הברית יפתח את הדרך להגשמת התקוות הציוניות, יתאמצו להחזיק את רוסיה במצב־מלחמה, או, אם יהיה זה בלתי־אפשרי, למנוע את ניצול אוצרות־המזון של רוסיה, וביחוד של תבואת אוקראינה, ע"י הגרמנים; 2. אע"פ שקאבינט־המלחמה נתן את דעתו בראש וראשונה לרוסיה, האמין עם זה, שלהכרזה פרו־ציונית תהיינה תוצאות טובות גם באה"ב, שבה, כאמור, התייחס חלק גדול של האוכלוסיה היהודית באדישות אל המלחמה; 3. לסוף, פשטו שמועות (כפי שנראה כיום, היו מוטעות), שהגרמנים מחזרים אחרי הציונים, והם עשויים להקדים את האחרים בהכרזה פרו־ציונית, אם הממשלה הבריטית לא תפעל במהירות.

אין להתעלם מן העובדה, שהשאלה, שנדונה ע"י הממשלה הבריטית בסתיו 1917, לא היתה אם בשעת הסדר־השלום הסופי תפעל ממשלה זו להגשמת השאיפות הציוניות, אלא מוגבלת יותר — כלומר, אם תקבל עליה ללא דיחוי הת־חייבות פומבית לטובת הציונים. לפיכך אין תימה בדבר, שבאלפור הטעים בצורה נמרצת את חשיבותה התעמלנית של ההצהרה, כשהמליץ עליה בפני קאבינט־המלחמה, שנתן לה את אישורו הסופי ב־31 באוקטובר 1917. ועוד: אף־על־פי שההחלטה בדבר אישור ההכרזה באה מתוך שיקולים תכלי־תיים בדוקים, הרי אין ספק בדבר, שברקע שלה השתלבו גם נימוקים ורעיונות אחרים. בנאומו במסיבה לכבוד וייצמאן בלונדון 1949 ציין סמאטס, שהיה חבר של קאבינט־המלחמה בזמן מתן־ההצהרה, שנימוק כבד־משקל לטובתה היה הרצון ללכד את היהדות העולמית מסביב לעניין של בעלות־הברית, אבל — הוסיף — „היו טעמים מוסריים ודתיים, שחיזקו את השיקולים המדיניים". „אנו שוכנענו בכך" — הטעים סמאטס — „וזכרו־נא: היה זה וייצמאן, ששיכנע אותנו".

אחד העם, על פרשת דרכים, I, 1921, XIX–XXIV; הנ"ל, אגרות, V, תרפ"ד, 284–285, 293–295, 303–306, 320–321; מ. מדזיני, עשר שנים של מדיניות ארצישראלית, 1928, 7–37; ד. וייסמאן, אמת ולא אמת בתולדות הצהרת באלפור, 1931; מ. נורדאו, מאכס נורדאו אל עמו (בעריכת ב. נתניהו), II, 1937, 255–258, 263–271; נ. מ. גלבר, הצהרת באלפור ותולדותיה, תרצ"ט; א. אידלסון, ספר אידלסון, 1946, 226–231; מבאלפור עד בווין, ילקוטי פועלי־ציון, V, 1947, 7–49; ב. יוסף, השלטון הבריטי בארץ־ישראל, תש"ח, 9–48; ח. וייצמן, מסה ומעש, תש"ט, 177–224; א. ק. רבינוביץ, חמישים שנות ציונות, 1952, 85–97; ר. ליכטהיים, שאר ישוב, תשי"ד, 435–443; N. Sokolow, *History of Zionism*, II, 1919, XVII–XXXVI, 42–160; B. E. C. Dugdale, *A. J. Balfour*, II, 1936, 213–235; id., *The Balfour Declaration*, 1940; *Report of the Palestine Royal Commission*, 1937, 22–28; D. Lloyd George, *The Truth about the Peace Treaties*, II, 1938, chap. XXIII; *The Jewish National Home*, edited by P. Goodman, 1943, 1–93; Viscount Samuel, *Memoirs*, 1945, 139–152; The Jewish Agency for Palestine, *Documents Relating to the Palestine Problem*, 1945, 7–15; id., *Book of Documents, Submitted to the General Assembly of the United Nations*, 1947, 1–12; The American Zionist Emergency Council, [*Documents Submitted to the*] *Anglo-American Committee of Inquiry*, 1946, 1–5; O. K. Rabinowicz, in *Herzl Year Book*, I, 1958, 1–106; L. Stein, *The Balfour Declaration*, 1961.

ל. ש.

הַצְהָרַת־הָעַצְמָאוּת שֶׁל אַרְצוֹת־הַבְּרִית, ע"ע אַרְצוֹת־הַבְּרִית שֶׁל אַמֶרִיקָה, החקה והמשטר; היסטוריה.

הַצְהָרַת זְכֻיּוֹת הָאָדָם וְהָאֶזְרָח, ע"ע צָרְפַת, היסטוריה; מַהְפֵּכָה צָרְפָתִית.

הִצְטַנְּנוּת, כינוי מקובל למחלות שונות ושכיחות מאד, שעיקרן — זיהום דרכי־הנשימה ושעדיין לא ניתנו להגדרה באקטריולוגית או וירולוגית מדוייקת. בזה הן נבדלות מן המחלות הסגוליות של מערכת־הנשימה, כגון השפעת, זיהומים סטרפטוקוקיים, דלקת־הריאות הבאקטריא־לית ודומיהן. ההצ' זכתה, איפוא, לשם הסתמי „מחלת כלי־נשימה רגילה" מחמת הקושי במיונה המדעי ומחמת העדר של אטיולוגיה אחידה; לא נמצאה חיית־ניסוי, שהיא עלולה להידבק בה, וזוהי מניעה נוספת לחקירת האטיולוגיה שלה. משום שכיחותה של ההצ' היא נמנית בארצות הרבה (למשל, באה"ב) עם הסיבות הראשיות של העדר עובדים ממקומות־העבודה. — אפיינית לאפידמיולוגיה של ההצ' היא ההעברה דרך האויר, לפעמים ע"י „נושאים", שהם עצמם אינם חולים במובן קליני. ההצ' שכיחה ביותר בילדים בגיל שלמטה מחמש, אך היא נדירה יותר בתינוקות.

ההצ' מופעת בארבע צורות: 1. קבוצת ההצ' הרגילה (common cold) — מחלה קלה ובאנאלית, שסימניה: נזלת בלי חום או עם חום נמוך, לוע מאדם, שיעול, צרידות, בלא ריבוי הכדוריות הלבנות בדם. היא נגרמת, כנראה, ע"י וירוס, שעדיין לא זוהה ולא בודד בוודאות.

2. מחלת כלי־נשימה לא־מוגדרת חדה, שמהלכה מצטיין בחום גבוה יותר ושעל־ידיה נפגע גם הגוף בכללו; הכדוריות הלבנות בדם מתרבות במידה יתרה במקצת מן הרגיל, אבל

לא נתגלה מימצא באקטריולוגי מיוחד במישטח כלשהו מן הלוע. מחלה זו קרויה עפ״ר „שפעת" (grippe, flu), אך אין היא כוללת את השפעת האמיתית, האינפלואנצה A או B.

3. דלקת־שקדים או דלקת־לוע תפליטית לא־סטרֶפּטוקוקית — להבדיל מאַנגינה (ע״ע): דלקת־השקדים שמחמת סטרפּטוקוקוס הֶמוליטי, שהיא מחלה קשה יותר מבחינת מהלכה ותוצאותיה. סימניה — נפיחות השקדים, חום, דקירות בגרון, צרידות, פקקים קטנים על־פני השקדים. בדיקות קליניות ומעבדתיות מאפשרות את ההבחנה החשובה בין קבוצה זו ובין זיהום סטרֶפּטוקוקי או דיפתֶרי וכד׳.

4. דלקת־ריאות ראשונית לא־טיפוסית — הקבוצה החשובה ביותר של מחלות־ההצ׳. גם כאן העיקר הוא האבחנה המבדלת בינה ובין דלקת־ריאות באקטֶריאלית, הקשה ממנה במהלכה. הגורם ל(4) הוא וירוס, שגם הוא לא הוגדר ולא בודד בוודאות. פעמים שבדיקת־החזה בדרך ההאזנה (ע״ע) אינה מגלה ב(4) שום מימצא מיוחד, בעוד שבצילומי־רֶנטגן מתגלית עכירות מפוזרת, שמאפשרת איבחון ברור של המחלה וקביעת שונותה מדלקת־ריאות באקטֶריאלית. החום הוא לפעמים גבוה; ספירת הכדוריות הלבנות מראה ברוב המכריע של המקרים ערכים תקינים, אבל שקיעת־הדם היא עפ״ר מואָצֶת במשך כמה שבועות. — יחודה של קבוצה זו כמחלה, שאינה זהה עם דלקת־הריאות ה„קלאסית", לא הוכר לראשונה אלא בימי מלחמת־העולם II, אע״פ שכבר קודם לכן עמדו רופאים וחוקרים על הניגוד שבין המימצא הרֶנטגני הברור ובין העדר הסימנים הקליניים והמעבדתיים האָפיָנים לדלקת־הריאות. היום ידוע, שדלקת־הריאות מקבוצה זו עולה בשכיחותה על דלקת־הריאות ה„אמיתית", הבאקטריאלית. הטיפול בה אינו מצריך סמים אנטיביוטיים.

מחלות ההצ׳ אינן מחוללות חיסון, ובני־אדם יכולים לחלות ולחזור ולחלות בהן. מסתבר, שאין אדם שאינו נפגע בהן פעם או פְּעָמים הרבה בימי־חייו. למרות מיעוט הסיכון שבהן, הן — מחמת שכיחותן — גורם מזיק לבריאות של היחיד והציבור, שאין לזלזל בחשיבותו כל עיקר.

מחלת ההצ׳ כבר תוארה ע״י היפוקרַטס (ע״ע). המחקר החדיש, אע״פ שעדיין לא פתר את הבעיה הווירולוגית שבמחלה זו, הצליח בשנים האחרונות להגדיר את תמונתה ע״י דיאגנוזה מבדלת בין החצ׳ ובין המחלות הבאקטריאליות והוויראליות המוגדרות, שהן בלבד מחייבות טיפול אנטי־ביוטי נמרץ.

P. H. Long – J. A. Doull – J. M. Bourn – E. McComb, *The Etiology of Acute Upper Respiratory Infection (Common Cold* (*J. Exp. Med.*, 53), 1931; Commission on Acute Respiratory Diseases, *Bacteriological Findings in Undifferentiated and Other Acute Respiratory Diseases* (*Medicine*, 26), 1947; W. S. Middelton, *Medicine in the European Theater of Operations* (*Ann. Int. Med.*, 26), 1947; id., *The Expanding Field of Pulmonary Diseases* (*The Medical Clinics of North America*, 43), 1959; T. J. Abertnethy, *Primary Atypical Pneumonia* (H. T. Franklin, *Handbook of Communicable Diseases*), 1947[2]; M. R. Hileman – J. H. Werner, *Recovery of a New Agent from Patients with Respiratory Illness* (*Proc. Soc. Exper. Biol. and Med.*, 85), 1954.

יה. ל.

הַצִ'ינְסוֹן, אַן — Anne Hutchinson — (1590—1643), מנהיגה דתית אמריקנית. הצ׳ נולדה באנגליה והיגרה ב1634 עם בעלה לבוסטון, מאסאצ׳וסטס. היתה בעלת חוש־הומור ונכונה להושיט עזרה למי שנזקק לכך, פיקחת, ואף מתנגדיה הודו במידותיה אלו. הצ׳ מיחתה על צרות־האופק של חיי־הדת וחיי־החולין במאסאצ׳וסטס, שהיו נתונים למרותו של פוריטאניזם קנאי, התקוממה לשלטונם של אנשי־הכנסיה והטעימה את היתרון של הרגשת האלוהים שבלב ואת הקירבה הפנימית אליו על מצוַת אנשים מלומדה. להפצת דעותיה היתה מכנסת אסיפות־עם, שבמרוצת־הזמן נמשכו אליהן גם מחשובי־הציבור. היא הכריזה, שחוגה עומד תחת השגחתה של „ברית החסד", החדורה ברוח אלוהית, בעוד שמתנגדיה נתונים להשגחתה של „ברית המעשים". השפעתה של הצ׳ גברה, ואחד מאנשי־חוגה, הנרי וֵין (Vane), נעשה מושל המושבה (1636). אך וין נחל מפלה בבחירות של 1637, שהעלו לשלטון את ג׳ון וינתרופ (Winthrop), אחד ממתנגדיה של הצ׳. וין הלך לאנגליה והמשיך שם במלחמתו על סבלנות דתית. רבים פרשו מן התנועה החדשה. הצ׳ הועמדה למשפט ונידונה לגירוש מן המושבה; לאחר מכן נשפטה גם ע״י הכנסיה בבוסטון, שהטילה עליה חרם. עם שיירי חבריה לדעה, שיצא להם שם של „אנטינומיסטים", אע״פ שלא התנגדו לחוק, אלא נלחמו על חופש־הדת, הקימה הצ׳ ב1638 ישוב ברוד איילנד של ימינו. לאחר ארבע שנים התיישבה עם חסידיה בניו־רוֹשֶל (New Rochelle) של היום, במדינת ניו־יורק, במקום שנהרגה ע״י אינדיינים.

C. F. Adams, *Three Episodes of Massachusetts History*, 1892; H. Augur, *An American Jezebel: the Life of A. H.*, 1930; W. K. Rugg, *Unafraid: A Life of A. H.*, 1930.

הַצָּלָה (באנג׳ salvage), במשפט הימי — פעולה, שמביאה לידי הצלתם של ספינה, אנשיה ומטענה מן הסכנה הנשקפת להם בלב־ים. דיני־ההצ׳ במשפט הימי נתפתחו מתוך המלחמה במנהג קדום, שלפיו היו שליטי־החופים רואים עצמם זכאים לתפוס את שייריה של ספינה, שנטרפה בים על אנשיה ומטענה. התקנות, שניתַקנו בתקופה העתיקה ע״י קיסרי רומי וביה״ב ע״י הכנסיה, כדי להילחם במנהג זה, לא נשאו פרי. רק השלטון המרכזי החזק, שקם במדינות־הים של אירופה המערבית (בעיקר, באנגליה ובצרפת), שם קץ למנהג הנזכר ע״י מה שקבע ענשים חמורים על ביזתן של ספינות שנטרפו בים. כתחליף למנהג הקדום, וכדי לעודד בני־אדם לטרוח בהצלתן של ספינות שנטרפו, הונהג תשלום של דמי־הצ׳ למי שהשתתף בפועל בפעולת־הצ׳ — תשלום, שהוטל על הנהנים מפעולה זו.

בזמן החדש הורחבה תחולתם של דיני־ההצ׳ גם על מתן סיוע לספינה, שצפויה לה או למטענה הסכנה להיטרף בים. בשיטותיהן המשפטיות של מדינות שונות ביבשת־אירופה מבחינים בין הצלת ספינות שנטרפו (בצרפ׳ sauvetage) לבין מתן סיוע (assistance) לספינה נתונה בסכנת־טביעה; ואילו במשפט האנגלי־אמריקני, ובעקבותיו גם במשפט הישראלי, אין מבחינים בין פעולות אלו, וכל אחת מהן היא בבחינת „הצלה" (salvage). המונח „הצלה" כולל גם את תפיסתם של חפצים, שנפלו לים או הוטלו לתוכו מספינה, בין שחפצים אלה נמצאו צפים על־פני הים, בין שנִמשו מתוכו ובין שנפלטו אל החוף.

לפי חוקי ישראל, לא הרי דין הצ׳ במי־החופים כהרי דין הצ׳ בלב־ים. הושטת עזרה לספינה שנטרפה או נתונה בסכנה, במידה שאפשר לבַצע פעולה זו במי־החופים, נחשבת כיום כחובת־המדינה, ועליה לאַרגן שירות־הצלה כדי למַלא חובה זו. דיני־ההצ׳ של מדינת־ישראל כלולים בפקודת סחורות

נטרפות ודמי־הצלה מ1926 (חוקי א"י, פרק קנ"ה). ההור־אות של פקודה זו מבוססות על ההוראות המקבילות של הMerchant Shipping Act האנגלי מ1894. דיני־ההצ' נק־בעו גם באמנה הבינלאומית של בריסל מ1910. אמנם מדינת־ישראל לא נצטרפה לאמנה זו באורח פורמאלי, אך הוראותיה משקפות נוהג בינלאומי כללי, שהוא מחייב גם בלא הצטר־פות פורמאלית לאמנה.

בהתאם לפקודה הנזכרת מ1926 הוקם ע"י השלטונות מנגנון־הצלה מיוחד, שבראשו הועמד פקיד, שנקרא בשם „מקבל הסחורות הנטרפות" (להלן ה„מקבל"), שתפקידו הוא בעיקר אדמיניסטראטיווי. חובת־ההצ' בפועל מוטלת על עוזריו של ה„מקבל" באיזורים השונים של חופי־הארץ. — כשנטרפת ספינה במימיה של ישראל, או כשהיא נתונה בהם במצוקה, חייב העוזר המקומי של ה„מקבל" לצאת למקום וליטול לידיו את הפיקוד על פעולות־ההצ'. בתוקף תפקידו הוא רשאי להטיל על כל אדם שנוכח במקום כל פעולה, שתהא נצרכת, לדעתו, להצ', וכן ליתן הוראות מתאימות לעוסקים בהצ' אם מתוך התנדבות ואם ע"פ הצו שלו. בין השאר רשאי העוזר לתבוע: (א) מכל אדם, שיושיט עזרה בפעולת־ההצ'; (ב) מכל רב־חובל, שיחוש לעזרה עם ספינתו ועם אנשיו; (ג) ציוד ומכשירים, שנמצאים סמוך למקום.

אמנם אין החוק מחייב אדם פרטי לבַצע, על דעת עצמו, פעולות־הצ'. אך גם מי שעוסק בהצ' ביזמתו שלו נתונה לו זכות־המעבר באדמת־הזולת לצרכי פעולת־ההצ'. — על העוזר־למקבל להחזיק בספינה שנטרפה, וכן במטען ובכל חפץ אחר שהוצא מתוכה, וכן בכל חפץ, שנפל או הוטל לתוך הים. כל אדם שבחזקתו נמצאים ספינה שנטרפה או חפצים מן הסוג הנזכר חייב למסור אותם לעוזר־למקבל, אלא אם כן הוא עצמו בעליהם; במקרה האחרון עליו להודיע לעוזר על חזקתו.

מי שאינו ממלא את חובת־ההצ' עובר עבירה פלילית, וצפויים לו הענשים, שנקבעו בפקודה הנזכרת, וכן בסעיף 381 של פקודת החוק הפלילי, 1936. העוזר־למקבל אף רשאי להשתמש בכוח־הזרוע, כדי להכריח אדם לצַיית להוראות של הפקודה.

משהגיעו לחזקתו של העוזר־למקבל ספינה שנטרפה או „סחורה טרופה", חייב הוא לפרסם על כך הודעה ב„רשומות", ובעליהן רשאי לדרוש, במשך ששה חדשים, את החזרתן לידיו, בתנאי שיוכיח את בעלותו עליהן לשביעת־רצונו של ה„מקבל". עם זה עליו לשלם את דמי־ההצ'.

שכר־הצ'. כל מי שביצע פעולת־הצ', בין של בני־אדם בין של רכוש, זכאי לשכר־הצ', ובלבד שפעולתו היתה מו־עילה. במקרה של הצלת־נפשות משלמים את שכר־ההצ' בעלי־הספינה, ואילו במקרה של הצלת־רכוש — בעליו של הרכוש. העוזר־למקבל אינו זכאי לשכר־הצ', אך הנהנה משירותיו משלם בעדם מס. אם נעשתה פעולת־הצ' ע"י ספינה השייכת למדינה, אין המדינה זכאית לשכר־הצ', ואף אין לפצותה על הנזק שנגרם לה ע"י פעולת־ההצ'. לעומת זה עשויים לזכות בדמי־הצ' אנשי־הצוות של הספינה, אך תביעתם טעונה הסכמתו של שר־התחבורה.

אם הצדדים לא הגיעו לידי הסכם בדבר שיעורם של דמי־ההצ', תימסר ההכרעה על כך לבוררות. בהערכת דמי־ההצ' מביאים בחשבון את ערך הנכסים שניצלו, ההוצאות שהיו למציל והנזק שנגרם לו, וכן את מידת ההסתכנות של המציל, מצד אחד, והסכנה, שבה היה שרוי המוצל, מצד שני. פסק־הבוררים ניתן לערעור בפני בית־משפט מחוזי. — הספינה והנכסים שניצלו משועבדים לתשלום דמי־ההצ', והעוזר־למקבל רשאי לעכבם תחת ידו עד ששכר־ההצ' ישו־לם. אם לאחר שנקבעו דמי־ההצ' לא ישולמו במשך תקופה מסויימת, או אם הסחורה שטבעה או הספינה שנטרפה לא יידרשו ע"י בעליהן במשך ששה חדשים מיום קביעת שכר־ההצ' ע"י הבוררות, תהא הרשות בידי העוזר־למקבל למכרן. במקרה זה שייכת היתרה של פדיון המכר, אחר ניכוי דמי־ההצ', למדינה.

ההוראות הנזכרות של הפקודה אינן חלות אלא על פעולות־הצ', שנעשו בתחום מי־החופים של ישראל, ואילו מחוצה לו אין הפקודה מחייבת את ביצוען של פעולות־הצ'. פעולה, שנעשתה מחוץ לתחום זה, אף אינה מזכה את עושה בדמי־הצ'. אך האמנה הבינלאומית מ1910 מחייבת כל רב־חובל להושיט עזרה לכל אדם, ואף לאויב, שנתון בסכנת־נפשות בים, אם אפשר לו, לרב־החובל, להגיש עזרה זו בלא להעמיד בסכנה רצינית את ספינתו. אמנה נוספת מ1914, שהוחלפה באחרת ב1929, מחייבת כל רב־חובל, שקיבל בראַ־דיו קריאה לעזרה, לחוש לעזרתה של ספינה נתונה במצוקה, אלא אם כן נבצר ממנו להיענות לה. שתי האמנות דנות בהצלת נפשות, אך לא בהצלת רכוש. אעפ"כ מי שהתנדב להצלת־רכוש יזכה לדמי־הצ', אלא אם כן ניתן השירות בניגוד לאיסור מפורש של הממונה על הספינה הנתונה במצוקה, והאיסור היה סביר; ואילו בעד הצלת־נפשות, שהיא חובה על־פי האמנה, אין משלמים דמי־הצ'.

החוק הישראלי (פקודת הובלת סחורות בים מ1926) קובע, שסטיה מדרכה של ספינה, שנעשתה לשם הצלת נפ־שות או רכוש, לא תיחשב כהפרת חובותיו של המוביל הימי, ולא תטיל עליו חובת תשלום פיצויים, אם כתוצאה ממנה נגרם נזק.

R. S. T. Chorley and O. C. Giles, *Shipping Law*, 1950^{2}; G. Ripert, *Droit maritime*, III, 1953^{4}; W. R. Kennedy, *The Law of Civil Salvage*, 1958^{4}; C. J. Colombos, *The International Law of the Sea*, 1959^{4}.

אב. ש.

הֶצֶנְדוֹרְף, קוֹנְרַד פוֹן, ע"ע קוֹנְרַד פוֹן הֶצֶנְדוֹרְף.

הַצֶ'סוֹן, פְרַנְסִיס — Francis Hutcheson — (1694, דראַמאליג [Drumalig], אירלאנד הצפונית — 1746, גלאזגו), פילוסוף אנגלי. מ1710 עד 1716 למד פילוסופיה ותאולוגיה באוניברסיטה של גלאזגו ואח"כ התיישב בדובּלין, במקום שעסק בהוראה. כאן הדפיס את ארבע המסות, שעליהן מבוסס פירסומו: Inquiry concerning Beauty, Order, Harmony and Design („מחקר על היופי, הסדר, ההארמוניה והתכלית"), 1725; Inquiry concerning Moral Good and Evil („מחקר על הטוב והרע במוסר"), 1725;



פראנסיס הצ'סון

Essay on the Nature and Conduct of the Passions and Affections („מסה על הטבע וההתנהגות של ההיפעלויות וההפעלות"), 1728; Illustrations upon the Moral Sense („הדגמות לחוש המוסרי"), 1728. ב1729 נתמנה פרופסור לאתיקה בגלאזגו.

עיקר חשיבותו של הצ' היא בתורת־המידות. הוא קיבל את עיקרי־תורתו משֶׁפְטסבֶּרי (ע"ע), וכמותו הטעים את האנאלוגיה בין המידה הטובה והיופי, את התפקיד של ה„חוש המוסרי" ואת העקרון, שהרגש הדורש־טובת־בני־האדם הוא חלק מקורי של טבענו. לפי הצ' יש לו, לאדם, חוץ מחמשת חושיו, עוד מספר של חושים חיצונים ופנימיים. בין אלה הוא מונה: 1) החוש, שעל־ידיו תופס האדם את עצמו, את רוחו; 2) חוש־היופי; 3) „החוש המשותף" (sensus communis): על־ידיו משתתף האדם באשרם של אחרים ומיצר בצרתם; 4) החוש המוסרי, שעל־ידיו אנו תופסים את המידה הטובה שלנו או של אחרים; 5) חוש־הכבוד; 6) החוש, שעל־ידיו אנו תופסים את המגוחך.

החשוב שבכל החושים הללו הוא החוש המוסרי. הצ' מטעים את ערכה של ההכרעה המוסרית הבלתי־אמצעית ואינו מחשיב את שיקול־הדעת המוסרי, שהוא אך גורם־מסייע בלתי־ישיר לַפּוֹעַל המוסרי. המעשה הטוב מכוון לטובתם של הרבים, של האנושות כולה. בהשקפה זו קדם הצ' לתועלתנים, ואף הנוסחה המפורסמת של אלה: „האושר הגדול ביותר למספר הגדול ביותר" כבר נמצאת היא בספרו „מחקר על הטוב והרע במוסר" (סעיף 3). בניגוד להוֹבּז (ע"ע) טוען הצ', שהרצון הטוב (benevolence) הוא המקור הישיר של הרבה מפעולותינו, ואפילו המבחן היחיד לאותם המעשים, שאנו מְאַשְּׁרים מבחינה מוסרית. ולעומת זה: מעשים, שאינם נובעים מתוך רצון טוב כלפי אחרים, אלא מתוך אהבת־עצמו של האדם, הם מבחינת ערכם המוסרי „אדישים" („אינדיפֶרֶנטיים"), ואין אנו צריכים לדון אותם לא לכף־זכות ולא לכף־חובה. אמנם סיפוק הדרישות של האהבה העצמית הוא אחד מן התנאים לשמירה על החברה האנושית.

להצ' נודעה השפעה מרובה על דוד יוּם (ע"ע).

י. ה. מיורהד, ראשי פרקים בתורת־המידות, תרצ"ז (תרגום); V. Cousin, *Cours d'histoire de la philosophie morale au 18e siècle*, 1841; L. Stephen, *History of English Thought in the 18th Century*, 1876; T. Fowler, *Shaftesbury and H.*, 1882; J. Martineau, *Types of Ethical Theory*, 1891[3]; W. R. Scott, *F. H.*, 1900; E. Albee, *History of English Utilitarianism*, 1902.

ש. ה. ב.

הֶצֵּעַ וּבִקּוּשׁ, ע"ע **שוק**.

הַצְפֶלְט (Hatzfeldt), משפחת־אצילים גרמנית, שהיו לה אחוזות בצפון־מערבה של הֶסֶן. בין בניה של משפחה זו, שהיא ידועה מן המאה ה12 ואילך: א) מֶלכיוֹר — Melchior (1593—1658); הצטיין כמצביא בשירותם של קיסרי־גרמניה במלחמת 30 השנה ואחריה; הועלה לדרגת רוזן וקיבל אחוזה גדולה בסביבת טראכנברג (Trachenberg) שמצפון לברסלאו (היום: פולניה).

J. Krebs, *Aus dem Leben M. v. H.s*, 1910–1926.

ב) סופי (Sophie), רוזנת של הצ' (1805—1881); נפרדה ב1851 מבעלה, אדמונד הצ', ובא־כוחה במשפטה הממושך עמו היה פרדינַנד לַסַל (ע"ע). חליפת־מכתביה עם זה האחרון נתפרסמה בקובץ הכתבים מעזבונו של לאסאל (F. L.s nachgelassene Briefe und Schriften, IV, 1924).

H. Oncken, *Lassalle*, 1923[4].

ג) פאול (Paul), רוזן של הצ' (1831—1901), בנה של סופי. שירת כדיפלומאט גרמני בתקופת ביסמארק. ב1874 נתמנה ציר־גרמניה במאדריד, ב1878 — שגריר־גרמניה בקושטה, וב1881 — מזכיר־המדינה לענייני־חוץ. מ1885 ואילך שימש שגריר־גרמניה בלונדון ופעל לטיפוחם של יחסי־ידידות בין גרמניה ובריטניה.

F. Meinecke, *Geschichte des deutsch-englischen Bündnisproblems 1890–1901*, 1927; H. Krausnick, *H. und die Aussenpolitik Bismarcks* (in *Historische Zeitschrift*, 167. Band, 1943).

הֲקָאָה (vomitus), תופעה פאתולוגית בדרכי־העיכול: הפרשה נמרצת, כעין התפרצות, של מלאי־הקיבה דרך הוושט, הלוע והפה, בכיוון הפוך לבליעה ולפֶריסטאלטיקה; הקיא הוא מיץ־הקיבה, עם מזון שנבלע ועדיין לא עוכל, לפעמים גם עם מרה ודם. ההק' היא תהליך מוטורי מסובך, שבו משתלבים: סגירת בית־הקול, כיווץ הסרעפת והעמדתה במצב של שאיפה, סגירת השוֹעֵר עם התרופפותם של שאר חלקי־הקיבה, ובעיקר — הפעלה נמרצת של שרירי־הבטן; כל המכאניזמים הללו מופעלים בהק' באופן מתואם. עפ"ר קשורים בהק' בחילה, שקודמת לה, חיוורון, הזעה, ריבוי רוק, ולפעמים רחוקות — הנמכת לחץ־הדם והאטת הדופק.

ההק' היא תהליך רֶפלֶקטורי מובהק, שאינו ניתן להפעלה מרצון. קיים מרכז־הק' במות המָארך, והוא קולט גירויים מאיברים רגישים שונים של הגוף, וכן מן המוח עצמו, ושולח אימפולסים לאיברים הפעילים המתאימים: הלוע, הסרעפת, הקיבה, שרירי־הבטן. הגורם העצבי העיקרי במכאניזם זה הוא עצב־הוואגוס. הגירויים באים מקליפת־המוח בעקבות תהליכים פסיכיים מסויימים, או מצד מערכת שיווי־המשקל, מערכת העיכול ודרכי־המרה, מן הצפק, מדרכי־השתן ומן הרחם. גורמים להק' גם רעלים שונים, שמתפשטים בגוף ע"י מחזור־הדם ומגיעים למרכז־ההק'; כזו היא פעולתם של חמרים כימיים וסמי־רפואה שונים, של טוֹכסינים גורמי זיהום, של חלבונים זרים וחמרי־פירוק מסויימים של חלבון־הגוף, שנוצרים בתנאים פאתולוגיים בגוף עצמו, וכן של עצירת חמרים בגוף כתוצאה ממחלות־כליות מלוּוֹת באוּרֶמיה.

גורמי־ההק' המצויים ביותר הם גירויים מכאניים או כימיים במערכת־העיכול, כגון מילוי־יֶתר של הקיבה ועיכוב או מניעה של ריקונה התקין דרך השוער, או פעולתם של חמרים מסויימים, שמעוררים תחושת־בחילה או מגרים את ירירית־הקיבה. לפיכך נראית ההק' לפעמים כתגובת־הגנה של הגוף על סכנות המאיימות עליו מצד מערכת־העיכול.

בהק' מאבד הגוף נוזלים (מים) ומלחים (נתרן, אשלגן, כלור), ובהק" גדולות וממושכות מגיע ההפסד עד כדי שינוי ניכר בכמות הדם, בהרכבו ובלחצו האוסמוטי ועד כדי גרימת אי־ספיקה במחזור־הדם ההֶקפי. במקרים קיצונים עולה רמת החנקן בדם (אוּרֶמיה) ותגובת־הדם נעשית בסיסית, ביחוד במקרים של סתימת שוער־הקיבה או המעיים.

עפ"ר אין ההק' אלא מקרה קל־ערך נעוץ בסיבה חולפת, שגם תוצאותיה חולפות בלא טיפול; אך לפעמים היא מרמזת על מחלות ממחלות שונות וחשובה לאיבחונן. במחלות המידבקות של גיל־הילדות ההק' היא מן הסימנים השכיחים

ביותר; במבוגרים היא מופיעה לפרקים בצהבת הנגיפית ובדלקת קרום־המוח. במחלות־הבטן הכירורגיות שכיחה ההק׳ בכל מיני דלקות של קרום־הבטן, בדלקת התוספתן ובעיקר בסתימת־המעיים החדה. בדלקות־הקיבה הכרוניות והחריפות מקיאים החולים לפרקים, ואילו במחלת־הכיב אין ההק׳ שייכת לתמונה של המצב הכרוני ואינה מופיעה אלא בשעת הֶתקף; במקרים אלה מוצאים לפעמים דם בקיא. חולי־לב, שמקבלים דיגיטַליס (ע״ע), מקיאים לפעמים בהשפעת התרופה, ולעיתים רחוקות יותר — מחמת הגודש של רירית־הקיבה במסגרת המצב הכללי של אי־ספיקת הלב. במחלות־עצבים שכיחה התופעה בצילחה, וכן בהפרעות במבוך. במקרים של גידולי־מוח אין ההק׳ שכיחה ביותר ועפ״ר אינה מלווה בבחילה. הק״ חוזרות ונשנות ומרובות־נוזלים יש בהן כדי לעורר חשד, שנסתם הפה התחתון של הקיבה; שונה מהן ההק׳ בשלב מוקדם של סרטן־הקיבה, שבה מצוי דם בקיא. חוטי־דם מופיעים בקיא גם בכל הק׳ רגילה, ותערובת של מרה, שחודרת אל הקיבה מן השוער הפתוח, מלַווה כל הק׳ ממושכת.

ההק׳ היא לפעמים תופעה פסיכוסוֹמתית — ביטוי למצבי־רוח מדכאים או דוחים או תגובה על זעזועים נפשיים. ההק׳ היא מסימניו השכיחים ביותר של ההריון בחדשיו הראשונים — גם בהריון תקין בהחלט; היא נגרמת, כנראה, על ידי חמרים, שמוצאם מן השליה. הק״ קשות ומתמידות, שמסכנות את שלום־האשה, שייכות לפאתולוגיה של ההריון (ע״ע).

גירויים מכאניים בדרכי־העיכול, כגון דגדוג בלוע ובבית־הבליעה, עלולים לעורר הק׳ מלאכותית. סמים מעוררי הק׳ נקראים בפארמאקולוגיה וברפואה ח מ ר י ם אֶ מֶ ט י י ם (מיוו׳ ἔμεσις, הק׳). גורמי־הק׳ נמרצים ע״י גירוי של רירית־הקיבה הם מלחי נחושת ואבץ, וביחוד אשלגן־אנטימוניל־טארטרתי (ע״ע אנטימון, עמ׳ 475); חומר אֶמֶטי ספֶציפי, שפועל ישירות על מרכז־ההק׳, הוא האַפומורפין.

ברפואה העתיקה הירבו להשתמש בהק׳ מלאכותית ע״י מתן סמים אֶמֶטיים כדי להקל על לחץ בקיבה. הטיפול בהק׳ מחמת מילוי־יתר של הקיבה או סתימה זמנית של השוער שוכלל בעת החדשה ע״י השימוש בצינור־הקיבה, המאפשר את הרקת הקיבה. הטיפול החדיש בהק׳ חולנית מופנה בעיקר כלפי סיבות ההק׳, אך מבחינה סימפטומאטית עדיין מפיקים תועלת מסמים, שמפחיתים את רגישותה של הקיבה (כגון אטרופין ובֶלאדונה), וכן מסמי־הרגעה במקרים של הק׳ פסיכוגנית. הקאת הנשים ההרות ניתנת היום לטיפול, שמונע את התמדתה והחרפתה.

S. Wolf–H. G. Wolff, *Human Gastric Function*, 1947[2]; H. L. Borison–S. C. Wang, *Physiology and Pharmacology of Vomiting* (*Pharmacol. Rev.*, 5), 1953.

יה. ל.

הֶקָבֵּי (Ἑκάβη; בלאט׳ Hecuba או Hecabe), באגדה היוונית — אשתו השניה של פריאַמוֹס (ע״ע), מלך טרויה. הק׳, שהיתה, לפי המסורת שנתפשטה ביותר, בתו של דימאס מלך פְריגִיָה, ילדה לפריאמוס חמשה־עשר או תשעה־עשר בנים ובנות, שהמפורסמים שבהם היו הֶקטור (ע״ע; אע״פ שלפי מסורת אחת, נחשב הקטור לבנו של אַפולון), פַּריס (ע״ע), דֵאיפוֹבוֹס, הֶלֶנוֹס (ע״ע), טְרוֹאִילוֹס (ע״ע), קְרֶאוּסָה, פּוֹליכְּסֵני וקאסאנְדְרָה. תפקידה של הק׳ באיליאס אינו בולט: בספר כ״ב של האיליאס היא מתחננת לפני הקטור, שיסוג העירה ולא יילחם באכילֶוס. בספר כ״ד מנסה הק׳ לעצור בפריאמוס, שלא ילך אל אכילֶוס לפדות את גופתו של הקטור. אח״כ מבכה הק׳ עם הטרויינים ועם הלני את הגיבור המת.

הספרות שלאחר הומרוס, וביחוד הטראגדיה, הוסיפה קווים מרובים על המסורת בדבר הק׳, שאנו מוצאים באיליאס. מפורסם הוא הסיפור על חלומה של הק׳: כשעמדה הק׳ ללדת את פאריס, ראתה בחלום, שיצאה מרחמה אבוקה, ששרפה את טרויה ואף את היערות של הר־אִידָה, דרומית־מזרחית לטרויה. פותרי־החלומות ראו בכך רמז לדבר, שהבן העתיד להיוולד נועד לגרום לחורבנה של טרויה. כשנולד הילד הופקד ע״י הק׳, אלא שניצל ואח״כ חזר לטרויה. לפי מסורת אחרת, התנבאו האיצטגנינים או אִיסָקוֹס, אחד מבניו של פריאמוס, שהיתה בו רוח־נבואה, שאדם שייוולד בשעה מסויימת עתיד לגרום לחורבנה של טרויה. באותה שעה נולדו פאריס, בנו של פריאמוס, ומוניפוס, בנם של קִילַי ותִימוֹאִיטֵס ונכדו של פריאמוס. המלך המית את הנכד ואת אמו והשאיר את בנו בחיים.

בזמן מפלתה של טרויה כבר שיכלה הק׳ את רוב בניה. אחד מהם, פולידורוס, נמסר לפּוֹלִימֶסְטוֹר, מלך תראקיה, ע״י פריאמוס, שגם הפקיד בידי פּוֹלִימֶסְטוֹר אוצר גדול בשביל הבן. אך כשמת פריאמוס רצח פולימסטור את פולידורוס, השליך את גופתו לים ונטל לעצמו את האוצר. הגלים הקיאו את הגופה אל החוף ברגע שהק׳, שניתנה כשלל־מלחמה לאוֹדִיסֶוּס, עמדה להפליג בים מתראקיה, במקום שעגנו ספינותיו של אודיסֶוּס. המלכה החליטה להתנקם בפולימסטור; הבטיחה לו, שהיה בדעתה למסור לו אוצר טמון, וע״י כך פיתתה אותו שיבוא לבקרה. פולימסטור בא בלוויית שני בניו, שנהרגו ע״י השבויות הטרויניות והק׳ ניקרה את שתי עיניו. למראה המעשה החליטו האכיאים לרגום את המלכה באבנים, אך במקומה של הק׳ הופיעה כלבה, שעיניה עיני־אש. לפי גירסה אחרת, נהפכה הק׳ לכלבה על הספינה, שצריכה היתה להביא את השבויה להלאס, והטילה את עצמה לים.

Ilias, VI, 293 ff.; XVI, 718; XXII, 82 ff.; XXIV, 200 ff.; Euripides, *Hecuba*, passim; Ovidius, *Heroides*, XVI, 44 ff.; Preller-Robert, *Griech. Mythologie*, 1923, II, 3, 2, S. 974 ff.; P-W, *RE*, VII, 2, 2652 ff.

א. ש.

הֶקְדֵּשׁ, 1. ב מ ש פ ט ה ע ב ר י — נכסים, שנועדו לשמש לצרכי בית־המקדש (ע״ע); אחר תקופת־התלמוד — סתם הק׳: נכסים, שנועדו לשמש לצרכי צדקה או למצוה אחרת.

ב ת ק ו פ ת ה ב י ת יכול היה אדם להקדיש את נכסיו לאחת משתי מטרות אלו: א. ל ה ק׳ ב ד ק ־ ה ב י ת, שהיה מיועד לתיקון בנייני בית־המקדש; ב. ל ה ק׳ מ ז ב ח, שהיה מיועד לספק קרבנות של בעלי־חיים, מְנָחות ונסכים, שהיו מקריבים על גבי המזבח. הקדיש אדם את נכסיו בלא שפירש אם הקדישם לצרכי בדק־הבית או לצרכי קרבנות, והיו בין נכסיו בהמות ראויות להקרבה על המזבח, נמכרו הבהמות להקרבה והדמים נפלו לבדק־הבית, „שסתם הקדשות לבדק הבית" (משנה, תמורה, ז׳, ב׳; שקלים, ד׳, ז׳, דעת רבי אליעזר; רמב״ם, הלכות ערכין וחרמין, ה׳, ז׳).

בין הנכסים שהוקדשו היו מבחינים גם לפי דרגות־קדושה אלו: א. נכסים, שהם קדושים ק ד ו ש ת ־ ה ג ו ף; על אלה נמנו כל הדברים, שהוקדשו למזבח והיו ראויים להיות מוקרבים על גבי המזבח, כגון בהמות, תורים ובני יונה, סולת ולבונה ויין ושמן. ב. נכסים, שהם קדושים ק ד ו ש ת ־ ד מ י ם; אלה היו כל הנכסים שהוקדשו לצרכי בדק־הבית, וכן נכסים שהוקדשו לצרכי המזבח, אך לא היו ראויים למזבח או נפסלו לשימוש עליו מחמת מום. לנכסים הקדושים קדושת־הגוף לא היה פדיון; לנכסים הקדושים קדושת־דמים היה פדיון, ודמי־הפדיון שימשו למטרה, שלה הוקדשו הנכסים. הנכסים שנפדו היו יוצאים מקדושתם וחוזרים להיות חולין, אלא אם כן היו דברים ראויים למזבח, שהיו נפדים אך ורק לצרכי הקרבה על המזבח, „שכל דבר הראוי למזבח, אינו יוצא מידי מזבח לעולם" (מנחות, ק"א, א׳; רמב"ם, הלכות ערכין וחרמין, ה׳, ה׳).

בניגוד לעקרון הכללי של המשפט העברי, שהעברת הבעלות של נכס אינה נעשית באמירה, אלא טעונה מעשה סמלי כגון מסירה, משיכה או חזקה, דיה אמירה בלבד לשם העברת הבעלות של נכס מהדיוט להק׳. „כיצד אמירתו לגבוה כמסירתו להדיוט? האומר שור זה עולה, בית זה הקדש, אפילו בסוף העולם — קנה [ההק׳]; בהדיוט — לא קנה עד שימשוך [בשור] ויחזיק [בבית]" (משנה, קידושין, א׳, ו׳; בבלי, שם, כ"ח, ב׳—כ"ט, א׳). בהוראה מיוחדת זו הובע גם הרעיון, שנכסי־ההק׳ הם, כביכול, ברשותו של ה׳, ב„רשות גבוה", ועל־כן די באמירה בלבד כדי להעבירם לרשות זו, שהרי „לה׳ הארץ ומלואה" (ירושלמי, קידושין, פ"א, ה"ו; מאירי, קידושין, כ"ח, ב׳).

למרות מה שההק׳ נראה כאישיות משפטית בהתאם לתפיסת המשפט הכללי, שונה ההק׳ מאישיות זו במה שהוא בבעלות ה׳ ולא בבעלותו של גוף שנוצר ע"י המשפט. הרעיון, שנכסי ההק׳ הם ב„רשות גבוה" ולא ברשות „רעהו", ברשות הדיוט, העמיד נכסים אלה, במידה מרובה, מחוץ למערכת היחסים המשפטיים המקובלים. ההק" אין להם אונאה (ע"ע) — „אפילו מכר שוה אלף בדינר או שוה דינר באלף — אין בהן אונאה" (משנה, בבא־מציעא, ד׳, ט׳; תוספתא, בבא קמא, ד׳, ג׳; רמב"ם, הלכות מכירה, י"ג, ח׳; טור ושולחן ערוך, חושן משפט, רכ"ז, כ"ט) — ולא איסור ריבית (בבא־מציעא, נ"ז, ב׳; טור יורה דעה, ק"ס). כן אין להק׳ דין נזיקין: „שור של ישראל שנגח שור של הקדש או שור של הקדש שנגח שור של ישראל — פטור", והוא הדין בשאר סוגי הנזיקין כגון שן, רגל ואדם המזיק שפטורים בהק׳, על־פי הכלל שיש „נזיקין להדיוט ואין נזיקין לגבוה" (משנה ובבלי, בבא קמא, ל"ז, ב׳; תוספתא, שם, שם; ירושלמי, גיטין, פ"ה, ה"א; רש"י ותוספות, בבא קמא, ו׳, ב׳, ד"ה „שור רעהו"; רמב"ם, הלכות נזקי ממון, ח׳, א׳). בדומה לזה אין הגונב נכסי־הק׳ חייב בתשלומי כפל, והטובח או המוכר — אינו חייב בתשלומי ארבעה וחמישה, אלא בתשלום הקרן בלבד (משנה, בבא מציעא, שם; רמב"ם, הלכות גניבה, ב׳, א׳). הדינים לעניין ארבעת השומרים (ע"ע שומרים) אינם חלים על הק", שהשומר בהם פטור מן השבועה ומן התשלומים (משנה, בבא מציעא, שם; שבועות, ו׳, ה׳; רמב"ם, הלכות שכירות, ב׳, א׳; טור ושולחן ערוך, חושן משפט, ש"א, א׳). מדין תורה אף אין נשבעים על ההק", לא שבועת מודה במקצת ולא כשעד אחד מכחישו (משנה, בבא מציעא ושבועות, שם; רמב"ם, הלכות טוען ונטען, ה׳, א׳; טור ושולחן ערוך, צ"ה, א׳), אך חכמים תיקנו שיהיו נשבעים על ההק", אף בשבועת השומרים, כדי שלא יהיו בני־אדם מזלזלים בהק"; והשבועה שתיקנו היא, לדעת חלק מן הפוסקים, כעין של תורה (בבא מציעא, נ"ח, א׳; רמב"ם, הלכות שכירות, שם, ב׳; הלכות טוען ונטען, שם; טור ושולחן ערוך, שם, ש"א, ג׳). אף בדרכי הקניין שונה ההק׳ מנכסים אחרים: ההק׳ קונה מן ההדיוט וכן ההדיוט קונה מן ההק׳ ב כ ס ף, בעוד שההדיוט אינו קונה מן ההדיוט אלא באחת מן הדרכים הפורמאליות, כגון מ ש י כ ה (משנה, קידושין, א׳, ו׳; תוספתא, שם, א׳, ט׳; בבא קמא, ד׳, ג׳; ערכין, ד׳, ד׳).

לדעת ר׳ ישמעאל, מותר להק׳ לקנות בכספו יינות, שמנים וסלתות כדי למכרם למי שצריך להם להקרבה, ולהפיק בדרך זו רווחים להק׳. ר׳ עקיבא סובר, ש„אין משתכרים משל הקדש" (משנה, שקלים, ד׳, ג׳) לפי ש„אין עניות במקום עשירות" (כתובות, ק"ו, ב׳), כי הדבר „דומה כאילו הקדש צריך הוא כעני זה שצריך להשתכר בשלו" (רש"י, מהדורא קמא, שיטה מקובצת, כתובות, שם); ועוד יש לחשוש, שמא יבוא ההק׳ לידי הפסד (פירוש המשניות להרמב"ם, ערכין, סוף פרק ו׳).

בא־כוחו של ההק׳ הוא הגזבר (ע"ע בית המקדש, עמ׳ 579). הגזבר גובה את כל ההק", מפקח עליהם, קונה ומוכר לפי צרכי ההק׳ ומייצג את ההק׳ בדין (משנה, שקלים, ב׳, א׳; תוספתא, שם, ב׳, ט"ו; בבא־מציעא, נ"ח, א׳; קידושין, כ"ח, ב׳—כ"ט, א׳; רמב"ם, הלכות כלי המקדש, ד׳, י"ח).

מצוה היא שיקדיש אדם מנכסיו „כדי לכוף יצרו ולא יהיה כילי ויקיים מה שציוו נביאים: כבד את ה׳ מהונך. אף על פי כן אם לא הקדיש... מעולם, אין בכך כלום, [ש]הרי התורה (דב׳ כג, כג) העידה ואמרה: וכי תחדל לנדור לא יהיה בך חטא" (משנה, ביצה, ה׳, ב׳; רמב"ם, הלכות ערכין וחרמין, ח׳, י"ב); מכל מקום אסור לו, לאדם, להקדיש את כ ל נכסיו, „והעושה כן עובר על דעת הכתוב... ואין זו חסידות אלא שטות, שהרי הוא מאבד כל ממונו ויצטרך לבריות, ואין מרחמין עליו, ובזה וכיוצא בו אמרו החכמים חסיד שוטה מכלל מבלי עולם" (רמב"ם, שם, שם, י"ג). מידת ההקדשות לדבר־מצוה מוגבלת ל„חומש" מן הנכסים (שם, שם). עבר והקדיש כל נכסיו — אין ההק׳ חל על בגדי אשתו ובניו (משנה, ערכין, ו׳, ה׳; רמב"ם, שם, ג׳, י"ד).

אסור לו, לאדם, ליהנות מנכסי־הק׳ כל זמן שהם בקדושתם, וההנאה מהם נקראת מעילה בהק׳ (מעילה, ט"ו, א׳; רמב"ם, הלכות מעילה, א׳, א׳). מעל בשוגג בנכסים הקדושים קדושת־דמים ע"י מה שהקנה אותם לאחר בתורת חולין — פקעה קדושתם והרי הם חולין, בנכסים הקדושים קדושת־הגוף — הרי הם עומדים בקדושתם (קידושין, נ"ה, א׳; מעילה, כ׳, א׳; רמב"ם, הלכות מעילה, פרק ו׳).

א ח ר חורבן הבית קבעו התנאים: „אין מקדישין בזמן הזה, שאין שם מקדש בחטאינו כדי לחזק את בדקו", והקדשת־נכסים עלולה להביא לידי תקלה של הנאה מן ההק׳ ומעילה בו (יומא, ס"ו, א׳; עבודה זרה, י"ג, א׳, ורש"י, שם, דיבור המתחיל „ואין מחרימין"; רמב"ם, הלכות ערכין וחרמין, ח׳, ח׳). עבר והקדיש — הנכסים מקודשים, ו„אם היתה בהמה — נועל דלת בפניה עד שתמות מאליה; ואם היו פירות או כסות או כלים — מניחין אותן עד שירקבו;

ואם היו מעות או כלי מתכות — ישליכן לים־המלח או לים הגדול כדי לאבדן” (יומא ועבודה זרה, שם; רמב״ם, שם). מתקופת־האמוראים נשתמר סיפור על הקדשת בית־מרחץ, שכתוצאה מן ההקדשה פסקו מלהתרחץ בו כדי שלא לבוא לכלל מעילה (בבא־מציעא, ו׳, א׳—ב׳).

אחר תקופת התלמוד שימש המונח חק׳ בשתי משמעויות שונות. „אם הקדיש סתם, כיון שאין לנו עכשיו בית המקדש, סתם הקדש בזמן הזה לבתי כנסיות הוא או לעניים” (ר״י מיגש לבבא־בתרא, ק״ב, ב׳; ספר התרומות, שער מ״ו, חלק ד׳, ח׳), ואפילו אמר הק׳ לשמים — כוונתו לצדקה (שו״ת רשב״ש, סימן שס״א); ורק אם אמר שכוונתו להק׳ ממש, למזבח או לבדק־הבית, חלה קדושת הק׳ [על הדבר שהוקדש] ואסור ליהנות ממנו (ר״י מיגש, שם; שולחן ערוך, יורה דעה, רנ״ח, א׳, ברמ״א). ההלכות המיוחדות, שנקבעו לגבי הק״ לצרכי המקדש, לא נחשבו כחָלות על הק״ לעניים או למצוה, ודינם של ההק״ מן הסוג האחרון כדין נכסי הדיוט. „ומה שמקדישין בזמן הזה לבית הכנסת מעות או ספר תורה או המקדיש לקנות בהם קרקע לבית הקברות — דינו כשאר נכסי הדיוט... שהרי לצורך הדיוט הם ואין כאן עסק גבוה” (טור, חושן משפט, צ״ה, בשם ה״ר ישעיה; וכן רא״ש, כלל י״ג, א׳), ומכל שכן „שלא יזכר ולא יעלה על לב” שבהק׳ עניים קיים דין מעילה (שו״ת מהרשד״ם, יורה דעה, ר״ח). עם זה חל, לדעתם של רוב חכמי ההלכה, העקרון של „אמירתו לגבוה כמסירתו להדיוט” אף לעניין צדקה, ו„האומר חפץ פלוני אני נותן לצדקה... אינו יכול לחזור בו” (רי״ף, בבא־קמא, לדף ל״ו, ב׳; ר״ן, נדרים, כ״ט, ב׳; שולחן ערוך, יורה דעה, רנ״ח, י״ג). על הק׳ עניים כאישיות משפטית, ע״ע צדקה.

השימוש במונח „הק׳” לציון נכסים, שנועדו לצרכי הציבור והקהילה או לצרכי מצוה ולעניים, נעשה בתקופה זו רווח מאד, והקדשת נכסים למטרות אלו צויינה בדרך כלל אף בנוסחות הצוואה. בשם „הק׳” נקראו גם מוסדות מיוחדים, ששימשו כתלמוד־תורה, כבית־מחסה לעניים, כבית־חולים (ע״ע, עמ׳ 600—602), כבית־זקנים או כבית הכנסת־אורחים לעוברי־אורח (ר׳, למשל, שו״ת הראנ״ח, סימן פ״ד, תיאור מפורט של כמה מוסדות־הק׳ כאלה בקושטה). בהתאם לכך מדובר בספרות ההלכה, בקבצי־תקנות ובמסמכים מרובים מקהילות־ישראל ביה״ב על הק׳ עניים, הק׳ של בית־כנסת, הק׳ הקהל, בתי־הק׳ ועוד (ר׳, למשל, שו״ת רשב״א, א׳, תרנ״ו; שו״ת הרא״ש, ג׳, י״ג; טור ושולחן ערוך, חושן משפט, קמ״ט, ל״א; שו״ת רלב״ח, כ״ה; שולחן ערוך, יורה דעה, רנ״ח, ה׳, ז׳).

רמב״ם, משנה תורה, הלכות ערכין וחרמין; הלכות מעילה; הלכות מעשה הקרבנות, י״ד–ט״ז; שולחן ערוך, יורה דעה, רכ״ו, א׳; רנ״ח–רנ״ט; י. לאמפרונטי, פחד יצחק, ערכים „הק׳”, „בית הק׳”; א. גולאק, יסודי המשפט העברי, א׳, תרפ״ג, 50–54, 98–99; הרב ב. מ. ח. עזיאל, שערי עזיאל, א׳, תש״ד, צ״ג–ק״ז; ש. אייזנשטדט, על התפתחות מושג האישיות המשפטית במשפט העברי (ב„המשפט”, תרפ״ז, 13–15, 83–87); הנ״ל, מושג האישיות המשפטית במשפטים העברי והרומאי (ב„משפט וכלכלה”, תשי״ח, 3–11); א. קרליץ, אישיות משפטית (ב„סיני”, תרצ״ט, תמ״ט–ת״ג).

מנ. א.

2. באיסלאם. — א. הק׳ מוסלמי — נכסי מקרקעים שגופם הוקדש לגבוה ופירותיהם נועדו למוסד או ליחיד. לפי החוק המוסלמי, מותר לו, לאדם, להקדיש נכסי מקרקעים למטרות דתיות. למושג „מטרות דתיות” ניתן פירוש רחב למדי, הכולל לא רק מוסדות צדקה ותרבות, אלא גם אישים פרטיים, משום שעזרה לבני־משפחה, שלטובתם נעשו בדרך כלל הק״ כאלה, נחשבה אף היא למטרה נעלה. עם ההקדשה נעשו המקרקעים „וקף” (הק׳) — מונח, שמשמעו בערבית העמד, עכב, לפי שההקדשה עוצרת ומעכבת את המשא־ומתן בקרקע והעברתה לרשות זרים. רצונו של אדם להקדיש את נכסיו במקרקעים מותנה במיגבלות, שהטיל חוק־הקרקעות העותמאני על העברת זכויות־הבעלות בסוגי־קרקע מסויימים. לפי התפיסה העותמאנית (שעל־יסודה נתהוו גם סוגי־הקרקעות הקיימים במדינת־ישראל), שמורה הבעלות (ה„ראקבה”) ברוב המקרקעים למדינה. תפיסה זו נוצרה עם התרחבותם של תחומי האימפריה העותמאנית, כשעברו לאוצר־המדינה מבחינה רשמית כל המקרקעים של ארצות־הכיבוש. המדינה היתה מוסרת את אדמותיה בחכירה למי שביקש לעבד אותן ולהפיק פירות מהן, אך הבעלות נשארה לצמיתות בידי האוצר. קרקעות אלה ידועות כאדמות „מירי” (אמירי). במרוצת־הזמן הוענקו ע״י השלטונות נכסי־מקרקעים שונים במתנה לאישים מן האצולה, למפקדי־צבא או לבני־אדם אחרים שהשולטן חפץ ביקרם, וכך נוצר סוג־המקרקעים הידוע בשם „מולק” (מלך). הבעלות במקרקעים מסוג זה הועברה לחלוטין ולצמיתות מן המדינה ליחידים, שזכו בהם על־פי צווים מן השולטן. התוצאה הטבעית מבחינת החוק הדתי־המוסלמי היתה, שהקדשת נכסים תפסה רק במקרקעים מסוג „מולק”, שבעלותו של המקדיש בהם היתה שלמה ובלתי־מוגבלת. לעומת זה לא היה המחזיק במקרקעים מסוג „מירי” רשאי לנהוג בהם מנהג־בעלים ולהקדישם כרצונו, משום שהבעלות הגמורה עליהם היא בידי המדינה. אך הגבלה זו, שחלה על נכסי „מירי”, נפרצה ע״י מֵעין־הק״, שנוצרו לגבי הפירות, שעשו נכסים אלה, ולגבי המיסים והמעשרות שנגבו מהם. השולטנים או אנשי־שררה אחרים הרשו להקדיש למטרות דת או צדקה את ההכנסות, שאוצר־המדינה היה זכאי להן מנכסי־„מירי” מסויימים, אע״פ שהבעלות עליהם היתה ונשארה בידי המדינה. משום אָפיָם המיוחד של ההק״ הללו הם ידועים כהק״ „בלתי־שלמים” או „בלתי־אמיתיים”. להק״ מסוג זה הוענקו: (1) זכות השימוש בקרקע; או (2) המיסים והמעשרות, שנגבו ע״י קופת־הממשלה; או (3) זכות־השימוש והמיסים והמעשרות גם יחד. בהק׳ לא־אמיתי נוהגים בדרך כלל דיני אדמת „מירי”. בימי השלטון העותמאני בא״י היה בארץ פקיד מיוחד לענייני־ההק״. בתקופת־המאנדאט נמסרו ההכנסות מנכסי ההק״ המוסלמיים לקופת המועצה המוסלמית העליונה, שהיתה ממונה על חלוקתם לפי מה שקבע המקדיש בשטר־ההק׳.

ההקדשה נעשית ע״י „שטר־הק׳” („ואקפיה”), שבו מפורטים תנאי ההק׳. שטר־ההק׳ מתאשר בפני השופט הדתי המוסלמי ונרשם בספרי־האחוזה. ניהול ההק׳ נתון בידי אֶפיטרופוס („מותוואלי”), שמתמנה מתוך החוג ובָאופן, שציין המקדיש בשטר־ההק׳. נכסי „מולק”, שהקדשתם שלמה, נכסי אלוהים הם ואין למכרם, להקנותם או להחליפם אלא במקרים יוצאים מן הכלל, כגון כשהנכסים אינם עושים פירות, או כשאפשר להחליפם בנכסים, שהכנסתם מרובה יותר. בענייני־הק״, שנוצרו בהתאם לחוק הדתי המוסלמי, חלות שלוש תקופות־התיישנות שונות. במה שנוגע לעצם קיומו של ההק׳ תקופת־ההתיישנות היא 36 שנה. בתביעות אחרות, שנוגעות למקרקעי־הק׳ — תקופת־ההתיישנות היא

15 שנה. במקום שנשוא־התביעה הוא כסף או מיטלטלים — תקופת־ההתיישנות היא 7 שנים.

ב. ה ק׳ ל א ־ מ ו ס ל מ י — קרקעות, שהוקדשו ע״י לא־מוסלמי לצרכי צדקה או לבני־משפחה. המיגבלות, שהוטלו על הק׳ מוסלמי, חלות גם על הק״ אלה: הק׳ אמיתי, שלם, תופס רק במקרקעים מסוג „מולק״ והק׳ לא־אמיתי, בלתי־שלם — בנכסי־מירי. בימי השלטון העותמאני בארץ היו דיני ההק׳ המוסלמי נהוגים גם בהק״ של לא־מוסלמים: לא־מוסלמי, שביקש להקים הק׳, היה חייב להופיע בפני שופט דתי מוסלמי ולאשר בפניו את שטר־ההק׳. בדבר־המלך־במועצה משנת 1922 ניתנה גם לעדה היהודית ולעדות הנוצריות המוּכּרות בארץ הסמכות לייסד הק״ לבניהן ולנהל הק״ אלה לפי חוקי דתן. במקרים אלה היה שטר־ההק׳ מתאַשר על־ידי בית־הדין הדתי־הרבני או הנוצרי ונרשם בספרי־האחוזה. תקופות־ההתיישנות בהק״ לא־מוסלמיים הן כתקופות־ההתיישנות בהק״ מוסלמיים.

בתקופת־המאנדאט היתה נתונה בידיו של הנציב העליון לא״י הסמכות להפוך מקרקעים מסוג „מירי״ ל„מולק״ וע״י כך ליתן לבעלים את האפשרות להקדיש גם את גוף־הקרקע. סמכות זו נתונה כיום בישראל לשר־המשפטים מכוח פקודת סדרי השלטון והמשפט, תש״ח—1948.

ג. ה ק״ ל צ ר כ י צ ד ק ה. — נכסים, שהוקדשו לצרכי צדקה לא לפי החוק הדתי אלא לפי החוק האזרחי (פקודת ההק״ לצרכי צדקה), נתונים לפיקוחם של בתי־המשפט האזרחיים. קודם שנכנסה פקודת ההק״ לצרכי צדקה לתקפה, אי־אפשר היה להקדיש נכסים למטרות־צדקה לצמיתות, בלא לשַוות להקדשה אופי דתי ע״י אישורה בפני בתי־הדין הדתיים. הפקודה הנזכרת סללה את הדרך לייסוד הק״ בהתאם לחוק האזרחי ובהשגחתם של בתי־המשפט האזרחיים.

„צרכי צדקה״ פירושם — מטרות, שהן לטובת־הציבור, כגון עזרה לעניים, קידום החינוך והתרבות, פיתוח הדת והפולחן הדתי וכל תכלית אחרת, שהיא עשויה להביא תועלת לאנושות. אך הק׳ לטובתם של בני־משפחה אינו נעשה על דרך זו.

לפי הפקודה הנזכרת נוסד ההק׳ על־פי צוואה או ע״י שטר־הק׳ חתום ביד המקדיש בפני נוטריון ציבורי. בדומה להק״ דתיים, מנהל את ההק׳ לצרכי צדקה נאמן, שמתמנה בשטר־ההק׳, וההק׳ נתון לפיקוחו של בית־המשפט האזרחי. בית־המשפט מוסמך למנות נאמן אחר, כשהנאמן הנזכר בשטר־ההק׳ אינו יכול או אינו רוצה למלא את תפקידו.

לפי הפקודה הנזכרת, אפשר היה להפוך הק׳ של לא־מוסלמי, שנעשה בשעתו על־פי החוק הדתי המוסלמי, להק׳ לצרכי־צדקה. בית־משפט אזרחי היה מוסמך לתת צו למטרה זו, בתוקף הפקודה בדבר שיפוטם של בתי־הדין האזרחיים והדתיים משנת 1925.

בפקודת ההק״ לצרכי־צדקה נקבעה גם הוראה למינוי „נאמן ציבורי״. תפקידו העיקרי של נאמן זה הוא לקבל לרשותו הק״, שאינם מתנהלים כשורה. צו־ניהול, שמוסר הק׳ לפיקוחו של ה„נאמן הציבורי״, יכול להיות זמני או תמידי, וה„נאמן הציבורי״ יכול לנהל את ההק׳ בעצמו או ביחד עם הנאמן או הנאמנים הממונים על ההק׳ בתוקף שטר־ההק׳. נאמניו של הק׳ לצרכי צדקה, שנמסרו לידם מקרקעים למטרות־ההק׳, חייבים, לפי הוראות הפקודה, לפנות לבית־המשפט תוך שנה אחת מזמן קבלת המקרקעים כדי לקבל צו למכירתם. גם ליועץ המשפטי נתונה הסמכות, בכל שעה שמתברר לו שמקרקעים מוחזקים כהק׳ לצרכי צדקה, לפנות בבקשה לבית־המשפט למתן צו דומה למכירתם. הוראות אלו לא פגעו באופן ניכר באפשרויות להחזיק מקרקעים במסגרת הק״ לצרכי צדקה, מאחר שצוין בפקודה, שבמקרים מסויימים יהיו ההק״ פטורים מן ההוראות הנזכרות. מקרים אלה חופפים למעשה את רוב ההק״ לצרכי־צדקה הקיימים בארץ.

הק׳ לצרכי־צדקה פוסק מלהתקיים בכל אחד מן המקרים הבאים:

א) הוגשם יעודו של ההק׳ בשלמותו;
ב) מטרתו של ההק׳ נעשתה בלתי־חוקית;
ג) הגשמת מטרתו נעשתה בלתי־אפשרית מחמת הישמדות רכוש של ההק׳ או מטעם אחר כלשהו;
ד) ההקדשה ניתנת לביטול, וגם בוטלה במפורש.

אין המקדיש רשאי לחזור בו מהקדשתו אלא ברשותו של בית־המשפט. ביטול ההקדשה אינו שם לאַל ואינו פוגע בשום פעולה, שפעלו הנאמנים אגב הגשמת מטרותיו של ההק׳.

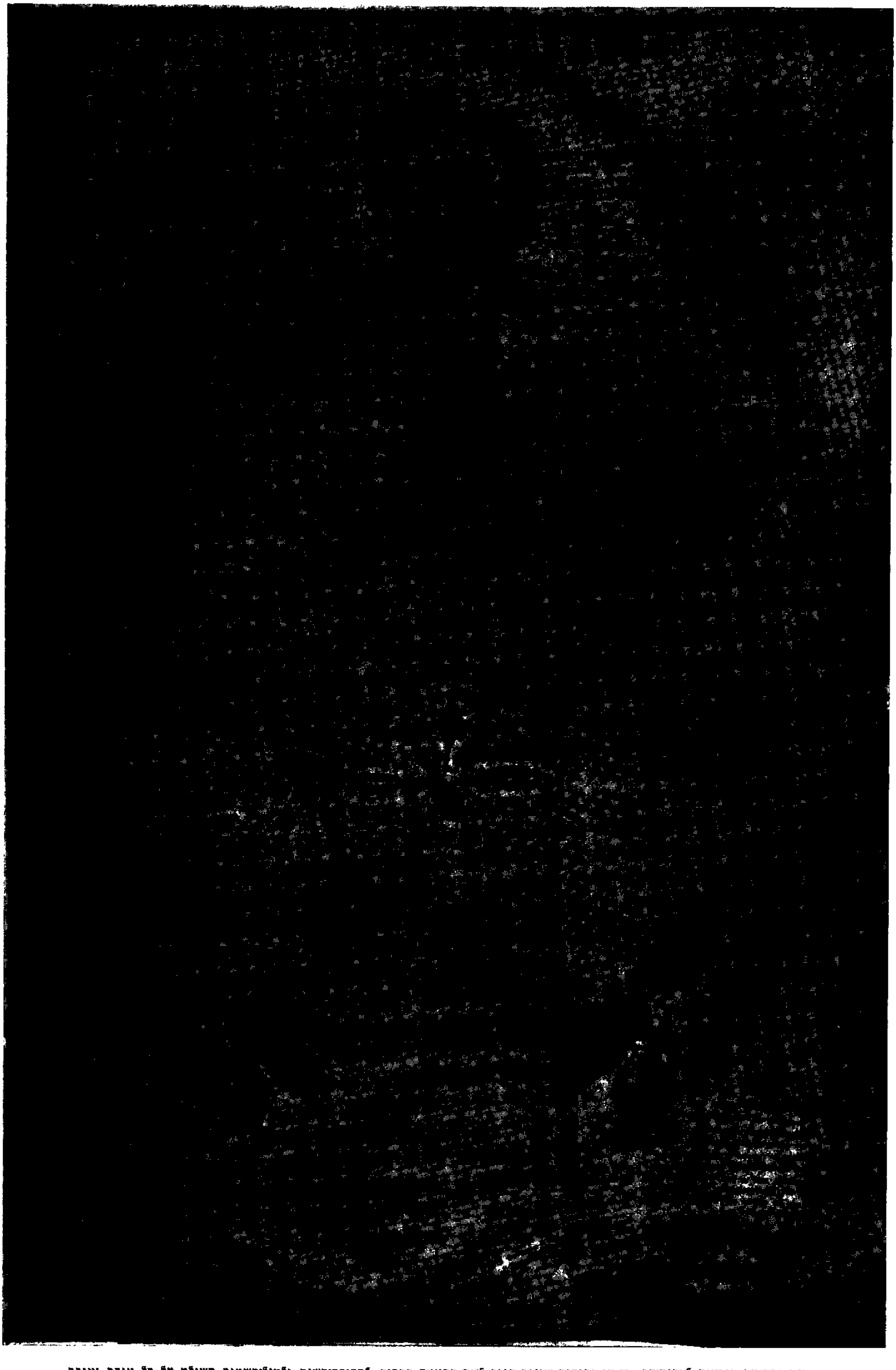
תקופות־ההתיישנות החלות על הק״ לצרכי־צדקה זהות עם אותן החלות על תביעות רגילות, כלומר, במקרקעים — 15 שנה, ושלא במקרקעים — 7 שנים. הוראה מיוחדת בפקודה קובעת, שתביעה, שהוגשה נגד נאמניו של הק׳ ושהיא מבוססת על טענת אונאה או מעילה באמון מצידם, וכן תביעה להחזרת רכוש של הק׳, שהוא מוחזק בידי נאמן למטרותיו הפרטיות, לא תידחה מחמת התיישנות, אם סבור בית־המשפט, שהצדק מחייב הזדקקות לאותה תביעה. וע״ע ארץ־ישראל, עמ׳ 642—643.

מ. דוכן, דיני קרקעות במדינת ישראל, תשי״ג²; א. בן־שמש, חוקי הקרקעות במדינת ישראל, תשי״ג; ש. ד. גויטיין – א. בן־שמש, המשפט המוסלימי במדינת ישראל, תשי״ח; F. Ongley, *The Ottoman Land Code*, ed. Miller, 1892; G. Young, *Corps de droit ottoman*, 1906; F. M. Goadby, *International and Inter-Religious Private Law in Palestine*, 1926; R. C. Tute, *The Ottoman Land Laws*, 1927²; C. A. Hooper, *The Civil Law of Palestine and Transjordan*, I, 1933; F. M. Goadby & M. Doukhan, *The Land Law of Palestine*, 1935.

י. כ.

הַקוֹדַטֶה (Hakodate), עיר־הבירה והנמל הראשי של האי הוֹקַידוֹ שביאפאן. מספר תושביה כ250,000 (1959). הק׳ יושבת בדרומו של האי על מיצר־הים צוּגארוּ, המפריד בין הוֹקַידוֹ ובין הוֹנְסְיוּ (הוֹנדוֹ), הגדול באיי־יאפאן. המרחק בין הק׳ והוֹנסיוּ הוא כ30 ק״מ, אבל המרחק מן העיר עד הנמל וראש־מסה״ב שבהוֹנסיוּ, שאליו מגיעות רכבות מהק׳ על גבי ספינות־מעבָרות, הוא 98 ק״מ. למרות מה שהק׳ נמצאת ברוחב של 41°45′ (בדומה לקאליפורניה הצפונית או לבַּרְצֶלוֹנָה) אקלימה קר בחורף וקריר בקיץ, ובחורף העיר אף עטופה ערפל. סיבת־הדבר: הזרם הקר, הבא מצפון והפוגע באי. הק׳ משמשת נמל־דַיִג ומרכז לעיבּוד שלל־הים ויְצוּאוֹ. כמרכן היא מייצאת גפרית, עצים ומוצרי־חלב. הק׳ נפתחה לספינות זרות ב1859. ב1934 נשרפה העיר, שהיתה בנויה מעץ, כמעט כליל ו900 מתושביה נספו. — בהק׳ בית־נכות לדיג, שכולל ספריה מקצועית חשובה.

הַקָּזָה, הוצאת דם מן הגוף מטעמים רפואיים; מבוצעת ע״י פתיחת וריד (phlebotomia, venaesectio) או ע״י שימוש בעלוקות־דם, כוסות־רוח או קיעקוע. עד המאה ה19 היתה ההק׳ נהוגה ברפואה בקנה־מידה רחב, הן כאמ־



תמונת גבר עם הוראות להקזת־דם: סימון ורידים שונים בגוף לשם התאמת ההקזה לתקופת־השנה ולמזל־השמים השולט על כל איבר ואיבר
(תמונה מכ"י רפואי עברי מן המאה ה 14 [כ"י 1184, הספריה הלאומית בפאריס])

צעי היגייני הן כאמצעי ריפויי. ביסוד השימוש המרובה בהק" מונח היה הרעיון, שבאמצעותה אפשר להביא „הקלה" או „רווחה" לגוף; במקרי מחלות כלליות — להוציא החוצה את הגורם הפאתוֹגני או את עודף ה„ליחות" שפליטתן נתעכבה; במקרי מחלות מקומיות — ל„שחרר" את הדלקת. בהֶעדר תרופות יעילות והבנה פיסיולוגית פותחה ההק' כאחת מן השיטות העיקריות של הטיפול הרפואי, ועובדו הוראות מפורטות לקביעת זמני־הפעולה והמקומות בגוף, שמהם יוקז הדם.

ההק' ידועה מן המקורות הרפואיים הקדומים ביותר. בבבל היו קובעים את הזמן הנוח להק' ע"פ מצב הכוכבים, בהתאם לאמונת האיצטגנינות; בהק' השתמשו גם ברפואה ההודית העתיקה. היפוקרַטס (ע"ע) מזכיר את ההק' הטיפולית, אך בדרך כלל לא היה השימוש בהק" ברפואה היוונית מופרז ביותר. הרפואה הערבית קיבלה את ההק' מן היוונית, ובעקבות תרגום כתבי־הרפואה הערביים ללאטינית הונהגה גם במערב. ביה"ב נעשתה ההק' טיפול רווח ביותר ברפואה — כחלק מ„הנהגת־הבריאות" התקינה, וביחוד לצרכי ריפוי במחלות מרובות ושונות. נשתמרו ציורים אנאטומיים מיה"ב עם הוראות של הק' לפי עונות־השנה ומערכת־המזלות. הדף הראשון, שנדפס ע"י גוטנברג (ע"ע), היה לוח־שנה, שכלל את ציון הזמנים להק' והרקה.

ההק' לא היתה נעשית ע"י הרופא עצמו, שפקד על ביצועה, אלא — בהתאם להוראתו — ע"י גלב־כירורג. בטיפול במחלה מקומית היו נוהגים עפ"ר לפתוח את הווריד בצד הנגדי של הגוף ובריחוק ממקום המחלה. במאה ה16 הנהיג פְּיֶר בְּריסוֹ (Brissot) את שיטת ההק' בקירבת המקום החולני — וחידוש זה עורר ויכוח סוער, שבו התערב גם וֶזַליוס (ע"ע). אפילו במאה ה18 עדיין טיפל בֶּנג'מין רַש (Rush) בחולי הקדחת הצהובה (בשעת מגפה בפילאדלפיה, 1793) בעיקר בשיטת החק'. אחרון הרופאים הגדולים, שהירבה בהק" עוד במאה ה19, היה בּרוּסֶה (ע"ע), שהשתמש לצורך זה בעיקר בעלוקות; ב1833 הובאו לצרפת כ42 מיליון עלוקות לצרכי הק'. המיפנה בא הודות ללוּאִי (Louis) ב1835, שהוכיח את אי־יעילותה הרפואית של ההק' ע"י בדיקה סטאטיסטית של תוצאות הטיפול בדלקת־הריאות.

היום נראית לנו שיטת ההק" המרובות, החוזרות ונישנות, של כמויות־דם גדולות לא רק מחוסרת־ערך מבחינה רפואית חיובית, אלא אף כטיפול שמחליש את הגוף ועשוי לגרום נזק רציני לבריאות. בזמן החדש מצטמצם השימוש בהק' במחלות מיוחדות מועטות. בהתקפים של בצקת־הריאות מתַקנת ההק' את תופעות אי־ספיקת־הלב באופן נמרץ ומהיר, שיש בו לפעמים משום הצלת־נפשות; וכן משתמשים בהק' במקרים מיוחדים של הלב הריאתי (ע"ע לב: מחלות). גם במצבים של פוליציתֶמיה (ע"ע דם, עמ' 708, 712) עדיין נודעת חשיבות להק' (בצד הטיפול החדיש בזרחן הראדיואקטיווי).

J. Bauer, *Gesch. d. Aderlasses*, 1870; J. Preuss, *Zur Gesch. d. Aderlasses (Wien. Klin. Wchschr.*, 34), 1895; F. H. Garrison, *The History of Blood-letting (New York Med. Jl.*, 97/8), 1913.

ההק' בספרות־הרפואה העברית. ההק' נזכרת פעמים מרובות בתלמוד; היא היתה נעשית לא ע"י רופא אלא ע"י עוזר רפואי, שהיה נקרא בשם „אוּמָן" או „גָרָע", שמקצועו היה מכובד פחות מזה של הרופא; הוא נזכר במקומות שונים בתלמוד, לשבח ולגנאי חליפות (למשל, תענ', כ"א, ב'; קיד', פ"ב, ב'). ההוראות להק' ברפואה התלמודית מיעוטן טיפוליות — ז"א, מותאמות למחלות מסויימות (למשל, גיט', ס"ז, ב'; ע"ז, כ"ט, ב') — ורובן מכוונות לשמירת הבריאות — על רקע ההשקפה, שהוצאת הדם מן הגוף לעיתים קבועות שייכת להיגיינה. ה„אומן" נמנה בין עשרת הדברים שכל עיר שאינם מצויים בה, „אין תלמיד־חכם רשאי לדור בתוכה" (סנה', י"ז, ב'); וכן פסק הרמב"ם (הלכ' דעות, ד', כ"ג). אך נמצאו גם מערערים על מנהג ההק', ואף מטעמים דתיים (מכות, כ"א, א').

לפי השקפת התלמוד, ההק' היא מן הדברים ש„רובם קשה ומיעוטם יפה" (גיט', ע', א'), וכן קיימת הגבלה של הק' שיגרתית בהתאם לגיל־האדם, שאותה מקבל גם הרמב"ם (הלכ' דעות, ד', י"ח). אלא שיותר מכן הוא מחשיב, לגבי קביעת מידות ההק', את „ריבוי הדם" ואת „כוחו החזק" של האדם (פרקי משה, מאמר י"ב). בתלמוד ניתנות הוראות מרובות להיזהר במאכל ובהתנהגות הכללית קודם ההק' ואחריה (למשל, שבת, קכ"ט, א'—ב'; גיט', ע', א'; נד', נ"ד, ב'; ע"ז, כ"ט, א', ועוד). הרמב"ם דורש הגבלה כללית של ההק': „לא ירגיל אדם להקיז דם תמיד, ולא יקיז אלא אם יהיה צריך לו ביותר" (הלכ' דעות, שם, שם). השקפות התלמוד ופסקיו של הרמב"ם הם ניגוד להפריזה העצומה בהק' בעולם הרפואי של העת העתיקה ויה"ב.

גם בספרות הרפואה העברית המאוחרת מצויות הוראות להק' ולכוסות־רוח (למשל ב„אוצר החיים" לר' יעקב צהלון [ע"ע] וב„מעשה טוביה" לר' טוביה כהן [ע"ע]).

מ. פרלמן, מדרש רפואה, ב', תרפ"ט, 85–90; J. Preuss, *Biblisch-talmudische Medizin*, 1923[3], 36–39, 289–299.

יה. ל.

הַקֲטָבָה, ע"ע קִטּוּב.

הֶקְטוֹר (Ἕκτωρ; בלאט' Hector), באגדה היוונית — גיבורה הראשי של טרויה (ע"ע) ומגינה העיקרי מפני האכיאים. הק' היה בנם של פריאמוֹס (ע"ע) והֶקַבֵּי (ע"ע), וכפי הנראה, היה הבן הבכור. ביחד עם אכילֶוּס הוא עומד במרכז העלילה של ה„איליאס", והוא החשוב שבאנשי־טרויה בימי־מלחמה ובימי־שלום. לאמיתו של דבר, היה הק' שליטה של העיר, ודברו היה קובע באסיפת־העם. הק' ניהל את המלחמה באויב, אע"פ שדעתו לא היתה נוחה מן המלחמה וממעשהו של אחיו פריס (ע"ע). יחסו אל האח היה יחס של בוז, ואילו בהֶלֶנֵי (ע"ע), זו שגרמה לכל צרותיה של העיר, נהג מנהג של אבירות, ובזה התנגד לדעתם של תושבי־טרויה, ששנאו את הזרה.

הסיפור על הק' שב„איליאס" מקיף רק את מאורעות־חייו בשנה העשירית למלחמת־טרויה. אין אנו שומעים דבר באפוס זה על קורותיו קודם אותה שנה. האפוס הקיקְלִי והספרות שלאחריו אינם מזכירים את הק' אלא לפעמים רחוקות.

אשתו של הק' היתה אנדרומאכִי, בתו של מלך תיבַאי שבמוסיה. היא ילדה לו בן בשם אַסטיאַנאכְּס, שבשנה העשירית למלחמת־טרויה עדיין היה תינוק. לפי מסורות אחרות מחוץ ל„איליאס", היו להק' עוד שני בנים מאַנְדרוֹמאכי: לַאוֹדאמַס ואוֹכְּסִימוֹס.

ב„איליאס" מופיע הק' לאחר שהחליט אכילֶוּס להסתגר



הקטור (מימין) ומנלאוס נלחמים על גופתו של אופורבוס (קאמירוס, רודוס, המחצה השניה של המאה ה 7 לפסה"נ) המוזיאון הבריטי, לונדון

במחנהו ולא לצאת לקרב. הוא מכה את האכַיאים ועושה בהם טבח גדול; אח"כ הוא נסוג אל העיר מפני התקפת־הנגד של האכיאים. כאן הוא נפרד מאנדרומאכי, המשדלת אותו לשווא להישאר בעיר. תיאורה של פרידה זו הוא מן היפים שבתיאורים באֶפּוס כולו. הק' חוזר לקרב עם אחיו פאריס וקורא לגיבורי האכיאים לקרב־ביניים. מֶנֶלָאוס, אחיו של אגאממנון, מתייצב לקרב, אך אגאממנון עוצר בו; במקומו בא איאס. הקרב נמשך יום שלם בלא הכרעה ניכרת. בלילה מחליפים שני הגיבורים מתנות ביניהם. הקרב הגדול והמסוכן ביותר לאכַיאים פרץ כשהק' תקף את המחנה האכיאי והתקרב אל הספינות כדי להציתן באש. באותו רגע נתרכך אכילֶוס ושלח את פאטרוקלוס, רעו וידידו, לעזרתם של האכיאים הנתונים בסכנה. אך הקטור התגבר עליו, הרג אותו ופישט את נשקו. רק אז נחלץ אכילוס לקרב. לשווא ניסה הק' לפגוע באכילֶוס לאחר שזה האחרון הרג את אחיו פולידורוס. אַפּולון עטף את הק', הגיבור האהוב, בענן כדי להצילו, ולוּ לשעה קצרה בלבד, מידיו של אכילֶוס צמא־הנקמה. הגורל החליט, שהק' יפול בידי אכילֶוס. הטרוֹיינים נסוגוּ העירה ורק הק' נשאר במקום הקרב, על־יד השער הסְקָאִי. לשווא מתחננים פריאמוס והקאבי לפני הק', שייכנס העירה ויציל את חייו. הגיבור נשאר וחיכה לאכילֶוס ולגורלו. אך כשהתקרב אכילֶוס תקף פחד את הק', שנס מפניו. שלוש פעמים סובבוּ שני הגיבורים את טרויה עד שהתערבה אַתֵּנֵי בדו־קרב. כשהופיעה לפני הק' בדמות אחיו, דאיפובוס, ביקשה ממנוּ שיַעצר והבטיחה לו עזרה. אך כשעשה הק' כעצתה של אתני נעלמה האלה. על האולימפוס שם זֶוּס את גורלותיהם של שני הגיבורים על כפות־המאזניים והכף של הק' ירדה. באותו רגע עזב אפולון את הק' ואכילֶוס הכּהוּ מכת־מוות. קודם מותו התנבא הק' לאכילֶוס, שגם הוא, אכילֶוס, ימות בקרוב. אכילֶוס הפשיט מעל החלל את שריונו וסחב את הגופה שלוש פעמים מסביב לעיר, עד שהתערב זֶוּס בדבר וציווה את איריס להודיע לאכילֶוס, שעליו להחזיר את הגופה לפריאמוס לקבורה. בלילה הגיע פריאמוס הזקן ופדה את גופת בנו המת בכסף רב. בטרויה נעשו להק' מספד כבד ושרפה גדולה.

הק' מתואר ע"י הומרוס מתוך אהדה מרובה. המשורר מטביע בו קווים עדינים של אצילוּת־נפש. דוגמה בולטת לכך הוא, מצד אחד, יחסו של הגיבור לאשתו אַנְדרוֹמאכִי, ומצד שני — אהבת־המולדת ורגש־החובה שלו כלפי אזרחי טרויה. אין המשורר מתאר את הק' כמנהיג בארבארי, אלא כגיבור אכיאי. הקווים הלא־בארבאריים, המודגשים בדמותו של הק', הם בניגוד גמור לכללו של הסיפור — אבל המשורר אינו שם לב לכך. העיקר הוא לו, שדמותו של הק' תהא שלמה גם מבחינה אֶסתטית וגם מבחינה מוסרית — ומטרה זו השיג המשורר בשלמוּת. להק' היה גם פולחן של הֶרוֹס (ע"ע) בתיבאי. לפי מסורת אחת, הובאו עצמותיו לתיבאי, לפי פקודת אוראקולוס, וע"י כך זכה הק' לפולחן של גיבור יווני.

P-W, *RE*, VII, 2, 2806 ff.; W. H. Roscher, *Lexikon der griech. u. röm. Mythologie*, I, 1910, s. v.; U. v. Wilamowitz-Moellendorff, *Ilias und Homer*, 1916; E. Bethe, *Homer, Dichtung und Sage*, III, 1927, 79 ff.; G. Finsler, *Homer*, I–II, 1924[3].

א. ש.

הֶקַטֵי (ביור' Ἑκάτη), במיתוס היווני — אלה ממשפחת הטיטנים (ע"ע); אלת השאול; אחותה של לֵטוֹ (ע"ע). בהימנונות ההומריים היא נקראת דמטר (ע"ע); היוונים זיהו אותה גם עם ארטמיס (ע"ע) והרומים עם דיאנה (ע"ע). משום כך ייחסו לה תפקידים מרובים ושונים.

לפי הסיודוס (תיאוגוניה, 411 ואילך), בירך אותה זֶוּס בכוח־השפעה עצום במלכויות השמים, הארץ והימים. בכוחה של הק' להשפיע טובה על כל מי שמקריב קרבנות ומתפלל כחוק, וכן יכולה היא למלא את מבוקשם של הגיבורים במלחמותיהם.



„הקאטי". פסל של אלקאמנס. המחצה השניה של המאה ה 5 לפסה"נ. המוזיאון הממלכתי, ליידן

של העומדים בפני כס־המשפט, של ההולכים בדרכי־הים, של הרועים, ועוד. היא גם מביאה ברכה לבית, ומשום כך היו נוהגים לקבוע לפני דלתות הבתים מקדשי־פולחן זעירים, שבהם הועמד פסל־האלה, והיו מגישים לה פרחים. בסוף כל חודש היו עורכים לה שולחן (סעודת־הק׳). סעודות־הק׳ היו נערכות גם על פרשות־דרכים ולעיתים קרובות היו אוכלים אותן העניים. מקדשי־האלה היו קיימים באיגינה, בארגוס ובאתונה (על האקרופוליס). בדומה לארטמיס מגדלת הק׳ גם את הילדים.

בתקופה מאוחרת נתפרסמה הק׳ ביהוד כאלה מהלכת אימים בחשכת־הליל, כאלת הכישוף, המופיעה לפני הקוסמים כששתי אבוקות דולקות בשתי ידיה. באחת מן האידיליות של תאוקריטוס (ע״ע) היא מתוארת כעוזרת בקסמיה לאוהבים מאוכזבים (II, 12). בפסלות תוארה בצורת שלוש או ארבע דמויות נשים דבוקות זו לזו, כשפרצופה של כל אחת מהן מביט לצד אחר. ביחוד מפורסם היה פסל הק׳ של אלקמנס. בטיפוסי פסלים אלה היתה הק׳ נעבדת כאלה של פרשות־דרכים (ע״ע דרך, עמ׳ 166).

P-W, *RE*, VII, 2, 2769 ff.; W. H. Roscher, *Lexikon der griech. u. röm. Mythologie*, I, 1890, s. v.; L. R. Farnell, *Cults of Greek States*, II, 1896, 321 ff., 596 ff.; J. Hastings, *Encyclopaedia of Religion and Ethics*, 1951, VI, 565 ff.; Th. Kraus, *H.*, 1960.

א. ש.

הֶקַטֵיאוֹס מֵאַבְדֵרָה (Ἑκαταῖος), סופר יוני בראשיתה של התקופה ההלניסטית. הק׳, שהגיע לגיל־העמידה בסוף ימיו של אלכסנדר הגדול (יוסף בן מתתיהו, נגד אפיון, א׳, 183), בא למצרים בשנת מותו של אלכסנדר (323 לפסה״נ). כאן היה בשירותו של תלמי I, מלך מצרים — כנראה, עד תחילת המאה ה3 לפסה״נ. — הק׳ היה מספר, היסטוריון והוגה־דעות. את עיקר עבודתו הספרותית הקדיש לתולדותיהם של עמים שמחוץ לתחומה של תרבות־יוון, וכן הקדיש — ובזה היה הראשון בספרות היוונית — חיבור מיוחד לתולדותיו של עם־ישראל, דתו וחייו החברותיים־הכלכליים.

כמספר זכה הק׳ לפירסום ע״י סיפורו האוטופי על ארץ ההיפרבוראנים (ע״ע). הק׳ תיאר בו את עם ההיפרבוראנים האגדי, ארחות־חייו, תגיו ומועדיו, שכולם קודש לאפולון (ע״ע) ולפולחנו. האל אפולון בכבודו ובעצמו מזדמן אליהם פעם בפעם, משתתף במחולות־המחניים ובשירי־ההמנונים שלהם, שכולם נכללים במנהגי־הפולחן לכבודו. ההיפרבוראנים פטורים מכל החולשות האנושיות, אין הם יודעים מחלות, יסורים וצער, ואף את שעת מותם הם קובעים לעצמם, והם מסתלקים מן העולם מרצונם ומתוך שמחה, כשהם עטורים זרי־פרחים, לאחר שנמאסו עליהם החיים הארוכים. בימי־חייהם אין הם שקועים תמיד בשירי־פולחן ובמחולות־מחניים בלבד, אלא עוסקים הם גם בהתבוננות בגרמים השמימיים, ומשום קרבתה של ארצם אל הירח היא יפה להתבוננות זו ביותר. מכאן השלמות של לוח־הזמנים, שהנהיגו בארצם; הוא מותאם לחוקיהם של הכוחות השמימיים.

הסיפור האוטופי של הק׳ אינו הראשון מסוגו, שנתחבר בספרות־יוון. אך יש לראות בו אחת מן המשובחות שביצירות של הזרם האוטופיסטי, שנתפתח בספרות זו במאה ה4 לפסה״נ ואחריה — זרם, שביקש להביא לידי ביטוי את הכמיהה לחיים יותר מתוקנים ולסדרי־חברה משוכללים יותר.

בסיפורו של הק׳ באה גם לידי ביטוי השאיפה להרים את קרנה של דלפוי — מרכזו של פולחן־אפולון בעולם היווני — ולהעלות את ערכה כמרכז דתי־לאומי, ומכאן תיאורה של ארץ ההיפרבוראנים — ארצו של אפולון — כמעין פרוטוטיפוס אידיאלי של דלפוי האפולונית.

לפירסום מרובה ביותר זכה ספרו של הק׳ על מצרים — ספר, שכבר ידוע היה לקוראים ב314 לפסה״נ. כאחד מאנשי חצרו של תלמי I (ע״ע) העסיקה אותו במידה מרובה השאלה: מהו המשטר המדיני המתאים ביותר, שמלך־מצרים החדש, תלמי המוקדוני, צריך להנהיג במצרים, שמשטרה המדיני היה קבוע ומגובש ברב או במעט מדורי־דורות. כהוגה־דעות, ששאלת מהותם ומבנם של המשטרים המדיניים השונים העסיקה אותו אף בחיבורו האוטופי, לא יכול היה הק׳, כשעסק בשאלת קביעתו של משטר מדיני למצרים, להסיח את דעתו מן התורות המדיניות, שנודעו בפילוסופיה היוונית מימיהם של ראשוני הוגי־הדעות היווניים עד ימיו. בקיאותו בספרות ההיסטוריוגראפית היוונית, הדנה בחלקה במצרים ובעברה מתוך אידיאליזאציה ויחס של הערצה, עוררה את הק׳ לבקש פתרונים לשאלות־ההווה, שעמדו על הפרק בחצרו של תלמי I, ולקבוע ציוני־דרך לעתיד מתוך עיון והתעמקות בתולדותיה של מצרים. בחיבורו של הק׳ על מצרים נתבטאו, איפוא, כמה וכמה גורמים, ומתוך כך קיבל הספר צורה של מעין מדריך מדיני־פילוסופי לא רק למלכי־מצרים התלמיים, אלא לשליטים בכלל בשאלת קביעתו של משטר מדיני משוכלל בכל מדינה שהיא.

לשון־מצרים לא היתה ידועה להק׳, ואעפ״כ קובע הוא, שמטרתו — בניגוד לזו של הרודוטוס (ע״ע), שהיתה למשוך את ליבותיהם של הקוראים — היא להיות נאמן למציאות ההיסטורית, שעליה עמד מתוך חקירה בתעודות. על שימושו בתעודות מתוך כתבי־הקודש של המצרים חוזר הק׳ פעם בפעם, אך אין פירושו של דבר, שהוא עצמו עיין בתעודות מצריות, אלא שקיבל את הדברים, שמסרו לו כהני מצרים מתוך הסתמכות על תעודות, שרמזו לו עליהן. ואין ספק בדבר, שתלות זו בכהני־מצרים לא זו בלבד שהיתה לה השפעה ניכרת על ספרו, אלא שאף התאימה בדרך כלל למגמתו המיוחדת; שהרי במשך דורות הרבה, שקדמו לתקופת השלטון ההלניסטי, היתה לכהנים המצריים השפעה עצומה על ההנהגה המדינית במצרים, ולבתי־המקדש במצרים, שהיו עשירי־נכסים, היתה גם השפעה מרובה על החיים הכלכליים בארץ. בתיאורים של המאורעות ההיסטוריים במצרים, שהק׳ קיבל מן הכהונה השלטת, ניתן מקום רחב להשפעת האידיאלים הדתיים ותורת־המוסר הכהנית על מלכי־מצרים ועל ההנהגה המדינית בכלל. מגמה זו בתיאורי ההיסטוריה המצרית התאימה להשקפתו של הק׳ על הצורך במתן זכות־הכרעה לאנשי־הרוח בקביעת הדרכים של ההנהגה המדינית, והקבילה גם לתורת־אפלטון על מסירת השלטון בכל ארץ לידי פילוסופים.

כשם שהרצאת תולדות־מצרים בכללן חדורה ברותה של המחשבה היוונית, כך הציע ברוח זו את תולדות התהוותה של ת ר ב ו ת ־מצרים — החמרית והרותנית — בפרט. תרבותה של מצרים נחשבה לקדומה ביותר בעולם, אבל הק׳ רואה במצרים לא רק את ראשיתה של התרבות האנושית, אלא אף את המשכה ומרכזה לאחר מכן. אף בהרצאת תולדות התרבות האנושית השתמש הק׳ במה ששמע מפי כהני־מצרים

על ערכי־תרבות שונים — חמריים ורוחנים —, שאֵלים או מלכים מיתולוגיים העניקו לבני־האדם מחוסרי־הישע כדי לסייע להם במאבקם עם איתני־הטבע. אלא שסיפורים אלה עיבּד הק׳ ברוח המחשבה היוונית. במקום אלים או מלכים אגדיים מביא הוא ממציאים, שהגיעו להמצאותיהם בהשפעת המצוקה, שבה נמצאו בני־האדם, החלשים בטבעם מן החיות הטורפות ושאר בעלי־החיים בעולם וזקוקים לאמצעים מיוחדים במלחמתם על קיומם.

לתורה זו של הק׳ על התרבות האנושית כיצירה של ממציאים היה ערך מדיני חשוב. האלים־הממציאים של סיפורי־הכהנים המצריים הם בעיניו בני־אדם, שזכו להאלהה והגיעו לשלטון בזכות המצאותיהם. מכאן שתיקונים בהנהגה המדינית, שבכוחם להיטיב את תנאי־החיים של האנושות ולסייע לה במלחמת־הקיום שלה, מזַכּים את המתקנים לשלטון ולכבוד־אלים. בכך הונח יסוד מוצק לתורת־השלטון בתקופה ההלניסטית.

לספרו של הק׳ על מצרים, שזכה לפירסום בתקופה ההלניסטית, היה ערך ניכּר לא רק כחיבור, שכּלל את תולדות מצרים ותרבותה, אלא אף — וביחוד — כמדריך פילוסופי־מדיני, שהיה בו משום חידוש גמור בספרות היוונית. שכן ספרי־ההדרכה מסוג זה, שהיו קיימים עד זמנו, כללו או דברי־מוסר בסיגנונה של ספרות־החכמה או דברי־עיון מופשטים. אף ספרו של אפלטון (ע״ע) על המדינה, שכּלל תורה מדינית משוכללת, מופשט הוא מכל מציאות של זמן ומקום. לעומת זה „מצרים" של הק׳ היא יצירה פילוסופית־מדינית, מבוססת על ההתבוננות במדינה מציאותית, בעלת תחומים גֶאוגראפיים קבועים, שעברה ההיסטורי שימש זה מכבר נושא בהיסטוריוגראפיה היוונית ושבעיית משטרה המדיני היה לה ערך אקטואלי ביותר לבני־הדור. מפני־כן היו המסקנות על הרצוי בהנהגת־המדינה, שלכללן בא הק׳ בספרו על יסוד דוגמות מתולדות־מצרים, עשויות להשפיע על שליטי־זמנו יותר מכל מסכת מדינית אחרת.

הקטעים, שהגיעו אלינו מדבריו של הק׳ על היהודים, צויינו פעם בשם: „על היהודים" (יוסף בן מתתיהו, נגד אפיון, א׳, 183) ופעם בשם: „על אברהם" (יוסף בן מתתיהו, קדמוניות, א׳, 158—159) או בשם: „על אברהם והמצרים" (קלמנס האלכסנדרוני, Strom., V, 113, 1), ואין לדעת בבירור, אם הכוונה כאן לפרקים שונים של חיבור אחד או שלקדמונים היו ידועים שני חיבורים של הק׳, שאחד מהם נקרא בשם „על היהודים" והשני בשם „על אברהם". הקטעים הנזכרים נשתמרו בחלקם ב„ספריה ההיסטורית" לדיודורוס (ע״ע) מסיקיליה (XL, 3) — ואלה עוסקים בעברו ההיסטורי של עם־ישראל, ובחלקם בספרו של יוסף, „נגד אפיון" (א׳, 183 ואילך) — ואלה עוסקים בעם־ישראל בזמנו של הק׳. מכיון שלפי הקטעים, שנשתמרו בספרו של דיודורוס, רואה הק׳ את ראשיתו של עם־ישראל בתקופת יציאת־מצרים, יש לראות בספרו „על אברהם" חיבור מיוחד, שאינו קשור בחיבור, הנקרא במקורות בשם: „על היהודים".

דבריו של הק׳ על היהודים, שהגיעו אלינו מתוך הקטעים של הספר ה40 לדיודורוס, נכללו בספרו של דיודורוס בשעה שתיאר את תקופת פומפיוס ואת כיבושה של ירושלים ע״י זה האחרון; כאן מצא דיודורוס לנכון ליתן סקירה על תולדות עם־ישראל בעבר, ולשם כך בחר בתמצית מתוך ספרו של הק׳ על היהודים.

את ליכּודו של עם־ישראל לחטיבה מדינית אחידה מייחס הק׳ למשה, שבהנהגתו יצאו בני־ישראל ממצרים, בנו את ירושלים והקימו בה את בית־המקדש. משה הוא שקבע בשביל העם גם את החוקה המדינית והניח את היסודות להשקפות ולמנהגים הדתיים המיוחדים של עם זה. את האלהות ראה משה באחדות הקוסמוס, ומכאן התנגדותו למתן צורה אנתרופומורפית לאלוהות, שהיתה בניגוד להשקפתו על מהותה האמיתית, ומהתנגדותו זו נבע האיסור הגמור של פולחן־הפסלים. בראש העם העמיד את המוכשרים ביותר להנהגה מדינית, ואת אלה מינה לכהנים. המוכשר ביותר בין הכהנים מונה לכהן גדול, שלידיו נמסרה ההנהגה הכללית של ענייני־העם החשובים ביותר. ההנהגה המדינית מבוססת על חוקה הכלולה בספר־התורה, ועל מנהיגו הראשי של העם — הכהן הגדול — מוטלת החובה לפרש ספר זה לעם. ערכּה של התורה גדול ביותר בעיני העם, מפני שמשה קיבל אותה מפי הגבורה. אדמת א״י נתחלקה, לפי חוקת־התורה, שווה בשווה בין האוכלוסים, ועל כל אחד ואחד נאסר למכּור את חלקו. את המשטר האגרארי של עם־ישראל תיאר הק׳ מכמה בחינות ברוחם של חוקי־התורה, אבל עם זה ניכרת בתיאורו השפעה מצד ספר „החוקים" של אפלטון.

מן המגמה הכללית של תיאור זה יוצא שלפנינו עם, שמשטר חייו הדתיים יסודו בהשקפות נעלות על האלוהות, ומכאן מנהגי הטהרה והקדושה המיוחדים, שהנהיג בעבודת־האלוהים שלו. מה שנוגע למשטר החיים החברותיים, יסודו ביחסי צדק ושוויון בין אדם לחברו. בתכונות מיוחדות אלו של עם־ישראל רואה הק׳ את הגורם לריבוי הילודה בעם זה ולתוקף המיוחד, המתגלה בהגנתו על ארצו.

יחס זה של הערצה לעם־ישראל אנו מוצאים גם בקטעים, שמביא יוסף בן מתתיהו מתוך ספרו של הק׳ על משאו־ומתנו עם יהודים בודדים ועם העם היהודי בכללו. הק׳ בא, כנראה, במגע קרוב עם יהודים בשעה שמילא איזו שליחות מטעם תלמי I. הידיעות, שהוא מוסר על יהודה וירושלים בימיו, אינן מדוייקות ביותר, אך יחס־ההערצה, שהוא מַראה כלפי ההווי הדתי של העם ביהודה וכלפי יחסו של העם לעיקרי־דתו, וכן יחסו לעמדה הדתית של היהודים בכל מקום שהם, מעידים על התרשמות מתוך מראית־עין ומגע אישי. על יסוד התרשמות זו מטעים הק׳ במיוחד שתי תכונות: (1) נאמנותו של העם ביהודה ושל האדם מישראל בכלל לדתו עד כדי מסירות־נפש על מצוותיה ו(2) זלזול גמור באלילות ובאמונותיה התפלות, כגון האמונה באפשרות של הגדת־עתידות לפי מעוף־הציפרים. זלזול זה משמש להק׳ עדות נאמנת לרמתה הרוחנית של דת־ישראל ולמנהגיה הצרופים.

ספריו של הק׳ על מצרים ועל יהודה עוררו הדים מרובים בספרות ההלניסטית הכללית ובספרות היהודית־ההלניסטית. — להק׳ יחסו גם חיבור על שירותיהם של הומרוס (ע״ע) והֵסיודוס (ע״ע), שדן, כנראה, בהשקפותיהם של שני המשוררים היווניים הקדומים בהשוואה לתורותיהם של המצרים (עי׳ H. Diels, Doxographi Graeci, 82, 2).

שרידי תיבוריו של הק׳ מכונסים בH. Diels, Fragmente der Vorsokratiker, II, 1951^{6}; F. Jacoby, Fragmente der griech. Historiker, III, 1930.

י. גוטמן, הספרות היהודית ההלניסטית, תשי״ח, עמ׳ 39 ואילך, 274–275; י. לוי, עולמות נפגשים, 1960, עמ׳ 44–59; P-W, *RE*, VII, 2, 2750 ff.; W. Jaeger, *Diokles von Karystos*, 1938.

י. ג.

הֶקַטֵיאוֹס מִמִּילֶטוֹס (Ἑκαταῖος), גֵאוגראף והיסטוריון יווני; פעל במחצה הראשונה של המאה ה5 לפסה"נ; השתתף במרד של האִיונים נגד הפרסים (499—494). הק' חיבר שני חיבורים בפרוזה:

א) „מסע מסביב לעולם" (Περίοδος γῆς) — תיאור גאוגראפי של העולם, שהיה ידוע בזמנו, מלווה במפה; התיאור כלל שני חלקים עיקריים: 1) אירופה; 2) אסיה (ביחד עם מצרים ולוב). מתוך הקטעים שנשתמרו מסתבר, שהדיון על כל ארץ בחיבור זה כלל את תיאור גבולותיה, עריה, נהרותיה, הריה ונמליה, הרצאה על טבע־הארץ בכללה, סיפור (עפ"ר מיתולוגי) על ראשית יישובה ותיאור של מנהגי־התושבים. חשיבותו העיקרית של חיבור זה היתה בַּמֶה שהביא לידיעתם של היוונים את התנאים הגאוגראפיים של מדינות־המזרח הגדולות, בעיקר פרס ומצרים, ואת תולדותיהן של מדינות אלו. בזכותו נמנה הק' עם מניחי היסודות של ההיסטוריוגראפיה היוונית.

ב) ה„גֶנֶאלוגיות" או ה„היסטוריות" (-ἱστορίαι, γενεα λογίαι) — תיאור של ההיסטוריה היוונית הקדומה, תוך קביעת זמניהם של המאורעות והאישים, הידועים מן האגדות היווניות ומן היצירות האֶפיות, לפי שיטה כרונולוגית־גֶנֶאלוגית, שבה נאמד כל „דור" בארבעים שנה.

אע"פ שהק' השתמש בחומר מיתולוגי, הושפע — בעיקר בחיבורו הגאוגראפי — מן האסכולה הפילוסופית האיונית. תיאוריו הם שיטתיים וניכרת בהם המגמה לקרב סיפורי־פלאים אל השכל או להתעלם מהם. לחיבורו הראשון נודעה השפעה מרובה על הרודוטוס (ע"ע).

F. Jacoby, *Fragmente der griechischen Historiker*, 1923–30, I; L. Pearson, *Early Ionian Historians*. 1939, ch. II; P-W, *RE*, VII, 2, 2667–2750; M. Ninck, *Die Entdeckung Europas durch d. Griechen*, 1945.

ש. פר.

הֶקֶל, אֶרִיךְ — Erich Heckel — (נו' 1883), צייר וגראפיקן גרמני; ממייסדי האֶכּספּרסיוניזם בגרמניה. הק', שנולד בעיירה בסאכסוניה, למד ב1904/5 ארדיכלות בדרזדן. באותו זמן התחיל מצייר, מגַלף בעץ ומתקין חיתוכי־עץ. בהשפעתו של ארנסט לודויג קירכנר (ע"ע), שאַף הוא היה אז סטודנט בטכניון שהתעניין באמנות, נטש הק' את לימודיו כדי להקדיש את עצמו לאמנות. לסוף נצטרף אל קירכנר במאמציו של זה האחרון לחולל תמורה באמנות ובדרכי יצירתה. השְנַים, עם צייר צעיר שלישי, קרל שְמִיט־רוֹטְלוּף (ע"ע), הקימו ב1905 קבוצה בשם „הגשר" (Die Brücke), ובמשך שלוש שנים עבדו במשותף, במטרה לקרב את האמנות אל החיים המודרניים ע"י התעמקות במציאות, שבה היו נתונים; לשם כך בחרו בנושאים, דמויות ומעמדות מסביבתם היומיומית, ותיארו אותם באורח שהיה, לדעתם, אמיתי, אלא שלאמיתו של דבר היה פרי של תפיסה פֶסימית ושתוצאתו היתה מעין פולחן־הכיעור. מתוך התנגדותם החריפה לאמנות הרשמית של זמנם פנו חברי־הקבוצה לציירים קדומים, לפרימיטיוויים ולכמה מן המודרניים, כגון הבתר־אימפְרֶסיוניסטים הצרפתיים ואֶדוארד מוּנק (ע"ע). אולפנם היה בסנדלריה, ואת התערוכה הראשונה שלהם הציגו בבית־חרושת על־יד דרזדן, מאחר ששום גאלריה לא הסכימה להציג את תמונותיהם. רק ב1910 נערכה בגאלריית־אַרנולד, שתמכה באמנות מתקדמת בגרמניה, תערוכה של תמונותיהם; זו עוררה מחאות חריפות נגדם, אך גם הפנתה אליהם את תשומת־לבם של כמה מבקרים. בשנים שלאחר מכן עברו הק' וידידיו לברלין, שהיתה אז מרכז־אמנות ער ומתקדם. כאן התחילו מציירים אילוסטראציות בשביל כתב־העת הנועז לספרות ולאמנות „הסער" (Der Sturm). אילוסטראציות אלו — וביחוד קובץ־התמונות השנתי של „הגשר" מ1911, שהיה מוקדש כולו ליצירותיו של הק' — פירסמו את שמו של זה האחרון ברבים. כמה מציוריו המוצלחים ביותר צויירו ב1913 (הטְרִיפְּטיכון „אשה חולה" והנוף „יום־בדולח"). בתקופת מלחמת־העולם I, שבה שירת בפלאנדריה, צייר הק' (על בְּרֶזֶנט) את „המַדוֹנָה של אוֹסְטֶנְד" המפורסמת שלו (1915). אחר המלחמה חזר לברלין. משום יצירותיו מתקופתו הראשונה הותקף הק' ע"י הנאצים, שב1937 כללו 13 מיצירות אלו בתערוכה גדולה של „אמנות מנוונת". ב1949 נתמנה הקל פרופסור באקאדמיה של קארְלְסְרוּהֶה. כאן פעל עד שנת 1956, שבה עבר לחופה של ימת־קונסטנץ.



אריך הקל: יום־בדולח, 1913 מאוסף מ. קרוס (Kruss), ברלין

הק' היה הרגיש והלירי ביותר בין אמני קבוצת „הגשר". בציוריו המוקדמים היה מושפע מן הפובים (ע"ע), שנהגו להשתמש בצבעים עזים ובלתי־נאטוראליסטיים. סמוך ל1910 הופיעו ביצירתו צורות מחודדות ומרוסקות, שהושפעו, כנראה, מן הקוביסטים. תמונותיו, שצויירו מ1912, נעשו שקופות יותר, כאילו גילה את חשיבותו של האור. ככל שאר האכספרסיוניסטים הטיל הק' את הצבע במשיכות־מכחול נמרצות, תוך עימות של שטחים בצבעים מנוגדים. כדי ליצור רושם של אור, השאיר את הבד הלבן ללא צבע. בדמויותיו מיעט בעיבוד שְלָש־ממדי; את הפרספקטיווה השיג ע"י חלוקת הבד לצורות גבישיות ותלולות. דמויותיו הן דקות ועצבניות; הנשים הערומות, בעלות השדיים הנפולים והבטן המקומרת, מזכירות פסלי־אלילים אפריקנים, ואילו הגברים הם כמעט ללא־גוף, בעלי ראשים עצומים ומצחים בולטים וחרושי־קמטים, מלאי מתיחות. מ1913 ואילך נעשה סיגנונו בהדרגה חפשי יותר, פחות קדחתני, מעוגל יותר, אך גם פחות אישי ופחות „אכספרסיוניסטי". הנופים, שהירבה לצייר עכשיו יותר מִבֶּעָבר, היו נאטוראליסטיים יותר מציוריו הקודמים.

ההדפסים של הק', שמהם ידועים יותר מ600, תופסים מקום חשוב ביצירתו. הוא ביצע חיתוכי־עץ, תחריטים והדפסי־אבן. תחילה היה מושפע מאד מן הטכניקה הגראפית של אדוארד מונק בעימות שטחים גדולים של שחור ולבן. לאחר זמן פיתח סיגנון אישי, שבו דומים חיתוכי־הסכין הזָויתיים למשיכות־המכחול העזות שלו. כמה מנושאי־הדפסיו זהים עם אותם של ציוריו, כגון „המתנגדים" משנת 1912 ו„האשה החולה" מ1913. מן האילוסטראציות שלו יש להזכיר אותן שצייר בשביל ה„באלאדה על כלא רֶדינג" של אוסקאר וַילד.

ציוריו של הק' מוצגים ברובם במוזיאונים גרמניים ובמיעוטם במוזיאונים אמריקנים. גם הרבה מדפי־הגראפיקה של הק' נמצאים באספים באה"ב.

L. Thormaehlen, *E. H.*, 1931; H. Köhn, *E. H.*, 1948; P. O. Rave, *E. H.*, 1948; W. Haftmann, *Malerei im 20. Jahrhundert*, 1954, I, 132, 325; P. Selz, *German Expressionist Painting*, 1957, 74–75, 105–106, 136–137; B. S. Myers, *The German Expressionists*, 1957, 146–152.

ע. י.־ה.

הֶקֶל, אֶרְנְסְט הַיְנְרִיךְ — Ernst Heinrich Haeckel — (1834, פוֹטְסְדַם — 1919, יֶנָה), זואולוג ופילוסוף גרמני.

הקל למד רפואה ומדעי־הטבע בווירצבורג, ברלין ויֶנה, והיה תלמידם של יוֹהַנֶס מילֶר (ע"ע) ווירְכוֹ (ע"ע). מ1865 עד 1908 היה פרופסור לזואולוגיה ביֶנה. במשך השנים הללו יצא פעם בפעם למסעי־מחקר, שהביאוהו לחופי הים התיכון, לאיים הקאנאריים, לים האדום, לצילון וליאווה. בכל המקומות הללו אסף חומר למחקריו הזואולוגיים, שנושאם העיקרי היו חסרי־החוליות הימיים. את תיאורי מימצאיו ומחקריו פירסם בליווי של ציורים נהדרים (ע"ע הידרוזואנים, עמ' 97/8, ציורים), שתרמו הרבה למוניטין שיצא לחיבורים אלה. הקל היה בעל חוש אֶסתֶטי וכשרון אמנותי מפותח, שהביא אותו לפעמים לידי אידיאליזאציה בהצגת תצפיותיו.

הקל היה אחד מראשוני חסידיו של הַדַרְוִיניזם (ע"ע) ותרם הרבה לנצחונו בעולם־המדע הגרמני, למרות ההתנגדות שנודעה לתורה זו מצד הרטויג (ע"ע) ואחרים מבני־דורו. הוא היה מן הראשונים, שסיכמו והמחישו את תורת האֶבולוציה ע"י עריכת אילן־יחס כולל ומקיף, שבו הודגמו יחסי־הקירבה בין משפחות בעה"ח בצורת הסתעפויות ממוצאן המשותף. הוא תיאר את ההיסטוריה של החיים כולה כתהליך של השתלשלות רציפה מ־יחידה פרוטופלאסמתית פשוטה (היפותֶטית) — שקרא לה מוֹנֶרָה —, דרך 30 דרגות־ביניים מוגדרות — ובחלקן דמיוניות —, עד האדם, ועד בכלל. הוא הנהיג את החלוקה הברורה של כל ממלכת בעה"ח לשתי קבוצות: החד־תאיים והרב־תאיים, וייחס לכל האחרונים מקור משותף — הגאסטרֶאה ההיפותטית, שדמותה נשתמרה, לדעתו, כגאסטרולה בהתפתחות העוברית של בעלי־החיים עד היום (ע"ע אמבריולוגיה, עמ' 866). תרומתו המקורית של הֶקל לתורת־ההתפתחות היא „ה ח ו ק ה ב י ו ג ֶ נ ט י" — שהיה בו משום הרחבה, העמקה והכללה של רעיון מורו, י. מילר, בדבר השתקפותה של התפתחות המינים בשלבי ההתפתחות של כל פרט („האונטוגֶנֶזה חוזרת על הפילוגֶנֶזה"). אע"פ שהתקפות הכללית של עקרון זה וראייתו כ„חוק־יסוד" (Grundgesetz) של ההתפתחות כולה נתערערו אח"כ עם התקדמותו של מחקר ההתפתחות, שימש אותו עקרון בשעתו — ובמידה מסויימת עדיין מוסיף הוא לשמֵש — הנחָיה מֶתודית פוריה למחקר (ע"ע ביולוגיה, עמ' 334/5).



אֶרנסט הֶקל

ה„דארוויניזם" היה להקל בעיקר תורת ההתפתחות האורגאנית של צורות־החיים בכללותה; כחלוצה של תורה זו ראה את גֶתה (ע"ע, עמ' 751/2). מבחינת הסברת המכאניזם של התפתחות זו יצא בעקבות תורתו המקורית והפרימיטיווית של דארווין, על כל היסודות הלאמארקיסטיים שבה, ועד סוף ימיו דבק ברעיון ההורשה של התכונות הנרכשות. הוא לא הושפע מהתפתחותה של הגֶנֶטיקה החדישה, ומשום כך נמצא בזקנתו מנותק מן הזרם הנֶאוֹ־דארוויניסטי בביולוגיה (וע"ע גנטיקה, עמ' 71—73; דַרוִיניזם).

תורת־ההתפתחות שימשה להקל יסוד לתפיסת־עולם ולתורת־ערכים, שבה מועברות קאטגוריות ביולוגיות לתחומי הפילוסופיה והמוסר. את ההשקפה הכוללת יחד את גילויי החיים, הנפש, הרוח והתרבות כביטויים למכאניזם אחד ודַחַף אחד, שמקורו בהכרח של הטבע, קרא בשם מ ו נ י ז ם (מיוו' μόνος, אחד, יחיד), שאינו אלא שם אחר למאטריאליזם נאטוראליסטי. מתוך גישה זו כפר הקל במציאותו של האֵל, בנפש הרוחנית ובבחירה החפשית; הפסיכולוגיה לא היתה לו אלא ענף של הפיסיולוגיה. מתוך זיהוי אינסטינקטיווי של ההתפתחות עם ה„התקדמות" בא לכלל אופטימיזם תמים ושטחי בדבר ודאות ה„קידמה" במציאות הקוסמית וההיסטורית. הקל הטיף בהתלהבות ובקנאות למוניזם, שבו ראה את ה„דת" המדעית — תפיסת־עולמו של האדם המשכיל החדיש. תורתו — אע"פ שלא היתה מקורית ביותר — עשתה

לה כנפיים בציבור המשכילים בסופה של המאה ה19 ובתחילת המאה ה20, וספרו הפופולארי Die Welträtsel („חידות־העולם" — ז"א, פתרונן של „חידות" אלו), שיצא ב1899, זכה ל15 מהדורות, ניתרגם ל25 לשונות, והיה במשך שנים אחדות ספר רב־מכר בעולם המערבי. חסידיו נתארגנו ב„ברית־המוניסטים הגרמנית", שהקל היה נשיאה. התנגדות חריפה להקל נתעוררה מצד חוגים דתיים ושמרניים, והממשלה הפרוסית התנגדה לו גם מטעמים פוליטיים, מאחר שהיה זמן־מה מראשי האופוזיציה הליבראלית למדיניותו של ביסמארק.

אחר מותו של הקל הפך ביתו בִּינָה לבית־נכות לטבע, שבו שוכנו אספיו הזואולוגיים וכן חלק מ1,600 ציורי־המים שלו.

מחיבוריו (מלבד ספרי־ה„חידות" הנ"ל): Natürliche Schöpfungsgeschichte („תורת־בריאה טבעית"), 1868; Anthropogenie oder Entwicklungsgeschichte d. Menschen („תורת התפתחות־האדם"), 1874; Kunstformen d. Natur („יצירות־אמנות של הטבע"), 1903; Die Lebenswunder („פלאי־החיים" — השלמה ל„חידות־העולם"), 1904.

„ב ר י ת ־ ה מ ו נ י ס ט י ם" שמרה על האופי הליבראלי, ששיווה לה הקל. ב1921 נתקבלו במצעה החלטה למלחמה על השלום וגינוי מפורש של האנטישמיות. ב1933 הוכרזה הברית כבלתי־חוקית ע"י השלטון הנאצי; ב1946 נתחדשה.

W. Bölsche, *E. H.*, 1900; W. May, *E. H.*, 1909; A. Wasmann, *H.s Monismus*, 1919[4]; *Dem Andenken an E. H.* (*Die Naturwiss.*, VII, Heft 50), 1919; R. Hertwig, *E. H.* (*Dtsch. Biograph. Jb.*, 26), 1920; K. Hauser, *E. H.*, 1920; H. Schmidt, *E. H.*, 1926; id., *E. H.s Leben, Denken u. Wirken*, I–II, 1943/4; G. Heberer, *E. H. u. seine wissenschaftliche Bedeutung*, 1934; V. Franz, *Das heutige geschichtliche Bild v. E. H.*, 1934.

י. ל.

הַקְלוּט, רִיצַ'רְד — Richard Hakluyt — (1553—1616), חוקר אנגלי בתולדות התגליות הגאוגראפיות. הק' היה מן הראשונים, שראו את חשיבותה של הקולוניזאציה לכלכלתה של אנגליה, ועודד בחיבוריו את ייסודן של מושבות אנגליות מעבר לים. הדחיפה להתעניינות בארצות החדשות באה לו בנעוריו מקרובו, שגם שמו היה ר. הק' וששימש יועץ כלכלי לחברה בריטית למסחר עם רוסיה. הק' למד באוכספורד יוונית ולאטינית, לשונות חדשות ותֵאולוגיה והוסמך לכמורה ב1578, אבל את רוב זמנו הקדיש לחֵקר התגליות הגֵאוגראפיות שנעשו עד זמנו ולאיסוף חומר על נושא זה מתוך ספרים ומפי סַפָּנים ונוסעים. ב1582 פירסם את ספרו הראשון Divers Voyages touching the Discoverie of America („מסעות שונים, שהיו כרוכים בגילויי אמריקה"). ב1583/85 שימש כומר בצירות האנגלית בפאריס, וכאן כתב את מחקרו הגדול: The Principal Navigations, Voyages and Discoveries of the English Nation within these 1500 Years („ההפלגות, המסעות והגילויים העיקריים של האומה האנגלית במשך 1500 השנים האחרונות"), שהופיע ב1589 (מהדורה מורחבת של ספר זה, בשלושה כרכים, יצאה ב1598—1600). ב1584 הגיש תזכיר לסֶר וולטר רַלִי (ע"ע) על ייסודן של מושבות־מטעים בארצות שמֵעבר לים; התזכיר נדפס ב1877. הק' גם תירגם לאנגלית ספרי־מסעות מספרדית ופורטוגיזית. את ייסודה של ורג'יניה באמריקה הצפונית ואת תנועת המהגרים לאמריקה בדור שבא אחריו אפשר לייחס במידה מרובה להשפעתו. הק' גם שימש זמן־מה מרצה לגאוגראפיה באוכספורד. ב1846 נוסדה באנגליה על שמו חברה (Hakluyt Society) להוצאת ספרות־מסעות מדעית, הקיימת עד היום.

E. Lynam (ed.), *R. H. and his Successors*, 1946.

א. י. בר

הַקְלֶנְדֶר, פְרִידְרִיךְ וִילְהֶלְם (האביר) פון — Friedrich Wilhelm, Ritter von Hackländer — (1816 בּוּרְטְשַייד, על־יד אָכֶן — 1877, לֶאוֹנִי, על יַמַּת־שטַרנבֶּרג [באוואריה]), סופר גרמני. לאחר ששירת בצבא ופעל כעיתונאי נלווה אל אציל אחד במסעו לארצות הים התיכון (את רשמיו מנסיעה זו סיכם בספר בן שני כרכים בשם Daguerreotypen [דאגֶרוטיפים], 1842; 1846[2] בשם „מסע ל־מזרח"). ב1843 נתמַנה מזכיר ליורש־העצר של מדינת־וירטמברג וליווה את אדוניו במסעותיו ברחבי־אירופה. ב1849 נמנה על מטהו של המצביא רַדֶצְקִי בשעת מסע־המלחמה של זה האחרון נגד פִּימוֹנט, ואף שימש כַתב משדה־הקרב. ב1857 יסד את הירחון Über Land und Meer („מעל יבשה וים"), שזכה בעריכתו של הק' לתפוצה ניכרת. ב1859 השתתף שוב במסע־המלחמה האוסטרי לאיטליה. ב1861 הועלה על־ידי הקיסר פראנץ יוֹזֶף לאבירות. — הק' היה סופר רֵאַליסטי ונתחבב בשעתו על קהל־הקוראים הן על־ידי תיאוריו המרתקים מחיי־הצבא והן ע"י סיפוריו, הקומדיות שלו וביחוד ע"י הרומאנים המרובים שחיבר — רומאנים, שנשמעה בהם נימה של ביקורת על הליקויים החברותיים בזמנו. מאלה זכו לפירסום מיוחד: Eugen Stillfried, 2 כרכים, 1852; Europäisches Sklavenleben („חיי־עבדים באירופה", 4 כרכים, 1854); Künstlerroman („רומאן של אמן", 5 כרכים, 1866).



פ. ו. האקלנדר

J. Franck, *F. W. H.* (in *Allgemeine Deutsche Biographie*, X), 1878; Ch. Pech, *H. u. d. Realismus*, 1932.

פ. ג.

הַקָּפָה, ע"ע חוזים, דִינֵי־; מִסְחָר.

הַקָּפוֹת, ע"ע סֻכּוֹת.

הֶקֶר, אַיְזַק תוֹמַס — Isaac Thomas Hecker — (1819—1888), מנהיג קאתולי אמריקני. הקר נולד בניו־יורק להורים פרוטסטאנטיים ממוצא גרמני. ב1844 עבר אל הכנסיה הקאתולית. ב1859 יסד, בהסכמתו של האפיפיור פיוס IX, את אגודת „הכמרים המיסיונאריים של השליח פאולוס" (Missionary Priests of St. Paul the Apostle), שבראשה עמד עד 1871. מטרתם העיקרית של „פאוליניסטים" אלה היתה להחזיר את הפרוטסטאנטים אל הכנסיה הרומית, מתחילה בניו־יורק ולסוף באמריקה הצפונית כולה. החברה קיימת עד היום. ב1865 יסד הקר את הירחון הקאתולי הראשון באמריקה, „העולם הקאתולי" (The Catholic World). ע"י מה שדרש תשומת־לב לנטיה הדתית הטבועה באדם והתנגד לשיטה האסכולאסטית הרגילה, נעשה הקר

המבשר של המודרניזם הקאתולי (ע"ע קתולית, כנסיה), שבראשיתו היה נקרא „אמריקניזם".

הֶקֶר, פְרִידְרִיךְ — Friedrich Hecker — (1811—1881), מהפכן גרמני סוציאליסטי. עבד מ1838 כעורך־דין במנהים שבבאדן ופעל מ1842 כציר בית־הנבחרים של ארצו מטעם השמאל הקיצוני. כשה„טרם־פארלאמנט" (ע"ע גרמניה, עמ' 449) דחה במארס 1848 את הצעתו להכריז על רפובליקה גרמנית, עורר הקר מרד בדרומה של באדן, שדוכא בכוח צבאי. הקר נמלט דרך שוייץ לאה"ב, חזר ב1849 לגרמניה, אך שוב הוכרח לברוח לאמריקה. כאן התיישב כחקלאי על־יד בֶּלְוִיל, אילינוי, ונלחם ב1861—1864 כקצין בצבא־הצפון (ע"ע ארצות־הברית, עמ' 175/180). ב1872 פירסם את נאומיו והרצאותיו (Reden und Vorlesungen). הקר היה בשנות המהפכה בגרמניה (1848/49) מנהיג מקובל בעם, ואת „שיר־הקר" — מעין מרסייזה של המרד בבאדן — הוסיפו לשיר בדרומה של גרמניה עד תחילת המאה ה20.

F. Weech, *Badische Biographien*, 1891; J. Meier, *Volksliedstudien*, 1917.

הֶקֶשׁ, ע"ע הִגָּיוֹן, תּוֹרַת ה־; וע"ע מִדּוֹת שֶׁהַתּוֹרָה נִדְרֶשֶׁת בָּהֶן.

הָרְאוּבֵנִי (רובינוביץ), אֶפְרַיִם (1881, נובו־מוסקובסק [אוקראינה] — 1953, ירושלים), בּוֹטָנַאי יהודי, חלוץ הבוטאניקה העברית. הר' למד תחילה בישיבה והיה מורה ב„חדר מתוקן"; אח"כ התחיל לומד מדעי־הטבע באוניברסיטה בנאנסי (1905). ב1906 עלה לא"י ונתמנה מורה לטבע בבתי־ספר ברחובות ובפתח־תקוה; ב1907 יסד את המוזיאון הבוטאני הראשון בא"י. את לימודיו הבוטאניים השלים באוניברסיטה של לוזאן ב1909—1914. מ1914 ואילך הורה בבתי־ספר תיכונים בתל־אביב ובירושלים. יחד עם אשתו וחברתו־למקצוע ח נ ה ה ר' אירגן ופיתח את המוזיאון לצמחי התנ"ך והתלמוד, את „גן הנביאים ורז"ל" ואת המכון לחקר צמחי א"י בטבע ובספרות העברית העתיקה. מ1926 היה מחברי הסגל האקאדמי של האוניברסיטה העברית, וב1935 נתמנה בה מרצה בבוטאניקה של התנ"ך והתלמוד. הר' הירבה לתור בא"י ולחקור את הצומח שלה, את השימוש בצמָחיה ואת הפולקלור הקשור בהם. על סמך מחקרים אלה, בצירוף מחקרים לשוניים בגילגולי שמות־הצמחים בעברית, ארמית, ערבית, ועוד, עשו הראובנים רבות להסברת המונחים הבוטאניים העבריים העתיקים ולזיהוים של צמחים, שנזכרו בתנ"ך ובתלמוד. — מחיבורי א. וח. הר': מחקרים בשמות צמחי א"י, א'—ב', תר"ץ; אוצר צמחי א"י, 1941.

הָרְאוּבֵנִי, דָּוִד, ע"ע דָּוִד הָרְאוּבֵנִי.

הֶרָאת (هرات, Herat), עיר־הבירה של חבל־הֶראת (שטחו כ130,000 קמ"ר ומספר אוכלוסיו כ1,150,000 [1948]) בצפון־מערבה של אפגאניסטאן; מספר תושביה כ76,000 (1948). יושבת בעמקו הפורה של נהר הַרי־רוד (שבו הותקן ב1949—1956 מפעל־השקאה בסיוען של אה"ב), במרחק של כ115 ק"מ מן הגבול הפרסי ושל כ90 ק"מ מבירית־המועצות. להר' המשמשת צומת של דרכים מן המזרח הרחוק (אחת מדרכי־המשי) לחופי הים התיכון ומהודו לטוראן, נודעה חשיבות כלכלית וצבאית מימי־קדם. בהר' תעשיית־טכסטיל מפותחת (משי, צמר, כותנה, שער־גמל), ברובה מלאכת־יד. היא משמשת שוק לתוצרת החקלאית של עמק הארי־רוד ולסחר־החוץ של אפגאניסטאן עם שתי שכנותיה. היצוא העיקרי הן פרוות־קאראקול. הר' של זמננו הוקמה במאה ה16, כ5 ק"מ מצפון לאפיק־הנהר. היא מוקפת חומה, ושני רחובות־שוקים, שעוברים בה לארכה ולרחבה, מחלקים אותה ל4 רבעים. תושבי־הר' מורכבים מדוברי פרסית (או טאג'יקית) וטורקמֶנית (או אוזְבֶּקית). כמו בפרס, שלטת אף כאן הכת השיעית.

הר' נזכרת בכתובות מימי דריווש הגדול (520 לפסה"נ) בשם הַרַאִיוָה. היוונים ידעוה בשם אֲרֵיאָה ובתקופה ההלניסטית נקראה אלכסנדריה אריאון. אחר הכיבוש המוסלמי (652) נכללה בפרובינציה ח'וראסאן והיתה כרך גדול. ב1222 החריבוה המונגולים, ולאחר שנבנתה מחדש נפלה בידיהם שוב ב1307; ב1383 נחרבה ע"י טימור־לֶנג. הר' היתה עיר־הבירה של אחת מן השושלות ממוצאו של בית־טימור, ובמאה ה15 הגיעו בה לפריחה האמנות (ביחוד הציור המיניאטורי) והספרות (נִזאם־אַל־דין, עלי־שיר נַוַאי ואחרים) בפרסית וטורקמנית. ב1510 נפלה ביד הפרסים. ב1717 הוציאוה מידם האפגאנים. הפרסים חזרו וכבשוה ב1842 וב1856, אבל לא החזיקו בה מעמד אלא זמן קצר־ביחס (עד 1863).

קהילת הר', המונה כ2,500 יהודים (1956), היא הגדולה בקהילות אפגניסטן (ע"ע).

א. י. בר

הַרְבּוּרְג־וִילְהֶלְמְסְבּוּרְג, ע"ע הַמְבּוּרְג.

הָרַבָּנוּס מַאוּרוּס, ע"ע רַבָּנוּס מַאוּרוּס.

הֶרְבֶּרְט, ג'וֹרְג' — George Herbert — (1593, מוֹנְטְגוֹמֶרִי קַסְל, וֵילְז — 1633, בֶּמֶרְטוֹן, על־יד סוֹלְזְבֶּרִי), משורר אנגלי. הר' נולד למשפחה מיוחסת, שהרבה מבניה התבלטו בחצר־המלוכה, ואחיו הבכור היה הלורד הרברט מצ'רברי (ע"ע). הר', שנתייתם מאביו, סר ריצ'ארד הר', כשהיה בן שלוש שנים, חונך ע"י אמו, וזו האחרונה, אשה מוכשרת ומשכלת, היתה פעילה בחוג של אנשי־רוח, שעל חבריו נמנה ג'ון דן (ע"ע). כך בא הר' במגע אישי עם דן, שהיה מיוצריו החשובים של הסגנון ה„מטאפיסי" בשירה — סגנון, שהר' עתיד היה להשתמש בו. ב1616 סיים הר' את לימודיו בTrinity College בקימבריג' (בתואר M. A.), וכאן גם נתמנה תחילה כ„עמית" (Fellow), ואח"כ (ב1618) כמרצה לרטוריקה. זמן־מה חשב על קאריירה חילונית קשורה בחצר־המלך, אך לסוף ויתר על שאיפות אלו והצטרף לכנסיה — מעשה בלתי־רגיל באותו זמן בין בני המשפחות המיוחסות. ב1626 הוסמך כדיאקונוס וב1630 ככומר; אך עוד קודם לכן נתמנה רֶקטור של בֶּמֶרְטוֹן, ובתפקיד זה שימש עד שמת (בגיל 40).



ג'ורג' הרברט

במסה שלו A Priest to the Temple („כהן המקדש"), 1652, משתקפים האידיאלים, שעמדו לעיניו במילוי תפקידו הכנסייתי, וכן הלך־הרוח הרווח בשיריו הדתיים, שנתפרסמו חדשים אחדים אחר מותו, בשם The Temple; Sacred Poems and Private Ejaculations („המקדש; שירים קדושים ומבעים אישיים"). בזכותו של כרך זה נמנה הר' על ששת המשוררים הדתיים הגדולים ביותר, שקמו בספרות האנגלית החדשה. הספר כולל שלושה חלקים: הראשון — The Church Porch („אכסדרת הכנסיה") — הוא שיר דידאקטי ארוך, שמפרט את המצוות, שהאדם חייב לקיים כדי שיהא ראוי להשתתף בתפילה בציבור בכנסיה. כמה מעצותיו מצטיינות בידיעת־העולם, שהיתה אָפיינית לידידו ומעריצו של הר', סר פרנסיס ביקון (ע"ע) — תכונה, שאפשר למצאה גם ב Outlandish Proverbs („משלי זרים"), שהר' היה נוהג לאספם. שיר ארוך אחר — The Church Militant („הכנסיה הלוחמת") — מהווה את החלק השלישי של „המקדש"; הר' מתאר בו ברוח אנטי־קאתולית את התפשטותה של הכנסיה הנוצרית מן המזרח אל המערב, כשהחטא מלווה אותה תמיד בדרכה; הוא טוען, שבאמריקה יש לתלות את מיטב התקוות לתחיה דתית. אך את העניין, שעדיין מוצאים בשני שירים אלה, יש לייחס בעיקר לעובדה, שנכתבו ע"י מחברו של החלק האמצעי של הספר — כ14 תריסרים של שירים ליריים, שכונסו בטעם תחת השם הכולל The Church („הכנסיה"). בעוד שאחדים משירים אלה אינם אלא שירי־הלל לפולחנה של הכנסיה האנגליקנית, מתארים רובם את המאבקים הפנימיים, הנערכים בנפשו של עבד־אלוהים, שלעיתים הוא מסרב לקבל עליו את העול ולעיתים הוא רואה את עצמו בלתי־ראוי לו, וע"י כך הם מתעלים לגובה דתי כללי, על־כיתתי. הודות לסגנון המטאפיסי, שהונהג ע"י ג'ון דן, הוא כותב על התרחשויות נפשיות אלו מתוך חירות ושנינות. הר' כינה את עצמו בצדק „הטְרוּבַדוּר של אלוהים". אך היה בעל נפש פאטריצית, שהיא ניכרת ביחוד באֶלֶגאנטיות המלוטשת, אך הבלתי־מלאכותית, שבה הוא מתאר את תנודות המזג הפנימי של הנפש הנוצרית — בין ענני החטא האורבים לה ובין חומה ואורה של האהבה.

יצירותיו של הר' (Works) יצאו ב1945 בעריכתו של פ. א. הצ'ינסון.

I. Walton, *Life of G. H.*, 1670; A. G. Hyde, *G. H. and his Times*, 1906; L. C. Knights, *Explorations*, 1946, R. Tuve, *A Reading of H.*, 1952; J. H. Summers, *G. H.*, 1954; M. Bottrall, *G. H.*, 1954.

ד. א. פ.

הֶרְבַּרְט, יוֹהַן פְּרִידְרִיךְ — Johann Friedrich Herbart — (1776, אוֹלְדֶנְבּוּרג — 1841, גֶטינגן), פילוסוף ופדאגוג גרמני. היה פרופסור לפילוסופיה בקניגסברג (במקום שיָסד סמינאר פדאגוגי) ב1809—1833 ובגטינגן — ב1833—1841. עמדתו בתולדות הפילוסופיה נקבעת ע"י ניגודו לבן־זמנו הגל (ע"ע). יחסו להגל מתאים ליחסם של הפילוסופים האֶלֶאָטיים, ששללו כל שינוי וכל תנועה, אל הֵרַקְלֵיטוס (ע"ע) בתולדות הפילוסופיה היונית (ע"ע). לפי הגל, כוללים הדברים סתירה, והיא שדוחפת אותם לקראת שינוי והתפתחות. הר' רואה סתירה בתופעות של הדברים, אלא שלדעתו נובעת סתירה זו מתפיסתנו הבלתי־נכונה. הוא מבקש לשחרר את הדברים מן הסתירה ולהגיע למושגים חפים ממנה. הממשות בגילוייה מגשת לנו מושגים מלאים סתירות, ומכאן שאינה אלא תדמית. תפקידה של הפילוסופיה הוא „עיבודם" של המושגים הנקנים באמצעות הניסיון. אנו מדברים, למשל, על עצם בעל תכונות מרובות, אך מכאן יוצא שהרבים הם אחד והאחד הוא רבים. וזוהי סתירה. סתירה היא גם הנחת קיומו של חומר, שמתחלק עד אינסוף. גם מושג השינוי כולל סתירה. אם אנו עומדים על זהותו של הדבר, אין אנו יכולים להכיר בשינויים. בדומה לזה כולל סתירה מושג הסיבתיות; שהרי כשהסיבה נמצאת, כבר נמצאת גם התולדה, וכיצד נסביר את הזמן הדרוש לתהליך ההַסְבָּה? גם מושג האני אינו מחוסר־סתירה. האני הוגדר ע"י פיכטֶה (ע"ע), שהיה מורו של הר' בינה, כזהות הסובייקט והאובייקט, ועל זהות זו ביקש פיכטה לבנות את שיטתו. אך זהות כזו אינה אפשרית, לפי הר', שהרי כיצד ידמה ה„אני" את „עצמו", אם הוא ו„עצמו" זהים הם? כיצד יש להבין את הופעתה של שניות בתוך אחדות פשוטה?



יוהאן פרידריך הרבארט

כל הסתירות הללו מראות, שהניסיון סותר את עצמו. הפילוסופיה מצווה לשים במקום הניסיון המדומה קבוצה של יחידות פשוטות חפות מסתירה, שמהוות את העולם האמיתי, והיא צריכה להראות כיצד הקיום־ביחד של היחידות הללו יוצר בתוכֵנו את התדמית המַשְלָה. במקום תכונות מרובות בעצם אחד יש לראות יחסים בין היחידות הפשוטות, ומה שנראה לנו תחילה כתכונות מרובות אינו אלא יחסיו של העצם הפשוט, שהוא בעל תכונה אחת בלבד, אל עצמים אחרים („מתודה של היחסים").

כדי לסלק את הסתירות צריכים אנו להניח יש, (א) שמהותו כולה חיובית; (ב) שהוא פשוט בתכלית; (ג) שאין מושג הגודל חל עליו. אם יש יחידות מרובות — א', ב', ג', וכו' —, קיימים ביניהן יחסים חיצונים, שאינם מביאים עמהם שום ריבוי. הר' קורא ליחידות אלו בשם „ממשים" (רֶאליה). ה„ממש" אצל הר' מתאים לאטום או למונאדה בשיטות אחרות. אין לממשים תכונות חושניות. הממש הוא בלתי־משתנה, נצחי. תורתו של הר' קרובה ביותר לתורתם של האֶלֶאָטים, אלא שהוא מניח יֵשים פשוטים מרובים בניגוד לאלאטים, שהניחו רק יש אחד מתמיד ובלתי־משתנה. בזה מסכים הר' עם האטומיסטים, שהניחו יחידות ראשוניות מרובות, אלא שטעו במה שייחסו לאטומים התפשטות, הכוללת סתירה להנחתם היסודית. כל „ממש" הוא בעל איכות פשוטה ומתמדת משלו — איכות, שאין אנו מכירים אותה, אלא שאעפ"כ אנו יכולים לדעת משהו עליה. כשם שהעשן מרמז על האש, כך מרמזת התדמית שבניסיון על ההוויה האמיתית.

מתוך הנחתן של היחידות הנזכרות ביקש הר' לבנות

את העולם הנתון לנו. לשם כך הסתייע בעקרון של „שימור עצמי", ששאל מן הביולוגיה. כל יחידה מגינה על עצמה מפני „הפרעות" מן החוץ, וכל התרחשות אינה אלא גילוי של הגנה ממין זה. כך נוצרות התופעות. התכונות המשתנות, המופיעות בעולם־התדמית, אינן אלא פרספקטיוות, „בחינות מקריות", שהן זרות ליחידות עצמן (zufällige Ansichten).

תמונת־עולמו של הר׳ היא, איפוא, פלוראליסטית, בנויה על ריבוי של מהויות פשוטות בתכלית, שאין בהן שום השתנות כלל. היחידות הללו קיימות ביחד, בלא שתפעלנה זו על זו פעולה סיבתית. כל יחידה נשארת בזהותה, ובניגוד למונאדות של לַיבּניץ (ע"ע) גם לא חל בה שום שינוי פנימי. העולם הוא כולו סטאטי, והשינויים הנראים ביחידות אינם אלא „בחינות מקריות", כמו שהצבע האפור נראה לנו לבן בהשוואה לשחור, ושחור בהשוואה ללבן. בשאלה, אם „בחינות" אלו הן סובייקטיוויות או אובייקטיוויות, מחולקות דעותיהם של המפרשים. הַנְס פַיהִינְגֶר (ע"ע) טוען, שהן אך ורק פיקציות סובייקטיוויות, ואילו וִינְדֶלְבַּנְד (ע"ע) מייחס להן אובייקטיוויות מסויימת.

את הסתירה במושג האני מסלק הר׳ ע"י מה שהוא שׂם במקום האני את הנפש, שהיא אחד מן ה„ממשים". היא יחידה פשוטה ומחוסרת־סְפִיקות (בניגוד להנחה של פסיכולוגיית־הספיקות המסרתית). ה„שימור העצמי" של הנפש מתבטא בדימויים. הרגש והרצון אינם אלא יחסי הדימויים. אופי אינטלקטואלי זה של תורת־הנפש של הר׳ מתבטא גם במה שהוא מעמיד את תורת־המידות על תורת־היופי. תורת־המידות מתבססת על חמש אידיאות — חירות, שלמות, רצון טוב, צדק, הגינות — המוצאות חן בעיניו של האדם.

הפסיכולוגיה של הר׳ שואפת להבין את החיים הנפשיים ע"י מֶכאניזם של דימויים, שמעכבים זה את זה דוגמת הכוחות הפיסיקאליים. הר׳ קיווה להשתמש במאתמאטיקה גם בתורת־הנפש, כמו שהדבר נעשה בפיסיקה. הדימויים הנִדחים מן התודעה על־ידי דימויים אחרים אינם מסתלקים כליל, אלא מוסיפים להתקיים בדמות שאיפה לעליה חדשה אל התודעה. הדימויים שנתקשרו פעם זה לזה מושכים אליהם דימויים חדשים, קרובים להם, ושואפים להתמזג עמהם ב„אַפֶּרְצֶפְּצְיָה". הקשב, הזכירה וכד׳ הם תהליכים של אפרצפציה, התלויים ביחס השורר בין הדימוי החדש ובין הדימויים, שכבר הופיעו בתודעה. החקלאי, למשל, מסתכל בנוף בעיניים שונות משל הצייר. תפקידו של החינוך הוא לארגן את הדימויים בנפשו של התלמיד באופן שישמשו הכנה טובה לקליטתם של דימויים חדשים.

השיטה הפדאגוגית של הר׳ באה על ביטויה בחיבורו Allgemeine Pädagogik („פדאגוגיה כללית"), 1806, ובהרצאות הפדאגוגיות שלו, Umriss pädagogischer Vorlesungen, 1836. הר׳ תבע אוטונומיה לתורת־החינוך, שהיתה כלולה עד זמנו בלימודי הפילוסופיה. המטרה של החינוך היא „חיזוק האופי המוסרי". הדרכים לכך הם: שלטון, לימוד, משמעת. התנאי העיקרי של הצלחת־הלימוד הוא שהמורה יעורר בחניך הקשבה־מבלי־משים. פעילותה של הרוח בכללה מתחלפת מהתעמקות מזה לקליטה מסודרת של דימויים חדשים בתוך אחדות התודעה (Besinnung) מזה. ומכיון שבתהליך זה כולו מתחלפים מנוחה ותנועה, מתקַבלות ארבע דְרָגות צורניות כתחנות־לימוד: „בהירות" „אפרצפציה", „סיסטמאטיזאציה", „שימוש מתודי". תלמידו של הר׳, ט. צִילֶר (ע"ע), דרש, שכל שיעור של המורה יתאים במבנהו לארבע דרגות אלו.

הדידאקטיקה של הר׳ שלטה עד סוף המאה ה19 בבתי־הספר היסודיים של אירופה התיכונה וארצות אחרות. באה"ב קיימת „חברת הר׳" לחקר שאלות־החינוך. עם תלמידיו של הר׳ נמנים שני חוקרים יהודיים חשובים: מוריץ לצרוס (ע"ע) והימן שטינתל (ע"ע). בין מבקרי שיטתו הפדאגוגית יש להזכיר במיוחד את אוטו וילמן (ע"ע).

הוצאת כתביו: K. Kehrbach u. O. Flügel, Sämtliche Werke, 19 vol., 1887—1912.

ו. וינדלבנד, תולדות הפילוסופיה החדשה, תרצ"ד²; F. A. Trendelenburg, *Über H.s Metaphysik* (*Historische Beiträge zur Philosophie*, II), 1855; R. H. Lotze, *Die Ontologie H.s* (*Kleine Schriften*, I), 1885; P. Natorp, *Gesammelte Abhandlungen zur Sozialpädagogik*, I, 1907; H. Zimmer, *Führer durch die deutsche H.-Literatur*, 1910; H. Walther, *H.s Charakter und Pädagogik in ihrer Entwicklung*, 1912; W. Rein, *Die H.-sche Pädagogik im Lichte der Gegenwart*, 1915; K. Schrader, *Die Pädagogik H.s* (Monatsschrift *Pädagogik*, Hft. 8), 1956.

ש. ה. ב.

הֶרְבֶּרְט מִצֶ׳רְבֶּרִי, אֶדְוַארְד, לורד — Edward Herbert, Lord (Baron) Herbert of Cherbury (1583, אחוזת אִיטוֹן ע"נ סֶוֶרְן [שְרוֹפְּשִיר] — 1648, לונדון), מדינאי והוגה־דעות אנגלי; אחיו של ג׳ורג׳ הר׳ (ע"ע). מ1608 ואילך חי חיי הרפתקות ונדודים, שהה זמן־מה בחצרו של



הרברט מצ׳רברי. ריוקן מיוחס לוויליאם לארקין. המחצה הראשונה של המאה ה17. הגאלריה הלאומית לדיוקנאות, לונדון

אנרי IV, מלך־צרפת, ערך דו־קרבות, ונלחם בהולאנד על צידו של נסיך־אוראנְיֶה, שהיה ידידו. אחר מסע לאיטליה חזר ב1617 לאנגליה; ב1619/21 ו1622/24 שימש ציר־אנגליה בפאריס. בימי מלחמת־האזרחים האנגלית הראשונה (1642—1646) הסתכסך עם שני המחנות; ב1644 הסגיר את ארמונו, מונטגומרי, לחילות־הפארלאמנט.

הר' היה איש־הבארוק; השירים שחיבר (קובץ מהם יצא אחר מותו, ב1665) הושפעו משירתו של ג'ון דַן (ע"ע), שהיה ידידה של משפחתו. אך עיקרה של תרומתו כלול בספרו הלאטיני De veritate, prout distinguitur a revelatione, a verisimili, a possibili et a falso („על האמת, במה שהיא נבדלת מן ההתגלות, מן הסָביר, מן האפשרי ומן הטעות"), 1624, שבזכותו הוא נמנה עם חלוצי ההשכלה (ע"ע) ונחשב לאבי הדאיזם (ע"ע). אע"פ שהוגו גרוטיוס (ע"ע) יעץ לו לפרסם ספר זה, לא החליט הר' לפעול לפי עצתו אלא לאחר שניתן לו „אות מן השמים".

בדומה להוגי־דעות אחרים, שמקורות השכלתם היו של הרנסאנס, ביקש גם הר', בתקופה של מלחמות־דת, למצוא את הדת האמיתית. מפני־כן חקר לסימני־ההכר והמקורות של האמת בכללה, וחקירה זו פותחה על־ידיו לשיטה של תורת־ההכרה. יסודה של שיטה זו הוא (1) שיש מושגים משותפים לכל בני־האדם, (2) שמושגים אלה קודמים לכל ניסיון ו(3) שהם משמשים בסיס לניסיון האנושי. לדעתו של הר', נובעים מושגים אלה, הבאים לו, לאדם, מלידה, מן ה„אינסטינקט" של התבונה, שהוענק לאדם ע"י הטבע — כלומר, ע"י אלוהים. ממושגים אלה נובעות אמיתות־היסוד המשותפות לכל הדתות. אמיתות־יסוד אלו — שהן להר' מעין אוצר־דוגמות מינימאלי (ע"ע דֶאִיזם, עמ' 772) — מבוססות, איפוא, על כוח־הכרתנו הטבעי (התבונה), ורק במידה מִשְנִית על התגלות, ואין למסורות על ההתגלות תפקיד בהתהוותן. הן־הן תכנה של ה„דת הטבעית", שלפי תפיסתו של הר' היא שלטת בכל מקום ובכל זמן, ובמובן זה הוא קורא לה הדת ה„קאתולית" (כלומר, הכללית). הר' נלחם בדוגמאטיות הדתית מזה ובספקנות הראדיקאלית מזה. על ספרו של הר' „על האמת" נכתבו ביקורות יסודיות הן מצד מגינים על הנצרות הכנסייתית־הדוגמאטית והן מצד הוגי־דעות עצמאים, כגון פ. גַסַנְדִי (ע"ע), במכתבו אל הר', שהיה ידידו, ודקרט (ע"ע), במכתבו אל מֶרסֶן (ע"ע); ג'ון לוק (ע"ע) מביא בספרו „מסה על השכל האנושי" (חלק א', פרק ג', סעיפים 15—19) הוכחות „נגד הלורד הר'", שהן מכוונות להראות את הטעות בהנחתו בדבר קיומם של „עקרונות טבועים מלידה".

ב1645 יצא ספרו הלאטיני של הר' De causis errorum („על הסיבות של הטעויות"), ובאותה שנה — De religione laici („על דת ההדיוטות"; תרגום אנגלי של ספר זה, בצירוף מסה ביקרתית על חייו וביבליוגראפיה מקפת, יצא ב1944 ע"י H. A. Hutcheson). ב1663 יצא ספר נוסף של הר', אף הוא בלאטינית, De religione gentilium („על דת האליליים"). — הר' כתב גם אוטוביוגראפיה (יצאה ב1764 בעריכת ה. וולפול וב1886 בעריכת ס. לי [S. Lee]).

F. Mauthner, *Der Atheismus*, II, 1921, 382-390; B. Willey. *The Seventeenth Century Background*, 1934, ch. VII; M. M. Rossi, *La vita, le opere, i tempi di E. H. di Ch.*, 1947.

א. ע. ש.

הֶרְבֶּרְשְׁטַיְן, זִיגְמוּנְד פוֹן — Herberstein, Siegmund, Freiherr von (1486—1566), דיפלומאט אוסטרי.

הר' היה בן למשפחת־אצילים גרמנית, שאחוזותיה נמצאו בסלוֹבֶניה (ע"ע), ומילא תפקידים דיפלומאטיים חשובים בשירותם של הקיסרים מאכסימיליאן I, קארל V ופרדינאנד I. בין השאר שירת ב1517 וב1526 כשגריר־הקיסר ברוסיה. הר' ידע מנעוריו לשונות סלאוויות, שלט ברוסית, וב1549 פירסם את חיבורו Rerum moscovitarum commentarii (דין־וחשבון על רוסיה) — תיאור מדעי ראשון על רוסיה, שהיה היחיד במינו באירופה עד 1700. ב1557 יצא תרגום גרמני של חיבור זה, שפורסם מחדש ב1926. נוסף על כך כתב הר' אוטוביוגראפיה, שנדפסה ב1855, בFontes rerum Austriacarum, I.

E. Rensing, *S. v. H.* (in *Mitteilungen der deutschen Akademie*, X [1935]).

הֶרְגֵּל (בלאט' habitus), בפסיכולוגיה — התנהגות שנרכשה ושהיא חוזרת ונשנית, וכן גם נטיה להתנהגות כזו.

בדרך כלל ההר" הם תגובות או שַרשרות של תגובות למצבים או גירויים מסויימים. ע"י אימון וחזרה מתמדת נעשות תגובות כאלו קלות ונוחות לביצוע. לפעמים קרובות אפשר לבצען בלא מחשבה ובדרך כמעט אוטומאטית.

השימוש במונח הר' בפסיכולוגיה מוגבל יותר משימושו בזואולוגיה או בבוטאניקה, שבהן נוהגים לציין במונח זה פעילויות אינסטינקטיוויות של חיות ונטיות גידול או פעולה של צמחים וכן את דרך התפתחותם של חיות או צמחים בצורה האָפיינית למשפחותיהם השונות.

ס ו ג י ה ה ר", ר כ י ש ת ם ו ב י ט ו ל ם. במונח הר' אפשר להשתמש לגבי כל סוג־התנהגות של אדם או חיה, שהוא נלמד, חוזר ובלתי־משתנה־ביחס. בזה נכללים לא רק הר" מוטוריים, ששימשו נושאי־חקירה לראשוני החוקרים בפסיכולוגיה (כגון ויליאם ג'ימז), אלא גם הר" לשוניים והרגלי־מחשבה.

במונח „הר" מוטוריים" מציינים את תנועות־הגוף. הר" אלה הם בחלקם סטֶראוטיפיים מאד ומתבטאים בצורה כמעט קבועה. עליהם נמנים תנועות והבעות מסויימות, כגון כירסום ציפרניים וכד'. סוג זה של הר" דומה מאד לפעולות הרפלֶקסיוויות, אך הוא שונה מהן במה שהוא נלמד. בהר" מוטוריים אחרים קבועה רק מטרת־הפעולה, ואילו התנועות עצמן והשרירים, שבהם הן מתבצעות, עלולים להיות שונים. לכלָלם של הר" אלה שייכות התנועות שבמשחקים. כדבריו של האמפרי (G. Humphrey) בספרו The Nature of Learning in its Relation to the Living System („מהותה של הלמידה ביחסה למערכת־החיים", 1933, עמ' 225), האסטראטגיה קבועה, אך הטאקטיקה עשויה להשתנות.

משנרכשו ונקבעו ההר" המוטוריים, הם בדרך כלל מַתמידים אף כשחלה הפסקה ממושכת בביצועם. הם עלולים לחזור ולהופיע או אפשר ללמדם מחדש במהירות. אדם שלמד לכתוב במכונת־כתיבה, לרכוב על אופַנַים, לשחק בטניס ושכח מה שידע, יחזור וירכוש הר" אלה בקלות.

במונח „הרגלי־דיבור" המכוון הוא לשימושי־לשון לשם קומוניקאציה. — במונח „הרגלי־מחשבה" הכוונה היא לעמדה קבועה כלפי קבוצות של בני־אדם, עצמים או פעולות. עמדה כזו קשורה לפעמים קרובות בסטֶראוטיפ קבוע של הקבוצה, בין שהוא מתאים לעובדות בין שאינו מתאים להן — כלומר, מתייחסים אל המקרה הפרטי כשייך לקאטיגוריה מסויימת על כל תכונותיה. ע"י כך נוטים להתעלם מן התכונות המיוחדות למקרה המסויים.

במונח „טיפוח־ההר'" מתכוונים לרכישת דפוסי־התנהגות, שהם קשורים באכילה, הפרשה, ניקיון ולבוש. „התערערות־ההר'" פירושה זניחתם של דפוסים שנרכשו — מה שמצוי

בפסיכוזות מסויימות. במקרים אלה חוזר החולה לדרגת־התנהגות פרימיטיווית יותר וחברותית פחות, ותכופות הוא מגלה סטראוטיפיות במחשבה, בדיבור ובהר״ מוטוריים.

הר״ מסויימים, שהם מבוצעים בקביעות, עלולים לקבל אופי של צרכים. לדבר זה יש חשיבות ביחוד במקרים של הר״ בלתי־רצויים. מקרים הרבה של חוסר־הסתגלות אינם אלא פרי של הרגלי־ילדות שנשתמרו וששוב אינם מתאימים לחייו של המבוגר (זאנגוויל [O. L. Zangwill], An Introduction to Modern Psychology [„מבוא לפסיכולוגיה חדשה״], 1950, עמ׳ 131).

ההר׳ הוא התנהגות נלמדת. את רכישתו וביטולו של ההר׳ יש לבחון במסגרתה של תורת־הלמידה. א. בין (A. Bain; צוטט ע״י ו. ג׳ימז, 1890) פירט שורה של הצעות מעשיות, שדנות ברכישת הר״. בעיה מעניינת היא זו של רכישת הר״ שאינם עולים בקנה אחד. מינסטרברג (Münsterberg, 1892) טוען, שהר׳, שפינה את מקומו להר׳ אחר, אינו נעלם כליל, אלא רק נדחה.

דאנלאפ (K. Dunlap) סבור, שהדרך לביטולם של הר״ מסויימים אינה במניעת הביצוע של הפעולה, שהורגלו לה, אלא בחזרה יתרה עליה דוקה. למשל, עשיית טעויות־כתיב בשעת כתיבה במכונת־כתיבה הופסקה על־ידי חזרה מרובה של הכתיבה המוטעית מתוך ידיעה, שהכתיב אינו נכון. הצלחה מסויימת הושגה גם במגמגמים, שהטילו עליהם לחזור בדיוק על הגמגום הבלתי־רצוני שלהם.

ה ר׳ ו א י נ ס ט י נ ק ט. ההר׳ כאינסטינקט מציין התנהגות חוזרת, אלא שההר׳ נרכש והאינסטינקט טבוע מלידה. ג׳ימז מטעים, שבהתנהגות אינסטינקטיווית עלולים להתהוות שינויים ניכרים. הפעולה האינסטינקטיווית היא „עיוורת״ אך ורק כשהיא מתבצעת בפעם הראשונה. לאחר מכן היא מבוצעת מתוך התאָמה למטרתה. ג׳ימז טוען, שרוב האינסטינקטים הוטבעו רק לשם פיתוחם של הר״. עם פיתוחם של ההר״ הולכים האינסטינקטים ונעלמים.

ח ש י ב ו ת ם ש ל ה ה ר ״ ו ת כ ל י ת ם. ההר׳ מֵקל את התנהגותנו ועושה אותה פשוטה, בטוחה ומדוייקת יותר; כמו־כן הוא מפחית את המאמץ והעייפות הכרוכים בפעולותינו. דבר זה חשוב ביחוד בהר״ מוטוריים. כשאנו הולכים, מתלבשים או משחקים, אין לנו צורך לחשוב על הצעד הבא. הפעולה, על כל שלביה, מבוצעת בקלות ובצורה אוטומאטית. ידוע המשל על מרבה־הרגליים, שלא יכול היה לזוז כשניסה לזכור אלו מרגליו נעות ביחד ובאיזה סדר.

תכופות נאמר, שההר׳ הוא „טבע שני״. במובן זה ההר׳ הוא, כדברי ג׳ימז, „הגלגל המניע העצום של החברה, המפעיל השמרני היקר ביותר שלה״. ההר׳ קושר בני־אדם למקצועותיהם, אפילו הם קשים ובלתי־נעימים. עם זה הוא „מונע קרבה בין שכבות חברותיות שונות״. ההר״ האישיים, הנרכשים בגיל צעיר, עלולים לקבוע את מעמדו של האדם למשך כל ימי חייו. ג׳ימז מציע, שנהפוך את מערכת־העצבים שלנו לבעלת־ברית ולא לאויב; שנהפוך בהקדם האפשרי פעולות מועילות לאוטומאטיות, כלומר — לפעולות שבהר׳.

דולארד ומילר (N. E. Miller, J. Dollard; 1950) טוענים, שהאישיות מורכבת בעיקרה מהר״. נראה, שהמכוון בכך הוא שדפוסי־ההתנהגות האָפיינים, החוזרים ונשנים, הם הם המבדילים אדם מחברו.

ת א ו ר י ו ת ב ד ב ר ה ה ר ״. המונח הר׳ כבר מוזכר, ללא הגדרה ברורה, בכתביהם של האמפיריסטים הבריטיים, אך הוגדר ונידון בהרחבה בכתביהם של בין (A. Bain; 1855, 1868), קארפנטר (W. B. Carpenter; 1874) וויליאם ג׳ימז. ג׳ימז הקדיש לנושא זה את הפרק הרביעי של ספרו Principles of Psychology („יסודות הפסיכולוגיה״), 1890. לפי ג׳ימז, אין הר׳ שנרכש אלא מסילה חדשה להעברתם של זרמים מסויימים שנוצרים במות. להר׳ יש, איפוא, בסיס פיסיולוגי. מקורו בנכונותה של רקמת־המוח להגיב על גירויים חיצונים. בטרמינולוגיה מודרנית פירושו: „שינוי המסילה העצבית שבין מניע מסויים (ע״ע מוטיבַציה) ותגובה אינסטרומנטאלית, בכיוון של הפחתת ההתנגדות הסינַפּטית של מסילה זו והגדלת הסיכויים, שהמניע יביא לידי תגובה אינסטרומנטאלית״ (מַאוּרֶר [O. H. Mowrer], Learning Theory and Behavior [„תאוריה של למידה והתנהגות״], 1960).

תפיסה זו, שעדיין היא רווחת בזמננו, נראית פשטנית מדי. היא יכולה להסביר מצב, שבו נקבעת תנועה (בהר״ מוטוריים) ע״י תנועה שבאה לפניה וקובעת את זו שלאחריה. לפי זה אין ההר׳ אלא שלשלת של תנועות, שכל חוליה בה מופעלת ע״י הקודמת לה. אך תפיסה זו אינה מביאה בחשבון את העובדה, שאותה פעילות עצמה עלולה להתבצע בסדרות־תנועה שונות זו מזו בתכלית. עכבר, שלמד את דרכיו של מבוך מסויים ולאחר מכן נמנע ממנו כושר־ההליכה ע״י ניתוח, יעבור את המבוך ע״י גלגול גופו. לפנינו „היאַראַרכיה של משפחת־הרֶגלים״, שכוללת את כל התגובות האפשריות, המתחזקות כולן מתוך חיזוקה של אחת מהן.

אפשר להשיג מטרה כלשהי באמצעים שונים, אך הפעולה נשארת בעיקרה אותה פעולה עצמה. משום כך אין ההר׳ מוכרח להיות מבוסס על סדרה קבועה של אימפולסים עצביים. דבר זה אישרו ניסוייו של לאשלי (K. S. Lashley), 1929. ניסויים אלה מראים, שבעוד שלמידת הרגלי־המבוך נפגמת בעכברים ע״י ניתוחים ופגיעות בקליפת־המוח, תלויה לפעמים קרובות היכולת ללמוד **בַּכַּמוּת** של קליפת־המוח ולא **באיזור**־המוח, שבו בוצעה הפגיעה.

משום־כך אי־אפשר להסביר את ההר״ בצורה מַנַחַת את הדעת במסגרת של קשרים עצביים קבועים. היו שהציעו לראות בתגובה המותנית את היחידה של קשר עצבי זה. אך זאנגוויל (1950, עמ׳ 56) טוען, שאין לקבל הסבר זה: „התגובה המותנית היא תופעה מפוצלת מדי, יציבה פחות מדי וספֶציפית מדי, שתוכל לתפוס מעמד של יחידת הר׳״.

תורנדייק (E. L. Thorndike) סבור, שההר׳ הוא קשר, שנוצר בין גירוי ובין תגובה במצבים, שבהם גרמה הופעת התגובה במקרים קודמים לתגמול (תוצאה נעימה). בעבודה מאוחרת יותר שלו (Human Learning [„למידה אצל בני־אדם״], 1931) שוב אין תורנדייק טוען בוודאות, שקיים איתור פיסיולוגי מסויים להר׳. לפיו אין ההר׳ אלא עליה בהסתברות, שתגובה שקיבלה תגמול בפעמים קודמות, תופיע שוב. לעומתו מחזיק וולפ (J. Wolpe; 1952) בהסבר עצבי להר׳.

בתורת הלמידה של האל (C. L. Hull) מופיע המושג „חוזק־ההר׳״ (habit strength). חוזק־ההר׳ הוא מושג היפותטי הקובע באיזו מידה יש בכוחו של גירוי מותנה או בכוחה של קבוצת גירויים כאלה לעורר תגובה. הוא — פונקציה של מספר החיזוקים, מידת החיזוק ומשתנים של

זמן. כך אפשר למדוד את חוזק־ההר׳ בלא להתייחס לתופעות נֵורולוגיות, למרות העובדה, שתורתו של האל מַנחת שלא במפורש את קיומו של דֶגֶם נֵורופיסיולוגי.

W. James, *The Principles of Psychology*, 1890; H. Münsterberg, *Beiträge experimenteller Psychologie*, 1892, IV, 69–80; K. S. Lashley, *Brain Mechanisms and Intelligence*, 1929; E. L. Thorndike, *Human Learning*, 1931; G. Humphrey, *The Nature of Learning in its Relation to the Living System*, 1933; C. L. Hull, *Principles of Behavior: An Introduction to Behavior Theory*, 1943; id., *Essentials of Behavior*, 1951; J. Dollard and N. E. Miller, *Personality and Psychotherapy: An Analysis in Terms of Learning, Thinking and Culture*, 1950; O. L. Zangwill, *An Introduction to Modern Psychology*, 1950; J. Wolpe, *The Neurophysiology of Learning and Delayed Reward* (in *Psychol. Rev.*, 59 [192–199]), 1952; E. R. Hilgard, *Theories of Learning*, 1958; O. H. Mowrer, *Learning Theory and Behavior*, 1960.

ב. מנ.

הֶרגֶנרֶתֶר, יוֹזֶף — Joseph Hergenröther — (1824, וירצבורג — 1890, מֶרֶראו [Mehrerau], על־יד בְּרֶגֶנץ), חשמן והיסטוריון של הכנסיה הקאתולית. הר׳ למד בין השאר בקולֶגיום גֶרמַניקום ברומא, וב־1848 הוסמך לכומר. ב־1852 נתמנה מרצה למשפט קאנוני ולתולדות־הכנסיה באוניברסיטה הקאתולית של וירצבורג. הר׳ השתתף בוועידת־הוטיקן (ע״ע) ב־1869—1870 ותמך בעקרון, שאין האפיפיור עלול לטעות עיונית; דעה זו הביע גם בחיבורו Anti-Janus („נגד יאנוס״), 1870, המכוון נגד א. דֶלִינגֶר (ע״ע), מורו לשעבר. נאמנותו של הר׳ לעמדה האורתודוכסית סייעה לעלייתו בסולם ההיארארכיה הכנסייתית: ב־1877 נתמנה ה„כומר האישי״ של האפיפיור פיוס IX, וב־1879 — חשמן ומנהל הארכיון הסודי בוואטיקאן. מחקריו ההיסטוריים של הר׳ מצטיינים ביסודיותם ובניתוח מעמיק של המקורות; אך חשיבותם המדעית נפגמת במידת־מה ע״י נאמנותם הקפדנית לעמדה הרשמית של הכנסיה. חיבוריו העיקריים: Handbuch der allgemeinen Kirchengeschichte („ספר־שימוש לתולדותיה הכלליות של הכנסיה״, ב־3 כרכים), 1876—1880 (מהדורה שביעית, מתוקנת, שנערכה ע״י J. P. Kirsch, יצאה ב־1930); Photius, Patriarch von Konstantinopel („פוטיוס, הפאטריארך של קושטה״, 3 כרכים), 1867—1869; Katholische Kirche und christlicher Staat („כנסיה קאתולית ומדינה נוצרית״, 2 כרכים), 1872.

J. B. Stamminger, *Zum Gedächtnisse Kardinal H.s*, 1892; M. Buchner, *Aus der Vergangenheit der Universität Würzburg*, 1932, 185 ff.; B. Lang, *Zum 50. Todestag des Kard. J. H.* (in *Theologisch-praktische Quartalschrift*, 1940, 93, 302–309).

י. ב. ס.

הֶרגֶסְהַיְמֶר, ג׳וֹזֶף — Joseph Hergesheimer — (1880, פילאדלפיה — 1954, סִי אַיל סִיטִי [Sea Isle City], ניו ג׳רזי), מספר אמריקני מן האסכולה הנֵאוֹ־רומאנטית. חיבר רומאנים בסגנון דקוראטיווי, שבכמה מהם תיאר חברה אלגאנטית של הולכי־בטל מימים עברו; בספרים אחרים תיאר סביבה אכסוטית, כגון של מכסיקו או איי־הודו המערביים. ריחוק זה בזמן ובמקום של העולם המתואר בספריו מעולמם של הקוראים היה אָפייני למגמתו של הר׳ להתעלם מן המציאות הקשה של אמריקה בדורו, כפי שתוארה ע״י תאודור דְרַיזֶר (ע״ע) וסינקְלֶר לואיס (ע״ע). כוחו של הר׳ בתיאור ובסגנון מלוטש. הטובים שבסיפוריו הם: Linda Condon („לינדה קונדון״), 1919, החדור סימבוליקה וערגון ליופי אידיאלי, ו־Cytherea („קיתראה״), 1922, הסובב על ציר הניגוד שבין הפוריטניות הקאלוויניסטית והחושנות האלילית. כרקע לשני רומאנים אלה משמשים החיים באה״ב בזמנו של המחבר. משאר ספריו ידועים: Java Head („כף יאוה״), 1919, Tampico („טאמפיקו״), 1926, ו־The Party Dress („שמלת־הנשף״), 1929, From an Old House („מבית ישן״), 1925, הוא סיפור אוטוביוגראפי.

הַרגְרִיוְז, ג׳ימְז (James Hargreaves), שמם של שני ממציאים בריטיים. 1) ג׳ימז הר׳ (סמוך ל־1740[?] — 1778), מחלוצי המהפכה התעשיינית בטכסטיל. הר׳ היה בן־עניים ומחוסר־השכלה; תחילה עבד כנגר ואח״כ כאורג. ב־1760 המציא מיתקן לסריקת סיבי־כותנה, ע״פ דוגמת המיתקנים, שהיו מקובלים בהכנת הצמר; מיתקן זה הכפיל את כושר־הייצור של הפועל. ב־1762 הוקם בעזרתו של הר׳ בבּלֶקבֶּרן ביהח״ר הראשון, שבו השתמשו במכונת־הסריקה. ב־1764 המציא מכונת־טוויה בעלת 8 פלכים, שקרא לה (על שם בתו) spinning Jenny; אח״כ הורחבה עד שכללה כ־80 פלך. מכונה זו, שהיא המצאתו העיקרית של הר׳, איפשרה את הפיכתה של הטוויה ממלאכה ביתית לתעשיה חרשתית;



„ג׳ני הטווה״ (spinning Jenny) של הארגריווז

היא עוררה את חמתם של טווי־היד, שחששו לאבדן פרנסתם, וב־1768 התקיף המון נרגז את ביתו של הר׳ והרס את מכונותיו. הר׳ הקים בית־חרושת בנוטינגאם, אך לא זכה ליהנות מהמצאתו, מאחר שפירסם אותה ברבים קודם שקיבל פאטנט עליה (1770; ע״ע אַרקְרַיט).

2) ג׳ימז הר׳ (1835—1915), כימאי תעשייני. הר׳ היה בנו של כימאי ורוקח וקיבל את השכלתו מאביו. ב־1856—1865 עבד בתעשיית־הסבון והמציא שיטות לניצול חמרי־פסולת שונים של תעשיה זו, וכן שיטה להלבנת סבון חום. אח״כ עבר למֶטאלורגיה ולתעשיה הכימית הכבדה, ועל המצאותיו המרובות בתחומים אלה השיג כ־200 פאטנטים. בין השאר פיתח שיטות לניצול הפוספאטים מתוך השאריות שבכורי־הברזל ולהפקת חומצה מלחית ונתרן סולפתי ע״י הפעלת גאזים של כורי־הברזל, המכילים גפרית דו־חמצנית, על מלח־בישול. „תהליך הר׳־בֶּרד״ להפקת סודה (ע״ע) ע״י אלקטרוליזה של מלח־הבישול נתקבל בקנה־מידה רחב בתעשיה. — הר׳ המציא גם מנוע, שהיה בו משום צעד ראשון לקראת המצאת מנוע־הדיזל.

י. ל.

הַרְדְוִיק, פִּילִיפּ יוֹרְק, רוזן — Philip Yorke, earl of Hardwicke — (1764—1690), משפטן ומדינאי אנגלי. למד משפטים בלונדון והוסמך כעורך־דין ב1715. ב1719 נכנס לבית־הנבחרים בעזרתם וכאיש־חסותם של האחים הנרי פֶּלַם (ע"ע) והדוכס מניוּקַסְל (ע"ע). ב1720 נתמנה פרקליט־המדינה, ב1723 — יועץ משפטי וב1733 — זקן־השופטים; באותה שנה הוענק לו תואר בארון. ב1737 נתמנה לורד־צ'נסלור בממשלתו של רוברט וולפול (ע"ע). הר' שמר כל ימיו אמונים לפטרוניו ותמך בהם בתככים בין הקבוצות והאישים, שהתחרו על השלטון באנגליה בזמנו. כיועצו ואיש־סודו של הדוכס מניוקאסל נודעה לו השפעה מרובה על עיצוב המדיניות האנגלית בענייני פנים וחוץ במשך כ25 שנה. עם נפילתו של רוברט וולפול סייע הר' להקמת ממשלה בראשותו של הנרי פֶּלאם ב1743, וגם בממשלה זו הוסיף לשמש בתפקיד לורד־צ'נסלור. אחר דיכוי המרד היעקוביני של הסקוטים (1745), שנועד להחזיר את המלוכה באנגליה לבני משפחת סטיוארט, ישב ראש במשפטם של המורדים ויזם שורה של חוקים, שנועדו להחליש את הסקוטים ולמנוע אפשרות של מרידה נוספת מצידם. בכללם היה החוק, שביטל את הזכויות הפאודאליות של האצילים הסקוטיים. כשמת הנרי פֶּלאם ב1754, ניהל הר' את המו"מ, שהביא לידי הקמתה של ממשלה בראשותו של הדוכס מניוקאסל, ובעד שירות זה הועלה לדרגת רוזן. ב1756, כשהתפטר הדוכס מניוקאסל ממעמדו בעקבות הכשלונות, שנחלה אנגליה בראשיתה של מלחמת שבע־השנים, התפטר גם הר' מתפקידו כלורד־צ'נסלור, לאחר שהחזיק בכהונה זו כ20 שנה. ב1757 מילא הר' תפקיד חשוב (כמתווך) בהקמתה של ממשלה קואליציונית בראשותם של וילְיַם פיט וניוקאסל. בממשלה זו לא קיבל הר' משרה, אך הוסיף להשתתף בישיבותיה.

חשיבות מיוחדת נודעת לפעולתו של הר' בתחום המשפט: הוא נחשב לאחד ממורי־ההלכה הגדולים ביותר באנגליה בתחום זה; ביחוד מרובה חשיבותו בהתפתחותם של דיני ה"יושר" (equity) ע"י מה שהכניס בהם סדר ושיטה וקבע את העקרונות, שעליהם מושתת ענף זה במשפט האנגלי. כמה מפסקי־הדין שלו הפכו לתקדימים מחייבים.

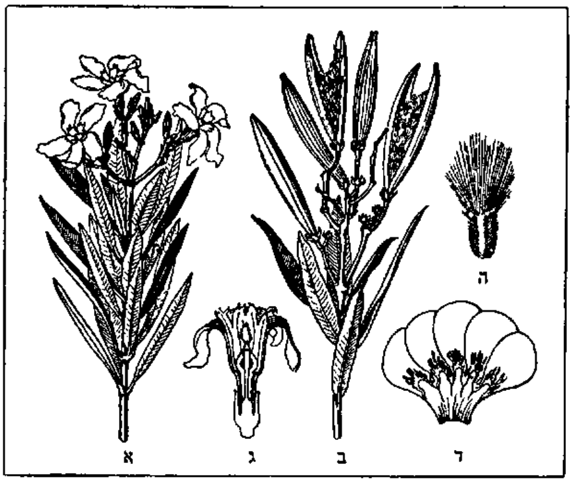
בתפקידו השיפוטי נפל בחלקו של הר' לפסוק גם בכמה בעיות משפטיות, שנתעוררו עם שיבתם של היהודים לאנגליה. ב1744 נתברר לפניו משפט־ירושה של יהודי, שהניח בצוואתו סכום־כסף להחזקתה של ישיבה, אך הר' פסל את הצוואה בטענה, ש"שום חוק אינו מתחשב בדת היהודית, הנסבלת אך בקושי ע"י המחוקק". יש לציין, שבאותו זמן נחשבה באנגליה דת הכנסיה הרשמית של הארץ כדת החוקית האחת והיחידה. באותה שנה פסק הר' במשפט אחר, שיהודי כשר לעדות, ובזה ביטל הלכה, שנקבעה ע"י זקן־השופטים לורד קוק (ע"ע). ב1753 העביר הר' בבית־המחוקקים חוק לפסילתם של נישואים, שנערכו בחשאי, אך הוציא מכלל זה בפירוש נישואים בין יהודים. באותה שנה יזם הר' בבית־הלורדים חוק להקלת ההתאזרחות של היהודים; החוק נתקבל ע"י שני בתי־הפארלאמנט, אך עורר בעם התנגדות מרובה כל־כך, שהממשלה הוכרחה להציע את ביטולו.

J. Campbell, *Lives of the Lord Chancellors*, 1868[5]; H. S. Q. Henriques, *The Jews and the English Law*, 1908; W. S. Holdsworth, *A History of English Law*, XII (1938), 237–297.

ר. י.

הַרְדוּפִיִּים (Apocynaceae), משפחה של צמחים מאוחי־כותרת, שהיא קרובה ביותר למשפחת האַסְקְלֶפִּיים (ע"ע) וכוללת כ300 סוגים וכ1,300 מינים, רובם טרופיים ותת־טרופיים. המשפחה מַקפת עצים, שיחים ומטפסים, וגם קצת עשבים רב־שנתיים, בעלי שרף חלבי. מסימני ההר": עלים תמימים, נגדיים או ערוכים בדורים ומחוסרים עפ"ר עלי־לוואי. הפרחים אנדרוגיניים, נכונים; הגביע והכותרת בעלי 4—5 אונות או עלים. בעודם בכפתוריהם הם שזורים, וכשהם נפתחים יש להם דמות משפך או מגש. בכל אונה של הכותרת מעורה עפ"ר קבוצה של שערות או קשקש או גידול אחר. האבקנים (עפ"ר 5) מפורדים, והם נמצאים מול הרווחים שבין עלי־הכותרת. המאבקים חפשים או דבוקים אל הצלקת. השחלה עלית, בעלת שני עלי־שחלה מפורדים או מאוחים. הפרי עשוי עפ"ר שתי מפוחיות מרובות־זרעים או ענבה או בית־גלעין. הזרעים מצויידים עפ"ר בציצית של שערות או בכנף קרומית.

סוגים ומינים של ההר". כצמחי־נוי נפוצים: הַרדוף (Nerium) — 3 מינים באיזור הים־תיכוני ובאסיה; וִינְקָה (Vinca) — כ12 מינים באירופה ואסיה; קַרִיסָה (Carissa) — כ30 מינים באיזורים הטרופיים של העולם



ציור 1. הרדוף־הנחלים (Nerium oleander)
א. ענף פורח; ב. ענף נושא פירות לא־בשלים ובשלים (פתוחים); ג. פרח בחתך־אורך; ד. עלי־כותרת פתוחים; ה. זרע

הישן; פלומֵריה (Plumeria) — כ7 מינים באמריקה הטרופית; תֶוֶטיה (Thevetia) — 10 מינים באמריקה הטרופית; ורבים אחרים. הר" ידועים בפירותיהם הנאכלים הם: Carissa edulis, Willoughbeia edulis, Lacmellia edulis, Couma, Hancornia, Ambelania, ואחרים. הר" אחדים ידועים משום האלקאלואידים הארסיים שבהם, כגון חד־מאבק חבשי (Acocanthera abyssinica); בשרף שבגבעוליו מושחים הילידים את חיציהם.

יש הר", שרעליהם העזים פועלים, במנות קטנות, כסמי־רפואה, וע"י כך נעשו צמחי־רפואה חשובים: (1) סְטְרוֹפאנתוּס (Strophanthus) שבאפריקה — כ50 מינים, שמֵאֲחָדים מהם (S. gratus, S. kombé ועוד) מופק סם־הלב סטרוֹפאנתין (ע"ע דיגיטַליס, עמ' 364), ואילו המין S. sarmentosus מְסַפֵּק חומר־גלם להכנת קורטיקוֹסטֶרון (ע"ע הפרשה פנימית, עמ' 119); (2) Rauwolfia שבהוֹדוּ — כ45 מינים. המין R. serpentina, הגדל לרגלי ההימאלאיה, מכיל בשרשיו מספר אלקאלואידים; החשוב שבהם הוא הרֶסֶרפין (Reserpin),

שהרפואה העממית בהודו השתמשה בו מימי־קדם כתרופה נגד הכשת־נחשים ועקיצת־עקרבים, וביחוד כסם־הרגעה; בשנים האחרונות נתפשט שימושו ברפואה המדעית במערב כאמצעי־הרגעה בפסיכיאטריה וכמנמיך את לחץ־הדם המוגבר; (3) סם־הכלב (Apocynum) — אחד ממיניו הוא A. cannabinum, שמקליפתו מכינים סיבים חזקים לעשיית חבלים, ואילו משרשיו מופק הגליקוזיד צימארין, שגם הוא דומה לדיגיטאליס בפעולתו. צמחי־רפואה אחרים כלולים בסוגים Gynopogon וAlstonia. מינים אחדים של הסוגים Landolphia, Clitandra, Carpodinus, Hancornia מספקים קאוצ'וק. — Adenium מכיל 12 מינים, שהם מצויים באפריקה ומצטיינים בצורות מיוחדות: גזעיהם עשויים פקעות עבות, דמויות־קונוס, ונושאות ענפים ופרחים גדולים; שרפם החלבי ארסי מאד.

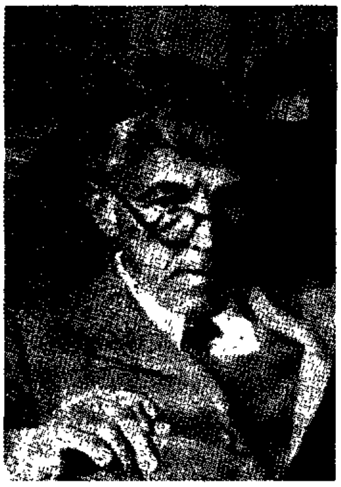


ציור 2. סטרופאנתוס
(Strophanthus gratus)
א. פרי — 2 מפוחיות; ב. זרע מצוייד בציצית־שערות

בא"י גדלים בר 3 סוגים — ההרדוף, הוינקה וסם־הכלב; כצמחי־נוי תרבותיים מגדלים בישראל כ10 סוגים מן ההר".

מ. ז.

הַרְדִי, גּוֹדְפְרִי הַרוֹלְד — Godfrey Harold Hardy (1877—1947), מאתמאטיקן אנגלי. הר' הוכיח מילדותו את כשרונותיו במאתמאטיקה, וכשהיה בן 14 כבר זכה בסטיפנדיה לשם השתלמות. הוא למד בקימבריג' וסיים את לימודיו בהצטיינות. מ1900 עד 1919, וכן ב1931—1942, הורה מאתמאטיקה בקימבריג', ב1919—1928 היה באוכספורד, וב־1928 — 1930 שימש פרופסור־אורח במוסדות־מדע אמריקנים. על השגיו במחקר זכה בפרסים, אותות־הצטיינות ותארי־כבוד מרובים; גם שימש נשיא החברה המאתמאטית הלונדונית והיה ממייסדי הQuarterly Journal of Mathematics.



ג. ה. הארדי

הר' היה מגדולי המאתמאטיקנים של תקופתו; הוא עסק כמעט בכל שטחי האנליזה (ע"ע, עמ' 595). מאמריו וספריו השפיעו השפעה מכרעת על התפתחותם של ענפי־מאתמאטיקה שונים: תורת־המספרים האנאליטית, תורת הטורים המתבדרים, טורי־פוּרְיֶה, פונקציית־זיתא של רימאן, משוואות אינטֶגראליות, אי־שוויונות. מחקריו הצטיינו בשפע של רעיונות מקוריים ובטכניקה מעולה. הוא הירבה לעבוד בשיתוף עם מאתמאטיקנים אחרים, ביחוד עם האנגלי ליטלווד (J. E. Littlewood) וההודי רַמַנוּיַן (ע"ע) — שהר' הביאו לאנגליה —, וכן עם י. א. לַנְדַאוּ (ע"ע). מלבד מחקריו בענפי המאתמאטיקה הטהורה טיפל בקביעת יחסים מאתמאטיים בין תכונות דומינאנטיות ורֶצֶסיוויות של מערכות מֶנְדֶליות, ובמחקר זה גילה את החוק, שנקרא ע"י הגנטיקנים על שמו (ע"ע תורשה). לתוצאותיו של מחקר זה נודעת חשיבות בחקירת סוגי־הדם ובטיפול במחלת ההֶמוליזה של ילודים (ע"ע דם, סוגי־, עמ' 730/1).

הר' היה ממעצבי הוראת האנאליזה המודרנית באוניברסיטות באנגליה. ספריו והוראתו תרמו להטעמת הדיוק בהוראת המאתמאטיקה — דבר, שהיה לקוי מאד באנגליה עד זמנו. השפעתו בכיוון זה והצלחתו במלחמתו נגד שיטת הבחינות המיושנת סייעו ליצירת אסכולה מאתמאטית חדישה באנגליה.

הר' היה אַתֶאיסטן מושבע, ובדעותיו הפאציפיסטיות יצא בעקבותיו של בֶּרטרַנד רַסל (ע"ע), שאותו העריץ, אע"פ שלא היה קנאי כמותו.

מספריו: A Course of Pure Mathematics („קורס במאתמאטיקה טהורה"), 1908, 1945[8]; The General Theory of Dirichlet's Series („תאוריה כללית של טורי דיריכְלֶה", עם M. Riesz), 1915; Inequalities („אי־שוויונות", עם J. E. Littlewood – G. Pólya), 1934; An Introduction to the Theory of Numbers („מבוא לתאוריית־המספרים", עם E. M. Wright), 1938, 1945[2]; Ramanujan, 1940; A Mathematician's Apology („התנצלותו של מאתמאטיקן"), 1940; Fourier Series (עם W. W. Rogosinski), 1944.

G. H. H. (J. London Math. Soc., 25, II, No. 98), 1950.

מ. מש.

הַרְדִי, גֶ'ימְז קִיר — James Keir Hardie (1856, לֶגֶּבֶּרְנוֹק, לַנַרְקְשִׁיר — 1915, גלַזגו), מנהיג סוציאליסטי בריטי. הר', שהיה בנעוריו פועל־מכרות, יסד ב1887 את העיתון הסוציאליסטי הראשון בסקוטיה וב1889 את מפלגת־העבודה הסקוטית. הר' עירער על הימנעותם של האיגודים המקצועיים בזמנו מפעולה פארלאמנטארית ישירה, ותבע את הקמתה של מפלגת־פועלים סוציאליסטית, שתישען על התנועה המקצועית ותשתתף באופן עצמאי בבחירות לפארלאמנט. ב1892 נבחר לבית־הנבחרים הבריטי כאחד מראשוני הצירים הפועליים „הבלתי־תלויים". ב1893 יסד את „מפלגת־העבודה הבלתי־תלויה", שהוסיפה לפעול כגורם מְכַוון גם בתוך „מפלגת־העבודה" הכללית, שנוסדה ב1906. הר' תרם רבות להתגבשותה של הת־



ג'ימז קיר הארדי

נועה המקצועית באנגליה באמצעות פעולה פוליטית ופאר־לאמנטארית. בתעמולתו בעל־פה ובכתב נמנע מלהשתמש בלשון דוגמאטית, ובכלל זה במונחים מארכסיסטיים. כוח־השפעתו היה באישיותו העממית ובדמותו המוסרית — דמות של מנהיג ישר־לב וטהור־כוונות. — הר׳ נמנה על המיעוט במפלגת־העבודה הבריטית, שהתנגד לכניסתה של בריטניה למלחמת־העולם I.

J. B. Glasier, *J. K. H., a Memorial*, 1915; W. Stewart, *J. K. H.*, 1921; E. Hughes, *J. K. H.*, 1950.

הַרְדִי, תוֹמַס — Thomas Hardy — (1840, אֶפֶּר בּוֹקְהֶמְפְּטוֹן [דוֹרְסֶט] — 1928, דוֹרְצֶ׳סְטֶר), מספר ומשורר אנגלי. ב1871 נתפרסם סיפורו הראשון Desperate Remedies („תרופות נואשות״); אחריו באו כמה רומאנים, שבאחד מהם, Far from the Madding Crowd („הרחק מן ההמון המשתולל״), 1874, מתגלים לראשונה היחס הרֵאליסטי והניתוח הפסיכולוגי, האפיינים לרוב היצירות שחיבר לאחר מכן; זהו גם הראשון מסיפוריו הדן במאבקו של האדם ברע. הצלחתו הכספית של הספר איפשרה להר׳ להקים בית ולהקדיש את עצמו לכתיבה. The Return of the Native („שובו של בן־המקום״), 1878, היא יצירה בעלת להט ועצמה פיוטיים, והאהבה המתוארת בו מתרוממת לגובה סמלי. ברומאן זה באה על ביטויה גם המלאנכוליה העמוקה, המציינת סופר זה והחוזרת ומתגלית ברומאן The Trumpet-Major („הקצין החצוצרן״), 1880. בכמה מן הסיפורים, שחיבר הר׳ לאחר מכן, גוברת בהדרגה נימת ההתמרמרות על הטראגדיה שבחיי־האדם — פרי פעולתם של כוחות־טבע עוורים, שאין לו, לאדם, שליטה עליהם, ושל סדרי החברה והדעות המקובלות בה. התמרמרות זו כבר ניכרת ב Mayor of Casterbridge („ראש־העיר של קאסטרבריג׳״), 1886 — אפשר, הטוב שבסיפוריו של הר׳ מבחינה אמנותית — והיא בולטת ביחוד בשני סיפוריו האחרונים, Tess of the D'Urbervilles (1891) ו Jude the Obscure („ג׳וד האלמוני״), 1896. „טֶס״ הוא סיפור על נערה כפרית תמימה, שטהרה הטבעי לא נפגע גם לאחר שהרָשָע של הסיפור פיתה אותה. הספר, שכָּלל התקפה גלויה על המוסר הוויקטוריאני, עורר התרגשות ציבורית ניכרת; אך סערה ממש הקים ספרו „ג׳וד״. ברומאן זה ביקש הר׳ לתאר את הניגוד שבין החיים האידיאליים — חיי־רוח —, שגיבור־הסיפור ביקש לחיות, ובין החיים הממשיים המזוהמים, שנגזר עליו לחיותם. ג׳וד פולי, בחור כפרי, שחלומו הגדול הוא ללמוד באוניברסיטה וליעשות איש־מדע וכומר, הוא בעל מאוויים מיניים עזים: תחילה הוא נלכד בפח של נישואים



תומאס הארדי
דיוקן מאת רג׳ינאלד גרנוויל אֵיוֶז, 1923

עם אשה גסה וחסרת־השכלה, הלועגת לשאיפותיו, ולאחר מכן הוא מתאהב בבת־דודו, סו בְּרַיידְהֶד, שהיא בעלת דעות מתקדמות, רגשנית ואינטליגנטית. היא מתגרשת מבעלה והוא — מאשתו, אך מחמת השקפותיה המתקדמות של סו אין הם נישאים זה לזו, ובהדרגה יורדים הם למצב של עוני ומחסור מחמת הנידוי, שגזרו עליהם שכניהם, הדוגלים במוסר המקובל. אסון כבד פוגע בהם עם מיתתם המשונה של ילדיהם. סו חוזרת אל בעלה וג׳וד לאשתו ולחיי־שכרות, שמסתיימים בחורבנו הגמור ובמותו.

את הטבע, המשמש רקע לסיפוריו, מתאר הר׳ בהבחנה של בן־כפר ומתוך ראיית כל פרט קטן, ועם זה — כהתגלמות של כוח חי, בעל רצון ותכלית משלו, ולא כגורם דקוראטיווי בלבד, ואילו את העולם בכללו הוא רואה כמכונת־ענק נטולת־זֶהות, מונחית ע״י כוח בלתי־ידוע וחותרת לקראת המטרה המסתורית שלה מתוך אדישות גמורה לרגשותיהם של יצורי־אנוש.

לאחר שסיפוריו האחרונים של הר׳ זכו לקבלת־פנים עוינת מצד הקהל, פנה הר׳ לחיבור שירים ודראמה שירית בלבד. שיריו הראשונים כונסו בכמה קבצים. ב1903—1908 כתב את The Dynasts („השליטים״) — דראמה היסטורית ואלֶגורית על מלחמות־נאפוליון. — שירתו של הר׳ היא בדרך כלל קצרה, שנונה וסיפורית. המוטיו העיקרי בשירתו, כמו בפרוזה שלו, היא הטראגיות היסודית שבחיי־האדם.

ב1910 קיבל הר׳ את ה Order of Merit וקודם מותו, ב1928, הוענקו לו תארי־כבוד ע״י כמה אוניברסיטות — עֵדות לשינוי, שבא ביחס־הציבור ליצירתו. הוא נקבר בפינת־המשוררים שבמנזר וסטמינסטר.

J. W. Beach, *Technique of Th. H.*, 1922; E. Brennecke, *Th. H.'s Universe*, 1924; id., *Life of Th. H.*, 1925; E. Blunden, *Th. H.*, 1942; E. Hardy, *Th. H.*, 1954.

א. ה. ש.

הַרְדִינְג, הֶנְרִי, רוזן — Henry Hardinge — (1785—1856), חייל ומדינאי בריטי. נכנס כבן 14 לצבא, הצטיין במלחמה נגד נאפוליון בחצי־האי הפירֵניאי (1808—1813), וב1815 קיבל תואר „אביר״ (Knight). ב1828—1830 וב1841/4 כיהן כשר־המלחמה של בריטניה וב1844/8 כמושל כללי של הודו, שבה כבש בשביל הבריטים את חבל פאנג׳אב, הנהיג רפורמות חינוכיות וכספיות, והועלה לבית־הלורדים בתואר רוזן (Viscount). ב־1852 ירש את מקומו של ולינגטון (ע״ע) כמפקד עליון של הצבא הבריטי. בתקופת פיקודו נערכה מלחמת קרים (1854—1855). בזמן המלחמה (1855) הועלה הר׳ לדרגת פילדמארשאל, אך נמתחה ביקורת על שיטותיו בניהול־המלחמה, שנראו מיושנות ובלתי־מתאימות לתכליתן.



סר הנרי הארדינג
דיוקן מאת סר פראנסיס גראנט

C. S. Hardinge, *Viscount H.*, 1891.

הַרְדִינְג, וּוֹרֶן גַּמְלִיאֵל — Warren Gamaliel Harding — (1865, קורסיקה [Corsica], אוהאיו — 1923, סאן פראנסיסקו), נשיא של אה״ב. הר׳, שהיה בנו של רופא כפרי, פנה, לאחר שסיים את לימודיו בבי״ס תיכון, לעיתונאות. כשהיה כבן 19 רכש עיתון מקומי במאריון שבמדינת־אוהאיו ונעשה עורכו. מאז השתתף בחיים המדיניים באוהאיו כחסיד נאמן של המפלגה הרפובליקנית, שבה נמנה על האגף הימני. ב1915 נבחר לסנאט של אה״ב, וב1920 (ברוב גדול) — לנשיא, מתוך תגובת ההמונים נגד מדיניותו של וילסון. בניגוד לזה האחרון דגל הר׳ באי־השתתפותן של אה״ב בחבר־הלאומים ובצימצום התערבותה של המדינה בבעיות סוציאליות ובענייני־אירופה (ע״ע ארצות־הברית, עמ׳ 196). נתברר, שהר׳ העניק משרות גבוהות לחברים מושחתים של מפלגתו. הוא מת במסיבות מוזרות ורבים סברו שהתאבד.



וורן גמליאל הארדינג

W. F. Johnson, *The Life of W. G. H.*, 1923; S. H. Adams, *Incredible Era. The Life and Times of W. G. H.*, 1939; K. Schriftgiesser, *This was Normalcy. An Account of Party Politics during Twelve Republican Years, 1920–1932*, 1948.

הַרְדִינְג, צַ׳רְלְז — Charles Hardinge — (1858, לונדון — 1944, שם), דיפלומאט בריטי; נכדו של הנרי הרדינג (ע״ע). הר׳, שלמד באוניברסיטה של קימבריג׳, נכנס ב1880 לשירות הדיפלומאטי. ב1904 נתמנה שגריר־אנגליה ברוסיה וב1906—1910 שימש סגנו של שר־החוץ. בשנים אלו ליווה את אדוורד VII (ע״ע) בנסיעותיו ומילא תפקידים חשובים ביותר במו״מ בין המעצמות. בין השאר היה מיוצריה של ברית־השלש (ע״ע). ב1910 נכנס לבית־הלורדים כבארון הר׳ מפֶּנְזְהֶרְסט (Penshurst) ובאותה שנה נתמנה משנה־למלך בהודו; כאן הקים את דלהי החדשה וקבע אותה כמושב של השלטון הבריטי. ב1916 חזר למשרת הסגנות של שר־החוץ. מ1920 עד 1923 היה שגרירה של אנגליה בצרפת ופעל ליישוב הניגודים, שהתפתחו באותן השנים בין שתי המדינות. אחר מותו נתפרסמו שני ספריו: Old Diplomacy („הדיפלומאטיה של העבר"), 1947, וMy Indian Years („שנותי בהודו"), 1948.

הַרְדִיקַנוּט או הַרְתַקְנוּט (Hardicanute, Harthacnut), מלך אנגליה בין 1040 ו1042. הר׳ נולד ב1019 בערך לקַנוּט הגדול (ע״ע) ולאֶמָה הנורמאנדית, שהיתה, קודם שנישאה לקנוט, אלמנתו של אֶתֶלְרֶד (ע״ע), מלך וֶסֶכְּס. כשמת קַנוּט (1035) חולקה מלכותו בין שלושת בניו: הר׳ ירש את דאניה, אך תבע לעצמו גם את אנגליה, שעל־פי החלוקה היתה שייכת להרולד (ע״ע), בנו הבלתי־חוקי של קנוט. תביעותיו נתמכו ע״י אֶמָה וגודוין, האֶלדורמֶן (ealdor-man = רוזן) של וסכס. בזמן שהייתו של הר׳ בדאניה הצליח הרולד להשתלט על אנגליה ולהתמלך בה (1037). רק חבל וסכס, שבו שלט גודוין, נשאר נאמן להר׳. שנתיים לאחר מכן, בעוד הר׳ מכין פלישה ימית מנורמאנדיה לאנגליה, מת הרולד (1040), והר׳ הוכתר כמלך־אנגליה ללא התנגדות. במשך תקופת־מלכותו הקצרה השניא את עצמו על נתיניו ע״י המיסים הכבדים, שהטיל עליהם, ובהתנהגותו האכזרית כלפי תומכיו של הרולד לשעבר. שני שליחיו, שבאו לעיר ווּסְטֶר (Worcester) כדי לתבוע מיסים לשם החזקת ספינותיו הפרטיות של הר׳, גורשו מן העיר; המרד, שנגרם ע״י כך, דוכא באכזריות ע״י המלך.

L. M. Larson, *Canute the Great*, 1912; *Cambridge Medieval History*, III, 1924; F. M. Stenton, *Anglo-Saxon England*, 1947².

הֶרְדְלִיצְ׳קָה, אַלֶש — Aleš Hrdlička — (1869, הוּמְפּוֹלֶץ [בוהמיה] — 1943, וָשינגטון), אנתרופולוג אמריקני. הר׳ היגר לאה״ב ב1882. ב1903, כשהוקמה המחלקה לאנתרופולוגיה פיסית במוזיאון הלאומי של אה״ב, נתמנה הר׳ כראשה, ובהנהלתו נעשתה אחד מן הגדולים שבאָספי־המחקר בתחום הנידון. הר׳ הירבה לאסוף חומר על מידות־הגוף של לבנים וכושים באה״ב, ואף של אינדיינים ואסקימואים בהווה ובתקופה הפרֶהיסטורית; לשם כך ערך מחקרים באלאסקה, באה״ב, במכסיקו ובפֶּרו. מלבד זה חקר שרידים של האדם הפרֶהיסטורי בחצי־הכדור המזרחי. עלה בידו להוכיח, שהאינדיינים האמריקנים מוצאם מסיביר, אע״פ שאחר מותו נתברר, שטעה בקָבעו את תאריך הגירתם לאמריקה בתקופה מאוחרת־ביחס. כמומחה לרפואה, אך לא לביולוגיה ולמאתמאטיקה, דחה את שיטות הגנטיקה והסטאטיסטיקה, שלשתיהן נודעת כיום חשיבות ראשונה במעלה במקצוע האנתרופולוגיה הפיסית; אך פעולותיו ומחקריו תרמו תרומה חשובה לפיתוחו של מקצוע זה, ביחוד באה״ב. בין השאר קידם הרבה את שיטות האנתרופומֶטריה, וכן יסד ופיתח את האגודה האמריקנית לאנתרופולוגיה פיסית ואת בטאונה.

T. D. Stewart, *The Life and Writings of Dr. A. H. (1869–1939)* (in *Amer. Journ. of Physical Anthropology*, XXVI [1940], 3–40); A. H. Schultz, *Biographical Memoir of A. H. 1869–1943* (in *National Academy of Sciences of the U. S. A., Biographical Memoirs*, XXIII, 12th Memoir), 1945.

הַרְדָּמָה (narcosis, νάρκωσις), בפיסיולוגיה הפאתולוגית ובפארמאקולוגיה — מצב של איבוד ההכרה או עירפולה, מעין שנה מלווה באיבוד או התרופפות של התחושה גם לגבי גירויים חזקים. ההר׳ נגרמת ע״י סמים מרדימים (סמ״; narcotica) או ע״י חמרי־רעל מסויימים מופקים בגוף עצמו, או ע״י השתנות חילוף־החמרים מחמת השפעות פיסיקאליות מסויימות (ר׳ להלן).

קשה לתחום תחום ברור בין ההר׳ והאַנֶסתֶסיה (ע״ע). על צד הדיוק אין שני המושגים חופפים: באנסתסיה מתכוונים בעיקר לאיבוד־התחושה, שהוא במקרים הרבה מגילויי ההר׳, ואילו במקרים אחרים הוא מופיע ללא פגיעה בתקינות ההכרה. אך בשימוש הלשוני הרווח ברפואה אין מדקדקים לפעמים בהבחנה בין הר׳ ובין אנסתסיה. כמו־כן קשה לפעמים לתחום תחום ברור בין סמ״ נארקוטיים ובין סמי־שֵנה (חמרים היפנוטיים; ע״ע שֵנה). מחוץ לתחומי הרפואה, וביחוד בקרימינולוגיה, מקובל המונח

„חמרים נארקוטיים" — בניגוד למשמעותו המדעית — גם לציון המרים משכּירים, מגרי התודעה.

מהותה של הנארקוזה — במובן המדוייק — היא הנמכת הרמה של עָצמת תהליכי־החיים ברקמות או בגוף כולו, או האָטתם של תהליכים אלה; היא מביאה לידי הקטנה או הפסקה של הפעילות התקינה, או של פעולות תקינות מסויימות, ברקמות הללו. מבּחינה זו תיתכן הר' מקומית, שמשתקפת — למשל — בהפסקתה של תנועת־הריסים באֶפיתֶל ריסי, במיעוט התנועה של כדוריות־הדם הלבנות, וכד'. הר' כללית נגרמת ע"י דיכּוי הפעילות של מערכת־העצבים המרכזית, והיא מלווה עפ"ר — אך לא תמיד — בצימצום חילוף־החמרים. לפי מידתו של דיכּוי זה והקף פגיעתו נקבע עומק ההר'.

רגישותם של איזורים שונים במערכת־העצבים המרכזית לגבי חמרים מרדימים היא שונה, ובהתאם לכך קיים סדר מסויים להיפגעותם בתהליך ההר'. כשריכּוזו של חומר מרדים בדם עולה בהדרגה, מושפעים תחילה האיזורים הרגישים יותר ואחריהם האיזורים הרגישים פחות. ע"י קביעת ריכוז מסויים של תרופה מסויימת בדם ניתן לכַוון את עומק ההר' ואת מידת ההשפעה על רמות שונות של מערכת־העצבים המרכזית.

סדר הרגישות של איזורי מערכת־העצבים המרכזית הוא: קליפת־המוח, גרעיני הבסיס, חוט־השדרה, גזע־המוח. בהתאם לכך אפשר להבחין 4 שלבים במהלך ההר' הטיפוסית:

(1) התעוררות או התרגשות; מחמת שיתוק המרכזים העליונים משתחררים מרכזים נמוכים יותר לפעילות בלתי־מרוסנת;

(2) בילבול החושים וההכּרה, מצב של נים־ולא־נים, התמעטות הרגישות לכאב; תופעות אלו גוברות והולכות עד כדי מצב של תרדמה עמוקה ואבדן תחושת־הכאב (אנאלגֶסיה); מסימניהם של חמרים מרדימים (במובנו המדוייק של המונח) שאין האָבדן של תחושת־הכאב בא אלא עם איבּוד־ההכּרה;

(3) שיתוק חוט־השדרה — הרפיית השרירים ועיכּוב או ביטול של הרֶפלֶכּסים;

(4) פגיעה במרכזים חיוניים — הנמכת לחץ־הדם, החלשת הנשימה, סכנת־מוות מחמת עצירת־הלב.

שלב (2) הוא „ההר' הבסיסית"; הוא מאפשר ביצוע של ניתוחים קטנים, טיפולים בשיניים, לידה ללא כאבים וכד', ואילו שלב (3) הוא האנסתֶסיה הכירורגית, המשמשת לצרכי רוב הניתוחים.

מבּחינת 4 השלבים של ההר' אין לראות כסמ" (במובן המדוייק של המלה) את המוֹרפין (ע"ע), שפעולת האנאלגֶסיה באה בו לידי ביטוי גם בלא איבּוד־ההכּרה, וכן את סמי־השֵנה המובהקים, כגון הבּארבּיטוּראטים, פרט לפֶנטוֹטאל (ע"ע בַּרבִּיטור), ואת התרופות המרובות שעיקר פעולתן — הרגעה ושיכּוך־כּאֵבים, ואילו השפעתן הנארקוֹטית ממש אינה באה לידי ביטוי אלא במנות גדולות של חמרים אלה, שכּבר יש בהן כדי לגרום הרעלה כללית.

המכאניזם הפיסיולוגי של פעולת הסמ" עדיין לא הוברר כל צרכו. הסמ" אינם מהווים קבוצת־חֳמרים מסויימת, שהיא מוגדרת מבּחינה כימית; הם משתייכים לקבוצות כימיות שונות ורחוקות זו מזו, פתוּח בפחמימנים אליפאטיים וציקליים פשוטים וסַיים במבנים מסובּכים מרוּבּי קבוצות פונקציונאליות שונות. בדומה לכך פועל גם קירור הרקמה, שמֵאֵט או מעכּב את התהוותן של דחיפות עצביות או את העברתן דרך הסינאפסות. מתקבל על הדעת, שפעולתם של הסמ" אינה כימית אלא פיסיקאלית, ולשם הסברתה הוּבעו השערות שונות: פעולה ע"י התמוססות במרכיבים השומניים של תאי־העצבים (לֶציתינים, סטֶרוֹלים וכד') וקביעתה של עָצמת־הפעולה ע"י מקַדֵם־החלוקה בין הפאזה השומנית ובין הפאזה המימית; התמעטות החדירות של קרום־התא, הנמכת מתח־הפָנים של המים, קוֹאַגוּלאציה של חלבון־התאים, ועוד. לפי סברה אחרת מעכּבים הסמ" את פעולתם של האֶנזימים שבמערכת חילוף־החמרים החימצוני, וביחוד בסינתזה של אַצֶטיל־כּולין (ע"ע) ממרכּיביו. בכל הסברות הללו אין אף אחת, שכּוחה יפה לגבי פעילותם של כל הסמ", ויתכן שאין אחידות במכאניזמים של פעילות זו.

לתרופה המשמשת להר' רפואית דרושות תכונות יסודיות אחדות: עליה להיות פעילה במידה מספקת כדי לגרום לתרדמה עמוקה ובטוחה; „טווח־בטחון רחב", ז"א — המנה הקטלנית או המרעלת של התרופה צריכה להיות גדולה הרבה מן המנה המרדמת כדי למנוע סכנה של הרעלה או מוות בשימוש הרפואי; השפעת התרופה צריכה להיות מהירה כדי שהחולה יֵרדם בקלות ושלבי־המעבר יהיו קצרים; יציאת החומר מן הגוף צריכה להיות מהירה ובטוחה, כדי שהחולה יתעורר במהירות מן ההר' ובלא שיושפע מן התרופה לאחר מכן.

הדרך היעילה ביותר להבטחת זרימה מתמדת של חמרים מרדימים לתוך הגוף וליציאתם המהירה מן הגוף היא דרך הנשימה. רוב החמרים המרדימים הנמצאים בשימוש רפואי הם גאזים בטמפראטוּרה של החדר או נוזלים בעלי נקודת־רתיחה נמוכה. החולה נושם את החומר המרדים עם האויר, ומן הריאות נספג החומר לתוך הדם. את החומר המרדים מספקים באופן סדיר ובפיקוחו של המרדים במשך כל זמן הניתוח, והרופא המרדים יכול לכַוון את עומק ההר' ואת זמן ההתעוררות של החולה ע"י שינוי ההרכּב של תערוֹבת־הגאזים המסוּפקת לחולה.

על קבוצות שונות של סמ" ע"ע אַנֶסתֶסיה, עמ' 615/6. — השימוש בסמ", שהם נוזלים נדיפים, נעשה בשיטה הפתוחה: טיפטוף הנוזל על מסכת־בד, שהיא מונחת על פיו ועל אַפּוֹ של החולה; זה האחרון נושם את הסמ" דרך הבד, ועם האויר הוא מקבל את אדיהם. השימוש בחמרים גאזיים מצריך מכשיר מיוחד ותערובת של הגאז המרדים עם חמצן; לשם כך מעבירים ממיכליהם של שני הגאזים צינורות אל מסכה מונחת על פניו של החולה. אפשר לווסת את הרכבה של התערוֹבת ע"י שינוי מהירות הזרימה של כל אחד מן הגאזים, וכן אפשר להוסיף לַמערכת מיכלים של סמ" נוזליים, שהגאז עובר מעליהם ומאדה מהם תוספת לתערוֹבת. במערכת החצי־סגורה יש שַסתוֹם מכוון באופן שבזמן השאיפה מקבל החולה את הגאזים מן המיכלים ובשעת הנשיפה יוצא האויר עם הסמ" מן הריאוֹת אל מחוץ למערכת. במערכת הסגורה חוזר אויר־הנשיפה אל המערכת. למערכת מוסיפים מיכלים עם חמרים שסוֹפגים את דו־תחמוֹצת הפחמן ואדי־המים, בעוד שהסמ" עצמם נשארים במערכת לשימוש חוזר.

על הר' מקומית ושדרתית ע"ע אַנֶסתֶסיה, עמ' 615; על הכנה להר' — עי' שם, עמ' 616. — ההר' היא התערבוּת

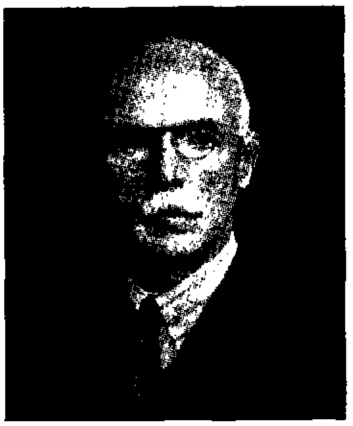
חמורה בתהליכים הפיסיולוגיים, וההזדקקות לה לצרכים רפואיים טעונה זהירות ומומחיות רפואית. מקרי תאונות ואסונות, שמתארעים באחוז מצומצם של הר״, הם: 1) שינויים בלחץ־הדם ובקצב־הלב, לפעמים עד כדי הֶלם (ע״ע), ואף הפסקה של פעולת־הלב באופן פתאומי ובלתי־צפוי מראש; 2) סיבוכים מצד מערכת־הנשימה — הפסקת הנשימה, שהיא שכיחה ביחוד בתחילת ההר׳, עווית הגרון, הקאה ושאיפת חומר זר לתוך דרכי־הנשימה; 3) התפוצצות ושרפה של סמ״ דליקים.

ההר׳ נחשבת היום למקצוע רפואי בפני עצמו, בעל ספרות מקצועית מיוחדת, וכן בעל כללי לימוד והתמחות מיוחדים, ככל שאר ענפי־הרפואה. קיים גם איגוד של רופאים־מרדימים. לזכות התפתחותה של ההר׳ המודרנית יש לזקוף חלק גדול מהשגיה של הכירורגיה החדישה.

ע״ע אנסתסיה, ביבל׳; H. Killian - H. Weese (Hrsg.), *Die Narkose*, 1954; H. Klose - G. Wittig, *Narkose u. Anästhesie*, 1954; L. Goodman - A. Gilman, *The Pharmacological Basis of Therapeutics* (Section II), 1955²; J. Adriani, *Selection of Anaesthesia: The Physiological and Pharmacological Basis*, 1955; A. B. Tarrow, *Basic Sciences in Anesthesiology*, 1959.

או. ל.

הַרְדֶן, סֶר אַרְתּוּר — Sir Arthur Harden — (1865, מַנצ׳סטר — 1940, לונדון), ביוכימאי אנגלי. הר׳ למד כימיה באוניברסיטות אנגליות וגרמניות; מ1898 שימש פרופסור לכימיה באוניברסיטה של לונדון וראש המחלקה לביוכימיה במכון ע״ש ליסטר באותה עיר. ב1929 הוענק לו (יחד עם ה. פון אוילר־כֶלפּין [ע״ע]) פרס־נובל לכימיה, וב1936 — תואר־אבירות כ־אות־הוקרה לפעולתו המדעית.



ארתור הארדן

הר׳ חקר בעיקר את התסיסה הכהלית (ע״ע), וב1904 הוכיח — יחד עם עוזרו ו. ג׳. יַנג (W. J. Young) —, שה„זימאזה״ של א. בוכנר (ע״ע) אינה אֶנזים אחד אלא תערובת של גורמים המפעילים ראקציות שונות של התסיסה, ושמערכת־אֶנזימים זו כוללת גם „קו־זימאזה״ — חומר ספֶציפי לא־חלבוני (עמיד בפני חום), שהוא עצמו מחוסר פעילות אֶנזימית; בכך גילה את הקואֶנזים הראשון (ע״ע פרמֶנטים). אך תגליתו העיקרית (ב1905) היתה, שפוספאט אנאורגאני דרוש לתסיסת סוכר במיץ־שמרים חסר־תאים ושבמהלך התסיסה נוצרים חמרי־ביניים מסוג אֶסטרים פוספאטיים של סוכרים (לתגלית זו הגיע באותה שנה עצמה — וללא תלות בחוקרים האנגליים — גם ל. א. איוואנוב ברוסיה). ב1911 בודד הר׳ — יחד עם יאנג — את הפרוקטוזה־6,1־דופוספאט („אֶסטר הארדן־יאנג״), וב1914 — יחד עם תלמידו ר. רוביזון — את הגלוקוזה־6־פוספאט, שנחקרה אח״כ ע״י רוביזון ונקראה על שמו של זה האחרון. למחקריו ולמימצאיו של הר׳ היתה חשיבות מרובה בהבהרת המֶכאניזמים של חילוף־החמרים של הסוכר ובהתפתחותה של האֶנזימולוגיה בכלל (וע״ע גליקוליזה; נשימה; סֻכר).

י. ל.

הַרְדֶן, מַכְּסִימִילְיַן — Maximilian Harden; השם הספרותי של מאכסימיליאן פליכּס אֶרנסט ויטקובסקי — (1861, ברלין — 1927, שם), עיתונאי גרמני; אחיו של גאורג ויטקובסקי (ע״ע). הר׳, שהיה בן להורים יהודיים, התנצר בגיל 16. לאחר זמן, משנתפרסם כסופר, לא פטר אותו הדבר מהתקפותיהם של האנטישמיים, ולרבים מבני־דורו הגרמניים נחשב לסמל של היהירות היהודית, החותרת תחת האימפריאליזם הפרוסי והמעמד הקיסרי.

לאחר שפעל זמן־מה כשחקן בתיאטרון, פנה לעיתונאות. מתחילה עסק בביקורת ספרותית ותיאטרונית, אך עד מהרה עבר לכתיבת מאמרים פוליטיים, שעליהם חתם בכינוי „אַפּוֹסְטאטה״ (Apostata) ושבהם נתגלה כשרונו הסאטירי. הוא התקיף באירוניה עֹקצנית ובאומץ בלתי־רגיל את הקיסר וילהלם II ואת הנאו־ביזאנטיות של ברלין, והגן על הקאנצלר הזקן והמודח ביסמארק.



מאכסימיליאן הארדן

ב1892 יסד שבועון בשם Die Zukunft („העתיד״), שנעשה כתב־עת גרמני רב־השפעה. עם משתתפיו נמנו זולה, אנאטול פְראנְס, טולסטוי, בְּיֶרְנסון, וכן הסופרים הליבראליים המפורסמים ביותר בגרמניה. אך יותר מכל אלה משכו את לבות הקוראים המסות השנונות ודברי־הפולמוס החריפים של הר׳ עצמו, ששימשו ראש־חץ לאופוזיציה האנטי־קיסרית של דעת־הקהל הליבראלית. משום לגלוגו על הקיסר נשפט הר׳ פעם אחר פעם על פגיעה בכבוד־הכתר, ופעמיים אף נאסר. אך התקפותיו על חוגי־החצר לא נשארו בלא תוצאות למעשה, ואף גרמו ב1907 למפלתו של הנסיך פון אוילנבורג (ע״ע) ולשערוריה שהיתה כרוכה בה ושזעזעה את המונארכיה.

הר׳ היה ממעריציו של וילסון, נשיא אה״ב, וכשפרצה מלחמת־העולם I קיוה לתיווך אמריקני ולשלום ללא מנצחים. לאחר שאויבו הראשי, וילהלם II, ויתר על הכתר, התחילה שוקעת השפעתו של הר׳; ב1921 פסקה הופעתו של „העתיד״, וב1922 התנקשו בחייו של הר׳ אנטישמיים לאומנים; הר׳ נפצע קשה, אך הבריא. מאמריו על אישי־דורו כונסו בקובץ בשם Köpfe („ראשים״; 4 כרכים), 1910—1924. קבצים אחרים של מסותיו הם: „אַפּוֹסְטַטָה״, 1892; Theater und Literatur („תיאטרון וספרות״), 1896; Krieg und Friede („מלחמה ושלום״), 1918; Deutschland, Frankreich, England („גרמניה, צרפת, אנגליה״), 1923.

H. Delbrück, *Kautsky und H.*, 1920; W. Frank, *Apostata: M. H. und das Wilhelminische Deutschland (Forschungen zur Judenfrage*, III), 1938; id., *Höre Israel!*, 1940; E. Sokolowsky, *M. H. und die Wilhelminische Zeit*, 1941; H. F. Young, *M. H., Censor Germaniae*, 1959.

ס. ל.

הַרְדֶנְבֶּרְג, פְּרִידְרִיךְ פוֹן. ע״ע נוֹבַלִיס.

הַרְדֶנְבֶּרְג, קָרְל אַוְגוּסְט, נסיך — Karl August, Fürst von Hardenberg — (1750, אֶסֶנְרוֹדֶה [הַנוֹבר] — 1822, גֶנוֹבה), מדינאי פרוסי וגרמני. הר׳, בנו של גנראל האנוֹבֶרִני, למד משפטים באוניברסיטות של גטינגן ולייפציג, שבהן ספג את רוח־ההשכלה. ב1774—1782 פעל כפקיד גבוה במינהל של מדינת הנוֹבר (ע״ע), ובּ1782 — 1790 היה יועצו של קַרל II, הדוכס של בּראונשוַיג, בעניינים כספיים. כאן השתדל ביחוד לתקן את השיטות של החינוך, ש־הר׳ שאף לשחררו מהש־פעת האצולה והכנסיה (הלותרנית). בּ1790 נכ־נס לשירותה של פרוסיה: נתמנה מוֹשל של רוזנות אַנְסבַּךְ־בַּירוֹית, שסוּפחה לפרוסיה, וניהל אותה באופן מצויין עד 1798. בּ1795 חתם, כנציגה של פרוסיה, על חוזה־בַּזֶל, שלפיו הסתלקה פרוסיה מן המלחמה נגד צרפת ונפרדה מאוסטריה ומבּריטניה. ב1798 נקרא הר׳, שנתמנה בינתים חבר בממשלת־פרוסיה, לבּרלין, ומאז השפיע השפעה מכרעת על מדיניות־החוץ של פרוסיה. באירגון החדש של גר־מניה (ע״ע, עמ׳ 444) ב1803 השיג, בתמיכתו של נאפוליון, את סיפוחם של שטחים גדולים לפרוסיה (ע״ע). בשנים שלאחר מכן קיווה לספח לארצו את האנוֹבר בעזרתו של נאפוליון, אך זה האחרון הפך למתנגדו כשהר׳ יזם חוזה־ידידות בין פרוסיה ובין אלכסנדר I, הצאר של רוסיה. באפריל 1806 דרש נאפוליון את פיטוריו של הר׳, ודרישתו נתמלאה. אך באפריל 1807, בימי המלחמה של פרוסיה בנאפוליון, חזר הר׳ למעמדו. אחר שלום טילְזיט, שנחתם באותו קיץ בעקבות נצחונו של נאפוליון על פרוסיה, פוטר הר׳ שוב, והפעם הוכרח לגלות לריגה. משם שלח למלכו הצעות של תיקונים מרחיקי־לכת בפרוסיה. הוא דרש שוויון־זכויות לכל הנתינים, חירות כלכלית ושינויים במינהל. מגמת הרפורמות היתה כפולה: להשליט בפרוסיה משטר ליבּראלי יותר, ולהכין את המדינה להתקוממות המונית נגד נאפוליון.



קארל אוגוסט פון הארדנברג.
דיוקן מאת סר תומאס לורנס.
ארמון וינזור

ביוני 1810 חזר הר׳ לבּרלין, נתמנה ראש־הממשלה (Staatskanzler) והוציא לפועל את הרפורמות, שקארל פוֹם שְטיין התחיל בביצוען, ביחוד את שיחרור האכרים (ע״ע, עמ׳ 311/12), חופש המלאכה (כלומר, ביטול הגילדות, ע״ע) והענקת זכויות־אזרח ליהודים (ע״ע גרמניה, עמ׳ 509). כן הכניס תיקונים במדיניות הכספית, וע״י כך איפשר את תשלום פיצויי־המלחמה לצרפת ואת שיכלולו של הצבא הפרוסי.

אחר מפלתו של נאפוליון ברוסיה ניהל הר׳ ב1813 את המשא־ומתן עם אוסטריה ורוסיה בעניין המלחמה נגד צרפת. ב1814 הועלה למעלת נסיך וב1814—1815 שימש נציגה הראשי של פרוסיה בקונגרס־וינה (ע״ע). הוא השיג את סיפוחם של שטחים גדולים נוספים לפרוסיה (ע״ע), שנעשתה שוב אחת מן המעצמות הגדולות באירופה.

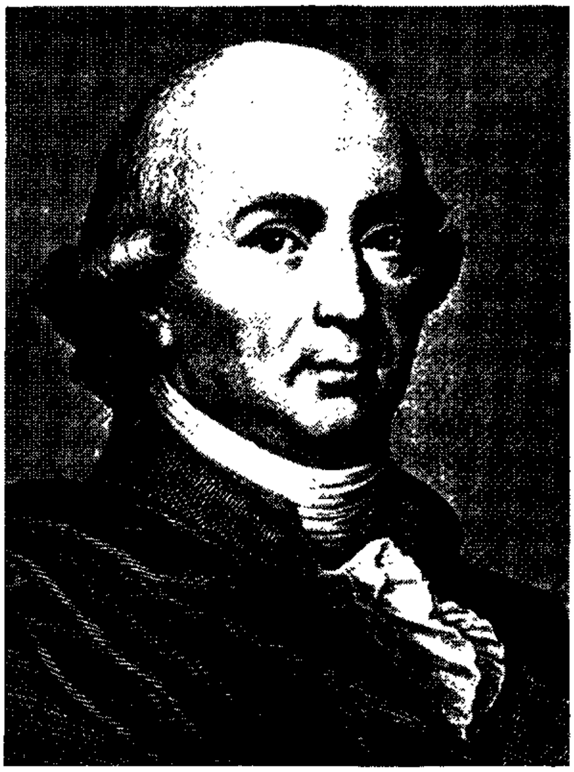
אחר קונגרס־וינה הלכה השפעתו של הר׳ ונתרופפה. במאי 1815 הניע את מלכו להבטיח לעמו את הקמתו של בית־נבחרים, אך לא הצליח להשיג את קיום ההבטחה, כי פרידריך וילהלם III, השמרני מיסודו, נגרר אחר מדיניותו של מטרניך (ע״ע). כן האפיל מטרניך על הר׳ מבחינת ההשגים הדיפלומאטיים. אעפ״כ פעל הר׳ רבות בתחום הניהול הפנימי של פרוסיה והנהיג בה שיטות־מינהל מעולות. למרות חולשות אישיות מסויימות באפיו של הר׳, שמצאו ביטוי באורח־חייו הפרטי, יש לראות בו אחד מגדולי המדינאים של פרוסיה וגרמניה הצפונית. זכרונותיו (Denkwürdig-keiten) פורסמו ב1877—1881 ב5 כרכים ע״י רַנְקֶה (ע״ע).

L. von Ranke, *H. und die Geschichte des preussischen Staates 1793–1813*, 5 Bde., 1879/81 = Ranke, *Sämtliche Werke*, Band 46–48; F. Hartung, *H. und die preussische Verwaltung in Ansbach - Bayreuth 1792—1806*, 1906; E. von Meier, *Die Reform der Verwaltungs-Organisation unter Stein und H.*, 1912; H. Haussherr, *Die Stunde H.s*, 1943; id., *H. und der Friede von Basel* (in *Historische Zeitschrift*, 184. Band), 1957; W. M. Simon, *The Failure of the Prussian Reform Movement, 1807–1819*, 1955; J. Kuczynski, *H.s Umfrage über die Lage der Kinder in den Fabriken und andere Dokumente der Frühgeschichte der Lage der Arbeiter*, 1960.

א. מ. י.

הֶרְדֶר, יוֹהַן גוֹטְפְרִיד — Johann Gottfried Herder — (1744, מוֹרוּנְגֶן [Mohrungen], פרוסיה המזר־חית — 1803, ויימאר), פילוסוף גרמני. הר׳ נמנה — בצידם של לסינג, גתה ושילר — על ארבעת ה„קלאסיקנים" של תקופת־השיא של הספרות הגרמנית החדשה, אך שמו נודע ברבים פחות משמותיהם של שלושת האחרים, אע״פ שכהוגה־דעות היה, אפשר, המקורי שבאותה חבורה, ואף השפעתו — לכל הפחות, הישירה — על הדורות שבאו אחריו היתה מרובה מהשפעתם של האחרים (כך, למשל, מעיד הפילוסוף הארגנטיני קוריולאנו אלבֶּריני, שראשי ההוגים במחצה הראשונה של המאה ה19 בארצו שאבו הרבה ממעיינו של הר׳).

אפשר לומר, שהר׳ היה התאולוג בין הקלאסיקנים הגר־מניים והקלאסיקן בין התאולוגים הגרמניים. תפיסת־ההיס־טוריה שלו רישומה ניכר בדעותיהם של הוגי־דעות הרבה, מגֶתה דרך הגל, ראנקֶה, ניטשה, טֶן, שפֶּנגלֶר, יואל, עד טוינבּי בימינו. חיבורו „קולות־העמים בשירים" (ר׳ להלן) עורר יחס של הוקרה אל השירה העממית, או, לכל הפחות, העמיק את הבנתה במידה ניכרת. ומה שחשוב ביחוד: האס־תטיקה של הר׳ — ולא זו של שילר —, אע״פ שלא באה לידי ביטוי אלא במקוטעים, שימשה נקודת־מוצא וגרעין להשקפו־תיו של גתה על האמנות, ואף בימינו לא בטל ערכה. הערותיו על אֶתיקה אֶוּדַימוֹניסטית — המפוזרות בכתביו השונים — עמוקות יותר מאותן של קאנט והוגי־דעות מרובים אחרים, שיצרו שיטות של תורת־המידות. בתחום הפדאגוגיקה נודעה חשיבות מרובה למלחמתו נגד העדפתה החדצדדית של התרבות הלאטינית, ותביעתו להצגת השקפות חיות במקום מושגים מתים הפכה למופת. הסניגוריה שלימד על שפינוזה פילסה את הדרך להערצה היתרה, שלה זכה מאז הפילוסוף היהודי במחשבה הפילוסופית ובספרות של ארצות־המערב. ולסוף — מדעי־הרוח המְשווים על כל תחומיהם (תולדות־הספרות, חקר הדת, האמנות והתרבות) שאבו ממקור האֶמפַּתיה (ע״ע) של הר׳ במידה שאין למצוא כדוגמתה



יוהאן גוטפריד הרדר

לגבי וינקלמן, לסינג והוגי־ההשכלה האנגליים, הצרפתיים והאיטלקיים.

הר׳ התעלה בכוחות־עצמו מעל קטנות־המוחין של הבורגנות הזעירה ושל העיירה שבה נולד. עיר־מולדתו היתה מנותקת מכל מרכזי התרבות האירופית שבדורו; אביו היה מורה ומצליל־פעמונים, שנתפרנס בדוחק. כשמלאו להר׳ 18 שנה הביא את שירו הראשון לידי פירסום ע״י מה שצירף אותו בהסתר לכ״י ששלח מעבידו, הדיאקון פרֶשוֹ (Frescho), למו״ל קאנטֶר. רק במקרה זכה ללמוד באוניברסיטה של קניגסברג. כאן נמשך בעיקר לעמנואל קאנט, ששימש באותם הימים כמרצה. אך השפעה יתרה ומכרעת הושפע הר׳ מן ה„מג הצפוני״, יוהַן גֶאורג הַמַן (ע״ע) — המורד הקיצוני ברוח ההשכלה השכלתנית של המאה ה18, שהיה קרוב ללבו ונעשה לו ידיד ומדריך. נוסף על לימודיו עסק הר׳ גם בהוראה; לשיעוריו, וכן למאמריו הראשונים בעיתונות, יצאו מוניטין, וב1763 נקרא לשמש מורה ודרשן בביה״ס של הדום (הקאתדראלה) שבריגה — עיר־המסחר החשובה, שנהנתה אז ממידה ניכרת של מינהל עצמי תחת השלטון הרוסי. כאן ישב הר׳ עד 1769, וכאן כתב את חיבורו הגדול הראשון — שלושת הקבצים של „קטעים על הספרות הגרמנית החדשה״ (1776 ואילך).

הר׳ כחוקר תולדות־הספרות וכאסתטיקן. ה„קטעים״ (Über die neuere deutsche Literatur. Fragmente) הם מעין רשימות על תולדות הספרות. הר׳ מגלה בהן הבנה דקה ביותר, דקה אף מזו של לסינג, בעיקר בשאלות הליריקה, ודורש במפגיע שיבה לביטוי בלתי־אמצעי, „אידיוטיסטי״ (תמים) — לעומת פולחן הקלאסיציזם בכלל והלאטיניזם בפרט. אע״פ שמשה מנדלסזון השיג על „ההמלצה המופרזת על רוח הדורות הגלמיים״ שב„קטעים״ — כתב־ההצהרה הראשון של זרם „הסער והדחף״ —, לא הכחיש אף הוא, שחיבור זה יש לראות בו „פאראדוכסים של מוח טוב״ (Paradoxa eines guten Kopfes); ואמנם נמכרו כל הטפסים של הכרך הראשון של אותו כתב־ביכורים של הר׳ במשך ימים מועטים. — בחיבורו הבא, Kritische Wälder („יערות־הביקורת״), 1769, התקדם הר׳, מתוך ויכוח עם דעותיהם של י. י. וינקלמַן (ע״ע) ולסינג, מביקורת ספרותית לביקורת אמנותית, ומתוך הסתמכות על האנגלים ג׳ימז הַריס ואדמונד בֶּרק (ע״ע) — לתורת המוסיקה; וב„חורשות־הביקורת״ (Kritische Wäldchen) — החלק השלישי של „יערות־הביקורת״ — אף להיסטוריוגראפיה. בחיבורים ראשונים אלה של הר׳ — שבהם, כמו בהרבה מחיבוריו המאוחרים יותר, ניכר הכבוד המרובה, שרחש למנדלסזון ולמפעלו בפילוסופיה — כבר טמונות ההתחלות של כל הניתוחים, שניתח לאחר־מכן — מבחינה ספרותית ומבחינת הפילוסופיה של אמנות — את צורות המשל, האֶלגיה, הסאטירה, המכתם, האידיליה, הדראמה, האודה, האופרה, האגדה, וכן את אמנויות הריקוד, הארדיכלות ונטיעת־הגנים. שום קלאסיקן גרמני אחר בדורו לא היה קרוב כמותו למוסיקה. הוא החשיב את מוצארט ואת היידן ה„מקסימים״, החליף לפרקים מכתבים עם גלוק — שהר׳ העריץ אותו בצידו של הנדל — ואף כתב דראמה מוסיקאלית בשם „ברוטוס״ (1774) ומלים לקאנטאטות דתיות של יוהַן כריסטוף פרידריך בַך.

חייו ב1769—1803. באמצע שנת 1769 נסע הר׳ — בתמיכתם של ידידיו בריגה, ובעיקר בסיועו של המו״ל שלו הארטְקנוך — דרך דאניה לצרפת. בנאנט כתב את „יומן־המסע״ (Reisejournal) שלו, שלא נתפרסם אלא אחר מותו; יומן זה מכיל ניצנים של הרבה מהשקפותיו המאוחרות — ואף של השקפותיהם של כמה מהוגי־הדעות החדישים — על הפילוסופיה של ההיסטוריה (כגון ציון הקשר שבין סדרי־המשטרה אצל המצרים ותפיסת־העולם שלהם), וכן תכניות מרחיקות לכת לתיקונים חינוכיים ומדיניים בדורו. — לאחר ששהה כחדשיים בפאריס — שבה הכיר את דידְרו ואת ד׳אַלַנבֶר, — נסע הר׳ תחילה לארצות־השפלה, שבהן המשיך במחקריו בתולדות־האמנות, ואחר־כך להאמבורג, במקום שלסינג גילה לו יחס של הוקרה והמשורר מאתיאס קלאודיוס נתקשר אליו בקשרי־ידידות. מהאמבורג נסע הר׳ לקיל. כאן נפגש עם יורש־העצר הצעיר של נסיכות־ליבֶק, שאביו הציע להר׳ — עוד בימי שהייתו של זה האחרון בפאריס — לשמש לצעיר מחנך ובן־לוויה במסעותיו. הר׳ ויורש־העצר נסעו דרך האנובר וקאסל לדארמשטאט, וכאן הכיר הר׳ את קארולינה פלאכְסלאנְד, שעתידה היתה ליעשות רעיתו ועזר־כנגדו ביצירתו. משם נסע לשטראסבורג, שבה נותח כמה פעמים בעיניו ובה נפגש לראשונה עם גֶתה, שהיה צעיר ממנו ב5 שנים. פגישה זו שימשה לגתה נקודת־מפנה בחייו; הוא עצמו מעיד באוטוביוגראפיה שלו, ש„ההומור המר״ של הר׳, „הומור של איפכא־מסתברא״, היפנה את רוחו, רוח של „ציפור־דרור״, לכובד־ראש ולבגרות. — ב1771—1776 פעל הר׳ כ„יועץ הקונסיסטוריון״ בחצר הרוזן של ביקֶבורג (Bückeburg), ובאותן השנים, שבהן היה תכופות אחוז־דיכאון, נתקרב ביותר לאורתודוכסיה. ב1776 נתמנה בזכותו של גֶתה מפקח כללי (מעין הגמון) של דוכסות וַיימאר. מוַיימאר ערך מזמן לזמן מסעות למחוזות שונים

בגרמניה ולצ׳כוסלובאקיה; ב1788/9 ביקר באיטליה. ב1801 הוענק לו תואר־אצילות באווארי. הר׳ החזיק במשרתו בוויימאר עד שמת, ושם חיבר את חיבוריו המפורסמים ביותר.

הר׳ כפילוסוף של הלשון. אע״פ שהיה תאולוג לפי מקצועו, זכה הר׳ לתהילה בעיקר כהוגה־דעות וכחוקר בתחומי הספרות העולמית, האסתטיקה הכללית ופילוסופיית־האמנות. אבל קדם לפעולתו בתחומים אלה מחקרו „על מקורה של הלשון" (Abhandlung über den Ursprung der Sprache; נכתב 1770, נדפס 1772), שזכה, סמוך להופעתו, בפרס מטעם האקדמיה של ברלין והשפיע השפעה ניכרת על פילוסופיית־הלשון, בעיקר הגרמנית (ו. פון הומבולט [ע״ע], ה. שטַינתַל [ע״ע]). בניגוד לסנסואליזם של א. ב. קוֹנְדִיַק (ע״ע), שלפיו נתפתחה לשונו של האדם מקולות בהמיים, ובניגוד להשקפות „מעין־תאולוגיות" של י. פ. זיסְמילך ואחרים, שלפיהם ניתנה הלשון לאדם במישרים „מידיו של בורא־העולם", הטעים הר׳ בחיבורו הנזכר וברובם של שאר חיבוריו, שאין להבין את הלשון אלא כ„סינתזה של טבע ורוח, של יסודות בהמיים וכושר של התבוננות". את הנחתו זו הוא מחזק ע״י כמה תצפיות, שמעידות על יתרונו של חוש־השמיעה על חוש־המישוש וחוש־הראיה כאחד, לגבי חוש־הלשון המהותי, וכן ע״י תצפיות בלשונות פרימיטיוויות חסרות־דיקדוק במידה יחסית (הנחה זו הוכחה ע״י שטיינתאל במחקריו בלשונות הסודאניות). ב1766 כבר ציין הר׳ תקופות שונות בחיי הלשון, המשקפות התפתחות מ„ימי הדיבור־בזמרה" עד לשירה, וממנה — לפריחת הפרוזה בהיסטוריוגראפיה, ולסוף — לרטוריקה, שאינה אלא דיוק בלבד של ההבעה הפילוסופית; בזה הרחיק לכת הרבה יותר מתומס בְּלֶקְוֶל. — ב1784 גילה הר׳, בהקדמה לתרגום הגרמני של „מקורה והתפתחותה של הלשון" מאת הלורד מונבודו (ע״ע דקדוקית, חשיבה, עמ׳ 42), יחס חיובי בעיקרו כלפי הפראגמאטיזם של החוקר האנגלי.

הר׳ כאוסֵף שירי־עם. הקובץ „שירי־עם" (Volkslieder), שפירסם הר׳ (ח״א 1778, ח״ב 1779; מהדורה שניה יצאה אחר מותו של הר׳ בשם Stimmen der Völker in Liedern [„קולות העמים בשירים"], 1807), נערך בהשפעתם של תומס פֶּרסי („שרידי השירה האנגלית העתיקה" [Reliques of Ancient English Poetry], 1765) וג׳ימז מַקְפֶּרסון („פינְגאל", 1762, ו„כתבי אוסיאן", 1765). אך בניגוד לאספים של שני האחרונים, הכוללים הוצאות של שירים אנגליים קדומים (או פסֶודו־קדומים), אין האוסף של הר׳ מצטמצם באוצר־השירים של עם אחד או של תקופה אחת, אלא נועד להביא לפני הקורא את „קולה החי" של האנושות כולה (ר׳ את דבריו ב„אַדְרַאסְטֶאָה", אוסף 5). גם לאחר מכן (ועד סוף ימיו) הוסיף הר׳ לאסוף ולתרגם שירי־עם לא רק של עמי־התרבות הגדולים, כגון הצרפתים, הספרדים, האנגלים, הגרמנים והיוונים, אלא אף של הפֶּרואנים, הלאטְווים, הלאפים, ועוד.

הר׳ כפילוסוף של ההיסטוריה. בכתביו של הר׳ בתחום הפילוסופיה של ההיסטוריה חשובים ההגיונות שלו בענייני תולדות־הספרות והפילוסופיה של התרבות יותר מהרצאותיו על תורת־המדינה ותולדות־המדינה, הכוללות פרטים מרובים בתולדות־הטבע שהם מיושנים היום, ואף לקויות בנטיה כללית להארמוניזאציה יתרה. דבר זה ניכר בעיקר בחיבורו „רעיונות על הפילוסופיה של תולדות־האנושות" (Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit, ח״א 1784, ח״ב 1785, ח״ג 1787, ח״ד 1791). לעומת הכתבים הקטנים יותר, שחיבר הר׳ באותו תחום (ר׳ להלן), זכה חיבור זה להערכה יתרה. בנוסח הראשון והתמציתי ביותר של הספר, שנקרא בשם „שיטה נוספת בפילוסופיית ההיסטוריה של התהוות האנושות", 1774, מוצגים לפעמים קרובות המוטיוים העיקריים של פילוסופיית־ההיסטוריה של הר׳ ביתר מקוריות וביתר רעננות; באותו נוסח נמצא גם המונח „אֶמפַּתיה" (Einfühlung), שטבע הר׳ ושנודעה לו לאחר זמן חשיבות מרובה באסתטיקה, וכן בגישה האינטואיטיווית להיסטוריה, שנתפתחה בדורות האחרונים; הר׳ דורש מן החוקר, ש„יחדור לתוך התקופה, לתוך האיזור, לתוך כל ההיסטוריה, ויחוש את כל אלה בחושיו שלו".

במסתו „על מידותיהן ורוחן של האומות" (1754—1758) הציג וולטֶר הספקן את מהלך־ההיסטוריה בעיקר כשורה של מעשי־איוולת, מעשי־תרמית של כמרים, מקרים ופשעים, שאינה נפסקת אלא לעיתים רחוקות ע״י פרקים קצרים של שלטון־תבונה יחסי. לעומת זה דגל השווייצי איזַק איזֶלין ב„דברי־ימי האנושות" שלו (1770[3]) באמונה פשטנית וחסרת־ביקורת בקידמה וראה בהיסטוריה תהליך מתמיד של התגברות המידות הטובות וריבוי החכמה והאושר — תהליך, שהגיע לשיאו במאה ה18. הר׳ דחה את שתי התפיסות כאחת, מאחר ששתיהן לא היו בעיניו אלא ביטויים של צדדים שונים של תפיסת־העולם של ההשכלה הראציונאליסטית ולא פרי של התבוננות זהירה בעובדות. לדעתו של הר׳, לא היו ימיהם של אבות־האנושות ימי עריצות ואמונות תפלות, אלא „תור־הזהב של האנושות בילדותה", שאין לדון עליה כראוי מתוך הגישה הבלתי־ידתית של זמננו. אחר תקופה קדומה זו — תקופת הרועים והנודדים על גדות הפרת, האוכסוס באסיה התיכונה והגאנגס בהודו — באה, לדברי הר׳, „תקופת־הנערות" על גדות הנילוס, שבה הונהגו בעלות על הקרקע וחינוך משטרתי לסדרי־מדינה תקינים. הפיניקים נראים לו כ„נערים שגדלו", כסוחרים נועזים. היוונים מייצגים את תקופת־העלומים האידיאלית, הרומים והאימפריה העולמית שלהם — את תקופת־הגברות, החומרה האזרחית, הדבקות במדינה והשאיפה למעשים ברוח של גאווה קרה. בתיאור התהליך, שהתחיל בחדירת הנצרות לאירופה, וכן בפלישתם של עמי הצפון לתוכה, שוב אין הר׳ ממשיך בהשוואה מפורשת של התקופות ההיסטוריות לאלה שבחיי הפרט. אמנם אין הוא „מגן" על „מלחמות־הוואסאלים ומסעי־הצלב לבלי קץ", אך — מתוך התנגדות מדעת להיסטוריונים אחרים בדורו (דוד יום ו. רוברטסון) — הוא מבקש להעריך את יה״ב כ„עת תסיסה גדולה של כוחות־האדם". את השקפתו על ההיסטוריה הוא מסכם בדבריו: „זר־הדפנה או מראה העדר המבורך, אניית־הסוחר או דגלי־האויב, שנפלו שלל בידי מנצחים — אין להם כל ערך; אבל ה נ פ ש, שהיתה זקוקה לכל אלה... ולא ביקשה להשיג... דברים אחרים" — היא העיקר.

את תקופתו שלו אין הר׳ רואה — למרות ה„אורה" שבה — כנעלה לאין שיעור מתקופת־ה„חושך" של יה״ב, כמו שנהגו לראותה בני המאה ה18. להפך: מכמה בחינות היא נראית לו (בדומה לשפנגלר במאה ה20) כתקופה של זקנה, שבה שוררת ה„מכאניקה", משק־מדינה ממוכן, הערכה יתרה של ההמון לעומת היחיד — והרי „העֵדר" דוקה חָסֵר אותם היסודות: „הלב! החום! הדם!... החיים!", שלהם הוא

זקוק הרבה יותר משהוא זקוק ל„הגות־חפשית”. בחיבורו על „הסיבות שגרמו לשקיעת הטעם בקרב העמים השונים, שבהם פרח לפנים” (Die Ursachen des gesunkenen Geschmacks bei den verschiedenen Völkern, da er geblühet), 1775 (שאף הוא זכה לפרס מטעם האקדמיה של ברלין), ואף בכתבים אחרים בתחום הפילוסופיה של ההיסטוריה, מטעים הר׳, שהתרבויות משולות לפרחים, שגדלים בתנאים נוחים וכלים „כשהם חסרים קרקע, מזון ואתר, וכשמנשבות רוחות מורעלות”. בקובץ השני של „דפים פזורים” (Zerstreute Blätter), 1786, הוא מזהיר, ש„הדחף אל האין־סוף” אינו יכול לוותר על הדרישה היוונית להימנע מכל הפרזה כצורת־הבעה נפשית. — אין להכחיש את ההשפעה, שהשפיעו השקפותיו של הר׳ על ההיסטוריוגראפיה של המאה ה20 — לפעמים קרובות שלא מדעת המושפעים.

בחיבורו המקיף, ה„רעיונות” (ר׳ למעלה, עמ׳ 193/4), מפליג הר׳ בתיאורים מפורטים הרבה יותר של מצבים היסטוריים שונים, מטפל גם ב„מוסר המדיני העדין” של הסינים וב„טהרה שבפרישות” ובסבלנות של ההודים ומשלב את כל הנתונים של ההיסטוריה הכללית בתיאור ההתניה של כל חיי הצמחים, החיות והאדם במציאות הקוסמית והגאוגראפית. אמנם מבחינת תורת־ההתפתחות שלו אין לראות את הר׳ כקודמו של דרוין (ע״ע), שכן הר׳ לא עמד על האפשרות של התפתחות מינים מסויימים של בע״ח למינים אחרים. ואולם הסברות וההשערות שלו, אע״פ שהרבה מהן נראות כיום מחוסרות־יסוד, שימשו מקור־השראה לחוקרי־הטבע של המאה ה19, כגון א. פון הומבולט (ב„קוסמוס” שלו), הרמן לוצה (ב„מיקרוקוסמוס” שלו), קרל ארנסט פון בר (ע״ע), וכן לאנתרופולוגים ואתנולוגים הרבה. בשביל ההיסטוריון לא בטל ערכם של ה„רעיונות” — בזכות אמונתו של הר׳ בקידמה — שאמנם התהליך שלה הוא איטי, לדעתו, וסוטה לפרקים לימין ולשמאל (בדומה להליכה של אדם) — ובעיקר בזכות תורתו על התכונות המיוחדות של חוגי־תרבות שונים, שהן מותנות באקלים, בצומח, בחי ובמצב התקופה.

ה ר ׳ כ פ י ל ו ס ו ף. שפינוזה, שמתחילה לא זכה אלא לסניגוריה נטולת־ערך ומסתייגת, נתפרסם בעולם כהוגה־דעות בתחומי הדת בזכות הגנתו של הר׳ עליו ומשום מעמדו של זה האחרון כסופר ותאולוג נוצרי. ב„פירושים לברית החדשה” (Erläuterungen zum Neuen Testament), 1775, שלו מהלל הר׳ את „תורת־המידות” של שפינוזה כ„מוסר העילאי של התבונה”; ובחיבורו „על ההכרה וההרגשה של נפש־האדם” (Vom Erkennen und Empfinden der menschlichen Seele), 1778, הוא מעז לכנות את שפינוזה כ„אלוהי”. ב„מכתבים על לימודי התאולוגיה” (Briefe das Studium der Theologie betreffend), 1781, הוא אף דורש מן התאולוגים הנוצריים, שילמדו משפינוזה „המכונה אתאיסטן”. ב1787 התערב הר׳ בחיבור מיוחד „אלוהים; שיחות אחדות” (Gott, einige Gespräche; מהדורה שניה ומורחבת, 1799) ב„פולמוס על הפאנתאיזם” בין פרידריך היינריך יעקובי ובין משה מנדלסזון — פולמוס, ששני המתווכחים בו כאחד הסתייגו מתורתו של שפינוזה. בחיבור זה מצדד הר׳ התאולוג בפירוש ובפירוט בזכותו של הפאנתאיזם, שהיה ידוע אז לשמצה. בצדק דחה הר׳ את הנסיונות (כגון זה של י. ג. ואכטר) לזהות את תורת הצמצום של הקבלה עם ההוכחות המאתמאטיות־המטאפיסיות של שפינוזה בדבר היחס שבין ה„עצם” וה„אופן”. את הקבלה עצמה רואה הר׳ כערב של השקפות נעלות והזיות נחותות (בכך דן אותה לשבח יותר מאחרים בזמנו). אעפ״כ מפרש גם הר׳ את המטאפיסיקה ואת פילוסופיית־הדת של שפינוזה לפי שיטתו של ליבניץ, או שהוא זוקף הנחות מוקשות מסויימות שב„תורת־המידות” על חשבונו של דקארט, שמדעותיו לא יכול היה שפינוזה בצעירותו להשתחרר די הצורך. לעומת זה משבח הר׳ את גדלות־אפיו של הפילוסוף היהודי ואת השגב שבפילוסופיית־המוסר שלו. כנראה, ראה את ההצדקה, שהצדיק שפינוזה את האינטרס־העצמי, את ה„עצמיות” (Selbstheit) במובנה הטוב, את suum esse conservare („השמירה על היות־עצמו”), כמחסה הטוב ביותר מפני הכחשת־עצמו הנזירית של הנצרות; בכך היה תמים־דעים עם גתה ידידו. את הרוחניות המופרזת ואת העדפת־הזולת האסקטית, שיש בהן כדי „להפוך את החברה האנושית לבית־חולים גדול אחד, ואת הנצרות — לקופת־הנצרכים האמיתית שבו” („רעיונות”, ח״ד), דחה הר׳ כל ימיו, ועוד בחיבורו Kalligone (1800) הוא מזהיר מפני ה„מוסריות היתרה” (Hypermoralisierung) של הנצרות ושל קאנט, שעשויה להביא בעקבותיה את „ביטול המוסריות” (Entmoralisierung). בדברי הביקורת שלו על שני החלקים הראשונים של ה„רעיונות” (1784 ו1785) שם קאנט ללעג ביחוד את הטענות האֶודַימוניסטיות של הר׳. זה האחרון הביע עוד ב1792 — בנוסח הראשון של „מכתבים על ההומאניות” (Humanitätsbriefe), וביתר קיצור בקובץ השישי של ה„מכתבים לקידום ההומאניות” (Briefe zu [sic!] Beförderung der Humanität), — את הערצתו העמוקה למורו לשעבר, ובדרך כלל אף שמר אמונים להגותו ה„טרם־ביקרתית”. אך על הפילוסופיה הטראנסצנדנטאלית, שפיתח קאנט בשלושת חיבוריו העיקריים (1781, 1788 ו1790), מתח הר׳ ביקורת נמרצת בחיבוריו „מטא־ביקורת על ביקורת התבונה הטהורה” (Metakritik zur Kritik der reinen Vernunft), 1799, ו„קאליגוני” (1800). בפולמוס זה לא העריך הר׳ כראוי את העיונים של קאנט בתחום תורת־ההכרה, המושתתים על מושג התבונה כיסוד־של־תקיפות בהכרה, שניתן להוכחה אפריורי; אבל מבחינה אמנותית מתעלות תכופות השגותיו על קאנט לדרגת פארודיה נעלה ונוקבת. מלבד זה אין שיטת־המחקר ההיסטורית־הגנטית, שהעמיד הר׳ ב„מטא־ביקורת” שלו כנגד ההסקים ההגיוניים־האנאליטיים של קאנט, נטולת־ערך במידה שרואים אותה אפילו רובם של חסידי הר׳ מימיו עד זמננו. שני דרכי־המחקר אינם סותרים זה את זה, כמו שאין סתירה בין חקר־הטבע המתאר, שבו טיפל הר׳, ובין מדע־הטבע המאתמאטי המדוייק, שלו ביקש קאנט ליתן ביסוס פילוסופי. לגבי תורת־המידות, תורת־המשפט ופילוסופיות ההיסטוריה והדת נראות השגותיו של הר׳ על קאנט מוצדקות במידה מרובה, מאחר שתרומותיו של קאנט לביסוסם של מדעי־הטבע קלושות, וערכן מוטל בספק הרבה יותר מערכה של תורתו על הפיסיקה המאתמאטית. אך הוגי־הדעות, שבאו אחר קאנט — בעיקר בדור הראשון (פיכטה ושילר) —, הפריזו בהערכתה של „ביקורת התבונה הטהורה” במידה שלא ראו את ליקוייה, ומשום כך השיג הר׳ אף על אותם הקאנטיינים ועל שלינג הצעיר, שהיה כרוך אחר פיכטה (הגל לא פיתח את שיטתו — העשירה הרבה יותר מבחינת תולדות־הרוח — אלא אחר מותו של

הר׳, ב„פנומנולוגיה של הרוח״, 1807). אף מגתה, שנתקשר לשילר, נתרחק הר׳ בשנות־חייו האחרונות, אע״פ שבגישתו הרוחנית הכללית היה גתה קרוב להר׳ הרבה יותר משהיה קרוב לשילר ולקאנט. בצדק כינה הנאו־קאנטייני ארנסט קאסירר (ב„בעיית־ההכרה״ שלו, כרך IV, 1957) את הר׳ — ולא את קאנט — כ„קופרניקוס של ההיסטוריה״.

הר׳ כמשורר, כפסיכולוג וכפדאגוג. את יצירתו העיקרית של הר׳ בשירה, „סיד״ (Cid; 1802), ואף שאר שיריו, אמנם אין להשוותם מצד שכלול־הצורה, הנגינה הפנימית והקסם הפיוטי לשיריו של גתה, ואף בדברי־הפרוזה, שכתב לאחר מכן, מצויים כמה קטעים של אריכות יתרה, שיש בהם כדי למעט את הרושם; אך תכנם הנפשי של דברי השירה והפרוזה שלו עולה בדקות ובעושר הפסיכולוגי על זה של כתבי שילר, שנטה יותר לפופולאריות ולהתפלספות לפי דפוסים קבועים. חשיבות מרובה נודעת עד היום לתרומות, שתרם הר׳ לפסיכולוגיה, להערכה שהעריך את חיי־החלום לגבי הבנתם של רחשי־נפש, שכמעט אינם נתפסים (בזה הקדים את פרויד), וכן לכתביו הפדאגוגיים — ה„נאומים בבתי־הספר״ (Schulreden) — שנשא ב1764 בקניגסברג, ב1765 בריגה ומ1778 ואילך בויימאר (שבה שימש גם מפקח על הגימנאסיה) — משום ההתנגדות המובעת בכתבים אלה ללימוד מופשט ומכאני ומשום התביעה שהם כוללים לחשיבה הסתכלותית ולטיפוח החוש להיסטוריה.

הר׳ כתאולוג ליבראלי ויחסו לספרות הדתית של היהדות. אף לליבראליות שבתאולוגיה של הר׳ ולאפיין ההומאני של דרשותיו (Predigten) נודע ערך קיים משום כושר האמפאתיה ודקות הרגש האמנותי המתגלים בהן. שום תאולוג גרמני לפניו ואחריו לא ידע להעריך כמותו את המקרא כיצירת־אמנות יחידה במינה. בתחום זה הר־חיב הר׳ את היריעה הרבה יותר מבני־דורו בגרמניה ומחוצה לה — כגון רוברט לאות (Lowth, ב„אקדמות לשירת־הקודש של העברים״, 1753), וכל שכן מוויליאם לאות וי. ד. מיכאליס בפירושיהם היבשים למקרא. נוסף על כך הקדיש הר׳ למקרא עיון וטיפול ספרותי הרבה יותר מלברית החדשה. בפירוש המקרא עוסקים חיבוריו „קטעים לארכאולוגיה של המזרח״ (Fragmente zu einer Archäologie des Morgenlandes, נכתבו ב1769 ויצאו אחר מותו); „הקדומה שבתעודות המין האנושי״ (Älteste Urkunde des Menschengeschlechtes), כרך א׳, 1774; כרך ב׳, 1776; „שירי האהבה״ (Lieder der Liebe) — על שה״ש, 1778; 12 האיגרות הראשונות של קובץ „איגרות על לימודי התאולוגיה״ (Briefe des Studium der Theologie betreffend), 1780, וכן כמה קטעים מאוחרים של איגרות אלו (1781); הקדמה לתרגום ס׳ איכה ע״י ברמל (Börmel), 1781; „על רוח השירה העברית״ (Vom Geist der ebräischen Poesie), כרך א׳, 1782; כרך ב׳, 1783. בחיבורים אלה נמנע הר׳ — במידה שלא עשה כך שום תאולוג גרמני אחר במאה ה18 — מלבקש במקרא פסוקים, שאפשר לפרש אותם כמוסבים על ישו; לעומת זה ביקש למצות את תכנם הנפשי, הלאומי והרעיוני של כתבי־הקודש בלא כחל ושרק תאולוגי־נוצרי.

ב„הקדומה שבתעודות״ הביע הר׳ את הדעה, שאף בסיפורים על הבריאה וגן־העדן יש לראות לא דק „משלים מלאים חכמה יתרה ועמוקים ביותר״, אלא „היסטוריה״ ממש. לעומת זה ב„ארכאולוגיה״ הוא רואה אמנם את „תכנו״ של המקרא כאלוהי, אך את „צורתו״ כ„אנושית ודומה ליצירותיהם של עמים אחרים״; „צורה״ זו הוא מסביר מתוך דרכי ההרגשה והחשיבה של עם־ישראל. אבל ב„איגרות על לימודי התאולוגיה״ כבר מעמיד הר׳ דרישה נוספת: „רוח־אנוש זקוקה לחירות, ואף כשהיא משתמשת בחירות זו לרעה״. משום כך אינו מבקש לערער על מקורם האלוהי של כתבי־הקודש, אלא „להכיר את האלוהי שבכתבים אלה, ל,חוש׳ אותו ואף להשתדל להבין את תכונותיו האנושיות של כל נביא ונביא — תכונות, שבהן הוא שונה מחבריו״. הדרך הטובה ביותר לקריאת המקרא היא — לתפוס אותו תפיסה אנושית. „שהלשון העברית היתה מדוברת בפי בני־אדם, כלומר בפי אומה — דבר זה הוכח; אבל שהיתה מדוברת גם בפי אלים, מלאכים ו,אלוהים׳ (כך!) — דבר זה עדיין טעון הוכחה; משום כך אין בדעתי לזוז מן הדבר הראשון״. המבקש לראות את כל הכתוב במקרא „לאור הזיו השמימי, סופו שאינו רואה כלום״. משום כך אין להניח את מקורו האלוהי של המקרא כהנחה מוקדמת, אלא יש להסיקה כהסק מרצון. כבר בחיבורו „15 עלונים למטיפים שבמחוזות״ (An Prediger, Funfzehn [sic!] Provinzialblätter), 1774, כתב, שסיפור העקידה נשגב יותר מאגדת איפיגניה היוונית, והסיפור על איוב עולה בעומק־המחשבה שבו על המעשה בפילוקטטס; ובספרו „על רוח השירה העברית״ (בסוף השיחה הרביעית) הוא אומר: „מה מאד נופל לוקרטיוס מאיוב ומדויד!״. ב„הקדמה״ לתרגום ספר איכה, הוא מציין ספר זה כ„אצילה שבאלגיות״, וב„שירי האהבה״ — את שיר־השירים כ„אבי שירי־האהבה״ (Urlied der Liebe).

ספרו „על רוח השירה העברית״ פותח בדברי־תהילה למבנה הפנימי ולכוח־ההבעה העצום של הלשון העברית, „שבה נשאבים הקולות ממעמקי החזה״ והתנועות מלאות צילצול יותר מבלשונות הצפוניות. השמות בעברית „עדיין הם בבחינת פעלים־למחצה״ ומביעים פעולה, ומשום כך מצוי שפע של תנועה הן בפעלים והן בשמות. ואילו שני „זמני״ הפועל מבטאים בעיקר אי־אמצעיות, „הווה נידף וחולף״; ע״י כך מובעים „בקול אחד זמן..., גוף, מספר, פעולה ועוד יותר מזה״ מתוך ריכוז חי וללא פירורו של המובע למלים מרובות. בדרך זו נעשית „תמונת הדברים״ מוחשת במלוא כוח־החושנות — ולא עוד אלא שלמשמעותם של שרשי־המלים מתלווה שפע של הוראות־משנה. מתוך טיפול בבעיות התרגום של המקרא, ואף מטעמים תאורטיים, בא הר׳ לכלל דעה, ש„מלות העוז והעצמה״ (die nervenvollen Machtwörter) של הלשון הקדומה והמקורית עולות בתקפן על כל תרגומיהן המאוחרים ללשונות שנשתחקו ונחלשו. ההקבלה המליצית של השירה העברית נראית לו להר׳ כהבעה רבת־משמעות של השתהות מכוונת במצבי שמחה או יגון, מעין הד מחזק לרחשי־לבו של המשורר; ואותה המליצה בספר משלי מצטיירת לו כשינון וחיזוק לדברי־המוסר „משל לאב המדבר אל בנו, והאם חוזרת על דבריו״.

חיבורו זה של הר׳ לא נשלם. הוא דן בפרשיות המקרא מסיפור הבריאה עד ספר איוב (שאת ההימנונות לטבע וחכמת־החיים שבו אהב הר׳ ביותר); משם הוא חוזר לסיפור על גן־העדן ולתיאורי הכרובים שבו ובספר יחזקאל, לסיפורים

על מגדל בבל, על אברהם, על חלום יעקב ועל מאבקו עם המלאך, לברכת יעקב ולברכת משה, ומאלה — דרך שירת דבורה ומשל יותם — לשמואל, לספרי תהילים, משלי והנביאים. בחיבור זה נגע הר' בקטעי־יסוד מרובים של המקרא לפי סדר בלתי־קבוע וחפשי ביותר, מתוך הקבלה לכתבי איסכילוס וסופוקלס, מילטון ודריידן. הרבה מהנחותיו של הר' נפסלו במרוצת־הזמן ע״י ביקורת־המקרא הפילולוגית־ההיסטורית. אבל כמה מדבריו הם בעלי ערך קיים, כגון דברי־ההערכה שהשמיע על הנביאים:

„כי לבבות גדולים היו לכם, שהתרוממו
על העכשיו־שבעצלות, על מתק־העבדות של האומה,
על בילויי־הזמן ועל מקסם־כזב,
ובהביטם אחורה וקדמה — אור כל העיתים חזו".

(„על רוח הלשון העברית", ב', 1783, עמ' 71, „הנביאים").

יחסו לספרות העברית שלאחר המקרא. התעניינותו של הר' בספרות העברית לא היתה מצומצמת במקרא בלבד. אמנם מפי הרב המדומה, המופיע בדיאלוג עם נוצרי בקובץ השני של ה„קטעים" (1766), בשמעות דעותיו של הר' עצמו, המותח ביקורת על „המשיח" של קלופשטוק (ע״ע) ומשיג על המשורר הגרמני, שבשירתו נראים השליחים „כעלמים חמודים וטובים" יתר על המידה, ומוטב היה אילו היו זוכים „גם לחסרונותיהם הגדולים של הנביאים האלוהיים וגם לגדולתם", ושבכלל מורגש ב„המשיח" של קלופשטוק העדר ה„מזג היהודי" (jüdische Laune), והשדים שבו נטולים „אותה ה‚פקחות' ש...דתנו מייחסת להם תמיד". לאור חיבורים כגון Horae Hebraicae et Talmudicae של כריסטיאן שטגן (1733) ניסה הר' את כוחו, בקובץ השלישי והרביעי של ה„דפים הפזורים" שלו (1787 ו1792), אף בעיבודים שונים של „משלים יהודיים" ו„שירי־אגדות מזרחיים", כדי ליתן ביטוי לאותם אוצרות־הרוח, שנשאבו מן המדרשים. כמו־כן עסק ברבים מן הסופרים היהודיים שלאחר המקרא, כגון פילון (שלו הוא מייחס השפעה על הברית החדשה, אע״פ שהאלגוריות המופשטות שלו לא היו לפי רוחו); יהודה הלוי (שהר' מכנה אותו „מתרגמו או מחברו של ס' הכוזרי" ושצורת הדיאלוג של חיבורו, „הכוזרי", שימשה לו ל„מופת" — לפי דבריו בהקדמה לח״א של „רוח השירה העברית"; כן תרגם הר' את שירו „ציון, הלא תשאלי" ופירסם אותו בקובץ הרביעי של „דפים פזורים", 1792, ואף הוסיף עליו דברי הערכה, שבהם כתב, בין השאר, שיש לסלוח ליהודים על שדיברו בגנותם של עמים אחרים בגלל הרדיפות שסבלו מעמים אלה); הרמב״ם; ר' יצחק אברבנאל (אע״פ „שאותו יהודי בן המאה ה15 ודאי לא היה מידידי הנוצרים"); שלמה מימון (שאת חיבורו „מסה על הפילוסופיה הטראנסצנדנטאלית", 1790, הוא מתאר כ„מעמיק"); ויצחק איכל (בעל „תפילות היהודים האשכנזיים־הפולניים", 1786—1788).

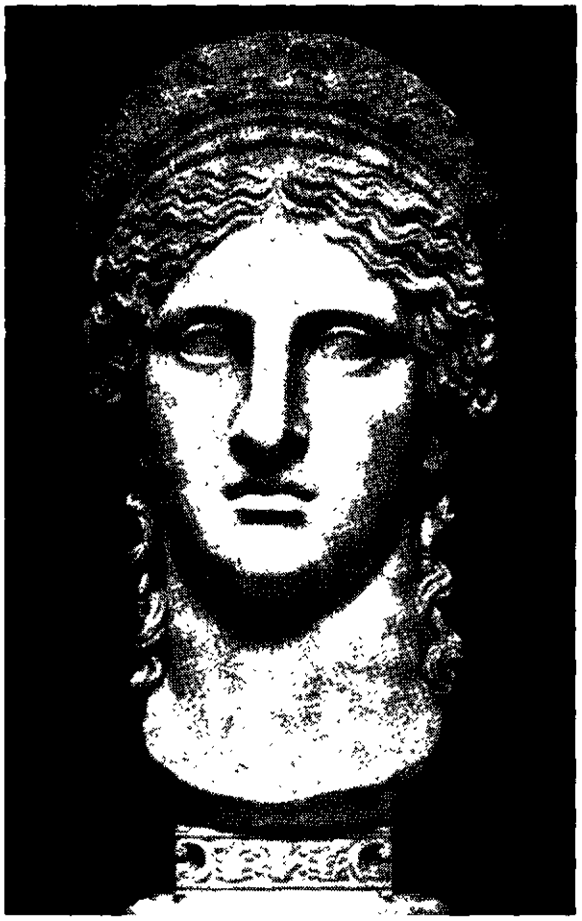
עמדתו של הר' כלפי האמאנציפאציה של היהודים. בקטע ה7 של הכרך הרביעי של „אדראסטאה" (Adrastea), 1802 — Über die Bekehrung der Juden („על ניצורם של היהודים") — נקט הר' עמדה אף כלפי שאלת־היהודים בזמנו. הוא דוחה כל ויכוח דתי עם היהודים על עליונותה של הנצרות ובמקום זה הוא מטעים, שהיהדות אינה קיבוץ דתי בלבד, אלא גם קיבוץ לאומי. חוש־הכבוד של האומה היהודית נפגם, לדעתו, מחמת מעשי־האכזריות שנעשו בהם, ביהודים, מאות בשנים ומחמת התרכזותם במסחר; עכשיו יש להביא אומה מוכשרת זו להתרוממות בידי עצמה לא ע״י מתן „יתרונות מסחריים חדשים" לבניה, אלא ע״י מה שיאפשרו להם לרכוש „מעמד במדע ובחיי־האזרחות". משום כך נראית לו הענקה מיידית של זכויות־אזרח להמונים גדולים של יהודים במדינות החדשות לא רק כבעיה של הומאניות, אלא אף כבעיה כלכלית לגבי אותן המדינות; בשיקולים אלה מסתמך הר' על עדותם של כתבים יהודיים, כגון „המחקר על מעמדם של היהודים" מאת שמחה לוצאטו, 1638 (שאותו הוא מתאר כ„מלא ענווה, עדין ונבון") ו„תשועת־ישראל" מאת מנשה בן־ישראל בתרגומו של מארקוס הרץ, 1782. לדבריו של הר' צריך, שתהא „ארץ־ישראל ליהודים בכל מקום שבו הם יושבים ופועלים ברוח אצילה". את ההגיונות הקצרים הללו על בעיית־היהודים הוא מסיים בקריאה: „אומה עדינה, חריפת־שכל, פלא העיתים! לפי גירסתו הגאונית של אחד מרבניה, נופלים עשיו וישראל זה על צווארו של זה ובוכים; לשניהם הנשיקה מכאיבה, אך אין בכוחם להינתק זה מזה".

הטובה שבהוצאות כתביו של הר' היא זו שנערכה ע״י ברנהארד זופאן (Suphan), 1877—1913, ב33 כרכים (Historisch-kritische Herder-Ausgabe).

הר' בספרות העברית. להר' נודעה השפעה מסויימת על ספרות־ההשכלה העברית. מסתבר, שתמיהתו של הר' (בחיבורו „על רוח השירה העברית") על שעד זמנו לא נכתב אפוס על משה, משחרר האומה הישראלית ומחוקקה האלוהי, ומשאלתו, שיימצא משורר עברי בגרמניה, שיעז לגשת לביצועה של משימה זו, הן שהמריצו את נפתלי הרץ ויזל (ע״ע) לכתיבת האפוס שלו „שירי תפארת". השפעת חיבורו הנזכר של הר' ניכרת בחיבורו של שלמה לויזון (ע״ע), „מליצת ישורון". השקפותיו ההיסטוריוסופיות של הר' השפיעו על נחמן קרוכמל (ע״ע), וביחוד בולט הדבר בשער השביעי („גויים ואלוהיו") של „מורה נבוכי הזמן" — השער, שבו נדונות דרגות־ההתפתחות של האומות וסיבות מפלתן ואבדנן. חיבוריו הפיוטיים של הר' היו חביבים על סופרי־ההשכלה העבריים, וקצתם אף תורגמו לעברית ע״י יצחק אייזיק בן־יעקב בחיבורו „מכתמים ושירים שונים" (ליפסיאה 1842), ע״י קלמן שולמאן בחיבורו „שפה ברורה" (וילנה 1847) וע״י דויד לוונטאל בחיבורו „כבוד הלבנון" (וארשה 1861). תרגומים ועיבודים מיצירותיו הפיוטיות של הר' נתפרסמו גם בכתבי־העת „ביכורי העיתים" (ע״י י. א. בן־יעקב, יוסף ברגל ודב אופנהיים) ו„כוכבי יצחק" (ע״י שמעון בכר, דויד לאטצר, יעקב צבי לב ושלמה פונדי). פרק מתוך ספרו של הר' „רעיונות על הפילוסופיה של תולדות־האנושות" תורגם לעברית בשם „העברים בחזיון התבל" ע״י זפר״ן [זלמן פרידקין], בקובץ „מאסף" בעריכת ל. רבינוביץ, פטרבורג 1902, חלק א', עמ' 240—245.

Ch. Joret, *H. et la renaissance littéraire en Allemagne au XVIIIe* siècle, 1875; R. Haym, *H. nach seinem Leben u. seinen Werken dargestellt,* 1877–85; R. H. Ergang, *H. and the Foundations of German Nationalism,* 1931; D. Baumgardt, *Der Kampf um den Lebenssinn unter den Vorläufern der modernen Ethik,* 1933, 199–255; F. Meinecke, *Die Entstehung d. Historismus,* II, 1936; K. Breysig, *Die Meister der entwickelnden Geschichtsforschung,* 1936, 192–267; F. M. McEachran, *Life and Philosophy of J. G. H.,* 1939; A. Gillies, *H.,* 1945; H. Urs von Balthasar, *Prometheus,* 1947, 62–90; E. Cassirer, *The Problem of Knowledge,* 1950 (3rd "book", Chapt. I); W. Dobbek, *J. G. H.,* 1950; R. T. Clark, *H., his Life and Thought,* 1955.

ד. ב.



הרה או „יונו לודוביזי". מוזיאון לודוביזי, רומא

הֵרָה (Ἥρα), במיתוס היווני — לפי המסורות הרווחות ביותר, האלה הראשית באולימפוס ואשתו של זֶוּס (ע"ע). השם הרה לא היה, כנראה, מעיקרו אלא כינוי במשמעות של גברת, והוא צורת־הנקבה של הֵרוֹס (ע"ע). פולחנה של הרה היה מקובל בערים יווניות שונות — במולדת היוונית, באסיה הקטנה, באיי הים האגיאי, וכרתים בתוכם, וגם בערים היווניות באיטליה. אך המרכז הראשון והראשי של פולחנה היה בעיר אַרְגוֹס, שבסביבתה עדיין קיימים שרידי מקדשה העתיק. מרכז חשוב ביותר של פולחנה היה גם באי סַמוֹס. בכרתים שימשה קְנוֹסוֹס מקום־הפולחן העיקרי.

הרה, הנקראת באיליאס „מלכת־השמים", נחשבה כשותפת לבעלה בשילוח הרעם והברק. כאֵלת הסופה והזעם באטמוספירה נחשבה גם לאֵלת־המלחמה, וכן נודעה כאמו של אֵרֵס (ע"ע), אל־המלחמה. בארגוס היו עורכים תחרויות של לוחמים לכבודה, והמגן היה ניתן שם כפרס למנצחים. עם זה נתפרסמה כסמל לחיי־משפחה מתוקנים. חיי־הנישואים נמצאו בחסותה, ובשעת־הלידה היו נשים מפקידות את עצמן להגנתה. מכאן יחסה הקנאי כלפי הרפתקות־האהבה של בעלה. הרה רדפה את אִיוֹ, הכוהנת שלה באַרְגוס, שזֶוּס חשק בה והפך אותה לפרה; שילחה בה צרעה וגירשה אותה למצרים. כן הכתה בסנוורים את אַתַמַס ואת אינו על שגידלו את דיוניסוס, בנם הבלתי־חוקי של זֶוּס וסֶמֶלֵי. היא גם רדפה את דיוניסוס והתנקמה באמו; וביחוד כילתה את חמתה בהֶרַאקְלֵס. את עלבונה מפאריס על שלא מסר לה את תפוח־היופי בהתחרות של שלוש האֵלות (ע"ע פריס) נקמה הרה במעשי־איבה כלפי טרויה. ברוחן של אגדות אלו מרבה גם ורגיליוס (ע"ע) בתיאורי מלחמותיה של הרה באֵנֵאַס (ע"ע) ופליטי־טרויה בדרכם מטרויה החרבה לאיטליה.

כינויי־החיבה, שניתנו להרה, הם: „לבנת־הזרועות", „זהובת־הסנדלים", „בעלת כיסא־הזהב". באמנות היוונית תוארה הרה כאֵלה, שקווי־פניה יפים ומחוטבים אך גם קפדנים וקשים.

הרומים זיהו את הרה עם יונו (ע"ע), וכן זוהתה בעולם ההלניסטי עם אֵלות אחרות, כגון איסיס (ע"ע) המצרית.

W. Roscher, *Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie*, s. v.; S. Eitrem, in P-W, *RE*, VIII, 1, 369 ff.; L. Preller – K. Robert, *Griechische Mythologie*, I[4], 1887, 160 ff.; L. R. Farnell, *The Cults of the Greek States*, 1896–1909, I, 179 ff.; M. P. Nilsson, *Gesch. der griechischen Religion*, I, 1941.

א. ש.

הֹר הָהָר, 1. הר בנגב, על גבולה של ארץ אדום (במד' כ, כג; שם לג, לז: בקצה ארץ אדום); התחנה הראשונה, שאליה הגיעו בני־ישראל אחר קדש ברנע; אחריו נזכרים שני מקומות בערבה: צלמונה ופונון (במד' לג, מא—מב). בהר־ההר נקבר אהרן הכהן (במד' כ, כב—כט; לג, לח—לט; דב' לב, נ); לפי התיאור המקביל בדב' י, ו, מת אהרון במוסֵרה בין בארות בני־יַעֲקָן והַגִּדְגֹּדָה שלפני יָטְבָתָה שבערבה. בבמד' לג, מ נזכר, בקשר לבואם של בני־ישראל להר־ההר, מלך עֲרָד, שישב (=שלט) בנגב. בהתאם לנתונים אלה הציע ב. מזר — בעקבותיו של ג. ל. רובינזון — לזהות את הר־ההר עם ג'בל מַדְרָה (=מוסֵרָה) — הר־גיר מבודד, דרומית למכתש הגדול ולנחל־צין (נ"צ 1555.0270), בדרך שבין קדש והערבה. זיהוי זה נתקבל ע"י ועדת־השמות של ממשלת־ישראל. — פ. מ. אַבֶּל, שזיהה את בארות בני־יעקן עם בארותים (ביר בירַין), חיפש את הר־ההר — מתוך הסתמכות על השם ואדי הארוניֶה (=נחל אהרון) — במקום קרוב יותר לקדש ברנע: 17 ק"מ צפונית מערבית מעין־קודיראת (קדש ברנע). כן הצביע על האפשרות לזהות את הר־ההר עם עָבְדַת (עַבְדֶה), הנקראת אל־מצרה (=מוסרה) — זיהוי, שנעשה ע"י הסופר הערבי אל־מקריזי. לאחרונה הוצע גם הזיהוי של הר־ההר עם ההר עמארת אל־ח'ריישֶה, הסמוך לקדש ברנע. — המסורת העממית מימי יוסף בן־מתתיהו (קדמוניות, ד', 82—83, ובעקבותיו אֶוזֶביוס: אונומאסטיקון, עמ' 176, ש' 6—7, הוצ' קלוסטרמאן), שקבעה את מקומה של קדש ברנע בבקעת פטרה, ביקשה לזהות את הר־ההר עם ג'בל הארון (הר אהרון; 1,400 מ') שממערב לפטרה. באתר זה נמצאו שרידים של כנסיה ביזאנטית וקבר של קדוש מוסלמי (ולי) מייסודו של קלעון, השולטן הממלוכי.

F. M. Abel, *Géographie de la Palestine*, I (1933), 386–389; II (1938), 215; N. Glueck, *AASOR*, XV (1935), 116–117.

2. הר, שנזכר בבמד' לד, ז כנקודת־מוצא של הגבול הצפוני של תחום בני־ישראל (= ארץ־כנען) מצד הים. לשם קביעת מקומו של הר זה מבקשים להסתייע בציון אחר של הגבול הצפוני, שנזכר עם הר־ההר: לְבוֹא חֲמָת (היא לַבְוֶה שבבקעת־הלבנון). מכאן הזיהויים של הר־ההר עם ג'בל עַכַּאר או ג'בל מַכְמַל שבצפון הלבנון. לפי השערה אחרת, שיסודה בזיהוי של הֹר עם האל המצרי ח'ר, מזהים את הר־ההר עם נקודת־הגבול בראס אש־שַׁקָּה שמצפון לגְבָל.

F. M. Abel, *Géographie de la Palestine*, I (1933), 302; B. Maisler, *Revue de l'histoire juive en Égypte*, I (1947), 46, n. 2.

מ. א.־י.



הר־הזיתים. אחד מן השיאים, ועליו כפר א־טור (צילום של י. שווינג)

הַר־הַזֵּיתִים, ההר הנשקף על ירושלים מצד מזרח, מעבר לנחל קדרון (ע"ע). מבחינה אורוגראפית הה"ז הוא חלק משלוחה, שיוצאת על־יד הר־הצופים (ראס אל־מַשְׁרַף) מקו פרשת־המים הארצית ונמשכת דרומה. לרכס הה"ז שלושה שיאים: אחד בגובה של 826 מ' מעל פני־הים — הוא ראש ההר, שעליו הוקמו הבניינים הראשונים של האוניברסיטה העברית ושנקרא — לפי זיהוי מקובל אך מוטעה — בשם „הר־הצופים"; השני (814 מ'), שעליו עומד כיום הבניין של בית־החולים על שם אֲוגוסטה ויקטוריה; על השלישי (816 מ') בנוי הכפר הערבי א־טור („ההר" — כינוי, שמקורו בשמו הארמי של הה"ז — טורא זיתא). בשיא האחרון מסתיים הה"ז, אך שלוחה, שיוצאת ממנו, נמשכת בראס אל־עמוד (752 מ'), השופע אל נחל־קדרון דרומית לכפר השלוח (סלוואן). בגבהו המאכסימאלי נמוך, איפוא, הה"ז מן הפסגה של שכונת רוממה — שיא פרשת־המים בירושלים (829 מ'), אך מאחר שגבהו היחסי מעל נחל־קדרון העמוק הוא 108 מ', הוא נראה כהר גבוה למדי. מבחינה גאולוגית נמצא ההר כולו באיזור הסנוני, ומבחינה פיטוגֵאוגראפית הוא בתחומי איזור מדבר־יהודה.

במקרא צויין הה"ז מתחילה בשם מעלה־הזיתים (שמ"ב טו, ל), ועל ראש ההר נאמר (שם, שם, לב), שהיה מקום „אשר ישתחוה שם [דוד המלך] לאלהים". קדושה זו של המקום היא שהניעה, כנראה, את שלמה לבנות בָּמות „בהר אשר על־פני ירושלים" (מל"א יא, ז). אך לפי מל"ב כג, יג, נבנו בָּמות אלו „מימין" (כלומר, מדרום) ל„הר המשחית" (הוא הה"ז) — כפי הנראה, בראס אל־עמוד. לפי יחז' יא, כג, נתייחד מקום נכבד להה"ז בחזון אחרית־הימים: כבוד ה' יעלה ויעמוד „על ההר אשר מקדם לעיר". את השם הה"ז בצורתו המקובלת אנו מוצאים לראשונה בזכריה (יד, ד): „ועמדו רגליו ביום ההוא על־הר הזיתים אשר על־פני ירושלים מקדם"; ובחזונו דואה הנביא כיצד נבקע הר זה.

בימי בית שני תפס הה"ז מקום חשוב בירושלים: עליו היו שורפים את הפרה האדומה; גשר אחד (ואפשר, אף שני גשרים) חיבר (או חיברו) את מורדותיו עם הר־הבית. בימי הנציב הרומי פליכס נאספו על ראשו אלפי אנשים, שנתפתו להאמין לדבריו של נביא־שקר מצרי (יוסף בן מתתיהו, קדמוניות, כ', 169; מלחמות, ב', 262); בזמן מצור־ירושלים חנה על ראשו הלגיון העשירי (שם, ה', 70; ושם גם נקבע בבירור מקומו של הה"ז: 6 ריסים [1,110 מ'] ממזרח לירו־שלים, מעבר לגיא עמוק, שנקרא בשם קדרון). בימי בית שני היו משיאים — בפקודת הסנהדרין — על הה"ז (=הר המשחה) משואות, כדי להודיע על קידוש־החודש, ומשואות אלו נראו בסרטבה (משנה, רה"ש, ב', ד').

באֶוואנגליונים נזכר הה"ז (בשמו היווני τὸ ὄρος τῶν ἐλα΄ων) פעמים הרבה: על אחד משיאיו חנו ישו וחסידיו בדרכם לירושלים; ממנו עלה ישו לשמים לאחר שנצלב וקם לתחיה; במורדותיו הצביעו על המקום, שבו בכה ישו על ירושלים כשחזה את חורבנה הקרוב לבוא; ולרגליו נמצאת גת־שמנים, שבה בילה ישו עם תלמידיו את הלילה שקדם למאסרו. מפני־כן הקימו הנוצרים על הר זה — לאחר שהגיעה הנצרות לשלטון — כמה כנסיות ומנזרים: במרומי הה"ז — את כנסיית ה„עליה לשמים" (Ascensio); במקום נמוך יותר — את כנסיית אֶלֵיאוֹנָה (נבנתה ע"י קונסטאנטינוס קיסר בו בזמן שבנה את כנסיית־הקבר ואת כנסיית־המולד בבית־לחם). גם בגת־שמנים הוקמה — בתקופה הביזאנטית — כנסיה, שחודשה בימי הצלבנים. לפי המסורת המוסלמית חנה על הה"ז החליף עומר כשקיבל את הודעת הכניעה של ירושלים (638). לרגלי ההר נמצאו קברים חצובים מימי בית ראשון („קבר בת פרעה") ובית שני („קבר זכריה", „קבר בני חֵזיר", „יד אבשלום"). מטעם זה נבחרה השלוחה הנזכרת של הה"ז במרוצת־הזמן כמקום־קבורה ליהודי ירושלים; במשך הדורות התפשטו הקברים במעלה

המדרון עד לפסגה. בסוף המאה ה19 הקימו הרוסים במורד ההר את כנסיית גת־שמנים, ובפסגת א־טור — מנזר עם מגדל; וילהלם II, קיסר גרמניה, הקים על הפסגה השניה של הה"ז — לאחר שביקר בירושלים ב1899 — אכסניה לעולי־רגל על שם ויקטוריה־אַוגוסטה, והאנגלי סר ג'ון גרי היל הקים על הפסגה השלישית („הר־הצופים") בית, שלאחר מכן נרכש ע"י האוניברסיטה העברית ושימש אחד ממכוניה. בימי מלחמת־העצמאות הישראלית נשארו בנייני האוניברסיטה בידי ישראל, כשהם מוקפים שטח מוחזק בידי הערבים; מצב זה הוקפא בהסכמי שביתת־הנשק וגרם לחיכוכים ותקריות. כן ניזוקו ע"י הערבים המצבות בבתי־הקברות היהודיים שבהה"ז, שאף הם לא נכללו בתחומה של ישראל.

י. פרס, אנציקלופדיה ארץ־ישראל, ב', עמ' 207; ספר ירושלים, בעריכת מ. אבי־יונה, כרך א', תשט"ז; L. H. Vincent – F. M. Abel, *Jérusalem nouvelle,* 1912, II, 3; G. Dalman, *Jerusalem u. s. Gelände,* 1930, 25–55; F. M. Abel, *Géographie de la Palestine,* 1933, I, 372–4.

מ. א.־י.

הַר־הַמֶּלֶךְ (ארמית: טור מַלְכָּא), מחוז הררי ביהודה. לפי התלמוד הירושלמי (שביעית, פ"ט, ה"ב), הקובע: „איזהו הר ביהודה, זה הר המלך", יש לזהות, כנראה, את הה"מ עם הטופארכיה אוֹרינֵה („ההר") — כלומר, פלך ירושלים בימי החשמונאים. גבולותיו המקוריים של הה"מ נמשכו, איפוא, מגבעת־שאול בצפון עד ברכות־שלמה בדרום, ומקרית־יערים במערב עד מעלה־אדומים במזרח. המלה „מלך" שבשם הה"מ מרמזת, כנראה, למלכים מבית־חשמונאי — מימי ינאי אלכסנדר ואילך. בתחומי הה"מ היו שדות וגינות־ירק, וממנו היו מביאים גוזלות לבית־המקדש. לאחר שנחרבו ישובי המחוז בזמן מלחמת בר־כוכבא, צורף הה"מ לתחומה של איליה קאפיטולינה. תושביו היהודיים גורשו ממנו, והתוצרת, שהוסיף לספק לקיסריה, נחשבה בתוצרת של גויים, שהיא פטורה ממעשרות. בספרות התלמודית המאוחרת ניטשטשו המושגים על תחומיו של הה"מ: ייחסו לו כפרים, שמקומם היה במחוז בית־גוברין (כפר ביש, כפר שִׁחֲלַיִם), וכן נמסרו מספרים אגדיים על מספר העיירות, שנמצאו בו („ששים רבוא", „י' אלפים"), ועל מספר התושבים, שהיו בכל אחת מהן (ב' גטין, נ"ז, ע"א; איכה רבתי, ב', ה'; תנחומא, ויקרא, ז').

ש. קליין, ארץ יהודה, תרצ"ט, 229–247; י. פרס, אנציקלופדיה ארץ־ישראל, ע"ע.

הַרוֹ (Harrow), פרבר בצפון־מערבה של לונדון, כ19 ק"מ ממרכז־העיר, ובו כ214,000 נפש (1959). שמו השלם הוא H. on the Hill — „הרו על הגבעה", כי היישוב התחיל כאן, במאה ה11, על גבעה, בגובה של 66 מ' מעל למישור. הרו מפורסמת במוסד החינוכי שבה, בי"ס תיכון עם פנימיה, הנחשב, בצד ביה"ס באיטן (ע"ע), כאחד משני „בתי־הספר הציבוריים" (public schools) המשובחים ביותר באנגליה. חונכו בו כמה מגדולי בריטניה: לורד פַּלְמֶרְסְטוֹן, לורד בַּירוֹן, ר. ב. שֶׁרִידַן, רוברט פיל, גולְזְוורְתִי, וינסטון צ'רצ'יל ועוד. היסוד לביה"ס הונח ב1571 ע"י בעל־אחוזות בסביבה, ג'ון לַיאוֹן (Lyon), שהקדיש לו את רוב הונו. ב1611 הוקם הבניין הראשון של המוסד. ב1660 התחיל המוסד מקבל תלמידים מחוץ להרו, ובשבילם הוקמה פנימיה. חברי הוועד המפקח של ביה"ס נבחרים על־ידי יו"ר בית הלורדים, האוניברסיטות של אוכספורד, קימבריג' ולונדון, והחברה המלכותית (ז"א האקדמיה למדעים). מספר התלמידים כ900.

הֶרְוֶאוּס נַטַלִיס — Hervaeus Natalis — צורה לאטינית של השם Hervé de Nedellec — (בין 1250 ל1260, נֵדֶלֶק [ברֶטַניה] — 1323, נַרְבּוֹן), תאולוג ופילוסוף צרפתי. הר', נזיר דומיניקני מ1276, הורה באוניברסיטה הפאריסאית ב1307—1309. מ1309 נמנה עם ראשי המיסדר הדומיניקני וב1318 נבחר לראשו של המיסדר. הר' היה מחשובי התומכים בהכרזה על קדושתו של תוֹמַס מאַקוינוֹ (ע"ע), וכראש האסכולה התומיסטית בדורו פעל, בעיקר בצרפת ובאיטליה, להסברת השיטה הפילוסופית של אסכולה זו ולהכּרה בה כבתורה רשמית של הכנסיה.

ברוחה של ההגות התומיסטית נתחברו כתביו של הר' בתחומי הפילוסופיה והתאולוגיה — ביניהם Commentarium in quatuor sententiarum, פירוש על ארבעת ספרי הפסקים של פטרוס לוֹמְבַּרְדוּס (ע"ע), הדנים בעקרונות התאולוגיה הנוצרית (ויניציאה, 1505), וQuodlibeta („דיונים חפשים", 1513), אוסף של תשובות על שאלות פילוסופיות שונות. כן חיבר כתבי־פולמוס אחדים נגד כמה הוגי־דעות דומיניקנים, שסטו מן התורה התומיסטית המקורית.

למרות נאמנותו של הר' לאסכולה התומיסטית נקט עמדה שונה משלה ביחס לכמה בעיות פילוסופיות, שהיו שנויות במחלוקת חריפה בזמנו. בשאלת ה„מהות והקיום" (essentia ac existentia) טען הר', בניגוד לתומאס, שמושגים אלה זהים הם ושההבחנה, שאנו נוהגים להבחין ביניהם, אינה של ממש. זיהוים ומיונם של פרטים (principium individuationis), הנעשים על־ידי שכלנו, אינם נובעים, לדעתו, משוני בחומר של הפרטים, כפי שסבר תומאס בעקבותיו של אריסטו, אלא מצורתו המיוחדת של כל פרט ופרט; בהשקפה זו התקרב הר' במידה מרובה לתורת ה„מהויות הזהותיות" (haecceitates) של דוּנס סקוטוס (ע"ע). סטיה מסויימת מן התומיזם נראית אף בעמדתו של הר' ביחס ל„מושגים הכוללים" (universalia), שלדעתו הם בעלי ממשות מסויימת ולא דברים מופשטים, הקיימים בשכל בלבד. הר' רואה בזהות של המושג המופשט עם התופעה המציאותית, המקֻבלת לו, „התאמה רֵאַלית" (conformitas realis); הווה אומר, שלא רק ראובן ושמעון קיימים, אלא גם מושג האדם, הכולל את שניהם; מושג זה הוא בעל ממשות מסויימת וקיים במציאות דבר־מה, שמתאים לו בדיוק.

J. B. Hauréau, *Hervé Nedellec, Général des frères prêcheurs* (in *Histoire littéraire de la France,* 34 [1914], 308–352); F. Ueberweg *Grundriss der Geschichte der Philosophie,* II, 1928[12], 530; A. de Guimarâes. *Hervé Noel* (in *Archivium Fratrum Praedicatorum,* 8 [1938], 5–81); E. Gilson, *La philosophie au moyen-âge,* 1952, 543–544; H. Ludwig, *Die Grundfragen der Sakramentenlehre nach Hervaeus Natalis O. P.,* 1956.

י. ב. ס.

הֶרוֹאִין, ע"ע מוֹרְפִין וּמוֹרְפִינִיזְם.

הְרוּבְּיֶשוֹב (Hrubieszów), עיר בפולניה בפלך לובלין, סמוך לגבול אוקראינה; יושבת על נהר־הוּצְוָה (Huczwa) — פלג שמאלי של הבוג (ע"ע) —, כ6 ק"מ לפני שפכו. מספר תושביה כ13,000 (1950). הר', המחוברת לרשת מסה"ב של המדינה, משמשת מרכז לסביבה חקלאית,

שאת תוצרתה היא מעבדת (טחינת קמח, יבוש עולש לתעשיית ציקוריה), וכן היא מייצרת לבנים, סבון וממתקים. הר׳ היתה אחוזתו של הסופר והרפורמאטור החברותי סטני־סלו סטשיץ (ע״ע).

ידיעות ראשונות על ישוב יהודי בהר׳ נשתמרו מ1444. היהודים מיכאל ובנו יהודה מהר׳, שהיו ספקים בחצר־המלך, קיבלו ב1456 מן המלך קאז׳ימיז׳ זיכיון לסחור, ללא תשלום מכס, ביין ובסחורות שונות. יהודים אחרים היו ב1493—1496 חוכרי המכס המלכותי בתחנות־המכס בהר׳, בלובלין, בחלם, בבלז, בלבוב ובפודוליה.

המלך סטפן בטורי (ע״ע) העניק ב1578 ליהודי־הר׳ כתב־קיום, שלפיו הותר להם לגור בכל חלקי העיר, לעסוק בכל משלחי־היד, שנהגו לעסוק בהם, ולהקים בית־כנסת. באותה שנה קיבל היהודי אברהם את החכירה העירונית של יי״ש. לפי הסכם עם כמורת־העיר מ1678 נתחייבו יהודי־הר׳ לשלם לכנסיה הטלים שנתיים מיוחדים. בזמן גזירות ת״ח ות״ט היתה גם הר׳ בין הקהילות שנפגעו ע״י הכנופיות של חמילניצקי, וב1672 נפגעה שוב ע״י פלישות הטאטארים. בדליקה, שפרצה בהר׳ ב1736, נשרפו 27 בתים יהודיים ובית־הכנסת הקטן.

ב1725 שילמו יהודי־הר׳ מס־גולגולת בשיעור של 2,260 זהובים, ב1728 — 3,000 זה׳, וב1758 — 872 זה׳. כמה מרבני־הר׳ ופרנסיה השתתפו בוועד ארבע ארצות.

עיסוקם העיקרי של יהודי־הר׳ היה המסחר בתוצרת חקלאית. בתחילת שנות ה60 של המאה ה19 נתערער מצבם הכלכלי של יהודי־הר׳ כשהוקם בעיר, ביזמתה של האגודה החקלאית הפולנית בוואַרשה בראשותו של הרוזן זאמויסקי, מוסד שנועד לרכז בידיו את המסחר בתוצרת חקלאית ולהוציא באופן זה את היהודים ממסחר זה. ברם מוסד זה נתבטל לאחר שנים אחדות.

ב1765 היה מספר היהודים בהר׳ 1,023, מהם 709 בעיר עצמה ו314 — ב51 כפרים סמוכים לה, שתושביהם היהודיים היו מסונפים לקהילה. ב1856 היה מספרם 3,276, ב1897 — 5,352 (בתוך אוכלוסיה כללית של 10,636 נפש) וב1921 — 5,679 (בתוך אוכלוסיה של 9,568). במחוז־הר׳ ישבו באותה שנה 13,697 יהודים בתוך אוכלוסיה כללית של 103,841 נפש.

כשהגיעו הגרמנים, בתחילת מלחמת־העולם II, להר׳, הכריחו 700 מיהודי העיר לחצות את הבוג, ששימש גבול בין השטח הפולני, שהיה כבוש ע״י הצבא הגרמני, לזה שהיה כבוש ע״י הצבא הרוסי. הרוסים שעל הגדה המזרחית של הבוג החזירו אותם בכוח, ובדרכם חזרה על־פני הנהר נהרגו הרבה מן היהודים ע״י המשמרות הגרמניים. באביב 1942 נשלחו יהודי הר׳ למחנה־ההשמדה בבלזץ. לפי מקורות גרמניים רשמיים ישבו בהר׳ בערב השואה 6,690 יהודים.

בהר׳ נולד המאתמאטיקן היהודי אברהם יעקב שטרן (ע״ע).

י. היילפרין, פנקס ועד ארבע ארצות, תש״ה; ב. יגובר, אדם בעירו, תש״ז; M. Baliński – T. Lipiński, *Starożytna Polska*, II, 1843; J. Kleczyński – F. Kluczycki, *Liczba Głów Żydowskich w Koronie z Taryf r. 1765*, 1898; M. Bersohn, *Dyplomatarjusz (1388–1782)*, 1910, Nr 183, 389; J. Schipper, *Studja nad stosunkami Gospodarczymi Żydów w Polsce podczas Średniowiecza*, 1911; A. Krzyżanowski – K. Kumaniecki, *Statystyka Polski*, 1915; J. Schipper, *Dzieje handlu Żydowskiego na ziemiach Polskich*, 1937.

נ. מ. ג.

הֶרְוֶג, גֵאוֹרְג — Georg Herwegh — (1817, שטוטגארט — 1875, בדן־בדן), משורר גרמני. השתתף בכתב־העת „אירופה" בשטוטגארט (נוסד ב1835) והוכרח להימלט לשווייץ (1839) משום דעותיו המהפכניות. דעות אלו ביטא בשני כרכי־שירים, Gedichte eines Lebendigen („שיריו של חי"), 1841/43, [7]1844, שנקראו הרבה, הלהיבו את הרוחות ותרמו לטיפוח הלך־הרוח המהפכני בגרמניה. נישואיו עם בתו של באנקאי יהודי הבטיחו לו עצמאות כלכלית ואיפשרו לו לחיות כראות־עיניו. הר׳ הירבה לשבת בפאריס. באפריל 1848 ערך פלישה מפאריס למדינת באדן בראש גדוד־פועלים גרמני־צרפתי, אך הובס וחזר לפאריס. בשנת 1866 קיבל חנינה והותר לו להתיישב בבאדן־באדן. — שירתו של הר׳ מצטיינת בביקורת לגלגנית ועוקצנית ובהברקות רעיוניות וסגנוניות, בנוסח של היינה (המזכיר בכמה משיריו את הר׳ תחילה מתוך חיבה ולסוף מתוך זלזול) וכן בליטוש טכני, שקיבל מפלטן (ע״ע). הר׳ החליף מכתבים מלאים עניין עם פ. לסל, ותירגם לגרמנית את כל כתביו של למרטין (יצאו מ1839 ואילך). אחר מותו נתפרסמו „שירים חדשים" שלו (1877). — כל כתביו יצאו ב1909 ב3 כרכים.



גאורג הרווג

J. Scherr, *G. H.*, 1848; V. Fleury, *Le poète G. H.*, 1911; E. Baldinger, *G. H., Die Gedankenwelt der Gedichte eines Lebendigen*, 1917; B. Kaiser, *Der Freiheit eine Gasse*, 1947; G. Wilson, *A Critical Introduction to the Later Lyric Poetry*, 1948.

פ. ג.

הַרוֹגֵיט (Harrogate), עיר באנגליה, כ21 ק״מ מצפון ללידז (ע״ע). מספר תושביה כ50,000 (1951). הר׳ ידועה במעיינות־המרפא שבה (מי־מלח, גפרית ותחמוצת־ברזל). גם אקלימה נוח למתרפאים. היא מורכבת מהר׳ העליונה (High H.) והתחתונה (Low H.), שמתחילה היו ישובים נפרדים. הערך הרפואי של המעיינות נתגלה ב1596, ומאז הוקמו כאן בתי־מרחץ ובתי־מרפא, שהם מן הטובים בבריטניה. — בהר׳ קהילה יהודית, שמונה כ300 נפש (1959).

הֲרוּגֵי־מַלְכוּת, באגדה — קדושים, שנהרגו ע״י הרומיים, ביחוד בצירוף: „עשרה ה״מ". — בכמה מדרשים מאוחרים — כגון בפיוט „אלה אזכרה" — מסופר, שקיסר־רומי החליט להרוג עשרה חכמים גדולים מישראל כנגד עשרת בני־יעקב, שמכרו את יוסף. לאחר שאחד מן החכמים הללו עלה למרום ושמע, שגזירה היא מן השמים ואין לבטלה, קיבלו עליהם הנדונים את הדין ובפקודת הקיסר הומתו — זה אחר זה, תוך פרק־זמן קצר — בעינויים קשים ובמיתות משונות. עם קדושים אלה נמנים חכמים כר׳ עקיבא ור׳ חנינא בן־תרדיון, שכפי המסופר עליהם במקורות תנאיים, עונו והומתו בימי גזירות־הדריינוס. אך במקורות הקדומים אין זכר לגזר־דין קיבוצי על חבורה של חכמים (ובהלכה מציין המונח ה״מ: מומתים בפקודת מלך מישראל [סנה׳, מ״ח, ב׳]). באיכה

רבתי (ב׳, ב׳) נמנים לראשונה עשרה חכמים שנהרגו, בלא תוספת הכינוי „של מלכות" ובלא תיאור ההריגה; בשיהש"ר (ח׳, ט׳) ובבבלי (סוטה, מ"ח, ב׳; ב"ב, י׳, ב׳) בא לראשונה הכינוי ה"מ כמציין קדושים מתקופת בר־כוכבא, אך בלא קשר למספר עשרה. אגדת ה„עשרה" מצויה לראשונה ב„היכלות רבתי", שנתחבר בחוגם של „בעלי־המרכבה" — חוג, שבו אף נוצרו, בזמן מאוחר יותר, המדרשים על עשרת ה"מ, שבהם בא סיפור־המעשה המפורט על עינוייהם של הנדונים קודם מיתתם.

הנוסחאות השונים של האגדה סותרים זה את זה בפרטים שונים ואינם מתיישבים עם הידיעות ההיסטוריות, הכלולות במקורות קדומים (למשל, תיאור הריגתו של ר׳ יהודה בן־בבא הוא בניגוד למסורת הקדומה, שלפיה נהרג על־ידי חיילים רומיים לאחר שסמך תלמידים בין אושא לשפרעם [סנה׳, י"ד, א׳]). כמעט בכל המקורות — לרבות איכ"ר — אין אחדות־דעות בשאלת זיהוים של עשרת ה"מ, ורק קצתם של השמות חוזרים בכל הרשימות המפורטות, ואף החכמים הנזכרים בכולן אינם בני זמן אחד. הגאונים כבר לא יכלו לקבל את האגדה כלשונה (ר׳ הנוסחאות השונים באיגרת דב שרירא גאון, מהד׳ ב. מ. לוין, 74—75), ומקצתם של רושמי־הדשומות היהודיים במאה ה16, כגון ר׳ אברהם זכות (ס׳ יוחסין, ל"ו, א׳), ר׳ גדליה אבן יחיא (שלשלת הקבלה, ל׳, א׳) ור׳ דוד גנז (צמח דוד לשנת ג׳ אלפים תתכ"ח), שתהו על בעיית מהימנותה ההיסטורית, הגיעו לכלל דעה, שאין האגדה מתאמת למציאות ההיסטורית („ולא נהרגו כל החכמים ההם זולתי קצת הכתובים בגמרא" — שלשלת הקבלה). קרובה לכך היא גם דעת המחקר בימינו, לאחר שנסיונותיהם של כמה חוקרים ליישב את האגדה עם העובדות ההיסטוריות לא הביאו לידי פתרון מניח את הדעת. מסתבר, שמעשי קידוש־השם של המומתים השונים בימי גזירות־השמד שימשו נושאים לאגדות שונות. במשך הדורות ניטשטשו התחומים בין הסיפורים על המעשים שאירעו בימי הדריינוס לבין מסורות בדבר הרוגים בדור החורבן ובימי טריינוס, והמסורות השונות נצטרפו זו לזו. הזיקה לתורת־הסוד של כמה מן ההרוגים, שתפסו מקום חשוב בעולמם של בעלי ספרות־ההיכלות, הביאה את חוגי בעלי־המרכבה לידי יצירת האגדה המאוחרת, שנכנסה למדרשי־האגדה המאוחרים (ביה"ב הוסיפוה מעתיקים גם לכמה כתבי־יד של מדרשי־אגדה קדומים) ומר"א הקליר ואילך — גם לפיוט. שניים מפיוטים אלה — „אלה אזכרה" (שבמחזור יוהכ"פ) ו„ארזי הלבנון אדירי התורה" (שבקינות לתשעה באב) — נתפרסמו ביותר.

אגדת עשרה ה"מ איחדה, איפוא, ברוחה של תורת־הסוד מאורעות שונים מתוך טשטוש הרקע הרֵאלי שלהם. בלא שיוצריה נתכוונו לכך בבירור, נמצאו נותנים בידי הדורות שבאו אחריהם יצירה אֶפית, שמילאה תפקיד גדול בחייהם של היהודים. בעולם של גזירות ושמדות ומעשים של קידוש־השם העמידה אגדת עשרה ה"מ לעיניהם של הנדכאים והנרדפים את דמויותיהם הנעלות של גדולי החכמים, שהומתו בעינויים נוראים והצדיקו עליהם את הדין באהבה. ביחוד מימי מסע־הצלב הראשון ואילך ניכרת נטיה ברורה לראות בהה"מ הקדומים מופת לבני־הדור, שקידשו את השם, ואף הללו כונו ה"מ. עשרת הה"מ נעשו, בצידם של חנה ושבעת בניה, אבות־טיפוס למארטירולוגיה היהודית.

גרץ־שפ"ר, דברי ימי ישראל, ב, תרנ"ג, 257–260; י. דרנבורג, משא ארץ ישראל, תרנ"ו, 228; ב. ז. בכר, אגדות התנאים, כרך א׳, חלק ב׳, תרפ"א, 2, 21–24; י. דודזון, אוצר השירה והפיוט, א׳, תרפ"ה, 196, 343; ש. קרויס, עשרה הרוגי־מלכות, השלח מ"ד (תרפ"ה), 10–22, 106–117, 221–233; ב. קלאר, מגילת אחימעץ, תש"ד, קמ"ח–קמ"ט; ש. ייבין, מלחמת בר־כוכבא, תש"ו, קי"ט ואילך; צונץ־אלבק, הדרשות בישראל, תש"ז, 66, 312–314 (שם רשומים כל המקודות); ש. קרויס, מצודה ה׳–ו׳, תש"ח, 216–227; ג. אלון, תולדות היהודים בא"י בתקופת המשנה והתלמוד, א׳, תשי"ג, 260 ואילך; ב׳, תשט"ז, 11 ואילך; י. בער, ספר אסף, תשי"ג, 135; הנ"ל, ישראל בעמים, תשט"ו, 107; א. א. אורבך, בעלי התוספות, תשט"ו, 311–312; הנ"ל, ספר היובל לבער, תשכ"א, 48–68; י. כץ, בין יהודים לגויים, תשכ"א, 91–92; L. Zunz, *Die synagogale Poesie des Mittelalters*, 1920, 139 ff.; N. Wahrmann, *Zur Frage der "Zehn Märtirer"* (in *MGWJ*, LXXVIII [1934], 575–580); L. Finkelstein, *The Ten Martyrs* (in *Essays and Studies in Memory of L. R. Miller*, 1938, 29–55); S. Zeitlin, *The Legend of the Ten Martyrs and its Apocalyptic Origins* (in *JQR*, XXXVI [1945], 1–16); G. Scholem, *Major Trends in Jewish Mysticism*, 1954[3], 51.

מ. ד. ה.

הֵרוֹדוֹטוֹס — Ἡρόδοτος׳, בלאט׳ Herodotus — (484 לפסה"נ, האליקארְנאסוס — 425, תוריאוי[?]), היסטוריון יווני. משום התערבותו במלחמה הפנימית נגד ליגדאמיס, הטיראן של עיר־מולדתו, הוכרח לעזוב את האליקארנאסוס כשהיה בן 20. מאז עד שנת 447 הירבה לסייר בארצות שונות (ר׳ למטה). ב446—445 לפסה"נ ביקר באתונה, ומגעו ומשאו עם גדולי הרוח והמדינה כאן השפיעו השפעה ניכרת על תפיסתו ההיסטורית. ב444 לפסה"נ הצטרף לקבוצת האתונאים, שהלכו לתוריאוי שבאיטליה הדרומית כדי לייסד שם מושבה, אך קרוב לוודאי, שביקר שוב באתונה ב432. יש מקום להניח, שהר׳ מת בתוריאוי בשנים הראשונות של המלחמה הפֶלופונסית.

במסעותיו בשנות 464—447 ביקר הר׳ באסיה הקטנה,



הרודוטוס. המוזיאון הקאפיטוליני, רומא

סקיתיה, תראקיה, האיים שבצפון הים האיגאי, ארם־נהריים, בבל ופרס המערבית, שבה הגיע, כנראה, עד לשושן. כן תר את חופיה של ארץ־ישראל, עבר את מצרים לארכה ולרחבה וכמה מארצות אפריקה הצפונית (קירנאיקה, לוב). במערבו של העולם היווני — איטליה הדרומית וסיציליה — סייר הר׳, כפי שיש לשער, בשנות ישיבתו בתוריאוי. כמו־כן נהירים היו לו שביליה של יוון היבשתית, ממוקדון עד הפלופונסוס. במסעותיו אלה אסף הר׳ את עיקר החומר לחיבורו ההיסטורי הגדול.

ה„היסטוריה" של הר׳. חיבורו של הר׳ כבר ידוע היה ברבים ב425, שהרי אריסטופנס (ע"ע) מרמז עליו ב„אכרנס" (חרוז 513 ואילך) — מחזה, שנכתב באותה שנה. החיבור מחולק לתשעה ספרים, שכל אחד מהם נקרא על שמה של אחת מן המוסות (ע"ע). „זהו תיאור חקירותיו של הרודוטוס מהאליקארנאסוס" — כך פותח הספר — „כדי שלא ימחו במרוצת־הזמן מפעלי בני־האדם, ולא ישארו ללא־זכר מעשיהם הגדולים והמפליאים, הן אלה שעשו היוונים והן אלה של הבארבארים, וביחוד סיבותיהן של המלחמות שנלחמו אלה באלה". לאחר שהוא סוקר בקיצור את מעשי־האיבה בין היוונים ועמי־אסיה, כפי שהיו ידועים לו לפי מסורות אגדיות, פותח הר׳ את סיפורו בשלטונו של קרויסוס (ע"ע), מלך לודיה — הראשון, שהכניע את היוונים באסיה הקטנה. מכאן עובר הר׳ לכיבושיו של כורש בלודיה ועריי־יוניה ולתיאור עלייתה של האימפריה הפרסית, שבו משובצות ידיעות על בבל ומדי, ועם זה לתיאור מנהגיהם של הפרסים. מכאן ואילך עומדת פרס במרכז סיפורו של הר׳ עד שתולדותיה מתמזגות עם תולדות־יוון בתקופת המאבק הגדול בין פרס ויוון בתחילת המאה ה5 לפסה"נ. אחד מן המעשים הראשונים של כנבוזי בן כורש לאחר שעלה על כיסא־המלכות של פרס היה כיבושה של מצרים, ולתיאורה של מצרים מוקדש כל הספר השני. הספר שלאחר זה נועד בעיקרו לתיאור עלייתו של דריוש על כס־המלכות של פרס ולאירגונה מחדש של האימפריה הפרסית על־ידיו. כרוך בסיפור על מסע־הכיבושים של דריוש בסקיתיה, שהוא עיקרו של הספר הרביעי, התיאור המקיף, שנותן הר׳ מן האיזור של רוסיה הדרומית ותושביו; ובדומה לזה הוא מתאר — אגב הרצאת תולדות המסע הפרסי נגד לוב — את לוב, תולדותיה ואורח־חייהם של תושביה. מרידתם של היוונים ביוניה בשלטון הפרסי היא הנושא הראשי של הספר החמישי, בעוד שמסע־הנקמה של דריוש נגד אתונה וארטריאה, שתמכו במורדים, ונצחונם של האתונאים בקרב מאראתון עומדים במרכזו של הספר השישי. שלושת הספרים האחרונים של ה„היסטוריה" מתארים את המאבק בין עריי־יוון ובין הפולש הפרסי. הספר השביעי מתאר את הכנותיו של כסרכסס, יורשו של דריוש, למסע נגד יוון, את כיבושה של יוון הצפונית ע"י הפרסים ואת מלחמת־הגבורה של לאונידאס ושלוש־מאות אנשי־חילו הספארטנים, שנפלו בהגנתם על מעבר התרמופילי. על נצחונם של היוונים בקרב הימי על־יד סאלאמיס מספר הספר השמיני, ואילו תיאורי נצחונותיהם של היוונים בקרב על־יד פלאטיאי ובמלחמת־הים על־יד מיקלי משלימים (בספר ט׳) את תיאור המאבק בין אסיה ואירופה, שנסתיים בתבוסתה הגמורה של פרס.

זוהי המסגרת הכללית של החיבור, המתובל באנקדוטות ואפיזודות, שמשתלבות כאילו דרך־אגב במהלך הסיפור ההיסטורי ובתיאורי הארצות השונות ומנהגיהן.

הר׳ כהיסטוריון. המקורות, שעליהם ביסס הר׳ את סיפורו, הם משלושה סוגים: מסורות שבעל־פה, שרידים ארכאולוגיים ומסורות שבכתב. דומה, שעפ"ר היו המסורות שבעל־פה, שהסתמך עליהן, מסורות עממיות, שהיו רווחות במקומות, שבהם ביקר בדרך מסעיו. מה שראה בעיניו שלו שימש לו להבהרתן של מסורות אלו ולהרחבתן: הפיראמידות של מצרים, קברות־המלכים בבבל, אספי־העתיקות במקדשים שונים, ואף שדות־הקרב ביוון גופה. הר׳ גם שלט שליטה גמורה בספרות היוונית, שקדמה לו — מן האפוס של הומרוס (ע"ע) עד הפיוטים המאוחרים יותר, ועד חיבוריהם של ה„לוגוגרפים" (ע"ע). סוג־משנה חשוב במסורות שבכתב, שהשתמש בהן, היו הכתובות והתעודות: הר׳ מביא בחיבורו כתובות לא מועטות, הן יווניות והן פרסיות, וכמה פרקים בסיפורו — למשל, תיאור התיקונים האדמיניסטראטיוויים של דריוש ותיאור „דרך המלך" (III, 89 sqq.; V, 52 sqq.) — מבוססים על תעודות פרסיות רשמיות.

וזה הכלל, שקובע הר׳ לגבי מקורותיו: „חובתי למסור מה שמספרים, אך אין זה מחובתי כלל וכלל להאמין בכך, ודברי אלה כוחם יפה לגבי כל החיבור שלי" (VII, 152). אין הר׳ נמנע כליל מבקשת האמת ע"י חקירה ודרישה; לפעמים הוא שוקל ומעריך, מבקר את המסופר ומרמז על הגירסה הנראית לו בין הגירסות הסותרות; אעפ"כ רק במקרים נדירים מברר הוא את האמת ההיסטורית עד יסודה. המיספרים, שאנו מוצאים בחיבורו בנוגע לגדלו של צבא־הפלישה הפרסי, יש בהם כדי להדגים את יחסו של הר׳ להערכת עובדות היסטוריות כהווייתן. לפי חישוביו עלו על יוון שני מיליון ומאה אלף לוחמים, וכמספר הזה חילות־עזר ובני־לוויה; ועליהם נוסף חיל־הים הפרסי, שמנה למעלה מחצי מיליון איש. לאמיתו של דבר, מבחינת האפשרויות של אספקה ותחבורה במאה ה5 לפסה"נ, אין לשער כלל, שצבא־הפלישה עלה על 300—400 אלף איש.

כללו של דבר: משלושת השלבים, שהיסטוריון חייב לעברם — איסוף חומר־המקורות, מיונו ובדיקתו לשם בירור האמת ההיסטורית — עבר הר׳ בהצלחה את שני השלבים הראשונים; לעומת זה לא הצליח בשלב השלישי אלא במידה מוגבלת בלבד, אע"פ שסטיותיו מדרך־האמת לא נבעו בדרך כלל מעמדה משוחדת כלפי המאורעות והמקורות. רוח האובייקטיוויות אופפת את כל יצירתו. אמנם המלחמה בין יוון ופרס היא בעיניו מלחמה בין החירות והעבדות, וסדרי־החיים החפשים ב„פוליס" היוונית נעלים בעיניו לאין שיעור מאורח־החיים, שהיה נהוג בפרס; אעפ"כ היה יחסו אל הפרסים, ואל הלא־יוונים בכלל, מחוסר־פניות ביסודו. הוא מעריך את אהבת־האמת של הפרסים ואת מידת־הנאמנות שלהם, מעלה על נס את התבונה המדינית של כמה משליטי־פרס, ואת סיבת כשלונם של הפרסים הוא רואה לא בהעדר של אומץ וגבורה, אלא בהעדר משמעת ובנשקם, שנפל בערכו מן הנשק הכבד של היוונים. ביחסו למצרים — „החכמים בבני־האדם" — ובשאלת ההערכה של השפעת תרבות־מצרים על תרבות יוון ודתה אף מגזים הר׳ ביותר לטובת המצרים.

ההתרחשות ההיסטורית היא, לפי תפיסתו של הר׳, פרי של שני גורמים: אנושי ואלוהי. את סיבותיהם של המאורעות ההיסטוריים הגדולים הוא רואה ברצונו של השליט, ורק במקרים מועטים מוצאים אנו אצלו הסבר, שאינו נעוץ בגורם אישי. אולם רצונו של שליט, אף האדיר והגדול שבמלכי־

תבל, לעולם אינו העילה היחידה — ואף לא העיקרית — של ההתרחשות ההיסטורית. רצון־האלים הוא השולט בכל ההיסטוריה האנושית, וחיי־האדם אינם אלא תולדות החטא והעונש הבלתי־נמנע, הבא על החוטא מידי האלים. מסעו של כסרכסס נגד יוון לא היה אלא חטא־התנשאות („היבריס") מצד המלך הגדול, ותבוסתו לא היתה אלא עונש שבא לו מידי האלים. עונש אלוהי על חטא אנושי וקנאת האלים בשליטים הגדולים ונקמתם מן האחרונים על התנשאותם בגדולתם ובכוחם, אף כשהללו לא נכשלו בשום חטא אחר — אלה הם הצירים, שעליהם סובבת העילה ההיסטורית, לפי הר'.

נטייתו להסבר תאולוגי של המאורעות, שהוא פוגע בהסבר הטבעי של ההשתלשלות ההיסטורית, בדומה להעדר גישה ביקרתית אמיתית מצידו למקורות, לא היה בה כדי לבטל את חשיבות חיבורו מצד עצמו ומצד תרומתו להתפתחות הספרות ההיסטורית בכללה. הר' היה הראשון, שהתעלה על כותבי הכרוניקות המקומיות והגיש לקוראיו מערכת־מאורעות רחבה וכוללת, וע"י כך יצר היסטוריה אוניוורסאלית.

נטייתו היתרה של הר' לספר סיפורי־מעשיות ואנקדוטות היתה אחד מיתרונותיו הגדולים כסופר. אחדים מסיפוריו של הר' — כגון „סולון וקרויסוס", „טבעתו של פוליקראטס", „חתניה של אגאריסטי" (I, 28 sqq.; III, 39 sqq.; VI, 126 sqq.) — סופרו בעקבותיו פעמים הרבה בספרויות־העולם — בשיר, במחזה ובפרוזה. בסגנונו הקל והבהיר ובתיאוריו, הרצופים הומור ורוח טובה, הוא בראש וראשונה „מספר סיפורים". ובזכות כשרון סיפורי זה של הר' היתה ה„היסטוריה" שלו אחד מן הספרים המלבבים ביותר של הספרות העתיקה.

כתבי הר' ניתרגמו לעברית מיוונית בצירוף מבוא והערות ע"י אלכסנדר שור (2 כרכים, תרצ"ה—תרצ"ו).

C. Hude, *Herodoti Historiae* (מהדורה מדעית), 1948[8]; A. Hauvette, *Hérodote, historien des guerres médiques*, 1894; F. Jacoby, *Herodotos* (in P-W, *RE*, Suppl. II, 1913); W. W. How – J. Wells, *A Commentary on Herodotus*, I–II. 1928; J. L. Myres, *Herodotus*, 1953.

א. פו.

הרודיאס (Ἡρῳδιάς), בתו של אריסטובולוס, שהיה בנם של הורדוס (ע"ע) המלך ומרים החשמונאית (ע"ע). הר' היתה נשואה להורדוס, בנם של הורדוס המלך ומרים השניה, וממנו נולדה לה בת בשם שלום. בשנת 41 לסה"נ לערך נפרדה הר' מבעלה ונישאה להורדוס אנטיפאס — אחיו של בעלה הראשון. נישואים אלה עוררו רוגז בעם משום האיסור החל, לפי דיני־ישראל, על נישואים עם גרושת האח. בראש המוקיעים את מעשהו זה של אנטיפאס עמד יוחנן המטביל. אנטיפאס תפס את יוחנן, כלא אותו במכוור שבעבר־הירדן, ולאחר זמן מה ציווה לכרות את ראשו. נראה, שסיבה להריגתו של יוחנן שימש גם הפחד מפני התנועה המשיחית, שיוחנן עורר בעם. הסיפור המובא בברית החדשה, שלפיו הרג אנטיפאס את יוחנן מתוך מילוי רצון בתה הקטנה של הר' מבעלה הראשון, שביקשה ממנו את ראשו של המטיף (היא היטיבה לרקוד ביום־הולדתו של אנטיפאס, והלה הבטיח לה שימלא כל משאלה שתביע), מחוסר יסוד היסטורי.

לאחר שהוכתר אגריפאס I כמלך השפיעה הר' על בעלה, שילך גם הוא לרומי לבקש לו כתר־מלכות מגאיוס קליגולה; אך בהשפעתם של דברי הלשנה והסתה מצד אגריפאס, הוגלה אנטיפאס ללוגדונום שבגאליה ורכושו הוחרם לאוצר־הקיסר. הר' הלכה בגולה אחר בעלה, אע"פ שהקיסר התיר לה לחזור לביתה.

יוסף בן מתתיהו, קדמוניות היהודים, י"ח; מתיא, י"ד, ג' ואילך; מרקוס, ו', י"ז ואילך; לוקאס, ג', י"ט ואילך; י. קלוזנר, היסטוריה של הבית השני, ד' (תשי"ט), 193 ואילך; E. Schürer, *GJV*, I (1901), 435 ff.

הרודיון (Ἡρώδειον), 1. בימי בית שני — מבצר ביהודה, במרחק של 60 ריס (11 ק"מ בקירוב) מדרום לירושלים, בקירבת תקוע (ע"ע). המבצר נבנה ע"י הורדוס (ע"ע) במקום שהדף בו, בשנת 40 לפסה"נ, את הרודפים אחריו כשברח מירושלים למצדה; וכאן אף נקבר הורדוס ברוב פאר (קדמוניות, י"ז, 199; מלחמות, א', 673). לדברי יוסף בן־מתתיהו, נבנה המבצר על גבעה טבעית, שעליה ערמו שכבת־עפר. חומתו של המבצר, שאליו היו עולים ב־200 מדרגות־שיש, היתה בנויה בצורת מעגל, ובה נקבעו מגדלים, עגולים אף הם; מפנים לחומה היו כמה ארמונות. לרגלי ההר הוקם ישוב, שקיבל את מימיו מברכות־שלמה על־ידי אמת־מים, שעברה באפיקו של נחל טחונה (קדמוניות, י"ד, 360; ט"ו, 323—325; מלחמות, א', 265, 419 ואילך; ד', 518). הר' זוהתה עם ג'בל פורידיס — גבעה מלאכותית, 4 ק"מ דרומית־מזרחית מבית־לחם, שנראית מרחוק כחרוט קטוע. בתצלומי־אויר עדיין נראים השרידים של החומה והמגדלים, המדרגות והבניינים, שעמדו לרגלי המבצר, בהתאם לתיאורו של יוסף בן־מתתיהו. הר', ששימשה גם כמרכז של טופארכיה (מלחמות, ג', 55; פליניוס, ה', ס"ו), היתה אחד מן המבצרים האחרונים, שנשארו בידי הקנאים בזמן המלחמה הראשונה של היהודים ברומיים (מלחמות, ד', 555); היא נכנעה לאחרונים (לנציב לוקיוס באסוס) זמן־מה אחר חורבן ירושלים (מלחמות, ז', 163). המקום נעזב לאחר מכן, אך עדיין היה ידוע בתקופה הביזאנטית (ר' תמונה בכרך ארץ־ישראל, עמ' 369—370).

2. מבצר בגבולות ערביה; נזכר במלח', א', 419, אך מקומו אינו ידוע.

C. Schick, *ZDPV*, 1880, 88–99; A. Alt, *PJB*, 1928, 18.

מ. א"י.

הרודינוס (Ἡρωδιανός), היסטוריון יווני במאה ה־3 לסה"נ. הר' היה לפי מוצאו סורי, ובתחילת המאה ה־3 שימש ברומי בתפקידים נמוכים באדמיניסטראציה הקיסרית. כשישב ברומי כתב ביוונית את ספרו: „ההיסטוריה אחר מלכות מרקוס", שהקיפה את פרק־הזמן ממותו של מרקוס אורליוס (ע"ע) עד גורדיאנוס III (180—238 לסה"נ). דרך־הרצאתו מושפעת מן השיטה הביוגראפית, שהיתה רווחת בהיסטוריוגראפיה בזמנו (צירוף של מוסר־השכל לתיאור המאורעות) וסגנונו הוא סגנון רטורי מובהק. הר' רואה בעיקר את הצדדים החיצוניים של המאורעות, אך כעד־ראיה הוא מקור ראשוני לידיעת ההיסטוריה הרומית בימיו. דבריו על התקופה שלאחר אלכסנדר סוורוס (ע"ע) שימשו מקור לביוגראפים קדומים אחרים.

הר' מגלה מידה מסויימת של שיפוט עצמאי בהערכתם של מאורעות זמנו, אך בראש וראשונה הוא נציגן של השכבות העליונות, ומכאן יחסו השלילי לקרקלה (ע"ע) וההטעמה המיוחדת, שהוא מטעים את ירידת המעמד הרכושני

ואת הרס הערים העשירות, שפקד את האימפריה הרומית בסוף ימיו. — מהדורה ביקרתית של חיבורו פורסמה ע״י K. Stavenhagen, 1922.

הֵרוֹדָס (Ἡρώδας; השם הרונדס בטעות יסודו), משורר של שירי מימוס (ע״ע) במאה ה3 לפסה״נ. שיריו, שנועדו, כנראה, לדיקלום של יחיד, נתחברו בניב האיוני ובמשקל של „היאמבוס הצולע" (χωλίαμβος או σκάζων) כשיריו של היפונכס (ע״ע), שהר׳ הולך בעקבותיו. נושאי השירים הם תמונות ריאליסטיות מחיי יום־יום. מקום־העלילה של שיריו הוא האי קוס — מולדתו של הר׳.

משיריו של הר׳ נשתמרו שמונה. נושאו של השיר הראשון הוא נסיונה של זקנה לפתות אשה צעירה לבגוד בבעלה. השיר השני, המתאר בעל בית־בושת, שמאשים בפני בית־הדין אדם צעיר, שהתפרץ לתוך מוסדו וחטף אחת מן הזונות, הוא פארודיה על בתי־המשפט, עורכי־הדין והפרוצדורה המשפטית. עונש־מלקות, שמורה מייסר בו תלמיד, לפי בקשת אמו של הנער, הוא נושאו של השיר השלישי; לאם עצמה אין האומץ הדרוש לביצועו של עונש זה. „הנשים המביאות קרבן לאסקלפיוס" הוא תאור של שיחה בין שתי ידידות, שמבקרות במקדשו של אסקלפיוס בקוס ומביעות את דעותיהן על תפצי־האמנות, המצויים בו. „האשה הקנאית" הוא נושאו של המימוס החמישי, המתאר אשה מענשת, מתוך קנאה, את עבדה־אהובה הצעיר. שיחה בין שתי ידידות בענייני שחיתות מינית מתוארת בשיר השישי; בסופו של שיר זה נזכר „סנדלר" — נושאו של המימוס השביעי: הסנדלר מגלה כאן את כשרונותיו המסחריים במשאו־ומתנו עם הנשים לקוחותיו. „החלום" — המימוס השמיני — הוא מעין שיר סניגוריה של המשורר על עצמו ועל שירתו. הר׳ הביע את תקוותו, שיזכר כיורשו של היפונאכס.

המקור, בצירוף תרגום לאנגלית, פורסם ע״י A. D. Knox בשנת 1946.

O. Crusius, *Die Mimiamben des Herondas*, 1926.

הרו ולאנדר, ע״ע מוסיוס.

הרוזני, בדז׳יך (פרידריך) — Bedřich (Friedrich) Hrozny — (1879, ליסה ע״נ אלבה — 1952, פראג), אשורולוג צ׳כי; ממניחי־היסוד של חקר הלשון והתרבות של החיתים. — הר׳, בנו של כומר אוואנגלי, למד בווינה בהדרכתו של ד. צ. מילר (ע״ע). אע״פ שעבודת־הדוקטור שלו (1901; לא נתפרסמה) עסקה באפיגראפיה של ערב הדרומית, התמחה הר׳ בכתב־היתדות ובלשון האכדית והשתלם בהם אצל פרידריך דליצש (ע״ע). בין 1903 ו1914 פירסם כמה טכסטים ומונוגראפיות, שהחשובה שבהן היא Das Getreide im alten Babylonien („התבואות בבבל הקדומה"), 1914. ב1904 השתתף במשלחת הארכאולוגית של א. זלין (ע״ע) אל המזרח התיכון (כולל א״י). פרי מסעו זה היה חיבורו Die Keilschrifttexte von Ta'annek („לוחות־תענך"), 1904. ב1905 נתמנה הר׳ מרצה לאשורולוגיה באוניברסיטה של וינה. אך מפנה גורלי בא בחייו כשהתחיל מתעניין בתעודות החיתיות, שנתגלו בחפירות בוגאזקוי (ע״ע) מתחילת המאה ה20 ואילך. לאחר שאסף והעתיק (עם ה. ה. פיגולה, 1914) תעודות חיתיות בקושטה מטעם הDeutsche Orient-Gesellschaft, התחיל חוקר את לשונן של התעודות, ובנובמבר 1915 מסר את הדו״ח שלו, שאח״כ נתפרסם בצורת ספר בשם Die Sprache der Hethiter, ihr Bau und ihre Zugehörigkeit zum indogermanischen Sprachstamm („לשון־החיתים, המורפולוגיה שלה והשתייכותה למשפחת הלשונות ההודו־גרמניות"), 1917. בחיבור זה הוכיח הר׳ מה שכבר ניחש קנוטסון (ע״ע) ב1902 — כלומר, שלשון התעודות של בוגאזקוי, היא חתושש, עיר־הבירה החיתית, קרובה ללשונות ההדו־אירופיות (ע״ע). תגליתו של הר׳ נתנה דחיפה חזקה למחקר בתחום זה (ע״ע חתים) וגרמה למפנה בבלשנות ההודו־אירופית. ב1919 עבר הר׳ לפראג ופעל בייסוד המכון המזרחני של האוניברסיטה הצ׳כית ובטאונו החשוב Archiv Orientální (1930 ואילך). ב1924/25 עלה בידו לפתור את חידת מקורם של „הלוחות הקאפאדוקיים" העתיקים. בראש משלחת ארכאולוגית צ׳כית גילה הר׳, סמוך לתל הידוע של כניש־כילטפה באנאטוליה המזרחית התיכונה (לשעבר: קאפאדוקיה), שרידי תחנה מסחרית של סוחרי־אשור.

ב1934—1937 עמל הר׳ בפיענוח ההיארוגליפים החיתיים, ותוצאות מאמציו בכיוון זה סוכמו בעבודתו Les inscriptions hittites hiéroglyphiques, essai de déchiffrement („הכתובות ההיארוגליפיות החיתיות, ניסיון של פיענוח"), שלושה כרכים, 1933—1937. מלבד זה עסק בפיענוחם של הכתב הכרתי וכתב קדום, שנתגלה בהודו המערבית־הצפונית (Harappa-Script).

בספרו Die älteste Geschichte Vorderasiens und Indiens („ההיסטוריה הקדומה של אסיה הקדמית והודו"), 1940, ניסה הר׳ להוכיח, שהיסודות האתניים הקדומים של מסופוטאמיה, ובכלל זה השומרים, באו לארץ זו מאסיה המרכזית, מצפון־המערב, דרך הים הכספי ואסיה הקטנה. אך דעה זו לא נתקבלה על דעת רובם של אנשי־המקצוע. עבודתו החשובה האחרונה היתה הכרך הראשון של תעודות כילטפה־כניש, שאסף בימי מסעו באנאטוליה ושהספיק להוציא קודם מותו: Inscriptions cunéiformes du Kultépé („כתובות בכתב־היתדות מכילטפה", I, 1952).

לרגל יום־הולדתו ה70 הגישו לו תלמידיו ספר־יובל ב4 כרכים (Fundatori studiorum Hettiticorum). הכרך הראשון של ספר זה כולל רשימה מפורטת של כתביו מ1902 עד יוני 1949 (Václav Čihař, Bibliographie des travaux de B. H.).

O. R. Gurney, *The Hittites*, 1952, 8, 9, 11; E. F. Weidner, *Archiv für Orientforschung*, 16 (1953), 395-396; J. Rypka, *Archiv Orientální*, 21 (1953), 8 ff.; L. Matouš, *ibid.*, 20 ff.; S. Lloyd, *Early Anatolia*, 1956, 30; A. Götze, *Kleinasien*, 1957², 56, 69; J. Friedrich, *Extinct Languages*, 1957.

פ. אר.

הרוי, וילים — William Harvey — (1578, פוקסטון [Folkestone] — 1657, רוהמפטון [Roehampton]), רופא אנגלי, מגלה מחזור־הדם, ממניחי־היסוד של הפיסיולוגיה.

הר׳ היה בנו של סוחר אמיד ואח ל6 אחים ו2 אחיות. הוא נתחנך בבי״ס בקנטרברי, ובגיל 16 נתקבל לאוניברסיטה של קימבריג׳, שאת לימודיו בה סיים עם קבלת התואר B. A. ב1597. הר׳ בחר במקצוע הרפואה, ולשם השלמת לימודיו הלך לאוניברסיטה של פאדובה — המרכז החשוב של האנאטומיה באותה תקופה (ע״ע אנטומיה, עמ׳ 401; וזליוס). ניכר, שכבר אז נתבלט בין חבריו; הוא נבחר כנציגה של

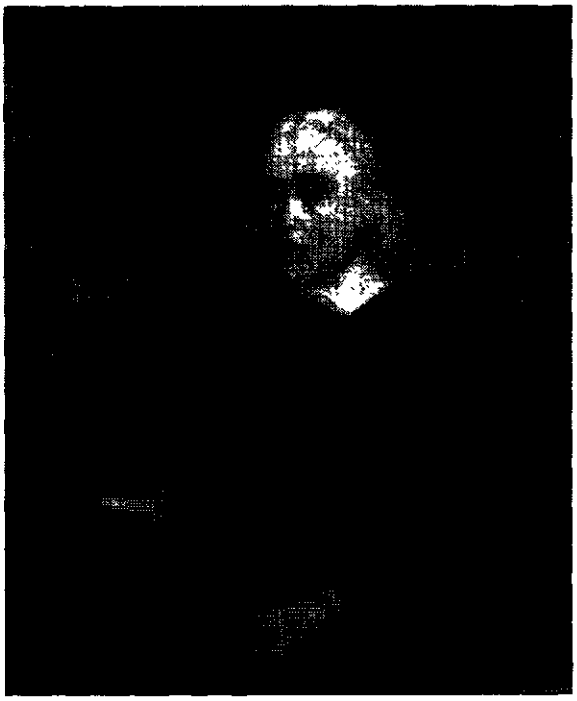


הַרוּנוֹבּוּ: שלוש נערות חוצות נחל. חיתוך־עץ צבעוני
מתוך הסידרה „ששת הנהרות” (טאמאגאווה).

המוזיאון לאמנות יאפאנית, חיפה

„האומה האנגלית" בהנהלת האוניברסיטה, שבה שותפו התלמידים, שהיו מאורגנים בקבוצות לפי ארצות־מוצאם. כאות־כבוד מיוחד נקבע סמלו המשפחתי בקיר האולם הראשי, בצירוף הכתובת Gulielmus Harveus Anglus.

בין מוריו של הר' בפאדובה היה פַבְּריציוס (ע"ע), שמ1574 ואילך היה מראה לתלמידיו את מסתמי־הוורידים, שלהם נודעה אח"כ חשיבות מרובה בשיקוליו של הר' בקשר למחזור־הדם. בפאדובה, ובהשפעתו של פאבריציוס, כרת הר' ברית עם האנאטומיה, ומאז (כמעט עד סוף ימיו) לא



ויליאם הארווי

פסק מלנתח גוויות של בני־אדם ובע"ח — תמיד מתוך תשומת־לב מיוחדת ללב ולכלי־הדם מנקודת־מבטה של הפיסיולוגיה — מקצוע, שעדיין לא היה קיים בדורו, כשהאנא־טומיה שימשה גם לחקר השאלות התיפקודיות.

משחזר הר' לאנגליה ב1602 השתקע בלונדון, ועד מהרה רכש לו עמדה של חשיבות הן מבחינת עבודתו הרפואית והמחקרית והן מבחינה ציבורית. הוא נשא את בתו של מי שהיה רופא־החצר של אליזאבת I. ב1604 רכש את תארו הרפואי בקימבריג', וב1607 נתקבל כחבר בקולג'־הרופאים; שנתיים לאחר מכן נתמנה למשרה הגבוהה של רופא־מנהל בביה"ח של סט. בארתולומיו. הר' פעל כרופא־החצר בשי־רותם של ג'ימז I וצ'ארלז I. ב1615 נתמנה מרצה לאנאטומיה וכירורגיה בקולג'־הרופאים, וכן הוטל עליו לבצע כל שנה נתיחת גופה של נידון־למות, שנמסרה לו לתכלית זו ע"י השלטונות. במשרה זו שימש שנים הרבה, ועיקר פעולתו המדעית נעשה במסגרתה; הר' לא היה קשור באוניברסיטה (של אוכספורד) אלא שנים מועטות בלבד (ר' להלן), אע"פ שעמדתו היקנתה לו את התואר „פרופסור לאנאטומיה". למרות משרותיו הגבוהות ועיסוקו בחולים רמי־מעלה — ביניהם פרנסיס בֵּיקון (ע"ע) — לא הזניח הר' את חקירותיו; הוא הירבה לעסוק גם באנאטומיה משווה, שכללה נתיחות של כל מיני בע"ח, מחרקים עד 60 מינים של יונקים, מלבד נתיחות של גופות־אדם, וכן בתצפיות אֶמבריולוגיות. ב1616 הציג בנתיחה פומבית את אברי־הלב וכלי־הדם והודיע בעל־פה על תגליתו בדבר מחזור־הדם; נשתמרו רשימותיו להרצאותיו, ובהן כבר נמצאת הפיסקה: „מכאן נובע, שתנועת־הדם היא תמיד במעגל". אך את פירסום תגליתו בצורה מקפת ושיטתית דחה עד 1628. ספרו Exercitatio anatomica de motu cordis et sanguinis in animalibus („חקירה אנאטומית על תנועת הלב והדם בבע"ח"), שחולל מהפכה בתפיסה הביולוגית של מירוץ־הדם, נדפס בפראנק־פורט. בעוד שרוב החוקרים קיבלו את מסקנותיו של הר' בהתלהבות, נמצא מיעוט חשוב, גם באנגליה, שדחה אותן. ביחוד נתקל הר' בהתנגדות נמרצת מצד הפאקולטה השמ־רנית בפאריס והאנאטום שלה ז'אן ריולאן — התנגדות שהביאה ברכה לעולם המדעי, כיון שגרמה לפירסום תשובו־תיו של הר' לריולאן (1649), שהוסיפו חומר קליני חשוב על ספרו הראשון.

נוסף על עבודתו המדעית הוטרד הר' הרבה ע"י עניינים מדיניים ומינהליים. כשלוש שנים עשה במשלחות דיפלו־מאטיות בחו"ל; ליווה את צ'ארלז I במסעו לסקוטלאנד; נדרש לחוות דעה במשפט מכשפות, וכאן הראה את שיפוטו ההומאני ואת התנגדותו לאמונות־הבל כאחד. בימי מלחמת־האזרחים הצטרף הר', כנאמנו של המלך, לאדוניו, שגלה מלונדון, ומ1642 עד 1645 שהה בחצר־המלך באוכספורד; באותן השנים אף היה קשור לאוניברסיטת אוכספורד. אחר נצחון הפארלאמנט ונפילת־המלך חזר הר' ללונדון (1646). בגיל 65 התפטר ממשרתו בביה"ח, ואחר מות אשתו גר באחוזה של אחיו סמוך ללונדון. מפעלו המדעי האחרון היה חיבורו הגדול באמבריולוגיה: Exercitationes de generatione animalium („מחקרים ביצירת בעה"ח"), 1651.

תגליתו הגדולה של הר' בדבר המחזור הסיבובי של הדם בגוף שינתה מיסודה את התפיסה הכללית של תנועת־הדם, שהיתה מקובלת כ1,500 שנה, מימי גלֶנוס (ע"ע, ציור: עמ' 914/5) ואילך. הר' קבע, שמקורו של הדם בוורידים אינו הכבד אלא הלב; שהדם זורם בוורידים לא בכיוון אל הֶקף־הגוף אלא אל הלב; שהמעבָר מן הלב הימני אל השמאלי אינו דרך „נקבוביות קטנות" מדומות במחיצה שבין החדרים אלא דרך הריאות; שזרימת־הדם אינה תנועת גיאות־ושפל (הלוך ושוב) אלא תנועה חד־כיוונית מחזורית, מופעלת ע"י התכווצותו של שריר־הלב, ושהדם היוצא מן הלב דרך העורקים הוא הדם החוזר אליו דרך הוורידים: המסתמים בלב ובוורידים שומרים על כיוון הזרימה.

הר' הגיע לתגליתו מתוך ניסויים בניתוחים בגוף חי שעשה בכל מיני בע"ח, מתוך תצפיות מדוייקות במה שראה בניתוחים אלה ומתוך חישובים כמותיים של ממדי זרם־הדם בגוף. גודל השגו מתבטא ביחוד בעובדה, שהצליח להכיר — ואף לשכנע את בני־דורו — שמחזוריות זרם־הדם היא מחוייבת ההיגיון והמציאות, אע"פ שנמנעה ממנו — בהעדר המיקרו־סקופ — ראיית הצינורות הנימיים, המקשרים בין מערכות העורקים והוורידים והמשלימים את המעגל; הללו לא נתגלו אלא ע"י מַלפיגי (ע"ע) בדור שאַחַר הר'. הר' היה הראשון שקבע, שהתכווצותו של הלב (ולא התפשטותו) באה בעת ובעונה אחת עם התרחבות־העורקים, המתגלית בדפק (ע"ע). חשיבות מכרעת היתה לניסוייו בחסימת כלי־הדם (למשל, בנחש): כשחוסמים את הזרם מתחת ללב, מתרוקן החלק

העליון מדם, הלב מחוויר ונוטה לגווע, ובהתרת המחסום הוא חוזר לאיתנו; ואילו בחסימת העורק מעל ללב מתנפח ומכחיל חלק זה, והלב נראה חנוק ע״י גודש הדם — ניסוי, שמעיד על הכיוון הנכון של הזרימה. הר׳ אף שאל לכמות הדם המוזרם מן הלב אל האאורטה: אם החדר (באדם) פולט בהתכווצות אחת 2 אונקיות, נמצאת הכמות הנפלטת על־ידיו בשעה — בדופק של 72 לדקה — כ8,640 אונקיות, שהן פי 3 ממשקל־הגוף כולו! מכאן, שאין הדם יכול לבוא מן המזון דרך הכבד, כפי שחשב גאלנוס, ורק חזירתו של אדם מן העורקים דרך הוורידים יכולה להסביר את הכמויות העצומות הללו.

חשיבתו של הר׳, שהביאה אותו לידי ההבחנה במחזור־הדם, הושפעה מן הרעיון הפילוסופי של ה„מעגלים״, שהוא עתיק־יומין: יסודו בתנועה המעגלית של גרמי־השמים, שהישוו אותה לתהליכים ב„עולם הקטן״ — גוף בעה״ח. לתפארת־המליצה משתמש הר׳ עצמו בביטוי הציורי, שהלב הוא כשמש, שמסביב לו נע צבא־השמים; וכן הוא מזכיר — בעקבותיו של אריסטו — גם את המחזוריות של מי הים, היבשה והעבים. אפלטון כבר דיבר על „תנועה של מעגל״ בנשימה, בדם ובעורקים: „דם זה זן את הבשר ואת הגוף כולו, וכל האיברים שואבים מתוכו״ (טימיאוס). גם הרמב״ם (פרקי משה, מאמר ד׳, על הדופק) מדבר על „גמר הסיבוב״. מבחינת הנתונים האנאטומיים הקשורים לתנועת הלב והדם, יש לציין, שבחיבור הקצר „על הלב״ שבאוסף ההיפוקראטי (ע״ע היפוקרטס), הנזכר בספרו של הר׳, כבר מתואר הלב כשריר, ואף נדונים בו מסתמים אחדים בין הפרוזדור והחדר, וכן בהתחלה של עורק־הריאה. הפרטים הטכניים־אנאטומיים של מבנה־הלב נידונו בהרחבה ע״י גאלנוס, והר׳ מצטט את דבריו של זה האחרון על התנאים המכאניים של הלב ועל מבנה המסתמים, המרשים לדם לזרום בכיוון אחד ומונעים את הזרימה בכיוון ההפוך. גאלנוס מדבר אפילו על „ההשקות ההדדיות, המחברות את העורקים עם הוורידים ומעבירות דם ורוחות באופן שווה מאלה לאלה דרך מעברים קטנים מאד, שאינם נראים לעין״. אעפ״כ נעלה מכל ספק המקוריות של הר׳ בגילוי המחזור הכללי (הגדול) של הדם. מה שנוגע למחזור הקטן, הרי המעבר דרך הריאות כבר תואר ע״י סרוטוס (ע״ע) ב1553, וגם — בלא הדגשה מיוחדת — ע״י קולומבו ב1559, ובצורה מפורטת יותר — ע״י צ׳סאלפינו ב1593; אך מסתבר, שדעותיו של סרווטוס לא היו ידועות להר׳.

כבר בימיו זכתה תגליתו של הר׳ להתקבל על דעת הרוב של הרופאים והחוקרים, מאחר שהתאימה למגמת־זמנו להשתית את כל הכרת הטבע על המכאניקה; דקרט (ע״ע) ראה בה אסמכתא לתפיסת הגוף החי כמכונה. ההשפעה המעשית של התגלית על הרפואה לא נראתה לעין אלא במאוחר, לאחר שהומצאו מכשירים מדוייקים והתפתח המחקר הפיסיולוגי, שהשלים את תמונת מחזור־הדם (ע״ע).

מחקריו של הר׳ באמבריולוגיה (ע״ע, עמ׳ 862/3) אינם מגיעים בחשיבותם למפעלו בחקר הלב ומחזור־הדם, אע״פ שהיתה בהם התקדמות ראשונה בחקר יצירת הוולד אחר אריסטו, שבעקבותיו יוצא הר׳ בדרך כלל. הר׳ טבע ראשון את המונח „אפיגנזה״ לציון מושג, שנעשה מרכזי בתורת ההתפתחות מק. פ. וולף (ע״ע) ואילך. הר׳ אף ביטא את הרעיון, שכל בע״ח — והאדם בכלל — מתפתח מביצה, בדומה לעוף — הכרה, שבה הקדים את התפתחות המדע ושנשארה גם לגביו בגדר הברקה גאונית בלבד, בלא שהסיק ממנה מסקנות שיטתיות; בניגוד לעקרון זה הוסיף להאמין ביצירת תולעים מן העובש והרקב, ולפיכך אין לייחס להר׳ — כפי שעשו היסטוריונים אחדים — את גילויו של הכלל, ש„אין החי בא אלא מן החי״. בהעדר המיקרוסקופ לא יכול היה הר׳ להגיע להכרות ברורות יותר באמבריולוגיה (וע״ע גנטיקה, עמ׳ 70; התפתחות).

יה. ליבוביץ, סמוכים הארוויאניים בספרות היהודית הקדומה (הרופא העברי, 30), 1957; R. Willis, *W. H.: A History of the Discovery of the Circulation of the Blood*, 1878; D'Arcy Power, *W. H.*, 1897; Ch. Singer, *The Discovery of the Circulation of the Blood*, 1922; R. B. H. Wyatt, *W. H.*, 1924; G. Keynes, *The Portraiture of W. H.*, 1929; id., *The Personality of W. H.*, 1949; id., *A Bibliography of the Writings of W. H.*, 1954²; S. Peller, *H.'s and Cesalpino's Role in the History of Medicine* (*Bull. Hist. Med.*, XXIII), 1949; L. Chauvois, *W. H.*, 1957; M. Halloway, *W. H.*, 1957; J. O. Leibowitz, *W. H.: An Historical Appraisal* (*Acta Med. Orient.*, XVI), 1957; id., *W. H.'s Diploma from Padua* (*Jl. Hist. Med.*, XII), 1957; W. Pagel, *The Philosophy of Circles — Cesalpino-H.* (*ibid.*), 1957.

יה. ל.

הרולד (Harold), שמם של שנים ממלכי אנגליה:

(א) הר׳ I (מלך: 1035—1040), בנו הבלתי־חוקי של קנוט (ע״ע). הועלה, אחר מות אביו, ע״י קבוצת־אצילים על כיסא־המלוכה; הר׳ הגן על כסאו בקרבות ממושכים נגד אחיו החורג הרתקנוט (Harthacnut), בנו החוקי של אביו.

(ב) הר׳ II (1022?—1066), המלך האנגלו־סאכסי האחרון של אנגליה. היה בנו של הרוזן (Earl) גודוין (Godwine), שהמלך קנוט מסר לו את רוזנות־וסכס. ב1053 ירש הר׳ את הרוזנות וזכה להשפעה מכרעת על המלך בימיו של אדוורד המאמין (ע״ע). אחר מותו של זה האחרון (יאנואר



הארולד II. מיניאטורה מסוף המאה ה13 או תחילת המאה ה14.
מאוסף כ״י במוזיאון הבריטי

1066) עלה הר' על כיסא־המלוכה. בספטמבר אותה שנה הדף את פלישת הנורווגים, אך שבועות מועטים לאחר מכן נפל, סמוך לְהֵיסְטִינְגְז, בקרב נגד ויליאם הכובש.

הֵרוֹלְד (אֵרוֹלְד), **לוּאִי ז'וֹזֶף פֶרְדִינַן** — Louis-Joseph-Ferdinand Hérold — (1791, פאריס — 1833, לֶה טֶרְן, על־יד פאריס), מחבר־אופרות צרפתי. למד אצל המוסיקולוג פְרַנְסוּאַ פֶטִיס (Fétis) ואצל הקומפוזיטור אֶטְיֶן ניקוֹלָא מֶאִיל (ע"ע). ב1812 הוענק לו „פרס־רומא" בעד הקאנטאטה „הדוּכֶּסת דֶה לָה וָלְיֵר". ב1816 הזמין אותו בוֹאֶלְדְיֶה (ע"ע) לעבודה משותפת באופרה „שארל דה פראנס", ומאז התרכז הר' בחיבורן של אופרות. הר' חיבר 21 אופרות, אך רק שתים מהן זכו להצלחה בת־קַיָם: האופרה הקומית „זַמְפָּה" (1831), שבה גילה כוח־המצאה מרובה ושליטה מצויינת במלאכת־הקומפוזיציה (הצגת־הבכורה שלה נערכה זמן קצר קודם פטירתו), והאופרה Le Pré-aux-clercs („שדה־הכבוד"). הר' מת ממחלת־השחפת.

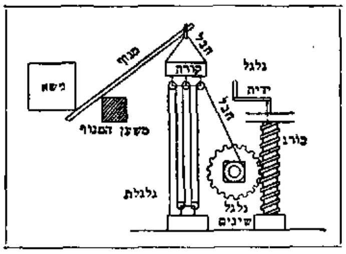
משאר חיבוריו של הר': 5 באלטים, שתי סימפוניות, הימנון אחד וכמה קומפוזיציות קטנות יותר.

הֶרוּלִים או **אֶרוּלִים** (Eruli, Heruli), שבט טֶוּטוֹני. נזכר ראשונה בתעודות מן המאה ה3 לסה"נ. נראה, ששבט זה ישב תחילה בחצי־האי הסקאנדינאווי; מכאן נת־פשט דרומה והתרכז בזֶלאנד (Seeland) ובחצי־האי יוטלאנד. בתחילת המאה ה3 לסה"נ הוכרחו ההר' לנטוש את מושבו־תיהם, ועם הגוֹתים (ע"ע) והגֶפִּידים (ע"ע) פנו דרומה, אל גבולות הקיסרות הרומית. בנדודיהם נתפלגו לשתי קבוצות: אחת מהן התרכזה בחלקו הצפוני של הסְפָר (limes) הרומי, והשניה, שהיתה גדולה וחשובה מן הראשונה, נדדה דרומה־מזרחה והתיישבה על־יד חופי הים האַזוֹבי, ומכאן יצאו אנשיה למסעות שוד ופלישה בתחומי הקיסרות. בין 267 ל269 חדרו ההר' לחצי־האי הבלקני, עברו את מקדוניה והגיעו אף לאיי הים האגיאי ולחופי אסיה הקטנה. בואם של האוסטרוגוֹתים לאיזור שבו ישבו ההר' שם קץ לשלטונם ולממלכתם העצמאית, אך שנים מועטות לאחר מכן הכניעו ההונים (370—375 בערך) את אלה ואת הללו. עם מותו של אַטִילה (453) ניסו ההר' לחזור למושבותיהם הקדומות על חופי הים הבלטי. אגב נסיגתם צפונה הקימו להם מלכות משלהם בין הדאנובה והרי־הקארפאטים. בסופה של המאה ה5 התחזקה מלכות זו והשפיעה במישרים או בעקיפים על המאורעות המדיניים והצבאיים, שהביאו לחורבן הסופי של הקיסרות הרומית המערבית. פשיטותיהם לתוך גבולות פַנוֹניה (ע"ע) ונוֹריקוּם (ע"ע) נעשו שכיחות מאד; קיסרי־ביזאנטיון ומצביאי־רומא היו נלחמים בהם, אך לפעמים גם כרתו עמהם בריתות כדי להעמידם מול שבטים גרמניים אחרים ולבלום ע"י כך את פלישתם של הבארבארים לתוך הקיסרות. בינתיים נתפשטה הנצרות בתוך ההר'. הופעתם של הלאנגוֹבארדים באירופה התיכונה (בתחילת המאה ה6) שמה קץ למלכות ההר' ולקיומם כעם עצמאי (512). כמה מן ההר' שרתו מאז כשכירים בצבא הרומי. המגע המתמיד שלהם עם הקיסרות במשך המאות ה4—ה6 קירב אותם במקצת לחיי־התרבות, וכשהתמלך אוֹדוֹאַקֶר על איטליה (476) הסתמך בעיקר על קבוצות של חיילים הרוליים כדי לכונן ולארגן את מלכותו. מכאן המסורת הקוראת לאוֹדוֹאַקֶר „מלך־ההר'". חיילים הרוליים נלחמו גם תחת פיקודם של המצביאים הביזאנטיים נַרְסֶס ובֶּלִיסַריוֹס.

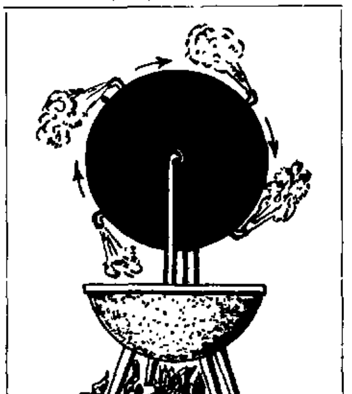
L. Schmidt, *Geschichte der deutschen Stämme*, I, 1941[2]; S. Gutenbrunner, H. Jankuhn und W. Laur, *Völker und Stämme Südostschleswigs im frühen Mittelalter*, 1952.

י. ב. ס.

הֶרוֹן (Ἥρων) **מאלכסנדריה** (סמוך ל100 לסה"נ), מאתמאטיקן ופיסיקן יווני. חלק חשוב מכתביו נשתמר או במקורם היווני או בתרגומים לאטיניים וערביים. הר' עסק בעיקר בבחינה השימושית של המדע, ומשום כך זכה לכינוי „המכאניקן" (ὁ μηχανικός), אך בתיאור המכשי־רים והמיתקנים שהמציא ניסח ופירט לפעמים גם את החוקים, שעליהם ביסס את השימושים בהם. פעולתו ממשיכה את המסורת, שהתחילה בקְטֶסיביוס ובפילון איש־בִּיזַנטיון, וכן ניכרת בה ביותר השפעת המורשה של המאתמאטיקה הבבלית על המאתמאטיקה ההלניסטית. בספרו „מֶטריקה" מביא הר' שורה של שיטות מספריות לחישובם המקורב של שטחי צורות גאומטריות, לרבות האֶליפסה, ונפחי גופים שונים, וכן חישובי־קירוב של שרשים ריבועיים ומעוקבים של מספרים לא־ריבועיים ולא־מעוקבים; אך „נוסחת־הר'" לחישוב שטח המשולש כפונקציה של שלוש צלעותיו היא, לאמיתו של דבר, המצאת ארכימדס (ע"ע). ב„מכאניקה" מתאר הר' שורה של מכונות פשוטות, שפ־עולתן מבוססת על העקרון, שמכפלת ה־משקל המונע בדרך שבה הוא נע שווה למכפלת הכוח המניע בדרך שלארכה הוא פועל (ציור 1); ביחוד מתואר בה הקשר ש־בין כוח ומהירות לגבי מערכות של גלגלים משוננים. וכן הוא דן בבעיית התנועה על גבי מישור משופע מתוך התחשבות בחיכוך. ב„דיוֹפְּטרה" מתואר בפרוטרוט תֵאוֹדוֹ־ליט פשוט למדידות גאוֹדֶטיות ואסטרונומיות, וכן הוֹדוֹ־מֶטר — מכשיר למדידת הדרך שעברה עגלה: הוא מורכב ממערכת של גלגלים משוננים ופועל כשהוא מחובר לאחד מאופני־העגלה. ה„קַטאוֹפְּטריקה" של הר' דנה במראות מישו־ריות וצירופיהן ובמר־אות כדוריות ומכילה — בין השאר — הכרה ברורה בעקרון „דרך־המינימום" שביסודו של חוק־השבירה; זהו החיבור השני — הר־ראשון הוא ה„אופטי־קה" של אֶוּקלידס — בתחום האופטיקה הג־אומטרית שנשתמר מן התקופה העתיקה (מאחר שעבודותיו של ארכימדס באופטיקה אבדו).



ציור 1. שיחזור המכונות המתוארות ע"י הֶרוֹן


ציור 2. „מכונת־הקיטור" של הרון

חשיבות מיוחדת נודעת לעבודותיו של הר' באוירו־סטאטיקה והידרוסטאטיקה, שלהן מוקדשת ה„פנוימאטיקה" שלו. הוא מבסס בפרטות את השקפות סטרטון (ע"ע), המנוגדות לאותן של אריסטו, בדבר הרכבו של האויר מחל־קיקים גמישים, הנפרדים זה מזה ע"י חללים ריקים, ובדבר האפשרות של יצירת ריק מלאכותי. הר' מתאר מספר מכ־שירים הידרוליים ותחבולות אוטומאטיות, שהן מבוססות על לחץ־האויר או על כוח התפשטותו של הקיטור; הוא מבאר את פעולת הגישתה ומתאר מיתקן, שבו סובב כדור בכיוון הפוך לזה של יציאת קיטור מתוכו — ההמחשה הראשונה של עקרון ההנעה הסילונית (ציור 2).

השימוש בהשגיו אלה של הר' הצטמצם בעיקר בבניית צעצועים; בחברה העתיקה לא נוצלו למטרות טכניות, וכן לא היה להם המשך במדע העתיק.

חיבוריו של הר' (יוו', לאט', ערב', עם תרגום גרמני) — ובכללם חיבורים מיוחסים לו — יצאו במהדורה מדעית חדשה ב5 כרכים ב1899—1914.

H. Diels, *Antike Technik,* 1924; G. Sarton, *Introduction to the History of Science,* I, 1927, 208–211; id., *The History of Science,* I, 1952, 73, 117/8; II, 1959, 343; Ch. Singer, *A Short History of Science,* 1941, 80–82; A. G. Drachmann, *Ktesibios, Philon u. H.,* 1948; B. Farrington, *Greek Science,* II, 1949, 31, 58, 99; O. Neugebauer, *The Exact Sciences in Antiquity,* 1952, 140, 171–173; Ch. Singer – E. J. Holmyard – A. R. Hall – T. J. Williams, *A History of Technology,* II, 1956, chs. 4, 17–20.

ש. ס.

הרונובו (הַרְנוֹבּוּ?) — Harunobu — (1725—1770), צייר יאפאני מאַס־כולת אוקיו־אֶה (ע"ע הוקוסַי; יפן: אמנות). הר' הוא שם־האמן שלו; שמו הפרטי היה יִיהֵי ושם־המשפחה שלו — סוזוקי (Su-zuki). הר' היה מתלמידיו של נישימורה־שיגֶנגה (1697—1756), אך עם זה ניכרת ביצירות־הנעורים שלו בעיקר השפעתו של אישיקַוָה־טויונובו (1711–1785). עיקר גדו־לתו בחידושים שחידש בתחום ההדפס הצב־עוני — הן מצד הטכניקה והן מצד הסגנון. קודמיו נהגו להשתמש בהדפסים רק בשלושה־ארבעה צבעים בלתי־מורכבים, ואילו הר' פיתח את ההדפסים מרובי־הצבעים הקרויים ביאפאנית נישיקי־אֶה („תמונות־רקמה"); הדפסים אלה בוצעו לראשונה ב1765 על־פי ציורים של הר'. מתוך שימוש משוכלל בטכניקה חדשה זו יצר הר' תמונות רבות־חן, עדינות־צבעים ובעלות לירִיקה זכה, שמתארות נערות יפהפיות דקות־גיזרה. הר' היה הצייר הראשון בתולדות ההדפס היאפאני, שהקיף את הדמויות שבתמונותיו בנוף מצוייר בפרטי־פרטים (קודמיו הסתפקו בקווים מועטים כדי לרמז על הרקע, או ויתרו אף על כך). כך יצר הר' סגנון חדש בתחום ההדפס. סגנונו זכה להצלחה ורבים מבני־דורו חיקוהו.

הידועות שביצירות־המופת של הר' הן: סדרה של שמונה תמונות בשם „תמונות פְנים"; שלוש נערות חוצות נחל (מתוך הסדרה „ששת הנהרות"); „ציד גחלי־ליות"; כמה הדפסים של נשים על רקע של שלג; ודיוקנות אחדים של היפהפיה הידועה בזמנה קַסַמורי־אוסֶן.

צ'. פ. י'.

הֶרוֹס (Heros ,ἥρως), במיתוס היווני — כינוי לגיבורים, שנחשבו כצאצאיהם המשותפים של בני־אלים ובני־תמותה, או כבני־תמותה ראויים לאלמוות משום מעשי־גבורתם. משמעותו של הכינוי בהומרוס היא „אציל", „אדון".

פולחן ההר' התפשט, כנראה, ביוון רק אחר ההגירה הדורית (1100—1000 לערך לפסה"נ), ונושאיו של פולחן זה היו גיבורי־העבר, שזכו לתפוס מקום חשוב באגדות־העם. ביחוד נמנו עליהם הגיבורים של האֶפוס הקלאסי. מקורו של פולחן זה הוא, אפשר, בפולחן־המתים ובאמונה בהמשך קיומו הגופני של אדם מפורסם, שהלך לעולמו, ובהמשך השפעתו על הסביבה, שבה פעל בחייו. אך יש הבדל מרובה בין צורות כיבוד־המת והצורות של פולחן־ההר'. פולחן־ההר' קשור ומוגבל למקום־קבורתו בלבד. ההר' עוזר לבני־ארצו או לבני המקום, שבו נמצא קברו. בהתאם לכך היה קיים, למשל, בתבאי פולחן הֶקטור (ע"ע), שעצמותיו הובאו, לפי



הארונובו: „ציר נחליליות". המוזיאון לאמנות יאפאנית, חיפה

המסורת, לעיר זו, והתבאים אף לא טענו, שהם צאצאיו; בדומה לזה לא טענו האתונאים, שיש יחס של קירבה בינם ובין אורֶסטֵס (ע"ע). לפעמים שימש מקום קבורתו של הר' גם אוראקולום. כמה מן השמות של ההר" מעידים על טיב בעליהם, כמו, למשל, טרופוניוס, שמשמעותו „המפרנס". רווחת היתה גם האמונה בכוח־הריפוי של ההר'. ההר' הוא גם מייסד ערים, ומרובים הם הסיפורים על נדידות של גיבורים, שיסדו בדרכי נדודיהם ערים חדשות. אם נכונה היא הסברה, שפולחן־ההר' נתפשט אחר ההגירה הדורית, יש להניח, שכמה מן ההר" היו מנהיגים וראשי־שבטים קדומים, שהאוכלוסיה המקומית העריצה אותם מתוך התנגדותה לאריסטוקראטיה הכובשת החדשה וזיכתה אותם בפולחן.

על ההר" נמנו גם ממציאים ומפיצי־תרבות, כדוגמת פרומֶתֵוס (ע"ע), ולפעמים, כנראה, גם דמויות אלוהיות, שירדו מגדולתן. לעומת זה הֵרַקְלֶס (ע"ע) הוא דוגמה קלאסית לתהליך ההפוך — שהוא, כנראה, מאוחר — של הר', שהועלה לדרגת אל.

רק בתקופה ההלניסטית נתגבשה הדעה, שאדם עלול ליהפך לאל, ומציאותן של מידות טובות באדם נחשבה כתנאי ל„היפוך" זה. אך באותה תקופה נתפשטה גם הדעה, שהאלים אינם בפועל אלא בני־אדם — הר", שייחדו להם כבוד־אלים על שום הטובות, שעשו לאנושות (אֶוּהֶמֵרוס, ע"ע). הֵסיודוס (ע"ע) עדיין מבחין בין ההר' והדַימון, והאחרון הוא, לדעתו, בעל תכונות אלוהיות יותר.

צורות הפולחן של ההר', כשנתבססו על הכרה בכוחות העל־אנושיים של ההר', היו שונות מן הפולחן של האלים האולימפיים. המזבח הנמוך (בניגוד לבמה הגבוהה), הבהמות השחורות, שהועלו לעולה, ההקרבה בחשכה, מעידים על קירבתו של פולחן זה לפולחן של כוחות כְּתוֹניים. על תבליטים הלניסטיים נשתמרו גם תיאורי משתאות מקודשים להר".

L. R. Farnell, *Greek Hero-Cults*, 1921; E. Rohde, *Psyche*, 1925[10], Reg. s. v.; P.-W., *RE*, VIII, 1, 1111–1145; J. E. Harrison, *Prolegomena to the Study of Greek Religion*, 1955, 325–362.

ש. פר.

הְרוֹסְוִיתָה, ע"ע רוֹסְוִיתָה.

הַרוּסְפֶּכְּס

הַרוּסְפֶּכְּס (Haruspex; ברבים: Haruspices), השם, שבו קראו הרומים למנחשי־עתידות ממוצא אֶטרוסקי. שיטתם של ההר" בניחוש־עתידות — שיטה, שלפי המסורת הוצעה בספרים קדושים, שחוברו ע"י טאגֶס, אישיות מיתולוגית אֶטרוסקית ידועה — היתה שונה מזו של האַוגורים (ע"ע). ספרים אלה — או, לכל הפחות, קצתם (או בחלקם) — ניתרגמו ללאטינית.

ההר", שהיו כהנים אֶטרוסקיים, פירשו שלושה סוגי־תופעות: (1) ה„אֶכּסטא" (exta) — תופעות, שהיו קשורות בגדלם, צורתם וגונם של הכבד וכיס־המרה של הבהמה, שהועלתה לקרבן. ניחושים על־יסוד תופעות אלו היו „מבוקשים", ז"א נעשו לפי יזמתו של השואל. דוגמות של כבד לצרכי־ניחוש נמצאו גם בבּוגאזקוי (ע"ע) ובבבל, והאמונה, שצורת הכבד של הקרבן משקפת את רצון־האלים, היתה רווחת בעולם העתיק. הדוגמות, שנמצאו באטרוריה, שימשו, כנראה, למטרות הוראה ולימוד. בין אלו יש לציין את דוגמת־הכבד (שנמצאה בפִּיצֶ'נְצָה), המחולקת ל40 חלקים, וכל חלק נושא שם של אל; (2) „מוֹנְסְטְרָא" (monstra) — ניחוש לפי תופעות־טבע יוצאות מן הכלל: תופעות מטאורולוגיות בלתי־מצויות, לידות לא־נורמאליות, חיות בעלות צורות משונות, שריפות וכד'; (3) „פולגורא" (fulgura) — ניחוש לפי הברקים; ניחוש זה היה קשור קשר אמיץ בדת האֶטרוסקית ובעולם־האלים שלה. — על עיסוקם של ההר" בניחושים משני הסוגים האחרונים אנו למדים מכתובת דו־לשונית, אֶטרוסקית־לאטינית, שנמצאה בפֶּסארו.

להר" היתה השפעה מרובה ברומי הרפובליקנית, אך שיטת־הניחושים שלהם לא תפסה מקום בדת־המדינה. בסוף התקופה הרפובליקנית היו ההר" מאורגנים בצורת קולגיום של שישים; בראשו עמד הר' ראשי, שמושבו היה ברומא. אך גם קולגיום זה לא היה מוסד דתי־מדיני.

Cicero, *De divinatione; De haruspicum responso;* A. Bouché-Leclercq, *Histoire de la divination dans l'antiquité*, IV, 1882; C. O. Thulin, *Italische sakrale Poesie und Prosa*, 1906; id., *Die etruskische Disziplin*, I–III, 1905–1909; F. Altheim, *A History of Roman Religion*, 1938.

ש. פר.

הֵרוֹפִילוֹס

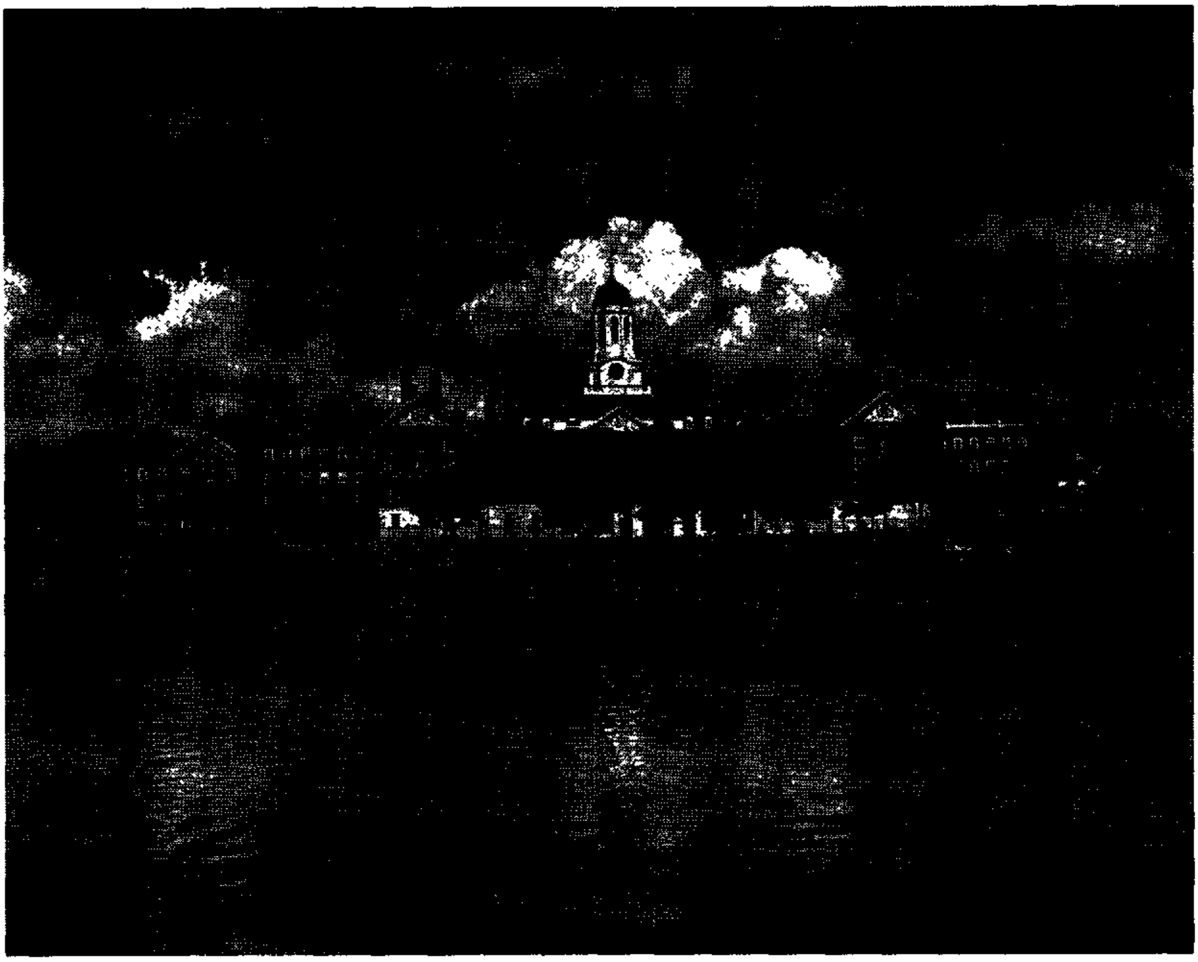
הֵרוֹפִילוֹס — Ἡρόφιλος — (תחילת המאה ה3 לפסה"נ), רופא יווני, שהיה — יחד עם אֶרַסיסטרַטוס (ע"ע) — ממייסדי „האסכולה האלכסנדרונית" ברפואה (ע"ע אנטומיה, עמ' 391/2; רפואה: היסטוריה). הר' נולד בכאלקֶדון (אסיה הקטנה) ופעל בתקופת שלטונו של תלמי I באלכסנדריה, כשעיר זו היתה מרכז עולמי של המדעים. הר' ביצע הרבה נתיחות של גוויות־אדם — דבר, שלא נעשה לפניו ברפואה ההיפוקראטית, וגם לא אחריו, בתקופתו של גַלֶנוּס (ע"ע). כתביו המרובים לא נשתמרו, אבל דעותיו ותגליותיו ידועות לנו היטב מתוך כתביהם של סופרים, שחיו אחריו והביאו קטעים חשובים מחיבוריו; ביחוד מביא קטעים כאלה גאלנוס — עפ"ר מתוך פולמוס עם הר'. כתביו העיקריים של הר' היו: „על האנאטומיה", „על העינים", ומדריך עממי למְיַלדות. על שמו נקרא הצומת הוורידי בבסיס־המוח; מבנים שונים של הגוף תוארו על־ידיו לראשונה, והשמות, שנתן להם, נשתמרו עד היום בתרגומיהם הלאטיניים, כגון התריסַריון (duodenum), הערמונית (prostata), ועוד. מבנים שונים שתיאר נשתכחו וחזרו ונתגלו אחר זמן מרובה, כגון מערכת כלי־הלשד — תגלית, ששוכללה ע"י אֶראסיסטראטוס, בן־דורו של הר'; מערכת זו לא תוארה ברפואה האירופית המערבית אלא ע"י אַזֶלי (ע"ע), כ1,800 שנה אחר האלכסנדרונים.

שתי מערכות של גוף־האדם — של העצבים ושל כלי־הדם — נחקרו לראשונה בשיטתיות ע"י הר'. הוא הבחין בין המוח הגדול והקטן, תיאר את החלל הרביעי של המוח, ויחד עם אראסיסטראטוס הבדיל בין עצבי־התנועה ועצבי־התחושה. בכלי־הדם הבחין באופן ברור בין העורקים והוורידים. מסתבר, שהר' הנהיג ראשון את ספירת הדפק (ע"ע) כאמצעי של בדיקה רפואית; הוא השתמש לשם כך בשעון־המים (הקְלֶפְסִידְרָה).

מפעלו של הר' משולב במפעלו של אראסיסטראטוס, שהיה מתנגדו ויריבו, והמסורת אינה מאפשרת להבחין בכל מקרה בין חלקיהם של שני אלה בהשגיהם. האסכולה הרפואית מייסודו של הר' היתה נתונה במשך דורות במחלוקת חריפה עם האסכולה של אראסיסטראטוס.

K. F. H. Marx, *H.*, 1838; H. E. Sigerist, *Grosse Ärzte*, 1931[2], 27–30; Ch. Singer, *A History of Biology*, 1950, 54; id., *A Short History of Anatomy*, 1957[2], 28–29.

יה. ל.



האוניברסיטה של הארוואדר

הַרְוָרְד, הָאוּנִיבֶרְסִיטָה עַל שֵׁם (Harvard University), המכללה העתיקה ביותר באה״ב ואחד ממרכזי המחקר וההשכלה הגבוהה החשובים ביותר בעולם. נוסדה ב1636 ע״י מנהיגיה של מושבת־מאסאצ׳וסטס בעיירה ניו־טאון (Newtown) על־יד בוסטון, שכונתה מ1638 קימבריג׳ על שם העיר האוניברסיטאית קימבריג׳ שבאנגליה. ב1638 הניח הכומר הצעיר ג׳ון הארואורד (1607—1638) רכוש בשווי של 780 ליי״ש לערך וספריה (260 כרך) למוסד זה, שנקרא ב1639 על שמו. עד המחצה השניה של המאה ה18 היתה הר׳ בעיקר בית־ספר גבוה (College) להכשרה של כמרים, שלמדו בין השאר גם עברית וארמית. מתחילת המאה ה18 הורו בו גם מאתמאטיקה ומדעי־הטבע. ב1780 הוקם בית־הספר לרפואה, ומאותה שנה ואילך כונה המוסד „אוניברסיטה״. מתחילת המאה ה19 הורו בהר׳ מקצועות נוספים, בדרך כלל לפי דוגמת המכללות הגרמניות. מספרם של המורים כיום (1960) הוא כ2,400, מספר התלמידים — כ10,000—12,000. הספריה, הכוללת כיום 9 מיליון כרכים (מהם 6 מיליון בספריה המרכזית של הר׳, ויותר מ800,000 כרכים בספריה המשפטית שלה — הגדולה ביותר בסוגה), היא אחת מן הגדולות שבעולם. בקשר הדוק להר׳ נמצא „ראדקליף קולג׳״ (Radcliffe College) — בית־ספר גבוה לנשים, שנוסד ב1879. האוניברסיטה, שהיא בעלת רכוש גדול, מקבלת תרומות קבועות מידידיה ובוגריה.

S. E. Morison, *The Development of H. U.*, 1930; id., *Three Centuries of H.*, 1936.

הְרוּשֶׁבְסְקִי, מִיכַילוֹ — *Михайло* Грушевський — (1866—1934), היסטוריון, חוקר־ספרות ומדינאי אוקראיני. הר׳, שנולד וגדל ברוסיה (הוא למד בגימנסיה בטיפליס, וב1890 סיים את לימודיו באוניברסיטה של קיוב), היגר לגאליציה, שבה היו קיימים אז תנאים נוחים יותר להתפתחותה של תנועה אוקראינית לאומית. ב1894—1914 שימש הר׳ כפרופסור לתולדות אוקראינה ותרבותה באוניברסיטה של לבוב. מ1897 ואילך היה עורכם של ה„כְּתָבִים״ של „החברה המדעית״ האוקראינית על שם שֶׁבְצֶ׳נְקוֹ, שפעלה בלבוב. הר׳, שהיה הרוח החיה ב„חברה״, עשה אותה למרכז המחשבה והתעמולה האוקראינית הלְאומית. בזמן מלחמת־העולם I היה הר׳ מנהיגה הרוחני של ה„ברית לשיחרורה של אוקראינה״ מידי רוסיה (Союз визволення України), וכשהרוסים כבשו את לבוב הוגלה הר׳ לרוסיה. הוא שוחרר בתחילת המהפכה. במארס 1917 נצטרף למפלגת הס. ר. (הסוציאליסטים־הרוולוציונרים) האוקראינית. ב1917—1918 היה יו״ר ה„ראדה״ (המועצה הלאומית האוקראינית) המרכזית. ב1919—1924 ישב הר׳ מחוץ לתחומי רוסיה. כשחזר אליה (ב1924), ברשות הממשלה הסובייטית, נתמנה יו״ר המחלקה להיסטוריה שבאקאדמיה האוקראינית בקיוב. ב1930 הוגלה הר׳ מאוקראינה. זמן־מה לאחר מכן הורשה לחזור לקיוב, אך עד מהרה הוגלה שוב לקיסלובודסק בקאוקאז הצפוני, ששם מת. אחר מותו, כשנערך ע״י הממשלה הסובייטית „טיהור״ בין הקומוניסטים האוקראיניים, הואשם הר׳ בהשתייכות ל„מרכז הלאומי האוקראיני״ — מחתרת לאומית אנטי־סובייטית.

החשובים שבספריו המרובים של הר׳, שנכתבו אוקראינית ושפוללים בין השאר גם סיפורים ומחזות היסטוריים, הם: „תולדות אוקראינה״ (Історія України-Руси) ב10 כרכים (1903—1936), ו„תולדות הספרות האוקראינית״ (Історія Української Литератури) ב6 כרכים (1923–1927).

הר׳ עמד בראש „האסכולה העממית״ של ההיסטוריוגראפיה האוקראינית, שלפיה נשארו נאמנים ללאומיות האוקראינית רק ההמונים וביחוד הכפריים, בשעה שהשכבות העליונות (האצולה, העירונים ואף הכמורה) קיבלו על נקלה את הלאומיות והדת של הכובש — מתחילה הפולני ואח״כ, וביחוד, הרוסי.

א. אח.

הַרְט (Hart), שם־המשפחה של שני אחים מיהודי אנגליה, בניו של הרטויג (נפתלי הרץ) מוזס, שישב תחילה בהאמבורג ואח״כ בברסלאו. — (1) האח הצעיר, משה (1675—1756), התיישב סמוך ל1697 באנגליה, וכאן נתכנה בשם משה הרט. בתמיכת קרובו העשיר, בנימין לוי, הצליח בפעולתו כמתווך בניירות־ערך וצבר הון רב. ב1722 הקים בניין חדש לבית־הכנסת האשכנזי בלונדון [שלאחר מכן נקרא בשם „בית־הכנסת הגדול(ה)״ — Great Synagogue], ומאז עד פטירתו היה ראש־הקהל של האשכנזים. הרט רכש לעצמו עמדה של השפעה בחוגי־השלטון. ב1744, כשגזרה קיסרת־אוסטריה, מריה תרזיה, על גירושם של היהודים מבוהמיה, והנדונים לגירוש ביקשו מקהילת־לונדון, שתבוא לעזרתם, פנה הרט ב1745, עם מנהיג אחר של קהילת־האשכנזים בלונדון, חתנו אהרן פרנקס, אל מלך אנגליה, ג׳ורג׳ II, בבקשה לפעול לביטול הגזרה. פניה זו הביאה לידי התערבותו של שגריר־אנגליה בווינה לטובתם של היהודים וסייעה בביטול הגירוש. — (2) סמוך ל1704 הביא משה הרט מגרמניה לאנגליה את אחיו הבכור, אורי פייבוש (הידוע גם בשם אהרון הרט, 1670—1756), שלמד, בין השאר, בישיבות של פולניה. זה האחרון נתמנה בהשפעת אחיו, כרבה של קהילת־לונדון, למורת־רוחם של כמה מבני־הקהילה, שהיו ממתנגדיו של משה הרט. ב1706 נסתבך אהרון בפולמוס בקשר למתן גט. כדי להגן על עמדתו פירסם חיבור בשם „אורים ותומים״ (לונדון תס״ז) — הספר העברי השלם הראשון, שנדפס ע״י יהודים בלונדון. ר׳ אהרון שימש ברבנות עד שמת, וסמכותו הוכרה גם ע״י הקהילות, שהתחילו צצות ועולות אז בערי־השדה.

C. Roth, *History of the Great Synagogue*, 1950.

הַרְט, שמה של משפחה יהודית בקאנאדה, שכמה מבניה הצטיינו בתחומי־פעולה שונים.

אבי־המשפחה — אהרן (פיליפ) הרט (1724—1800) — נולד בבאוואריה, עבר בנערותו לאנגליה ומשם הגיע — דרך ג׳אמאיקה — לניו־יורק (ב1752 בערך). הרט נמנה עם ראשוני המתיישבים היהודיים בקאנאדה, שאליה הגיע עם גַיִס אנגלי בימי המלחמה האנגלית־הצרפתית על קאנאדה (1760). הרט שימש בגיס זה בדרגת־קצין כממונה על האפסנאות. משנסתיים כיבושה של קאנאדה ע״י האנגלים, התיישב הרט בתְרֵי ריוֶרְז (Three Rivers) — מקום, שבו עסק בהצלחה במסחר ובסביבתו רכש לו אחוזות גדולות. הרט גם תרם להתפתחותה של תרי ריוֶרז לעיר מסחרית חשובה. — בנו השני, יחזקאל הרט (1770—1843), נבחר ב1807 ושנית ב1808 כנציגה של תרי ריוֶרז בבית־המחוקקים של קאנאדה התחתונה, אך סירב להישבע שבועת־אמונים על־פי הנוסח הנוצרי והוצא מן הבית; מקרה זה עורר פולמוס חריף בפארלאמנט ומחוץ לו על בעיית שוויון־הזכויות של יהודי־קאנאדה. — בנו של יחזקאל, שמואל בֶקאנְקור (Becancourt) הרט (מת ב1859), היה מראשי המטיפים לאֶמאנציפאציה של יהודי קאנאדה, שהושגה ב1831. משאר צאצאיו של אהרן הרט ראויים לציון: אַדולפוס (Adolphus) מ. הרט (1813—1879), בנו של יחזקאל הרט, היסטוריון וסופר (השתמש גם בפסֶוּדונים: Hampden), שחיבר בין השאר: History of the Discovery of the Valley of the Mississipi („תולדות גילויו של עמק המיסיסיפי״), 1852. — בנו של זה האחרון, גֶ׳ראלד אפרים הרט (1849—1936), היה נומיסמאטיקן והיסטוריון, שחיבר בין השאר ספר על מפלתם של הצרפתים במלחמה על קאנאדה בשם The Fall of New France, 1755—1760 („נפילתה של צרפת החדשה, 1755—1760״), 1888. הוא גם נמנה עם המייסדים של הSociety of Historical Studies בקאנאדה ושימש כנשיאה. — אהרן פיליפ הרט (1811—1842), בנו של בנימין בן אהרן הרט, היה משפטן ידוע והשתתף בבירור מצבם המשפטי של יהודי קאנאדה ב1834/37 בקשר לזכותם לשמש במשרות רשמיות. — לואיס אלכסנדר הרט (1847—1923), נינו של אהרן הרט, היה משפטן ושימש מרצה למשפט באוניברסיטת מק־גיל במונטרֶאל. היה פעיל בענייני הקהילה היהודית ונמנה עם יוזמי הרעיון של ההתיישבות החקלאית של היהודים בקאנאדה. פירסם מאמרים נגד מיסיונרים נוצריים, שכונסו בספר A Jewish Reply to Christian Evangelists („תשובה יהודית למיסיונרים נוצריים״), 1906. — אחיו, ד״ר דוד א. הרט (1844—1925), היה נשיאה הראשון של „אגודת־ציון״ במונטרֶאל, האירגון הציוני הראשון בקאנאדה.

A. D. Hart, *The Jew in Canada*, 1926; R. Douville, *Aaron Hart*, 1938; B. G. Sack, *History of the Jews in Canada*, I, 1945; J. R. Marcus, *Early American Jewry*, I, 1951, 198–285, passim; J. J. Price, *Proceedings Relating to the Expulsion of Ezekiel Hart from the House of Assembly of Lower Canada, 1808–09* (in *Pub. Am. Jew. Hist. Soc.*, XXIII [1915], 43–53); id., *Unpublished Canadian State Papers Relating to Benjamin Hart (ibid.*, 137–140); A. W. Hart, *Sketch of the Family of Hart of Canada (ibid.*, XXVII [1920], 490–3).

ב. ר.

הַרְט, אֶרְנְסְט — Ernst Hardt — (1876, גרַאודֶנץ [גרוּג׳וֹנץ] ע״נ ויסלה — 1947, אֵיכֶנהָאוּזֶן, על־יד אַוּגסְבורג), סופר גרמני. הרט, שהיה בנו של קצין, למד בבי״ס צבאי בברלין. ב1893/97 שהה זמנים ממושכים ביוון, ספרד ופורטוגאל. אח״כ פעל כעיתונאי בדרזדן ופירסם שירים ומחזות; כמו־כן היה מן המשתתפים בכתב־העת של סטפן גאורגה (ע״ע), „דפים לאמנות״. מ1907 ישב בוויימאר, שבה ניהל ב1918/24 את „התיאטרון הלאומי הגרמני״; לאחר מכן שימש מנהל התיאטרון של קלן ותחנת־השידור של עיר זו. מתפקידיו אלה הודח ב1933, כשעלו לשלטון הנאצים, שאף שמוהו לזמן־מה במעצר. רק בשנת־חייו האחרונה התחילו חוזרים ומוציאים את ספריו.

הרט הוא מחשובי נציגיה של האסכולה הנֵאוֹ־רומאנטית. שירתו, החדורה בכמיהה ליופי, משמשת מבע לחוויות רו־

חניות דקות, ומחזותיו המחורזים, בדומה לאותם של הוגו פון הופמנסתל (ע"ע), מצטיינים בלשון חגיגית, יפה וכבדת־דימויים. המוטיווים העיקריים במחזות אלה הם האהבה, היופי והמוות; החשובים שבהם: המחזה על אגדת־טריסטן, „טַנְטְרִיס השוטה" (T. der Narr) 1907; זכה ב1908 בפרס־שילר), הטראגדיה Gudrun (1911) והקומדיה השירית Schirin u. Gertraude (1913). מן האווירה הסגורה של האסתטיציזם חרג הרט במחזה על בעיותיו של הנוער המתבגר, Der Kampf ums Rosenrote („המאבק על אֲדום־השושן"), 1903, ובקובץ־הסיפורים שלו Bunt ist das Leben („ססגוניים הם החיים"), 1902. בין השאר כתב מחזה בשם „שלמה המלך" (1915). בסיפורו האחרון, „דון הֶילְמַר" (1947), הוא מתאר כעין דון קישוט מודרני, המשמש סמל לאדם האירופי החדש, העתיד לקום.

F. Adler, *Das Werk E. H.s*, 1921; F. K. Richter, *E. H.* (in *Monatshefte*, Nr. 3), 1947.

פ. נ.

הַרְט (Hart), **גֵ'יקוֹבּ** [אליקים] (1745, לונדון — 1814, שם), מקובל ומדקדק עברי; הראשון מסוגו בין היהודים ילידי אנגליה בתקופה החדשה. היה לוטש אבנים טובות ואף עסק בעסקי־ציבור יהודיים בלונדון. בחתימת אליקים בן אברהם פירסם חיבורים עבריים בענייני דת, קבלה ודקדוק. מחיבורו „עשרה מאמרות" נתפרסמו חמישה מאמרות בלבד, מהם שלושה בלונדון, תקנ"ד—נ"ט: (א) „מלחמות ה'" — חיבור פולמי, שנועד להגן על הדת נגד פיתויי המדע והפילוסופיה; בין השאר נמתחת בו ביקורת חריפה על וולטר (ע"ע) והוגי־דעות ראציונאליסטיים אחרים; (ב) „בינה לעתים" — על חישוב הקץ לפי ס' דניאל; הרט חישב ומצא, ש„הקץ" יגיע ב1843; (ג) „צוף נובלות" — חיבור בענייני־קבלה, שהוא קיצור הספר „נובלות חכמה" לר' יוסף שלמה דלמדיגו (ע"ע) בצירוף הערות ופירושים; הרט השתדל להוכיח בו את בריאת העולם יש מאין. בתקס"ג נתפרסמו בברלין: (ד) „מעין גנים" — קיצור ס' גנת אגוז לר' יוסף בר' אברהם ג'יקטילה (ע"ע), ו(ה) „עין הקורא" — על היגוי התנועות; בו טוען הרט, שההיגוי האשכנזי הוא הנכון. באותה שנה הופיע גם חיבורו „עין משפט" — על „יסודי חכמת הדקדוק וכלליו". מחיבוריו של הרט ניכר, שהיה בעל השכלה כללית רחבה.

A. Barnett – S. Brodetsky, *Transactions of the Jewish Historical Society of England*, XIV (1935–1939), 207–223.

הַרְט, הַיְנְרִיךְ — Heinrich Hart — (1855, וֶזֶל — 1906, טֶקְלֶנְבּוּרג, וסטפאליה), סופר גרמני. לאחר שלמד בהַלֶה, מינכן ומינסטר היסטוריה, פילוסופיה ולשונות חדשות, יסד בברלין, עם אחיו יוליוס, כמה כתבי־עת ספרותיים. מאלה השפיע ביחוד „קרבות הביקורת" (Kritische Waffengänge, 1882/4), שעורכיו טענו לספרות מודרנית ברוחה ובנושאיה,



היינריך הארט

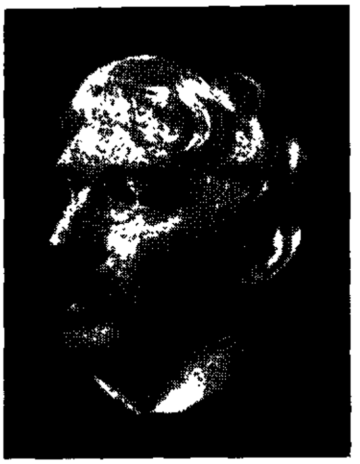
מתוך הטעמת הצורך בתיקונים בסדרי־החברה; ע"י כך נעשו האחים הרט מפלסי־דרך לנאטוראליזם הגרמני. — כמשורר עורר הרט תשומת־לב בקובץ שיריו הליריים־האידיאליסטיים, Weltpfingsten („חג־השבועות של העולם"), שפירסם כשהיה אך בן 17 שנה. כוח־התיאור וכשרון החדירה הפסיכולוגית שלו הגיעו לשיאם באֶפּוֹס „שירת־האנושות", שבו ניסה להציג את תולדות המין האנושי ב24 תיאורים בודדים; הרט הספיק להשלים רק שלושה מהם — „טול ונֶהילה" (1888), „נמרוד" (1888) ו„משה" (1896). כל כתביו (Gesammelte Werke) יצאו אחר מותו ב1907/8 בעריכת אחיו (4 כרכים).

אחיו, **יוליוס הרט** (1859—1930), למד משפטים בברלין והשתתף בפעילות הביקרתית של היינריך, וגם הירבה (אך בלא הצלחה) לחבר מחזות, שירים וסיפורים. כהיינריך נמנה על קבוצה של משוררים, שהתיישבו בפרבר פרידריכסהגן שעל־יד ברלין; סמוך ל1900 יסדו האחים הרט על־יד שְׁלַכְטֶנזֶה אגודה בשם „חברה חדשה", שהטיפה לסבלנות ולחיי־רוח נעלים. אך האגודה לא התפתחה מחוסר אמצעים.

L. H. Wolf, *Die ästhetische Grundlage der Literaturrevolution der achtziger Jahre: die Kritischen Waffengänge der Brüder H.*, 1922; K. Tillmann, *Die Zeitschriften der Gebrüder H.*, 1923.

פ. נ.

הַרְט, פְרַנְסִיס בְּרֶט — Francis Bret Harte — (1836, אולבני [Albany], מדינת ניו־יורק — 1902, על־יד לונדון), משורר וסופר אמריקני; סבו [מצד אביו] היה יהודי. מחוסר אמצעים הוכרח הרט, כשהיה בן 13, להפסיק את לימודיו ולעסוק בעבודות־אקראי. ב1858 עבר לקאליפורניה, וכאן עסק בפקידות, הוראה, עבודה במכרות ובבתי־דפוס, עד שלסוף פנה לעיתונות. כבר באותן השנים התחיל כותב שירים ורשימות, ונסיונותיו בעבודה במכרות שימשו לו לאחר מכן כרקע לסדרות של סיפורים על חיי־הכורים; הטובה שבסדרות אלה היא M'liss (1873). לרגל עבודתו המסועפת כעיתונאי היה מרבה בנסיעות במערבן של אה"ב, ואגב כך אסף חומר על חיי־הספר ועל „השטחים הנרחבים והפרועים" של המערב. ב1864—1870 שימש מזכיר של המיטבעה הפדראלית בסן פראנסיסקו, וב1869—1871 — פרופסור לספרות חדשה באוניברסיטה של קאליפורניה. עם זה לא פרש מעולם מן העיתונות, ולאחר שיצא לו שם, חזר ב1871 למזרחן של אה"ב לשם מתן שורה של הרצאות על החיים בקאליפורניה. מכאן ואילך ירדה רמת כתיבתו. ב1878—1880 שימש סוכן מסחרי של אה"ב בגרמניה, וב1880—1885 — קונסול בגלאזגו (סקוטלאנד). לאחר מכן עבר ללונדון, שבה התמכר לספרות בלבד.



פְרַנְסִיס בְּרֶט הארט

הרט הראה את כוחו כהומוריסטן בסדרה של פארודיות על סופרים ידועי־שם: Condensed Novels („רומאנים תמ־ציתיים"), 1867, וכן בכמה משיריו ההומוריסטיים כגון הבא־לאדות Plain Language from Truthful James („לשון גלויה מפי ג׳ימז דובר־האמת"), 1870, ו־The Heathen Chinee („הסיני הערמומי").

כשערך את הירחון The Overland Monthly, פירסם בו את הרומאן The Luck of Roaring Camp („מזלו של מחנה רורינג"), 1868 (על חיי הכורים בקאליפורניה), וסיפורים קצרים הרבה מסוג מיוחד, שהרט היה בהם למפלס־דרך. על תיאורי חיי־הסְפָר הפרועים נסך חוט של רומאנטיקה ושל קסם יחיד במינו: לדמויות בסיפורים אלה יש לב־זהב תחת קליפה נוקשה וגסה. כוחו של הר׳ היה יפה בכתיבה מלאה חיות, בפיתוח מהיר ומפתיע של העלילה ובמיזוג של סנטי־מנטאליות והומור. בדומה לדיקנז, היה כשרונו הקומי מתגלה בליווי של פאתוס, רגשנות והפרזה תיאטראלית. דפוסי־כתיבתו אלה שימשו מופת למחברי הסיפור הקצר באה"ב, שבאו אחריו. הרט היה מן הראשונים, שהשתמשו בסיפוריהם בגוון המקומי. כהומוריסטן השפיע על מַרְק טְוֵין (ע"ע), ושניהם שיתפו פעולה במחזה Ah Sin (1878).

מן המפורסמים שבקבצי־סיפוריו הם: The Outcasts of Poker Flat („המנודים שבפוֹקֶר פְלֶט"); Tennessee's Partner („שותפו של טֶנֶסי"); The Twins of Table Mountain („התאומים מהר־השולחן"); Left out on Lone Star Mountain („הנעזבים בהר הכוכב הבודד"); The Idyll of Red Gulch („האידיליה של רֶד גַלְץ׳").

כל כתביו יצאו ב1914 ב25 כרכים; אגרותיו נתפרסמו ב1926.

H. C. Merwin, *Life of B. H.*, 1911; L. L. Hazard, *The Frontier in American Literature*, 1927; A. F. Harlow, *B. H. of the Old West*, 1943.

א. א. מ.

הַרְט, סֶר רוֹבֶּרְט — Sir Robert Hart — (1835, פּוֹרְטַדַאוּן [Portadown], אירלנד הצפונית — 1911, גְרֵיט מַרְלוֹ [Great Marlow], מחוז באקינגאם), מדינאי אנגלי־סיני. שירת מ1854 בשירות הקונסולארי הבריטי בסין, תחילה כמתורגמן ואח"כ כמזכיר הוועד האנגלי־צרפתי, שניהל את העיר קאנְטון. ב1859 נתמנה משגיח על המכס בנמל של עיר זו וב1863 מנהל־המכס בכל 14 הנמלים הסיניים, שבהם פעלו סוחרי־אירופה. הרט כיהן במשרה זו עד 1906. בתקופת פעולתו הגיעו הכנסות־המכס ליותר מ5,000,000 ליש"ט לשנה. הן נעשו מקור־ההכנסה הבטוח ביותר של סין וסיפקו בין השאר את תשלומי־הריבית שלה על הלוואותיה האירופיות. הרט השפיע השפעה ניכרת על מדיניותה של סין: ב1885 תיווך במו"מ לשלום בין סין וצרפת וב1898 הציע את החכרת התחום של ויי־היי־וי (Wei-Hai-Wei) לבריטניה. ב1901 פירסם ספר על בעיותיה של סין (Essays on Chinese Questions).

J. Bredon, *Sir R. H.*, 1909; St. F. Wright, *H. and the Chinese Customs*, 1950.

הַרְטוּב, תחנה במסה"ב בקו ירושלים—לוד, במקום מוצאו של נחל שורק מהרי ירושלים לשפלת־ההר. עד 1948 התקיימה כאן מושבה חקלאית יהודית. שטחה של המושבה היה כ4,750 דונאם, שניקנו ב1883 ע"י המיסיון הנוצרי בלונדון מן הכפר הערבי עַרְתּוּף (מכאן השם העברי הר׳). המיסיון הושיב בהר׳ יהודים אשכנזיים מתוך כוונה להעבירם על דתם; אך משנוכח, שהללו אינם מתפתים להטפתו, ביטל (ב1885) את המושבה. ב1895 מכר את הקרקע לאגודה יהודית בשם „עזרת אחים" מבולגאריה, ובתרנ"ו עלו על הקרקע עשר משפחות. 40 משפחות נוספות, שהיה בדעתן להתיישב בהר׳, נרתעו מפני המכשולים, ששׂם השלטון העותמאני בדרכם של המתיישבים הראשונים. המושבה הזעירה התקיימה בקושי בסביבה של כפרים ערביים עוינים. ב1910 קיבלו איכרי־הר׳ הלוואה מיק"א; הם מכרו שליש מאדמת־המושבה לאיש פרטי ופרעו מה שחָבוּ לחברי־האגודה, שנשארו בבולגאריה. מלחמת־העולם I עיכבה את התפתחותה של הר׳. ב1918 היו בה 110 נפש (מהם 89 ספרדים) וב1922 — 124 נפש. באב 1929 נחרבה הר׳ ע"י הערבים, וכשהוקמה שוב היו בה (ב1931) 101 נפש. מאורעות־הדמים בא"י ב1936—1939 פגעו קשה בהר׳. ב1947 היו בה כ80 נפש. במלחמת־העצמאות (בחורף 1947/8) שימשה הר׳ בסיס חשוב לכוחות ה„הגנה". מכאן יצאה המחלקה של הל"ה לעזרת כפר עציון (ע"ע). באביב 1948 נעזבה הר׳ ונחרבה ע"י הערבים. אך כמה שבועות לאחר מכן נכבשה שוב ע"י צבא ישראל. התושבים לא חזרו עוד למקום, אך חווה חקלאית, שהיתה במושבה, שוקמה, וכיום היא משמשת חוות־לימוד של המועצה האיזורית אבן־העזר. כן שוכנו בשטח החווה בית־ספר מקצועי איזורי ומשרדי המועצה האיזורית אבן־העזר. על אדמת הר׳, שנקנתה ע"י הקק"ל, וכן על אדמת הכפר הערבי הנטוש ערתוף, הוקמו היישובים נַחַם ובית־שמש (בחלקו) ובית־החרושת למלט „שמשון".

בהר׳ ובסביבתה מצויים מערות, קברים ושרידים של בניינים מתקופות קדומות, וכן פסיפס של כנסיה מן התקופה הביזאנטית.

א. י. בר.

׳ס הֶרְטוֹחֶנְבּוֹס (בהולאנ׳ ʼs Hertogenbosch, בצרפ׳ Bois-le-Duc = בשתי הלשונות: חורשת־הדוכס), עיר־הבירה של מחוז־בְּרַבַּנְט הצפוני (ע"ע ברבנט) בהולאנד. מספר תושביה כ69 אלף (1959), מהם כ93% קאתולים. יושבת בקרן שבין הנהרות דוֹמֶל ואַה (Aa), בצומת של דרכים בעלות חשיבות מסחרית מיה"ב ואילך (כיום גם צומת של מס"ב) ועל תעלת זְיד וילֶם, שמחברת את הר׳ עם נהר מאס. הר׳ משמשת שוק לסביבתה, אבל עיקר פרנסתה על היתוך־ברזל, ייצור אופַנַּים ונורות־חשמל, עיבוד טאבאק, ועל עיבוד תוצרת החקלאות והחלבנות של הסביבה. הקאתדראלה שבהר׳, שהוקמה במאות ה13—ה16, היא היפה שבכנסיות הגותיות בהולאנד. — הר׳ קיבלה זכויות של עיר ב1185, וביה"ב המאוחרים היתה אחת מארבע ערי־המסחר החשובות בארצות־השפלה. במלחמת־העולם II נפגעה קשות.

יהודים התיישבו בקירבת הר׳ סמוך לזמן ייסודה של העיר. לפי כרוניקה מן המאה ה16 נשרפו כל יהודי־הר׳ בפרבר ויכט (Vught) — כנראה, בימי „המגפה השחורה" (1349). בידיעה מ1680 מסופר על יהודי עשיר, יעקב וורמס, שהוענקה לו זכות־אזרחות בהר׳ ושבביתו הותקן בית־כנסת פרטי. במאה ה19 שימשה הר׳ מושב לרב הראשי של היהודים במחוזות בראבאנט ולימבורג. — בזמן מלחמת־העולם II הקימו הנאצים מחנה־ריכוז בפרבר ויכט. בתחילת



'ס הֶרטוֹחֶנבּוס: הקאתדראלה על שם יאן הקדוש

1943 הוכרחו היהודים, שעדיין גרו מחוץ לאמסטרדאם, להתייצב במחנה זה, ומכאן הועברו, באותה שנה, אל מחנה־המעבר וסטרבּוֹרק.

הֶרְטְוִיג — Hertwig — האחים **אוֹסְקַר** (1849—1922) **וְרִיכַרְד** (1850—1937), ביולוגים־זואולוגים גרמניים. האחים הר', בני סוחר מפרידבּורג (הֶסן), היו תלמידיו של הֶקל (ע"ע) בְּיֶנה; חלק ממחקריהם וכתביהם הוא פרי עבודה משותפת.

1) אוסקאר הר' — אנאטום, אֶמבּריולוג, גֶנֶטיקָן, מחלוצי הציטולוגיה וחוקר בתורת־ההתפתחות — היה תחילה עוזרו של רבּו הֶקל, ומ1888 עד 1921 פרופסור לאנאטומיה בברלין. היה הראשון, שתיאר (בשנות ה70) את תהליך הפריית הביצה (בקיפוד־הים) כמיזוג הגרעינים של שני תאי־המין (ע"ע הפריה), וכן את תופעת חלוקת־ההפחתה ביצירת תאים אלה, והגיע להכּרת הגרעין כנושא הפיסי של התורשה בבע"ח (1884). בספרו Die Zelle u. d. Gewebe („התא והרקמות"), 1893, הניח למעשה את היסוד לציטולוגיה (ע"ע) כמקצוע עצמאי, נפרד מן ההיסטולוגיה



אוסקאר הרטוויג

(ע"ע). ע"י מחקרים — שביצע עם אחיו (2), באֶמבּריולוגיה ההשוואתית נעשה הר' אחד מאבות האמבּריולוגיה התֵאורית החדשה, וספרו Lehrb. d. Entwicklungsgeschichte d. Menschen u. d. Wirbeltiere („ספר־לימוד של תורת־ההתפתחות של האדם והחולייתיים", 1886 ומהדורות מאוחרות יותר) היה במשך דור ויותר החיבור הקלאסי במקצוע זה. שני האחים חקרו בבע"ח שונים ביהוד את התהוות הקֶלוֹם המוּקף מֶסוֹדֶרמה וגילו בו עקרון־מיבנה משותף למיתריים ולפרוקי־הרגליים, הרכּיכות, תולעי־הטבעות וקוצי־העור (ע"ע אֶמבּריולוגיה, עמ' 869); בזה תרמו תרומה חשובה לבירור יחסי־ההומולוגיה בהתפתחות החיים.

הר' הקדים את דְריש (ע"ע) בבדיקת התוצאות של הטיפול הניסויי בביצה המופרית בשלבים הראשונים של התפתחותה, ובדומה לדְריש הגיע לשלילת התפיסה המֶכאניסטית באונטוֹגֶנֶזה ולהנחת מציאותה של חוקיות אימאנֶנטית של החיים. את תפיסתו זו העביר גם לתחום הפילוֹגֶנֶזה; הוא שלל את „החוק הבּיוֹגֶנֶטי" של הֶקל ואת תורת הבּירור הטבעי ודגל בעקרונות לאמארקיסטיים בהסברת ההתפתחות (ע"ע דַרוויניזם; התפתחות). את שנות זִקְנָתו הקדיש לפולמוס עם הדארוויניזם („התהוות האורגאניזמים" [Das Werden d. Organismen], 1918^2). בחריפות מרובה דחה הר', שדגל בעקרונות הומאניסטיים ומוסריים, את ניצול מושגי־היסוד של הדארוויניזם — מלחמת־הקיום, הישארות המחוננים וכד' — להצדקת האלמות במציאות ההיסטורית והחברותית של האדם („דחיית הדארוויניזם המוסרי, החברותי והמדיני"

[Zur Abwehr d. ethischen, d. sozialen, d. politischen Darwinismus], 1918).

F. Keibel, *O. H. (Anatom. Anzeiger,* 56), 1923; R. Weissenberg, *O. H.,* 1959.

2) **ריכארד פון הר'** (תואר־האצילות הוענק לו ב1910), זואולוג, הורה מ1778 בינה, מ1881 בקֶניגסבּרג, מ1883 בבּון, ומ1885 עד 1924 במינכן כפרופסור מן המניין. הר' היה ממכַווני דרכה של הזואולוגיה בדורות האחרונים, וספרו Lehrbuch d. Zoologie („תורת הזואולוגיה"), 1892, יצא עד 1931 ב15 מהדורות. נוסף על עבודותיו המשותפות עם אחיו (ר' למעלה) תרם תרומות חשובות להכרת החד־תאיים ובע"ח ירודים. היה הראשון, שזיהה את החומר הגרעיני במיקרואורגאניזמים, וב1896 ביצע את ההפריה המלאכותית הראשונה בביצת קיפוד־ים ע"י פעולת סְטְריכְנין. בדומה לאחיו היה גם הוא אנטי־דארוויניסטן.

Festschrift f. R. v. H. (Naturwiss., 8, No. 39), 1920; K. v. Frisch, *R. v. H.,* 1938; id., *Gedenkworte z. 100. Geburtstag v. R. v. H. (Verh. Ges. Dtsch. Naturforsch. u. Ärzte,* 96), 1951.

י. ל.

הַרְטִי, סִר הַמִילְטוֹן — Sir Hamilton Harty — (1879, הִילְזְבּוֹרוֹ, אירלאנד — 1941, בּרייטון), מנצח וקומפוזיטור אירי. הר' למד מוסיקה אצל אביו וכשהיה בן 12 כבר נעשה אורגאניסטן. ב1900 השתקע בלונדון, וכאן היקנו לו שם היצירות למוסיקה קאמרית שחיבר וה„פתיחה לקומדיה" שלו (1907). ב1920 נתמנה מנצח של התזמורת ע"ש הַלֶה (Hallé) במאנצ'סטר, ועד מהרה נתפרסם כמנצח חשוב. ב1925 הוענק לו תואר־אצולה, וכן הוכתר כ„ד"ר למוסיקה" ע"י האוניברסיטות של דובּלין ומאנצ'סטר. על יצירותיו הידועות ביותר נמנות „אודה לזמיר" לסופְּרן ותזמורת (1907) והתיזמור של ה„מוסיקה על־פני המים" מאת הנדל.

הַרְטְלֶבֶּן, אוטו אֶרִיך — Otto Erich Hartleben — (1864, קְלַאוּסתַל, הרי־הַרְץ — 1905, סאלו, על ימת־גַרְדָה), מסַפר גרמני. הר' למד משפטים בלייפציג וברלין ואף עבד זמן־מה בברלין ובערים אחרות כמתמחה במקצוע זה קודם שהקדיש את עצמו לספרות. משנתפרסם כסופר התיישב בסאלו. הר' חי כל ימיו חיי־בּוֹהֶמָה והירבה בשתיה; גם שיריו וכתביו היו מכוונים ברובם לפגוע בתפיסת־המוסר הבורגנית. הר' כתב שירים הומוריסטיים, סיפורים, קומדיות; מחזה אחד שלו, הטראגיקומדיה Der Rosenmontag („יום־שני של שושנים" [=„יום של קרני־ואל"]), 1900, שהוא סאטירה עוקצת על המיליטאריזם הפרוסי, זכה להצלחה מרובה. הר', שחתם גם בשם „אוטו אריך", נמנה תחילה על החוג הסוציאליסטי־רֶאַליסטי. מיצירותיו בתקופה זו משעשעת ביותר הקומדיה „חינוך לנישואים" (1893). מתיאורי־הדמויות שלו מצויין Vom gastfreien Pastor („מעשה בכומר המכניס אורחים"), 1895. שיריו (שקצתם כתובים בצורות יווניות) שקופים ובהירים ויש בהם רעננות נדירה ומזיגה של צחוק ודמע בדומה לזו שאנו מוצאים בתאודור דה בַּנְוִיל (ע"ע). מבחר של כתביו (ב3 כרכים) יצא ב1908.

C. Flaischlen, *O. E. H.,* 1896; A. Eloësser, *O. E. H.* (in *Biographisches Handbuch,* X), 1907; H. Lücke. *O. E. H.,* 1941.

הַרְטְלִי, דָוִד — David Hartley — (1705, אַרְמְלי [Armley], יוֹרְקְשִיר — 1757, בּאת), פסיכולוג ופילוסוף אנגלי. הר', שחונך בקימבּריג', התעתד תחילה לשמש בכמורה, אך מטעמים שבמצפון החליט ללמוד רפואה. משסיים את לימודיו פעל כרופא בניוּאַרק, לונדון ובאת. הר' הוא אבי הפסיכולוגיה של האסוציאציה (סמיכות), שאת יסודותיה פיתח בספרו Observations on Man, his Frame, his Duty and his Expectations („התבוננויות באדם, מבנהו, חובתו וציפיותיו", 2 כרכים), 1749. במסתו על שכל־האדם (ספר שני, פרק 33, סעיף 5) הורה לוק (ע"ע), שבין מושגים מסויימים קיימים יחס וקשר טבעיים ושתפקידה של התבונה הוא לחקור קשרים אלה. הר' שיכלל תורה זו וע"י כך יצר, עם ג'ון פריסטלי ודויד יוּם (מסכת טבע־האדם, ספר א', חלק א', פרק ד'; הוצאה עברית, מעמ' 30 ואילך), את הפסיכולוגיה של הסמיכות. לפי הר' נעוצה הסיבה של סמיכות־המושגים בְּמָה שתחושות חוזרות לעיתים תכופות גורמות לשינויים פיסיים במוח. והנה „אם תחושות אחדות, א', ב', ג'... שותפו זו לזו לעיתים קרובות למדי, כוח־ההשפעה שלהן על המושגים המתאימים להן a, b, c,... גדל עד כדי כך, שתחושה אחת א', כשהיא מוטבעת לבדה, עלולה לעורר בבעליה את המושגים b, c,... או את המושגים של שאר התחושות. התחושות נכנסות לסמיכות כשהרשמים המתאימים להן מתהווים או באותה נקודת־זמן עצמה או בנקודות־זמן סמוכות זו לזו". המושגים הם ההעתקות של התחושות שבַּכֵּלים החושְנים.



דוד הארטלי
תחריט מאת ג'ון שאקְלְטון.
המוזיאון הבריטי

הר' חקר את התהליכים הפיסיולוגיים, המלַווים את התהליכים הנפשיים במערכת העצבים, והורה, שקיימת הקבלה בין התהליכים הפיסיולוגיים והפסיכיים. אי־אפשר להעמיד את האירועים הנפשיים על הגופנים, אך בין שני התחומים קיימת התאמה מדוייקת של תיפקודים. „תורת־הקְבָלה" זו פותחה במאה ה19 ע"י ג. ת. פֶכְנֶר (ע"ע) ואחרים.

המושגים מתאגדים באֲסוֹציאציה לפי סמיכותם מבחינת הזמן או המקום. בעזרת חוק זה הסביר הר' לא רק את תופעות־הזיכרון (מה שכבר עשו אחרים לפניו), אלא גם את האמוציות, שאותן הוא מנתח בעדינות, את החלומות, את השיקולים התבוניים במאתמאטיקה ובמדעי־הטבע, וגם את הפעולות הרצוניות והבלתי־רצוניות של האדם. בדומה לזה השתמשו כמה מהוגי־הדעות המאוחרים יותר, שעסקו בחקר הפסיכולוגיה של האסוציאציה (ג'ימז מיל, ג'ון סטיוּארט מיל), בחוקים של סמיכות־המושגים לשם בירור התופעות של המוסר ושל האסתטיקה.

בנו של הר', שאף שמו הפרטי היה דויד (1731—1813),

היה חבר הפארלאמנט הבריטי וכתב את תולדות־חייו של אביו, שנדפסו עם חיבורו הנזכר של הר׳ במהדורה של 1801.

G. S. Bower, *H. and James Mill*, 1881; B. Schönlank, *H. und Priestley, die Begründer des Assoziationismus in England*, 1882; M. Heider, *Studien über D. H.*, 1913; C. H. Warren, *A History of the Association Psychology*, 1921.

ש. ה. ב.

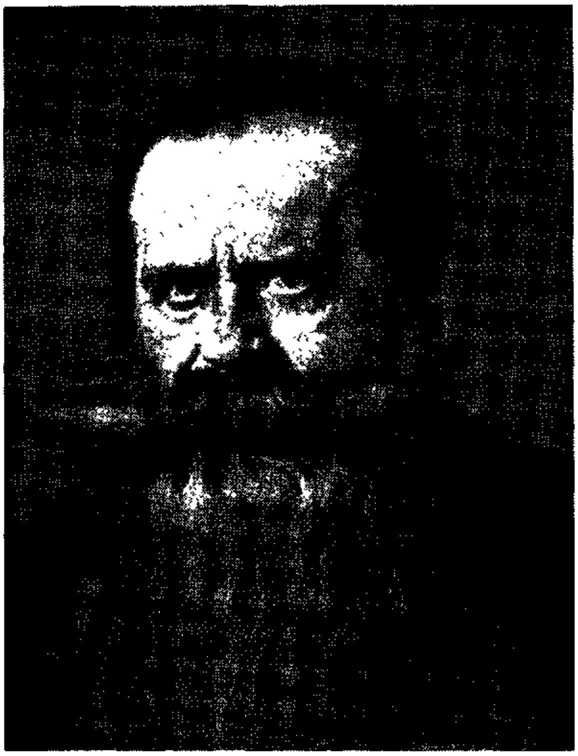
הֶרְטְלִינְג, גֶאוֹרְג, רוזן — Georg, Graf von Hertling — (1843, דארמשטט — 1919, רופולדינג [Ruhpolding], באוואריה המזרחית), מדינאי ופילוסוף גרמני. ב1867 נתמנה מרצה לפילוסופיה בבון וב1882 פרופסור לאותו מקצוע במינכן. הר׳ היה חבר הפארלאמנט הגרמני ב1875—1890 וב1896—1912, וראש ממשלת־באוואריה ב1912—1917. מ1.11.1917 עד 3.11.1918 שימש כקאנצלר של גרמניה, אך לא השפיע השפעה ניכרת על מהלך־המאורעות. שאיפתו העיקרית, הן כמלומד והן כמדינאי, היתה להחזיר לדת הקאתולית, אחר מלחמת־התרבות בגרמניה (ע״ע, עמ׳ 458), את השפעתה בגרמניה. את הדרך לכך ראה בהרמת קרנו של המדע הקאתולי. לשם כך יסד ב1876 את „אגודת גרס״ (ע״ע גרס, עמ׳ 631) — ארגון קאתולי לתרבות ולמדע —, ושימש כנשיאה עד מותו. כפילוסוף השתדל ליצור מטאפי־סיקה ופילוסופיה של המשפט, המדינה והכלכלה על יסודה של תפיסת־עולם נוצרית. הר׳ היה סבור, שטבעו של האדם נעוץ בתבונתו, שהאדם חייב להפעילה הן לצד ההכרה והן לצד הפעולה המוסרית. הסדר המוסרי דורש מן האדם להגשים מתוך תודעה את תכנית־העולם התבונית־האלוהית. את המשפט יש לבסס על חוק־המוסר הנוצרי, ועל משפט זה יש לבסס את המדינה ואת החברה. הוא דרש שיתוף־פעולה בין הדת והמדיניות, ונלחם בסוציאליזם ובליבראליזם. ביחד עם קלמנס בוימקר הוציא, מ1891 ואילך, את ה„תרומות לתולדות הפילוסופיה של ימי־הביניים״.

ספריו העיקריים: Albertus Magnus („אלברטוס מאג־נוס״), 1880; J. Locke und die Schule von Cambridge („ג׳ון לוק והאסכולה של קימבריג׳״), 1892; Naturrecht und Sozialpolitik („המשפט הטבעי והפוליטיקה הסוציא־לית״), 1893; Das Prinzip des Katholizismus und die Wissenschaft („העקרון של הקאתוליות והמדע״), 1899; Augustinus („אוגוסטינוס״), 1902; Recht, Staat und Gesellschaft („משפט, מדינה וחברה״), 1906; Erinnerungen aus meinem Leben („זכרונות״, 3 כרכים), 1919/1921; Vorlesungen über Metaphysik („הרצאות על המטאפי־סיקה״), 1922; Reden, Ansprachen und Vorträge („נאומים״), 1929.

Abhandlungen aus dem Gebiete der Philosophie (Festgabe zum 70. Geburtstag, 1913); K. von Hertling, *Ein Jahr in der Reichskanzlei. Erinnerungen an die Kanzlerschaft meines Vaters*, 1919; H. von Grauert, *Graf G. v. H.*, 1920; W. Polle, *H. als Sozialphilosoph*, 1933; J. Urbanowski, *G. v. H.s Gesellschaftslehre*, 1936.

ש. ה. ב.

הַרְטְמַן, אֶדוּאַרְד פון — Eduard von Hartmann — (1842, ברלין — 1906, שם), פילוסוף גרמני. הר׳ היה בצעירותו קצין בצבא־התותחנים, אך פרש מן הצבא מחמת מחלה; אחר־כך ניסה ליעשות צייר ומוסיקאי, וגם נסיונות אלה נכשלו. הר׳ החליט אז להתמסר לפילוסופיה. ב1864 התחיל כותב ספר בשם „הפילוסופיה של הבלתי־מודע״, שיצא ב1869. בן לילה נעשה הר׳ פילוסוף מפורסם, והוא אז בן 27 שנים. אמנם בהצלחה מוקדמת זו היה גם הרבה מן הכישלון, כי בעיני הציבור נשאר הר׳ „המחבר של הפילוסופיה של הבלתי־מודע״, ואילו שאר הספרים החשובים



אדוארד פון הארטמאן

שכתב בחייו נשארו בצל ספרו הראשון. ספר זה יצא במהדורות מרובות. לציון מיוחד זכאית ההוצאה ה11 בשלו־שה כרכים (1904), שהר׳ הוסיף לה מבוא חשוב.

איחוד משנתם של שופנהאואר והגל. במבוא זה ציין הר׳ את הפילוסופיה שלו כאיחוד של הגל ושל שופנהאואר, מתוך מתן משקל מכריע למשנת הגל — סינתזה, שבוצעה ע״י המושג של הבלתי־מודע, שבא לו, להר׳, משלינג. הר׳ ראה את משנתו של שופנהאואר כנקודת־מפנה בתולדות־הרוח משום ששמה קץ לאמונת הכנסיה הנוצרית ודרשה תפיסה מעמקת של האמונה באלו־הים, שיהא בה מקום לפסימיזם ולרעיון של גאולת־העולם. שופנהאואר הראה, שהאירופי יכול להיות דתי בלא להיות נוצרי. בזה התחילה תקופה חדשה של התרבות. הר׳ קיבל משופנהאואר את הפסימיזם שלו. וכן קיבל משופנהאואר את ההשקפה, שכל הדברים הם רצונות כלולים ברצון־ראשית אחד („פאנתליזם״). אך לעומת שופנהאואר, שיסוד העולם הוא, לדעתו, רצון עיוור, ביקש הר׳ למזג את הפאנתליזם עם הפאנלוגיזם של הגל („הכל תבונה״) לידי פאנפנוימאטיזם („הכל הוא רוח״). בספרו של שופנהאואר „העולם כרצון וכדימוי״ נתפס הדימוי כיסודה של התדמית המשלה, ואילו לפי הר׳, הרציה והדימוי הם שני תארים שווי־ערך של המהות העליונה. ע״י מה שהר׳ קיבל את הדימוי כתואר חיובי של המוחלט, ניתנה לו האפשרות להציג במקום עולם־התדמית של שופנהאואר „ראליזם טראנסצנדנטאלי״. המושא של ההכרה הוא עולם ממשי,

שאת תכונותיו עלינו ללמוד ע״י הסק מנסיוננו. בעוד ששופנהאואר ראה, בעקבותיו של קאנט, את החלל ואת הזמן כצורות סובייקטיוויות בלבד, מורה הר׳, שקיים עולם אובייקטיווי של תופעות חדורות ע״י אותן הצורות, שבהן חדורות התופעות של עולמנו הסובייקטיווי. קיים שלטון של התבונה היוצרת גם בתוך העולם האובייקטיווי. מכיון שבעולם ובתוך תודעתנו שוררות אותן הצורות עצמן, אנו יכולים להכיר את העולם. בטבע ובנפש שולטות אותן הפעולות הבלתי־מודעות של הרוח, הן בונות את הדברים בחוץ ואת תמונתם החושנית בפנים, הן קובעות את מהלך־העולם מזה ואת הבנת־מהלך־העולם מזה. אך גם הנפש וגם הטבע נזקקים לגורם שלישי, המחזיק את שניהם. העולם והנפש הם רק התופעה החיצונית והפנימית של המוחלט העל־חושי, והוא הרוח הבלתי־מודע. הטבע והתודעה אינם אלא תופעות, שקיימות רק ע״י מה שהן נבראות ומוחזקות תמיד ע״י המוחלט. המוחלט הוא בעל שני תארים, הרציה והדימוי, ושניהם הם בלתי־מודעים, כי התודעה נוצרת רק ע״י המוח. הרצון העיוור, שעליו דיבר שופנהאואר, אינו השורש של העולם, כמו שסבר זה האחרון, אלא רק תואר אחד של המוחלט; התואר השני היא האידֵאה התבונית. במלים אחרות: בתוך המוחלט שורה יכולת־כל עם ידיעת־כל. אמנם ידיעה זו היא בלתי־מודעת לעצמה, אך אעפ״כ היא יסוד העולם, הלוגוס הנצחי החודר את העולם. קאנט היה סבור, שאין אנו יכולים לדעת מאומה על הדבר כשהוא לעצמו. הר׳ דוחה דעה זו. קיימת סיבתיות בין שני העולמות, החיצוני והפנימי, כמו שקיימת סיבתיות בתוך העולם האי־מאננטי של נסיוננו. קאנט אסר את השימוש בסיבתיות לגבי היחס בין העולם עצמו והתופעה, אך איסור זה היה שרירותי.

הבלתי־מודע. המושג המרכזי של השיטה הוא הבלתי־מודע. לפילוסופים קודמים (לייבניץ) היה ההבדל בין המודע והבלתי־מודע הבדל של דרגה בלבד, ואילו להר׳ ההבדל הוא עקרוני. לתודעה אין שום פעולות, היא רק השתקפות סבילה של הבלתי־מודע. תפקידה הוא תפקיד של המסתכל בלבד. היא תוצר ולא יוצר. הפעולה היוצרת את התודעה אינה מופיעה בתוך התודעה. התחושות, המושגים, הדימויים וכו׳ מגיעים לידי תודעתנו כתוצאה של פעולה נפשית בלתי־מודעת הקיימת מאחורי התודעה. ועוד: אנו יודעים שמצבי־רוח מתגלים לתודעה, נעלמים ומתגלים שוב. היכן היו בינתים? הם היו בלתי־מודעים. צריך להרחיב את המושג של הפסיכי באופן שיקיף גם את הבלתי־מודע. אך עלינו להבחין בין הֶעְדֵר־תודעה ובין הבלתי־מודע. אדם שהתעלף אינו בלתי־מודע אלא חסר־תודעה. וגם אין להחליף את הבלתי־מודע במודע במידה פחותה. הרעש שבטחנה, שהטוחן התרגל לו ואינו שומע אותו כביכול, אינו בלתי־מודע.

חשובה היא ההבחנה בין הבלתי־מודע החלטית והבלתי־מודע יחסית. וזהו ההבדל: בכל פרט יש תודעה עליונה, שנוצרת במוח במרכז מיוחד לה; אך יתכן שבצידו של המרכז העליון קיימים מרכזים אחרים של חוט־השדרה ושל מערכת־העצבים, ולהם תודעה עצמאית. מה שמתרחש במרכזים נמוכים אלה הוא אמנם בלתי־מודע למרכז העליון, אבל מודע למרכזים הנמוכים. במקרה זה מדבר הר׳ על בלתי־מודע יחסית. הנגינה על הפסנתר, כשאתה לומד אותה, הוא עניין שמתרחש במרכז העליון של תודעתך; ואילו לאחר שלמדת את המנגינה אתה מנגן אותה „מכאנית״ כשתודעתך עסוקה בעניינים אחרים, הרי זו התרחשות מודעת במרכזים הנמוכים יותר — כלומר, הנגינה המכאנית היא בלתי־מודעת יחסית. הר׳ (כמו פֶכנֶר) רואה את האורגאניזם (למשל, של האדם) כמערכת מורכבת מאורגאניזמים פשוטים יותר, שהם בעלי תודעה משלהם. יתכן, איפוא, שבלתי־מודע לאור־גאניזם־מורכב־יותר יהא מודע לאורגאניזם־מורכב־פחות, שסף־התודעה שלו נמוך יותר. במידה שאורגאניזם הוא מורכב יותר, סף־תודעתו גבוה יותר, והודות לכך הוא יכול להתמסר לתפקידיו ואינו מופרע ע״י גרויים קטנים. ומכיון שקיימת רציפות בהתפתחות, חייבים אנו לייחס תודעה נמוכה גם לחיות הפרימיטיוויות וגם לצמחים ולתאים של האורגאניזם, ואפילו לאטומים. הר׳ משתמש בבלתי־מודע יחסי זה כדי להסביר את התופעות של החלום ושל מוכּי־הירח ואת התופעות המֶדיומיסטיות. האורגאניזם אינו בעל תודעה אחת, אלא מערכת מודרגת של תודעות מרובות. גם מרכזי־העצבים הנמוכים הם בעלי תודעה, אף אם בעלי תודעה פחות בהירה. יש כאן הפחתה מודרגת של הבהירות. בחלום עובדים במקום חלקי המוח הגדול, הזקוקים למנוחה, חלקי־מוח אחרים, וכך הדבר גם בתופעות של הסהרוריות. העיכובים, הבאים כרגיל מן המוח הגדול, מתבטלים, וחלקי־המוח האמצעיים משתלטים על כל החושים, על כלי־הדיבור והשרירים הרצוניים. התופעות הנפשיות הן, כאמור, סבילות וחסרות כל פעילות. רק הפעולות הבלתי־מודעות הן אקטיוויות. התופעות המודעות נוצרות ע״י ההתנגשויות של הפעולות הבלתי־מודעות. כל התנגשות כזו יוצרת תודעה, שהיא — מֵאַחַר שאינה אלא בבואה — סבילה לגמרי. ואילו כל פעילות היא בלתי־מודעת. הדעה, שהתודעה יכולה להיות פעילה, ושקיימים קשרים סיבתיים בין הדימויים, היא מוטעית.

הנחת הבלתי־מודע אינה אלא השערה, הואיל ולפי עצם טבעו אין הבלתי־מודע יכול להופיע בניסיון. לפיכך משתדל הר׳ להראות את פוריותה של השערה זו ולהוכיח, שהבלתי־מודע הוא „מפתח למנעולים הרבה״. הוא מסתמך בעיקר על (א) ביצוע התנועה השרירותית; (ב) האינסטינקט; (ג) כוח־הריפוי שבטבע; (ד) יצירת הלשון.

ביצוע תנועה שרירותית מחייב ידיעה להפעיל את העצב הדרוש לכך, ל„הכיש״ על „מכּוש״ מסויים בעצבים ולהניע את השריר המתאים. אי־אפשר להסביר ביצוע זה אלא ע״י ההנחה, שפועלים כאן מתווכים בלתי־מודעים. הרצון המודע של התנועה מוליד רצון ודימוי בלתי־מודע, שמבצעים את התנועה הנדרשת.

האינסטינקט „הוא פעולה תכליתית ללא תודעת התכלית״. אין הוא פעולה, שמתבצעת מכאנית לפי דפוסים קבועים, שהרי הוא מסתגל למסיבות המשתנות. הוא פועל מתוך מהירות וביטחון, ללא היסוס ופקפוק. הוא מותאם לעתיד ומשתנה בהתאם למסיבות־העתיד, שאינן ידועות לחיה. הוא מסתגל למזג־האויר חדשים אחדים מראש, כאילו היו החיות מקדימות ויודעות, שיבוא חורף קשה או קיץ יבש וכד׳. הר׳ קורא לידיעה מוקדמת זו „גְלִיַת־עינים בלתי־מודעת״. הנחה זו של מציאות עינים „גלויות״ (clairvoyance) אצל החיות מַסבּרת גם את „הסולידאריות של האינסטינקטים״ בין חיות שונות ובין חיות וצמחים. הר׳ דוחה את ההסתמכות על „השגחה״, שחישבה ביודעים את כל התכנית והטילה על החיה הפרטית את התפקיד המיוחד לה ע״י כפיה מן החוץ;

ידעתו מדמה כל חיה בבלתי־מודע שלה את התכנית כולה ורוצה בה באופן בלתי־מודע ובוחרת, מתוך תודעה, באמ־צעים המשמשים להשגת המטרה הבלתי־מודעת.

הבלתי־מודע ככוח־ריפוי בטבע. הר׳ הביא דוגמות מרובות מתחומים הרבה, כדי להראות כיצד מסתגל כוח־הריפוי של הטבע למסיבות המתחלפות השונות ביותר. בכל האירועים הללו קיים דימוי בלתי־מודע של המטרה, שהיא הריפוי, והדימוי — לשם התממשותו — מתקשר ברצון הבלתי־מודע ומצווה על בחירת האמצעי היעיל.

הבלתי־מודע ביצירת הלשון מתגלה לנו באותה החכמה המיוחדת שבלשון, שהיא עולה לאין שיעור על החכמה שבתוצרים המודעים של האדם. הרוח, שיצרה את הלשון, אינה רוחם של אישים יחידים; היא חישבה את הלשון ככוליות אחת. הלשון אינה יצירה של השכל הסובייקטיווי, אלא של הבלתי־מודע.

האופי המציין את הפעילות הבלתי־מודעת בולט מתוך המשלים הללו: הבלתי־מודע אינו נֶחֱלֶה; אינו מתעייף; אינו מפקפק, אלא תופס את המסקנה ברגע אחד ביחד עם כל התהליך, כאילו היה רואה את המסקנה באופן בלתי־אמצעי מתוך „הסתכלות שכלית" (המונח של שלינג); החשיבה הבלתי־מודעת היא נטולת־זמן, ואילו החשיבה המודעת זקוקה לזמן מכיון שהתנועות של המוח זקוקות לזמן; הבלתי־מודע אינו טועה; הרצון והדימוי קשורים בו ללא ניתוק, הוא אינו יכול לרצות בלא לדמות (בניגוד לרצון העיוור של שופנ־האואר), וגם אינו יכול לדמות דבר־מה בלא לרצותו — בניגוד למודע, שבו יכול הדימוי לשלוט על הרצון. תפקידה של התודעה הוא בזה דוקה: בשיחרור שכלו של האדם מן הרצון.

המודע מתווך ע״י החומר, וביחוד ע״י המוח. בזה צודקת החמרנות. היא צודקת, כל עוד אנו מכירים את הפסיכי רק כמודע. אין פעילות רוחנית־מודעת ללא תיווך ע״י החומר. מערכת־העצבים נוצרה כדי שתאפשר את יצירת התודעה. בדור שקדם להר׳ היו פילוסופים (ל. הלנבאך, ע. ה. פיכטה, ק. די פְּרֶל) שהורו, כמו שהורה אח״כ ברגסון (ע״ע), שיש שני מיני־תודעה, מוחית ונטולת־מוח. הם פיתחו תורה זו כדי להסביר תופעות פאראפסיכולוגיות. הר׳ אינו מקבל תורה זו. יש תודעה ויש הבלתי־מודע, אך אין שני מיני תודעה.

את החומר מעמיד הר׳ על מערכת אטומים — „דינאמי־דות". ה„דינאמידות" הן פעולות רצוניות אינדיווידואליות של הבלתי־מודע. אין אנו רשאים לתאר לנו את האטום כחתיכה של חומר אלא כרציה ודימוי אטומיים. נשאלת השאלה: כיצד נוצרה התודעה? והר׳ משיב: ברגע מסויים של ההתפתחות נעשה הדימוי בלתי־תלוי ברצון. ה„דינאמידה" מוצאת בתוכה דימוי, שהרצון שלה לא רצה בו. כאן נעשתה קפיצה מכרעת, הצעד הראשון לקראת גאולת־העולם. הדימוי, שנותק מן הרצון, יתייצב בעתיד מול הרצון כמעצמה עצמאית וישעבד לו את מי שהיה כאן אדונו. הרצון **משתומם** על מסתנן זה, ותימהון זה הוא התודעה. זוהי תורת ה„השתוממות" („סטוּפֶּפַקציה") של התודעה אצל הר׳. אי־הסיפוק של הרצון מביא לידי התודעה. הפעילות הנעצרת, המופרעת, הנשברת נעשית מודעת.

מוניזם ופלוראליזם. הר׳ הוא מוניסטן. הריבוי של היֵשים בתופעה אינו אלא ריבוי תיפקודיו של העצם האחד. כל יש אינו אלא **אופן** הישות של העצם האחד (שפינוזה). העולם אינו בעל ממשות עצמאית, הוא תופעה, אך לא סובייקטיווית, כמו אצל קאנט ושופנהאואר, אלא אובייקטיווית, כמו אצל הגל — כלומר, לא רק תופעה לגבינו, אלא גם בתוך עצמו.

המושג של התופעות האובייקטיוויות מכיל, לפי הר׳, את הגרעין הנכון שבתורת **הבריאה**. הבריאה היא התגלות, מאניפסטאציה של תפקודי המוחלט. במקום מושג הבריאה גורס הר׳ את מושג ההתגלות המתמדת או התופעה האובייק־טיווית. על הטענה, שהוא שולל מן המוחלט את התודעה — כלומר, את התכונה, שאנו רואים בה את היתרון הגדול שלנו, משיב הר׳, שהתבונה הבלתי־מודעת היא נשגבת הרבה מן התודעה, שיסודה בפירוד בין הנושא והמושא; התודעה זקוקה לחושנות — כלומר, לאותם הדימויים, שאנו מקבלים ע״י תיווכו של הגוף. כל אלו הן הגבלות של התודעה, שאנו מצווים להרחיק מאלוהים, כשאנו מבקשים לחשוב אותו כעצם השלם ביותר. הר׳ נמנע מלהשתמש במונח „אלוהים" כדי לסלק אי־הבנות; אולם הוא בטוח, שיבוא היום שבו ימירו את המונח השלילי „הבלתי־מודע" במונח חיובי. הר׳ מסתמך על ה„אחד" שבשמע־ישראל ועל ישעיהו סו, א, „השמים כסאי והארץ הדום רגלי" כדי לטעון, שהיהדות שאפה להתגבר על הפירוד בין האלוהים והעולם.

הקושי העיקרי של התאיזם הוא **סבל העולם**. במחקרים מפורטים (בספרו „לתולדותיו ולמהותו של הפסימיזם" ובפרק י״ג של „הפילוסופיה של הבלתי־מודע") משתדל הר׳ להוכיח, שמציאותו של העולם רעה מאי־מציאותו. יצירת העולם נעשתה **ללא תבונה**. הר׳ הופך את שני התארים של המוחלט, את הדימוי ואת הרצון, לשתי מעצמות מיתולוגיות עומדות ברשות עצמן ונאבקות זו עם זו, ומתוך מלחמת־איתנים זו הוא מסביר את התהליך של בריאת־העולם. כאן מקורו של הסבל. הסבל הוא כפול: בתוך העולם הוא יחסי, אך מחוץ לעולם קיים הסבל המוחלט, שמקורו בזה, שרק חלק מוגבל של הרציה האין־סופית יכול לבוא על סיפוקו. ע״י בריאת־העולם השיג הרצון רק עינויים ויסורים. ע״י כך קיבל הדימוי, היסוד הלוגי שבבלתי־מודע, את ההזדמנות לבצע את הגאולה. התבונה מחוייבת להפוך את הרציה לאי־רציה. המאבק ייגמר בנצחונה של התבונה על הרצון: הרצון פוסק לרצות והעולם מתבטל. אילו היה ניצחון זה על הרצון בלתי־אפשרי, היה העולם חדל־תקווה בהחלט, גיהינום ללא מוצא. אך אנו מאמינים בנצחונה של התבונה על אי־תבונתו של הרצון העיוור. „ולהחשתו של ניצחון זה נוכל גם אנו לתרום את תרומתנו הקטנה". כאן אחריותו המוסרית של האדם. עם השגת המטרה ייגאל גם הבלתי־מודע, האלוהים.

כתביו. הר׳ היה סופר פורה ביותר. בין השאר כתב גם ספרים על שאלות־היום, בכללם ספר על שאלת־היהודים בשם Das Judentum in Gegenwart und Zukunft („היהדות בהווה ובעתיד"), 1885. בספרו זה דרש הר׳ מן היהודים התבוללות גמורה, ללא שיור, עם הגרמנים. תשובה מצד יהודי נתפרסמה בעילום־שם על־ידי ה־Israelitische Wochenschrift במאגדבורג 1885 (ור׳ גם ש. ה. ברגמן, א. פ. ה. והיהדות, „הפועל הצעיר", תשי״ט, גליון 30—31; H. Bergmann, E. v. H. und die Judenfrage in Deutschland (ב־Publications of the Leo Baeck Institute, Year Book V, 1961).

ספריו הפילוסופיים החשובים ביותר של הר׳ הם: Philo-

sophie des Unbewussten („פילוסופיה של הבלתי־מודע"), 1869, 1904^{11}; מהדורה עממית מקוצרת 1913; Phänomenologie des sittlichen Bewusstseins („פנומנולוגיה של התודעה המוסרית"), 1879; Religionsphilosophie („פילוסופיה של הדת"), 1882; Die Religion des Geistes („הדת של הרוח"), 1882, 1906^{3}; Ästhetik („אסתטיקה"), 1886—87; Das Grundproblem der Erkenntnistheorie („בעיית־היסוד של תורת־ההכרה"), 1889; Kategorienlehre („תורת הקאטגוריות"), 1896; Geschichte der Metaphysik („תולדות המטאפיסיקה"), 1899—1900; Die moderne Psychologie („הפסיכולוגיה החדישה"), 1901; Die Weltanschauung der modernen Physik („תפיסת־העולם של הפיסיקה החדישה"), 1902; Das Problem des Lebens („בעיית החיים"), 1906; System der Philosophie („שיטת הפילוסופיה"), 8 כר', 1906—1909.

ש. ה. ברגמן, אדוארד פון הרטמן, מאסף אגודת הסופרים, א', תש"ד, עמ' 132–153; H. Ebbinghaus, *Über die H.sche Philos. d. Unbewussten*, 1873; A. Lasson, *Die Entwicklung d. relig. Bewusstseins d. Menschheit nach H.*, 1883; A. Marcus, *H.s induktive Philos. im Chassidismus*, 1888–90; A. Faggi, *La filosofia dell' inconsciente*, 1891; id., *La religione secondo H.*, 1892; id., *H. e l'estetica tedesca*, 1895; W. Caldwell, *The Epistemology of E. v. H.* (in *Mind*, 1893); E. Caldwell, *H.'s Moral and Social Philos.* (in *The Philos. Rev.*, 1899); A. Drews, *E. v. H.s philosophisches System im Grundriss*, 1906^{2}; H. König, *Die metaphysische Begründung d. Ethik in E. v. H.s phil. System*, 1910; L. Ziegler, *Das Weltbild H.s*, 1910; N. E. Pohorilles, *Entwicklung u. Kritik der Erkenntnistheorie H.s*, 1911; J. Hessen, *Die Kategorienlehre H.s*, 1924; F. H. v. Rintelen, *Pessimistische Religionsphilosophie der Gegenwart*, 1924; K. O. Petraschek, *Die Logik des Unbewussten*, 1926; W. Schneben, *E. v. H.*, 1929.

ש. ה. ב.

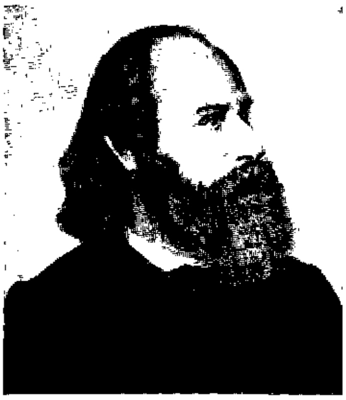
הַרְטְמַן, יוֹהַן פֶּטֶר אֶמִילְיוּס — Johann Peter Emilius Hartmann — (1805, קופנהאגן — 1900, שם), קומפוזיטור דאני. הר', שלמד תחילה משפטים, התמסר אח"כ למוסיקה. ב1840 נתמנה מנהל הקונסרוואטוריון של קופנהאגן, וב1849 — מנהל־המוסיקה של החצר המלכותית. ב1879 הכתירה אותו האוניברסיטה של קופנהאגן בתואר ד"ר־כבוד למוסיקה. — ב1832 חיבר הר' את האופרה הראשונה שלו, „העורב" (Ravnen), לפי המלים של האנס כריסטיאן אנדרסן. יצירותיו כוללות עוד ארבע אופרות, קומפוזיציות לתזמורת ומוסיקה קאמרית.

הַרְטְמַן, לוּדוֹ מוֹרִיץ — Ludo Moritz Hartmann — (1865, שטוטגארט — 1924, וינה), היסטוריון ומדינאי אוסטרי. היה בנם של מוריץ הר' (ע"ע) ואשה נוצרית; לא קיבל שום חינוך דתי ואף לא הצטרף לשום דת. הר' למד אצל מומזן (ע"ע) בברלין. ב1889 נתמנה מרצה (Privatdozent) להיסטוריה באוניברסיטה של וינה, אך מחמת אי־השתייכותו לאחת מן הדתות המוכרות לא נתמנה פרופסור אלא לאחר שנתפוררה המונארכיה האוסטרית־הונגארית ב1918. הר' פירסם מחקרים חשובים על ההיסטוריה של איטליה, בכללם עבודה מקפת על תולדותיה של איטליה ביה"ב עד המאה ה11 (Geschichte Italiens im Mittelalter, 4 כרכים, 1897—1915). ב1901 יסד בווינה בית־ספר גבוה להשכלה עממית (Volkshochschule), שהיה ראשון במינו בארצות הדוברות גרמנית.

הר' היה חבר המפלגה הסוציאל־דמוקראטית. מסוף 1918 עד אביב 1921 שימש כציר של הרפובליקה האוסטרית בברלין ופעל לשם סיפוחה של ארצו לרפובליקה הגרמנית.

St. Bauer, *L. M. H.* (in *Neue österreichische Biographie*, III), 1926.

הַרְטְמַן, מוֹרִיץ — Moritz Hartmann — (1821, דושניצה [Dušnice], על־יד פראג — 1872, וינה), סופר גרמני יהודי. התרחק בצעירותו מן היהדות, אך לא התנצר. ב1844 עזב את בוהמיה, כדי לפרסם בגרמניה קובץ שירים מהפכניים, שאי־אפשר היה להוציא אותם באוסטריה של מטרניך. באביב 1848 חזר למולדתו ונבחר במחוז בוהמי־גרמני כציר האספה הלאומית בפראנקפורט (ע"ע גרמניה, עמ' 449). כאן הצטרף לשמאל הקיצוני הרפובליקני וחיבר סאטירה על האסיפה הנזכרת בשם Satirische Reimchronik des Pfaffen Mauritius („כרוניקה סאטירית בחרוזים של הכומר מאוריציוס"), 1849. כשדוכאה המהפכה ברח מגרמניה לפאריס; מאז פעל כעיתונאי וסופר חפשי בצרפת ובשוייץ והירבה לנסוע. בין השאר היה כתבו של עיתון גרמני גדול (Kölnische Zeitung) במלחמת קרים (ע"ע). ב1868 חזר לאוסטריה. הר' חיבר שירים, וכן נובלות ורומאנים, שנקראו הרבה בזמנו. ידידו לודויג במברגר (ע"ע) הוציא את כל כתביו ב10 כרכים ב1873/4.



מוריץ הארטמאן

O. Wittner, *M. H.*, 1906/7.

הַרְטְמַן, מַרְטִין — Martin Hartmann — (1851—1918), מזרחן גרמני. הר' יצא מבית־מדרשו של הערביסטן ה. ל. פלישר (ע"ע), אך התעניין באיסלאם על כל גילוייו. ידיעת העבר שימשה לו בראש וראשונה מכשיר להבנת ההווה. הוא שאף לכך, שתולדות האיסלאם ותרבותו תשמשנה מקצוע עצמאי בלימודי־המזרח האוניברסיטאיים, ואף הניח את היסוד לכך בחיבוריו המגוונים, המקיפים את ארצות־האיסלאם מסין עד אפריקה המערבית; אלא שמאמציו לא זכו לתמיכתם של השלטונות הנוגעים בדבר, והוא עצמו לא השיג מעולם פרופסורה. מ1887 הורה ערבית במכון למדעי־המזרח של מכללת ברלין, וב1910 ניתנה לו האפשרות להרצות הרצאות על האיסלאם באותו מוסד.

הר' הכיר את המזרח האיסלאמי הכרה אישית. ב1876—1887 שימש כמתורגמן בקונסוליה הגרמנית בבירות, ומתוך כך רכש לו ידיעות יסודיות על סוריה ותושביה. בספרו Arabischer Sprachführer („מורה דרך בלשון הערבית") הורה את לשון־הדיבור, שהיתה נהוגה בבירות. לאחר זמן הביאוהו נסיעותיו לתורכסתאן הסינית, תורכיה ומצרים. בצד הלשונות האיסלאמיות העיקריות למד גם להגים תורכיים מזרחיים, כורדית ואף סינית.

בחיבוריו הערביסטיים בולטים מחקריו על השירה, וביחוד השירה העממית. הוא רשם ראשון „שירי־עם מסו־

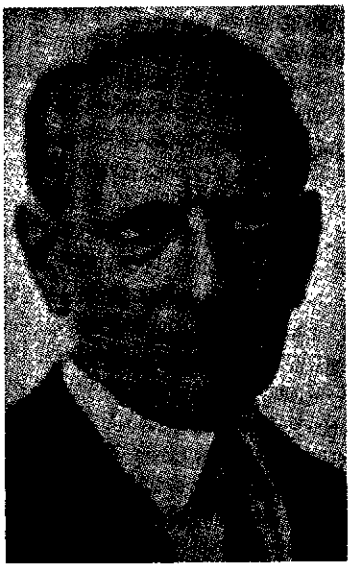
ריה" וכתב על נושא זה מחקר יסודי (ZDMG, 1897). כן אסף „שירים ממדבר לוב" (1897) ונסע למצרים כדי לבדוק בה את רשימותיו ולהשלימן. לפירסום זכה ספרו על שירי־האיזור הערביים (Das arab. Strophengedicht, I: Das Muwaššaḥ, 1897). לשירה העברית של יה"ב מוקדש חיבורו Die hebr. Verskunst nach dem Traktat des Immanuel Francis („תורת השירה העברית על־פי חיבורו של עמנואל פראנשיס"), 1894.

בניגוד לדעה, שהיתה רווחת בימיו, הטעים הר׳, שהעולם האיסלאמי מסוגל להתחדש ולהתפתח, ואף צפה כמה מן המאורעות, שאירעו אחר זמנו. בין השאר כתב על הלאומיות הערבית, המודרניזם התורכי, העיתונות הערבית, הספרות הכורדית והצ׳גתאית (תורכית מזרחית) ועל האיסלאם בסין. חשובי חיבוריו בתולדות עמי־האיסלאם ותרבותם הם: Die arabische Frage („השאלה הערבית"), ו־Der Islam; Geschichte, Glaube, Recht („האיסלאם; היסטוריה, אמונה, משפט"), 1909.

C. H. Becker, *M. H.*, 1920; J. Fück, *Die arabischen Studien in Europa*, 1955, 269 ff.

ל. ק.

הַרְטְמַן, נִיקוֹלַי — Nicolai Hartmann — (1882, ריגה — 1950, גֶטינגן), פילוסוף גרמני. את לימודיו התחיל בדוֹרְפַּט (טארטו) ובפטרבורג (אצל ניקוֹלַי לוֹסקי, ע"ע) ואח"כ עבר למארבורג; כאן למד אצל הרמן כֹהן ופאול נאטוֹרְפּ וב־1909 נתמנה מורה באוניברסיטה של מארבורג על סמך ספריו: Platos Logik des Seins („הלוגיקה של ההוויה אצל אַפלטון") ו־Des Proklus Diadochus philosophische Anfangsgründe der Mathematik („ההתחלות הפילוסופיות של המאתמאטיקה אצל פרוקלוס דיאדוכוס"). ב־1922 קיבל את הקאתדרה של מורו נאטורפ במארבורג; בש׳ 1925 נתמנה פרופ׳ לפילוסופיה בקלן, ב־1931 — בברלין, ואחר 1945 היה פרופ׳ לאותו מקצוע בגטינגן.



ניקולי הארטמאן

הכתבים הראשונים של הר׳ נכתבו ברוחו של הרמן כהן. אך בכתביו מ־1912: Systematische Methode („מתודה שיטתית", בכרך השלישי של „לוגוס") ו־Systembildung und Idealismus („יצירת שיטה ואידיאליזם", הופיע בספר־היובל להרמן כהן ליום הולדתו ה־70), כבר מותח הר׳ ביקורת על האידיאליזם. הוא טוען נגד האידיאליסטים, שהם מעבירים את המבנה של ההכרה לתחומים שאינם משתעבדים לה וע"י כך הם הופכים את האידיאליזם לדוגמאטיזם. אמנם האידיאליזם דחה את המטאפיסיקה הטְרם־קאנטית, אך העמיד במקומה מטאפיסיקה של „המחשבה הטהורה", שגם היא שרירותית. נוסף על כך הטעים הר׳ את הקושי בביסוס אידיאליסטי של תורת־המידות, שהרי האידיאליזם אינו עשוי לפתור את בעיית האינדיווידואום בתורת־המידות. הר׳ יצא נגד האידיאליזם של מוריו במידה מרובה בהשפעתו של הוּסרל (ע"ע), שדרש מן הפילוסופים לשוב „אל הדברים עצמם", אל הניסיון, ללא כל דעות קדומות. החקירה של הדברים עצמם, ה„פֶנוֹמֶנוֹלוגיה", צריכה להיות — כך דורש גם הר׳ — הפעולה הראשונה של הפילוסוף. כמו־כן נודעה השפעה יתרה על הר׳ לדרישתו של הוסרל לבנות את הפילוסופיה כמדע.

אולם אין הר׳ מסתפק בחקירה של הנתון. אחר החקירה צריכה לבוא ה„אַפּוֹרֶטיקה" — כלומר, בירורן ומיונן של כל הבעיות, שהחוקר מגלה בנתון. רק אח"כ יכול החוקר לעשות את הצעד השלישי: להתקדם אל ה„תֵאוֹריה". אך הר׳ מזהיר אותנו, שברוב המקרים צעד שלישי זה מן הנמנע הוא, והפילוסוף מוכרח להודות בדבר, שה„אַפּוֹרְיָה", הבעיה, אינה ניתנת לפתרון. האדם לא ברא את העולם ואינו יכול לבטל את החידתיות שבו. לפיכך דן הר׳ לחובה את הפילוסופים הסבורים, שמחובתם ובכוחם לתפוס את הריבוי שבעולם כאחדות. נהפוך הוא: הממשות מכרחת אותנו להכיר בריבוי ואין אנו יכולים להכריע בשאלה אם ריבוי זה מקורו באחדות. הר׳ מבחין בתולדות הפילוסופיה בין פילוסופים קונסטרוקטיוויים־ספקולאטיוויים ובין הוגי־דעות, שחשפו את הבעיות והסתפקו בכך כשלא מצאו להן פתרון. עם האחרונים מונה הוא את אפלטון, אריסטו, יום, קאנט, והם בעיניו הנושאים האמיתיים של ההיסטוריה של הפילוסופיה, שאפיינית לה הרציפות של העלאת בעיות, ואילו השיטות הגדולות, שביקשו לפתור באופן מלאכותי את כל הבעיות, נדחו מתוך זרם־המחשבה הכללי.

מכאן מסתבר יחסו אל המטאפיסיקה. הר׳ דוחה כל מחקר על מושאים, שאינם ניתנים להכרה ע"י האדם. מפני־כן הוא דוחה את המטאפיסיקה הטְרם־קאנטית, ובנקודה זו הוא נשאר נאמן לאידיאליזם של כהן. הוא דוחה (כמו הוסרל) את השתדלותם של הפילוסופים להגיע לידי „תפיסת־עולם"; אך עם זה הוא שולל את האידיאליזם המניח, שהעולם כולו הוא אימאננטי לתודעה. גם זו היא מטאפיסיקה ספקולאטיווית אסורה. הר׳ דורש „מטאפיסיקה ביקרתית", כלומר, מטאפיסיקה של הבעיות, הסוקרת את המסקנות, שאליהן הגיע האדם, ואינה נחפזת למצוא פתרונות שיטתיים. שהרי „מה הם חמשת או ששת אלפי השנים של תולדות־הפילוסופיה, שאנו יכולים לסקור? שמא זוהי רק התחלה, רק הפרוזדור?" המטאפיסיקה הביקרתית דורשת סבלנות.

הספר השיטתי הראשון הגדול, שבו סיכם הר׳ את תורתו, היה Grundzüge einer Metaphysik der Erkenntnis („קווי־היסוד של מטאפיסיקה של ההכרה"), 1921, 1949[4]. שמו של הספר מעיד על מגמתו: בעוד שבית־מדרשו של כהן האמין, שאפשר לדחות את המטאפיסיקה ולהסתפק בתורת־ההכרה, הצביע הר׳ על הבעיות המטאפיסיות הכלולות בהכרה עצמה. ההכרה אינה „ראשית", אינה יצירת המושא, כמו שסבר כהן, אלא תפיסה של משהו קיים ללא תלות בהכרה. מן ההכרח הוא, איפוא, שההכרה תהיה מותאמת למבנה של האובייקט ולא תדרוש לעצמה אוטונומיה (את התשובה של אספולת כהן נתן קאסירר בכרך השלישי של Jahrbücher der Philosophie). אחר קביעת עמדה זו תקף הר׳ את הבעיה

של תורת־היש, של האונטולוגיה. הדבר כשהוא לעצמו (ע״ע) בתורתו של קאנט, שתלמידיו של קאנט, ממיימון עד כהן, ביקשו לוַתר עליו, נעשה אצל הר׳ המושא האמיתי של תורת־היש. תורת־היש אינה רשאית לדרוש, שהיש יהא כולו שׂכלתני, כי ההבדל בין שׂכלתני ולא־שׂכלתני נוגע רק לשׂכל או לתבונה, אך אינו נוגע ליש עצמו. האונטולוגיה חייבת ללכת בדרך ממוצעת בין האידיאליזם והראליזם; קיימת ממשות מחוץ לתודעה; ההכרה נזקקת לממשות זו ותופסת **קטעים** ממנה, אך אין היא **חופפת** את היש כולו. המטאפיסיקה, כתורת־היש, מבקשת לחשוף את הסטרוקטורה הקאטגוריאלית של היש. את הרעיונות הללו פיתח הר׳ במחקריו Diesseits von Idealismus und Realismus („בעבר מזה של האידיאליזם והראַליזם"), 1924 (שנתפרסם ב־Kant-studien), ו„כיצד אונטולוגיה ביקרתית היא מן האפשר?" (בספר־היובל לנאטורפ, 1924), אך על ביטויה השלם באה תורת־היש של הר׳ רק בספרו Zur Grundlegung der Ontologie („להנחת היסוד של תורת־היש"), 1935.

ב־1926 הופיע חיבורו „תורת־המידות" (Ethik), המגלה השפעה חזקה על הר׳ מצד פרנץ ברנטנו (ע״ע) ומכס שֶלֶר (שהיה חברו של הר׳ באוניברסיטה בקלן). הר׳ דוחה את תורת־המידות של קאנט מפני שהיא צורנית, ושואף לתורת־מידות „חמרית". הוא מעמיד **לוח של ערכים**. הממלכה של ערכים אלה, כגון ה„טוב", ה„נדיב", ה„אציל" והיפוכם ה„רע", ה„כילי", ה„נבזה" וכד׳, היא ממלכת אוביֶקטים, שהם אמנם אוביֶקטים אידיאליים, כלומר שאין מציאותם כמציאות השולחן או הבית, אבל למרות „אידיאליות" זו הם אוביֶקטים קבועים בעלי יחסים קבועים, שמהווים מערכת בפני עצמה בעלת חוקים שלה ויחסי־קבע של תלות וזיקה. ואם אומרים, שיש לתקופתנו „מוסר" שונה מזה של תקופות קודמות ושלוח־הערכים שלנו שונה הוא מאותם של זמנים אחרים, אין מתכוונים בזה ליחסיות ניהיליסטית אלא רק לעובדה, שמבטנו אינו מקיף את מערכת־הערכים כולה בבת אחת. מבטנו מתפתח ומשתנה, בחינת מגדלור, שמעתיק את קונוס־האור שלו מנקודה לנקודה ומאיר כל פעם חבלי־ארץ אחרים. הכרתם של הערכים המוסריים דומה בזה להכרת־האמת; שהרי גם בזו האחרונה קיימת מערכת של מושאים אידיאליים (אמיתות) ואנו תופסים פעם בפעם רק **קטע** בלבד מתוך מערכת זו. ההבדל הוא בזה: אין האמת דורשת מן האדם, שיעביר אותה ממערכת הקיום האידיאלי לתחום הקיום הממשי; ואילו הערך המוסרי דורש **הגשמה**, ודוקה מן האדם. הערך המוסרי מתגלה לו, לאדם, בבחינת ציווי. ורק האדם (עד כמה שאנו יודעים) יכול למַלא ציווי זה. האדם הוא הגשר, שדרכו עובר הערך המוסרי מן הקיום האידיאלי אל הקיום הממשי.

ב־1933 הופיע ספרו של הר׳ Das Problem des geistigen Seins („הבעיה של ההוויה הרוחנית"). הר׳ נתן לספר כותרת־משנה „מחקרים להנחת־היסוד של הפילוסופיה, ההיסטוריה ומדעי־הרוח". את הבעיה של ההוויה הרוחנית פותר הספר באמצעות תורתו של הר׳ בדבר מבנה־העולם. במבנה זה יש להבחין בין השכבות החמרית, האורגאנית, הנפשית והרוחנית. השכבה הגבוהה יותר נישאת ע״י השכבה הנמוכה ממנה. לפיכך אפשר לומר, שהקאטגוריות של השכבה הנמוכה ביותר, כלומר החמרית, הן החזקות ביותר, מכיון שהן חלות על כל השכבות הגבוהות יותר. אך תלות זו אינה באה לקַפּח את האוטונומיה של השכבות הגבוהות. כך, למשל, חלים החוקים של החומר ללא הגבלה על האורגאניזם, אך אין האורגאניזם נקבע כולו ע״י החוקים של החומר, כי אלה משאירים מקום להתערבותם של החוקים המיוחדים של האורגאניזם. בתורה זו דוחה הר׳ את הרעיון, שהשכבות הגבוהות יותר התפתחו מן הנמוכות; אין כאן מעבר, כי בכל שכבה יש משום חידוש. ובהוויה הרוחנית עצמה מבחין הר׳ את הרוח הפרסונאלי, את הרוח האוֹבייקטיווי ואת הרוח, שנעשה אובייקט (objektiviert). רק הרוח האישי הוא בעל תודעה ויכול לאהוב ולשנוא. הרוח האובייקטיווי (במובנו של הגל, כגון רוחו של עם) הוא הנושא של ההיסטוריה. והדרגה השלישית של ההוויה הרוחנית פירושה, שהרוח יכול להתממש בחומר כלשהו (צבע, אבן, לשון וכד׳) ובאופן זה יכול המפעל של הרוח — הרוח, שנעשה אובייקט — להאריך ימים אחר מותו של היוצר.

הספר „הבעיה של ההוויה הרוחנית" נכתב מתוך ויכוח מתמיד עם הגל. הרוח אינו הכל, כמו שסבר הגל; אמנם הוא היש הגבוה ביותר, אך הוא גם החלש ביותר. „המטאפיסיקה הביקרתית" של הר׳ אינה מוכנת להעביר את החוקים הקאטגוריאליים של רמה אחת לרמה אחרת. משום כך דוחה הר׳ הן את „המטאפיסיקה מלמטה", שניסתה להסביר את השכבות הגבוהות ע״י השכבה הנמוכה ביותר, והן את „המטאפיסיקה מלמעלה" של הגל, שביקשה להסביר את כל התופעות ע״י התבונה (כאן יש להזכיר גם את ה„אסתטיקה" של הר׳, שהופיעה אחר מותו, ב־1953). תפקידה של הפילוסופיה הוא להסביר את הזיקה ההדדית של שכבות־ההוויה השונות ואת חוקותיהן. באופן זה הופכת הפילוסופיה לתורת־קאטגוריות מקפת.

הר׳ הקדיש את חמש־עשרה השנים האחרונות של חייו לשיכלולה של תורת־קאטגוריות זו. אחר ה־Zur Grundlegung der Ontologie („להנחת היסוד של תורת־היש"), 1935, הופיעו: Möglichkeit und Wirklichkeit („אפשרות וממשות"), 1938, Der Aufbau der realen Welt („המבנה של העולם הממשי"), 1940, ו־Philosophie der Natur („הפילוסופיה של הטבע"), 1950. המאמרים הקטנים של הר׳ נקבצו אחר מותו בספר Kleinere Schriften (3 כרכים), 1957.

הצד החזק בתפיסתו של הר׳ הוא הדיוק שבתיאור התופעות והחריפות של ניתוחיו. מכיון שהקדים את ה„אַפּוֹרֶטִיקָה" או ה„פּרוֹבלמאטיקה" ל„תֵאוריה" ולא הרגיש את עצמו מחוייב להציע פתרונים, אלא להבהיר את הבעיות, יש לראות את מפעלו כמפעל של יושר אינטלקטואלי גדול.

ה. ברגמן, תורת־מוסר חדשה, ב„העולם", 7 אוקטובר 1927; H. Heimsoeth u. R. Heiss (עורכים), *N. H., der Denker und sein Werk* (15 מאמרים עם ביבליוגראפיה), 1952; M. Berlage, *Die Schichtenlehre Nicolai Hartmanns (Stud. Gen.,* IX), 1956; J. E. Heyde, *Die sogen. "Schichten"-Lehre (ibid.);* Fr. Barone, *N. H. nella filosofia del novocento*, 1957 (Biblioteca di Filosofia, XIV; עם ביבליוגראפיה מקפת).

ש. ה. ב.

הַרְטְמַן פוֹן אַוּאֶה (Hartmann von Aue), מגדולי המשוררים הגרמניים ביה״ב. הר׳ היה משורר־החצר של בית־אצילים שוואבי בשם אַוּאֶה (בגרמ׳ עתיקה: Ouwe); כנראה למד במנזר, מכל מקום היה משכיל; השתתף במסע־הצלב של 1189—1192 ומת סמוך ל־1220. ביצירתו ייצג את האידיאל האבירי של זמנו ועסק בניגודים שבין חובה ותשוקה, בין כבוד־האביר ואהבת הבעל לאשתו. פרט לשירי־

אחבה ולשירים על מסע־הצלב, חיבר שני שירי־עלילה על חיי־האבירים: „אֶרֶק" ו„אִיוַין". שירים אלה, שזכו לפירסום מיוחד, מבוססים על אגדת המלך ארתור כפי שהיא מסופרת בשיריו של כְּרֶטיאֶן דה טְרוַא; שיר־עלילה מקורי של הר' על רקע גרמני הוא „הַינריך המסכן", שנושאו: אביר, שנרפא מצרעתו הודות למסירותה של עלמה שאֲהֵבַתוּ; זו הס־כימה להקריב את חייה כדי שדמה ימָרח על גופו; אעפ"כ היא נשארת, בדרך נס, בחיים. הר' חיבר גם אֶפוס קטן בשם



הארטמאן פון אואה. מיניאטורה בכתב־יד מצוייר מן המאה ה 14. מתוך ה Weingartner Liederhandschrift

„גרֶגוֹריוס על האבן" (על גרֶגוריוס החוטא, שכיפר על עוונו ע"י ישיבה על סלע בלב ים במשך 17 שנה ולסוף נבחר לאפיפיור), שהוא מיוסד על אגדה נוצרית קדומה (שימש בין השאר נושא לרומאן של תומאס מַן: „הנבחר", 1951).

יצירותיו של הר' הן עמוקות, רציניות ונאות בלשונן, וכבר בדורו נחשב לרב־אמן. מן המאה ה19 ואילך הוצאו כתבי־היד של יצירותיו במהדורות ביקרתיות ע"י בלשנים שו־נים, ביחוד ק. לַכמַן וק. פון קראוס, וניתרגמו לגרמנית חדשה.

H. Sparnaay, *H. v. A.*, 1933–38 (עם ביבליוגראפיה מקפת); id., *Nachträge zu H. v. A.* (in *Neophilologus*, 29. Jahrgang), 1944; K. H. Halbach, *Franzosentum u. Deutschtum in höfischer Dichtung des Stauferzeitalters. H. v. A. u. Chrétien de Troyes, Iwein-Yvain* (*Neue Deutsche Forschungen, Abteilung Deutsche Philologie*, VII), 1939.

פ. ג.

הַרְטְפּוֹרְד (Hartford), עיר־הבירה של מדינת־קוֹנֶטיקוּט באה"ב; יושבת על נהר־קוֹנטיקוּט במרחק של כ65 ק"מ מן האוקיינוס האטלאנטי ושל כ180 ק"מ צפונית־מזרחית לניו־יורק. מספר תושביה כ162,000 (1960). הר', שהיא נמל־נהר, מתפרנסת בעיקר מתעשיה של מכונות (בכללן מכונות־כתיבה ומכונות־חישוב), נשק, תוצרת כימית, טאבאק. כן נמצאים בעיר המשרדים הראשיים של 45 חברות־ביטוח, ומכאן כינויה של הר' „בירת־הביטוח של אה"ב". — הר', שהיא אחת מן הערים הקדומות של אה"ב, נוסדה ב1636. ב1639 קבעו להם המתיישבים תקנות־יסוד, ששימשו במידת־מה דוגמה לחוקת אה"ב. ב1687 הסתירו התושבים את מגילת־התקנות בתוך גזעו של אלון משום שהנציב הבריטי ביקש להשמידה; במקום שעמד האלון עומדת כיום מצבת־זיכרון. במאה ה18 היתה הר' מרכז מסחרי חשוב. ב1784 קיבלה זכויות של עיר. ב1814 חתמו בה באי־כוח המדינות של ניו־אינגלנד על אמנה להגנה משותפת מפני הבריטים, שנלחמו אז באה"ב. בהר' ישבו כמה אישים מפורסמים בתולדות אה"ב: מַרק טְוֵין (ע"ע), שביתו משמש כיום כספריה, נח וֶבסְטֶר (ע"ע) וג'. פ. מורגן (ע"ע). — בהר' כמה בניינים היסטוריים, בתי־ספר גבוהים, ספריות ובתי־נכות.

י ה ו ד י ם בודדים ישבו בהר', לכל הפחות, מ1659. בסוף שנות ה30 של המאה ה19 התחילו מגיעים להר' מהגרים יהודיים מגרמניה. עדת „בני־ישראל" בהר', שהיא הקדומה בקהילות שבמדינת־קונטיקוט, נוסדה ב1843. ב1856 נחנך בהר' בית־הכנסת הראשון, הנקרא על שמו של יהודה טורו (ע"ע). — משנות ה80 של המאה ה19 ואילך התחילו משתק־עים בהר' מהגרים יהודיים מרוסיה. מתחילת המאה ה20 ואילך התפתחה קהילת־הר' בקצב מהיר. מספר היהודים בה עלה מ2,000 ב1902 ל5,000 ב1907 ול10,000 ב1917. כיום (1958) יש בהר' 26,000 יהודים.

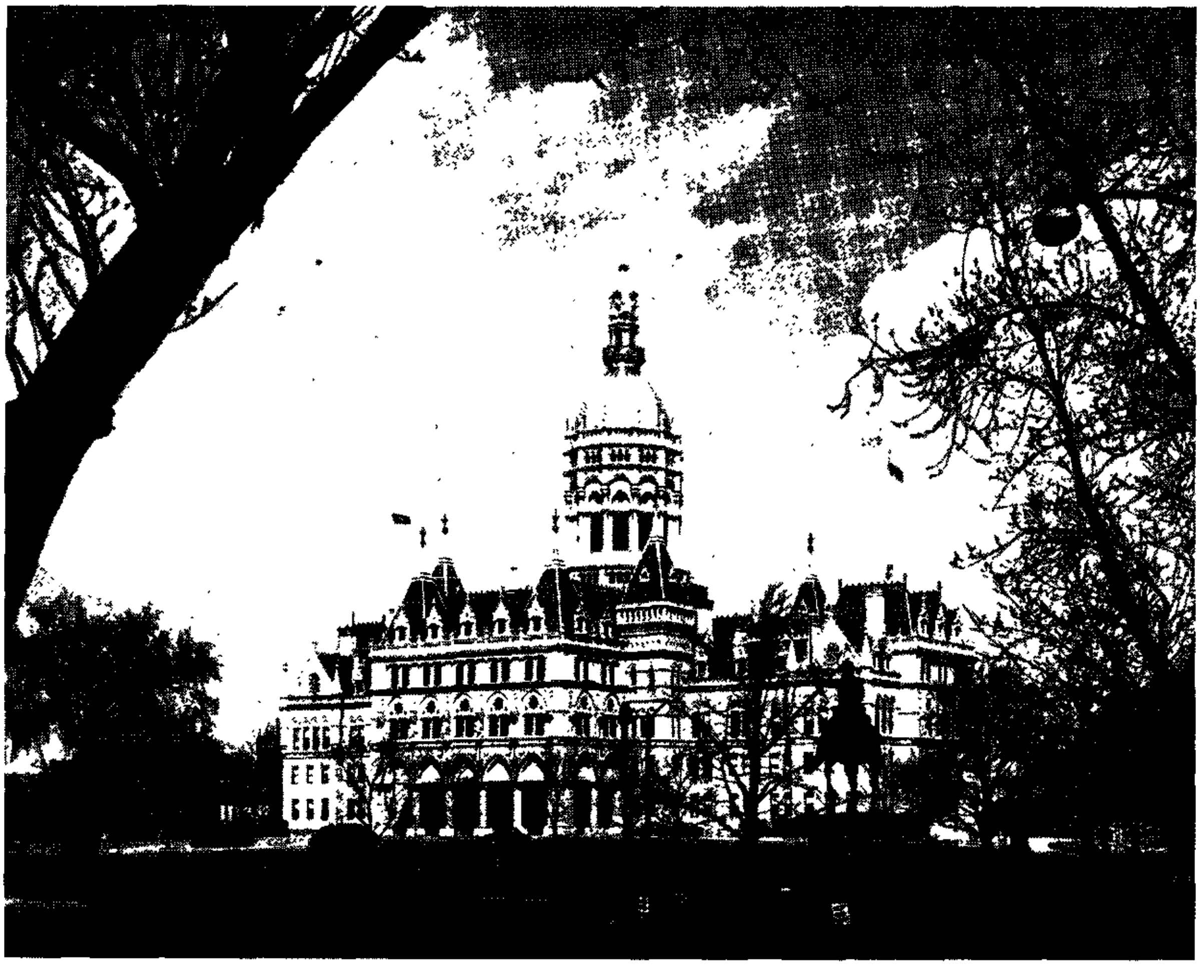
בהר' קיימים כמה אירגונים ציבוריים ומוסדות־צדקה יהודיים, בכללם גם בית־חולים יהודי. מ1929 מופיע בהר' שבועון יהודי באנגלית בשם Jewish Ledger.

א. י. בר.

הֶרְטְפּוֹרְדְשִׁיר (Hertfordshire), מחוז באנגליה, שגובל בדרומו ב„לונדון הגדולה". שטחו 1,637 קמ"ר ומספר אוכלוסיו כ761,000 (1958). נקרא על שם עיר־הבירה שלו הֶרְטְפורד (כ15,000 נפש), כ30 ק"מ מלבה של לונדון.

הר' הוא חבל של גבעות נמוכות (עד 160 מ'), שביניהן משתרעים עמקים רחבים; הגדולים שבהם הם עמקיהם של נהר קוֹלְן (Colne), לִי (Lea) ופלגו סְטוֹרְט. תושבי־הר' עוסקים בחקלאות, בגידול־מקנה (לשם אספקת בשר ללונ־דון) ובתעשיה קלה (סרטי קולנוע באֶלְזְטְרִי [Elstree]); קצתם עובדים בלונדון וחוזרים בערב לבתיהם בהר'. בהר' עוברים קווים ראשיים של מס"ב מן הצפון ללונדון, וכן תעלת־המים (Grand Union Canal) המחברת את לונדון עם איזור המכרות והתעשיה הכבדה של אנגליה התיכונה. הגדול ביישובי הר' היא העיר ווֹטְפוֹרד שעל נהר־קולן, כ25 ק"מ צפונית־מערבית ל„סיטי" של לונדון; בה כ73,500 נפש (1958). עיר, שהיתה חשובה בתקופה הרומית וביה"ב, היא סט. אוֹלְבֶּנְז (St. Albans), כ10 ק"מ מצפון לווטפורד, ובה כ48,000 נפש (1958). בשתי הערים האחרונות יש קהילות יהודיות קטנות.

הַרִי, מִרְיָם — Myriam Harry; פְּסֶוּדוֹנים של מרים שפירא, אשתו של הפסל הצרפתי אֶמיל פֶּרוֹ־הַרי (Perrault-Harry) — (1875, ירושלים — 1958, פאריס), סופרת צרפתית. הרי היתה בתם של היהודי הרוסי המומר מ. ו. שפירא (ע"ע) ושל רופאה גרמנית, לשעבר חברה במיסדר הפרו־



הארטפורד: בניין הממשלה של קונטיקוט

טסטאנטי של הדיאקוניסות. הרי גדלה בדת האנגליקנית בעיר העתיקה של ירושלים וידעה מילדותה ערבית (לשונה הראשונה), גרמנית, רוסית ואנגלית. כשהיתה בת תשע חיברה שיר־תוגה בשם „הכלה הנטושה" (על יסורי אהבתה הילדותית לראש־בדואים ו„בגידתו"), שבו כבר נתגלה הדמיון הפורה (ירושה מאביה?), האָפייני לסיפורים, שחיברה לאחר זמן. אחר מות אביה (1884), באה הרי עם אמה לברלין (זכרונותיה המרים על תקופת ישיבתה בעיר זו נכללים ברומאן „ציונה בברלין", עי' להלן), וכאן פירסמה, מגיל 14 ואילך, נוֹבֶלות בעיתונים וכתבי־עת גרמניים. ב1893 עברה עם אמה לפאריס. עד מהרה למדה צרפתית וב1899 יצא ספרה הראשון, קובץ נובלות בשם Passage de bédouins („מעבר של בדואים"). ב1904 הופיע הראשון לרומאנים שלה, המבוססים על זכרונות ילדותה: La conquête de Jérusalem („כיבוש ירושלים"). המבקר ז'יל לֶמֶטְר (Le-maître), שהרי שימשה מזכירתו, ואַנַטוֹל פְרַנְס (ע"ע) שיבחו את הספר, והרומאן זכה בפרס Fémina הראשון. להרי יצא שם, ומאז נתפרסם כמעט שנה־שנה אחד מספריה, שכמה מהם (ביחוד מן הסידרה „ציונה" — כלומר, המשכים של „כיבוש ירושלים") זכו, הודות לקסם המזרחי הזרוע עליהם, לקוראים הרבה ולתרגומים. קצתם של ספרים אלה הם רו־מאנים (מהם היסטוריים) וקבצי־נובלות על רקע מזרחי, עשירי צבע ורגש, וקצתם תיאורים של ארצות ועמים, רשמי מסעותיה המרובים והממושכים בארצות־המזרח (א"י ושכנו־תיה, אפריקה הצפונית, הודו, הודו־סין והמזרח הרחוק).

מן הרומאנים האוטוביוגראפיים, שפירסמה אחר „כיבוש ירושלים" (1904), ראויים לציון ביחוד: La petite fille de Jérusalem („הילדונת מירושלים"), 1914; Siona à Berlin („ציונה בברלין"), 1918; Le tendre cantique de Siona („שירתה הרכה של ציונה"), 1922; מתיאורי־הארץ שלה ורשמי ביקוריה בה — Les amants de Sion („הנאהבים בציון"), 1924; Jérusalem retrouvée („ירושלים נגלית מחדש"), 1930; Les cabalistes de Palestine („המקובלים בא"י"), 1937 (בספרה „עובדי־השטן", ר' למטה); מן הרומא־נים בעלי הרקע המזרחי: Petites épouses („רעיות קטנות"), 1900, וL'île de volupté („אי העגבה"), 1908 (שניהם על המזרח הרחוק); La divine chanson („השיר האלוהי"), 1911; Ranavalo et son amant blanc („ראנאוואלו ומאהבה הלבן" — על ר., המלכה הראשונה של מאדאגאסקאר, 1780—1861), 1935; מספרי־המסע וספרי־התיאור המזרחיים — Tunis la blanche („תוניס הלבנה"), 1910; Indo-Chine („הודו־סין"), 1912; Les adorateurs de Satan („עובדי־השטן" — על הכת הפרסית של היזידים), 1937; Damas, jardin de l'Islam („דמשק, גן־האיסלאם"), 1948, ועוד.

הרי חיברה גם: Trois ombres: Huysmans, Lemaître, Anatole France („שלושה צללים: הויסמנס, למטר, אנאטול

פראנס"), 1932; Jésus et moi ("ישו ואני"), 1940; Ré-veils d'ombres ("תקומות צללים" [זכרונות]).

A. Mailloux, *M. H.*, 1920; *Le Monde*, 12. III, 1958.

ח. פ.

הֲרִיגָה (באנג' homicide), במשפט הפלילי — קיפוד של חיי־אדם בידי אדם. הר' יכול שתהיה עבירה פלי־לית ויכול שלא תהיה עבירה. הר' מתוך ביצוע גזר־דין של מיתה — בידי אדם שהוסמך לכך וכלשון גזר־הדין, שניתן ע"י בית־משפט מוסמך — וכן הר' אגב ביצוע פעולה מל־חמתית נחשבות כהר" מוצדקות ואינן נכללות בגדר עבירה. הר' שבוצעה מתוך צורך חיוני ביותר אמנם אינה מוצדקת אבל מוחלים להורג, אם יש בידו להראות, שעשה את המעשה כדי למנוע תוצאה, שלא יכול היה למנוע בדרך אחרת ושהיה בה משום סכנה לחייו או לרכושו, או לחיין של אדם אחר, שההורג היה חייב להגן עליו, ובלבד שנהג מתוך שיקול הגיוני. לפיכך נמחלת הר', שבוצעה מתוך התגוננות מפני התקפה שהיתה מלווה בשימוש בנשק, אך לא הר' של מסיג־גבול, שנמצא בתחום רכושו של הזולת ולא היה מזויין.

לפי חוקי א"י, מוגדרת הר' פלילית (manslaughter) בסעיף 212 לפקודת החוק הפלילי, 1936, כ„גרימת מיתתו של אדם אחר על־ידי מעשה או אי־מעשה בלתי חוקיים", וענשו של ההורג: 20 שנות־מאסר. ההורג ב„אי־מעשה" נענש, אם חייב היה לעשות את המעשה ולא עשאו מחמת רשלנות פושעת ובכך גרם למותו של אדם, בין שנתכוון להרגו ובין שלא נתכוון לכך, כגון אֵם שלא סיפקה מזון ליִלדה הרך או שומר בית־כלא שלא סיפק מזון לאסירים, שמפאת היותם כלואים לא יכלו להשיג את מזונם ממקור אחר. ההורג אדם מתוך חוסר־זהירות, שאינו מגיע לרשלנות פושעת — שהיא הדרגה הגבוהה ביותר של רשלנות (כגון הר' בעטייה של תאונת־דרכים, שנגרמה ע"י אי תשׂוּמת־לב מַספקת) — דינו 2 שנות־מאסר וקנס.

הר' שנעשתה במסיבות מחמירות נקראת רצח, ודינה מאסר־עולם. אע"פ שהלכותיה של הפקודה הנזכרת משקפות בדרך כלל את המשפט המקובל האנגלי, ובסעיף 4 לפקודה נדרש בית־המשפט לפרש את הוראותיה בהתאם לכלליו של המשפט האנגלי, לא הלכה הפקודה אחר המשפט המקובל כשקבעה את האבחנה בין רצח, מצד אחד, לבין הר' פלילית שאינה מגעת לרצח, מצד שני. הצורך באבחנה זו נובע מכוונתו של המחוקק לייחד את עונש־המוות למעשי־ההר' החמוּרים ביותר ולקבוע לשאר מעשי־ההר' עונש קל יותר; באין כוונה כזו נעשית האבחנה מיותרת, ורבים מצדדים היום בביטולה. גם במדינת־ישראל היה הרוצח נענש במיתה עד שנת 1954, שבה בוטל עונש־המוות לעבירה זו. אך בעניין אחר אימצה הפקודה כלל אנגלי קדום: לפי סעיף 221, אין אדם אשם בהר', אלא אם מת הנפגע תוך שנה ויום אחד משעת המעשה. מקורו של הכלל ביה"ב, בזמן שהבריות היו סבורים, שתוצאות הפגיעה חייבות להתגלות תוך שנה ויום אחד משעת ביצועה, ומוות שאירע לאחר מכן לא נחשב כדבר שבא מידי הפוגע אלא מידי שמים.

בשלושה מקרים נחשבת הר' פלילית, על־פי סעיף 214 לפקודה, לרצח, ואלה הם:

(א) הריגת האב, האם, הסב, הסבתה; המסיבה המַחמֶרת היא הקירבה המשפחתית שבין ההורג ובין קרבנו;

(ב) הר' שבוצעה בכוונה תחילה (premeditation); המסיבה המַחמֶרת היא ביצוע העבירה לאחר שיקול ומחשבה;

(ג) הר' שבוצעה כדי להכין עבירה אחרת (כגון הר' לשם ביצוע שוֹד) או כדי לאַפשר את מנוסתו של אדם, החושש לעונש על עבירה אחרת (כגון הר' של שוטר, הרודף אחר עבריין); המסיבה המַחמֶרת היא הסכנה הנשקפת לחברה מעבריין, שאינו נרתע מהר' כדי לבצע את זממו.

אדם נחשב כהורג בכוונה תחילה אם החליט להרוג, וביצע את המעשה בדם קר, ללא קיגטוּר, ובמסיבות, שבהן יכול היה לחשוב ולהבין את התוצאות, לאחר שהכין עצמו למעשה ההר', או הכין מכשיר לביצוע המעשה. „כוונה תחילה" שימשה למחוקק הצרפתי אחר המהפכה הגדולה, ב1791, אמצעי של הבחנה בין מעשה־ההר' החמור יותר, שדינו מיתה (assassinat), לבין מעשים פחות חמוּרים (meurtre); הבחנה זו נקבעה בחוק הפלילי הצרפתי משנת 1810 (Code pénal), שרעיונותיו השפיעו על המשפט הפלילי בארצות אחרות הרבה, ובין השאר אומצה גם ע"י המחוקק האנגלי־המאנדאטוֹרי. אמנם מתחילת המאה ה20 נחשב הכלל הצרפתי כמיוּשן, אבל לעומת ההלכה הנוהגת עד היום באנגליה — ואף בכמה מן המדינות של אה"ב — יש בו משום התקדמות מרובה. על־פי המשפט המקובל האנגלי נענשת הר' כרצח אם בוצעה בmalice aforethought — מה שתואר ע"י בן־סמך אנגלי כ„דוגמה בולטת של ההכללות המטעות המרובות, המצויות במשפט האנגלי". בהגדרה הנזכרת אין המכוּוָן רק למעשה, שנעשה אחר מחשבה ושיקוּל, ואף לא להר' שבוצעה מתוך זדון דוקה, אלא גם למעשה, שעלול לגרום למותו של אדם ואף גרם לכך, בין שרצה עושה המעשה להרגו ובין שלא רצה בכך. לפי מבחן זה הורשע אדם, שגרם למותו של שוטר, ברצח; השוטר עצר את הנאשם, שנהג במכונית, הואיל והוביל בה רכוש גנוב, וכשסירב הנאשם לציית, קפץ השוטר על המכונית והנאשם הפילו ארצה תוך כדי נסיעה; השוטר נהרג. כוונה להרוג לא הוכחה כאן, אבל הנסיעה עצמה בשעה שהשוטר נאחז במכונית היתה מעשה, שהיה עלול לסכן את חייו, ודי בכך כדי להפוך את ההר' לרצח. חוק אנגלי משנת 1957 קובע עונש־מאסר גם למקרים מסויימים של רצח.

ההשקפה הרווחת בזמננו באה לידי ביטוי בחוק הפלילי השווייצי משנת 1942, ובהשפעת ההצעה של החוק השווייצי כבר נתקבלה ב1941 בחוק הפלילי הגרמני, שדגל עד אותה שנה בשיטה הצרפתית. לפי השקפה זו נענש ההורג כרוצח, אם גילה במעשהו מידה מיוחדת, מרובה ביותר, של סכנה לחברה. „כוונה תחילה" אינה עומדת במבחן זה; מי שעלול מחמת חוסר מעצורים, באופן ספונטאני וללא מחשבה, לשלוף אקדח או סכין ולהרוג את חברו בשל עניין של מה בכך, מסַכן את שלום־הציבור לא פחות — ואפשר אף יותר — מן ההורג בכוונה תחילה. ה מ נ י ע של ההורג הוא הקובע — על־פי המבחן השווייצי־הגרמני — את ההבדל בין רצח ובין הר'; רוצח הוא מי שהרג מתוך תשוקה לסַפק את יצרו להרוג, או מי שהרג מאהבת־בצע או באכזריות מיוחדת.

J. F. Stephen, *Commentaries on the Law of England* (in *Criminal Law*, IV), 1950[21]; A. Schönke – H. Schröder, *Strafgesetzbuch* (גרמניה), 1957[8]; V. Schwander, *Schweizerisches Strafgesetzbuch*, 1952; *Vergleichende Darstellung des deutschen und ausländischen Strafrechts*, V, 1905; E. Garçon, *Code pénal annoté*, 1959 (צרפת); C. S. Kenny, *Outlines of Criminal Law*, 1958[17]; W. O. Russell, *On Crime*, 1950[10].

י. ז.

הֶרְיוֹ (אֶרְיוֹ), אֶדוּאַר — Edouard Herriot — (1872, טרוֹא — 1957, ליון), מדינאי צרפתי. לאחר שסיים את חוק־לימודיו, בהצטיינות מיוחדת, ב־École normale supérieure (1894), הורה בגימנאסיות של נאנט וליון, ועד מהרה נתפרסם כמלומד, סופר ומרצה. מ־1905 עמד בראש המפלגה הראדיקאל־סוציאליסטית. באותה שנה נבחר כראש־העיר של ליון ובכהונתו זו החזיק עד סוף ימיו. ב־1912 נבחר כסנאטור מטעם מחוז־הרון. בימי מלחמת־העולם I שימש כמיניסטר לעבודות ציבוריות, הובלה ואספקה בממשלת בריאן (1916—1917). ב־1919 נכנס לבית־הנבחרים ונבחר כמנהיגה של המפלגה הראדיקאל־סוציאליסטית. בתפקיד זה החזיק ברציפות — פרט לכמה הפסקות קצרות — כמעט עד מותו. — אחר מלחמת־העולם I שלל הר' את מדיניותו של פּוּאַנְקָרֶה, וביחוד את תפיסת חבל־הרוּר ע"י צרפת. ב־1924 נתמנה ראש־ממשלה ומיניסטר לענייני־חוץ מטעם ה„איחוד השמאלי" — גוש למלחמת־בחירות, שהשתתפו בו הראדיקאלים, הראדיקאל־סוציאליסטים והסוציאליסטים. כראש־ממשלה (יוני, 1924 — אפריל, 1925) הירבה הר' לטפל בפיצויי־המלחמה הגרמניים ובשאלת פירוק־הנשק הכללי, שטען לו בהתלהבות. הר' נמנה עם תומכיו הנאמנים של חבר־הלאומים. בתקופת כהונתו כראש־ממשלה הכירה צרפת דֶה־יוּרֶה ברוּסיה הסוביייטית. פעמיים נוספות היה הר' ראש־ממשלה: יום אחד ב־1926 וחצי שנה ב־1932. ב־1936 נבחר כנשיאו של בית־הנבחרים. בעוד הוא משמש בתפקיד זה היה מן הצירים המועטים, שנמנעו ב־1940 מלהצביע על ההצעה, שהעניקה למארשאל פֶּטֶן סמכויות מלאות. שנתיים לאחר מכן שלח לפטן מכתב־מחאה חריף על מדיניותו האנטי־דמוקראטית. הר' ויתר על חברותו ב„לגיון־הכבוד" לאחר שאות־הצטיינות זה הוענק למשתפי־פעולה עם היטלר. הוא הושם במאסר־בית ע"י ממשלת וישי והוגלה ע"י הגרמנים למחנה־מאסר בסביבות ברלין. — באפריל 1945, כששוחרר ממאסרו ע"י הצבא הסובייטי, חזר הר' לצרפת דרך מוסקווה וזכה לקבלת־פנים חגיגית בליון, שבה נבחר שוב כראש־העיר. הר' נתמנה מחדש חבר של „לגיון־הכבוד". ב־1946 חזר לבית־הנבחרים, ומ־1947 ואילך היה נשיאו. ב־1945 נבחר לאקאדמיה הצרפתית.



אדואר הריו

הר' חיבר שורה של ספרים על נושאים היסטוריים, ספרותיים וביוגראפיים, שהחשובים שבהם הם: Philon le Juif („פילון היהודי"), 1897, שזכה בפרס מטעם האקאדמיה הצרפתית; Madame Récamier et ses amis („הגברת רקאמיה וידידיה"), 1904; Agir („לפעול"), 1915; Créer („ליצור"), 1919; La Russie nouvelle („רוסיה החדשה"), 1922; Pourquoi je suis radical-socialiste („על שום מה אני ראדיקאל־סוציאליסט"), 1929; La vie de Beethoven („חיי בטהובן"), 1929; Lyon n'est plus („ליון אינה עוד", 4 כרכים, 1937—1940); Droit et liberté („זכות וחירות"), 1946; Jadis („פעם", זכרונות, 2 כרכים, 1948—1952); Episodes 1940—44 („אפיזודות, 1940—1944", זכרונות מימי מלחמת־העולם II), 1950.

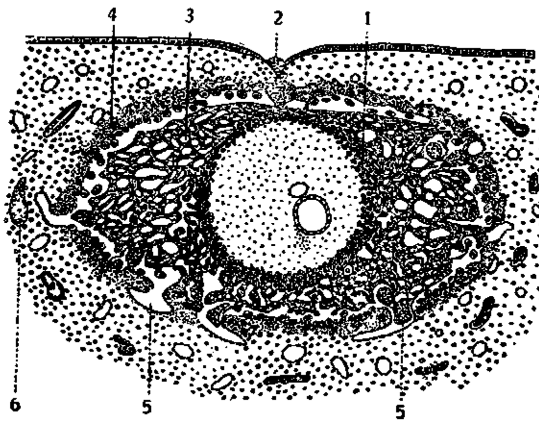
P. Grosclaude, *E. H., écrivain et homme d'état*, 1932; J. Louis-Antériou et J. J. Baron, *E. H. au service de la république*, 1957.

א. ז.

הֵרָיוֹן (לאט' graviditas), המצב שבו נתונה האשה הנושאת בקרבה עובר; שם נרדף לעִבּוּר — כינויו של מצב זה בנקבות של כל מיני היונקים (ע"ע יונקים; רביה).

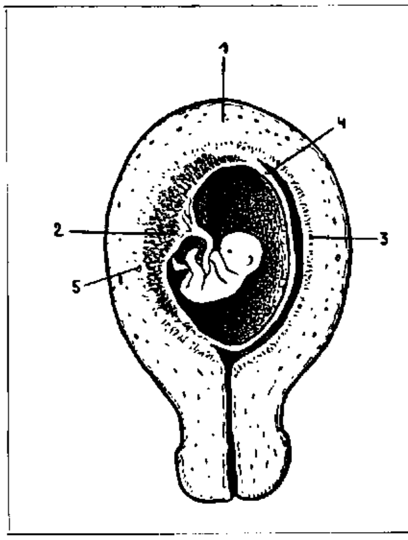
ראשיתו של ההר' בהפריה (ע"ע) ובהשרשה (ר' להלן), הבאה בעקבותיה, וסופו התקין — בלֵדה (ע"ע). ההפריה באדם מתרחשת כרגיל בחצוצרת־הרחם; כאן נפגשת הביצה, הבאה מן השחלה, באחד מן הזרעינים, שחדרו לרחם, ומתמזגת עמו. מסתבר, שתהליך זה מתרחש סמוך לאמצע מחזור־הווסת התקין. כ־3—4 ימים לאחר מכן מגעת הביצה המופרית לחלל־הרחם, וסמוך ליום העשירי (ז"א, כנראה, כ־3 שבועות אחר התחלת הווסת האחרון) היא נאחזת על־פני רירית־הרחם וחודרת לתוכה — וזוהי ההשרשה (implantatio); יתכן, שתהליך זה מבוצע בסיוע ההיאלורונידאזה (ע"ע היאלורונית, חמצה), המופרשת מן הביצה המופרית.

ההפריה מפעלת את המכאניזם של התפתחות־הביצה ע"י חלוקות חוזרות ונישנות של התא (מיטוזות), וכן היא יוצרת — או מַשלמת — את המנגנון השולט בעיצוב דמות העובר ותכונותיו (מערכת הגנים); ואילו ההשרשה היא התנאי לאפשרות ההמשך של תהליך־ההתפתחות זה ע"י יצירת קשר בין האורגאניזם העוברי המתפתח ובין אורגאניזם־האֵם המזין אותו. לגבי התקופה של חיים משותפים אלה — שהיא ההר' — עוסקת האמבריולוגיה (ע"ע) בגילגוליו ותולדותיו של העובר, ואילו מחקר ההר' — במובנו המצומצם והמדוייק — כולל את האנאטומיה, הפיסיולוגיה, הפסיכולוגיה, הפאתולוגיה והקליניקה של האשה ההרה. על ראשית התפתחות העובר, התהוות קרומיו — השָפיר, שק־השתן וקרום־הסיסים (chorion) —, הפיכת רירית־הרחם

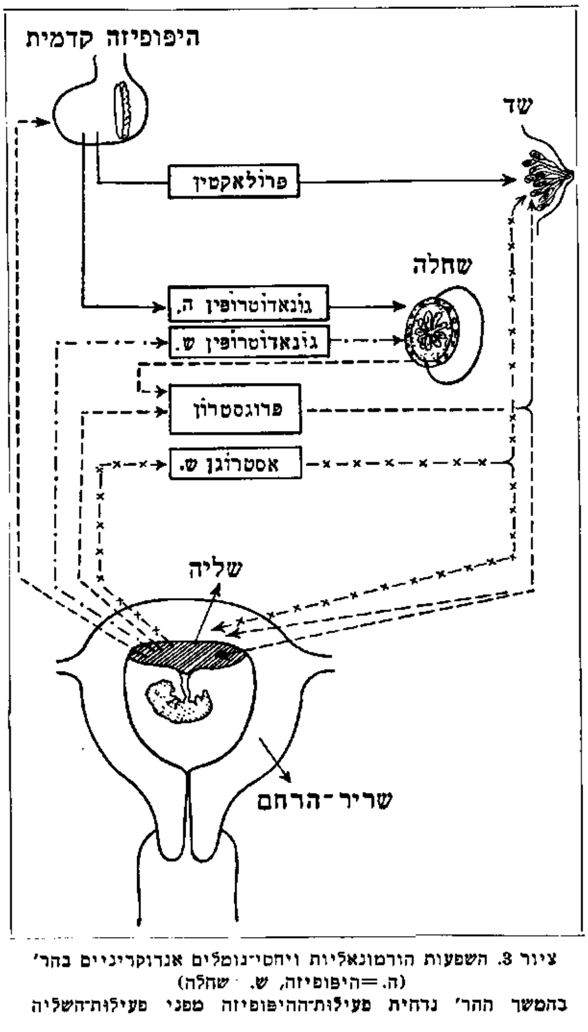


ציור 1. השרשה: נבט־אדם בגיל 14 ימים
1, 3. שכבות הטרופובלאסט; 2. מקום חדירת הביצה; 4. קופסית־הנושרת; 5. נימיות־דם; 6. בלוטה ברירית־הרחם

לנושרת והתהוותה של השליה — ע״ע אמבריולוגיה, עמ׳ 871—876. תחילה יוצרת לה הביצה המופרית חלל בתוך רירית־הרחם (ציור 1), וחלל זה הולך וגדל עם גדילת העובר עד שהוא ממלא את כל חלל־הרחם (ציור 2,



ציור 2. הרחם המעובר בחדשים הראשו־נים להריון
1. שרירי־הרחם; 2, 3, 5. חלקי הנושרת;
4. קרום־הסיסים



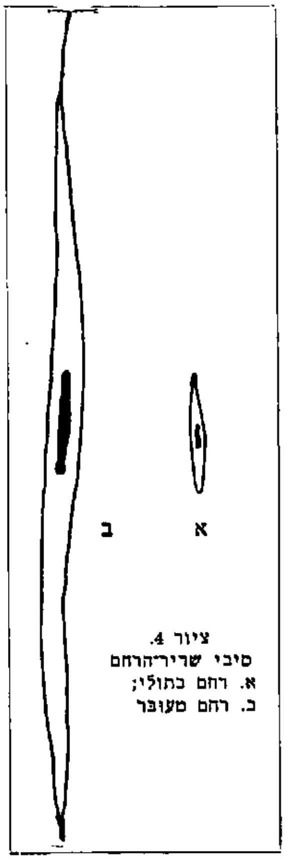
ציור 3. השפעות הורמונאליות ויחסי־גומלים אנדוקריניים בהר׳
(ה.=היפופיזה, ש. שחלה)
בהמשך ההר׳ נדחית פעילות־ההיפופיזה מפני פעילות־השליה

וכן ע״ע אמבריולוגיה, עמ׳ 882, ציור 16), ואף זה האחרון הולך וגדל עמו (ר׳ להלן).

ההר׳ התקין נמשך מ263 עד 270 יום, ובממוצע כ266 ימים, מן ההפריה ואילך, ז״א — באשה שמחזור־הווסת שלה נמשך 28 ימים — כ280 יום מהתחלת הווסת האחרון, שהם 40 שבועות, או 10 חדשי־לבנה, או 9 חדשי־חמה ושבוע־ימים („תשעה ירחי־לידה"). רווחי־זמנים קצרים וארוכים יותר — מ260 עד 290 יום — מצויים הרבה בלא שיהא בהם משום פאתולוגיה של ההר׳; על משכי־זמן קצרים או ארוכים מזה ע״ע לֵדה. היפסקות ההר׳ או הפסקתו זמן מרובה קודם סיומו התקין וקודם שהעובר נעשה בן־קַיָם היא הפלה (ע״ע).

התהוותו של הר׳ אחר ההפריה ע״י השרשה וקיומו התקין של ההר׳ מותנים בהֶסדר מדוקדק ע״י מערכת הורמונאלית מורכבת. אין ההשרשה אפשרית אלא ברירית־הרחם, שהוכ־שרה לכך בהשפעת הפרוֹגֶסטֶרון המופרש מן הגוף הצהוב ושהיא מקויימת ע״י התמדתה של השפעה זו. הביצה המופרית גורמת לקיומו של הגוף הצהוב, שנוצר מן הביוץ האחרון ושמחזיק מעמד כ3—4 חדשים עד התפתחותה של השליה, הנעשית בלוטה של הפרשה פנימית ומציפה את אורגאניזם־האם בגונאדוטרופינים, אֶסטרוֹגֶנים ופרוֹגֶסטֶרון; הללו חוזרים ומשפיעים גם על השחלה ועל ההיפופיזה (ע״ע הפרשה פני־מית) וגורמים לשינויים הקונסטיטוציוניים האָפיינים להר׳ (ציור 3).

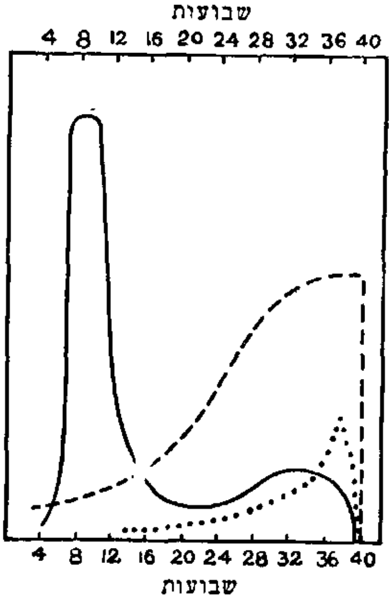
מן השינויים הללו הבולט ביותר הוא, כמובן, זה של הרחם עצמו, ההולך וגדל במידה עצומה; נפח־חללו גדל מ4—5 סמ״ק עד כדי 5—6 ליטר, ז״א יותר מפי 1,000, ומשקלו — מ50 ג׳ עד כדי 1 ק״ג. גידול זה מתאפשר ע״י התארכות הסיבים של שריר־הרחם כדי פי 10 והתעבותם כדי פי 3—5, וגם ע״י צמי־חתם של סיבים שריריים נוספים (ציור 4). עָביה של רירית־הרחם כ0.5 ס״מ בסוף השבוע השני להר׳ וכ0.75 ס״מ בסוף החודש השני. תהליכי גדילה וצמיחה — שהם נובעים בחלקם מהפ־עלת האונה הקדמית של ההיפופיזה — ניכרים בגוף כולו: התעבות העצמות, גי־דול השער, תוספת משקל (מ5 עד 12 ק״ג); תופעה אחרונה זו באה בחלקה מהת־הוות תוכן־הרחם (העובר ומי־השפיר) ובחלקה מעצי־רת מים בתוך הרקמות. בלו־טות התריס ויתרת־הכליה וההיפופיזה הקדמית גדלות אף הן במידה ניכרת. הש־פעות אֶנדוקריניות בולטות אחרות הן: התפתחות־יתר של בלוטת־החלב, שמתבטאת כמעט בהכפלה של השדיים



ציור 4.
סיבי שריר־הרחם
א. רחם בתולי;
ב. רחם מעובר

ובהתבלטות פיטמותיהם; פיגמֶנטאציה (הצטברות מֶלאנין) — בהרות חומות („בהרות-ההר'"), ביחוד במצח ובפנים, פסים אדמדמים-צרים („פסי-ההרות"), בעיקר בעור הבטן, הירכיים, השדיים והעכוז. כל התופעות הללו חוזרות ונעלמות בדרך כלל אחר ההר'.

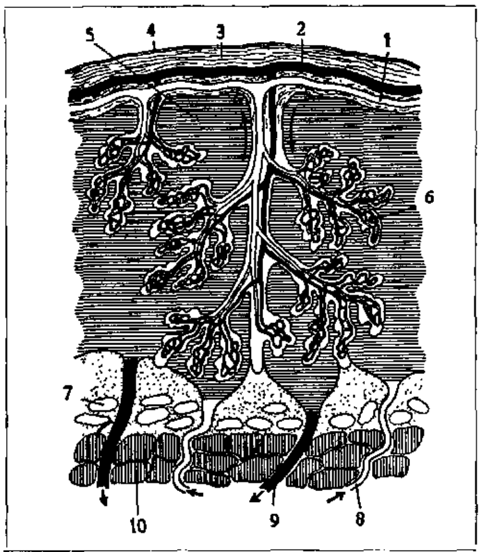
ההר' מפסיק את מחזורי השחלה והרחם באשה. בהשפעת השינויים האנדוקריניים נמנעים ההבשלה והביוץ של זקיקים בשחלה, ולפיכך אין עיבור חל על עיבור. התמדת קיומה של ירירית-הרחם מבטלת בדרך כלל את הדֶמם המחזורי, והימנעות הווסת בזמנו היא עפ"ר הסימן הניכר הראשון של ההר' (במקרים נדירים נמשך דמם מעין הווסת גם באשה ההרה). הורמוני-השליה מופרשים בכמויות גדולות בשתן; הפרשת הגונאדוטרופינים מגעת למאכסימום תלול בחודש השני של ההר', הפרשת האסטרוגנים והורמוני הגוף הצהוב מתרבה עד סמוך ללידה (ציור 5). על מציאותם של הגונאדוטרופינים



ציור 5. הפרשת הורמונים בשתן ההרה.
——— גונאדוטרופינים
— — — פְּרֶגְנאנדיול (מן הפרוֹגֶסטֶרוֹן)
······· אסטרוגֶנים (בעיקר אֶסְטְרִיוֹל)

בשתן מושתתים מבחן אֲשְהַיִם-צוֹנְדֶק (ע"ע) ומיבחנים דומים לו להכרת ההר'.

העובר הוא גוף בפני עצמו (ציור 6), הגדל בתוך גופה של ההרה, מתפרנס על חשבונה ונוטל ממנה את כל הדרוש לו. התפקיד של פיתוח העובר וסיפוק צרכיו במשך 9 חדשי-ההר' מטיל מאמץ מרובה על גופה של האֵם, המשתקף ברבים מאבריה. הרחם הענקי, המגיע בסוף ההר' עד לקשת-הצלעות, דוחק את אברי הבטן והאגן ומעכב את ההתכווצות החפשית של הסרעפת. הלב, המספק דם גם למחזור-השליה, עובד משנה-עבודה, מרבה את רקמתו ומגדיל את נפח-הדפיקה. בנפח-הדם באה עליה (בהר' תקין עד כדי 20%). פעולת-הריאות ונפח-הנשימה גדלים; אך בחדשי-ההר' האחרונים נעשית הנשימה קצרה, שטחית ותכופה יותר. שלפוחית-השתן נלחצת בתחילת ההר' ע"י הרחם הגדל ובסופו ע"י העובר; גם כמות-השתן מתרבה, והאשה נוטה להטיל שתן לעיתים קרובות. בתחילת ההר' סובלת האשה לעיתים קרובות מחוסר-תיאבון, מבחילה ומהקאת-שחרית, במשך ההר' — מעצירות, ובסופו יש שהיא לוקה בצרבת. — בדרך כלל טוב מצב-רוחה של האשה ההרה; אך ההפרעות המצויות מצד



ציור 6. השליה (ריאגראמה):
מחזורי-הדם האמהי והעוברי נפרדים
1. וריד-הטבור; 2. עורק-הטבור; 3. קרום-הסיסים;
4. שפיר; 5. חלל בין-סיסי; 6. סיס; 7. שכבת-הבסיס של הנושרת; 8. עורק רחמי; 9. וריד רחמי;
10. סיבי-שרירים של הרחם

אברי-העיכול ומחזור-הדם, וכן הנטיה לשֵנה, עשויות לפעמים להטרידה, ויש שהן עוכרות את רוחה.

אבחנת ההר' יכולה להיעשות ע"י מיבחן אֲשְהַיִם-צונדֶק (ר' למעלה) משעברו 3—5 ימים מן המועד של הווסת הנעדר, ובוודאות כמעט גמורה — משעברו שבועיים אחר מועד זה. נוסף על המיבחן המעבדתי מצויים סימני-הכר חיצונים, שהם קשורים בעובר: 1) תנועות-העובר — הן מתחילות בחודש החמישי, ובדרך כלל מרגשת בהן האשה בכל יום; 2) הדפיקות של לב-העובר — הן נשמעות מן החודש הששי ואילך; 3) חלקי-העובר (החלקים הגדולים — הראש והאגן, החלקים הקטנים — הגפיים) — הם ניתנים להבחנה ע"י מישוש בטנה של האשה במחצה השניה של ההר'. כשדפנות-הבטן שמנות מאד או כמות מי-השפיר מרובה מן הרגיל, או כשיש גידול בבטן, יש שאי-אפשר להגדיר את ההר' במחציתו השניה ע"פ הסימנים הללו; במקרים אלה אפשר להבחין בעובר ע"י צילום-רֶנטגן של בטן-האשה. על האפשרות של הבחנת עובר-זכר ועובר-נקבה ע"ע מין.

הטיפול באשה הרה. ההר' הוא תהליך טבעי, שאינו דורש טיפול מיוחד, ובדרך כלל אינו צריך להביא שינוי יסודי באורח-חייה ובעבודתה הרגילה של האשה. שומה עליה להימנע ממאמץ פיסי מופרז, וכן מנסיעות וטיולים ממושכים, שעלולים להביא לפעמים לידי הפלה או לידה מוקדמת. רצוי, שכל אשה הרה תיבדק מזמן לזמן ע"י רופא, שמא חלה סטיה מן המהלך הטבעי של ההר', שעשויה לפגוע בבריאותם של האשה והעובר ושמחייבת טיפול מיוחד. ברוב הארצות הנאורות קיימים מוסדות-בריאות ממשלתיים לבדיקתן של נשים הרות ולהדרכתן.

הר' מרובה-עוברים הוא מצב, שבו נמצאים ברחם יותר מעובר אחד. תאומים יכולים להיווצר משתי ביצים,

שהשחלה הבשילה והפרישה אותן בעת ובעונה אחת ושהופרו יחד — תאומים דו־ביציים, או מביצה אחת, שנתפלגה לשתים בשלבים הראשונים של התפתחותה אחר הפרייתה — תאומים חד־ביציים או זהים. האבחנה בין דו־ביציים וחד־ביציים אפשרית אחר הלידה על סמך מבנה־השליה: לאחרונים — בניגוד לראשונים — קרום־סיסים משותף. השכיחות של לידת־תאומים באדם היא כ1 ל80 לידות רגילות, של לידת־שלישיה — כ1 ל7,000—6 (= ל80^2) לידות, של לידת־רביעיה — כ1 ל½ מיליון (= ל80^3); ידועים גם מקרים בודדים של לידת־חמישיה (וע״ע תאומים).

הר׳־שלא־במקומו (הר׳ אקטופי, מיוו׳ ἐκ, מחוץ ל־, ו τόπος, מקום). בהר׳ תקין מועברת הביצה המופרית מן השחלה וחלל־הבטן דרך חצוצרת־הרחם ע״י תנועת הריסים של תאי־האפיתל של החצוצרה; היא מגעת לחלל־הרחם ומשרישה בדפנו. מסיבות שונות יש שהעברה זו מת־עכבת או נעצרת, ואין הביצה מגעת למקום־יעודה התקין, אלא משרישה בדרכה באחת מן הנקודות שבין מקום־עקירתה מן הזקיק שבשחלה לבין חלל־הרחם: בשחלה עצמה, בחלל־הבטן, בחצוצרת־הרחם או בקטע של החצוצרה החודר את קיר־הרחם. שכיחותו של הר׳־שלא־במקומו היא, לפי אומדן, 1 ל200—300 הר״; ב95% של מקרים אלה מקום ההשרשה הוא בחצוצרה. הר׳ אקטופי אינו יכול להגיע לידי סיום תקין, וברוב המכריע של המקרים התפתחותו נפסקת בחדשים הראשונים. העובר המתפתח בחצוצרה עשוי למתוח אותה עד שהיא נקרעת. היפסקותו של הר׳־שלא־במקומו מלווה כמעט תמיד בפרץ־דם בחלל־הבטן ובזוב־דם או בהפרשה דמית מן הרחם דרך הנרתיק. שפך־הדם הפנימי עשוי לסכן את חייה של ההרה, ולפיכך כל מקרה של הר׳־שלא־במקומו טעון טיפול כירורגי.

הפאתולוגיה של ההר׳. בתקופת־ההר׳ יש להבחין שני סוגים של הפרעות: א) מחלות שנגרמו ע״י ההר׳; ב) מחלות שנתפתחו בלא קשר להר׳.

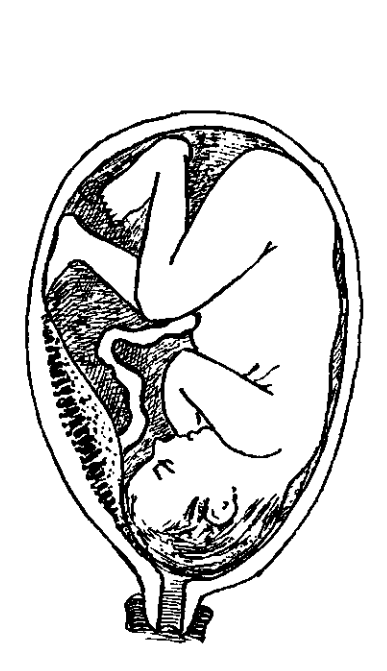
א) ריבוי־רוק ושיהוק הן תופעות שכיחות **במחצה הראשונה של תקופת־ההר׳.** אע״פ שהן לפעמים מטרידות הרבה את ההרה, אינן מסוכנות, ולאחר זמן־מה הן חולפות מאליהן. **הקאת־ההרות** (emesis gravidarum) היא ההפרעה המצויה ביותר ב3 החדשים הראשונים של ההר׳; כ70%—50 מן הנשים ההרות נפגעות בה (ע״ע הקאה). צורתה הרגילה היא הקאת־שחרית — כלומר, הקאה בשעות־הבוקר המוקדמות, קודם האכילה; היא חוזרת פעם־פעמיים במשך היום. תופעה זו תחילתה עפ״ר בשבוע ה4—5 להר׳, והיא פוסקת בחודש ה3—4 גם בלא ריפוי. אם ההקאה באה לעיתים תכופות יותר, היא לובשת את הצורה של **ההקאה היתדה או המתמדת**: כל אוכל ומשקה מוחזרים דרך הפה, וגם בין הקאה להקאה חשה החולה נטיה להקיא; היא סובלת מנדודי־שנה ומשקל־גופה יורד. מצב זה דורש טיפול באמצעים אורגאניים ופסיכיים, שהשפעתם שונה בכל מקרה ומקרה. תחילה מנסים לשפר את מצב־החולה ע״י שכיבה ומרגוע וסמי־הרגעה קלים. במקרים קשים יותר יש להעביר את החולה לבי״ח, וברוב המקרים די בשינוי־הסביבה כדי שתיפסק ההקאה תוך ימים אחדים. אם אין שינוי לטובה — נדרש טיפול רפואי בסמים מרגיעים ומשככים, וביחוד בטיפים של תמיסת גלוקוזה, שמזילים לתוך הווריד (עד כדי ליטר אחד), אגב הפסקת האכילה והשתיה לימים אחדים. תוצאותיו של טיפול זה הן כמעט תמיד טובות. אם מצב־האשה מחמיר למרות הטיפול, אין ברירה אלא להפסיק את ההר׳. אך בשנים האחרונות נעשו מקרים אלה נדירים ביותר.

ההפרעה החמורה ביותר, המצויה במחצה השניה של תקופת־ההר׳, היא **רעלת־ההר׳**, המתבטאת באחת מ2 צורות: **טרם־אקלמפסיה** ואקלמפסיה (מיוו׳ ἔκλαμψις, הברקה). מחלת הטרם־אקלמפסיה עשויה להופיע מן החודש ה5 להר׳ ואילך, אך היא שכיחה יותר אחר החודש ה7. מסימני הטרם־אקלאמפסיה: עליה מהירה של המשקל — למעלה מחצי ק״ג לשבוע — כתוצאה מאגירת נוזלים בגוף והתהוותה של בצקת; עליית לחץ־הדם מעל ל140/90 ועד כדי 200/100; הופעות חלבון בשתן; כאבי־ראש, סחרחורת, הקאה חזקה; שינויים בקרקעית־העין והפרעות הראיה — ניצנוצים והופעת כתמים שחורים בשדה־הראיה, ירידת חדות־הראיה. אם אין הטיפול המונע (ר׳ להלן) מצליח לתקן את המצב, עלולה המחלה ליהפך לאקלאמפסיה ממש, שסימנה הבולט — התקפים של התכווצויות ממושכות של השרירים (עוויות טוניות וקלו־ניות) תוך כדי נטילת התחושה וההכרה. התופעה דומה להתקף של אפילפסיה; ההתקף נמשך מחצי־דקה עד דקה ומסתיים בתרדמה עמוקה עד בואו של ההתקף השני; ההתקפים יכולים להישנות כמה פעמים. שעות אחדות אחר גמר ההתקפים מתעוררת החולה בלא לדעת מה שאירע לה. באקלאמפסיה לחץ־הדם עפ״ר גבוה, הדופק רך ומהיר, חום־הגוף לפעמים נורמאלי ולפעמים עולה עד 40°; הפרשת־השתן מצטמצמת, והחלבון בשתן מגיע ל 40‰—10.

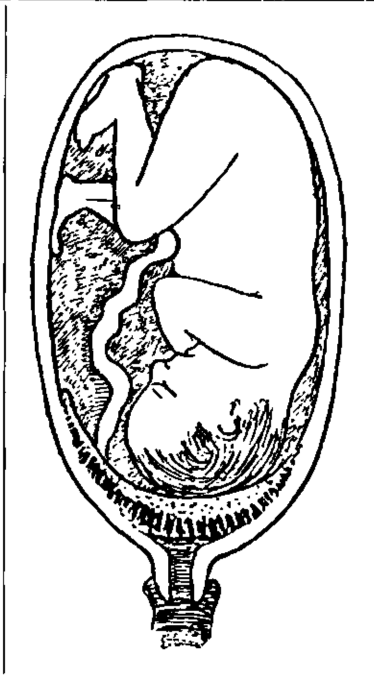
האקלאמפסיה היא הפרעה חמורה מאד, שכרוך בה סיכון לחייהם של האשה והעובר כאחד. היא מופיעה ב1 ל500—800 הר״, במחצית מספרם של המקרים במשך תקופת־ההר׳ (בחדשיו האחרונים), ב30% של המקרים אין היא מתרחשת אלא בשעת־הלידה, וב20% — אף אחר הלידה. סיבותיה עדיין לא הוברר כל צרכן, למרות ריבוי התאוריות (הפר־עות של חילוף־החמרים, של פעילות העצבים או הכליות?), שהוצעו להסברתה. הטיפול המונע מסתמך על בדיקות שיטתיות של לחץ־הדם, משקל־הגוף, חלבון־השתן וכד׳, שנעשות מפרק לפרק באשה ההרה, כדי לעמוד על הופעת הסימנים הראשונים של טרם־אקלאמפסיה. שכיבה, מרגוע, דיאטה וכד׳ מסוגלים ברוב המקרים לבטל את הטרם־אקלאמפסיה, ואילו כשסימניה הולכים וגוברים וסכנת אק־לאמפסיה נשקפת לאשה ולעובר — נעשית הפסקת ההר׳, ע״י גרימת לידה מוקדמת או ע״י חיתוך קיסרי, הכרחית. הודות לטיפול המונע נעשו המקרים של הכרח זה, וכן של מיתה מחמת אקלאמפסיה, נדירים.

זוב־דם בהר׳. במחצה הראשונה של תקופת־ההר׳ קשורה התופעה של זוב־דם **בהפלה** (ע״ע) או **בהר׳־שלא־במקומו** (ר׳ למעלה, עמ׳ 263); במחצה השניה של תקופת־ההר׳ הסיבה של זוב־הדם היא עפ״ר **שליית־פתח** או **היפרדות מוקדמת של השליה.**

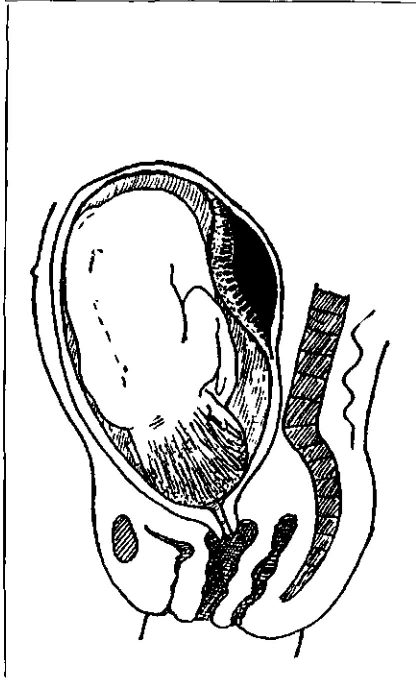
שליית־פתח (placenta praevia). ההשרשה התקינה של הביצה המופרית (ר׳ למעלה, עמ׳ 260) מתרחשת בדופן של חלק־הרחם העליון, ושם מתפתחת השליה (ציור 2; ועיין גם ערך אמבריולוגיה, עמ׳ 882, ציור 16). אך לפעמים נאחזת הביצה בחלקו התחתון של הרחם („השרשה נמוכה", ציור 7), והשליה עלולה להגיע עד פי־הרחם הפנימי („הפתח") וגם לכסות חלק ממנו, או אף את כולו (ציור 8). מצב זה,



ציור 7. השרשה נמוכה של השליה



ציור 8. שליית־פתח שלמה



ציור 9. היפרדות מוקדמת של השליה: ההינתקות התחילה במרכז השליה

ששכיחותו היא 1 ל200—300 לידות רגילות, אינו מאפשר הר׳ תקין עד סופו; הוא גורם לכך, שבחדשים האחרונים של ההר׳ כלי־הדם של הרחם והשליה נפתחים, והדם שותת החוצה דרך צוואר־הרחם והנרתיק. כל מקרה כזה טעון אישפוז, מאחר שבכל רגע עשוי להתרחש זוב־דם קשה, שמחייב התערבות־ריפוי מיידית. בדרך כלל משתדלים לדחות את ההתערבות עד כמה שאפשר, כדי להגדיל את הסיכויים לילד בן־קיָם. אך אם פרץ הדם בזמן ההר׳, אין דרך טובה להצלת האשה והעובר זולת חיתוך קיסרי דרך הבטן אגב עירוי דם בכמות מרובה בשעת הניתוח.

היפרדות מוקדמת של השליה (ציור 9). גם בהצמדה תקינה של השליה אל החלק העליון של הרחם יש מקרים, שבהם מתחילת השליה להיפרד מדופן־הרחם קודם יציאת העובר. כשתהליך זה מצטמצם בשטח קטן, תוצאותיו אינן ניכרות; אך במקרים מועטים משתרעת היפרדות השליה על־פני שטח רחב, ואז מופיע זוב־דם חזק, ואילו אספקת הדם לעובר לוקה, ולעובר נשקפת סכנת חנק. הטיפול מכוון להחזיר לגוף ע״י עירוי את הדם שהלך לאיבוד, וכן לשחרר בהקדם האפשרי את העובר מן הרחם, כדי להצילו (אם עודו חי) וכדי לאפשר לשריר־הרחם להתכווץ ולסגור את כלי־הדם שנקרעו; במקרים קשים החיתוך הקיסרי הוא הטיפול הטוב ביותר. על היפרדות מוקדמת של השליה בשעת הלידה ע״ע **לדה**.

על בעיית **סוג־הדם** Rh^- באשה הרה — ע״ע **דם, סוגי־**, עמ׳ 730—732.

ב) **מחלות שלא בקשר להר׳** נעשות אף הן בתקופת־ההר׳ בעיה רפואית במקרים, שבהם קיים יחס־גומלים בינן ובין ההר׳: יש שהן מסכנות את חיי האשה ההרה או את חיי ולדה או את חיי שניהם, ויש שההר׳ גורם להחרפתה של המחלה.

מחלות מידבקות חמורות מזיקות להרה יותר מלאשה שאינה הרה, מאחר שההר׳ מפחית את כוח־התנגדותו של הגוף למחלות. בשעת מגפת־שפעת באוכלוסיה ניכרת בנשים הרות נטיה יתרה לתחלואה ולתמותה. גם לעובר צפויה סכנה ממחלת־האֵם: חידקים ורעלנים, שנמצאים בגופה של האשה החולה, עשויים לעבור אל העובר דרך השליה ולגרום לידה מוקדמת או הפלה מחמת מיתתו של העובר ברחם אמו.

בנשים, שחלו **באדמת** (rubella) ב3 חדשי־הריונן הראשונים, נמצאו הילודים ב25% מן המקרים נגועים בלקות־התצורה, כגון: יָרוד, מומי־לב, חרשות־אילמות ועוד; מפני־כן מוצדקת מבחינה רפואית הפלה מלאכותית במקרים אלה — אם אין ההורים מוכנים לקבל עליהם את האחריות ללידתו של ילד בעל־מום.

בעבר נחשב ההר׳ גורם מזיק ביותר לחולת־**שחפת**. היום מתגבשת הדעה, שלגבי מהלך השחפת אין הבדל בין אשה הרה לשאינה־הרה, ושאין המחלה מחייבת את האשה להימנע מן ההר׳ או להפסיקו. אף הטיפול בחולת־השחפת אחד הוא להרה ולשאינה־הרה.

על העגבת מבחינת השפעתה על האשה ההרה ועל העובר — ע״ע **עגבת**.

מן המחלות הלא־מידבקות נחשבו בעבר **מחלות־הלב** כמסוכנות ביותר לאשה ההרה. בתקופת־ההר׳ עובד הלב עבודה יתרה, ובשעת הלידה עומד הוא במיבחן קשה. אעפ״כ הוכח, שגם הלב החולה מסתגל יפה ברוב המקרים למאמצים היתרים של ההר׳ והלידה, ורק לפעמים מגיע הלב למצב של אי־ספיקה. אבחנה מוקדמת של המצב, פיקוח מתמיד עליו וטיפול מתאים הפחיתו הרבה את שיעור הסיבוכים והתמותה בהרות חולות־לב, ורובן מצליח היום להביא את הריונן לידי סיום תקין ולידי לידה תקינה בלא שתחול הרעה במצבן.

יתר לחץ־דם מהותי (ע״ע מחזור־הדם), שהאשה כבר סבלה ממנו קודם ההר׳ או שהתפתח בתקופת־ההר׳,

נעשה גורם חמור כשמופיע חלבון בשתן. ב⅓ מן המקרים עלולה להופיע רעלת־ההר׳; תמותת העוברים מגעת עד 5% במקרים קלים, ובמקרים רצינים — עד 20%. מנוחה היא התרופה היעילה ביותר לאשה סובלת מלחץ־דם גבוה. אם לחץ־הדם מוסיף לעלות, יש להכניס את האשה לבית־חולים, וטיפול רפואי מתאים מאפשר ל⅔ מן ההרות החולות ללדת ילדים בריאים ללא סיבוכים לעצמן. אם למרות הטיפול חלה החרפה במהלך־המחלה — הכרחית הפסקת ההר׳ בלא להתחשב בסיכויו של העובר להיות בן־קַיָם או לא.

מ ח ל ו ת ־ כ ל י ו ת נחשבו בעבָר כשוללות אפשרות של הר׳ ולידה תקינים. גם בקשר לכך נתברר בדור האחרון, שאם נזק־הכליה הוא קל — אפשר ברוב המקרים להמשיך בהר׳, ובלבד שבכל זמן ההר׳ תהא האשה נתונה להשגחה מעולה של רופא. אם חלה הֲרָעָה במצבה — יש להכניסה לבית־חולים; אם למרות הטיפול אין המצב משתפר — הכרחית הפסקת ההר׳.

חֶ ס ר ־ ד ם ו ה ר ׳. מאחר שמיהול מסויים של הדם הוא תופעה פיסיולוגית בהר׳ (ר׳ למעלה, עמ׳ 261), אין קובעים אבחנה של חסר־דם בהר׳ אלא כשההֶמוֹגְלוֹבין פוחת מ10 ג׳ ל100 סמ״ק או כשמספר הכדוריות האדומות יורד עד למטה מ3.5 מיליונים. אֲנֶמִיוֹת־מהר׳ מצויות ביותר בחדשים ה6—8, בעיקר מחמת חוסר ברזל בדיאֶטה — העובר צוֹרֵך ברזל מגופה של אמו —, וכן בתנאי היגיינה ותזונה גרועים (ע״ע דם, עמ׳ 708—711).

ה ס כֶּ ר ת (ע״ע) היא מחלה, שבה מתגלית השפעה מזקת הדדית בין האם ובין פרי־בטנה: מצד אחד, משפעת הסַכרת לרעה על העובר, ומצד שני מחמיר ההר׳ את המחלה. משהונהג הטיפול באינסולין (ע״ע) נשתפרו הרבה סיכוייה של האם, ומקרי־מוות של הרה חולת־סכרת נדירים היום ביותר. אך שיעור התמותה של העוברים והילודים מאמהות כאלו נשאר גבוה — כ20%.

א. סדובסקי, תורת המיילדות, 1955; וע״ע לדה: ביבל.

א. ס.

ה ה ר ׳ ב מ ק ו ר ו ת ה י ה ו ד י י ם. הפועל „הרה״ והמלים הנגזרות ממנו נזכרים 58 פעמים ב ת נ ״ ך. בצד תיאורו של ההר׳ כמקור של אושר והצלחה מוזכר גם הצער שבהר׳ (בר׳ ג, טז) ונזכרים גם אסונות בגמר ההר׳ והפלות.

לפי חוק־התורה היתה האשה ההרה מוגנת במיוחד מפני פגיעות (שמ׳ כא, כב); החוק מזכיר בפירוש הפסקת הר׳ ע״י דחיפה או מכה. פגיעה זדונית באשה הרה נזכרת בשירה המקראית כשיא האכזריות („על בקעם הרות״, עמ׳ א, יג; ור׳ גם מל״ב ח, יב; הו׳ יד, א).

את העובדה של קיום־הר׳ היו קובעים אחר שלושה חדשים, כשהגדלת הרחם היתה ניתנת לווידוא ע״י בדיקה חיצונית. כך, למשל, נודע אחר פרק־זמן זה, שתמר הרה („ויהי כמשלש חדשים״, בר׳ לח, כד), וכך היא גם דעתם של חכמי־התלמוד (נידה, ח׳, ב׳; יבמ׳, ל״ז, ב׳ [לפי ר׳ אסי — „תשעים שלמים״, לפי ר׳ יוסי — „אפילו רובו של ראשון ורובו של אחרון ואמצעי שלם״]). הוראות מיוחדות בנוגע להתנהגות בתקופת־ההר׳ אינן נזכרות בתנ״ך. המקרא אף לא ניסה לפענח את המיסתורין של ההר׳ — כפי שניסו לעשות חכמי התלמוד, הן ע״י תצפיות נכונות והן באמצעות סברות דמיוניות. במובן זה אפייני הוא הפסוק: „...אשר עֻשֵּׂיתִי בסתר, רֻקַּמְתִּי בתחתיות ארץ — גלמי ראו עיניך...״ (תה׳ קלט, טו—טז); וייתכן שלהר׳ מתכוון גם הפסוק: „כאשר אינך יודע מה דרך הרוח כעצמים בבטן המלאה...״ (קה׳ יא, ה).

ב ת ל מ ו ד נזכרת העובדה, שעם התחלת ההר׳ נפסק הווסת („דם נעכר ונעשה חלב״ [נידה, ט׳, א׳]). אמנם, חכמי־התלמוד הניחו, שהר׳ עלול להתרחש לפעמים בנערות צעירות גם קודם התחלת הווסת (סנה׳, ס״ט, ב׳). כן הובעה הדעה, שהר׳ בגיל צעיר ביותר הוא מסוכן ליולדת, ובמקרה זה התירו להשתמש בשעת הזיווג באמצעי למניעת ההר׳ („משמשות במוך״ [יבמ׳, י״ב, ב׳]).

ההפרעות הסובייקטיוויות בהר׳ מתוארות במלים „ראשה כבד עליה ואבריה כבדין עליה״ (נידה, שם). הכתמים המופיעים לפעמים בתחילת ההר׳ משַנים את מראה הפנים וצבעם (שהש״ר, ב׳, ל״א). בין ההרגשות הסובייקטיוויות ייחסו חשיבות מרובה — ומוגזמת, לפי ידיעותינו היום — לתשוקות מוזרות של האשה ההרה למאכלים וריחותיהם. אי־מילוין של תשוקות אלו נראה היה להם ככרוך בסכנה מרובה כל־כך לוולד ולאֵם, שהסכימו להאכיל את ההרה אפילו בשר־חזיר, ואפילו ביום־הכיפורים (יומא, פ״ב, א׳). הובעה הדעה, שכמה תכונות גופניות ותכונות־אופי של הילודים מושפעות ע״י מיני־המאכלים, שהאשה אוכלת בזמן ההר׳, באופן שלפי מינים אלה עשויים להיוולד זוללנים, דולפנים (שעיניהם זולפות), ריחנים, בשרנים וכד׳ (כת׳, ס׳, ב׳—ס״א, א׳); נזכרים גם מינים של מאכלי־דגן קלים, שהיו נוהגים ליתן למעוברות („רקיקין״ [שמו״ר, ג׳, ה׳]). על חיי־האישות בזמן ההר׳ מובאת הדעה: „שלושה חדשים הראשונים — תשמיש קשה לאשה וגם קשה לוולד, אמצעיים — קשה לאשה ויפה לוולד, אחרונים — יפה לאשה ויפה לוולד, שמתוך כך נמצא הוולד מלובן ומזורז״ (נידה, ל״א, א׳). יש לציין, שגם אריסטו גורס, שתשמיש בתקופה האחרונה של ההר׳ מזרז את תהליך־הלידה, ועל־כן הוא ממליץ עליו, ואילו סוֹרָנוס (ע״ע) סובר, שתשמיש יש בו משום נזק במשך כל זמן ההר׳.

רוב ההוראות התלמודיות להרה בדיאֶטה ובהתנהגות כללית היו מכוונות להבטחת תקינותו של ההר׳ ולמניעת ההפלה (ע״ע). על ההפלה המלאכותית, שהיתה רווחת ביוון העתיקה, לא מדובר בתלמוד; מסתבר, שגם המונח „כוס של עקרין״ (שבת, ק״י, א׳) אינו מתייחס לסמים הפועלים נגד ההר׳, אלא לתרופה לזוב־דם („עקרין״ = שרשים, עשבי־מרפא [כמו בספרות הרפואית של יה״ב]). לשמירה נגד הפלות השתמשו גם בסגולות, שתלו על הצוואר („יוצאים באבן־תקומה בשבת״ [שבת, ס״ו, ב׳]). מניעת־ההר׳ נזכרת אף היא רק לפעמים רחוקות: בעניין הצעירות שלא הגיעו לפרקן (ר׳ למעלה); בסיפור על שפחותיה של קלֶאוֹפטרה המלכה (נידה, ל׳, ב׳ [„סמא דנפצא״, לפי פירוש רש״י: „סם שמפלת בו ומנפצא כל זרע שבמעיים״]). — חכמי־התלמוד ידעו את המועד במחזור־הווסת, שבו עלולה האשה להתעבר: „אין אשה מתעברת אלא סמוך לווסתה״ (נידה, ל״א, ב׳) — דעה, שנתחדשה במאה ה20 ושממנה הוסקו מסקנות במטרה הפוכה: מניעת־ההר׳ ע״י ויסות זמני־הזיווג. — הפליאה הביולוגית של ההר׳ נידונה בתלמוד באריכות ובמשלים הרבה (נידה, ל״א, א׳), בתורת המחשה לפסוק „עושה גדולות עד אין חקר ונפלאות עד אין מספר״ (איוב ט, ט).

בספרות העברית של יה"ב. רוב הנתונים על ההר' נטולים מן המורשת של רפואת־יוון ואינם מצטיינים במקוריותם. ב„פרקי משה" (מאמר ט"ז) להרמב"ם מובא, ש„הזמן אשר ישלם בו יצירת העובר שלושים וחמשה יום או ארבעים וחמשה יום" — בהתאם לגאלֵנוס ושלא כתלמוד (סטיות כאלו מדעת התלמוד ברפואה נמצאות ברמב"ם גם במקומות אחרים [ע"ע הקזה]). חומר מלוקט על ההר' נמצא בספר „שערי השמים" (הנתיב הרביעי, ערך רחם) לר' מאיר אלדבי (ע"ע). „ספר הנסיונות" (כ"י), המיוחס לר' אברהם אבן עזרא (ע"ע), דן גם בהר' על דרך הריפוי המָגי. בצד פרקים על סיוע להר' ועל שמירתו נמצאים בו גם הפרקים: „במה שימנע ההר'"; „במה שיפיל העובר". המחבר מביא „מירשמים" משלו, המתחילים במלים „אמר המנסה", ובהם הוראות לקיטור בעשבים ולהכנסת פתילה משורש מסויים, בהם „יפיל העובר מיד". נמצא בו גם פרק על מניעת־הר': „יש במוח האפעה דומה לאבן, ואם יתלה על אשה לא תלד" (בשם דיוסקורידס [ע"ע]).

מן המקורות העבריים המאוחרים יותר דן טוביה כהן (ע"ע) (מעשה טוביה, ויניציאה, 1707, דף קל"ז) בטוב־טעם ב„המקרים הרעים אשר יקרו לנשים בשלושת החדשים הראשונים והאחרונים להריונם"; הוא מזכיר את „תיעוב האוכל", ההקאה, ועוד, מזה, ואת הסיבוכים בוורידי־הרגליים ובתפקודי־הכליות, מזה.

וע"ע אמבריולוגיה, עמ' 882—884.

מ. פרלמן, מדרש הרפואה, ג', תרצ"ד, 12–17; יה. ליבוביץ, ספר הנסיונות המיוחס לר' אברהם אבן עזרא (ב„הרופא העברי", 1953, 151–159); J. Preuss, *Biblisch-talmudische Medizin*, 1911, 440–448.

יה. ל.

הַרִימַן, אֶדְווֹרְד הֶנְרִי — Edward Henry Harriman — (1848—1909), בעל־הון אמריקני; מ„מלכי־הרכבות" באה"ב. הר', בנו של כומר אנגליקני, פעל במשרדו של סרסור־בורסה בניו־יורק וכבן 22 נכנס לבורסה כחבר. הוא התעניין ביחוד בעסקי הרכבות האמריקניות, וב1887 נבחר כסגן־הנשיא של חברת־רכבות חשובה במדינת אילינוי. הודות לתמיכת הבאנק של קוּן, לב ושות' (Kuhn, Loeb & Co.), שבראשו עמד יעקב שיף (ע"ע), הצליח הר' לארגן מחדש את החברה של Union Pacific Railroad, שקישרה את עמק־המיזורי, דרך דֶנְוֶר (ע"ע), אל החוף המערבי של אה"ב, והיתה קרובה אז לפשיטת־רגל. ב1901 השתלט הר' על הSouthern Pacific Company, שבבעלותה נמצאו קו־הרכבת של ניו־אורלינז—סאן־פראנסיסקו וקווי־ספנות במיסיסיפי ובחוף המזרחי של אה"ב. לעומת זה נכשל הר' באותה שנה בנסיונו להגיע לידי השפעה מכרעת בחברת הNorthern Pacific Railway, שמסה"ב שלה עברו סמוך לגבול הצפוני של אה"ב וקישרו את המזרח אל האוקיינוס השקט. כישלון זה הביא לידי סכסוך חמור בין הר' ומתחרהו, ג'. ג'. היל (ע"ע), ולידי משבר בבורסה בניו־יורק. רבים ביקרו בחריפות את דרכי התנהגותו של הר', הקונגרס ערך חקירה בדבר והנשיא תאודור רוזולט (ע"ע) הביע תרעומת על הר' בעניין זה. — בשעת מותו של הר' נמצאו ברשות חברתו כ100,000 ק"מ של מסילות־ברזל.

W. Z. Ripley, *Railroads, Finance and Organization*, 1915; G. Kennan, *E. H. H.*, 1922.

הַרִימַן, וִילְיַם אַוֶרֶל — William Averell Harriman — (נו' 1891, ניו־יורק), איש־עסקים ומדינאי אמריקני; בנו של אדוורד הנרי הרימן (ע"ע). אחר סיום לימודיו באוניברסיטה של ייל התמסר הר' לעסקים, ובמשך שנים הרבה עמד בראש ההנהלות של שתי חברות מסה"ב: Union Pacific Railroad וIllinois Central Railroad. ב1917 אירגן הר' חברה לבניית־ספינות בשם Merchant Shipbuilding Corporation, ועמד בראשה עד 1925. ב1920 יסד באנק להשקעות, שנתמזג לאחר מכן עם מוסד באנקאי אחר, ונעשה במיזוגו, בשם Brown Brothers, Harriman & Company, מחשובי הבאנקים להשקעות באה"ב. ב1933, עם עלייתו של פרנקלין ד. רוזולט (ע"ע) לנשיאות של אה"ב, צמצם הר' את פעילותו בעסקיו והתחיל מתרכז בעבודה מדינית. הוא היה מן הראשונים והמועטים שבבעלי־הרכוש הגדולים באה"ב, שקיבלו באהדה את המדיניות הסוציאלית של רוזוולט ושיתפו עמו פעולה. תחילה מילא הר' תפקידים ממשלתיים חשובים בשדה־הכלכלה בארצו. ב1941 נשלח לבריטניה ואח"כ לברית־המועצות לשם הנהלת משא־ומתן עם מדינות אלו בעניין הסיוע הכלכלי, שאה"ב התעתדה להושיט להן. ב1942—1946 מילא שליחויות דיפלומאטיות ראשונות במעלה: ייצג את אה"ב בפגישה עם סטאלין וצ'רצ'יל במוסקווה ב1942; כיהן כשגריר במוסקווה (1943—1946) ובלונדון (1946), והשתתף במספר ועידות בין־ממשלתיות, בכללן של יאלטה וטהראן. ב1946—1948, בתקופת נשיאותו של הרי ס. טרומן (ע"ע), שימש הר' כשר־המסחר. — בזכות נסיונו המעשי של הר' בשטח־הכלכלה, נסיונו הדיפלומאטי העשיר ואהדתו למדיניות סוציאלית מתקדמת, נראה הר' בעיני רבים, בכללם טרומן, כמועמד רצוי לנשיאות של אה"ב מטעם המפלגה הדמוקראטית. ב1954 נבחר, כמועמד הדמוקראטים, כמושלה של מדינת ניו־יורק וכיהן במשרה זו ארבע שנים. ב1958 שימש הר' שוב מועמדם של הדמוקראטים לאותו תפקיד עצמו, אך נוצח בבחירות ע"י יריבו הרפובליקני, נלסון א. רוקפלר.

ב. א.

הֶרִינְג, אֶוַלְד — Ewald Hering — (1834—1918), פיסיולוג גרמני. הר' היה פרופסור לפיסיולוגיה בווינה מ1865, בפראג מ1870 ובלייפציג מ1895. תחילה עסק בחקר מֶכאניזמי־הנשימה והשפעת הנשימה על מחזור־הדם. אחר־כך פנה לפיסיולוגיה — בפרט לאֶלֶקטרופיסיולוגיה — של מערכת־העצבים והשרירים ולנֶורופיסיולוגיה ולפסיכופיסיולוגיה של החושים, וביחוד של הראיה. הר' שלל את חוק־היסוד הפסיכופיסי של פֶכנר (ע"ע). כהוגה־דעות בביולוגיה דגל בעקרון ההורשה של התכונות הנרכשות וראה ב„זיכרון" את תכונתו הסגולית והמובהקת של החומר החי ואת המפתח להבנת האונטוגֶנֶזה והפילוגֶנֶזה כאחת. בחקר הראִיה העמיד מול התאוריה ה„אֶמפיריסטית" של הכרת החלל והמרחב מייסודו של הֶלְמְהולץ (ע"ע) את התאוריה ה„נאטיוויסטית", ומול התאוריה השלֶש־צבעית של יַנג־הֶלמהולץ בהכרת הצבעים — שהיא תורה פיסיקאלית־אוביקטיוויסטית — את התאוריה של 3 זוגות הצבעים הנגדיים, שהיא תורה פסיכולוגית־סובייקטיוויסטית. הוויכוח בין בעלי שתי התורות הללו בנוגע להכרת־הצבעים היה מאז ועד היום אחת מנקודות־המוקד של המחקר בפסיכופיסיולוגיה של החושים (ע"ע ראות).

מחיבוריו: Üb. d. Gedächtnis als e. allgemeine Funktion d. organisierten Materie („על הזיכרון כפונקציה כללית של החומר המאורגן"), 1870; Zur Lehre v. Lichtsinn („על תורת חוש־הראְיה"), 1878; Raumsinn d. Auges („חוש־המרחב של העין"), 1879; Zur Erklärung d. Farbenblindheit aus d. Theorie d. Gegenfarben („להסברת עוורון־הצבעים ע"פ תורת הצבעים הנגדיים"), 1880; Zur Theorie der Nerventätigkeit („לתאוריה של פעילות־העצבים"), 1889.

E. Hillebrand, *E. H.*, 1918; E. Th. v. Brücke, *E. H.* (*Dtsch. Biogr. Jhrb., Überleitungsbd.* 2), 1928.

י. ל.

הֶרִינְג, גֶאוֹרְג וִילְהֶלְם הַיְנְרִיךְ, ע"ע אַלֶכְּסִיס, וִילִיבַּלְד.

הַרִינְגְטוֹן, גֵ'יימְז — James Harrington — (1611, אַפְּטוֹן — 1677, וֶסְטְמִינְסְטֶר), הוגה־דעות מדיני אנגלי. לאחר שלמד באוכּספורד — בין השאר תאולוגיה — בילה כמה שנים בחו"ל, בשירות הצבא ההולאנדי ובנסיעות באירופה, שבהן התרשם במיוחד מן המשטרים בוויניציאה ובפירנצה. הר' חזר לאנגליה כרפובליקני מתון וכמתנגד לכל ריכוז של סמכויות שלטוניות. מחמת השקפתו זו, ומשום



ג'ימז הארינגטון. תמונה מיוחסת לצייר ההולאנדי א. ון דה וֶנֶה (1589—1662). הגאלריה הלאומית לדיוקנות, לונדון

יחסיו האישיים המצויינים עם המלך צ'ארלז I, לא היה אהוד על ראשי השלטון בתקופת הרפובליקה, ואילו בימי הרסטוראציה היה שנוא על השליטים בשל הרפובליקניות שלו, ואף נדון למאסר. ב1659 יסד הר' את המועדון „רוֹטָה" (Rota), שבו הוחלפו דעות על בעיות מדיניות. היה זה המועדון המדיני הראשון באנגליה.

הר' הציע את עיקרי תפיסת־עולמו בחשוב שבחיבוריו — „קהיליית אוקיאָנָה" (The Commonwealth of Oceana), שיצא ב1656. הספר נכתב בצורת אוטופיה, אך האמור בו מכוון לאנגליה. הר' דן בבעיות־המדינה מתוך גישה היסטורית־משווה, בעקבותיהם של אפלטון (בספר „החוקים"), אריסטו, מאקיאוולי ובּוֹדֶן, ואגב הסתמכות על המשטרים של הולאנד והרפובליקות האיטלקיות. הר' מטעים את הקשר ההדוק שבין השלטון הכלכלי והשלטון המדיני. לדעתו, נגרמת אי־יציבות מדינית, כששכבה חברותית חדשה רוכשת לעצמה עמדה כלכלית מכרעת קודם שהספיקה להשתלט על המוסדות המדיניים. במהפכה באנגליה רואה הוא תוצאה של עליית המעמד הבינוני ככוח כלכלי, שחתר להצטרף לאצולה כגורם שליט. הר' ממליץ על פיזור סמכויות־השלטון בצורה מותאמת למאזן הכוחות הכלכליים. הוא מציע, שהשלטון באנגליה יִמָסר לידיהם של (1) סנאט מצומצם, שסמכותו מוגבלת להצעת הצעות; (2) אסיפת־נבחרים, שתייצג את כל הגברים „העומדים ברשות עצמם" (בקהיליה של הר': כ500,000 איש), שבכוחה להחליט החלטות; (3) מושלים נבחרים (בבחירות עקיפות), שבראשם עומד נסיך ושמתפקידם לבצע את החלטות־העם. לשם חיזוקו של המעמד הבינוני יש לחלק, לדעתו, את האחוזות הגדולות בין האיכרים. כל הבחירות צריכות להיות חשאיות. רשת של רשויות מקומיות נבחרות וחינוך מדיני אינטנסיווי של האזרחים משלימים את תמונת־המדינה הנכספת של הר'. — השקפותיו על הקשר בין הכלכלה והמדיניות הונחו ביסודן של כמה תורות, שביקשו להסביר את התופעות המדיניות כפרי פעולתם של גורמים כלכליים, בעוד ששאר המלצותיו הנזכרות השפיעו על המחשבה הליבראלית בכללה, ועל עיצוב משטרן של אה"ב ביחוד.

ב. א.

בחיבוריו השונים הירבה הר' להצביע על תופעות מתולדותיו של עם־ישראל לשם ביסוס דעותיו. למבקרי ה„אוקיאנה" השיב, בין השאר, שאירגונם המדיני ומוסדותיהם המינהליים של היהודים בא"י היו מושתתים על אותם העקרונות, שהותוו על־ידיו ב„אוקיאנה". לתיאור האירגון הפוליטי של עם־ישראל הקדיש הר' את הפרק השני של ספרו The Art of Law-Giving („האומנות של מתן־חוקים"), 1659, ואילו בפרק השלישי של אותו ספר, הכולל תכנית של מימשל עממי לדוגמה, מראה הר', שיש להצעותיו תקדימים והקבלות בתולדות־ישראל. בחיבורו The Prerogative of Popular Government („עדיפותו של מימשל עממי"), 1657, שבו דן הר', בין השאר, בהרחבה בסנהדרין, התהוותה וסמכויותיה, ובשאלת הסמכת המושלים בישראל, הוא משתדל להוכיח, שמשטרו הפוליטי של עם־ישראל היה דמוקראטי ומבוסס על שלטון־העם. בין מקורותיו מציין הר', מלבד התנ"ך, את יוסף בן מתתיהו, התלמוד הבבלי, כמה מדרשים וכן כמה מחכמי־ישראל כגון רש"י, הרמב"ם, ר' אברהם זכות, דון יצחק אברבנאל ועוד. אך נראה, שהר' לא ידע עברית.

ב„אוקיאנה" מוצאים אנו גם הד לדיון, שהתנהל בזמנו של הר' באנגליה על שיבתם של היהודים לארץ זו. בהקדמה לחיבור זה הציע הר' לפתור את הבעיה של אירלאנד, שהיתה הרוסה ושוממה אחר דיכויה ע"י קרומול, ע"י יישובה ביהודים; הם יבואו לשם ברצון — טען — אם יובטח להם, שיוכלו לחיות בה על־פי דתם ומנהגיהם. ע"י מסירתו של האי בחכירה ליהודים, המוכשרים לעסוק בחקלאות ובמסחר, אפשר יהיה להבטיח הכנסה טובה לאנגליה מדמי־החכירה ומתשלומי־המכס. עם זה התנגד הר' לקבלתם של היהודים לאנגליה בנימוק, שהם נשארים גוף זר בתוך המדינה שבה

הם יושבים, ומשום כך אינם מביאים לה תועלת אלא מנצלים אותה לרעתם של התושבים הילידים.

H. F. Russell Smith, *H. and his Oceana*, 1914; S. B. Liljegren, *H. and the Jews*, 1932; R. Koebner, *Oceana* (in *Englische Studien*, vol. 68), 1934.

א. פ.

הְרִינְצֶ'נְקוֹ, בּוֹרִיס — Борис Грінченко — (1863—1910), מספר, בלשן ופובליציסטן אוקראיני. הר', שהיה מראשי תנועת־ההשכלה (Просвітянство) הלאומית של האוקראינים, כתב באוקראינית מאמרים, שירים וסיפורים, שבהם הטיף לרעיונות של תנועה זו. כן תירגם לאוקראינית מיצירותיהם של שילר, גתה, היינה וסופרים אחרים. אך מפעל־חייו העיקרי של הר' הוא ה„מילון של הלשון האוקראי־נית" ב4 כרכים (קיוב, 1907/9, 1936[4]), שהוא עד היום מספרי־היסוד בתחום המילונאות של הלשון האוקראינית.

הַרִיס, ג'וֹאֵל צֶ'נְדְלֶר — Joel Chandler Harris — (1848—1908), סופר אמריקני. הר', שהיה פועל־דפוס, למד משפטים, ולאחר מכן הקדיש את עצמו לעיתונאות. ככתב צעיר בשביל עיתון של בעלי־מטעים רכש את ידי־עותיו הראשונות על חייהם של הכושים במדינות־הדרום. מ1876 עד 1900 עבד במערכת העיתון The Atalanta Constitution, ובו פירסם את רשימותיו על הכושים, שאח"כ כונסו בסדרות של קבצים. ספרים אלה מכילים אגדות, ששמע ילד קטן מפי כושי זקן ושמתארות את ערמומיותו, תעלוליו ותחבולותיו של הגיבור, Brer Rabbit („אחא שפן"), במאבקו עם Brer Fox („אחא שועל") הנוכל, וכן הרפתקות של בעלי־חיים מרובים אחרים. מכל המשלים, האגדות, השירים והפתגמים משתקפת תפיסת־החיים הפשוטה והמקורית של הכושי במדינות־הדרום. „סיפורי הדוד רימוס" היו מכוונים בעיקר לילדים, אך משכו גם את לבותיהם של קוראים מבוגרים (בכללם חוקרי־פולקלור) וניתרגמו ללשו־נות הרבה. — כמו־כן חיבר הר' סיפורים ורשימות אחרים לילדים מחייהם של העבדים והלבנים במדינת־ג'ורג'ה.



ג'ואל צ'אנדלר האריט

ממיטב ספריו: Uncle Remus: His Songs and Sayings („הדוד רימוס: שיריו ואמרותיו"), 1880; Nights with Uncle Remus („לילות בחברת הדוד רימוס"), 1883; Mingo (1884); Uncle Remus and his Friends („הדוד רימוס וידידיו"), 1892; The Tar-Baby Story („מעשה בתינוק של זפת"), 1904; Uncle Remus and Brer Rabbit („הדוד רימוס ואחא שפן"), 1907. — ספרו On the Plantation („במטעים"), 1892, הוא אוטוביוגראפי ברובו. תולדות־חייו ומכתביו של הר' פורסמו ע"י ג'. האריס ב1918.

A. F. Harlow, *J. Ch. H. (Uncle Remus): Plantation Storyteller*, 1941.

א. א. מ.

הַרִיס, ג'יימְז רֶנְדֶל — James Rendel Harris — (1852, פְּלִימוּת — 1941, בֶּרמִינְגְאם), חוקר אנגלי (קְוֵיקֶר) במקצוע השוואת־הדתות. הר' למד בקימבריג', שימש בהוראה באוניברסיטה של ג'ונז הופקינז בבאלטימור (1882—1885) ובהאוורפורד קולג' שבמדינת פנסילווניה (1886—1892). ב1893 נתמנה פרופסור בקימבריג' ליוונית של הברית החדשה ושל כתבי־היד הקדומים שלה ולפלאו־גראפיה; ב1903—1904 שימש פרופסור לתאולוגיה באוניבר־סיטה של לידן בהולאנד; ב1904—1918 היה מנהל המחקרים (Director of Studies) של המרכז ללימודים דתיים וחברו־תיים, שנוסד ע"י הקוויקרים בוודברוק על־יד ברמינגאם; ב1918 נתמנה מפקח על כתבי־היד במכון של ג'ון רילנדז במאנצ'סטר.

בספריו בתחום הדת המשווה: The Dioscuri in Christian Legend („הדיוסקורים באגדה הנוצרית"), 1903; The Cult of the Heavenly Twins („פולחן התאומים השמי־מיים"), 1906; Boanerges („בואנרגס"), 1913, הוא דן במוטיו של ה„תאומים" בדתות הקדומות והפרימיטיוויות ובגלגולו בתולדות־הקדושים של הנצרות הקאתולית והמז־רחית. מסוג זה של מחקר משווה הוא גם ספרו The Origin of the Cult of Dionysus („ראשית הפולחן של דיוני־סוס"), 1915.

עיקר חשיבותו של הר' היה בגילוים ובפירסומם של כתבי־יד קדומים, שביקש ומצא במסעות המרובים שערך לתכלית זו. עם אלה נמנים: The Apology of Aristides („הסנגוריה על הנצרות לאריסטידס"), 1890; The Odes and Psalms of Solomon („מזמורי שלמה", קובץ נוצרי של שירים מיסטיים מן המאה ה2 לסה"נ), 1910; לפירסום מיוחד זכו הכתבים, שגילה במנזר סאנטה קאתרינה שעל „הר־סיני": Biblical Fragments from Mount Sinai („קטעי מקרא מהר־סיני"), 1890, וSyrus Sinaïticus, 1894. מחקרים אחרים, שפירסם בתחום זה, הם: The Teaching of the Apostles and the Sibylline Books („תורת־השליחים וספרי הסיבילות"), 1885/7, שבו פירסם, בצירוף ביאורים ומתוך השוואות למה שמצא במקורות יהודיים, את „תורת שנים־עשר השליחים" (Didache) — חיבור, שנתגלה ע"י פילו־תאוס בריאניוס שנים אחדות קודם לכן; The Diatessaron (קטעים מכ"י, שמצא ב„הר סיני"), 1890; Fragments of the Commentary of Ephraem Syrus („קטעים מפירושו של אפרם הסורי"), 1895; Josephus and his Testimony („יוסף בן מתתיהו ועדותו"), 1931, ועוד. — כמו־כן פירסם (יחד עם A. Smith-Lewis – F. C. Conybeare) את סיפור אחיקר החכם (השלם) בנוסחות השונות של הספר — בסלא־ווית, ארמנית, תורכית, יוונית, סורית, חבשית, ערבית, ארמית (The Story of Ahikar; מהדורה א' [1898], רק עם קוניבר; מהדורה ב', מורחבת [1913], עם קוניבר ועם א. סמית). במחקרים, שכלל בספר זה — בדומה למנהגו בחיבוריו האח־רים —, מרחיב הר' את המסגרת של דיוניו ע"י הכללתו של חומר משווה מן הספרות התלמודית והפיוטית. משאר ספריו ראויים לציון מיוחד: The Magi („האמגושים"), 1932; The Migration of Culture („נדודי־התרבות"), 1936. הר' כתב כ100 ספר.

י. מ. ג.

הַרִיסְבֶּרְג (Harrisburg), עיר־הבירה של מדינת־פֶּנְסִילְוֶינְיָה (ע"ע) באה"ב; יושבת על נהר־סאסקְוֶהאנָה, כ110 ק"מ מצפון לבאלְטימוֹר וכ150 ק"מ ממערב לפילאדלפיה. מספר תושביה כ79,000 (1960). בסביבות הר' מכרות פחם וברזל עשירים, וכן נמצאות בהן כמויות גדולות של חול, אבן־חול, גיר וחרסית, שניתנות לניצול תעשייני. הר' היא משעת ייסודה עיר־מַעבר בנהר, ובה גם צומת חשוב של כבישים ומס"ב. ענף־הפרנסה, המעסיק את מספר־העובדים הגדול ביותר בהר', הם שירותי־התחבורה; פקידות־הממשלה תופסת את המקום השני. מתוצרת־התעשיה חשובים ביותר: פסי־מס"ב, פלדה, טכסטיל והלבשה. בית־הממשלה (הקַפִּיטוֹל), שהוקם ב1906, בנוי בסגנון הרֶנֶסאנְס האיטלקי; הוא כולל כיפה דומה לזו של כנסיית־פֶּטְרוּס ברומא ומדרגות־כניסה, שדומות לאותן של בית־האוֹפֶּרה בפאריס. — הר' נוסדה ב1710 ע"י ג'ון הַריס, שהעביר כאן נוסעים במעברה על־פני הנהר. ב1791 ניתנו להר' זכויות של עיירה (borough). מ1812 היא בירת־המדינה.

קהילה **יהודית** קיימת בהר' משנות ה40 של המאה ה19. ב1852 יסדו מהגרים יהודיים מגרמניה, שהשתקעו בהר', את האירגון היהודי הראשון — עדת „אוהב שלום" —, שמתחילה היה בעל כיוון אורתודוכסי וב1867 עבר לזרם הרֶפורמי. ב1884 הוקם בהר' בית־כנסת אורתודוכסי, ב1904 — בית־תפילה של חסידים, וב1926 — בית־כנסת של ה„שמרנים". ב1933 הוקמה קהילה יהודית מאוחדת. ב1957 היו בהר' 5,000 יהודים.

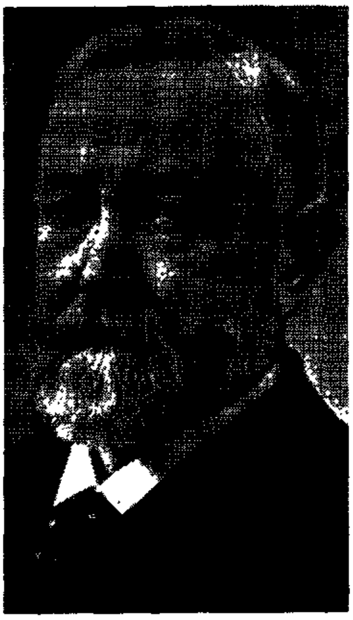
הַרִיסוֹן (Harrison), שמם של שנים מנשיאי אה"ב.

(1) **וילִיאם הנרי הר'** (1773, ברקלי — 1841, ואשינגטון), הנשיא ה9 היה בנו של בנג'מין הר' (מת 1791), אחד מן החותמים על הכרזת־העצמאות של אה"ב. ויליאם הר' נכנס ב1791 לצבא, השתתף בקרבות נגד האינדיינים, עזב את הצבא ב1798 וכיהן ב1800—1812 כמושל (governor) של הטריטוריה (ע"ע ארצות הברית, עמ' 170/1) אינדיאנה. הר' גילה מידה של דאגה לאינדיינים ואסר, בין השאר, למכור להם יין שרוף. באמצעות חוזים שעשה עם שבטים אינדיינים קנה שטחי־קרקע נרחבים, וע"י כך סלל את הדרך להתיישבות הלבנה באותו איזור. ב1811 ניצח את המנהיג האינדייני טֶקוּמְסֶה (ע"ע אה"ב, עמ' 168), ובשנים 1812—1814 השתתף כגנראל במלחמה נגד בריטניה. ב1816—1819 היה חבר הקונגרס, ב1825—1828 — סנאטור. ב1829 פרש מן החיים המדיניים. בזכות הפירסום, שקנה לו ע"י פעולותיו הצבאיות, נבחר ב1840 ברוב גדול לנשיא כמועמדם של הוויגים (ע"ע אה"ב, עמ' 173), אך מת חודש אחד לאחר שנכנס לתפקיד.


ויליאם הנרי הארִיסון

D. B. Goebel, *W. H. H.*, 1926; F. Cleaves, *Old Tippecanoe, W. H. H. and his Time*, 1939; J. A. Green, *The Life of W. H. H.*, 1941.

(2) **בנג'מין הר'** (1833, נורת בנד [North Bend], אוהאיו — 1901, אינדיאנַפּוליס), הנשיא ה23 של אה"ב, נכדו של (1). הר' שימש כעורך־דין באינדיאנַפּוליס מ1854, פעל נמרצות לשם ביטול העבדות ושירת במלחמת־האזרחים (1861־1865) כקצין גבוה בצבא־הצפון. אח"כ חזר לעבודתו המקצועית ונחשב לאחד מן המשפטנים המוכשרים ביותר באה"ב. ב1881—1887 כיהן כסנאטור מטעם המפלגה הרֶפּוּבליקנית, ב1888—1892 כנשיא. הר' ביקש לספח את איי־הַוַיי (ע"ע) לאה"ב, אך הקונגרס הכשיל את תכניתו. בזמן כהונתו כנשיא הועלו מכסי־המגן לטובת התעשיה. ב1899 שימש נציגן של אה"ב בוועידת־השלום הראשונה בהאג. ב1897 פירסם ספר בשם This Country of Ours („ארץ זו שלנו"), שבו דן על אירגון ארצו ומינהלה. אחר מותו הופיע קובץ כתבים משלו בשם Views of an Ex-President („דעותיו של נשיא לשעבר"), 1901.


בנג'מין הארִיסון

L. Wallace, *Life of General B. H.*, 1888.

א. מ. י.

הַרִיסוֹן, ג'וֹן — John Harrison — (1693—1776), שען אנגלי; ממציא הכרונוּמֶטֶר הימי. הר' היה בנו של נגר ואחז מתחילה באומנות של אביו. אך התמחה בשענות, טרח שנים הרבה לשפר את דיוקם של השעונים והשתדל לעשותם בלתי־תלויים בשינויי־טמפראטורה ובטילטולים. ב1714 הבטיחה הממשלה הבריטית פרס על בניית כרונומטר ימי מדוייק, שיאפשר את מדידת האורך הגאוגראפי בלב־ים ע"פ השוואת הזמנים, שבהם מצהירים הכוכבים; שיטה זו כבר תוארה ב1675 ע"י הויגנס (ע"ע). אבל ביצועה היה מותנה בהמצאת מכאניזם, שדיוקו אינו נפגע ע"י טילטולי האניה. בין 1729 ו1759 בנה הר', זה אחר זה, 4 מכשירים כאלה, שכל אחד מהם היה משוכלל מקודמו. האחרון והמעולה שבהם נבדק ע"י בנו ויליאם ב1761 בנסיעה לג'אמאיקה; הבדיקה הראתה דיוק מפליא של המכשיר. למרות הצלחתו לא קיבל הר' את מלוא הפרס של 20,000 לי"ש אלא ב1773, כשהגיע לגיל 80. — נוסף על הכרונומטר המציא הר' עוד שיפורים אחדים בשעוני־קפיץ ובמטוטלות. תיאור מקורי של המצאתו נתן בחיבורו A Description Concerning Such Mechanism as will Afford a Nice or True Mensuration of Time („תיאור של מכשיר, שמאפשר מדידה נאה או אמיתית של הזמן", 1775).

R. T. Gould, *The Marine Chronometer: its History and Development*, 1923.

הֶרִיק, רוֹבֶּרְט — Robert Herrick — (1591, לונדון — 1674, דין פְּרַיוֹר [Dean Prior], דוֹוּנשיר), משורר אנגלי. הר' נתייתם בילדותו מאביו, צורף לונדוני אמיד, וב1607—1613 עבד כשוליה אצל דודו, שאף הוא היה צורף מצליח בלונדון. מ1613 למד באוניברסיטה של קימבריג', שבה קיבל את התארים B. A. (1617) ו M. A. (1620). בין 1617 ו1630 ישב, כנראה, בלונדון ופעל בחוג הספרותי, שנוצר מסביב לבן ג'ונסון (ע"ע), שהר' העריצו ביותר. עד 1625 בערך כבר יצא לו שם בזכות שיריו, שנתפשטו בכתב־יד. ב1623 הוסמך כדיאקונוס וככומר וב1627 הצטרף למשלחת צבאית אנגלית בראשותו של הדוכס מבאקינגאם, שיצאה לאי רֶה (Ré) לעזרת ההוגנוטים הצרפתיים של לה רושל (ע"ע), שמרדו ברישֶליֶה; הר' שימש במשלחת זו ככומר פרטי של הדוכס. מ1630 פעל ככומר בדין פְּרַיוֹר (דוונשיר), וכאן בילה 17 שנה. נופה של דוונשיר ואגדותיה תופסים מקום ניכר בשירתו, והדבר מתבטא גם בשם האוסף של שיריו: Hesperides („בנות־המערב"). ב1647 פוטר ממשרתו ע"י השלטונות הפוריטאניים מחמת סירובו לחתום על הברית והאמנה הפוריטאנית הקדושה (Solemn League and Co-venant, ע"ע ממלכה מאחדת, היסטוריה). ב1662 הוחזר למעמדו בדין פריור, וכאן ישב עד מותו.

ספר־שיריו של הר', ה„הספרידות", כולל יותר מאלף שירים ליריים חולונים וכמה מאות „חרוזים נעלים" או



רוברט הריק. תחריט מאת ו. מארשאל. המוזיאון הבריטי

שירים ליריים דתיים. האחרונים הם לפעמים נעימים, אך תמיד חסרי־עמקות. לעומת זה מלאים עניין שיריו החולונים. מיעוטם אפיגראמות, בחיקוי לאותן של מַרטיַליס (ע"ע), אך בלא הראיה החדה והחריפות של זה האחרון, ורובם שירים ליריים מצויינים, שנושאיהם הם קוצר ימי הנעורים והאהבה, חֶדוַת החגיגות העממיות והנועם של הפשטות הכפרית. בשירים מן הסוג האחרון כלול השגו הפיוטי האמיתי ובן־הקיָם של הר'; ניתן בהם ביטוי לחושו הער לִיפִי נופה הכפרי של דוונשיר, מצד אחד, ולהלך־המחשבות של איש־החצר המפוכח, בעל החינוך הקלאסי, מצד שני. ניכר במחברם, שהוא להוט אחר תענוגות העולם הזה, אך עם זה אינו שוכח לעולם, שכל מעשי־אנוש קצרי־ימים ובני־חלוף הם; הוא גם בוחן את הניגוד שבין תפיסת־העולם של הקלאסיציזם האלילי ובין זו של הנצרות. שיריו, Poetical Works, יצאו ב1956, בעריכתו של L. C. Martin. אחדים מהם תורגמו לעברית ע"י ר. אבינועם ב„מבחר שירת אנגליה" (תשט"ז, 106—110).

F. Delattre, *R. H.*, 1912; F. W. Moorman, *R. H.*, 1924; S. A. and D. R. Tannenbaum, *H.: A Concise Bibliography*, 1949; S. Musgrove, *The Universe of H.*, 1950.

ד. א. פ.

הֶרִיקוּס מֵאוֹסֶר [אוֹכְּסֶר] — Hericus (Heiricus) Antissiodorensis, Éric d'Auxerre — (841?—876), נזיר בנדיקטיני; מראשוני האסכולסטיקנים הנוצריים בצרפת. חונך במנזרים שונים, ובכללם מנזר־פֶריאֶר (Ferrières), שבו למד תורה מפי סֶרוַטוּס לופוס (ע"ע), גדול המלומדים של זמנו. אח"כ הורה דקדוק ותאולוגיה באוסר (Auxerre). הר' נמנה על קבוצה קטנה של נזירים ומלומדים, שבעקבות הרפורמה התרבותית־החינוכית, שבאה בזמנו של קארולוס הגדול, חידשו את העניין בלימודים ואת מסורת התרבות הלאטינית במערב. כתביו מעידים על טעם קלאסי ועל חוש לסגנון, שהם בניגוד גמור לרוח־זמנו. חיבורו העיקרי, Vita Sancti Germani Antissiodorensis („תולדות גרמנוס הקדוש מאוסֶר"), נדפס באספי־מקורות שונים, בכללם ב J. P. Migne, Patrologia Latina [1844—55], כרך 124, עמ' 1129 ואילך), הוא פואמה דתית בששה ספרים, כתובה בסגנון לאטיני שוטף ומלוטש. מתוך התעניינות בדקדוק ובשאר בעיות־לשון בא הר' לידי חקירה עיונית־פילוסופית. מעידות על כך ה„הערות" (Glossae), שצירף לספרי דקדוק ודיאלקטיקה של כמה מהוגי־הדעות הקדומים (כגון „עשר הקאטגוריות" ו„ספר הדיאלקטיקה" המיוחסים לאוגוסטינוס וה„הקדמה הלוגית" של פוֹרפיריוס). בהערות אלו דן הר' במושגים הכוללים (ה Universalia), שהוא רואה אותם כהפשטות בעלות ערך מתודי בלבד. מציאות ממשית מייחס הר' רק לעצמים האינדיוידואליים, שאנו נוהגים לשייכם להגדרות כוללות לתועלת הפעולה המחשבתית. השקפה זו, הנאמנת לדעותיו של אריסטו, מבשרת את הנומינליזם (ע"ע) של האסכולסטיקנים, שבאו אחר הר'.

J. B. Hauréau, *Histoire de la philosophie scolastique*, 1872–1880; M. de Wulf, *Le problème des universaux dans son évolution historique du IXe au XIIIe siècle* (in *Archiv für Geschichte d. Philosophie*, IX), 1896, 427; M. Manitius, *Geschichte der latein. Lit. des Mittelalters*, I, 1911, 499–504.

י. ב. ס.

הַרְכָּבָה (אנג׳ grafting, צרפ׳ greffage, גרמ׳ pfropfen), בגננות — צורה של ריבוי־צמחים בלתי־מיני (וֶגֶטא־טיווי), שבה מועבר חלק של צמח אחד לצמח אחר באופן שהוא מתאַחה עם זה האחרון לצמח חדש אחיד. החלק המועתק נקרא רֶכֶב, ואחר האיחוי — רוֹכֵב; הצמח שעליו „מרכיבים" קרוי כַּנָּה. ההר׳ רווחת מאד בגננות של עצי פרי ונוי ומשמשת לתכליות שונות: ריבוי מהיר; שמירה על התכונות המיוחדות של העצים; החלפת שרשיו של צמח אחד בשרשיו של צמח אחר, המותאם יותר לתנאים של קרקע־הגידול; הגברת העמידות בפני קור ומחלות; החשת מועדי הפריחה וההבשלה והעלאת הפוריות; שיפור התכונות של הפירות; החלפת כנות שקליפתן נְזוקה, ועוד.

אומנות ההר׳ כבר ידועה היתה בימי־קדם, וכנראה כבר השתמשו הבבלים בהר׳. בכתבים סיניים מאמצע האלף ה2 לפסה"נ נזכרים זני־אפרסק — עדות, שהשתמשו בהר׳. המקו־רות הספרותיים הראשונים, המזכירים את ההר׳ במפורש, הם הכתבים הפסֶודו־היפוקראטיים. אריסטו דן בהר׳, ותֵאו־פרַסטוס (ע"ע) מתאר בפרטות את ההר", ביצוען ותוצאו־תיהן; הוא ממליץ על „חיבור דומה בדומה" להשגת תוצאות טובות ביותר. מן היוונים עברה ידיעת ההר׳ לרומים, שהפיצוה בכל העולם העתיק. המקור הספרותי הרומי החשוב ביותר הוא חיבורו הגדול של פליניוס הצעיר (ע"ע), שיוצא בעקבות קאטו, וארו ואחרים. הרומים האמינו, שאפשר להר־כיב „הכל על הכל", ואמונה זו נשארה שלטת עד העת החדשה. רק במאות ה17—18 הוכח ע"י ניסויים, שהר" מצליחות בדרך כלל רק כשהחלקים המיועדים להר׳ קרו־בים — או אף קרובים מאד — זה לזה מבחינה בוטאנית־סיסטֶמתית. רק בשנים האחרונות הושגו במקרים מסויימים הר" מוצלחות בין צמחים משתייכים למשפחות בוטאניות שונות; הראשון, שהצליח ב1930 בהר׳ מסוג זה, היה הבוטא־נאי היהודי ז. פַּייט־סימון (1877—1934) בבון.

מבחינים בין שלושה סוגים של הר": (א) הר" אוטו־פלאסטיות — חלק של צמח מועבר למקום אחר בגופו של אותו צמח עצמו; (ב) הר" הומו־פלאסטיות — חלק של צמח מועבר לצמח אחר מאותו מין; (ג) הר" הֶטֶרו־פלאסטיות — חלק של צמח מועבר לצמח ממין אחר.

מבחינה עקרונית עשויים כל חלקי־הצמח לשמש כנה או רכב בהר׳; ולא רק „אברים" שלמים — כענפים, עלים, שרשים וכד׳ — אלא גם רקמות וחלקי־רקמות עלולים להיות מורכבים. תנאי להצלחתה של כל הר׳ הוא שהאברים או הרקמות יכילו תאים חיים, שהם מוכשרים להתחלק או מסוגלים להחזיר לעצמם כושר זה.

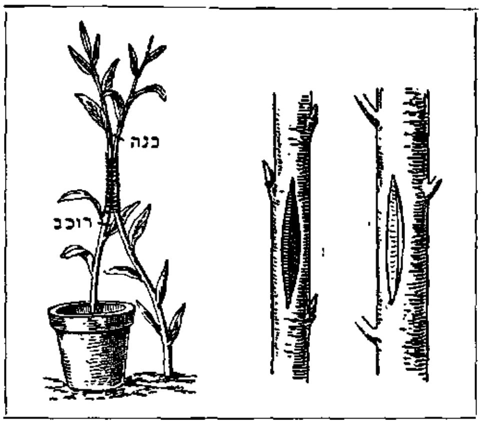
בפועל מרכיבים בגידול־צמחים: ענף על ענף; ענף על שורש; קליפה בעלת פקע על ענף. אך קיימים צירופים מוזרים ומשונים, שהם מבוצעים לפעמים במסגרת מחקרים מדעיים: עלים על ענף, תפרחת על ענף וכד׳.

את הצורות המרובות והשונות של ההר׳ אפשר לכלול ב3 צורות־יסוד: א) הרכבת־מגע — זוהי הצורה הפרי־מיטיווית ביותר, שכדוגמתה מתרחשת לפעמים גם בטבע (ציור 1). בהר׳ זו נמצאים הכַּנָּה והרֶכֶב על שרשיהם בקר־קע; הם מובאים לידי מגע הדדי, לאחר שהוסרו חלקי־קליפה מתאימים, ומתקשרים זה בזה. אחר האיחוי מפרידים את הרוכב משרשיו וגוזמים את נוף־הכנה (ציור 2). —



ציור 1. הרכבה טבעית

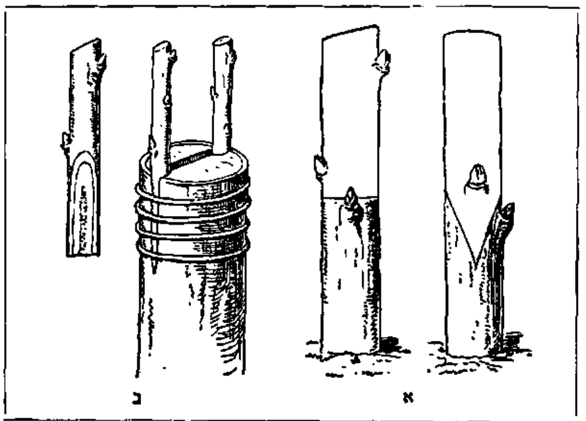
ב) הרכבת־מיזוג — הרֶכב מופרד מעץ־האם ומחובר כולו ל־כנה, שהיא צמח מוש־רש, יחור או שורש. לצורה יסודית זו של ההר׳ הרבה ואריאצ־יות, שמטרתן לחזק את המגע בין הכנה והרכב (ע"ע גפן, עמ׳ 137, ציור 9); אחת מהן היא הרכבת־הסדק (ציור 3, א׳—ב׳). — ג) הר׳ תחת הקלי־פה — מרימים חלק מקליפת־הכנה (לאחר שעושים בה חתך) ומכניסים את הרכב תחת חלק־הקליפה המורם. לצורה זו של הר׳ שייכת הרכבת־עין, שהיא הרווחת ביותר בין ההר": חותכים את הקליפה בצורת T, מרימים את



א ב

ציור 2. הרכבת־מגע

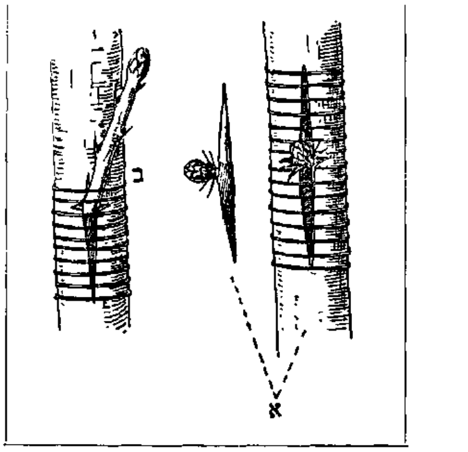
שולי־החתך, מכניסים מתחת לקליפה חתיכה של קליפת־רכב, שיש בה פקע, ומהדקים את חלקי־ההר׳ זה לזה בתחבושת של רַפְיָה או בסרט פלאסטי. גם הרכבת־ראש והרכבת־צד שייכות לסוג זה. בהרכבת־ראש חותכים את הכנה ומכניסים ענף תחת קליפת־הכנה (ציור 4).



א ב

ציור 3. הרכבת־מיזוג
א. הרכבת־סדק מלאה; ב. הרכבת־סדק כפולה

איחוי ההר׳ נעשה ע״י יצירת קשר חי בין שני החלקים מתוך התהוותו של קַלוּס (רקמת־הגלדה). תהליך זה אינו שונה ביסודו מריפוי של פצע בצמח. בשטח המגע ההדוק בין שני חלקי ההר׳, בתאי הקאמביום שלהם, חלה התחלקות־תאים נמרצת; היא מושפעת מהורמוני־צמיחה, שנוצרים בתאים בעקבות פציעה (ע״ע הורמונים, עמ׳ 961). בדרך כלל מרובה כמות־הקאלוס הנוצרת ע״י הכנה מזו שנוצרת ע״י הרוכב. כשנפגשים הקאלוס של הכנה והרוכב נוצרים „גשרים״, שהם הקשר החי הראשון בין חלקי ההר׳. זמן מסויים אחר התהוות הקאלוס מתחילים בתאים תהליכי־דיפֶרנציאציה; התאים מתעצים, דפנותיהם מתעבות ומקבלות גמצים. שורות־תאים כאלו הופכות לרצועות מובילות־מים פרימיטיוויות, שמבטיחות אספקת מים ומזון לרוכב. איחוי



ציור 4. הרכבה תחת הקליפה
(הרכבת־עין)

ההר׳ מושלם ע״י דיפרנציאציה של קַמביום־מחַבר בתוך הקאלוס. קאמביום זה מחבר את הכנה עם הרוכב, ואחר חיבור זה הוא פועל כרקמה אחידה, כשהוא מפריש תאי־עֵצה פנימה ותאי־שיפה החוצה.

היחסים ההדדיים בין חלקי ההר׳. מזמן ידוע, שהכנה והרוכב משפיעים זה על זה מבחינות שונות, אך אין אחידות־דעות בדבר ההקף של השפעות אלו. בעבר היתה מקובלת הדעה, שבכוחה של ההר׳ לשנות את מהותו התורשתית של הרוכב. אך המחקר הגֶנֶטי הראה, שאמנם אפשר לשנות את המראה החיצוני של צמחים מרוכבים ע״י הר׳, אך לא את מהותו התורשתית של הצמח; השינויים החיצונים נשארים תמיד בגדר ההשתנות הטבעית של המין. טענותיהם של אנשי „הגנטיקה המיצ׳ורינית״ בברה״מ בדבר האפשרות לשַנות ע״י הר׳ תכונות תורשתיות של צמחים (ע״ע גנטיקה, עמ׳ 73) לא עמדו במיבחן הבדיקות, שנערכו בארצות המדע החפשי.

השפעה מכרעת משפעת הכנה על הרוכב מבחינת גובה הצמח ותהליכי־הצמיחה שלו: החוזק, ההתהוות של ניצני־פרי, הקדמת־התנובה וריבוי־היבול; אך השפעות אלו מגוונות הן ע״י גורמי־חוץ, כגון טיב הקרקע וכד׳. כנות ננסיות מגבילות את הצמיחה הוֶגֶטאטיווית של הרוכב, וע״י כך הן גורמות להצטברות של פחמימות בצמח, ובעקבותיה — להתפתחות מזורזת של ניצני־פרי ולתנובה מוקדמת; והיפוכו של דבר בכנות חזקות. השפעת הכנה על הרוכב מבחינת טיב הפרי ניכרת בגדלו של הפרי, צבעו ובשילתו. בעצי־פרי נשירים השפעתה הישירה של הכנה היא מועטת; לעומת זה מרובות השפעותיה המשניות בעקבות נגסיותה. בדרך כלל אין מוצאים העברה של תכונות מפרי־הכנה לפריו של הרוכב; למשל, אין בפרי השקד כל טעם או ריח משל פרי האפרסק, המשמש לו כנה. מקרים יוצאי־דופן מצויים, למשל, בהדר: פירות האשכולית ותפוח־הזהב המתוק, הגדלים על התושחש ככנה, הם דקי־קליפה, חלקים, מלאי מיץ, ובעלי טיב מעולה; כשהם גדלים על הלימטה המתוקה, פירותיהם גדולים ומחוספסים ובעלי קליפה עבה יותר. — הכנה משפעת גם על כושר העמידה בפני קור, מחלות וכד׳.

יש גם לרוכב השפעה על הצמח כולו. ברוכב חזק על כנה חלשה צמיחת הכנה מזורזת; ואילו ברוכב חלש סובלת הכנה וצמיחתה פחותה מזו של צמח בלתי־מורכב. בהדר קובע הרוכב את תהליך הצמיחה, כשהוא חלש מן הכנה. בעצי־תפוחים מורכבים מושפעת מערכת השרשים מן הרוכב בגדלה ובצורתה. ידועה גם השפעה לא־ישירה של הרוכב על העמידה בפני קור. בדרך כלל פועלת הכנה כקולטת מים ומינראלים, והרוכב כמטמיע יוצר פחמימות. לפיכך עשוי הרכב האפר של עלי־הרוכב להיות מושפע מן הכנה, בעוד שהמבנה האנאטומי של מערכת הובלת־המזון — הפְלוֹאֶם — תלוי ברוכב.

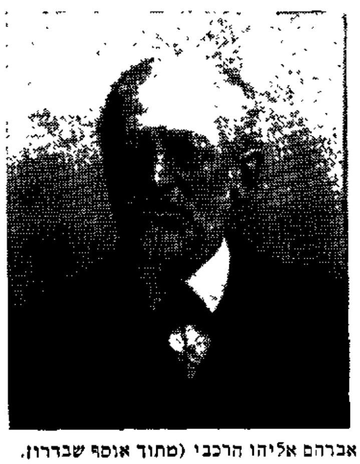
אין תאוריה מקובלת על דעתם של כל החוקרים להסברת השפעות־הגומלים בין הרוכב ובין הכנה.

על ההר׳ מבחינה הלכתית ע״ע כלאים; על הרכבת רקמות בבע״ח ע״ע טרנספלנטציה.

ל. קרוא וצ. צירקין, מדריך למשתלות, 1957; W. J. Lawrence, *Practical Plant Breeding*, 1939[2]; R. H. Roberts, *Theoretical Aspects of Graftage (Bot. Rev., XV)*, 1949; H. Winkelmann, *Das Umpfropfen d. Obstbäume*, 1950[5]; id., *Veredlung u. Veredlungsarten*, 1955[4]; K. Mendel, *The Development of our Knowledge on Transplantations in Plants (Actes 7e Congr. Intern. d'Hist. des Sciences*, 444–450), 1953; G. Krüssmann, *Die Baumschule*, 1954[2]; M. G. Kains – L. M. McQuesten, *Propagation of Plants*, 1955; W. S. Rogers – A. B. Beakbane, *Stock and Scion Relations (Ann. Rev. Plant Physiol.*, VIII), 1957; R. J. Garner, *The Grafter's Handbook*, 1958; H. T. Hartmann – D. E. Kester, *Plant Propagation*, 1959.

ק. מ.

הַרְכָּבִי, אַבְרָהָם אֵלִיָּהוּ — Albert Harkavy — (1835 [מרחשון, תקצ״ו], נובהרודוק [רוסיה הלבנה] — 1919, פטרבורג), מזרחן יהודי־רוסי; חוקר בתולדות־ישראל ובספרות־ישראל, ביחוד של תקופת־הגאונים והקראות. הר׳ למד תחילה בישיבות ליטה (ביניהן של וו־לוז׳ין), אחר־כך (מ־1858) בבית־המדרש לרבנים בווילנה ולסוף (1863) בפאקולטה למדעי־המזרח של האוניברסיטה בפטרבורג, שבה קיבל את התארים „קאנדידאט״ (1867), מוסמך (1868) ודוקטור לתולדות המזרח (1872; על יסוד דיסרטאציה על „מקומות־מגורי־


אברהם אליהו הרכבי (מתוך אוסף שבדרון, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי)

הם המקוריים של השמיים, ההודו־אירופיים והחמיים"). ב1868, לאחר ש„הוסמך", נשלח ע"י האוניברסיטה של פטרבורג לברלין ולפאריס לשם השתלמות והתכשרות להוראה באותה אוניברסיטה, ובסתיו 1870, משחזר לרוסיה, נתמנה בה כמרצה לתולדות המזרח הקדום. ההתנגדות, שהיתה רווחת בכמה חוגים למינויו של יהודי במשרת הוראה אוניברסיטאית, הניעה את הממשלה לבטל את המינוי, והר' נדחה מן ההוראה והועבר למחלקה לספרות יהודית ולכתבי־היד המזרחיים בספריה הציבורית הקיסרית בפטרבורג. ב1877 נתמנה כמנהלה של מחלקה זו, ובתפקיד זה שימש עד סוף ימיו.

הר' נמנה עם חשובי החוקרים בחכמת־ישראל. את פעולתו הספרותית והמדעית התחיל ב1861, כשעדיין היה תלמיד בבית־המדרש לרבנים, ע"י פירסום מאמרים (בעיקר ב„הכרמל" וב„המליץ") במדעי הטבע והטכניקה, וכן על בעיות החינוך והספרות ברוח משכילי זמנו, ובאותה שנה אף התערב בפולמוס הספרותי, שפרץ עם פירסום דברי־הביקורת החריפים של שלום יעקב אברמוביץ (מנדלי מוכר־ספרים, ע"ע) על חיבורו של אליעזר צבי צוַיפל (ע"ע), „מינים ועוגב". באותן השנים התחיל הר' עוסק בשאלת התהוותו של היישוב היהודי ברוסיה ולשון־דיבורו בתקופה הקדומה והשתדל להוכיח את קדמותו של ישוב זה. היה במאמציו אלה גם ממגמתה הכללית של „חכמת־ישראל" בתקופת הפולמוס על האֶמאנציפאציה, שראתה בהוכחות על „קדמות" היישוב היהודי במדינה חיזוק לדרישת השיווין, וגם משאיפתם של המשכילים ברוסיה לשקוד על הפצת הלשון הרוסית בין היהודים. הר' טען להשקפותיו אלו בכמה חיבורים ומאמרים (ביניהם: „דרישות וחקירות בנוגע לקורות ישראל בארץ־רוסיה", „הכרמל", תרכ"ד—כ"ה), וביחוד בספרו הרוסי הראשון (Об языке Евреев, живших в древнее время на Руси, и о славянских словах встречаемых у еврейских писателей, 1865), שלאחר שנתיים (1867) פירסמו גם בעברית בשם „היהודים ושפת הסלאווים", בצירוף כמה נספחים ממאמריו על עניין זה. הר' טען בהם, שהיישוב היהודי ברוסיה נתהווה ע"י הגירתם של יהודים מחופי הים השחור ומקאווקאז — ארצות, שאליהן באו היהודים אחר גלות אשור ובבל. יהודים אלה, ששמרו על צורה קדומה של יהדות (וצורה זו היא שהפיצו בין הכוזרים), התפשטו — דרך הממלכה הכוזרית — בכיוון אל המערב עד צ'כיה. לשון־הדיבור שלהם היתה — לכל הפחות, מן המאה ה9 ואילך — סלאווית, ורק באמצע המאה ה17 נתחלפה ביידית לאחר שהמוני יהודים אוקראינים ברחו בזמן גזירות ת"ח ות"ט לפולניה, שבה היתה רווחת בין היהודים היידית. השקפה זו בנוגע לעברם של יהודי־רוסיה הניעה אותו לחקירה בתולדותיהם של הכוזרים. החשוב במחקרים שפירסם בתחום זה הוא חיבורו Сказанія еврейских писателей о Хазарах и Хазарском царстве, 1874 („סיפורי הסופרים היהודיים על הכוזרים והמלכות הכוזרית"). הסיפורים כשלעצמם מועטים הם ונוסחיהם פגומים, אך הר' גילה בחיבור זה בקיאות וחריפות בהערות ובהסברים.

חלק חשוב מפעולתו המדעית של הר' היה בהוצאתם של כתבי־יד יהודיים מתוך אֳספי הספריה, שבה עבד, בצירוף הערות ודברי־ביקורת. הר' הירבה לפרסם את חיבוריהם של הגאונים המאוחרים (ר' סעדיה, רב שמואל בן חפני, רב האיי) וגדולי ישראל בספרד (ר' שמואל הנגיד, ר' יהוסף בנו, ר' יהודה הלוי, ר' אברהם אבן עזרא, ועוד). כן פירסם בשיטתיות לקטי מקורות בסידרות־החוברות „מאסף נדחים" (16 חוברות, 1878—1880) ו„חדשים גם ישנים" (20 חוברות, 1886—1907), וכן באָספו „זכרון לראשונים וגם לאחרונים" (שבע „מחברות") ובכתבי־עת שונים. ידיעות מרובות וחשובות בתחומים שונים של תולדות־ישראל כלולות בהערות־הלוואי, שהוסיף לכרכים ג'—ח' של תולדות־ישראל מאת צ. גרץ בתרגומו העברי של שאול פנחס רבינוביץ. בין התעודות שפירסם: הנוסח הארוך של „איגרת יוסף מלך הכוזרים לר' חסדאי אבן שפרוט" וכתבי־יד, שרכשה הספריה מן החכם הקראי אברהם פירקוביץ' (ע"ע). ב„זכרון לראשונים וגם לאחרונים" פירסם הר' את הקובץ הגדול של תשובות הגאונים (מחברת רביעית, ברלין תרמ"ה—מ"ז), את ה„שריד והפליט מספר האגרון וספר הגלוי" לרב סעדיה גאון (מחברת ה', תרנ"ב) ואת ה„שריד והפליט מספרי המצוות הראשונים לבני מקרא ולענן הנשיא, בנימין נַהַאוַנדי ודניאל אַלְקוּמִסִי" (מחברת ז', תרס"ג).

אגב טיפולו בתעודות הקראיות נתברר לו, להר', שפירקוביץ' זייף הרבה מן המיסמכים (כתבי־יד וכתובות של מצבות־קבורה), שנתגלו על־ידיו. זיופים אלה הוכיח הר' בשורה של מאמרים וחיבורים, שהחשובים שבהם הם: „תעודות יהודיות בחצי האי קרים" (Altjüdische Denkmäler aus der Krim mitgetheilt von Abraham Firkowitsch [1839—1872], 1876) ו„לבעיית העתיקות היהודיות שנמצאו ע"י פירקוביץ' בקרים" (По вопросу о іудейских древностях найденных Фирковичем в Крыму, Журнал Мин.Нар. Просв., 1877). השיטתיות בהוכחות והחריפות בניתוחים, שהראה בפולמוס זה, העמידו את הר' בשורה הראשונה של חכמי־ישראל בדורו. מאחר שפירקוביץ' השתמש בזיופיו לשם השגת שיווי־זכויות לקראים (אך לא ליהודים בכללם) ברוסיה, ראה עצמו הר' בפולמוס זה כלוחם את מלחמתה של היהדות. חריפותו של הפולמוס הוגברה ע"י מה שיריבו של הר' היה המלומד־המומר, דניאל חוולסון (ע"ע) מאוניברסיטת פטרבורג, שיצא להגנתו של פירקוביץ'. ממאמריו המרובים של הר' על הקראות חשובים במיוחד מאמרו על „ענן" (Восход, 1900) ומחקרו המקיף „רשימות לתולדות הקראים" (Очерки исторіи Караимства), שפירסם ב„ווסחוד" (1896—1900).

הר' פירסם ברוסית תיאור של ספרי־תורה שומרוניים, שנמצאו בספריה הציבורית של פטרבורג (1874), ובגרמנית (יחד עם ה. ל. שטראק) — של ספרי־המקרא, שנמצאו באוסף פירקוביץ' א' (1875), שאף הם היו שמורים באותה ספריה; כן הקדיש חיבור מיוחד בגרמנית לכה"י של המקרא שהגיעו לידיו אחר־כך (Neu aufgefundene hebräische Bibelhandschriften, 1884). — תיאורים אלה חשובים לא רק מבחינה פאלֶאוגראפית, אלא גם מבחינה היסטורית, מאחר שכה"י כוללים כתובות והערות, שנרשמו ע"י סופרים ומעתיקים. חשיבות מרובה היתה גם למחקריו על תולדות־רוסיה. העבודה, שהגיש לקבלת התואר מוסמך, „סיפורי המוסלמים (ביה"ב) על הסלאווים והרוסים" (Сказанія мусульманских писателей о славянах и русских, 1871), היתה חיבור, שדורות של מלומדים רוסיים שאבו ממנו את ידיעותיהם על הנושא. עיסוקו זה במקורות לתולדות אירופה המזרחית ביה"ב הקל עליו את הכנת חיבורו, „סיפורי

הסופרים היהודיים על הכוזרים והמלכות הכוזרית" (1874), הנזכר למעלה.

פעולתו של הר' זכתה להוקרה אף מצד ממשלת הצאר — ובשנות ה90 נתכבד בתואר של אצולה עוברת בירושה. הר' גם נתמנה כחבר־כבוד בכמה חברות מדעיות בארצות שונות. כן היה פעיל בקהילה היהודית של פטרבורג (היה גבאי בביהכ"נ הגדול), בחברת „מפיצי השכלה בישראל" ברוסיה (היה חבר הוועד) ובחברת „מקיצי נרדמים". רשימת עבודותיו עד שנת 1907, הכוללת 392 ערכים, פורסמה ע"י ד. מגיד בצירוף השלמות ותיקונים מאת ש. א. פוזננסקי בקובץ, שיצא ליובל ה70 של הר' („זכרון לאברהם אליהו", תרס"ט/1908). ב1917 רכשה חברת „מפיצי השכלה בישראל" בשביל בית־הספר הגבוה למדעי־היהדות, שביקשה לייסד באותו זמן, את ספרייתו של הר', ולחברה זו מסר הר' גם כתבי־יד מחיבוריו.

י. ח. זגורודסקי, ר' אברהם אליהו ד"ר הרכבי, לוח אחיאסף לשנת תרנ"ה, תרנ"ד, עמ' 257–269; י. גוטמן, אברהם אליהו הרכבי, השלח, כ"ד, תרע"א, עמ' 161–170; ש. אסף, זכרון לאחרונים — מכתבי רא"א הרכבי לרש"א פוזננסקי, קבץ על יד, סדרה חדשה, ספר א' (י"א), תרצ"ו, עמ' קצ"א–רמ"ג; מאמרו של ד. מגיד ב Еврейская Энциклопедія הרוסית, כרך VI, עמ' 180–183; צ. הרכבי, א. א. ה. (בקובץ „אישים ודמויות בחכמת ישראל באירופה המזרחית", 1959, עמ' 116–136).

אב. נ. פ.

הַרְכָּבִי (הארקאווי), **אַלֶכְּסַנְדֶר** (1863, נובוהרודוק [רוסיה הלבנה] — 1939, ניו־יורק), סופר, בלשן ומילונאי יידי ועברי. הר' קיבל חינוך מסרתי, אך רכש לו בכוחות עצמו גם השכלה חולונית, ובעיקר ידיעת לשונות. בגיל 13—14 התחיל מושך בעט־סופרים וכתב שירים ומאמרים נמלצים בעברית. ב1878 עבר לווילנה ונתקבל לעבודה בבית־הדפוס ובהוצאה של קרוביו, האלמנה והאחים ראם. בווילנה התקרב להוג הסופרים העבריים בעיר, וביחוד לא. מ. דיק (ע"ע), וכאן גם ניסה לראשונה את כוחו בכתיבת שירים וסיפורים ביידית. אחר הפרעות ביהודי רוסיה ב1881 הצטרף הר' לתנועת „עם עולם" (ע"ע), וב1882 היגר לאה"ב של אמריקה כחבר הקבוצה השניה של תנועה זו. כשנכשלה תכניתה של הקבוצה להקים באמריקה מושבה חקלאית על יסודות שיתופיים, התפרנס הר' זמן־מה בדוחק מעבודות שונות (בין השאר שימש סַוָּר בנמל, מדיח־כלים במסעדה, ועוד). ב1885 שהה בפאריס, ובה כתב בעברית את חיבורו הבלשני הראשון „שפת יהודית", שבו סקר את תולדות הלשון היידית ודקדוקה והשתדל להוכיח, שאינה ז'ארגון, אלא לשון ככל שאר הלשונות. מחיבור זה לא ראה אור אלא חלקו הראשון (בשם „היש משפט לשון לשפת יהודית?", נתפרסם ב„נר המערבי" בעריכת א. ח. רוזנברג, 1896), ואילו חלקו הרביעי, שתורגם ליידית ע"י המחבר, נדפס ב1904 ב„צוקונפט", תחת הכותרת „אבשטאַמונג פון אייניגע אידישע ווערטער" („מקורן של מספר מלים יידיות"). ב1886 חזר הר' לאה"ב, ומאז פעל עד סוף ימיו כמורה, כעורך, כעיתונאי, כסופר וכבלשן יידי. ב1904—1909 שימש נציגה של חברת־ההגירה היהודית „היאס" במשרד־ההגירה הכללי באֶליס איילנד. הר' פירסם שורה ארוכה של ספרי־לימוד, ספרי־קריאה, מילונים וחוברות עממיות ביידית, שנועדו להקל על המהגרים היהודיים לאה"ב את תהליך הסתגלותם לתנאי החיים החדשים. כן תירגם חיבורים הרבה מלשונות שונות ליידית, ובכללם את התנ"ך (1915) ו„תולדות עם־ישראל" לגרץ (1918; על־פי ההוצאה העממית האנגלית של אברהם ריינס). עיקר תרומתו של הר' לספרות היידית הם ספריו בתחום הלכסיקוגראפיה: „פאַלשטענדיגעס ענגליש־יודישעס ווערטערבוך" („מילון אנגלי־יידי שלם", 1893; הוצאה אחרונה — 1957); „יודיש־ענגלישעס ווערטערבוך" („מילון יידי־אנגלי", 1898; הוצאה אחרונה — 1957); „יידיש־ענגליש־העברעאיש ווערטערבוך" („מילון יידי־אנגלי־עברי", 1925; הוצאה רביעית — 1957); מילון יידי־יידי, שהר' עסק בחיבורו, אך לא זכה להשלימו, ורק קטע ממנו נדפס („ייוואָ בלעטער", I, חוברת 4, 1931). הר' נלחם במשך יובל־שנים להרמת קרנה של הלשון היידית, ומחקריו הבלשניים סללו את הדרך למפעלה של „ייוואָ" בתחום זה. נוסף על חיבורו העברי „שפת יהודית", הנזכר למעלה, פירסם הר' עוד מחקרים ומאמרים בעברית בכתבי־עת עבריים שונים („המגיד", „הצפירה", „הפסגה", „העברי", ועוד), ובירחון „הלאום" (1903) הדפיס פרקים מזכרונותיו, שחזרו ונתפרסמו אח"כ בספרו „פרקים מחיי" (תרצ"ד). כן השתתף הר' גם במספר כתבי־עת אנגליים־יהודיים ואנגליים.

ז. רייזען, לעקסיקאָן פון דער יידישער ליטעראַטור, פּרעסע און פילאָלאָגיע, I, 1928, 794–803; י. שאַצקי, האַרקאַווים ביאָ־ביבליאָגראַפיע, 1933; מ. חזקוני, א. ה. (ב„המצודה", VII, תשי"ד, 521); לעקסיקאָן פון דער נייער יידישער ליטעראַטור, III, 1960, 80–85.

ס. ל.

הַרַלְד (Harald), שמם של שני מלכים דאניים ושני מלכים נורווגיים.

א) ד א נ י ה: (1) הר' קְלַק, שלט ביוטלנד והכיר במרותו של הקיסר לודוביקוס החסיד. ב826 התנצר בגרמניה ופתח את ארצו לפעולה מיסיונארית של אַנְסְגַר, ההגמון של האמבורג.

(2) הר' בְּלוֹטַנד (Blaatand = כחול־השן), בנו של גוֹרְם הזקן (ע"ע דנמרק, עמ' 897). מלך ב950—986 לערך, ונראֶה, שהיה המלך הראשון, ששלט על כל דאניה. מלבד זה כבש את נורווגיה הדרומית ויסד את היישוב הדאני יוֹמְס־בורג באי וולין (Wollin), מצפון לשפך האוֹדֶר (ע"ע). כמה פעמים נלחם ללא הצלחה באוטו I ובאוטו II, קיסרי גרמניה. ב960 התנצר והשתדל להפיץ את הדת החדשה בממלכתו, אך חלק גדול מן העם, חסידי האלילות המסרתית, התמרדו בהנהגתו של סְוֶן (Swen), בנו של הר', והדיחו את הר' מכסא־המלכות. הר' ברח לארץ הסלאווים ושם מת לאחר זמן קצר.

ב) נ ו ר ו ו ג י ה: (1) הר' I הַרְפַגְר (Harfagr = יפה־השֵׂעָר, בערך 850—933), היה נצר מן המשפחה השוודית של אינגלינגאר (Ynglingar), ששלטה על גליל נורווגי בסביבות העיר אוסלו (ע"ע) של היום. ב860 עלה הר' על כסא־המלכות. ב866—872 הכניע את כל שבטי־נורווגיה והיה המלך הראשון, ששלט על כל הארץ. אולם לא עלה בידו למלוך בשלום משום שבמשך שנות מלחמתו בשבטים הנזכרים ברחו הרבה מיריביו לאיים המערביים (אוֹרְקְנִי [ע"ע], שֶׁטְלֶנד, פַּרוֹ [Faroe], איסלנד [ע"ע]), שמהם ערכו מסעות־שוד לחופי נורווגיה. בערך ב890 ניצח הר' את הפולשים מאיי אורקני ושטלנד והקים באיים אלה נסיכות תחת מרותו. אבל גם בנורווגיה גופה מרובים היו מתנגדיו — ביהוד מפני שדרש מיסים מבעלי־האחוזות. מלבד זה פרצו סיכסוכים בין בניו המרובים (לפי המסורת, כ20) של הר',



פרידריך הרלין: מילת ישו. צוירה על חלק מן האגף השמאלי של המזבח בכנסיית „אדון העולם", בנֶרְדְלִינְגֶן. המוזיאון הלאומי הבאווארי, מינכן

שלא היו מרוצים באחוזות, שהר' הקציב להם, ונלחמו זה בזה. ב930, כשהיה כבן 80, מסר הר' את השלטון לבנו אֶרִיק בְּלוֹדְכְּסֶה (Blodöxe = בעל הגרזן הזב דם). אך הסכ־סוכים בין האחים וצאצאיהם נמשכו במשך כל המאה ה10.

(2) הר' III הוֹרְדְרוֹדֶה (Hardrade = שליט אכזר), מֶלֶךְ 1047—1066. היה אחיו החורג של אוֹלַף II (ע"ע). אחר מותו של זה האחרון (1030) עבר הר' לרוסיה ומשם לבי־זאנטיון, שירת בגדוד שומרי-הקיסר וקנה לו כבוד ועושר. לערך ב1045 חזר לשוודיה, וכאן התיידד עם המלך אָמוּנד יעקב. בעזרתו הכריח הר' את מַגְנוּס, בנו של אוֹלַף II (ע"ע), להכיר בו כחברו בשלטון (1046). מגנוס מת ב1047 והר' שלט לבדו על נורווגיה ביד חזקה. בין השאר, דחה את תביעתו של אַדַלְבֶּרט (ע"ע), הארכיהגמון של בְּרֶמֶן, להעמיד את כנסיית-נורווגיה תחת מרותו. ב1066 החליט לכבוש את אנגליה ונסע עם צי גדול לחופה של נורתוּמְבְּריה, אך הובס בסטאמפורד-בְּרִיג' (Stamford-Bridge), סמוך ליוֹרְק) ע"י הרולד II (ע"ע), מלך אנגליה, ונפל בקרב.

הֶרַלְדִיקָה, ע"ע שְׁלָטִים וּסְמָלִים.

הֶרְלִי, רוֹבֶּרְט, ע"ע אוֹכְּסְפוֹרְד, רוֹבֶּרְט הַרְלִי.

הֶרְלִין, פְרִידְרִיךְ — Friedrich Herlin — (1440°, נֶרְדְ־לִינְגֶן, — 1499°, שם), צייר גרמני. בדורו היו מקו־בלות תמונות-מזבח גדולות, שבחלקן היו חטובות בעץ ובחל־קן — מצויירות. הר', שנתבקש להתקין תמונות מסוג זה, לא ביצע אלא את החלקים המצויירים שבהן, ואילו החיטובים נעשו ע"י אמנים אחרים. הראשונה מתמונות-המזבח שלו, הידועה לנו, צויירה בשביל כנסיית אמראם הקדוש בנֶרְדְלִינְגֶן (Nördlingen) שבבאוואריה והיא מסומנת בתאריך 1459 (כיום: במוּ־זיאון של נרדלינגן). באותה שנה עצמה צייר הר' תמונות על אגפי-המזבח בשביל כנסיית „אדון-העולם" (Herrgottskirche), אף היא בנרדלינגן, וב1466 — תמונות על הספינים של כנסיית יעקב הקדוש ברוֹטֶנ־בּוּרג. תמונת-מזבח נוספת, שצייר בשביל כנסיית גאורגיוס הקדוש בנרדלינגן (כיום: במוזיאון של אותה עיר), בוצעה ב1478 בקירוב; תמונה זו, המפורסמת שביצירותיו של הר', כוללת 16 ספינים, שמתארים את חיי-ישו. כמו-כן מצויה במוזיאון של נרד־לינגן תמונת-מזבח משנת 1488, שבה תיאר הר' את הדיוקנות שלו גופו, של אשתו, של ארבעת בניו ושל חמש בנותיו; בקוֹמ־פוזיציה שלה קרובה יצירה זו קירבה יתרה לציורו של האמן מפְלֶמאל (Maître de Flémalle; היום בלוּבר, פאריס).

סבורים, שהר' — שתמונותיו המוקדמות עדיין צויירו על רקע-זהב — ביקר בשנות ה60 בארצות-השפלה. ביצירותיו המאוח־רות, אע"פ שנשתמר בהן האופי האיזורי, ניכרת בבירור השפעתם של ציירי ארצות־השפלה, וביחוד של רוֹגֶר וַן דר וַידֶן; אך מעולם לא הגיע הר' לכוח-המבע ולחן, המציינים את יצירותיו של וָן דר וידן. דמויותיו מצויירות בסיגנון הגותי המאוחר, קלסתר-פניהן חסר אופי אינדיווי־דואלי; אך ברקע של תמונותיו מצויים מראות של ערים — בדומה ליצירותיהם של האמנים הפלאמיים. כל תמונות-המזבח שלו מתארות מעמדים מחייו של ישו או מחייהם של קדושים נוצריים. אחת מתמונותיו, המתארת את המאדונה כשהיא יושבת על כס-מלכות, מצויה במוזיאון של מינכן. — חשיבותו של הר' היא בַּמֶה שנמנה עם המתווכים בין האסכולה של גרמניה הדרומית ובין זו של ארצות-השפלה.

F. Haack, *F. H.*, 1900; E. Buchner, *Die Werke F. H.s* (in *Munchner Jahrbuch d. bildenden Kunst*, XIII [1923], 1–5).

ע. י. ה.

הֶרְלִיץ, גֶאוֹרְג (נו' 1885, אוֹפֶּלְן, גרמניה), ארכיונאי וסופר יהודי. ב1904—1909 למד באוניברסיטות של ברלין והאלה ובבית-המדרש הגבוה למדעי-היהדות בבר־לין. ב1911—1916 עבד בארכיון הכללי של יהודי גרמניה בהדרכתו של אויגֶן טויבלר (ע"ע). ב1919 נתמנה מנהלו הראשון של הארכיון הציוני המרכזי, ועמד בראשו — תחילה בברלין ומ1933 בירושלים — עד מארס 1955. פירסם הרבה מאמרים פובליציסטיים על נושאים יהודיים כלליים ועל שאלות הציונות ב„יידישה רונדשאו", „הארץ" ו„העולם". בשיתוף עם ב. קירשנר ערך והוציא בברלין (1927—1930) את ה Jüdisches Lexikon (ב5 כרכים), שבו פירסם שורה של

ערכים בתולדות יהודי־גרמניה ובתולדות הציונות. — הר' שימש במשך שנים הרבה מזכיר של נשיאות הקונגרסים הציוניים.

הֲרְלֶם (Haarlem), עיר־הבירה של מחוז הולאנד הצפונית (Noord-Holland); כ15 ק"מ ממערב לאמסטרדאם. מספר תושביה כ168,000 (1959). מ1634 משמשת הר' מרכז לגידול של פקעות־פרחים, ביחוד של פקעות־הצִבעוני, הנשלחות מהר' לארצות הרבה. ענפי־התעשיה החשובים שבעיר: בניית קרונות־רכבת, ספינות ומכונות שונות; ייצור טכסטיל, מצרכים כימיים, קאקאו ושוקולאדה. המעניינים שבבנייני־הר' הם: בית־העיריה (שבנייתו התחילה ב1250), כנסיה גותית גדולה (מן המאה ה15), שבה מכהן בישוף קאתולי, ובית שוק־הקצבים הסמוך לה. בהר' ישבו רוזני־הולאנד, כנראה, מן המאה ה11 ואילך, ומאז היא עיר־מסחר חשובה. ב1572—1576, בימי המרידה של ההולאנדים בספרד, נפגעה הר' קשות ע"י מצורים וכיבושים. המאה ה17 היתה תקופת־זוהר לכלכלת־העיר וגם ליצירה האמנותית, שבוצעה בה (פְרַנְס הַלְס, יעקב ון רויסדאל, אדריאן ון אוסְטַדה). עד אמצע המאה ה19 נמצאה דרומית־מזרחית להר' ימה עם ביצה בשטח של 168 קמ"ר, שנודעה בשם ימת־הר'. הימה יובשה וקרקעה הוא כיום שטח של אדמה פוריה. — בהר' קהילה יהודית קטנה.



הארלם: בית־העיריה

הַרְלַנְד, הֶנְרִי — Henry Harland — (1861, ניו־יורק — 1905, סן רֶמוֹ [איטליה]), סופר אמריקני.

הר' היה מצאצאיו של שען אנגלי, שבא לקונֶטיקוט בערב המהפכה האמריקנית. למד בסיטי קולג' בניו־יורק וכאן נהג לבוא בחברתם של תלמידים יהודיים. כן מצא עניין בתנועת ה„תרבות המוסרית" של פליכס אדלר (ע"ע), שרוב חבריה היו יהודים. עבודותיו הספרותיות הראשונות היו ארבעה רומאנים, שגיבוריהם הם יהודים ניו־יורקיים מתבוללים מיוצאי גרמניה. רומאנים אלה,



הנרי הארלאנד

שנתפרסמו בפסֶודונים סידני לוּסְקָה (Luska), הם: As It Was Written („כפי שהיה כתוב"), 1885, סיפורו של מוסיקאי יהודי; Mrs. Peixada, 1886, שמחזהו הפופולארי של קרל גוצקו (ע"ע) „אוריאל אקוסטה" שימש לו לדוגמה; The Yoke of the Thorah („עול התורה"), 1887 — התקפה על אי־הסבלנות היהודית לגבי נישואי־תערובת; My Uncle Florimond („דודי פלורימונד"), 1888, שגיבוריו הם יהודים בעלי אופי נעלה. אע"פ ששני הרומאנים הראשונים שלו נתקבלו בהתלהבות, הרחיק מעליו השלישי שבסיפוריו — והטוב שבהם — את הקוראים היהודיים משום שנגע בבעיה הרגישה של נישואי־תערובת ועורר עליו את ביקרתם השלילית של רבנים כגון קאופמן קולר (ע"ע).

מאוכזב מתגובת הציבור היהודי פסק הר' ב1890 מלהתעניין ביהודים האמריקנים. הוא נסע לאנגליה וב1894 יסד וערך, יחד עם האמן אוברי בירדסלי (ע"ע), את ה Yellow Book („הספר הצהוב") — כתב־העת רב־ההשפעה של הסימבוליסטים והדקאדנטים האנגליים. מן הרומאנים שלו, שאינם דנים בנושאים יהודיים, הידוע ביותר הוא The Cardinal's Snuffbox („קופסת־הטבק של החשמן"), 1900.

S. Liptzin, *Generation of Decision*, 1958, 103–113.

ס. ל.

הַרְלֶקִין, אחד מן הטיפוסים הראשיים של ה„קומדיה דֶל אַרְטֶה" (ע"ע).

השם (צרפ' arlequin [נקבה arlequine], אנגל' harlequin, גרמ' Harlekin, ספרד' arlequín, ובדומה לזה בלשונות הרבה) בא מאיטלקית Arlecchino — כינויו של טיפוס זה, לכל הפחות מן המאה ה16 ואילך, על הבמה האיטלקית. לכינוי האיטלקי הוצעו כמה הסברים מוזרים, שלפיהם נשתלשל מן המלה הלאטינית Hercul(inus) (צורה בלתי־ידועה), או הגרמנית Erlkönig (שאינה אלא תרגום מוטעה [של הרדר] של המלה הדאנית Elverkonge, „מלך האלפים") או אף מן השם Erlik-Khan (שם של דמות המצויה, כביכול, באגדה הפרסית), ועוד. אך לכל ההסברים הללו אין שחר; כמעט אין ספק בדבר, ששרשו האמיתי של השם האיטלקי נעוץ בשם הצרפתי העתיק Hellequin (גם Herlequin, Hennequin), שציין, לכל הפחות מ1160° ואילך, בפולקלור הצרפתי את הראש של חבורת־הרוחות, „חבורת הֶלֶקִין" (la maisnie Hellequin, שהיתה, ודאי, זהה עם חבורת „הציד הפראי" של האל ווטאן), ואח"כ, בתיאטרון הצרפתי של יה"ב, אחד מן השדים; השם הצרפתי נגזר, כנראה, מאנגלית בינונית Herle-King, „מלך הצבא" (בגרמנית Heer). על צורתו של השם האיטלקי השפיע, אפשר, השם Alichino, כינוי של שד אצל דאנטה („תופת", כ"א, 118), אבל שם אחרון זה לא



הארלקין מן הComédie Italienne

בא, כנראה, מאותו הר׳ גרמני־צרפתי, אלא נוצר ע״י דאנטה כצירוף של ali („כנפיים״) וchino („אני נוטה״).

אפיו של הר׳, הדומה ביותר לאפיו של הטיפוס הנקרא Zanni בקומדיה דל אַרטה (שהוא מצידו אינו, אפשר, אלא המשך של הטיפוס הקומי Sannio, אחת מן הדמויות של ה„מימוס״ של רומי העתיקה), היה מתחילה זה של עבד שוטה וגס־רוח, יליד העיר בֶּרגאמו ומדבר בניבה. אבל עד מהרה, משעלתה חשיבותו של הר׳ בין ה„מסכות״ של הקו־מדיה דל אַרטה, נשתנה אפיו יותר ויותר, באופן שהר׳ פיקח נעשה מצוי יותר מהר׳ שוטה, והר׳ חינני — יותר מהר׳ גס־רוח, ובכלל התחילה דמותו של הר׳ — עוד במאה ה16 — לובשת צורה ופושטת צורה; השחקנים לא היססו לייחס לו תכונות־נפש, מעמדים, מקצועות שונים ומרובים לאין שיעור, ולא הקפידו אלא על כך שיהא משעשע ביותר ועדיף מכל שאר הטיפוסים שבמחזה. כך היה מצוי בכל להקה של שחק־נים איטלקיים (או איטלקיים מדומים) במאות ה17 וה18 (באיטליה ומחוץ לה) בדחן ראשי, שהיה נקרא הר׳ ולבוש בלבושו המיוחד של הר׳ ושהיה עשוי להתחבב על הצופים, וביחוד על הצופות, בהופעתו, בפקחותו, בקונדסיותו, בזריזותו ובחוצפתו. הר׳ היה ממלא בכל מחזה תפקיד אחר: „קיסר״, „רופא״, „מיילדת״, „פַּנָס״, „תינוק״, ועוד ועוד; והמחזות, שהר׳ היה גיבורם, נקראו, לכל הפחות בתיאטרון Comédie Italienne שבפאריס (°1650 — 1700), בשם Arlequinade, בין שהיה זה מחזה מדבר (כתוב או מאולתר) או פאנטומימה. במרכז הצגותיו של אותו תיאטרון פאריסאי עמד ההר׳ המפורסם שבכל הדורות, אֶואריסטו גֶראֹרדי (Evaristo Gherardi; 1663—1700) — שחקן־דראמאטורגן, שיצר יותר ממאה וחמשים „גלגולים״ של הר׳ — כלומר, התגלמויות או תחפו־שות שונות של ה„מסכה״ הרבגונית הקרויה הר׳; לתוך הרבה מן הגלגולים הללו לא נמנע גראֹרדי — שהיה אדם ואמן רצין במסווה של מוקיון — מלהכניס נימה של ביקורת על החברה והמשטר. בין המחזאים, שיצרו קומדיות מסביב לדמו־תו של הר׳ בגלגוליו השונים, נמצאים סופרים חשובים, כגון מַריווֹ (ע״ע), דֶליל (Delille), לֶסַז׳ (ע״ע) וּפלוֹרִין (ע״ע) בצרפת וקרלוֹ גוֹצי (ע״ע) באיטליה. המסורת, שגראֹרדי ייצג את שיאה, נמשכה הודות לאמנותם ושאר־רוחם של שחקנים, שנתמחו כל ימיהם בעיצובו של הר׳, עד שברבע השני של המאה ה19 גבר על הבמה הפאריסאית, בתיאטרון הוודוויל, טיפוס מתחרה בהר׳ — פֵּירוֹ (Pierrot), שהיה חביב על הרומאנטיקנים משום רגשנותו.

מלבושו של הר׳ היה חולצה ומכנסיים צמודים לגוף, בעלי טלאים סַסגוניים (מתחילה בצורת כתמים, ולסוף עפ״ר בצורת רומבים), מסכת־פנים שחורה וחרב־עץ תקועה בחגורה.

בין הציירים, שהירבו לצייר הר״: ז׳אק קאלוֹ, סזאן, דגָה, דֶרֶן, פיקאסוֹ והצייר הישראלי מוֹקַדי. קלוד ז׳ייוֹ (Gillot; 1673—1722) יצר שורה מפורסמת של פיתוחי־נחושת בשם Mimiques d'Arlequin.

G. Raynaud, *La Maisnie Hellequin* (in *Études romanes dédiées à Gaston Paris*), 1890; O. Driesen, *Der Ursprung des Harlekin*, 1904; M. Rühlemann, *Etymologie des Wortes Harlekin*, 1912; C. W. Beaumont, *The History of Harlequin*, 1926; M. Apollonio, *Arlecchino* (in S. D'Amicis, *Encicl. dello Spettacolo*, I, 1954, 904–9).

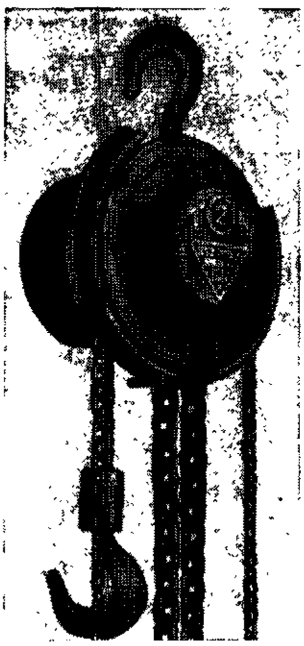
ח. פ.

הֲרָמָה, מִתְקְנֵי־ (מ״ה), מיתקנים, שמגבירים ע״י ממסרתם את כוחה של זרוע־האדם לצרכי הרמתו של משא כבד; כדי להשיג הספק גדול מפעילים את המיתקן לא ביד אלא במנוע, שמרכיבים במיוחד לצורך זה.



ציור 1. מיתקן־הרמה רומי (מתבליט במצבת־קבר מן המאה ה2 לסה״נ)

מיתקני־הרמה הם מן ה־מיתקנים הקדומים ביותר של הציוויליזאציה הטכנולוגית, ואלמלא הם לא היו מיבצעי־הבניה הגדולים של התרבו־יות העתיקות אפשריים. אחת ממכונות־ההר׳ הקדומות היה השאדוף, ששימש לשאיבת מים ולהרמת עפר במצרים עוד ב3000 לפסה״נ. זה היה מנוף, שנשען על מוט זקוף; לקצהו האחד של המנוף חובר הדלי, ולקצהו השני — משקולת מאזנת. הפיראמידות נבנו בעזרת השימוש במישור משופע וכן בית־דות להרמת אבנים גדולות. הבורג, שהיה ידוע לארכימדס, היה בשימוש באותו זמן גם בסין. גלגל־הר׳ קדום מתואר על לוח אשורי משנת 860 לפסה״נ, ואף אריסטו מזכיר — ב350 — את השימוש בגלגלים. ויטרוביוס (ע״ע) נותן — ב68 לפסה״נ — תיאור ברור של גַלְגָלוֹת



ציור 2. גלגלת־יד

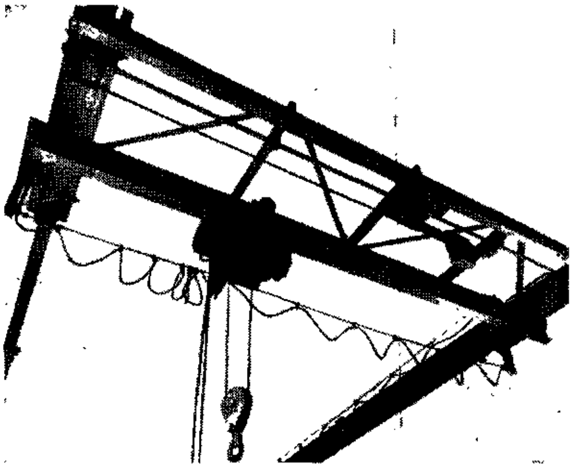
מורכבות ושל הרמת מַשׂאות בעזרת גלגלי־סרן; כל אלה היו בשימוש בידי הבנאים וסוללי־הדרכים הרומיים (ציור 1). הרוֹן (ע"ע) מתאר מיתקני־הר' משוכללים מאד, אך מסתבר שהללו לא היו אלא דגמים ותכניות בלבד. מכונות־הר' — במלוֹא משמעוּתו של מושׂג זה — לא ניבנו אלא מתחילת תקופת המיכוּן והמינוּע התרישים.

מן הפשוטים שבמ"ה היא הגַלגֶלת: כֶּבל־הרמה מוּעבר דרך גלגיּלוֹת התיק הנייד והקבוע; המשא תלוי על אונקלו של התיק הנייד, וכוח־המשיכה הדרוש בקצה הכבל מוקטן ע"י תמסורת הגלגילה. בכַּנֶנֶת מחוּבּר קצה־הכבל לתוף; כשהתוף מסתובב מתלפף הכֶּבל על מעטפתו ומרים את המשא; העברת הכוח מן המנוֹע אל התוף נעשית ע"י גלגלי־שיניים. בגלגלת־שרשרות נעה שרשרת־ההרמה בשיני סַבֶּבת. — מקובל שילוּב של גלגלת וכננת (ציורים 2, 3).

ההספק המתמיד הדרוש של מנוֹע־ההרמה הוא

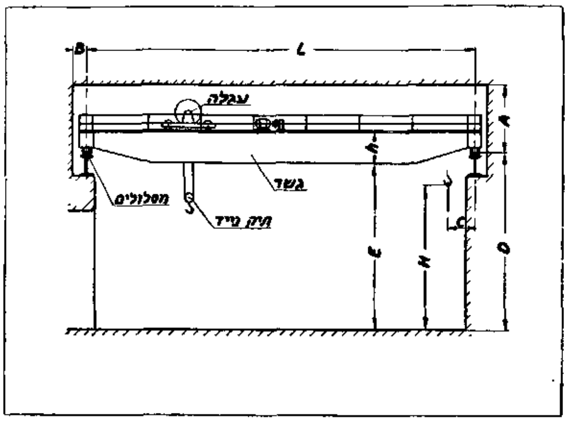
$$N\ (\text{כ"ס}) = \frac{Qv}{4500\,.\,\eta}$$

(Q = עומס [ק"ג], v = מהירות־ההרמה [מ' לדקה], η = נצילוּת המימסרה). מהירוּת־הרמה מוּעטת מזילה את המיתקן ואת תפעולו ומפחתת את כוחות־ההתמדה; אך לשם יעילוּת העבודה בגוֹבה־הֲרָמה גדול נדרש זמן־הרמה קצר. לשם הגנה על המשא ע"י הרמה והורדה מתונה משתמשים כיום במנוֹעי־הרמה חשמליים בעלי שתי מהירוּיות. מהירוּת ההורדה מוּוסתת במיתקנים החשמליים ע"י המנוֹע; להאָטת התנועה ולעצירת המשא משמשים בלמי־חיכּוּך. במ"ה שבהנעת־יד מוּחזק המשא עפ"ר ע"י מחגר־שיניים.



ציור 3. שילוב של גלגלת וכננת: עגורן עילי תלוי מצוייר בכננת חשמלית

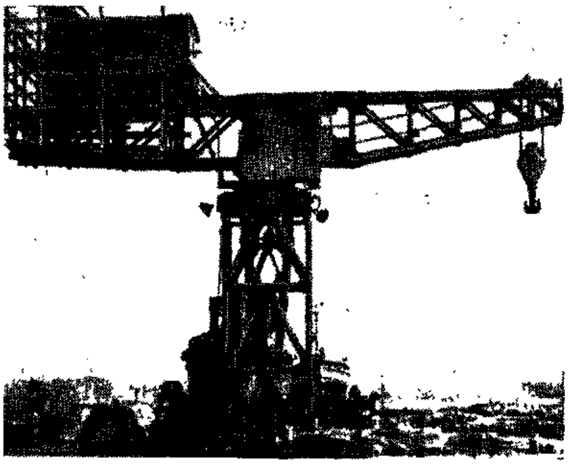
צירוּף התנוּעה האָפקית של המשא לתנועתו האנכית מוּשׂג ע"י הדגמים המרוּבים של העֲגוּרן (ציורים 4—12). במפעלי־תעשיה, בתחנות־כוח ובמחסנים מרוּבה השימוּש בעגוּרן העילי הנוסע: גשר־העגוּרן נוסע לאורך הבניין על מסלוּלים קבוּעים על עמוּדים, עפ"ר מעל לפתחי שערים או חלונות, כדי למנוֹע את הפרעת התנוּעה הסדירה על־פני הרצפה. — בעגורן התלוּי צמוּדים המסלוּלים לתקרה, ועל הגשר, בניצב למסלוּליו, נוסעת הכננת על עגלה מוּנעת בנפרד; פיקוד התנועות נעשה ע"י עגוּרנאי מתא קבוע לעגוּרן או — במהירוּיות־נסיעה מוּעטות — מן הרצפה ע"י



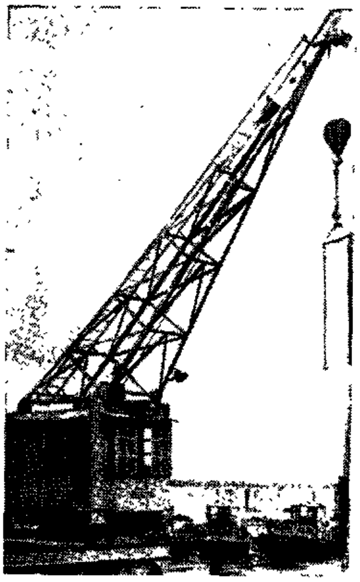
ציור 4. עגורן עילי חשמלי (דיאגראמה)
L = המיפתח; H = נוכה־ההרמה המאכסימאלי;
D = גובה ראש־הפס מעל הרצפה; E = הגובה החפשי



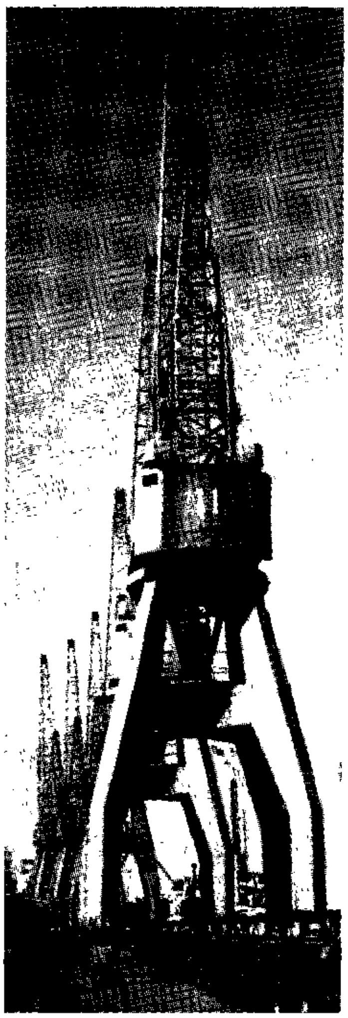
ציור 5. עגורן־שער



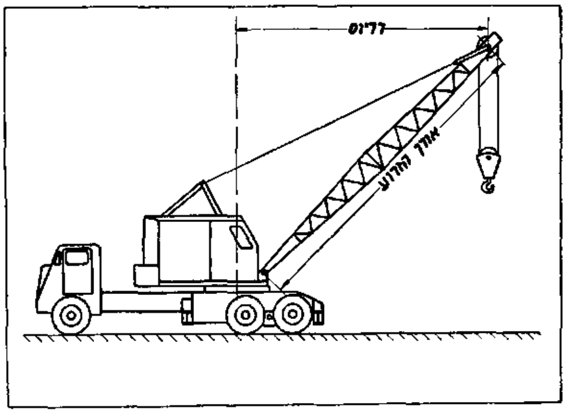
ציור 6. עגורן בעל עמוד מסתובב (מוצב בנמל תל־אביב: עומס־העבודה — 25,000 ק"ג, רדיוס־הזרוע — 7 מ')



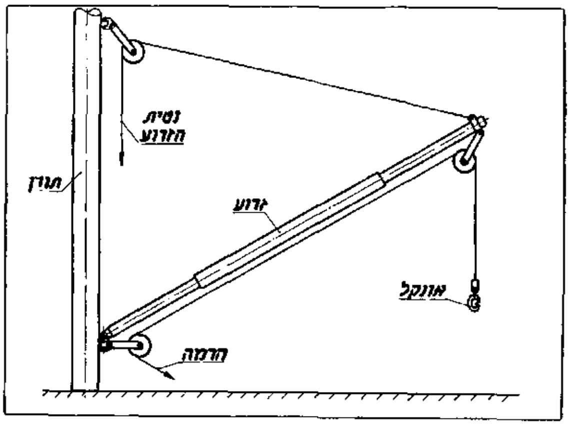
ציור 7. עגורן מסתובב על במה ניירת



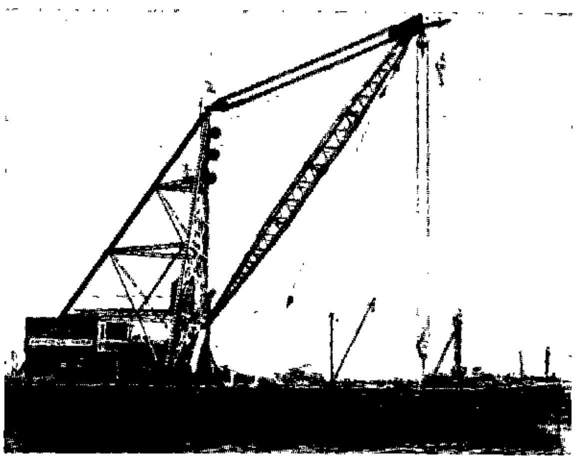
ציור 8. עגורנים מסתובבים על שערים נוסעים (ברציף של נמל־חיפה)



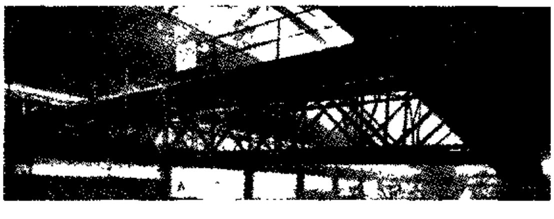
ציור 9. עגורן נייד נוסע על צמיגים (דיאגראמה)



ציור 10. עגורן־„דֶריק" (על סיפון־אניה; דיאגראמה)



ציור 11. עגורן צף (עומס־העבודה המאכסימאלי — 100,000 ק"ג; אורך־הזרוע — 30 מ')



ציור 12. עגורן עילי. שקורות נשרו מרותכות מצינורות

כפתורי־להיצה. — בעגורן־השער קבועים הפסים במישור־הרצפה, והגשר מוגבה ע״י רגליים; המשקל וההספק של מנוע־הנסיעה גדולים יותר ומהירות־הנסיעה מועטת יותר משהם בעגורן העילי. — בעגורן המסתובב חגה הזרוע מסביב לציר אנכי. עפ״ר משתנה רדיוס־הזרוע ע״י נטייתו או ע״י נסיעה אפקית של העגלה על פסיה; העומס המאכסימאלי המותר משתנה עם הרדיוס. — שילוב של תנועות ההעתקה והסיבוב יוצר אפשרויות מרובות להרחבת איזור־הפעולה של העגורן. בנמלים משתמשים עפ״ר בעגורן מסתובב מורכב על שער נוסע. בעבודת־בניה משתמשים בעגורני־מגדל מסתובבים, שנוסעים על פסים סמוך לבניין. בספינות מקובל השימוש בעגורנים מסתובבים בעלי זרוע נוטה (עגורני־דריק).

העגורנים הניידים המסתובבים מורכבים על שלד חזק של כלי־רכב. כדי להפחית את התנגדות־הנסיעה משתמשים בגלגלי־פלדה מוסבים על פסים ומצויידים במיסבי־כדורים. עגורנים ניידים, שנוסעים בכבישים, מצויידים בצמיגים. עגורנים לעבודות־שדה נוסעים על זחלים.

תחילה היה מבנה־העגורן מיסבך מסומרר. כיום בונים עגורנים בעלי קורות מרותכות בדופן מלאה ובעלי מבני־מסגרת, שעומדים גם בפני פיתול (ציור 12). על המבנים לקלוט את הכוחות השונים ללא שינוי־צורה ולהעבירם אל היסודות. העגורן העמוס חייב לעמוד בפני הרוח הנושבת מכל כיוון שהוא; העגורן הבלתי־עמוס חייב לעמוד בפני הסערה החזקה ביותר. העגורן נבנה עפ״ר מפלדה רכה; לשם הפחתת משקלם נבנים עגורנים חדישים גם מאלומיניום.

בישראל מצויים בשימוש מ״ה, שהעומס שלהם נע בין פחות מ100 ק״ג ל100,000 ק״ג ויותר; הממוצע והשכיח ביותר הוא הערך 1,000—2,000 ק״ג.

בעבודת מ״ה מרובה סכנת־התאונות. לפיכך מוסדרים ההשגחה על בנייתם והפעלתם והפיקוח עליהם ע״י חוקים (בישראל: פקודת בתי־החרושת, 1946, וכללי בתי־חרושת, אגנים, 1947), הסכמים בינלאומיים ותקנים.

H. Wilda, *The Design of Cranes and Hoists*, 1925; W. H. Atherton, *Hoisting Machinery*, 1940; E. Strathausen, *Hebemaschinen*, I–II, 1949–52; C. Michenfelder, *Hb. d. Fördertechnik*, 1950; H. Aumund – H. Knaust, *Hebe- u. Förderanlagen*, 1950[4]; H. Ernst, *Die Hebezeuge*, I–III, 1951–53; Ch. Singer et al. (eds.), *A History of Technology*, II, 1956.

ז. א.

הֶרמוֹגֶנֶס (Ἑρμογένης) מפריאֶנֵי באסיה הקטנה, מגדולי הארדיכלים של התקופה ההלניסטית; פעל במחצה הראשונה של המאה ה2 לפסה״נ (ע״ע הלניזם, עמ׳ 602—603, 605).

הר׳ היה פעיל בעיקר בטֶאוֹס ובמַגנֶסיה שעל נהר־מֶאַנדרוֹס ויתכן, שבנה גם בניינים בעיר־מולדתו פְּריאֶנֵי.

מקדש דיוֹניסיוֹס בטֶאוֹס, הבניין הראשון של הר׳ הידוע לנו (193 לפסה״נ), בנוי בסגנון יוני; ויטרוּביוּס (ע״ע; III, 3, 7—8) ראה בו, במקדש זה, את הדוגמה המושלמת והנאה ביותר של צורת האֶוסטילוֹס — בניין בעל צורה ופרופורציות אידיאליות. הבניין מצטיין בסידור חדש של עמודיו: בחזיתו מצויים ששה עמודים ובצדדיו אחד־עשר (11 × 6). חלוקה כזו של העמודים הושגה ע״י מה שהוגדל הרווח ביניהם והועמד על 2½ קטרים של העמוד.

המפורסם בבניינים שבנה הר׳ היה מקדש ארטמיס לֶוּקוֹפריאֶנֵי, שהוקם במאגנסיה (156 לפסה״נ). מקדש זה, שאף הוא נבנה בסגנון יוני, היה פסֶוּדוֹדיפטֶראלי, ז״א מוקף רק שורת־עמודים אחת (15×8). לדבריו של ויטרוּביוּס (III, 2, 6; 3, 8—9), הנהיג הר׳ צורה זו של בניה, שאיפשרה לא רק את הרחבתם של הסטו ושטחו הפנימי של המקדש עצמו, אלא אף הזילה את הוצאות־הבניה בלא שגרעה מן המראה המונומנטאלי של הבניין. ארכו של המקדש היה 67.50 מ׳ ורחבו 41 מ׳. נראה, שהר׳ היה פעיל גם בהקמתם של בניינים אחרים במאגנסיה: המזבח שלפני מקדש־ארטמיס ותכנית האגורה והסטווים שבה מראים על השתתפותו בבנייתם או, לכל הפחות, על שימוש בעקרונותיו. כן מייחסים לו את בניית מקדשו של זֶוּס סוֹסיפּוֹליס („מציל־העיר״). בנייתם של כל המקדשים המפוארים הללו נתאפשרה, כנראה, ע״י נדיבותם של האטלידים (ע״ע אטַלוֹס), שליטיה של פֶּרגאמ[ו]ן.

הר׳ גם כתב על ענייני־ארדיכלות ופיתח בכתביו עקרונות־בניה אסתטיים, שנוגעים בעיקר לסימטריה, להארמוניה ולהתאמה של חלקי־הבניין השונים. הוא שונה בכך מרוב הארדיכלים בני זמנו, שכתביהם לא כללו בעיקר אלא תיאורים מפורטים של הבניינים, שנבנו על־ידיהם. ספרו על המקדשים שבנה בטֶאוֹס ובמאגנסיה שימש אחד ממקורותיו העיקריים של ויטרוּביוּס (VII, praef. 12). בספר זה פירש הר׳ בין השאר את טעמיו להעדפת הסגנון היוני על הדורי. נימוקו העיקרי היה מה שבסגנון היוני נשמרת יפה הסימטריה של הטריגליפים והמֶטוֹפּוֹת — מה שאינו אפשרי בבניה בסגנון הדורי. לדעותיו ובנייניו של הר׳ נודעה השפעה מרובה ביותר. המקדש של ארטמיס לֶוּקוֹפריאֶנֵי נחשב לדוגמה קלאסית של הסגנון היוני, וחיבורו של הר׳ תרם להשתלטותו של סגנון זה.

E. Fabricius, in P-W, *RE*, VIII; C. Humann, J. Kohte, C. Watzinger, *Magnesia am Maeander*, 1904; A. von Gerkan, *Der Altar des Artemistempels in Magnesia*, 1929; Th. Fyfe, *Hellenistic Architecture*, 1936; B. L. Trell, *The Temple of Artemis at Ephesos*, 1945; E. Pernice, W. Lübke, *Die Kunst der Griechen*, 1948; C. Y. Yavis, *Greek Altars*, 1949.

מ. בי.

הֶרמוֹגֶנֶס (Ἑρμογένης), נואם וסופיסטן, יליד טרסוס, שפעל במחצה השניה של המאה ה2 לסה״נ. הר׳ היה נואם מוכשר בצעירותו, ומכאן התעניינותו בכללי הרטוריקה הלכה למעשה. חיבוריו מהווים בצירופם ספר־עזר שימושי לרטוריקה. את דֶמוֹסתֶנֵס ואת אפלטון קבע כמופתים מבחינת הסגנון, ובתכונותיו של דמוסתנס כנואם ראה את הסגולות של הטוב בנואמים. ההבחנות הדקות, שהבחין בין הצורות הסגנוניות השונות, ההוראות שנתן והחוקים שקבע הפכו את הרטוריקה לאמנות בעלת אמצעים קבועים ומוגדרים, שאין להתעלם מהם. הר׳ אינו מקורי בספריו ועפ״ר הוא מסתמך על תוצאות מחקריהם של מחברים קודמים במקצוע תורת־הרטוריקה, אך על בתי־הספר המאוחרים לרטוריקה היתה לו השפעה מרובה. — כתביו פורסמו ע״י H. Rabe (בRhetores Graeci, כרך 6), 1913.

E. Norden, *Die antike Kunstprosa*, I, 1923[4].

הַרמוֹדִיוֹס וַאֲרִיסְטוֹגֵיטוֹן (Ἁρμόδιος, Ἀριστογείτων), רוצחיו של היפַּרכוֹס (ע״ע), אחיו הצעיר של הטירן האתונאי הִיפִּיאַס (ע״ע). לאמיתו של דבר, זממו הר׳ וא׳ לרצוח את היפיאס, אך הקושרים, שנתבלבלו מחשש של

בגידה בכנופייתם, התנפלו על היפארכוס, שבקרבתו עמדו, והרגוהו. הר' נהרג על־ידי שומרי־ראשו של הטירן, ואילו א' נתפס והוצא להורג לאחר שעונה. אע"פ שפעלם של הר' וא' נגרם ע"י מריבה אישית עם היפארכוס, היו לו תוצאות פוליטיות: היפיאס לא עמד על הקפו של הקשר



הארמודיוס ואריסטוגיטון. פסל־שיש. העתק רומי מיצירתם של קריטיוס ונסיוטס (477—476 לפסה"נ). המוזיאון הלאומי, נאפולי

ונקט מתוך חשדנות אמצעים חמורים, כדי להפחיד ולדכא את מתנגדיו; ומכאן ההערצה, שרחשו האתונאים לזכרם של הר' וא'. משגורש היפיאס מאתונה שלוש שנים לאחר מכן בעזרת ספארטה, נשתרשה הגירסה, שהר' וא' שיחררו את אתונה מעולם של הטירנים. המשורר סימונידס (ע"ע) חיבר שיר לכבודם, ובאתונה הוקמה אנדרטה לזכרם, מעשה־ידיו של הפסל אנטנור. לאחר שאנדרטה זו סולקה ע"י הפרסים (480), הוקמה לכבודם אנדרטה חדשה, מעשה ידיהם של קריטיוס ונסיוטס. לצאצאיהם של הר' וא' ניתן באתונה כבוד מדיני גדול — הזכות לארוחות־חינם בבית־הממשלה.

Herodotus, *Historiae*, I, 61; V, 55–57, 62–65, 91–96; VI, 107–109, 123; Thucydides, I, 20, 2; VI, 54–59; Aristoteles, *Atheniensium Respublica*, 17–19; F. Jacoby, *Atthis*, 1949, 152–168.

הרמון (מונח, שנוצר בדור הראשון של סופרי־ההשכלה מתוך פירוש על דרך־הדרש לפתוב „והשלכתנה ההרמונה" [עמוס ד, ג; בתרגום השבעים: „ארמניה"], ע"פ הלועזית harem, מערב' حرم או حريم = „[תחום] אסור"), בית־נשים בארמונות של מלכים ושרים, בעיקר בארצות־המזרח. הר" היו מצויים בחצרותיהם של הקיסרים והמלכים בסין ובסיאם, בארצות המזרח הקדום ובכללן יהודה (של שלמה המלך), ביוון העתיקה, בפרס הקדומה (ר' מגילת אסתר, ב), בפרו, קודם הכיבוש הספרדי, ובארצות־האיסלאם (שבכמה מהן, כגון בערב הסעודית, הם קיימים אף בזמננו); בין ההר" האחרונים מפורסם ביותר ההר', שהיה קיים בארמון השולטנים העותמאניים. נשי־ההר' היו נרכשות ע"י סוכנים מיוחדים, בעיקר בשוקי־העבדים, בתוך תחומי הממלכה או מחוץ לה (בתורכיה היו מעדיפים ביחוד נערות קאווקאזיות); אח"כ היו נמסרות לידי סריסים, שהיו ממונים על ייפוין בתמרוקים ועל השמירה עליהן (במג' אסתר ב, ג, ח, נזכר הגא או הגי הסריס, „שומר־הנשים"; בקושטה היה ראש־הסריסים נקרא קיזלאר אגאסי [= שר־הבנות]). תואר־מלכות היה ניתן לנערה, שהיתה יולדת לשליט את הבן הבכור או שהשליט היה מושך לה חסד מיוחד משום יפיה או סגולות אחרות שלה; אשה כזו היתה נעשית השלטת המוחלטת על ההר'. הפילגשים, שמספרן היה מגיע לעיתים למאות, היו מבלות את רוב זמנן במלאכת־יד, בהאזנה לנגינה ולזמרה, והמוכשרות שבהן — בעיקר בסין — אף בציור ובחיבור־שירים. בדרך כלל היו ההר" (שנקראו γυναικωνῖτις ביוון, „זנאנה" [= בית־נשים] או פרדה [= פרגוד] בהודו המוסלמית, „אנדרון" [= „פנים"] בפרס והרמליק בתורכיה) בתי־שעשועים של השליטים המזרחיים ותרמו לא מעט לפיתוחם של המוסיקה והתאטראות בחצרותיהם. עם זה שימשו מרכזים לתככי־החצר כשכל אחת מן הפילגשים המועדפות ביקשה לנצל את חסדיו של השליט לטובת בניה או קרוביה. לפרקים התערבו התקיפות שבנשי־ההר' אף בעניינים המדיניים — במישרים או בעקיפים; ראויה לציון מבחינה זו באפה (או צפיה), אשת־אהובתו של השולטן מוראד III ואמו של השולטן מחמד III; בעזרתה הצליחה היהודיה אסתר קירה או קירה (ע"ע), שהיתה מקורבת לנשי־ההר' כמוכרת תכשיטים, להיטיב לבני־עמה בתורכיה ואף לשמש מתווכת במו"מ בין ממשלת השולטנים („השער העליון") ונציגי המדינות הזרות. — קרנם של ההר" ירדה — אף בארצות בעלות משטר מלוכני — עם שקיעתם של ריבוי־הנשים, סחר־העבדים והסירוס.

תיאורים נאים של ההר" בתורכיה במחצה הראשונה של המאה ה18 מצויים במכתביה של מרי מונטגיו (ע"ע).

ש. א. רוזאנים, קורות היהודים בתורקיה וארצות הקדם, ג', תרח"ץ, 65–66, 280–284; J. v. Hammer-Purgstall, *Gesch. d. osman. Reiches*, 1827–1835, IV, 156, 159; E. W. Lane, *Manners and Customs of the Modern Egyptians*, 1836; Lady M. W. Montagu, *Letters* (ed. W. M. Thomas), 1861; O. Bon, *Il serraglio del gransignore (1608)*, 1865; H. Edib, *Memoirs*, 1926; N. M. Penzer, *The Harem*, 1936; H. A. R. Gibb and H. Bowen, *Islamic Society and the West*, vol. 1, part I, 1950.

א. ג.־ל.

הרמוניה, 1. במיתולוגיה היוונית — הבת של ארס (ע"ע) ושל אפרודיטי (ע"ע). הר' היא הפרסוניפיקאציה של הסדר וההתאמה.

2. בפילוסופיה. — במחשבה היוונית מופיע לראשונה מושג ההר' (לפי התפיסה של המיתולוגיה היוונית) אצל הרקליטוס (ע"ע). לדעתו נוצרת ההר' מתוך ניגודים, והקטביות היא מקורה של ההר' הנאה ביותר. באסכולה של פיתגורס (ע"ע) נעשה מושג ההר' מרכזה של השיטה. פיתאגוראס הצליח לגלות את התלות החוקית בין גובה הטונים לבין האורך של המיתר בתנודותיו. ע"י כך הונח היסוד לביטוי הגובה של הטונים ע"י יחסי מספרים וליצירת

מֶכאניקה של הטונים. אריסטו אומר (מטאפיסיקה, ספר א׳, פרק ה׳) על הפיתאגוריאים: „משום שהתחנכו במאתמאטיקה סבורים היו, שההתחלות שלה הן ההתחלות של הנמצאים כולם. ומכיון שמהתחלות אלו, הראשונות על־פי הטבע הן המספרים, ומכיון שחשבו שמצאו בהן, יותר מבָּאֵש ובעפר ובמים, דימויים רבים לְמָה שיש ומתהווה (למשל, מקרה זה או אחר של המספרים הוא צדק, וזה — נפש ושכל, וזה — הזדמנות, וכן גם לגבי כמעט כל שאר הנמצאים); ועוד, מכיון שראו שהמקרים והיחסים היסודיים של ההרמוניות יסודם במספרים — מכיון שכל שאר הדברים נראים היו מכל בחינות טבעם כדומים למספרים, באו לכלל דעה, שיסודות המספרים הם הם היסודות של הנמצאים כולם, ושכלל השמים הוא הר׳ ומספר. וכל ההתאמות שמצאו בין המספרים וההרמוניות ובין המקרים והחלקים של השמים וכלל הסידור של העולם, אספו והתאימו אותן אלו לאלו. ואם היה דבר־מה חסר באיזה מקום שהוא, מיהרו והוסיפו כדי שתהא כל שיטתם מאוחדת״. לפי הפיתאגוריאים קשורה ההר׳ בהכרח: הכל מתהווה ע״י ההכרח וההר׳. הר׳ היא המידה הטובה, הבריאות, הטוב, הנשמה והאל עצמו. אריסטו מקדיש את הפרק הרביעי של הספר הראשון של חיבורו „על הנפש״ לסתירת ההשקפה, שלפיה הנפש היא הר׳. הוא מביא השקפה זו בלי לציין את שם יוצרה. אך בכתביו של אפלטון (פיידון, 85 ואילך) מייצג השקפה זו תלמידו של פילולַאוס. מקרוביוס (ע״ע) מייחס אותה לפיתאגוראס ולפילולאוס (Somn., I, 14). אדואַרד צֶלֶר (ע״ע), בספרו „תולדות הפילוסופיה של היוונים״, סבור, שתורה זו באה מן האסכולה של פיתאגוראס: מכיון שלפי בית־מדרש זה הכל הוא מספר והר׳, יש להניח, שגם הנפש היא הר׳. ואולם, מוסיף צֶלֶר, משפט זה בכללותו עדיין אינו אומר כלום. השאלה היא, אם הפיתאגוריאים ראו בנפש הר׳ של הגוף, ולכך אין לנו הוכחות. מכל מקום כך הובנה תורה זו ע״י אפלטון (ב„פיידון״) ואריסטו, ובהתאם לכך גם מתחו עליה את ביקורותיהם.

בפילוסופיה של פלוטינוס (ע״ע) ושל האפלטוניים החדשים העולם כולו הוא הר׳ אחת של מעלות ומורדות, באופן שכל דרגה נמוכה כלולה בדרגה הגבוהה ממנה. היקום כולו הוא שלשלת חיה אחת, סדר אחד, בלתי־מופסק, של ערכים ויֵשים עולים ויורדים. תפיסת־העולם כהר׳ קוסמית ממלאת תפקיד גדול אצל הפילוסופים של תקופת־התחיה. בפילוסופיה החדשה אנו מוצאים את ההר׳ כחוליה הכרחית אצל הפילוסופים של ההזדמנות: מַלְבְּרַנְשׁ (ע״ע) וגוילינְקס (ע״ע). ע״י הנחת הר׳ בין ההתפשטות והחשיבה ניסו פילוסופים אלה להתגבר על השניות שבשיטתו של דקרט (ע״ע) בלא להסתייע בהנחת ההשפעה של הגוף על הנפש או של הנפש על הגוף. ההר׳ מתבצעת כאן ע״י התערבות בלתי־אמצעית של אלוהים, המביא בכל מקרה את האירועים הגופנים לידי התאָמה עם האירועים הנפשיים (systema assistentiae). כדי להימנע מהנחת ההתערבות התמידית של האל, הציע לַיבניץ (ע״ע) פתרון אחר: לפיו ברא אלוהים מראשית את המונאדות, שהן יסודות העולם, באופן שקיים „חוק ההר׳ הקבועה מראש״ (harmonia praestabilita): כל מונאדה מתפתחת לפי החוק הפנימי שלה, ואעפ״כ קיימת התאמה הדדית בין כולן. וכך הוא אומר בספרו „המונאדולוגיה״ (נ״ז, נ״ט, ע״ח): „קשר זה או הסתגלות זו של כל הדברים הברואים לכל אחד ואחד מהם, ושל כל אחד מהם לכל שאר הדברים, גורמים לכך, שכל עצם פשוט הוא בעל יחסים המביעים את כל שאר העצמים, ולפיכך הוא אספקלריה חיה ומתמדת של העולם. עקרונות אלה נתנו את האפשרות לבאר ביאור טבעי את האיחוד, או יותר נכון את ההתאָמה של הנפש והגוף. הנפש נשמעת לחוקיה המיוחדים לה, וגם הגוף נשמע לחוקיו המיוחדים לו; והם נפגשים יחד בתוקף ההר׳ הקבועה מראש שבין כל העצמים״. שוֹפֶּנְהָאוּאֶר (ב„קיצור תולדות האידיאלי והרֵאלי״) העיר על כך, שהרעיון המרכזי של תורת־לייבניץ כבר נמצא אצל שפינוזה (ע״ע) ב„תורת־המידות״ שלו (ספר ב׳, משפטים 6 ו־7, וספר ה׳, משפט 1).

קנט (ע״ע) קיבל בכתביו הראשונים את תורתו של לייבניץ, אך לאחר זמן דחה אותה מאחר שהיא מביאה בחשבון את ההתאמה של העצמים בלבד, אך לא את תלותם ההדדית, ועל־כן נשארת גם ההתאמה ללא הסבר (ר׳ הביקורת, שקאנט מותח על לייבניץ ב„ביקורת התבונה הטהורה״, הוצאה שניה, עמ׳ 331; הוצאה עברית, עמ׳ 174). אמנם, אומר קאנט, אנו חושבים את האידיאה של אלוהים כ„תבונה עצמאית, המסבבת את הכוליות של העולם על־ידי האידיאות של ההרמוניה הגדולה ביותר ושל האחדות״ (שם, הוצ׳ שניה, עמ׳ 706; הוצ׳ עברית, עמ׳ 341—342); אך אין אנו מסוגלים להבחין בכוליות זו, כי לזה חסרים אנו את המושגים הדרושים, שהרי כל המושגים שלנו נטולים משדה־החושים. מפני־כן יכולים אנו — כך מסיק קאנט — להשתמש במושג זה של סיבת ההר׳ העולמית רק שימוש מְכֻוָן (רֶגולאטיווי), אך אסור לנו לייחס לה, לסיבה זו, מציאות ממש. העדר זה של עיקר עליון, שהיה עָרֵב להר׳ של העולם, בשיטתו של קאנט, גרם, שלא היה בכוחו להסביר את ההר׳ של השכל והחושנות (בפילוסופיה העיונית) ואת ההר׳ של התבונה המוסרית והטבע (בפילוסופיה המעשית). בביקורת השלישית שלו, „הביקורת של כוח־השיפוט״, חידש קאנט את הניסיון למצוא עיקר עליון להר׳, אך גם כאן הוכרח להסתפק ב„עיקר מְכֻוָן״ — כלומר, ב„כוח־השיפוט הרפלֶקטיווי״. ההתפתחות של הפילוסופיה האידיאליסטית אחר קאנט ע״י מיימון, שילר, פיכטה, שלינג, הגל, קיבלה את עיקר כיוונה ע״י אותה משימה, שקאנט לא הצליח לבַצע, כלומר, ע״י המשימה של מציאת עיקר עליון להר׳ בעולם.

בתולדות הפילוסופיה האנגלית ממַלא מושג ההר׳ מקום חשוב בשיטתו של שֶׁפְטְסְבֶּרִי (ע״ע), המבסס את תורת־המידות שלו על תורת ההיפעלויות ועם זה הוא מטעים במידות את נקודת־המבט האסתטית. את היפה מעמיד הוא על ההר׳, ז״א על ההשלמה בין הניגודים; מהותו של המוסר כלולה ביחס הנכון, ההארמוני של ההיפעלויות האנוכיות והחברותיות.

ביבליוגראפיה: ע״ע ליבניץ.

ש. ה. ב.

3. במוסיקה. בשם הר׳ מציינים בתורת־המוסיקה את צירופם של צלילים בעת ובעונה אחת, בניגוד ללַחַן (מלודיה), שהוא שורה של צלילים, שבאים זה אחר זה. ההר׳ המוסיקאלית שואפת ליצור מבנה צלילי כולל, שבו ממלא כל צליל בודד תפקיד מסויים.

I. סקירה היסטורית. — בתורת־המוסיקה של היוונים ציינה המלה הר׳ את: (1) סולם־הצלילים (σύστημα

τέλειον — „המערכת השלמה"), שהקיף שתי אוקטאוות, בהתאם להקפו של קול־האדם, ושהמירווחים שבו נקבעו על־פי יחסי־מספרים; (2) חלק מן המערכת השלמה, שכלל אוקטאווה אחת (διαπασῶν — דרך כל [צלילי־הסולם]); (3) את הטונאליות, המודוס (ע"ע), שנקבע ע"י האוקטאווה (τρόπος — אופן); (4) שורה של ארבעה צלילים (-τετρά χορδον), הקובעת את ה„סוג" (γένος) של הסולם (המורכב משני טטראכורדים, שווים או שונים).

במוסיקה החד־קולית, ה„מונודית", של תחילת יה"ב היו למונח הר' רק שתי הוראות בלבד; ציינו בו (1) את הלחן (ביונ' μέλος או μελῳδία; בלאט' modulatio), ו(2) את היחס בין שני הצלילים של מירווח אחד כשהם באים זה אחר זה (ביונ' συμφωνία; בלאט' intervallum או conso- nantia).

כציון למוסיקה הרבקולית, הפוליפונית, אנו מוצאים את המונח הר' לראשונה בספר־הלימוד הלאטיני Musica enchiriadis, שחובר במאה ה9 ע"י הוגר מורדן (Hoger [of] Werden, מת 905) או ע"י אוטגר מסט. פונס (Otger de St. Pons, מת 940) ושבטעות נהגו לייחס אותו לנזיר הוקבאלד (Hucbald, 840°—930°). תאורטיקן־המוסיקה האנגלי ולטר דה אודינגטון (המאה ה13) הבחין, בחיבורו De speculatione musices, בין harmonia simplex („הר' פשוטה"), כלומר, שיטת־הזמרה החד־קולית (cantus planus), ובין harmonia multiplex („הר' מורכבת"), היא שיטת־הזמרה של „אורגאנום" (ע"ע מוסיקה).

מאז נתגבש בהדרגה המושג של הר' במשמעותו המודרנית, המצומצמת: מבנה מאונך של תצלילים (אקורדים). מוסיקן־הכנסיה האיטלקי פרנקינוס גפוריוס (Franchinus Gafurius; 1451—1522), בספרו על תורת־המוסיקה, Trilogia gafuriana (בחלק השני: „דרכי המוסיקה" — musica practica), כבר ציין במונח הר' שלושה צלילים — גבוה, בינוני ונמוך — הנשמעים יחד, כלומר, מה שקרוי כיום „תלת־צליל" (triade).

לפיתוחה של מערכת הצירופים של תצלילים הארמוניים שימש הכנה ספרו התאורטי של הנריקוס גלראנוס (Glareanus; 1488—1563), Dodekachordon, שניסח את התורה בדבר שנים־עשר המודוסים, במה שהוסיף לשמונת המודוסים הקיימים את המודוסים ה„יוני" וה„איולי" (ואת צורותיהם הפלגליות [המתחילות והמסתיימות בדרגה הרביעית של הסולם], ה„היפויוני" וה„היפואיולי"). בשני מודוסים אלה הכשיר שלא במתכוון את הקרקע למערכת העתידה של הסוגים ה„הארמוניים" מאג'ור ומינור.

לקבלת העקרון ההארמוני של מאג'ור־מינור, שהיתה לו חשיבות מכרעת בהתפתחותה של המוסיקה האירופית עד הזמן החדש, סייע ספרו של ג'וזפו צרלינו (Gioseffo Zarlino; 1517—1590), „מוסדות ההר'" (Institutioni harmoniche, 1558). צארלינו קבע כמה קביעות נכונות — מהן שעדיין לא היה ביכלתו להוכיח בדרך מדעית; כך, למשל, עמד על מה שעתיד היה לשמש 150 שנה לאחר מכן הנמקה לתופעת הצלילים העיליים (ע"ע מוסיקה); בין השאר הנהיג את המונחים התלת־צליליים של durum (= קשה, מאג'ור) וmollum (= רך, מינור). את זה של מאג'ור כינה בשם „חלוקה הארמונית" (divisione armonica), בהתאם ליחס שבין ארכי המיתרים: $\frac{1}{6}:\frac{1}{5}:\frac{1}{4}:\frac{1}{3}:\frac{1}{2}:1$, ואילו את תלת־הצליל של מינור כינה בשם „חלוקה אריתמטית" (divisione aritmetica), בהתאם לטור־היחסים 1:2:3:4:5:6.

הצעד החשוב הבא בהתפתחותה של תורת ההר' האירופית נעשה ע"י הקומפוזיטור והתאורטיקן הצרפתי ז'ן פיליפ רמו (ע"ע; 1683—1764). ב„מסה על ההר'" שלו (Traité de l'harmonie, 1722) ציין את תלת־הצליל כ„הרכב־הצלילים המושלם" (harmonie parfaite). את מספרם הגדול של צירופי־התצלילים האפשריים העמיד על צורות־יסוד (accords fondamentaux), שעליהן ביסס את התורה בדבר היפוכם של התצלילים (ר' הפרק הבא). מהתחלות אלו של תורת־ההר' הגיעו במאה ה19 להר' ה„תיפקודית" (של רימן, ע"ע), כלומר, לקביעת היחסים ההגיוניים בין התצלילים שבמערכת של מאג'ור־מינור. משום כך אין תמיהה בדבר, שבאותו זמן הונהג שוב המונח הר' לא כציון של תצליל, אלא של רצף־תצלילים.

עם פריצתה הגוברת והולכת של הכרומטיקה לתוך חיבורי התצלילים נשתנתה בהדרגה תפיסת מהותה ויסודותיה של ההר'. „טריסטן ואיזולדה" מאת ואגנר נשמעה תחילה למאזינים כ„טונאליות מופרעת", כלומר, כפגימה בהיגיון של שיטת ההר' התיפקודית. אך זמן־מה לאחר מכן השמיע הקומפוזיטור הגרמני מאכס רגר (1873—1916) את המימרה המפורסמת: „אחר כל תצליל שהוא יכול לבוא כל תצליל שהוא". למשפט זה היו תוצאות הן לגבי רצפי־התצלילים והן לגבי מבנה התצלילים כשהם לעצמם. את אלה האחרונים בחרו האימפרסיוניסטים בעיקר מחמת גוני־הצלילים שבהם, באופן ששיטת הטונאליות נתערערה ביסודה ולאחר זמן־מה אף נדחתה.

במקום הטונאליות הונהגה במוסיקה של המאה ה20 ה„אטונאליות"; אך כינוי שלילי זה רק ביטא את העדרו של סדר בעל תוקף כללי. מצב זה נשתנה מיסודו משיצר ארנולד שנברג (ע"ע; 1874—1951) את שיטת שנים־עשר הטונים; אך יש לזכור, שאין זו שיטה של ה ר', ביחוד משום שהמקום העיקרי נתפס כאן שוב ע"י התנועה ה מ ל ו ד י ת של הקולות, הנקבעת ע"י השימושים השונים של מערכת 12 הטונים, באופן שנקודת־הכובד מועברת לדרך־חשיבה קונטראפונקטית.

שלב חדיש בהתפתחות של מבני־התצלילים משמשת המוסיקה האלקטרונית, שפתחה אפשרויות נרחבות, שלא שוערו, ליצירתם של הרכבי־צלילים חדשים ע"י הרכבה חפשית של הצלילים העיליים על טון־היסוד של כל צליל יחיד. החלטתם של המוסיקאים בני־דורנו לנצל אפשרויות אלו עלולה לשמש נקודת־מפנה בתולדות־המוסיקה בדומה להנהגת הרב־קוליות (במוסיקה האירופית), שממנה נשתלשלה שיטת ההר' של הקלאסיציזם והרומאנטיקה.

A. v. Oettingen, *Das duale Harmoniesystem*, 1913; H. Riemann, *Geschichte der Musiktheorie im 9–19. Jhdt.*, 1921²; G. Reese, *Music in the Middle Ages*, 1940; E. Bindel, *Die Zahlengrundlagen der Musik im Wandel der Zeiten*, 1950/53; A. Ahlvers, *Zahl und Klang bei Platon*, 1952; *The New Oxford History of Music*, II, 1954.

II. ה ש י ט ה. — נקודת־המוצא לתיאור שיטתי של ההר' האירופית־הקלאסית היא התלת־צליל דו־מי־סול; זהו מבנה תצלילי, שהוא מורכב מצליל־יסוד, טרצה וקווינטה. מערכת הצלילים העיליים (ע"ע מוסיקה) מציגה לפנינו הרכב־צלילים זה הן בפיזור והן בליכוד:



דוגמה 1

משום כך נוהגים לכנות את התלת־צליל גם „התצליל של הטבע”.

1. הצליל שבכל דרג של סולם־הצלילים עשוי לשמש צליל־יסוד של תלת־צליל:



דוגמה 2

התלת־צלילים שבדרגים I, IV וV הם של מאג׳ור (טֶרצה גדולה), והתלת־צלילים שבדרגים II, III וVI הם של מינוֹר (טֶרצה קטנה); התלת־צליל שבדרג VII מוקטן (קווינטה מוקטנת). בהתאם לכך יש הבדלים במבנה התלת־צלילים שבדרגי הסולמות של המינוֹר הטבעי, ההארמוֹני והמלוֹדי (ע"ע מוסיקה, תורת ה־). לפיכך מחולקים כל התלת־צלילים לפי ארבע צורות־יסוד אלו: (a) מאג׳וֹר, (b) מינוֹר, (c) מוגדל, (d) מוקטן:



דוגמה 3

כיון שחומר־צלילים זה אורגן וסודר בתקופת־הפריחה של המוּסיקה הקולית באירופה, נוהגים לייצג את התלת־צליל בארבעה קולות, לפי הקפו של הקול האנושי (בּאס, טֶנוֹר, אלט וסוֹפראן). בראש וראשונה באה כאן הכפלתו של צליל־היסוד באוֹקטאווה, וכך נוצרים שלושה מצבי־סוֹפראן, וכן מצבים של ליכּוּד וּפיזור, שמהווים כעין פרספקטיווה אֲקוּסטית:



דוגמה 4

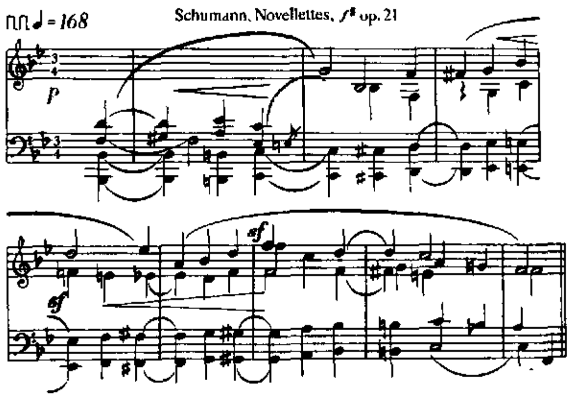
2. צירופי־תצלילים מתקדמים מעוררים את הצורך בקביעת תפקידים מוּסיקאליים לכל תצליל ותצליל. כך נקבעו כינויי־התיפקודים של התצלילים על דרגי סולם־הצלילים: I — טוֹ־ניקה (T), II — סוּפּראטוֹניקה (ST), III — מֶדיאַנטה (M), IV — סוּבּדוֹמינאַנטה (SD), V — דוֹמינאַנטה (D), VI — סוּבּמֶדיאַנטה (SM), VII — סֶנסיבּיליס (S; „צליל רגיש” — „הטוֹן המוֹביל”).

בצירוּפי־התצלילים קובע צעד־הבּאס את האנרגיה ההאר־מוֹנית ונקרא לפעמים „מיקצב הארמוני”. מבחינים בין קו־באס נח:



דוגמה 5

ובין קו־באס מתקדם בתמידות:



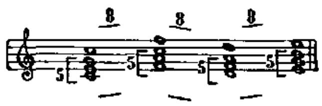
דוגמה 6

צעדי־הקווינטות בקול־הבּאס, הן בכיוון עולה והן בכיוון יורד, הם הנציגים הטיפוסיים ביותר לביטויים הארמוֹניים עזים, ואילו צעדי־הסְקוּנדה מהווים גשרים מֶלוֹדיים ומשקל נגדי. כך נוצרות בּצירוּפי־תצלילים תנוּעוֹת הארמוֹניוֹת וּמלוֹדִיוֹת, שחוקי־התנועה שלהן עברו מן ה„הֶחְבֵּר הצרוּף”, הוא תורת הקוֹנְטראפּוּנקט, אל תורת־ההר׳: (a) תנוּעה־מַקְבֶּלת (motus rectus), (b) תנוּעה נגדית (motus contrarius), (c) תנוּעה מלוכסנת (motus obliquus):



דוגמה 7

בין קולות ההֶחבּר הארבעה־קולי מצוּיוֹת כמה תנוּעוֹת מקבּילות, שהן בגדר איסוּר, וּביחוד מקבּילות של קווינטוֹת ושל אוֹקטאווֹת; טעמו של דבר אינוֹ מה שצלילן אינוֹ נעים לאוֹזן — כפי שיש טוענים אף כיום —, אלא משום שתנוּעוֹת אלו גוררות אחריהן מבני־תצלילים מכאניים:

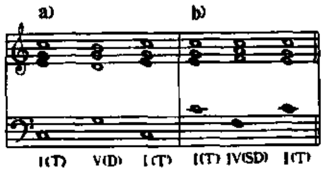


דוגמה 8

3. תחוּשת הטוֹנאליוּת נתחזקה משעמדו הבריות על התיפקוּד של הצליל היסודי, שהוּא מיוחד לדרג הראשון של כל סולם־צלילים, ואז נתגבּשוּ צירוּפי־תצלילים, שנקראים „קאדֶנְצָה” (מלאט׳ cadere — „נפּוֹל”: V/I) וּמייצגים את תצליל־היסוד יחד עם האַטריבּוּטים המשרתים אוֹתוֹ. כל טוֹניקה (ר׳ למעלה, 2) מוּקפת בּדוֹמינאנטוֹת שלה, העילית והתחתית:

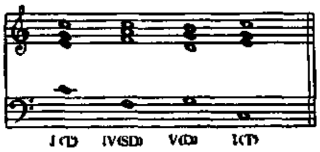
D
↓
T
↑
SD

לפיכך קיימות שתי נוסחות־יסוד לגבי קאדֶנצות: (a) שהיא הקאדנצה האותֶנטית, ו(b) שהיא הקאדנצה הפְּלאגאלית:



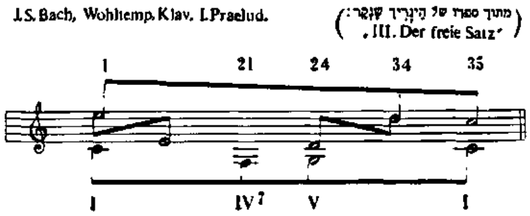
דוגמה 9

מֵהַן, D-T, בהתאם לטור הצלילים העיליים, עושה רושם של סוף־פסוק ברור, ואילו SD-T — של סוף־פסוק מותנה בלבד. בפעולה משותפת של שתי הדומינאנטות נוצרת הקאדנצה המשכנעת ביותר, שכן בה כלולים כל צליליו של הסולם:



דוגמה 10

קאדנצה זו והנוסחות הנגזרות ממנה הן עמודי־התווך של המבנה הארדיכלי לכל צורות החיבור המוסיקאלי, מצורת השיר הזעיר עד הסימפוניה הגדולה; משום כך אפשר להעמיד כל ניתוח הארמוני, במסגרת הספרות הקלאסית והרומאנטית, על „קו קמאי" (Urlinie; מונח של היינריך שֶנְקֶר):



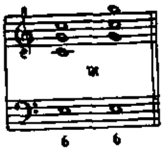
דוגמה 11

4. כל תלת־צליל ניתן להיפוך ע"י מה שצליל־היסוד מועבר לקול העילי. בהיפוך הראשון נוצר תצליל־הסֶכְּסְטה: מי־סול־דו, הבנוי מצליל־יסוד, טֶרצה וסֶכּסטה; בשיטת הבאס המוספר, שהיתה נהוגה בזמנו של י. ס. באך, סומן תצליל זה בספרה 6 מתחת לצליל־היסוד:



דוגמה 12

בייצוג הארבעה־קולי נמנעים מחזרה על צליל־היסוד של תצליל־הסֶכסטה, מאחר שהוא עשוי להבליט את התיפקוד החושני של הטֶרצה המאג'ורית והמינורית בניגוד לתיפקודם הארדיכלי של צלילי המסגרת של התלת־צליל, שהם צליל־היסוד והקווינטה:



דוגמה 13

בדרך כלל נוהגים בספרות המוסיקאלית להשתמש בתצליל־הסכסטה כוואריאנטה לתצליל־היסוד:



דוגמה 14

5. ההיפוך השני של התלת־צליל נותן לנו את תצליל־הקווארטה־סֶכסטה: סול־דו־מי, שסימנו בבאס הממוספר הוא $^6_4$:



דוגמה 15

כיסוד משמשת כאן הקווינטה, והתצליל עומד כביכול על ראשו שלו; כתוצאה מכך קיים מתח פנימי בין צליל־היסוד האמיתי של התלת־צליל ובין צליל־היסוד המדומה שלו שבתצליל הקווארטה־סכסטה. מתח זה טעון פירוק ע"י מתן סיפוק לתחושת צליל־היסוד של הקווינטה בתצליל הבא אחר תצליל הקווארטה־סכסטה, כלומר, בתלת־צליל של צליל־היסוד המדומה שלו — מה שיוצר את התלת־צליל על הדומינאנטה, שאף היא מצידה שואפת להתפרקות סופית בטוניקה:



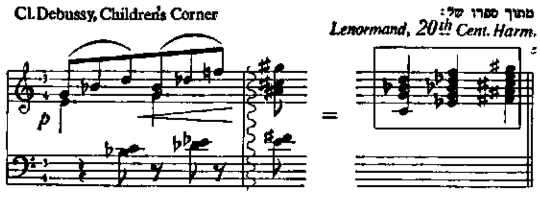
דוגמה 16

כך משמש, בסופו של דבר, תצליל הקווארטה־סכסטה בנוסחת־קאדנצה זו (שהיא מקום־הימצאותו התדיר ביותר) רק לחיזוק נוסף של תלת־צליל הטוניקה. כמה תאורטיקנים מכנים אותו גם בשם „היפוך מדומה":



דוגמה 17

6. את מבנהו של התלת-צליל אפשר לראות גם כצירוף של שתי טֶרצות, אם גוזרים אותו מחתך-הרוחב של התצליל. מבחינה תֵאורטית יתכן להוסיף על טרצות אלו כל מספר שהוא של טרצות, בהתפתחות כמותית; ואמנם דבר זה נעשה, אף אם בהגבלות מסויימות, בהר' של הרומאנטיקה:



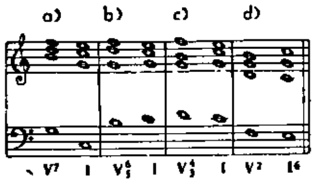
דוגמה 18

ע״י הוספת הטרצה הראשונה נוצר תצליל-הספטימה (7) בהתאם למירווח מן הצליל הנמוך ביותר לגבוה ביותר. בדומה לדוגמה 2 אפשר לבנות גם את תצליל-ה7 על כל דרג של סולם-הצלילים:



דוגמה 19.

הספטימה מַכְנֶסֶת יסוד דיסונאנטי (ע״ע מוסיקה, תורת ה־) לתצליל, ומתוך כך הוא נעשה טעון הכנה לפירוק. מבנה-הטרצות המכאני מכניס מתחים טיפוסיים משלו לתוך שיטת ההר'; שכן הספטימה שבתצליל-ה7 של הדרג הראשון היא גם הצליל המוביל של הסולם, ובתור כזו היא שואפת למעלה, לאוקטאוה של צליל-היסוד; ואולם כל דיסונאנסה מתפרקת בכיוון יורד, בהתאם לתהליך ההַרְפָּיָה. הקלאסיקנים נמנעו מן הדו-משמעות הנוצרת ע״י כך, ואילו הרומאנטיקנים ניצלו אותה בשלמותה. משום כך תובעת שיטת-ההר' הקלאסית להקדים לתצליל-ה7 את נציגו המשכנע ביותר, הוא תצליל הדומינאנטה-ספטימה בדרג V. צליל-היסוד של V^7 יורד אל הטוניקה בצעד-קווינטה נמרץ (קאדנצה V–I), הספטימה יורדת לצליל הקרוב לה ביותר בתצליל-הפירוק, ושאר הקולות משלימים את האברים הנעדרים מן התצליל (דוגמה 20a). היפוכיו של תצליל-ה7 נוצרים לפי אותו העקרון, שלפיו נעשים היפוכיו של התלת-צליל (ר' למעלה, עמ' 307—308); במקרה זה משתנים תחומי-המתח של התצליל. בהיפוך ה1, הוא תצליל הקווינטה-סכסטה ($^6_5$) (דוגמה 20b), קיימת, נוסף על הספטימה הפנימית, גם שאיפת הפירוק של קווינטה מוקטנת בין הקולות החיצונים, וע״י כך מוענק גם לבאס תיפקוד מלודי, בשווה לסופראן. בהיפוך ה2, הוא תצליל הטֶרצה-קווארטה ($^4_3$), נמצאת הקווינטה של תצליל-ה7 בבאס. גם כאן נוצרת הבעיה של תצליל הקווארטה-סכסטה (ר' למעלה, 5), אך היא מועמדת בצל ע״י הספטימה הכלולה בתצליל (דוגמה 20c). בהיפוך ה3, הוא תצליל הסֶקונדה-קווארטה-סֶכסטה (ולשם קיצור: תצליל הסקונדה; 2), נמצאת הספטימה כדיסונאנסה בבאס — דבר, שמונע תצליל זה מלהגיע לידי התפרקות שלמה ורצויה מבחינה הארמונית. אמנם התצליל בכללו מתפרק לתוך הטוניקה, אך הבאס הדיסונאנטי מסוגל לצעוד רק אל הטֶרְצָה של התלת-צליל הבא אחריו וליצור ע״י כך את תצליל-הסכסטה (דוגמה 20d).



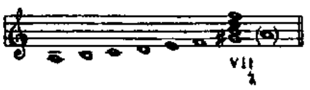
דוגמה 20

בדומה לתצליל-הV^7 מבקש תצליל-ה7 גם בכל דרג אחר להתפרק ביחס-הקווינטה הקרוב אליו ביותר, כביכול בטוניקה המדומה שלו, המוליכה לאחר מכן אל הטוניקה הרֵאלית, במסגרת של נוסחת-הקאדנצה המורחבת:



דוגמה 21

7. בדרג ה7 של סולם-המינור ההארמוני נמצא תצליל-ה7 המוקטן, שהוא מסומן בכתיבת הבאס הממוספר ב7:



דוגמה 22

כיון שהוא מורכב אך ורק מטֶרצות קטנות, הוא חסר כל כיוון תיפקודי חדמשמעי במסגרת השיטה. הוא עשוי ליהפך 3 היפוכים אֶנְהארמוניים (ע״ע סֻלָם), וכך הוא מאפשר 4 פירוקים שונים לפי בחירתו של המחבר:



דוגמה 23

מבחינה צלילית הוא קיים בשלוש צורות בלבד:



דוגמה 24

ומכאן, שתים-עשרה אפשרויות של מימושו ע״י היפוכים אֶנְהארמוניים. דוגמה אפיינית לשימוש בו במוסיקה הקלא-סית היא:



דוגמה 25

8. הוספה של טרצה אל תצליל־ה7 יוצרת את תצליל־הנוֹנָה (9). כיון שהוא כולל חמישה צלילים, יש לוותר על אחד מצליליו בייצוג ע"י ארבעה קולות, ומוטב לוותר על הקווינטה, כדי להדגיש את נושאי המתח התושני, שחשיבותם הולכת עכשיו וגוברת:



דוגמה 26

מבחינה אקוסטית כבר מביא ריבוי הטרצות בשלב זה לסיבוכים, באופן שהייצוג השלם של תצליל־ה9 בחמישה קולות במצב של ליכוד גורם לטשטוש גמור של דמותו (בניתוחים ההארמוניים של מוסיקת המאה ה20 מציינים תצלילים מסוג זה במונח tone-cluster [צרור של צלילים]):



דוגמה 27

משום כך נוהגים לייצג בספרות הקלאסית את תצליל־ה9 בדרך ששומרת על סימני־ההכר של מירווחיו:



דוגמה 28

אם ממשיכים בהוספת טרצות, מתהווים תצלילים של אוּנְדֶצִימָה (11), של טֶרְצְדֶצִימָה (13), וכו' — דבר, שגורם במידה גוברת והולכת להרכבת שכבות של תלת־צלילים, המכוונים למלא משימות מוסיקאליות שונות בתכלית מאותן שנקבעו בשבילן במסגרת ההר' הקלאסית.

9. הפעולה המשותפת של מנגינה, הר' ומיקצב הביאה לידי כך, שבפרק־מוסיקה אחד מופיעים צלילי־מנגינה, שאינם חלק מן התצליל הנשמע באותו הזמן. עובדה זו, שהיא חיצונית בלבד, הביאה לידי טביעת המונח הבלתי־מוצלח „צליל זר־להר'" (בגרמ' harmonie-fremder Ton). יש להטעים, שצלילים אלה אינם זרים להר', אלא שמבחינה מלודית יש להם מגמות, שאינן זהות עם תיפקודיהם של התצלילים הנשמעים יחד עמהם. במובן זה אנו מבחינים בין:

א. צלילי־מעבר — שמחברים באורח דיאטוני או כרומאטי את אבריו האותנטיים של התצליל, ביחידות־משקל בלתי־מוטעמות:



דוגמה 29

ב. צליל אַפּוֹג'אטוּרה (איט' מ appoggiare — הישען) — צליל־מעבר, שנמצא ביחידות־משקל מוטעמות:



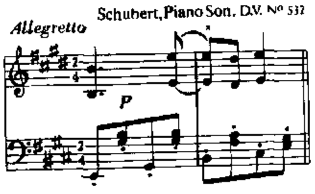
דוגמה 30

ג. צליל־עזר — שנלווה אל צליל חוזר ביחידות־משקל בלתי־מוטעמות:



דוגמה 31

ד. צליל מְאֻחָר — שהמשכו משתהה מבחינת הזמן, בעוד הבסיס ההארמוני משתנה והולך:



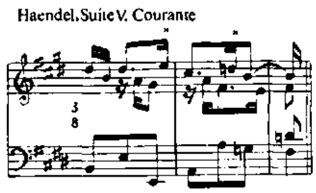
דוגמה 32

ה. צליל מְקַדֵּם — צליל של אנאקרוּסה (levato), שהוא זהה עם צליל הפתיחה (ה„מְפַצֶּה") שביחידת־המשקל המוטעמת:



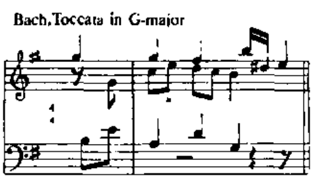
דוגמה 33

ו. צלילי־עיטור שבנגינה — „הצליל החורג" (échappée):



דוגמה 34

וצליל־החילוף (cambiata):

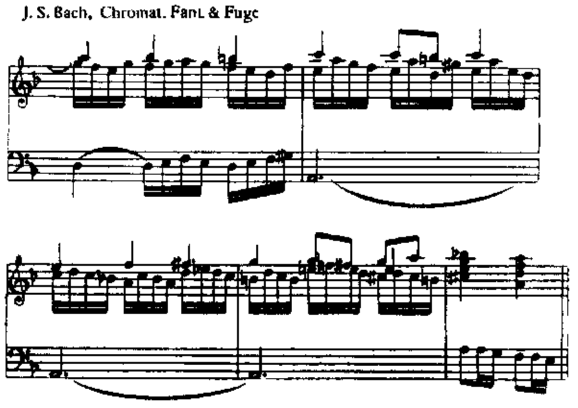


דוגמה 35

הצד השווה שבצליל החורג ובצליל־החילוף הוא מה שהם חורגים בכיוון מנוגד מתנועתה הישרה של המנגינה.

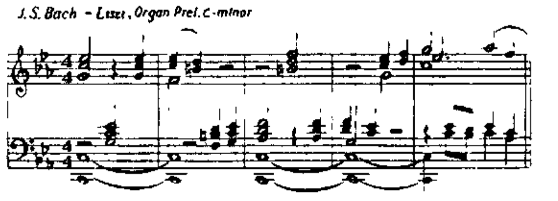
לכל אחת מצורות־יסוד אלו יש תופעות שונות, הכל לפי הסגנון והטעם הרווחים בתקופה מסויימת. הן הועברו מתורת־הקונטראפונקט לתורת־ההר׳ כדי להסדיר גם את היחסים המלודיים בהתבר הקצבי־ההארמוני החפשי.

10. תו־העוגב (תו־האורגאן) הוא צליל־באס, בדרך כלל בקווינטה של הסולם, שנמשך בכמה תיבות (טאקטים); בנגינת העוגב הוא נוצר ע״י הורדה ממושכת של דוושת־באס (ומכאן שמו בצרפ׳ pédale ובאנג׳ pedal point; בגרמ׳ Orgelpunkt). קודם שהוא מתפרק לתוך הטוניקה נוצרת תנועת־הר׳, שהיא חפשית מבחינת הסולם ומבחינת התיפקוד ההארמוני; תכליתה של תנועה זו היא לגבב דיסונאנסים, שמשהים את ההתפרקות ומגבירים את הציפיה לה. תו־האורגאן בצליל־הדומינאנטה משמש להגברה דראמאטית של קאדנצת הסיום ע״י אמצעים הארמוניים:



דוגמה 36

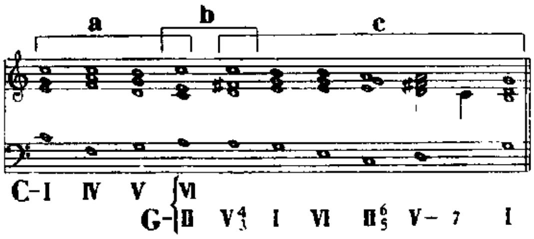
כקול שרוע על צליל־היסוד משמש תו־האורגאן גם לפתיחתה של יצירה:



דוגמה 37

נוהג זה מקורו בקווינטות ממושכות בחמת־החלילים, בליווי־מתמיד במיוזטה, ואף בצלילי־ההימהום הקבועים שבנגינתם של עמים פרימיטיביים.

11. מודולאציה. פירושה: עזיבה זמנית של סולם־הצלילים היסודי של היצירה ומעבר אל סולם אחר; מובן, שמזה האחרון יש לחזור אל הסולם המקורי, כדי לקיים את תחושת הטונאליות של הסגנון הקלאסי־ההארמוני. הסולמות הקרובים ביותר לסולם היסודי הם אלה שבמירווח־קווינטה כלפי מעלה וכלפי מטה, וכן הסולם המקביל לו במאג׳ור או במינור. עם הכניסה לסולם חדש נוצר שדה־מתחים נרחב, שהוא יוצא מגדר מושג־הדיסונאנסה המקובל. תהליך זה עלול להתקדם כראוי אך ורק מתוך תודעה מתמדת של צליל־היסוד של הסולם המקורי, באופן שאפשר תמיד למדוד את מידת ההתרחקות ממנו. לפי שנברג („תורת ההר׳״, 1910), נעשית המודולאציה בשלושה שלבים: (a) ייצוגו של הסולם המקורי; (b) מתן פירוש בדרג, שהוא ניטראלי לגבי שני הסולמות (במקרה זה: הדרג VI), ובאמצעותו — כניסה לסולם החדש; (c) חיזוקו הקאדנצאלי של זה האחרון.



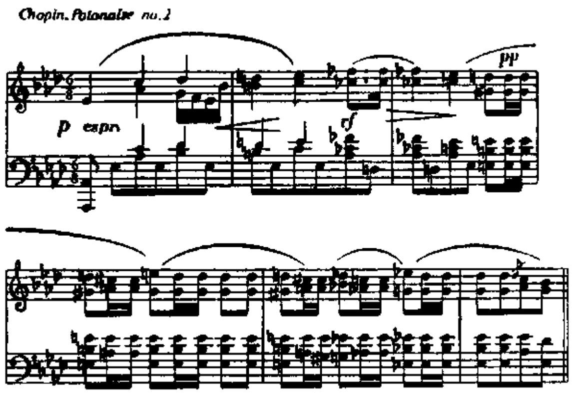
דוגמה 38

12. מסוף המאה ה19 ואילך גבר הפיצול ההארמוני, ביחוד ע״י מעברים כרומאטיים וכן גם ע״י שינויים כרומאטיים, הקרויים „אלטראציות״, בחלקים ממבנה־התצלילים — מה שגורם לצורך מוגבר בהתפרקות (ר׳ סעיף 6). סימן קדום ליסוד סגנוני זה, שהוא מפותח ביותר ברומאנטיקה, כבר נראה ב„תצליל־הסכסטה הנאפוליטאני״ (Np 6), שבו מוגמך הדרג II לצורך הגברת הקאדנצה:



דוגמה 39

מובן מאליו, שע״י אלטראציות ושינויים אנהארמוניים אפשר אף להחיש את תהליך המודולאציה; מתוך כך נמצאת ההמצאה המוסיקאלית מזורזת לא רק ע״י שכלולה ההארמוני של הדרך לטונאליות חדשה, אלא אף ע״י האפשרות להגיע במהרה למטרה, המופיעה עכשיו ביחוד כטונאליות מרוחקת יותר.



דוגמה 40

13. כתוצאה מכך הולכת ומיטשטשת תחושת הטונאליות ומתחלת תקופת הניסויים. שלב זה נפתח בביטונאליות, ההצללה של שני סולמות שונים בעת ובעונה אחת:

Rich. Strauss, „Elektra"



דוגמה 41

ע״י כך אנו מתקרבים התקרבות מכרעת למושג „אטונאלי״, כלומר, להתנכרות הסופית למרכז הטונאלי בכללו. שיטת־ההר׳ הקלאסית נתערערה משהוהדרו כרומאטיציזמים לתוך השיטה הדיאטונית, תחילה רק לעיתים (בקלאסיקה), לאחר־מכן לשם העשרת הגיוון או הצביון (ברומאנטיקה), ולסוף כשווי־זכויות לדיאטוניקה — ומתוך כך נהרסו גבולותיהם של הסולמות. עכשיו הוסברו צירופי־צלילים מסוג tone-clusters (ר׳ למעלה, 8) כמבני־תצלילים מורכבים מסקונדות (Henry Cowell), בניגוד לתלת־צלילים, שהם מורכבים מטרצות וקווינטות. בהתאם לכך יכול כל מירווח לשמש פתח לבניית תצלילים, מתוך שימוש בצלילים עיליים מרוחקים.

התפתחות זו הביאה גם לידי הנהגתה של שיטת שנים־עשר הצלילים, ה„דודקאפוניה״, ע״י ארנולד שנברג. בשיטה זו ניתן ערך שווה לכל 12 חצאי־הצלילים של המערכת (ע״ע סלם), ומשום כך מתבטלת בה הפונקציה המסרתית של דיאטוניקה וכרומאטיקה. העיבוד הקווי של המערכת מביא שוב להסדרים קונטראפונקטיים חמורים. הקומבינאציות ההארמוניות קבועות במערכת מראש.

השלב האחרון הוא שיטת הצלילים האינטגראלית־הסריאלית; שיטה זו משתמשת במסגרת התיפקודים של יצירה מוסיקאלית בכל התכונות האקוסטיות־הפיסיקאליות — ה„פאראמטרים״ — של הצלילים, והכלים, שבאמצעותם אפשר להגשים תכונות אלו, הם כלים אלקטרוניים (ועי״ע מוסיקה אלקטרונית).

J. Ph. Rameau, *Traité de l'harmonie réduite à ses principes naturels*, 1722; J. Ph. Kirnberger, *Die Kunst des reinen Satzes*, 1774–79; J. G. Albrechtsberger, *Gründliche Anweisung zur Komposition*, 1818; F. J. Fétis, *Méthode élémentaire et abrégée d'harmonie et d'accompagnement*, 1824; S. Sechter, *Die Grundsätze der musikalischen Komposition*, 1854; M. Hauptmann, *Die Lehre von der Harmonik*, 1868; G. Capellen, *Die mus. Akustik als Grundlage der Harmonik*, 1903; H. Riemann, *Elementarschulbuch der Harmonielehre*, 1906; H. Schenker, *Neue mus. Theorien und Phantasien*, I. *Harmonielehre*, 1906; H. von Helmholtz, *Die Lehre von den Tonempfindungen als physiol. Grundlage für die Theorie der Musik*, 1913⁶; E. Kurth, *Die Voraussetzungen der theoretischen Harmonik*, 1913; J. Hauer, *Über die Klangfarbe*, 1920; A. Schönberg, *Harmonielehre*, 1922³; H. Eimert, *Atonale Musiklehre*, 1924; R. Malipiero, *Le definizioni della teoria mus.*, 1929; M. L. Ahmad, *The Mystery of Sound and Number*, 1930; J. Yasser, *Theory of Evolving Tonality*, 1932; P. Hindemith, *Unterweisung im Tonsatz*, 1937; W. Piston, *Harmony*, 1944; J. Handschin, *Der Toncharakter*, 1948.

י. ס.

הֶרְמוּפּוֹלִיס [הגדולה] (היום: אֶל־אשמונֵין, الاشمونين, שם שמוצאו מן המצרית העתיקה ח׳מנו [= שמונה; בתעתיק אשורי: חִ׳מוּנ], דרך הקופטית שְמוּן [щмоун]), עיר במצרים התיכונה, כ300 ק״מ מדרום לקאהיר, בחצי הדרך בין היאור והתעלה המערבית, הקרויה בַּחַר יוסף. הר׳ נוסדה בצומת של דרכים, האחת דרך־שְתי, היורדת מדרומה של מצרים צפונה, והשניה דרך־עֶרֶב, העוברת לרחבו של עמק־הנילוס (כ16 ק״מ).

בתקופה ההיסטורית היתה העיר מרכז לחבל הארנב — וּוּנוּת (Hare-nome), שלמושליו נודעה, לפי מסורות שו־נות, השפעה מרובה על עלייתו של צֶסֶר, מייסדה של השושלת ה3, לשלטון (במחציתו הראשונה של האלף ה3 לפסה״נ); וייתכן שמכאן יצאה גם משפחת הפרעונים בני השושלת ה4 (2650—2500 לפסה״נ בקירוב).

קבריהם של שליטי־המחוז בימי הממלכה העתיקה חצובים בסלעים של שפת־היאור המזרחית בקרבת אֶל־שֵיח׳ סעיד, ואילו מושלי החבל בימי הממלכה התיכונה כרו את קבריהם בסלעים שעל־יד אֶל־בֶּרְשֶה — שתיהן בדרום־מזרחה של אל־אשמונין. בקרבת מקום נמצאות מחצבות ח(ת)נוּב, שסיפקו בהט לבניה ולתעשיית־כלים במצרים — לכל הפחות, מתחילת ימיה של השושלת ה11. בית־הקברות של העיר, מתקופת שלטונם של התלמיים ואחריה, נמצא ממערב ליישוב, בטוּנָה אֶל־גֶ׳בֶּל. באחד מקברות אלה, מתחילת שלטונם של התלמיים, נמצאו לראשונה דמויות גמלים בתבליטים מצריים.

מן התקופה הקדומה ביותר הוערץ כאן האל תחותי (Thoth; ע״ע), אלוהי הירח והחכמה, שלו היתה כפופה שמיניה של אלים קדומים (ארבעה זוגות), ומכאן שם העיר (שמונה).

ב1929—1939 ובסוף שנות ה40 נערכו כאן חפירות ע״י משלחת גרמנית (בראשותו של גינתר רדר), שחשפה שרידים של שני מקדשים. המקדש, ששרידיו נתגלו בדרום־העיר, נבנה, כנראה, בימיו של רעמסס II (1290—1224 לפסה״נ) ושימש לפולחנו של תחותי עד שנהרס ע״י הנוצרים, שהקימו בקרבתו כנסיה. גם בצפון־העיר נחשף תחום מקודש מסביב למקדש של תחותי. כאן הגיעו החופרים עד השרידים השייכים לימי הממלכה התיכונה (מיפלס מי־התהום מנע את העמקת החפירה לשכבות קדומות יותר). עורכי בדק־המקדש בימי השושלת ה19 הירבו להשתמש באבנים מפוסלות, שהובאו מחורבות אח׳תאתון, בירתו של אח׳נאתון (ע״ע אמנחתפ IV).

אחר כיבושה של מצרים ע״י אלכסנדר מוקדון זיהו היוונים את תחותי עם האל הֶרְמֵס, והעיר נקראה בשם הרמופוליס — עירו של הרמס (Ἑρμοῦ πόλις), בתוספת הציון „הגדולה״ — ἡ μεγάλη, להבדילה מהרמופוליס הקטנה — ἡ μικρά, שהיא דַמַנְהוּר שבדלתה. בתחום המקו־דש הצפוני בנה אלכסנדר מקדש להרמס טְרִיסְמֶגִיסְטוֹס (ע״ע) ואגורה (כיכר) נרחבת. בתקופה הביזאנטית שימשה העיר מושבו של בישוף.

K. Sethe, *Amun und die acht Urgötter von Hermopolis*, 1929, 35 ff.; A. H. Gardiner, *Ancient Egyptian Onomastica*, II, 1947, *79–*82; H. Kees, *Priestertum*, 1953, 123 ff.; G. Röder, *Hermopolis, 1929–1939*, 1959.

ש. י.

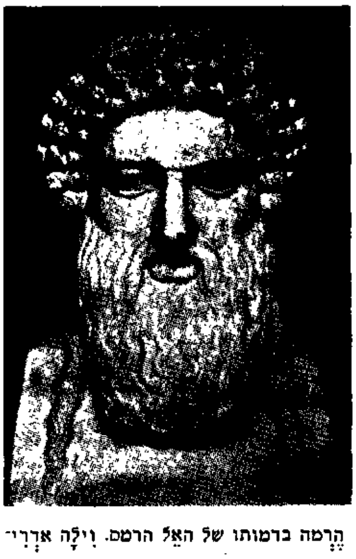
הֶרְמוֹקְרַטֵס (Ἑρμοκράτης), מצביא ומדינאי יווני בסִי־ראקוּסַי שבסיקיליה במאה ה5 לפסה״נ. בהשפעתו של הר׳ באו מדינות־סיקיליה לידי שיתוף־פעולה לשם מני־עתם של נסיונות ההשתלטות מצד אתונה בתחומן (424 לפסה״נ). אך ביד הר׳ לא עלה לשמור על האחדות של מדינות סיקיליה משנחתו באי כוחות אתונאיים גדולים ב415 לפסה״נ. להר׳ היה חלק חשוב בארגון מערכת־ההגנה של סיראקוסי, כשהושם עליה מצור, ובנצחונו הסופי של

צבא סיראקוסי על חיל־המשלוח האתונאי (ב413 לפסה"נ). הוא תבע את המשכת המלחמה גם מחוץ לסיקיליה, והועמד בראש שייטת סיראקוסיינית, שהשתתפה ב412—410 לפסה"נ בפעולות־המלחמה של ספארטה נגד אתונה, באגן המזרחי של הים האגיאי. ב410 לפסה"נ נטלה הממשלה הדמוקראטית־הקיצונית, שנתבססה בסיראקוסי, את הפיקוד מהר׳, ואף אסרה עליו את השיבה לעיר־מולדתו. זמן־מה שהה הר׳ בחצרו של האחשדרפן הפרסי פרנבסוס, ובעזרתו של זה האחרון חזר לסיקיליה ב408 לפסה"נ. כאן הקימו הר׳ ואנשיו בסיס לעצמם בסלינוס החרבה, וממנו ערכו פשיטות על איזורים, שהיו נתונים לשלטונה של קרת־חדשת. ב407 ניסה הר׳ לחזור בכוח־הזרוע לעיר־מולדתו ונהרג בהתנגשות עם מגיני־העיר.

הר׳ נזכר ב„טימאיוס" לאפלטון כאחד מן המדינאים, היכולים לשמש מורים לתורת־המדינה המתוקנת. על שמו ביקש אפלטון לקרוא את הספר האחרון בטרילוגיה: טימאיוס־קריטיאס־הרמוקראטס, שחיבורה לא הושלם.

Thucydides, *Historia*, IV, 58 sqq.; VI–VII; VIII, 26, 1, 29. 2, 45. 3, 85. 2; Xenophon, *Historia Graeca*, I, 1. 27 sqq.; Diodorus Siculus, *Bibliotheca Historica*, XIII, 4, 11, 18, 19, 34, 39, 75.

הֶרְמוֹת (Ἑρμαῖ), בתקופה העתיקה, בעולם היווני וההל־ניסטי — בסיסי־אבן, שעליהם הוקם פסל בדמות ראשו של הרמס (ע"ע). ההר׳ הוקמו בצמתי־דרכים לכבודו של הרמס, האל השומר על הדרכים ועל ההולכים בהן; כמו־כן שימשו ההר׳ מצבות ומקומות־פול־חן למתים, וגם ציוני־גבול בין השדות ואף ציוני מקומות וגבולות בתוך הערים. נת־פשט גם המנהג של הצבת הר׳ בפתחי־הבתים.



הֶרמה בדמותו של האל הרמס. וִילָה אַדְרִי־אָנָה, טִיווֹלִי (מתוך ספרו של או. ואלדהאוּאֶר [Waldhauer], Die antiken Skulpturen der Ermitage)

במרוצת־הזמן נת־קבל השימוש בהר׳ לכבוד אלים שונים וגם לזכר מתים. ההר־מה כללה את ראש המת וכתובת לכבודו. ברחובות אתונה הציב היפארכוס, בנו של פיסיסטראטוס, הר׳, ששימשו כציוני־דרך בעיר ושעליהן היו חרותים דברי־חכמה ומשלים. בתקופה ההלניסטית הוסיפו להֶרמה ידיים, ששימשו סימני־דרך. לאחר מכן התחילו מציבים גם שני ראשי־אלים, ואף שלושה או ארבעה, בצידיה השונים של ההֶרמה, וכן היו מקימים עליה פסלים כפולים של ראשי משוררים, כגון הומרוס וארכילוכוס, אריסטופאנס ומֶנאנדרוס, של היסטוריונים, כגון הרודוטוס ותוקידידס, וכן גם של אנשי־רוח אחרים. ההר׳ הפכו בהדרגה לפסלי ראש־וחזה.

בתקופה העתיקה היה ידוע גם פולחן ההר׳. על־יד ההֶרמה היו מניחים פירות ועוגות־פולחן שונות; כמו־כן היו מקשטים אותה בזֵרים. הריסת ההר׳ באתונה בזמן המלחמה הפלו־פונסית — הריסה, שבה היה מעורב גם אלקיביאדס (415 לפסה"נ) — גרמה לסערת־רוחות חזקה בעם.

P-W, *RE*, s. v. *Herme*: R. Lullies, *Die Typen der griechischen Herme*, 1931.

ש. פ.

הֶרְמֶטִיזְם, ע"ע הֶרְמֶס טְרִיסְמֶגִיסְטוֹס.

הֶרְמֵיאַס (Ἑρμείας), מושלה של אטַרְנוּס במערבה של אסיה הקטנה באמצע המאה ה4 לפסה"נ. בנעוריו למד הר׳ באקאדמיה של אפלאטון באתונה, וכמה מתלמידיו של אפלאטון ישבו או ביקרו בחצרו. באפיטרופסותו של הר׳ יסדו אֶראסטוס וקוריסקוס, תלמידיו של אפלאטון, אסכולה פילוסופית בעיר אַסוֹס, שהיתה כפופה לשלטונו של הר׳. בהשפעתם ביקש הר׳ להנהיג במדינתו משטר ברוחו של אפלאטון. אחר מותו של אפלאטון (347/6 לפסה"נ) בא גם אריסטו לחצרו של הר׳ וישב בה כמה שנים. אריסטו אף נשא את בת־אחיו של הר׳, וכנראה נעשה ראש־האסכולה באַסוֹס. כן שימש אריסטו שליחו של הר׳ לפיליפוס (ע"ע), מלך מוקדון. גם כְּסֶנוֹקראטֵס, קאליסְתֶנֵס ואף תֶאוֹפומפוס ביקרו ושהו זמן־מה באַסוֹס.

בדומה לפחות הפרסיים באסיה הקטנה, ניצל הר׳ את המהומות שפרצו באימפריה הפרסית לשם הבטחת עמדה עצמאית למדינתו. הוא בנה צי, הקים צבא, וע"י הנהלה כלכלית נבונה הצליח לבסס את עצמאותה של מדינתו. אחר הניצחון של ארתחשסתא III אוכוס על המתקוממים במצרים, מינה המלך הפרסי את מֶנטור, המנהיג של השכירים היווניים, לפחה של חוף־הים באסיה הקטנה. מנטור התחיל מיד במי־גורם של הפחות המורדים והשליטים העצמאים באסיה הקטנה. מטרת פעולתו של מנטור נגד הר׳ היתה, כנראה, לנתק את הקשר בין שליט זה לבין פיליפוס, מלך מוקדון. בידו של מנטור עלה לקחת את הר׳ בשבי ולהשתלט על תחום שלטונו. הר׳ נשלח לפרס ושם הוציאוהו להורג — לפי דבריו של קַלִיסְתֶנֵס, לאחר שסירב לגלות את תכניותיו של פיליפוס.

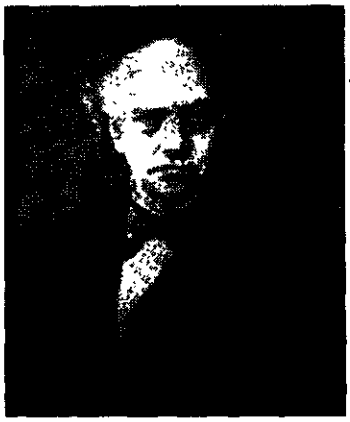
W. Jaeger, *Aristoteles, Grundlegung einer Geschichte seiner Entwicklung*, 1923, 113–120.

הֶרְמִיוֹנֵי (Ἑρμιόνη), דמות נשית במיתולוגיה היוונית. יתכן, שהר׳ היתה אֵלָה, שכן שמה שימש בתקופה מאוחרת תואר לאלות דֶמֶטֶר ופֶרסֶפוֹנֵי; אך לפי המסורת האפית, שהונחה ביסודה של הטראגדיה „אַנְדְרוֹמאכֵי" לאוּרִי־פידס (ע"ע), היתה הר׳ בתם של הֶלֶנֵי ומֶנֶלָאוּס, שנישאה לנאוֹ־פטוֹלֶמוֹס, בנו של אכילֶוּס. כשנאופטולמוס ביקר בדלפוי כדי לשאול את האוראקולום לסיבת עקרותה של הר׳, נהרג ע"י אוֹרֶסְטֶס, שחטף את הר׳ ונשא אותה לאשה. מנישואים אלה נולד טיסאמֶנוֹס, שהגן על הפֶלוֹפוֹנֶסוֹס בזמן פלישתם של ההֵרַקְלִידים (ע"ע).

לפי מסורת אחרת, היתה הר׳ אשתו של אורסטס קודם שנישאה לנאופטולמוס והראשון הרג את האחרון מתוך שאיפת־נקם. הר׳ שימשה נושא לטראגדיות של סופוקלס (ע"ע), ליוויוס אנדרוניקוס (ע"ע) ופַקוּביוס (ע"ע).

הֶרְמִיט (קרי: אֶרְמִיט), שַׁרְל — Charles Hermite — (1822, דיאֶז [Dieuze] — 1901, פאריס), מאתמא־טיקן צרפתי. הר׳ נתחנך באותו בי"ס, שבו נתייסר גַלוּאָה

(ע"ע) 15 שנה לפניו; מום־מלידה — הוא היה צולע — הוסיף מכשולים על דרך־חייו. כגאלואה היה גם הוא תלמיד גרוע, ששנא את הרטוריקה ואת המאתמאטיקה הירודה של בית־הספר. אותו רישאר, שהציל בשעתו את גאלואה, עזר גם להר' להתקבל לבית־הספר הפוליטכני, אך גם כאן לא הצליח הר' להחזיק מעמד אלא כשנה. מגיל 19 ואילך הגיע הר', מתוך חקירה עצמאית, להשגים חשובים במאתמאטיקה, וב1842 כתב ליעקובי (ע"ע) על



שרל הרמיט

מחקריו בתחום תאוריית הפונקציות. אע"פ שכמה מגדולי המאתמאטיקנים בדורו הכירו בכשרונו הגאוני של הר' ובגיל 33 כבר נבחר לחבר של האקאדמיה למדעים, לא הגיע לעמדה החברותית והמדעית שהיה ראוי לה אלא בגיל 47, כשנתמנה ב1869 פרופסור ב-École normale, וב1870 — בסורבונה. — הר' היה בעל אופי עדין, נוח לבריות. מעולם לא שכח את מאבקו המר על השכלתו ואת העזרה והעידוד, שקיבל מרישאר ומיעקובי, והיה עוזר ומעודד מאתמאטיקנים צעירים מוכשרים, שפנו אליו.

הר' היה מחשובי החוקרים באנאליזה המאתמאטית (ע"ע אנליזה, עמ' 595/6) במאה ה19. בעזרת פונקציות אליפטיות עלה בידו לפתור את המשוואה מן המעלה החמישית, וכן היה מיוצרי התאוריה של התבניות האלגבריות, התאוריה האריתמטית בדבר התבניות הריבועיות והתאוריות בדבר הפונקציות האליפטיות והאבליות (ע"ע אבל, נ. ה.). הוכחת הטראנסצנדנטיות של המספר e, שפירסם ב1873, הדריכה את לינדמן (ע"ע) לקראת השג חייו.

M. Nöther, *Ch. H.* (*Math. Annalen*, 55), 1901.

ג. ל.

הרמיפוס (Ἕρμιππος), משורר־קומדיות אתונאי במאה ה5 לפסה"נ. מן הקומדיות שלו, שהרבה מהן נכתבו בימי המלחמה הפלופונסית, נשתיירו רק כמה קטעים, שהם בעלי אופי פוליטי מובהק. הר' זכה בנצחונו הראשון בדיוניסיה ב435 לפסה"נ. בקומדיה „מוכרות הלחם" (Ἀρτοπώλιδες) התקיף בחריפות את המדינאי האתונאי היפרבולוס. ה„מוירות" (Μοῖραι) הן התקפה על פריקלס (ע"ע) ומדיניותו. הר' אף הגיש תביעה משפטית נגד אספסיה, אשתו של פריקלס, ובמשפט זה הטיח דברים קשים כלפי פריקלס עצמו. הקומדיה „הסבלים" (Φορμοφόροι) הכילה רשימה משעשעת של סחורות־היבוא של אתונה בזמנו. אפיין הפוליטי של הקומדיות של הר' ניכר גם בהתקפותיו על מדינאים אתונאים כמו פיסנדרוס, קלאון, ועוד.

מתוך קטעים ושמות של כמה מן הקומדיות נראה, שהר' היה גם אמן הפארודיה והבורלסקה. הקומדיה „אגממנון" היתה, כנראה, פארודיה על מחזהו של איסכילוס, והקומדיה „הולדת אתני" (Ἀθηνᾶς γοναί) היתה, כנראה, בורלסקה על נושא מיתולוגי.

T. Kock, in A. Meineke, *Fragmenta Comicorum Graecorum*, I, 1839–57; J. Demiańczuk, *Supplementum Comicum*, 1912; J. M. Edmonds, *The Fragments of Attic Comedy*, I, 1957, 285–310.

הרמיפוס (Ἕρμιππος) מסמירנה, היסטוריון וביוגראף יוני, שחי במחצה השניה של המאה ה3 לפסה"נ; היה תלמידו של קלימכוס (ע"ע) באלכסנדריה.

הר' כתב חיבור גדול בשם „חייהם של אישים, שהצטיינו [בפעולותיהם] בתחומי התרבות" (Βίοι τῶν ἐν παιδείᾳ διαλαμψάντων) — קובץ ביוגראפיות של מחוקקים, חכמים ופילוסופים, נואמים ומשוררים. מן הקטעים שנשתמרו אנו למדים, שהספר כלל בין השאר ביוגראפיות של שבעת חכמי יון (ע"ע); של פיתגורס (ע"ע), אריסטוטלס (ע"ע), כריסיפוס (ע"ע) ותאופרסטוס (ע"ע); של תוקידידס (ע"ע), גורגיאס (ע"ע), איסוקרטס (ע"ע), איסיאוס (ע"ע), דמוסתנס (ע"ע), היפרידס (ע"ע), וכן של היפונכס (ע"ע) ואוריפידס (ע"ע). לאחר שתיאר את תולדותיהם של כמה מן האישים, פירט, כנראה, הר' גם את שמות יצירותיהם. מסתבר, שהר' חיבר גם ספר על ה„מגים" וספר על זרתוסטרה.

לרשותו של הר' עמדה הספריה הגדולה של אלכסנדריה, וכן השתמש בוודאי במחקריו הספרותיים של קלימכוס. אך תכליתו העיקרית של הר' לא היתה מחקר היסטורי מדוייק. הר' הוא נציגה הנאמן של האסכולה האלכסנדרונית, שהצטיינה בעיקר באיסוף ידיעות ופרטים מעוררי־התפעלות. מכאן הסיפורים המשונים שהוא מביא ביחס לאופן מיתתם של האישים, שאת קורותיהם סיפר. הר' לא ברר ולא בחן את מקורותיו: לפעמים השתמש בידיעות, ששאב מן הקומדיה, ולעיתים הוסיף פרטים, שיסודם בפירושים מרחיקי לכת ובלתי־מבוססים לכתביהם של האישים המתוארים. בביוגראפיה של פיתאגוראס, שיש בה הרבה מן הפארודיה והסאטירה, טען הר', שפיתאגוראס סיגל לעצמו את השקפותיה של היהדות (Josephus, Con. Apion., I, 22, 163—165). — למרות המגרעות שבו שימש הר' מקור חשוב לביוגראפים היוונים שקמו אחריו, בעיקר לדיוגנס לארטיוס ולפלוטרכוס (ע"ע).

להר' מייחסים גם שיר אפי בשם „תופעות" (Φαινόμενα), שהושפע מיצירתו של ארטוס (ע"ע).

C. Müller, *Fragmenta Historicorum Graecorum*, 1841–70, III, 35–54; P-W, *RE*, VIII, 1, 845–852; F. Leo, *Die griechisch-römische Biographie*, 1901; D. R. Stuart, *Epochs of Greek and Roman Biography*, 1928.

ש. פר.

הרמן (Hermann), רוזן (Landgraf) של תורינגיה בין 1190 ו1217. בסיכסוכים בין הולפים והשטאופים (ע"ע גרמניה, עמ' 425/6) צידד פעם באלה ופעם באלה, קיבל משתי המפלגות מתנות ניכרות ובדרך זו התעשר. הר' בנה אז את ארמונו „וַרְטבּורג" על־יד איזנך (ע"ע) ואיכסן ואירח בו את המשוררים המפורסמים של זמנו. — ריכרד וגנר (ע"ע) תיאר את חיי חצרו של הר' באופרה „טנהויזר".

הרמן, גאורג — Georg Hermann; פסודונים של גאורג הרמן בורכרט (Borchardt) — (1871, ברלין — 1943, אושוויץ), מספר ומבקר־אמנות יהודי גרמני. הר' היה

מתחילה סוחר; אח"כ למד באוניברסיטה של ברלין ופעל כמבקר־אמנות. מספריו כמבקר — „וילהלם בוש" (1902); „מאכס ליברמן" (1904), וביחוד „סגנון הבידרמאיר באספקלריה של תקופתו" (Das Biedermeier im Spiegel seiner Zeit, 1913). הידוע שבחיבוריו הוא רומאן בעל שני חלקים על חייה של אשה יהודיה בברלין בתקופת הבידרמאייר; החלק הראשון נקרא בשם „יטכן גברט" (1906; ניתרגם לעברית, תש"א), והשני בשם „הנריאטה יעקובי" (1908). נוסף על סיפורים אחרים מאותה תקופה כתב הר' גם רומאנים על החברה היהודית המודרנית בברלין. ב1933 השתקע בהולאנד. כשנכבשה הולאנד ע"י הגרמנים במלחמת־העולם II, הוגלה הר' למחנה־הריכוז של אושוויץ, וכאן מצא את מותו. — הר' היה אחיו של האגיפטולוג **לודוויג בורכארט** (1863—1938), שניהל את ה„מכון הגרמני לקדמוניות מצרים" בקאהיר ופירסם כמה חיבורים על הארדיכלות וההיסטוריה של מצרים בימי־קדם (בכללם Die Annalen und die zeitliche Festlegung des alten Reiches der ägyptischen Geschichte, 1917).

ס. גרונמן, הקדמה לתרגום העברי של „יטכן גברט", תש"א; H. Kohn, in G. Krojanker, *Juden in der deutschen Literatur*, 1922.

הרמן, גוטפריד — Gottfried Hermann — (1772—1848), חוקר גרמני של ספרות־יוון העתיקה. הר' שימש פרופסור ללשון היוונית וספרותה באוניברסיטה של לייפציג. בניגוד לאסכולה ההיסטורית־ארכאולוגית, שאביה וראשה היה אוגוסט בק (ע"ע), ראה הר' את עיקרו של חקר הספרות היוונית בבירור המקורות הלשוניים והספרותיים של יצירותיה. מכאן תשומת־הלב המרובה, שייחד לבעיות של הדקדוק היווני. מטעם זה הירבה גם לעסוק בחקר המשקל של השירה היוונית, ולכך הקדיש כמה מחקרים, בכללם ספר בשם Handbuch der Metrik (1799), שנחשב לספר־יסוד במקצוע זה. הר' התקין גם מהדורה מדעית של משוררי הטראגדיה היוונית וכתב מחקרים חשובים בחקר ההימנונות ההומריים והסיודוס.

החברה הפילולוגית, שיסד הר' בלייפציג, שימשה מרכז חשוב לחקר הלשון והספרות היווניות בגרמניה. תלמידיו הלכו בעקבותיו ואף הרחיבו את תחום־המחקר, שהיתווה בענפים שונים של ספרות־יוון. תלמידו, מוריץ האופט, המשיך בהכנת המהדורה של איסכילוס (ע"ע) ובחקר השירה הבוקולית הלאטינית; מינקה הוציא מהדורה מתוקנת של אריסטופאנס ושל הפראגמנטים של משוררי הקומדיה היוונית; ל. פון שפנגל פירסם מהדורה מכתביהם של הנואמים והרטוריקנים היוונים; הרמן זאופה הוציא, ביחד עם יוהאן גאורג ביטר, מהדורה של הנואמים האטיים, ותאודור ברק (Bergk) — של המשוררים הליריים היוונים; יוהנס קלאסן פירש את תוקידידס; הרמן בוניץ — את אריסטו ואפלטון; א. שפר — את דמוסתנס, ופ. פאסו (Passow), במילונו היווני, הניח יסוד ללכסיקוגראפיה המודרנית.

J. E. Sandys, *History of Classical Scholarship*, II, 1908.

הרמן מזלצה — Hermann von Salza — (מת 1239, ברלטה), מדינאי גרמני. מוצאו של הר' היה, כנראה, מן האצולה הנמוכה בתורינגיה, אבל המקום והתאריך של הולדתו אינם ידועים בבירור. ב1209 נבחר לראש מיסדר־האבירים הגרמני. ב1211 נענה הר' לבקשתו של אנדראס II (ע"ע), מלך הונגאריה, שאנשי המיסדר יתיישבו בבורצנלנד, החלק הדרומי־מזרחי של טרנסילוניה (ע"ע), ויושיטו למלך עזרה בהדיפת ההתקפות של הקומנים (ע"ע). אך כשסירב אנדראס למסור למיסדר את הריבונות על בורצנלאנד, עזב המיסדר ב1225 את טראנסילוואניה. שנה לאחר מכן ביקש קונרד, דוכס מאזוביה (פולניה הצפונית), את עזרתו של המיסדר במלחמה נגד הפרוסים — עובדי־אלילים פראים, שהיו פולשים למאזוביה —, והבטיח למיסדר חבל־ארץ להתיישבות בסביבת העיר טורון, על־יד הוויסלה התחתית. אך הר' לא הסתפק בהבטחתו של הדוכס. קודם שהתחיל בפעולות צבאיות, הבטיח לעצמו את הסכמתו של פרידריך II, קיסר גרמניה, לריבונות הגמורה של המיסדר על השטח, שעתיד היה להיכבש. ריבונות זו הושגה ב1226, וכך הונח היסוד לשלטון הגרמני בפרוסיה (ע"ע). ב1230 נחתם הסכם בין הר' לבין קונרד הנזכר, שלפיו נמסרה לידי המיסדר הבעלות הגמורה על קולמרלנד (ממזרח לטורון), ומחוז זה הפך מיד לבסיס המלחמתי של האבירים הגרמניים. כך התחיל הכיבוש של פרוסיה ושל איזורי החוף הבאלטי, שבהם הוקמה ע"י המיסדר מדינה חזקה ועצמאית.

ב1228/29 ליווה הר' את הקיסר לא"י (במסע־הצלב החמישי), השתתף בהכתרתו של פרידריך II כמלך ירושלים (ע"ע גרמניה, עמ' 426) והקים את המבצר מונפורט (כ20 ק"מ צפונית־מזרחית לעכו, ע"ע ארץ־ישראל, עמ' 460). הר' רכש לו גם את אמונם של האפיפיורים הונוריוס III (ע"ע) וגרגוריוס IX (ע"ע) ותיווך בהצלחה בינם לבין הקיסר. בין השאר היה לו חלק חשוב בהשגת השלום בין גרגוריוס והקיסר בצ'פרנו (Ceprano), ביולי 1230.

E. Caspar, *H. v. S.*, 1924; H. Heimpel, *H. v. S.* (in *Die grossen Deutschen* [1955], I, 171–186).

א. מ. י.

הרמן מריכנאו — Hermann von Reichenau; כונה גם הרמן ה„מכווץ" (Hermannus Contractus) על שום שהיה מוכה־שיתוק — (1013—1054), כרוניסטן גרמני. כשהיה בן שבע הוכנס ע"י אביו, הרוזן וולפרד משוואביה, למנזר הבנדיקטינים של רייכנאו, הבנוי על האי רייכנאו שבאגם קונסטנץ. כאן ישב הר' עד שמת, וכאן חיבר את עבודתו העיקרית, ה Chronicon ab urbe condita ad annum 1054 („כרוניקה מייסוד העיר [רומי] עד שנת 1054"; הוצאה ביקרתית: G. H. Pertz, Monumenta Germaniae historica, Scriptores, V, 67—133), המוסרת, לפי מה שהיה מקובל בין הכרוניסטים של יה"ב, את קורות־העולם משנת הולדתו של ישו עד שנת 1054, שנת מותו של הר'. חשיבותו של חיבור זה כלולה בעיקר בתיאור המאורעות המדיניים של הקיסרות הרומית הקדושה בין 1049 ל1054 — תיאור, שהר' שומר בו על שיווי־משקלו; אין הוא מזדהה לא עם חסידי־האפיפיור ולא עם חצר־הקיסר. תלמידו, הנזיר ברתולדוס, השלים את הכרוניקה של הר' עד שנת 1074. הר' חיבר גם „מסכת על המוסיקה" (De musica; פורסם ב M. Gerbert, Scriptores ecclesiastici de musica sacra potissimum, II, 1784) — מטובי החיבורים על התאוריה המוסיקאלית שנכתבו ביה"ב, ו De mensura Astrolabi („המדידה ע"י אצטרולב"), שלפיו אפשר לשער, שהיו לו ידיעות כלשהן בערבית. יש מייחסים להר' גם את החיבורים Conflictus inter ovem et linum („ויכוח בין הכבש לבין הפשתה"; J. P. Migne, Patrologia Latina, כרך 143, עמ'

(445—452), וDe octo vitiis principalibus („על שמונת החטאים העיקריים"; Dümmler, Zeitschrift für deutsches Altertum, XIII [1867], 385—434). — על פרי עטו של הר' נמנים גם מספר פיוטים כנסייתיים, שהם מן הידועים ביותר בליטורגיה הנוצרית ונהוגים עד היום בטכסיה.

H. Hansjakob, *H. der Lahme*, 1875; J. R. Dieterich, *Die Geschichtsschreibung der Abtei Reichenau*, 1926; A. Herkomer, *H. der Lahme*, 1947; A. Porthast, *Bibliotheca historica medii aevii*, I, 1954[3], 735.

י. ב. ס.

הֶרְמַנְדָד [אֶרְמַנְדַד] (בספר' Hermandad = ברית־אחים; מן הלאט' germanitas = קרבת־אחים, אחוה; גם Santa Hermandad = ההר' הקדושה), כינוי לאגודות עירוניות מזויינות, שקמו בספרד של יה"ב (מסוף המאה ה12 ואילך) כדי להבטיח את הדרכים ואת סביבות־הערים מפני שודדי־דרכים או עוברי־חוק אחרים. הכינוי נבע בעיקר ממה שחבריהן של אגודות אלו כרתו ביניהם ברית לנהוג זה בזה כ„אחים". לפעמים השתתפו בהר' אחת קבוצות־אזרחים מערים אחדות; האגודה היתה בוחרת בוועד מנהל ומחלקת בין אנשיה את תפקידי־השמירה השונים.

ההר" לא קמו בכל ערי־ספרד ואף לא תמיד היה להן האופי של מיליציה אזרחית מתנדבת, שחייבת לשמור על הסדר המקומי. פעמים הרבה שימשו כקיני־התמרדות של אזרחים נגד האצולה הפאודאלית, ולעיתים תכופות יותר — כמכשיר בידי האצילים כדי להילחם זה בזה או בבית־המלוכה: מכאן העמדה השונה והמשתנית — מחיובית לשלילית ולהפך —, שנקטו כלפיהן מלכי־ספרד.

הערים הראשונות בספרד, שהקימו הר", היו הערים הקאסטיליייניות טולדו וטַלַוֶרָה (בימיו של אלפונסו VIII, ע"ע) ווִילְיָה רֵאַל (אח"כ: סִיוּדַאד רֵאַל) — במחצה השניה של המאה ה13. בקאסטיליה קיבלו ההר" חוקה מוגדרת ב1295: ניתנו להן אז זכויות ומעמד מיוחד בתוך מערכת החברה הפֵאודאלית. ב1325 פוזרו ע"י הקורטֶס, כי בעמידתן העצמאית עוררו את פחדם ואת רגזם של יועצי אלפונסו XI. אנריקה II חזר ואירגן אותן: קיווה להסתייע בהן במלחמתו ביריבו, פֶּדרו האכזר (ע"ע), ובמאבקו עם האצולה הקאסטיליינית. ב1447 קיבלו ההר" תוקף מחודש, אך לאחר זמן קצר פוזרו שנית. במלכות־אראגון זכו לפירסום ההר" של סאראגוסה, אוּאֶסקה וחאקה (Jaca); הר" נתארגנו אף במחוזות הבּאסקיים (מ1344 ואילך). כשאוחדו מלכויות קאסטיליה ואראגון ע"י פרנאנדו ואיזַבל, החליטו המלכים, ששאפו לריכוז־השלטון, לחדש את ההר" ולאחדן לאירגון ממלכתי חזק (ועל החלטה זו הודיעו בקורטס של מַדריגַל, 1476). כדי להבחין בין ההר" הראשונות ובין האירגון המחודש, נוהגים לכנות את זה האחרון בשם ההר' החדשה (Nueva Hermandad). אירגון זה נתפרסם עד מהרה באכזריותו: היה לו חלק גדול בפעולותיה של האינקוויזיציה, אע"פ שבעיקרו היה מכוון נגד האצולה. ההר' החדשה היתה בחלקה בית־דין ובחלקה אירגון צבאי־משטרתי. הערים, הכפרים ואף המחוזות נקבעו כאיזורים של הר", שקיבלו עליהן את שמירת הסדר בשביל בית־המלוכה בתחום, שהיה נתון למרותן. ע"י כך היה תמיד ברשותה של המלכות צבא, שאפשר היה לקראו אל הדגל במהירות ובקלות. באמצעות ההר" הטיל פרנאנדו את מרותו על האצילים, הרס את מבצריהם וחיסל את קבוצות השודדים והחיילים הנודדים — מוסד, שנשתמר מתקופת־ה„רֶקונקיסטה" ושימש מסגרת אירגונית לחלק מן האצולה. ע"י כך ניתן בהר' ביטוי לשיתוף־הפעולה בין מעמד־האזרחים העירוני ובין בית־המלוכה. ב1496 הגדירו מחדש פרנאנדו ואיזַבל את סמכויותיהן ותפקידיהן של ההר" בחוק מיוחד, שפורסם בקורדובה. חוק זה, החוזר על התקנות של שנת 1476, היה מכוון לספרד כולה (בניגוד לקודם, שהיה מיועד לקאסטיליה בלבד). ואולם שנתיים לאחר מכן, ב1498, בוטלו סמכויות מסויימות של ההר", כגון גביית המַס, ששימש להחזקתן, מן האזרחים, ותפקידן הוגבל לשמירת הביטחון בדרכים באיזור העירוני, שאליו נשתייכו. ההר' הקדושה הוסיפה להתקיים, בעיקר בקאסטיליה, עד 1835. אך במרוצת־הזמן נשתנה צביונה מיסודו; היא הפכה לחברת־צדקה ולאירגון דתי, העוסק במצוותיה המעשיות של הכנסיה הקאתולית, בדומה לשאר אירגונים חולונים, שהם מסונפים למיסדריה של כנסיה זו.

C. López Martínez, *La Santa Hermandad de los Reyes Catolicos*, 1921; W. Brandis, *Die Santa Hermandad. Ein Kapitel spanischer Rechtsgeschichte* (*Archiv f. Kulturgeschichte*, 41. Band [1959], 302–341).

י. ב. ס.

הֶרְמֶנֶוּטִיקָה (יונ' (ἡ ἑρμηνευτική [τέχνη]) מלאכת הפרשנות, בעיקר של כתבים, המיוסדת על גילוים של קשרי הכוונות והמשמעויות בטכסט או ביצירה אמנותית כלשהי. לשון אחרת — ההר' היא הבנה שיטתית. שלֵיארמַכֶר (ע"ע) מגדיר אותה כ„תורת־האמנות של ההבנה" (Kunstlehre des Verstehens), ולפיכך היא אמנות ומדע כאחד. לפי דילתַי (ע"ע), היא הבנה של כל יצירה שהיא מתוך התעמקות בה והבנה של חיי־האדם בכללם בגילוייהם האוביקטיוויים במציאות ההיסטורית.

ההר', שמוצאה ביוון העתיקה, התחילה בפירושי כתביהם של משוררים קדומים, ביחוד של הומרוס, ולאחר מכן נקבעו מטרותיה ומונחיה על יסוד ה„רֶטוריקה" וה„פואֶטיקה" של אריסטו. לשיגשוגה הגיעה ההר' היוונית בתקופה ההלניסטית. אך בעיצומה של אותה תקופה כבר התחילו משמשים לה נושא עיקרי ספרי־המקרא, ואח"כ גם ספרי הברית החדשה (פילון; כתביהם של אבות־הכנסיה). תרמה לכך במידה מרובה השפעתן של הפרשנות היהודית, מצד אחד, ושל התורות הפאולינית, מצד שני. בעת החדשה נעשתה ההר' לראשונה שיטה מדעית בתחום התֵאולוגיה הפרוטסטאנטית (החשוב שבכתבים השיטתיים מסוג זה הוא ה„מפתח" של פְלאציוס, 1567). להתפתחותה של ההר' כמדע תרמו (א) ההומַניזם (ע"ע) — שהיה לו עניין מרובה בפילולוגיה — על כל שלביו, מתחילת הרנסאנס עד ההומאניזם החולוני וההומאניזם הנוצרי של זמננו; (ב) תנועת־ההשכלה (ע"ע), ששיחררה את המחשבה מסמכותה של הכנסיה (שהועלתה לדרגת עקרון בקאתוליות), ובסופו של דבר — מִזיקה עקרונית לכל תורה דתית שהיא; וביחוד (ג) בדיקת הדברים והערכתם מנקודת־מבט היסטורית, שנעשו רווחות יותר ויותר מסוף המאה ה18 ואילך. מאותם ימי ה„הומאניזם החדש" הוסיפה ההר' להתפתח כמדע לא רק בתאולוגיה, אלא — באותה מידה עצמה — אף בפילולוגיה ובבלשנות, בהיסטוריוגראפיה (ובעיקר בחקר תולדות הרוח והתרבות ובביוגראפיה), וכן במשפט, בספרות, באמנות, במוסיקה ובכל מדעי־הרוח בכללם, לרבות הפילוסופיה. לשיאה של התפתחות זו הגיעה השיטה ההֶרְמֶנֶוּטית בכתביהם של ו. פון

הומבולט (ע״ע) ופ. שליארמכר. הפילולוג א. בק (A. Boeckh) כתב חיבור שיטתי על ההר׳, וההיסטוריון י. ג. דרויזן (ע״ע) — על „ההבנה מתוך חקירה״. ביסוס פילוסופי חדש ניתן לה, להר׳, ע״י ו. דילתי. בשנות ה20 של המאה הנכחית כבר היו תלמידיו של א. הוסרל (ע״ע, עמ׳ 897), ואף הוא עצמו, עסוקים בשילובן של בעיות ההר׳ ושיטותיה בפילוסופיה הפנומנולוגית; מ. היידגר (ע״ע) פיתח בספרו „הוויה וזמן״ (סעיף 7c) שיטה, שבה נתאחדו הר׳ ופנומנולוגיה. בתאולוגיה הפרוטסטאנטית פותחה שיטה חדשה של הבנה היסטורית ע״י ר. בולטמן (ע״ע) יחד עם מ. דיבליוס (ע״ע), ואח״כ איחד בולטמן, על יסוד זה ובהשפעתם של שלייארמאכר, דילתי והיידגר, כמעט את כל זרמי ההר׳, שמצא, במדע הרמנוטי של פרשנות הברית החדשה. וע״ע מקרא: פרשנות.

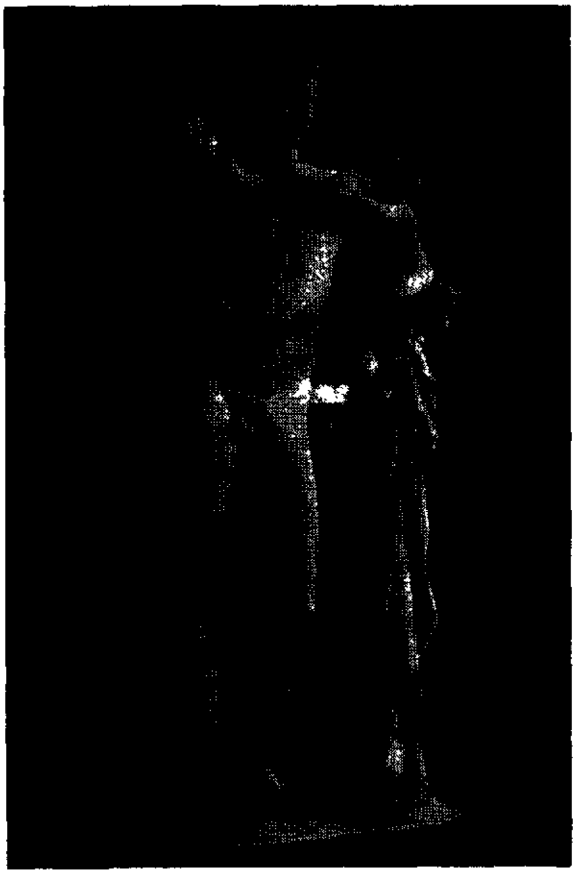
G. Simmel, *Vom Wesen des histor. Verstehens*, 1918; W. Dilthey, *Gesammelte Schriften*, V, 1924 (הפרקים על ההר׳ והמבוא של ג. מיש); id., *Ges. Schriften*, VII, 1927 (הפרקים על ה„הבנה״ והמבוא של ב. גרוטהויזן); J. Wach, *Das Verstehen, Grundzüge einer Gesch. der hermeneut. Theorie im 19. Jahrh.*, I–III, 1926–33; G. Ebeling, *H.* (in *Die Relig. in Gesch. u. Gegenw.*, III, 242–262), 1959 (כולל ביבליוגראפיה מפורטת); J. F. Suter, *Philos. et histoire chez W. Dilthey*, 1960; G. Funke, *Krise der H.?* (in *Zeitschr. f. Relig.- und Geistesgesch.*, XIII, 1–24), 1961.

א. ע. ש.

הֶרְמַנְשְׁטַט, ע״ע סִיבִּיוּ.

הֶרְמֶס ('Ερμῆς), אל יווני, בנם של זֶוּס (ע״ע) ומַיָה (ע״ע).

הר׳ נולד, לפי ההימנון ההומרי להרמס, על הר קילֵני בארקאדיה הצפונית ביום ד׳ בשבוע. משום כך היו היום הרביעי בחודש והמספר ארבעה קודש להר׳. כבר ביום־הולדתו הוכיח הר׳ את ערמתו וזריזותו כגנב. בו ביום התחמק מעריסתו והלך לתסאליה, במקום שאפולון אחיו היה רועה את צאנו של אדמטוס (ע״ע). הר׳ גנב חלק מעדרו, הביא אותו לפילוס והחביאו במערה. רק רועה־צאן זקן אחד בשם באטוס ראה את הר׳ בשעת ביצוע הגנבה, אך הר׳ שיחד אותו, והזקן הבטיחו, שישמור את הדבר בסוד. בפילוס הקריב הר׳ שתי בהמות, שביתר אותן לשנים־עשר נתחים (לשנים־עשר האלים); את שאר הבהמות הסתיר וחזר למערה של קילני. בפתח־המערה מצא הר׳ צב. הוא הוציא אותו מתוך השריון, מתח על השריון את מעי הבהמה שהקריב וכך המציא את הלירה. בינתים חיפש אפולון את הבהמות הגנובות והגיע עד פילוס; כאן נודע לו מפיו של באטוס מי היה הגנב. תחילה פנה אפולון אל מאיה והתלונן לפניה. אך כשהראתה לו מאיה את התינוק בחיתוליו ואמרה, שהאשמה היא חסרת־שחר, פנה אפולון אל זוס, שציוה להשיב את הגנבה. כשבא אפולון אל המערה ושמע את צלילי־הלירה, מצא הכלי חן בעיניו ונתן את הבהמות תמורתו. אח״כ המציא הר׳ את החליל. אפולון ביקש להשיג גם כלי זה והציע להר׳ את מקל־הרועים שלו, שהיה עשוי זהב. הר׳ הסכים לחליפים אלה בתנאי שאפולון ילמד אותו את אומנות־הנבואה. כך קיבל הר׳ את מקלו של אפולון, שנעשה מאז סמלו של הר׳, ועם זה נעשה אל־הנבואה. השגים אלה חיבבו את הר׳ על זוס, שעשה את בנו המוצלח לשליחו ולשליחם של אלי־שאול, הדס ופרספוני. משום כך היה הר׳ גם האל של אמנות־הדיבור, שהרי תכונה זו היא צורך לשליח, שעליו להשיג את חפצו, וכן הוא סמל הפקחות והזריזות והכושר לנהל משא־ומתן. שליחויות הרבה ביצע הר׳ בשם האלים.



פראכסיטלס: הרמס עם דיוניסוס התינוק. אולימפיה

הוא הביא את פריאמוס אל אכילוס כדי שיפדה מידיו של זה האחרון את גווייתו של הקטור; הביא את שלוש האלות: הרה, אפרודיטי ואתני אל פאריס לתחרות־היופי; הציל מן האש את דיוניסוס מיד אחר לידתו של זה האחרון, והביאו אל אתמס (ע״ע) בפקודת זוס. הר׳ בא אחר המבול אל דוקאליון — האדם היחיד, שניצל מן המבול — לשאול אותו למבוקשו. מהר׳ קיבל אמפיון את הלירה שלו, הרקלס — את חרבו, פרסוס — את כובעו. פעמיים הציל הר׳ את אודיסוס: פעם כשהביא לנימפה קאליפסו את פקודת־האלים, שבה נצטוותה לשחרר את הגיבור ולסייע לו בבניין רפסודה, שתביא אותו לאיתקה, ופעם אחרת אצל קירקי (ע״ע), כשמסר לו את הצמח, ששמר עליו מפני כישופיה של קירקי שהפכו את חבריו של אודיסוס לחזירים (ע״ע אודיסוס). הר׳ גם הגן על הרקלס בשאול כשזה האחרון נלחם במדוזה; וכשביקש לו הראקלס אדון, שהוא, הראקלס, יוכל לשמשו כעבד כדי שיטהר את עצמו מרצח איפיתוס, סייע לו הר׳ גם בזה. הרפתקתו הידועה ביותר של הר׳ היתה הריגתו של ארגוס, שהופקד ע״י הרה לשמור על איו שהפכה לפרה (ע״ע הרה). במעשה זה מסבירים את כינויו של הר׳: ארגאיפונטס (הורג ארגוס).

הר׳ היה לא רק שליחו של זוס אלא גם נהג במרכבתו ושימש שר־המשקים שלו. זוס מעביר ע״י הר׳ גם את החלומות אל בני־האדם או מסירם מעליהם. תפקיד חשוב ממלא הר׳ כמלווה נשמותיהם של המתים לשאול (ψυχοπο-μπός; ψυχαγωγός).

הר׳ הוא גם האל של המזל הטוב; וכשם ששונים הם צרכיהם של הבריות ועסקיהם, כך שונים הם עסקיו של הר׳. כיליד ארקדיה, לפי המסורת, היה הר׳ קשור בחיי הרועים,

הואיל וארקאדיה היתה ארץ הרועים והבקר (מכאן דמותו באמנות כ-Ἑρμῆς κριοφόρος, שתואר ע"י הפסל קַלאמיס בצורת איש נושא כבש על שכמו). הר' היה אֵלם של הרועים ועוזרם. כל הצלחה בגידול־בהמות נזקפה לזכותו. כן נחשב הר' לרֵעם ועוזרם הטוב של העוסקים במסחר. היוונים דיברו על „הר' אל השוק" (Ἑ. ἀγοραῖος), „הר' החנוני" (Ἑ. παλιγκάπηλος), „הר' המרוויח" (Ἑ. κερδῷος). המציאות יוחסו לחסדו של הר' (Ἑρμεῖα δοσις), ובכלל כל הצלחה בין בחומר ובין ברוח — הר' הוא שהביא אותה לבני־האדם. הוא שהמציא גם את הכתב, החשבון וחכמת התכונה (מכאן זיהויו של הר' עם תחות המצרי). כאלוהי ההצלחה הר' הוא גם מגינם של הולכי דרכים (השווה הר' „המדריך": Ἑ. ἡγήτωρ או Ἑ. ἡγεμόνιος). משום כך עמד פסלו על פרשות־דרכים. בצידי דרכים היו מקימים ערמות־אבנים לכבודו. האמנות היוונית הקלאסית תיארה את הר' כהלך צעיר ויפה חבוש פֶּטאסוס, כלומר כובע רחב־שוליים, שאליו היו מחוברות כנפיים קצרות. כן החזיק הר' את מקל שלוחם של האלים. סימנו השלישי היו סנדלי־הזהב שלו. כנפיים היו מחוברות גם לקרסוליו. בימים קדומים היו מסמלים את הר' ע"י ערמה של אבנים או ע"י בולי־עץ, שעליהם היתה מגולפת צורת פאלוס. מאוחר יותר היו מעמידים הֶרמות (ע"ע), כלומר בסיסים מרובעים ועליהם ראש האל. מפורסמות הן ההֶרמות של אתונה. בוואזות ארכאיות מופיע הר' כבעל־זקן מכוער, ואילו אח"כ נהגו לתארו בדמות צעיר יפה־תואר. המפורסם ביותר בין תיאורי־הר' באמנות הוא פסלו של פְּרַכְּסִיטלס (ע"ע), „הר' עם דיוניסוס התינוק" (ר' תמונה).

מקורות:

Homer, *Odyss.*, VIII, 335; XIV, 435; XXIV, 1, 9; Hesiod, *Theog.*, 938; *Hymn. in Merc.*, 1 ss., 514, 572; Homer, *Ilias*, I, 333; IV, 193; XI, 684; XXIX, 182; Apollonius Rhodius, *Argonautica*, IV, 1137; Strabo, p. 816; Cicero, *De natura Deorum*, III, 22, 56.

ספרות:

Ch. Scherer, in Roscher, *Lexikon der griech. und röm. Mythologie*, I, 2, 2390 ff.; S. Eitrem, in P-W, *RE*, VIII, 764 ff.; K. Kerényi, *H. der Seelenführer*, 1942; M. P. Nilsson, *Geschichte der griech. Religion*, 1941–50.

א. ש.

הֶרְמַס (Ἑρμᾶς), סופר יווני נוצרי, שחי ברומי במאה ה2 לסה"נ; אחד מחמשת האבות האפוסטוליים. הר' ידוע בעיקר בזכות חיבורו „הרועה" (ποιμήν), שנשתמר בחלקו גם בתרגומים ללאטינית, קופטית וחבשית. השם „הרועה" ניתן לספר משום שחלק מן החזיונות הנדונים בו נתגלה לו, למחבר, לפי דבריו, ע"י מלאך, שהכריז על עצמו, שהוא הרועה שנועד להדריכו. בספר שלושה חלקים: א) החזיונות ופירושיהם; ב) הדיברות; ג) המשלים. החזיונות מתגלים תחילה למחבר באמצעות אשה זקנה — כנראה, גילגול ספרותי של הסיבִּילה — ואח"כ באמצעות המלאך־הרועה. מטרתם לתאר את מצבה של הכנסיה הנוצרית ולהצביע על הסכנות הצפויות לה. החזיונות הם עֵרב של תיאורים אֲלֶגוריים עם הוראות בענייני האמונה הנוצרית. ה„דיברות" מכילים את התורה הנוצרית, וקיומם מבטיח את שגשוגה של הכנסיה. הדיברות מצוים על אמונה באל אחד, צניעות ואהבת־הזולת, סבלנות ואהבת האמת, יראת האל ומתן אמון במעשיו, כיבוש־היצרים. המְשָלים מסייעים בהטעמת עיקרם של החזיונות, שהוא — קריאה לתשובה. תקפה של התשובה מוגבל מבחינת הזמן, ובאופן ניצולו של זמן זה ע"י הנוצרים תלוי עתידה של הכנסיה. הר' גם מציג את הבעיה, שעתידה היתה ליעשות בעיית־היסוד של הכנסיה: כלום הכנסיה היא חברה של קדושים או חברה, שמקפת את כל הנספחים על הנצרות.

הטכסט של „הרועה", בצירוף תרגום אנגלי, הוצא ע"י K. Lake ב-Apostolic Fathers, II, 1912 (Loeb Classical Library).

J. A. Robinson, *Barnabas, Hermas and the Didaché*, 1920.

הֶרְמֶס, גֶאוֹרְג — Georg Hermes — (1775—1831), תאולוג גרמני קאתולי. למד במִינְסְטֶר וב1799 הוסמך ככומר. ב1805 פירסם „מחקרים על האמת הפנימית שבנצרות" (Untersuchungen über die innere Wahrheit des Christentums) — חיבור, שבו ניסה להשלים בין התבונה וההתגלות ושהעמיד את מחברו בשורה הראשונה של התאולוגים הקאתוליים בגרמניה. הר' נתמנה פרופסור לדוגמאטיקה במינסטר (1807) ואח"כ בבּוֹן (1820). ב1819—1829 יצא חיבורו העיקרי: Einleitung in die christkatholische Theologie („מבוא לתאולוגיה הנוצרית־קאתולית"), הכולל שני חלקים; החלק הראשון נקרא Philosophische Einleitung („מבוא פילוסופי") והשני, שלא נסתיים, Positive Einleitung („מבוא חיובי"). הר' הושפע מרעיונותיו של קאנט ונלחם על זכותה של התבונה. לדעתו, אין ההתגלות והתבונה מתנגדות זו לזו כלל וכלל; אין שום סתירה בין הדוגמאטיקה הדתית לבין עקרונות המחשבה הראציונאלית, ולא עוד אלא שהיחס בין ההתגלות והתבונה הוא יחס של ביסוס והשלמה הדדיים. הודות לתקיפותו ולחריפותו, וכן הודות לתמיכה שתמך בו שפיגל, ההגמון של קלן, נתפשטו דעותיו בין אנשי הכמורה הקאתולית ונתקבלו בפאקולטות תאולוגיות מרובות בגרמניה. אחר מותו גברה ההתנגדות לתורתו, שנודעה בינתים בשם הרמסִיניזם, והמחלוקת הובאה להכרעתו של האפיפיור גרגוריוס XVI, שגינה ב1835 את דעותיו של הר'. גינוי ההרמסייניזם אושר שנית ע"י האפיפיור פיוס IX ב1847. החלטה סופית נגד ההרמסייניזם, שקרנו כבר ירדה בינתים, נתקבלה בוועידת־הוואטיקאן ב1871.

הֶרְמֵס טְרִיסְמֶגִיסְטוֹס (Ἑρμῆς τρισμέγιστος, Hermes Trismegistos = הרמס המשולש בגדולה), כינוי יווני של האֵל המצרי תחות (ע"ע), שהיה נחשב במצרים לממציאם של הכתב, המדעים והמָגיה וזוהה עם האֵל היווני הרמס (ע"ע). על זיהוי זה רומז, כנראה, הרודוטוס (ע"ע), ואנו מוצאים אותו במפורש בסוף המאה ה4 לפסה"נ אצל אריסְטוֹכְּסֶנוֹס מטָרֶנְט. בימי שלטונם של התלמיים במצרים נודעה לזיהוי זה חשיבות מסויימת במסגרת המדיניות הדתית של מלכים אלה, ששאפו למיזוגם של הפולחנים המצריים והיווניים.

בהשפעתו של זיהוי זה — ואפשר, בהשפעת העובדה, שכתבים מצריים מסויימים יוחסו לתחות — נוצרה במצרים ספרות יוונית ענפה, שיוחסה להר"ט'. כתבים אלה דנו בחלקם באסטרולוגיה (מהם — מזמן ניכר קודם הספירה הנוצרית) ובחלקם במגיה ובאלכימיה. בצידם נוצרה גם ספרות פילוסופית או תֶאוסופית, שיוחסה גם היא להֶרְמֵס או תוארה כקשורה בו מבחינה כלשהי. חלק ניכר מן הכתבים, השייכים לסוג האחרון, כלול בקובץ הידוע בשם Corpus Hermeticum. קובץ זה כולל, לפי הספירה המסרתית, 18 כתבים. מכל מקום אין מכלילים בהוצאות החדשות שלו את הכתב החמישה־עשר, שלא היה שייך, לדעת החוקרים, לקובץ המקורי.

אין אנו יודעים בבירור אימתי נתהווה הקובץ בצורתו הנכחית. נראה שסטובֵּיוס (ע״ע), שחי בסוף המאה ה5 לסה״נ ושבאנתולוגיות שלו מצויות הבאות הרבה מספרים הרמטיים, עדיין לא הכיר את הקובץ. לעומת זה היה הקובץ ידוע, כנראה, לסופר הביזאנטי פסֶלוס (ע״ע), שחי במאה ה11. לפיכך יש יסוד מסויים לסברה, שחובר בין סוף המאה ה5 והמאה ה11.

אחדים מן הכתבים שבקובץ הנידון מנוסחים בצורת הוראה, שניתנת ע״י הר״ט׳ לבנו טֵט — שֵם, שאינו אלא אחת מן הצורות של השם תחות. אך גם אַסְקְלֵפּיוס (ע״ע) מופיע בכתבים אלה בתפקידים שונים. הכתב הראשון בקובץ, שהוא גם החשוב ביותר, מביא את דבריו של השכל (νοῦς; הנקרא בכתב גם בשם פוימנדרס [Poimandres], וזה גם שמו של הכתב הראשון), המכוונים למישהו, ששמו לא נזכר, ויתכן שאינו אלא הֶרמֵס עצמו. מן הכתבים ההרמטיים שמחוץ לקובץ יש לציין את הדיאלוג „אסקלפיוס״, שנשתמר בשלמו־תו רק בתרגום לאטיני (ממקורו היווני לא נשתמרו אלא קטעים) ושבעיקרו הוא הרצאה של הרמס לאסקלפיוס בנוכחותם של טֵט והַמון. ספרות הרמטית עשירה — אסטרולוגית, אלכימית ופילוסופית למחצה, מקורית ומתור־גמת — היתה קיימת בערבית ונשתמרה בחלקה. כתבים מרובים נשתמרו בלאטינית.

התורה ההרמטית אינה שיטה פילוסופית מקורית ואחידה. היא משקפת רעיונות והלכי־רוח, שהיו מקובלים בזמנים מסויימים בקרב המשכילים והמשכילים־למחצה במצרים. רעיו־נות והלכי־רוח אלה כוללים: (1) תפיסה של אלהות, שהקוס־מוס הוא מעשה־ידיה ושבו היא מתגלית — תפיסה זו מתחלפת לפעמים בהשקפה פאנתאיסטית, שלפיה האל הוא כלל כל המצויים; (2) תפיסה, שהאל הוא בלתי־נודע ובלתי ניתן להשגה; (3) ראיית החטא הקדמון של הנפש או של האַנְתְרוֹפּוֹס (האדם) הקדמון כתשוקה להתחבר עם החומר או עם הטבע וציפיה להשתחרר מקשרים אלה; (4) אמונה בהארה מיסטית ובלידה שניה. מסתבר, שלא היה קיים פולחן הרמטי. לפעמים מגלים הכתבים יחס חיובי לפולחני הפסלים הקדושים, אך בדרך כלל מוטעמת חשיבותה של עבודת־האלוהים הרוחנית. פה ושם יש, אפשר, להביא בחשבון השפעות יהודיות. יש קירבה מסויימת בין התורות ההרמטיות ובין מה שמקובל לקרוא בשם גנוֹסיס (ע״ע). אך נראה, שבתורות אלו הרגשת הרע הקיים בעולם היא פחות חריפה משהיא אצל הגנוסטיקנים. שתי ההוצאות החדשות ביותר של הכתבים ההרמטיים הפילוסופיים־התאוסופיים, המצויים ביוונית ובלאטינית, הן: W. Scott, Hermetica (4 vols.), 1924—1936; A. D. Nock – A. J. Festugière, Hermès Trismégiste (4 vols.), 1945—1954.

חיבור ערבי בשם כתאב מעאדלה אל־נפס, ספר דברי כיבושים, שברוב כתה״י הוא מיוחס להרמס אבל גם לאפלטון ולאריסטו ושהוא בעל תוכן פילוסופי־מוסרי פופולארי, זכה לשלוש הוצאות: H. L. Fleischer, *Hermes Trismegistes an die menschliche Seele*, 1870 (עם תרגום גרמני); O. Bardenhewer, *De castigatione animae libellum*, 1873; A. Badawi, *Neoplatonici apud Arabes*, 1955 (pp. 51–116, הטכסט הערבי בלבד).

R. Reitzenstein, *Poimandres. Studien zur griechisch-agyptischen und frühchristlichen Literatur*, 1904; W. Kroll, *Die Lehren des Hermes Trismegistos*, 1914; J. Ruska, *Tabula Smaragdina, ein Beitrag zur Geschichte der hermetischen Literatur*, 1926; A. J. Festugière, *La révélation d'Hermès Trismégiste*, I–IV, 1949–1954.

ש. פ.

הר׳ בספרות־ישראל. מגעים עם דעות הרמטיות ודאי כבר היו קיימים בישראל בסוף ימי הבית השני ובדורות שלאחר מכן. אך במפורש נזכר שמו של הר׳ רק בספרות־ישראל ביה״ב. לרמב״ם (מו״נ, ג׳, כ״ט) היה ידוע „ספר המיוחס להרמס״, שהוא מונה אותו בין ספרי עבודה זרה, שהפיצו אמונות תפלות בעולם. ר׳ יהודה הלוי (הכוזרי, א׳, א׳) מונה את „כת הרמס״ יחד עם אסקלפיוס (= אסקל־ביוס), סוקראטס, אפלטון ואריסטו, ולפי הדברים שהוא שם בפי הפילוסוף, גם „כת הרמס״, בדומה לפילוסופיה של סוקראטס, אפלטון ואריסטו, מסוגלת להעלות את נפש־האדם ולעשותו „דבר אחד״ עם השכל הפועל. לדעת גולדציהר, ניכרות השפעות הרמטיות בספר „תורות הנפש״ (תרגום מערבית של י. ברוידה, פאריס, 1896) המיוחס לבחיי אבן פקודה. הזיהוי: הר׳ = חֲנוֹך, שאנו מוצאים בספרות־ישראל ביה״ב, שכיח בספרות הערבית ומקורו, אפשר, קדום. ר׳ יהודה מוסקאטו בפירושו לכוזרי (שם) מביא בעניין זה קטע מתוך „חשב האפוד״ לר׳ פרופיט דוראן: „הר׳ הוא חנוך הקדמון, אשר הניח תורות מתחלפות, כפי משפטי אלהי הארצות... והיה מפורסם שלמותו בימים ההם וביחוד בחכמת האלהות״. „ספר הרמס״ העברי (כ״י פאריס) אסטרולוגי הוא לפי תכנו, ופותח במלים: „זה המאמר חברו הרמס ראש החכמים״.

ש. קרויס, הגורן, ז׳, 29 ואילך; I. Goldziher, *Abh. Götting. Gesellsch.*, 1907; M. Steinschneider, *Hebr. Übersetz.*, 1893, 318.

י. ג.

הֶרְמֵסִיאַנַכְּס (Ἑρμησιάναξ) מקולופון, משורר אלכסנ־דרוני, שחי במאה ה3 לפסה״נ. הר׳ היה תלמידו וידידו של פִילֵטַס (ע״ע), ויחד עמו ועם משוררים אחרים עבר לאלכסנדריה ונמנה על המקורבים לחצרם של התלמיים.

הר׳ חיבר שיר אֶפּי בשם „פֶּרְסִיקָה״ (Persica) — שתכנו היה, כפי הנראה, סיפור על כורש, מלך פרס, ונאניס, בתו של קְרֵסוס, מלך לידיה. אך ליצירתו העיקרית, שממנה נשתמרו קטעים ארוכים למדי, נחשב השיר האלגי „לֵאוֹנְטִיוֹן״, שנקרא על שם אהובתו. שיר זה כלל שלושה ספרים ונושאו — סיפו־רים על מקרי־אהבה, שנסתיימו באכזבה או באסון. קטע ארוך נשתמר מן הספר השלישי, שכלל סיפורי־אהבה מחייהם של משוררים מפורסמים מאורפוס עד פילֵטאס, וכן של פילוסופים כגון פיתאגוראס, סוקראטס, אריסטיפוס.

שירת הר׳ אָפיינית לאסכולה האלכסנדרונית המאוחרת. לשונו מהוקצעת, מיקצב־שיריו מדוייק, ומחמת חזרתו על אותה צורת־הסיום של שני חלקי הפֶּנְטָמֶטֶר, הוא מונוטוני במקצת. לפעמים עוסק המשורר בביאורי מלים נדירות ובהס־ברים אֶטיולוגיים, שקצתם מוטעים או מוזרים. — שרידי כתביו של הר׳ הוצאו ע״י E. Diehl ב־Anthologia Lyrica Graeca, כרך II, 1925.

J. U. Powell, *Collectanea Alexandrina*, 1925; E. Rohde, *Der griechische Roman*, 1914[3].

הֶרְמַפְרוֹדִיטוֹס (Ἑρμαφρόδιτος), כינוי מקובל ביוונית המאוחרת ובלשונות המודרניות לגוף בעל אברי־מין זכריים ונקביים כאחד (ע״ע אנדרוגיניות).

מקורו של הכינוי הר׳ הוא באגדה היוונית על הר׳, אל צעיר יפהפה, בנם של הֶרמֵס (ע״ע) ואַפרודיטי (ע״ע), ששמותיהם מרומזים בשמו. בהר׳ התאהבה הנימפה (ע״ע) של מעיין סאלמאקיס, הזורם על־יד העיר האליקארנאסוס באסיה הקטנה, ששאפה להתמזג עם אהובה לגוף אחד

וביקשה מן האלים, שיגשימו את שאיפתה. בקשתה נתמלאה, וכך נוצר יצור דו־מיני, אנדרוגינוס (ἀνδρόγυνος). נראה, שאגדה זו אינה אלא הסברט של מינהגים קדומים ביוון, הקשורים בחילופי בגדים של החתן והכלה בטכס־הנישואים וביחוס תכונות־יופי נשיות לחתן בשיר־הנישואים.

הפולחן של אלהות דו־מינית היה רווח במזרח, ובקפריסין נהוג היה הפולחן של אפרודיטוס, אלהות דו־מינית, שהתפתח מפולחן אפרודיטי.

באמנות היוונית, שחיבבה קווים רכים ומעוגלים, שימשה דמות הר׳ נושא ליצירותיהם של פַּסָלים וציירים, וע״י כך נתאַפשר עיצוב הארמוני של דמויות הגבר והאשה ביצירה אחת. יצירות אלו נוצרו בעיקר בתקופה ההלניסטית, והן מתארות עפ״ר עלם יפה בעל חזה־אשה.

Ovidius, *Metamorphoses*, IV, 285–388; Strabo, *Geographica*, XIV, 656; P-W, *RE*, VIII₁, 714–721.

הֶרֶן, אַרְנוֹלְד — Arnold Heeren — (1760—1842), היסטוריון גרמני. הרן היה חסיד־ההשכלה והושפע ביחוד ע״י מוֹנְטֶסְקְיֶה (ע״ע) ואדם סמית (ע״ע). מ1784 לימד באוניברסיטה של גטינגן פילוסופיה והיסטוריה. הרן היה מן הראשונים, שעמדו על חשיבות השפעתם של ההשגים הכלכליים והטכניים על מהלך־ההיסטוריה. חיבוריו העיקריים הם: Ideen über die Politik, den Verkehr und den Handel der vornehmsten Völker der alten Welt („מחשבות על מדיניותם, תחבורתם ומסחרם של העמים החשובים בימי־קדם", ב3 כרכים, 1793—1812, 1824—1826⁴, תרגום אנגלי: 1833); Handbuch der Geschichte der Staaten des Altertums („תולדות המדינות של ימי־קדם", 1799; תרגום אנגלי: 1840); Geschichte des europäischen Staatensystems und seiner Kolonien („תולדות המדינות האירופיות ומושבותיהן", 1809, 1830⁵; תרגום אנגלי: 1834).

I. Kahn, *Der Historiker H.*, 1939.

הֶרְן, לַפְקַדְיוֹ — Lafcadio Hearn — (1850, סַנְטָה מַאוּרָה [לֶוּקַדְיָה, האיים היוניים] — 1904, טוקיו), סופר ועיתונאי אמריקני. הרן נולד ביוון לאב אירלאנדי ולאם יוונית, ולאחר שנפרדו הוריו בילדותו, גודל בביתם של קרובים באירלאנד.



לאפקאדיו הֶרֶן

בילדותו נתעוור־למחצה מחמת תאונה. אחר תקופת־לימודים באנגליה ובצרפת בא ב1869 לאה״ב. כאן נתפרנס כמה שנים בקושי מעבודות־אקראי; אחר־כך נעשה עיתונאי והתחיל מתעניין בארצות זרות, במנהגים אֶכּסוטיים ובאגדות־המזרח. ב־1885 פירסם אוסף של פתגמים (Gombo Zhèbes), שהיו רווחים בין הכושים של לואיזיאנה ואיי הודו המערבית, וב1887 את ספרו Some Chinese Ghosts („שדים סיניים") — קובץ אגדות של המזרח הרחוק. ב1887—1889 ישב במארטיניק ותיאר אי זה בספרו Two Years in the French West Indies („שנתיים בהודו המערבית הצרפתית"), 1890. ב1890 נסע ליאפאן, השתקע שם, נשא יאפאניה רמת־יחס ורכש אזרחות יאפאנית. ביאפאן שימש כמורה, ולאחר מכן כפרופסור לספרות אנגלית. אחר מותו כונסו הרצאותיו (לפי הרשימות של תלמידיו) ונתפרסמו באה״ב ב4 כרכים (1915—1917), שמכילים דברי ביקורת ספרותית: Interpretations of Literature, Appreciations of Poetry, Life and Literature („פירושי ספרות, הערכות של שירה, חיים וספרות"). אע״פ שהרן לא האמין בשום דת, התעניין בבודהיזם וחקר את האגדות והמנהגים של יאפאן המסרתית, שנתחבבו עליו ביותר. כמו־כן כתב כמה ספרים ומסות על חייהם של היאפאנים ועל הספרות היאפאנית, וסיפורים קצרים, שמרובה בהם היסוד הדמיוני.

הרן היה לוחם על תרבויות של מיעוטים. בין השאר התעניין בתלמוד, שאת סיפוריו עיבד ומסר בפרוזה אנגלית נאה, וכן כתב מסות, שבהן העלה על נס את הפולחן היהודי וכמה מגדולי האישים היהודיים. ב1882 נתפרסם תרגומו לאנגלית של ה„סיפורים מן הגטו" (Geschichten aus dem Ghetto) מאת לאופולד קוֹמְפֶּרְט (ע״ע). ב1884 בא במגע עם יהודים מתבוללים בניו־אוֹרְלִינְז, ונזדעזע כשנוכח שאינם מלאכים דוקה. הרן התחיל משמש אז פה לדעותיו האנטי־שמיות של אדואר דְרימוֹן (ע״ע), אך עד מהרה חזר להשקפתו הפילו־שמית המקורית; תקף את רדיפות היהודים ברוסיה ואת האנטישמיות, שנתגלתה בצרפת בפרשת־דרייפוס.

הרן היה אמן של התיאור ושל מסירת רְשמי־המקום והאווירה בסגנון אימפרסיוניסטי. שיריו הנהדרים בפרוזה כתובים בלשון עדינה ובקצב רבגוני. מספריו המרובים ראויים לציון: Stray Leaves from Strange Literatures („עלים בודדים מספרויות זרות"), 1884; Glimpses of Unfamiliar Japan („הצצות לתוך יאפאן הבלתי־ידועה"), 1894; Kokoro, 1896; In Ghostly Japan („בעולם השדים והרוחות של יאפאן"), 1899.

א. רגלסון, מלא הטלית עלים, תש״א, 55—69; E. Bisland, *The Life and Letters of L. H.*, 1906; V. McWilliams, *L. H.*, 1946.

א. א. מ.

הֶרְנֶה (Herne), עיר במדינת הרינוס הצפוני — וֶסטְפַלְיָה שבגרמניה המערבית; כ15 ק״מ ממערב לדוֹרְטְמוּנְד, על תעלת רינוס־אֶמְס. מספר תושביה כ116,000 (1958). כערים אחרות בחבל־הרוּר מתפרנסת הר׳ ממכרות הפחם השחור שבסביבותיה (כ16,000 עובדים), וכן מתעשיות ברזל והלבשה. כ40% מהר׳ נחרבו במלחמת־העולם II.

הֶרְנְהוּטִים (גרמ׳ Herrnhuter), כת נוצרית, שנולדה מתוך ניגוד לכנסיות הרומית וההוסיטית. נקראת על שם העיירה הֶרְנְהוּט (Herrnhut) בחבל לַאוּזיץ העילית שבסאכּסוֹניה, שבה נוסדה הכת במחצה הראשונה של המאה ה18. כת ההר׳ נסתעפה מן התנועה הדתית של „האחים הצ׳כיים" (ע״ע); שרידי האחים הצ׳כיים („הזרע הנסתר"), בראשותו של כריסטיאן דויד, עזבו מחמת רדיפות דתיות את מוראוויה מולדתם (בתחילת שנות ה20 של המאה ה18) ועברו לאחוזות של הרפורמאטור הדתי הגרמני, הרוזן ני־קולאוס לודוויג צינצנדורף, בחבל לאוזיץ העילית, וכאן יסדו ב1722 את העיירה הרנהוט. ב1727 איחד הרוזן את קהילת המהגרים הצ׳כיים בהרנהוט, שברובם היו בעלי־מלאכה, עם הפרוטסטאנטים המקומיים, והקים את הכת הדתית החדשה

של ההר׳, שהוא היה מנהיגה הראשון. עיקרי אמונתם וכן פולחנם של ההר׳ נבדלים רק במעט מאותם של שאר הפרוטסטאנטים, אלא שנוהגים הם ליתן לחוויותיהם הדתיות ביטויים רגשיים נמרצים יותר, וביחוד מרבים הם לשיר בציבור מזמורים מתוך ספר־המזמורים שלהם; במרכז אמונתם עומד ישו המושיע, שהוא זהה עם אלוהים־האב ושאורח־חייו משמש להם מופת בחייהם היומיומיים. ב1732 פתחו ההר׳ בפעולה מיסיונרית בארצות שונות ובחוגים שונים, ובכלל זה בין היהודים, ושליחם של ההר׳, היהודי שמואל ליבּרקין (Lieberkühn), פעל ב1739—1742 בקרב יהודי הולאנד ואנגליה. במרוצת־הזמן אורגנו סניפים של ההר׳, בשם „הכנסיה המוראווית", בארצות שונות של אירופה (גרמניה, צ׳כיה, הארצות הסקאנדינאוויות, אנגליה, ועוד) ובאמריקה הצפונית, ועד היום מנהלים הם פעולה מיסיונרית ענפה, ביחוד בקרב האסקימואים בגרנלאנד ובין הילידים של איי הודו המערבית ואפריקה. המוסד העליון של ההר׳ הוא הסינודה, שבה משתתפים צירים מארבע „פרובינציות": יבשת־אירופה, אנגליה, אמריקה והפרובינציה המיסיונרית של איי הודו־המערבית. ה„סיסמות" (פסוקים מהמקרא וקטעי־שירה, המשמשים סיסמות לכל אחד מימות־השנה), המוצאות שנה־שנה ע״י ההר׳ מ1730 ואילך, מקובלות בכל החוגים של פרוטסטאנטים חסידים, וב1959 נתפרסמו בעשרים לשונות. מספר חבריה של „הכנסיה המוראווית" בזמננו הוא כ300,000.

J. T. Hamilton, *History of the Moravian Church during the 18th and 19th Centuries*, 1900; E. Langton, *History of the Moravian Church*, 1956; J. Th. Müller, *Geschichte der böhmischen Brüder*, 1922–1931.

ה. ק.

הַרְנוּגִיִּים (Loranthaceae), משפחה של עשבים או שיחים, שרובם טפילים למחצה. המשפחה כוללת כ30 סוגים וכ1,100 מינים, שרובם מצויים בעיקר באיזורים הטרופיים ומקצתם גם באיזורים ממוזגים. הצמחים נטפלים לפונדקאים שלהם באמצעות שרשים, ששינו את צורתם ונעשו מְצִיצִים, שחודרים לתוך העצה של הפונדקאי וקולטים מתוכו את המים והמלחים המינראליים, ואילו את החומר האורגאני הם מייצרים לעצמם בדרך פוטוסינתטית. — מסימני ההר׳: הגבעול מסתעף עפ״ר בצורה דוקרנית. העלים עפ״ר גלדניים, תמימים, נגדיים או ערוכים בדורים; בקצת מינים — מסורגים או דמויי־קשקשים. הפרחים אנדרוגיניים או חד־מיניים ודו־ביתיים. העטיף ירוק וקטן או צבעוני וגדול, עלי־העטיף מפורדים או מאוחים; מספר האבקנים כמספר עלי־העטיף. העֱלי — בעל שחלה תחתית ובעל מגורה אחת. הפרי — ענבה או בית־גלעין בן 2—3 זרעים מחוסרי־קליפה, אך בעלי אֱנדוספֶּרם גדול, ועפ״ר — בעלי 2—3 עוברים.

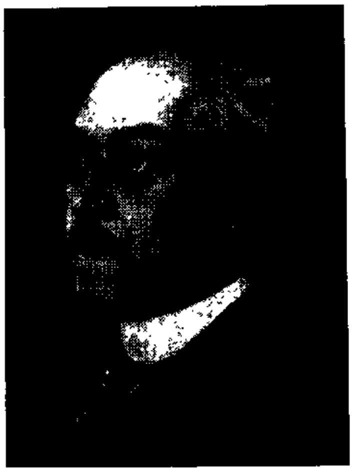
הסוג ה ַ ר נ ו ג (Loranthus) מונה כ500 מינים. בא״י מצוי הר׳־השיטים (L. acaciae) — שיח טפיל, הצומח על ענפיהם של עצים שונים (מיני שיטה, שיזף, אשל, תאנה, ועוד) בעמק־הערבה ובעמק־הירדן. פרחיו גדולים, אדומים, דמויי־צינור, אנדרוגיניים ומאובקים בדרך כלל ע״י ציפרים יונקות־דבש. קני־שורש של ההר׳ חודרים דרך קליפת ענפיו של הפונדקאי, ומשם הם מצמיחים שרשים צדדיים קצרים כעין יתדות. ההר׳ יונק מים מתוך הפונדקאי וגורם יבושת ומיתה לענפים הנמצאים מעל למקום־מושבו.

על הסוג ד ב ק ו ן — ע״ע.

מ. ז.

הֶרְנִיּוֹס פִּילוֹן מִגְּבָל, ע״ע פִּילוֹן מִגְּבָל.

הַרְנַק, אַדּוֹלְף פוֹן — Adolf von Harnack — (1851, דורפאט — 1930, היידלברג), תאולוג גרמני פרוטסטאנטי וחוקר תולדות הכנסיה הנוצרית; בנו של תאודוסיוס הר׳ (1817—1889), שהיה פרופסור לתאולוגיה מעשית באוניברסיטה של דורפאט. לאחר שסיים את לימודיו האוניברסיטאיים בדורפאט שימש הר׳ בלייפציג כמרצה (-Privatdo zent) לתולדות הכנסיה (1874) ואח״כ כפרופסור שלא מן המניין לאותו מקצוע (1876). ב1879 נתמנה פרופסור מן המניין בגיסן, מכאן עבר לאוניברסיטה של מארבורג (1886), ולסוף — לאוניברסיטה של ברלין (1888). כאן שימש גם כנשיא הקונגרס האוואנגלי־סוציאלי (שמטרתו היתה לקרב את הפועלים הסוציאליסטיים לדת ולכנסיה ולחזק את המצפון הסוציאלי בחוגי האמידים והמשכילים), 1903—1912, כמנהל כללי של הספריה הפרוסית המלכותית (1905—1921) וכנשיא החברה לקידום המדעים על שם וילהלם קיסר (מ1910 ואילך). ב1914 הוענק לו תואר־אצילות. ב1921 שוחרר מתפקידיו הרשמיים. ב1929, לציון יום־הולדתו ה78, הוקם בברלין בית־הר׳, שנועד לשמש אכסניה למלומדים זרים, שבאים לברלין למטרות־מחקר.



אדולף פון הארנאק

פעולתו המדעית של הר׳ התרכזה בעיקר בחקר תולדותיה של הכנסיה הנוצרית הקדומה, אך התעניינותו הקיפה את כל מדעי־הרוח, ואף את מדעי־הטבע. אָפיינית לדרך עבודתו המדעית ולאישיותו היא אמרתו: „כל מה שלמדתי — תוך כדי עיסוק בתולדות־הכנסיה לָמדתי, ואם גם חרגתי ממסגרתן — הן שהורו לי את הדרך לילך בה, שכן שום דבר אנושי אינו זר לתולדות־הכנסיה". תפיסת־הנצרות של הר׳ היתה בלתי־דוגמאטית במהותה. הדוגמות, ובראש וראשונה הדוגמה על משיח בן אלוהים, מקורן, לדעת הר׳, במחשבה היוונית, ושוב אינן מחייבות, ולא אישיותו של ישו אלא בשורתו היא נושא האמונה. לפי דעתו של הר׳, החידושים שבתורת־ישו היו: הרעיון, שאלוהים הוא אביהם של בני־האדם כולם, תפיסת נשמת־האדם כבעלת ערך לא ישוער, הביטחון באלוהים ואהבת־האחים. הר׳ פתח את מחקריו ההיסטוריים בביקורת המקורות על מארקיון והגנוסטיציזם (1872). יחד עם אוטו פון גֶבהארט הוציא הר׳ הוצאה ביקורתית של כתבי האבות האפוסטוליים (1875). אח״כ פירסם מאמרים מרובים בחקר תולדות הכנסיה הקדומה וספרותה. ב1886—1889 יצא ספרו רב־ההקף, ב3 כרכים, „ספר־לימוד לתולדות־הדוגמות" (Lehrbuch der Dogmengeschichte), שזכה למספר הוצאות. קיצורו של ספר זה, „קיצור תולדות הדוגמות" (Grundriss der Dogmengeschichte), יצא אף הוא בכמה הוצאות. משניטשה ב1891—1894 המחלוקת הכנ־

סייתית השניה בעניין עיקרי־האמונה של השליחים (Apostolikumstreit) (לדוגמה, אם ישו נחשב ע״י השליחים כבן אלוהים). פירסם הר׳ ב־1892 את חיבורו „הצהרת האמונה של השליחים, דין־וחשבון היסטורי בצירוף סוף־דבר" (Das apostolische Glaubensbekenntnis, ein geschichtlicher Bericht, nebst einem Nachwort), שזכה ל־27 הוצאות. בספרו זה בא הר׳ לכלל מסקנה, שאין למצוא סדר שלם של עיקרי האמונה הנוצרית, ואע״פ שאחדים מעיקרים אלה הם בעלי ערך, ייתקל נוצרי בעל השכלה היסטורית בעיקרים שאינו יכול להודות בהם. חיבורו של הר׳ „מהותה של הנצרות" (Das Wesen des Christentums, 1900) זכה ל־71 הוצאות וניתרגם ל־15 לשונות. הר׳ ראה את עצמו במידה מסוימת כמשלים מפעלו של לותר, שתורתו על ה„אמונה בלבד" (sola fides) מתנגדת, לדעת הר׳, לדוגמה. דעותיו של הר׳ נתקלו בהתנגדות חריפה הן מצד הכנסיה הקאתולית והן מצד שלומי אמוני הפרוטסטאנטים. הר׳ התחיל בחיבורו של ספר מקיף על „תולדות הספרות הנוצרית הקדומה עד לאֶוּזֶביוס" (Geschichte der altchristlichen Literatur bis Eusebius), אך יצאו ממנו רק שני חלקיו הראשונים בלבד: „המסורת והקיים" (Überlieferung und Bestand, 1893) ו„הכרונולוגיה" (Die Chronologie, 1897, 1904), ואילו לעצם כתיבת תולדות הספרות גופן לא הגיע הר׳. משאר חיבוריו של הר׳ יש להזכיר: „הנזירות, האידיאלים שלה ותולדותיה" (Das Mönchtum, seine Ideale und seine Geschichte, 1881; 1921[10]); „תעודת הנצרות והתפשטותה בשלוש המאות הראשונות" (Die Mission und Ausbreitung des Christentums in den ersten drei Jahrhunderten, 1902; 1924[4]); „תרומות למבוא לברית החדשה" (Beiträge zur Einleitung in das Neue Testament, 1906—1922), 7 חוברות; „מארקיון, בשורת האל הזר" (Marcion, das Evangelium vom fremden Gott, 1921; 1924[2]); „מבוא לתולדותיה הקדומות של הכנסיה. איגרת ראשונה של קְלֶמֶנְס" (Einführung in die alte Kirchengeschichte, 1. Clemensbrief, 1929).

ביבליוגראפיה של כתבי הר׳ חוברה ע״י פ. סְמֶנְד (Friedrich Smend, H. Bibliographie, 1927), ותוספת לה נתפרסמה ב־1931. היא מכילה יותר מ־1,500 חיבורים, ובכללם כ־50 חיבורים גדולים. אע״פ שמקצת כתביו של הר׳ נתיישנו, הם בכללם עד היום בעלי חשיבות מרובה לחקר הכנסיה הקדומה.

בכתביו, וביחוד בחיבורו „מהותה של הנצרות", נגע הר׳ לא פעם בהערכת היהדות, כשהוא יוצא מנקודת־המבט הפאוּלינית, שהיהדות, על הראציונאליזם שלה ופולחנה, היא דת נמוכה יותר מן הנצרות: הנצרות היא נקודת־השיא בהתפתחותה הדתית של האנושות, בעוד שהיהדות מתקופת־המקרא היא דרגה קודמת לנצרות, ואילו היהדות המאוחרת היא נסיגה אל הצורה הקדומה של דת לאומית, שנוצחה בשעתה ע״י תורת־הנביאים. להגנת היהדות מפני דעותיו של הר׳ יצאו כמה חוקרים יהודיים בגרמניה, ובכללם לֵאוֹ בק (ע״ע), בחיבורו „מהותה של היהדות" (Das Wesen des Judentums, 1905) ויוסף אשלבאכר, בחיבורו „היהדות ומהות הנצרות" (Das Judentum und das Wesen des Christentums, 1905; בתרגום עברי של א״ש הרשברג — תרע״ב). אע״פ שב„תעודת הנצרות והתפשטותה בשלוש המאות הראשונות" (1902) דחה הר׳ את תביעת הגנוסטיקנים והמארקיוניטים להוציא את התנ״ך מכתבי־הקודש של הכנסיה הנוצרית, שינה במרוצת־הזמן את עמדתו בשאלה זו, ובחיבורו „מארקיון" (1921) הצדיק את תביעתו של מארקיון להרחיק את הברית הישנה מכתבי־הקודש של הנצרות.

אחד מבניו של הר׳, ארנסט הר׳ (1888—1945), פקיד גבוה במינהל הפרוסי, היה פעיל בתנועת ההתנגדות להיטלר יחד עם קרל גֶרְדֶלֶר (ע״ע) והוצא להורג בטבח, שנערך אחר ההתנקשות בהיטלר ב־20.7.1944.

F. Smend, *A. v. H., Verzeichnis seiner Schriften*, 1927, Nachtrag 1931; Agnes v. Zahn-Harnack, *Der Apostolikumstreit des Jahres 1892*, 1950; id., *A. v. H.*, 1951[2].

ה. ק.

הֶרְסְט, וִילְיַם רַנְדוֹלְף — William Randolph Hearst — (1863, סאן פראנציסקו — 1951, בֶּוֶרְלִי־הִילְז, קאליפורניה), מגדולי בעלי־העיתונים באה״ב. ב־1887 נתמנה ע״י אביו ג׳ורג׳ — איש־עסקים עשיר בקאליפורניה, שהיה גם חבר־הסנאט של אה״ב ב־1886—1893 — כמנהל עיתונו, ה־San Francisco Examiner. הר׳ הצליח להגדיל את תפוצת־העיתון ע״י ייעולן של שיטות־המינהל, ניסוח הידיעות בצורה סנסאציונית ושימוש מרובה בתמונות. במרוצת־הזמן רכש או יסד הר׳ עיתונים בערים שונות, וב־1925 עמד בראש רשת של 25 עיתונים יומיים, שיצאו ב־17 ערים. כן אירגן סוכנות טלגראפית (International News Service), שסיפקה ידיעות לעיתוני הרשת שלו ואף לעיתונים אחרים. — הר׳ ניסה מזמן לזמן, ואף הצליח במידה מסויימת, להשפיע על דעת־הקהל והמדיניות של אה״ב. כך, למשל, ניהלו עיתוניו ב־1897 תעמולה צעקנית להכרזת מלחמה על ספרד; התנגדו בתוקף לכניסתה של אה״ב למלחמת־העולם I ולהצטרפותה לחבר־הלאומים; אחר אותה מלחמה תקפו בחריפות את בעלות־בריתה של אה״ב; ובשנות ה־30 וה־40 נקטו עמדה עויינת כלפי רעיונות מדיניים וחברותיים מתקדמים. מחמת אָפיה הסנסאציוני והשוביני של עיתונות הר׳ כונתה בפי מתנגדיה בשם „עיתונות צהובה" (ע״ע עתונות). על סף המאה ה־20 מתחה רשת־העיתונים של הר׳ ביקורת על הטראסטים הכלכליים במדינה, ובהזדמנויות שונות נלחמה בתופעות של שחיתות מוניציפאלית בניו־יורק ובערים אחרות, ולאחר זמן — בשחיתות, שנתגלתה בכמה מאירגוני־הפועלים באה״ב. בעיקרו של דבר, חתר הר׳ להגדלת קהל־הקוראים של עיתוניו, ומאמציו נשאו פרי הודות לתשומת־הלב המיוחדת, שהקדיש לענייני ספורט, למעשי־פשע, לבעיות־מין ולנושאים אחרים, שהיה בהם כדי לעניין, ותכופות גם להסעיר, את הציבור הרחב. לעיתוני הר׳ היתה השפעה ניכרת על התפתחותה של הלאומיות האמריקנית. מן הראוי להעיר, שעיתו־



ויליאם ראנדולף הרסט

ניו תמכו בתנועה הציונית, ביחוד בשנות המאבק שלה עם המדיניות הבריטית. בסוף ימיו של הר׳ חלה ירידה בתפוצת עיתוניו לא רק מחמת הזדקנותו של מנהלם הדינאמי, אלא גם משום שרוב העיתונים הגדולים באה״ב סיגלו להם כמה משיטותיו, וכך נצטמצמה הרבה השפעתם של עיתוני הר׳. — הר׳ נבחר פעמיים לבית־הנבחרים של אה״ב, אך לא זכה להצלחה בשדה המדיניות. כן לא ראה ברכה בנסיונו לביים סרטי־קולנוע.

J. K. Winkler, *W. R. H., an American Phenomenon*, 1928; C. M. B. Older, *W. R. H., American*, 1936; J. Tebbel, *The Life and Good Times of W. R. H.*, 1953.

ב. א.

הֶרְסִי, ג׳וֹן רִיצַ׳רְד — John Richard Hersey — (נו׳ 1914), עיתונאי ומספר אמריקני. הר׳ הוא בן למשפחה אמריקנית, שהתגוררה בסין וחזרה לאה״ב ב1924. לאחר שלמד באוניברסיטות של קימבריג׳ (אנגליה) ויֵיל נעשה מזכירו של סינקלר לואיס (ע״ע), השתתף בשבועונים Time ו-Life ובמלחמת־העולם II שימש כתב צבאי בחזית. שני ספריו הראשונים מגלים כשרון עיתונאי מעולה: Men on Bataan („על האי בטאן״), 1942, ו-Into the Valley („לתוך העמק״), 1943, דו״ח על תגרה קרבית באי גוּדלקנל. A Bell for Adano (1944; עברית: „הפלישה לאדאנו״ [1954]) — סיפור, שמתאר את איטליה בזמן שהיתה תפוסה ע״י האמריקנים — הומחז והוסרט בהצלחה מרובה וזכה לפרס־פוליצר (1945). השפעה מרובה היתה לספרו „הירושימה״ (1946; ניתרגם לעברית, 1952), שבו תוארה פעולת ההתקפה הראשונה של הפצצה האטומית, כפי שחזוה מבשרם ששה בני־אדם, שנשארו בחיים. וכן יש חשיבות לספרו The Wall (1950; עברית: „החומה״, תשי״ב), המתאר את המרד של גטו־וארשה. אע״פ שהר׳ מכניס לתוך ספרו זה דמות דמיונית של מנהל־ארכיון בשם נח לוינזון, שבפיו הוא שם את הסיפור על מלחמת־הגטו, מושתת הספר על עיון מדוקדק בתעודות. החיבור מגלה גם כשרון של הסתכלות ואהדה עמוקה לקרבנות.

H. R. Warfel, *American Novelists of Today*, 1951.

הֶרְפּ, הֶנְדְרִיק — Herpius, Harphius; Hendrik Herp, וגם בצורה מיוונת: Citharoedus = „המנגן בנבל״ (תחילת המאה ה15, הֶרפּ [Herp]?, חבל בראבאנט — 1478, מֶכְלֶן, חבל אנטוורפן), מיסטיקן נוצרי פלאמי. בצעירותו נמנה על „אחי החיים המשותפים״ (ע״ע). לאחר שעלה לרגל לרומא ב1450, שנת־היוֹבל (Jubileus), הצטרף הרפ למיסדר הנזירים הפרנציסקנים, ובין 1470 ו1473 שימש כ„נציג מחוזי״ (vicarius provincialis) של מיסדר זה במחוז־הבחירה של קלן. ב1473 עבר למכלן, וכאן נמנה עם ראשי המנזר הפרנציסקני בעיר זו.

הרפ, שהטיף לעקרונות של „אחי החיים המשותפים״, חיבר את ספריו, בדומה לין רויסבּרוּק (ע״ע) וגרט גרוטה (ע״ע), בפלאמית, מתוך כוונה להפיצם בין פשוטי־העם. על חיבוריו, המכוונים להביא את הקורא־המאמין לחיי־התבוננות ולחדווה העילאית הכרוכה בהתאחדות עם האל, נמנים: „אספקלריה מופתית של עשרת הדיברות של האל״ (Speculum aureum decem praeceptorum Dei), הכולל 221 דרשות על עשרת הדיברות; ניתרגם ללאטינית ונדפס ב1474; ו„על התאולוגיה המיסטית״ (De mystica theologia). חיבורו הראשי של הרפ, שיצא בחלקו בפלאמית ב1501 ובשלמותו ב1538 בקלן, בתרגומו הלאטיני של הנזיר הקארתוסייני P. Blomevenna. החיבור כולל שלושה חלקים: (1) „החופה של האהבה האלוהית״ (Epithalamium divini amoris), (2) „הדרכה מופתית לבעלי העיון וההתבוננות״ (Directorium aureum contemplativorum), (3) „גן־העדן של בעלי העיון וההתבוננות״ (Eden, sive Paradisus contemplativorum). החיבור, שניתרגם לאיטלקית, ספרדית וגרמנית, נדפס שנית ברומא ב1555, אך הפעם נכלל ב„רשימת הספרים האסורים״ (של הכנסיה הקאתולית) משום שכמה מקטעיו עשויים היו להתפרש כצידוד בהשקפותיה של הרפורמאציה. הספר יצא שוב (בהשמטות של אותם הקטעים) ב1585, ומאז עד סופה של המאה ה17 היה מקובל בבתי־הספר של הישועים. הרעיון המרכזי שלו הוא שאין ערך למעשים הטובים בכל עוד אין הם מלווים באהבת־אלוהים עיונית, שמביאה לידי התאחדות מיסטית אמיתית של האדם עם בוראו. אך מה שחיבב את הספר על תנועתם החינוכית של הישועים הוא הרעיון, שהאדם חייב להשתחרר ממגרעותיו ו„לנפות״ את עצמו כדי לזכות להכרת־העולם, לחכמה ולידיעות נכונות. דבר זה לא יעלה בידו קודם שיגיע לכלל שליטה גמורה בעצמו ובמאוויו. רק לאחר מכן יוכל האדם להיפנות לחיי־התבוננות ולהתעלות לאהבת־אלוהים טהורה.

L. Verschueren, *Leven en werken van H. Herp* (in *Coll. Neerl. Franc.*, 2), 1931; וכן הקדמתו החשובה של הנ״ל להוצאת *Directorium contemplativorum* (טכסט פלאמי מקורי ובצידו תרגום לאטיני), שני כרכים, 1931; M. M. J. Smits van Waeseberghe, *Het verschilpunt v. d. opheffing des geestes bij Jan van Ruusbroec en H. H. Openb. les*, 1945.

ח. ק.

הַרְפּוֹקְרַטִיּוֹן וָלֶרְיוֹס (Ἁρποκρατίων ὁ Βαλέριος), לכסיקוגראף יווני, שחי במאה ה2 לסה״נ באלכסנדריה; ממוריו של הקיסר וֶרוּס (ע״ע). „הלכסיקון של עשרת הנואמים״ שלו (Λέξεις τῶν δέκα ῥητόρων) נשתמר בשני טפסים, שאחד מהם הוא מקוצר והשני קרוב יותר למקור. הלכסיקון ערוך בסדר א״ב ומכיל מלים, שמות וביטויים בעיקר מתוך עשרת הנואמים האַטיים (ע״ע רֶטוֹריקה). עפ״ר מציין המחבר את מקורם של המלה או הביטוי, שהוא מביא, והוא מפרש אותם לפי המשמעות המילולית ולפי העניין כאחד. בפירושיו אלה הוא משתמש בהבאות מתוך הספרות היוונית מהוֹמֵרוֹס עד זמנו. הוא מרבה להשתמש בעבודת קודמיו מחוגי המלומדים של תקופת הקיסרות, אך עם זה הוא מסתייע גם במלומדים של האסכולה האלכסנדרונית־ההלניסטית כאַריסטוֹפַנֵס מביזאנטיון, אַריסטארכוֹס, ועוד. כן הוא מביא קטעים מתוך דבריהם של ההיסטוֹריוֹנים והאַטתידוֹגראפים. פירושיו מכילים ידיעות חשובות לא רק בתחומי הלשון של יוון העתיקה, אלא גם בשטחי הדת, המשפט והאמנות שלה. — הטכסט הוצא ב2 כרכים על־ידי ו. דינדורף (Dindorf) ב1853.

J. E. Sandys, *A History of Classical Scholarship*, I, 1906.

הַרְפּוֹקְרָטֵס, ע״ע חוֹר.

הֶרְפוֹרְד (Hereford), עיר באנגליה, בירת מחוז־הרפורדשיר (ע״ע); יושבת על נהר וָי (Wye), בצומת־דרכים, ובה כ32,000 נפש (1955). מ676 ואילך היא מושב של הגמון; בסוף המאה ה12 קיבלה זכויות של עיר. הקתדראלה שבה, הנקראת על שמו של אֶתֶלְבֶּרְד הקדוש, נבנתה

ב1079—1535 (בסגנונות שונים) והיא מן הנאות שבאנגליה; באחד מתאיה תלויה מפת-העולם (Mappa Mundi), הידועה בשם מפת-הר׳, שהוכנה ע״י נזיר אנגלי ב1314. המפה עגולה, במרכזה — ירושלים, וארץ-ישראל תופסת כחמישית ממנה.

יהודים. קהילה קטנה נתקיימה בהר׳ ביה״ב מאמצע המאה ה12 ואילך. הר׳ נמנתה על הקהילות, שבהן נמצאו הarchae — תיבות, שבהן היו נשמרים העתקים משטרי-החוב שהלווים הנוצריים היו נותנים למלווים בריבית יהודיים (ע״ע ממלכה מאחדת, יהודים). קהילת הר׳ היתה מן העשירות שבקהילות-אנגליה, והיהודי הָמוֹ (Hamo) מהר׳ (מת ב1232) היה מן המלווים בריבית הפעילים ביותר במאה ה13. היחסים בין היהודים והנוצרים בהר׳ היו תמיד טובים ונשארו תקינים גם בזמן שהכנסיה הטילה הגבלות חמורות על המגע בין יהודים ונוצרים במחצה השניה של המאה ה13. ב1285 השתתפו כמה עירונים בטכס-נישואים בביתו של יהודי, והכמורה המקומית מצאה לנחוץ לשלוח קובלנה על כך לאפיפיור. היהודים עזבו את הר׳ בשנת הגירוש של היהודים מאנגליה (1290). מאז לא נתחדשה הקהילה.

B. L. Abrahams, *The Debts and Houses of the Jews of Hereford in 1290* (in *Transactions of the Jewish Historical Society of England*, I, 1893–94, 136–159); C. Roth, *History of the Jews in England*, 1949, passim.

הֶרְפוֹרְד (Herford), עיר-תעשיה בגרמניה המערבית בצפון-המזרח של ארץ הרינוס הצפוני — וֶסְטְפַלְיָה. מספר תושביה כ56,000 (1958), ברובם פרוטסטאנטים. ענפי-התעשיה העיקריים שלה הם: רהיטים, הלבשה, ממתקים, טאבאק, תוצרת-ברזל קלה. נשתמרו בהר׳ כנסיות יפות אחדות מיה״ב.

העיר התפתחה מסביב למנזר של בנדיקטיניות, שהוקם כאן בתחילת המאה ה9. מ1342 עד המאה ה17 היתה הר׳ חברה בברית ההנזה (ע״ע) וב1652 סופחה לבְרַנְדֶנְבּוּרג. — קודם השואה התקיימה בהר׳ קהילה יהודית של כ200 נפש.

הֶרְפוֹרְד, רוֹבֶּרְט טְרָוֶרְז — Robert Travers Herford — (1868, מאנצ׳סטר — 1950, לוס-אנג׳לס), תאולוג אנגלי אוניטארי; חוקר היהדות של בית שני והספרות התלמודית. ב1883—1914 ישב בלונדון ושימש כאן דרשן לבני עדתו British and Foreign Unitarian Association. הר׳ פירסם שורה של ספרי עיון ומחקר על היהדות הפרושית-תלמודית, המקנים לו מקום מיוחד בין החוקרים מאומות-העולם, שטיפלו בנושא זה. מספריו חשובים ביחוד: Christianity in Talmud and Midrash („נצרות בתלמוד ובמדרש״), 1903; Pharisaism, its Aim and its Method („הפרושיות, מטרתה ושיטתה״), 1912; The Pharisees („הפרושים״), 1924; ספר זה ניתרגם לגרמנית, צרפתית ואיטלקית; Talmud and Apocrypha („התלמוד והספרים החיצונים; מחקר משווה של תורת-המידות היהודית במקורות התלמודיים והבלתי-תלמודיים במאות הראשונות לסה״נ״), 1933. כן הוציא את פרקי-אבות בצירוף תרגום אנגלי, מבוא ופירוש (1925).

בניגוד לדעת המחקר הנוצרי בכללו, הרואה קרע בין היהדות של הנביאים לבין זו של הפרושים, מוצא הר׳ בתורה שבעל-פה את המשכה של הנבואה ברוחה הפנימית — אף אם לא בצורתה החיצונית. מה שדרשו הנביאים בדברים חוצבים להבות-אש ומתוך הטעמת העקרונות הכלליים, דרשו החכמים ע״י הסברה מושלפת, מתוך תיאום העקרונות למקרים המיוחדים ובטעמים לקוחים מן התורה, ההיגיון והחיים. כן שולל הר׳ את הדעה, שבעלי-ההלכה העמידו את המעשה הדתי במרכזה של היהדות; הוא מוכיח, שאף ביהדות התלמודית המוסריות הטהורה, הכוונה, היא העיקר, אלא שלדעת בעלי-ההלכה צריכה מוסריות זו להתגלות ביותר במעשה. „עול-התורה״, שעליו מדברת הספרות הנוצרית, אינו בשביל היהודי אלא מקור לחדווה, למילוי רצון-האלוהים כפי שנתגלה ונתגלם בכל אחת מן המצוות, כגדולות וכקטנות. הר׳ מַטעים במיוחד את התפקיד ההיסטורי הגדול, שמילאו הסופרים והפרושים בָּמה שהביאו את התורה אל העם ויצרו את בית-הכנסת כמקום לימוד ותפילה. ע״י כך נעשתה היהדות חולונית ועממית, ודמוקראטיזאציה זו של הדת היא שהצילה את היהדות מכיליון אחר החורבן. גם דעתו על הספרות האַפּוֹקאליפטית היהודית שונה מן הדעה המקובלת בין החוקרים הפרוטסטאנטיים, הרואים באפוקאליפטיקה היהודית את המשכה של הנבואה וסבורים, שביסודה היתה פרושית. הפרושים, לדעת הר׳, לא כתבו אפוקאליפסות אלא פירשו את התורה; ואילו הספרים החיצונים נכתבו ע״י בניהן של כיתות יוצאות דופן, שאמנם שמרו על הקליפה של הנבואה אבל לא על תוכה. על התוך שמרה ההלכה.

את ההבדל שבין יהדות ונצרות מעמיד הר׳ על ההבדל בין אמונה בתורה נתונה מאלוהים לאמונה באישיות על-טבעית, שכוח בידה לחוקק חוקים „מחוץ לסמכות התורה״. הבדל זה מוטבע בהנחות ראשונות, ואין לטשטשו או לבטלו. היהדות היא יחידה בפני עצמה שאינה זקוקה לנצרות, ואילו הנצרות, סובר הר׳, זקוקה ליהדות בעלת האמונה הצרופה, המתנגדת לכל פשרה עם האלילות. בלי הירושה של היהדות היתה הנצרות צפויה ל„סכנת טמיעה באלילות״. ולא זו בלבד שאין היהדות שלב קודם לנצרות אלא להפך: רק לאחר שהנצרות תשלים את פעולת הכשרת-הלבבות שלה „ימצא לו אוצרם הגנוז של הפרושים מהלכים ברבים״.

י. קלוזנר, „חסידי-אומות-העולם על היהדות״, השלח, מ״ב (תרפ״ד), עמ׳ 414–424 (= „יהדות ואנושיות״, ספר ב׳, 1955, עמ׳ 248–268); הנ״ל, ביקורת על „התלמוד והספרים הגנוזים״, קרית ספר, כ״ב, (תרצ״ה/ו׳), עמ׳ 439–450.

י. מ. ג.

הֶרְפוֹרְדְשִׁיר (Herefordshire), מחוז באנגליה הדרומית-מערבית, על גבול וֵילְז; שטחו 2,180 קמ״ר ומספר תושביו כ127,000 (1951). הר׳ היא ארץ-גבעות (השיא במערב: 700 מ׳), שיש בה כמה עמקים רחבים; החשוב שבהם הוא עמקו של נהר וַי (Wye; יובל של הסוֶרן), הגדול בנהרות-המחוז. הר׳ מתפרנסת מחקלאות — שכוללת גידול של עצי-פרי משובחים (תפוחים, שמהם מפיקים תירוש, ואגסים) וכישות לתעשיית בירה — ומגידול מקנה מגזעים משובחים. גזע-הבקר של הר׳ ידוע בעולם בטיב בשרו, ופְרִי-הר׳ מיוצָאים לארצות הרבה לשם השבחתם של גזעים מקומיים. מחוז-הר׳ נקרא על שם בירתו הֶרְפוֹרְד (ע״ע), השוכנת באמצעו. — בהר׳ נתגלו שרידים מרובים מתקופת השלטון הרומי.

הַרְפִּיּוֹת (Ἅρπυιαι), במיתולוגיה היוונית — שֵׁדוֹת בעלות-כנפיים. לפי המסורת, שהיתה רווחת ביוון, היו ההר׳ בנותיהם של תַאוּמַס („המופלא״) — בנם של פּוֹנְטוֹס

(הים) וגי (האדמה) — ואֶלֶקְטְרָה, בתו של אוקיינוס. השם הר׳ הוראתו ביוונית: „החוטפות". ואמנם לפי המסורת הנזכרת, כפי שנשתמרה בהומרוס והסיודוס, ההר׳ הן שדות־רוחות־סערה, שסוחפות את כל מה שהן מוצאות בדרכן. על כך מעידים גם השמות הפרטיים של ההר׳: אֶאֶלו (רוח־סערה), אוקיפֶטֶה (מהירת־הכנף).

בתמונות שעל אגרטלים יווניים עתיקים מתוארות ההר׳ כמביאות ארבה ועופות־טרף, סמלים של הרס. בכמה מן התיאורים יש להן גוף של ציפור ופנים של אשה. בספרות ההלניסטית־הרומית הן מתוארות כעופות זוללים, שמכלים מאכלים ומשקאות או משחיתים אותם ע״י הטלת סרחון בהם כעונש על פגיעה בכבוד־האלים.

W. Roscher, *Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie*, s. v.; E. Rohde, *Psyche, Seelenkult und Unsterblichkeitsglaube der Griechen*, 1925[10]; C. Smith, *Harpies in Greek Art* (in *Journal of Hellenic Studies*, XIII), 1893.



הצר הצפוני של „קבר הארפיות" מכסאנתוס בליקיאה. סוף המאה ה6 לפסה"נ. המוזיאון הבריטי, לונדון. בצדדים: הארפיות, שכל אחת מהן מחזקת אשה בזרועותיה. במרכז: לוחם צעיר חולק כבוד לגיבור או אל

הַרְפַּלוֹס — Ἅρπαλος — (בערך 360—323 לפסה"נ), אציל מוקדוני, חבר־נעורים של אלכסנדר הגדול (ע"ע).

בזמן הריב בין אלכסנדר ואביו נמנה הר׳ עם ידידיו של אלכסנדר, שיצאו עמו לגולה בגזירת פיליפוס. משום שלקה במום גופני לא יכול היה הר׳ ליטול חלק בפעולות הצבאיות של אלכסנדר, אך ליווה את זה האחרון במסעו למזרח כממונה על ענייני־הכספים. קודם הקרב על־יד איסוס (333) הוכרח הר׳ — שכנראה עבר איזו עבירה — לברוח ליוון, אך אלכסנדר חזר וקיבל אותו לשירותו. אחר כיבוש פרס נתמנה הר׳ כראש המינהל הכספי וקבע את מושבו בבבל. עמדתו היתה חשובה מזו של ראשי־הפחוות, והר׳ התחיל נוהג מנהג של מלך. כיון שסבור היה, שאלכסנדר לא יחזור מהודו, התחיל הר׳ לא רק לבזבז כספים על בניינים ומתנות כדי להגדיל את שמו והשפעתו, אלא אף לתבוע לעצמו כבוד של מלך מזרחי. כשהגיעו בסוף 325 הידיעות על שיבתו הקרובה של אלכסנדר, ברח הר׳ מבבל והגיע לאתונה (324) ובידו כסף רב, ספינות וחיילים. יתכן, שתקוותו למצוא סיוע לתכניותיו באתונה נתבססה על השינוי, שבא בדעת־הקהל של העיר: זו היתה נוטה עכשיו, בהשפעת השמועות שנתפשטו על מותו של אלכסנדר, למלחמה נגד מוקדון. אך לפי הצעתו של דֶמוֹסְתֶנֶס (ע"ע) לא התירו האתונאים להר׳ להיכנס לנמל. הר׳ העביר את ספינותיו וצבאו לטינַרון, עיר־נמל בדרום הפֶלופונסוס, ולאחר מכן חזר (בלי צבא) לאתונה. כשדרש אלכסנדר את הסגרתו, החליטו האתונאים לכלוא את הר׳, להחרים את כספו ולהמתין להתפתחות העניינים. אעפ"כ עלה ביד הר׳ לברוח לכרתים, אך כאן נהרג ע״י אחד מקציניו. פרשת הר׳ גרמה לחידוד היחסים הפנימיים באתונה ואף הביאה לידי הרשעתו של דמוסתנס באשמה של לקיחת־שוחד.

A. Schaefer, *Demosthenes und seine Zeit*, III, 1885–1887[2]; C. Colin, *Démosthène et l'affaire d'Harpale*, 1925–6; H. Berve, *Das Alexanderreich auf prosopographischer Grundlage* (No. 143), 1926; E. Badian, *The First Flight of Harpalus* (in *Historia*, 1960, 245–246).

ש. פר.

הַרְפֶּר, וִילְיַם רֵינִי — William Rainey Harper — (1856, ניו קונקורד, אוהאיו — 1906, שיקאגו), מזרחן ומחנך אמריקני. הר׳ היה ממוצא סקוטי־אירי; התחנך בקולג׳ של מאסקינגאם (Muskingum) בניו קונקורד, אוהאיו, וכשהיה בן 14 קיבל את דרגת B. A. ונשא נאום בעברית. ב1874 הוכתר כדוקטור לפילוסופיה בקולג׳ של ייל (קונטיקוט); עבודת־המחקר שלו עסקה ב„חקר מַשווה של מלות־היחס בלאטינית, יוונית, סאנסקריט וגותית". חמש שנים לאחר מכן נתמנה מורה בסמינאר התאולוגי של האיגוד הבאפטיסטי בשיקאגו. כאן חיבר קורסים־בכתב, ספרי־לימוד ומילונים לעברית, יוונית ולשונות אחרות; הר׳ דגל בשיטה האינדוקטיווית של הוראת־הלשונות, ויותר מ150 מוסדות באה"ב ובכמה ארצות אחרות השתמשו בספריו: „מלונים עבריים: רשימות של המלים העבריות הרווחות ביותר" (Hebrew Vocabularies: Lists of the most Frequently Occurring Hebrew Words), 1881, 1898[8]; „יסודות העברית לפי השיטה האינדוקטיווית" (Elements of Hebrew by the Inductive Method), 1881, 1902[20]; „יסודות התחביר העברי לפי השיטה האינדוקטיווית" (Elements of Hebrew Syntax by the Inductive Method), 1888, 1901[6]. כן יסד שני כתבי־עת: „התלמיד העברי" (The Hebrew Student), שנקרא מאוחר יותר „עולם הביבליה" (The Biblical World), וכתב־עת טכני יותר „הבראיקה" (כרכים 1—11; נקרא מ1895 American Journal of Semitic Languages and Literatures [ובקיצור: AJSL] ומ1941 Journal of Near Eastern Studies [בקיצור: JNES]).

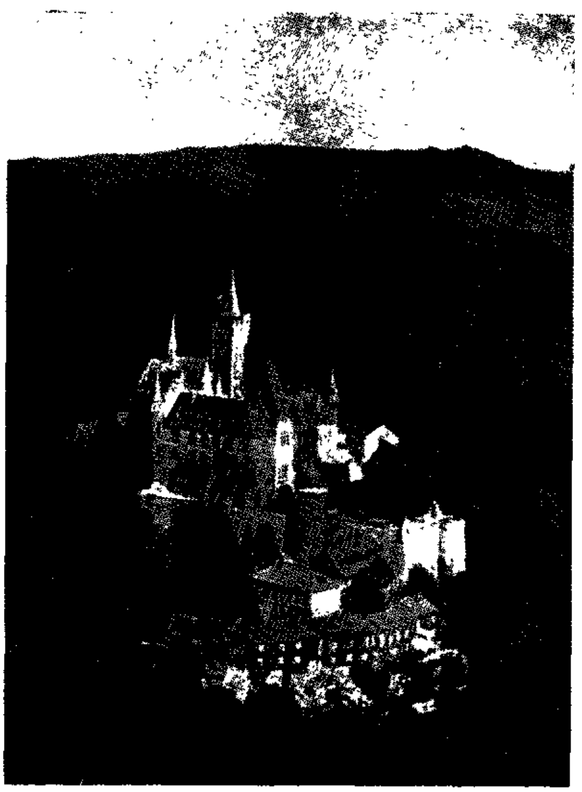
לאחר חמש שנים נוספות של הוראה במחלקה השמית של ייל (1881—1886) ושירות במוסדות־חינוך אחרים קיבל עליו הר׳ (ב1891) את נשיאות האוניברסיטה של שיקאגו בתנאי שתהא לכל מורי המוסד „חירות גמורה בהוראה ובמחקר". דעתו היתה, שלשום נדבן, לשום אדם יחיד, ואף לא למדינה ולכנסיה, יש „הזכות להתערב בביקוש האמת או בהפצתה לאחר שנמצאה". בהנהגתו של הר׳ נעשתה האוניברסיטה של שיקאגו אחד ממוסדות־החקר החשובים בעולם. נוסף על פעילותו כנשיא, שימש הר׳ ראש המחלקה ללשונות שמיות. הטוב שבחיבוריו המדעיים הוא Critical and Exegetical Commentary on Amos and Hosea („הסברה ביקרתית ופרשנית של עמוס והושע"), 1905.

F. Brown, *H.* (in *AJSL*, vol. 22), 1906; *The Biblical World*, March 1906; E. J. and T. W. Goodspeed, *Bibliography of the Writings of W. R. H.* (in *A History of the University of Chicago*), 1916; T. W. Goodspeed, *W. R. H.*, 1928.

מ. צ. א.



יערות ומפלי־מים בהרי־הארץ



ארמון ורניגרודה (Wernigerode) בהרי־הארץ.
נבנה במאה ה12 והודש בסיגנון נאו־גותי ב1870—1880

הַרְץ (Harz), גוש הררי בגרמניה הצפונית (ע״ע גרמניה, עמ׳ 400), רובו ברפובליקה המזרחית ומיעוטו במערבית, בסאכסוניה התחתונה. ההַרץ נמשך מצפון־המערב לדרום־המזרח בין הנהרות זאלה, פלג האלבה, במזרח והלֵינֶה, פלג הוֶזֶר, במערב, לאורך של 100 ק״מ וברוחב מאכסימאלי של 30 ק״מ; שטחו כ2,000 קמ״ר. החלק המערבי, שהגובה הממוצע שלו הוא כ600 מ׳ והכולל גוש גראניטי, שגובה שיאו, בְּרוֹקֶן (Brocken), הוא 1,142 מ׳, נקרא ההַרץ העליון; המזרחי, שגבהו הממוצע הוא כ400 מ׳, נקרא ההַרץ התחתון. בכל תחומי ההרץ מרובים שטחים כמעט־מישוריים עם כמה גושי־הרים קַשִׁינִים, שמתרוממים על־פניהם. ההרץ בנוי אבני־חול אפורות (גְרַאוּבַקֶה) ואדומות, צְפָחות גבישיות וקווארציטים מתורי הדֶווֹן והקַרבּון. בקארבּוֹן היה ההרץ חלק מקבוצת־הרים, שהוקמטה באותו זמן (הקבוצה הֶרְציסקית). לתוך השכבות חדרו ממעמקים נֵדים של גרַניט, פּוֹרפיר, דיאבַּס וקוַרציט, שכללו עורקי־מתכת (בעבר נודע לעורקים אלה ערך מרובה לכלכלת ההרץ וסביבתו). לאחר שֶׁניטשטשו הקמטים וההר הפך לכמעט־מישור, הורם הגוש בתור השלישון מעל לסביבתו. משום כך מקבל ההַרץ שפע של גשמים, ביחוד בצידו הפונה לים, וכתוצאה מכך היה ההרץ מיוער כולו עד סוף המאה ה10. אף השם הרץ (ביה״ב הארט) מציין יער. במאה ה10 התחילו כורים בהרץ בְּצֻרֵי־מתכות: כסף, זהב, עופרת, אבץ, נחושת וגם גפרית. להתכת הבצר השתמשו בפחמי־עץ, וכן התחילו מְבָרְאִים את היער גם לצרכי התיישבות. ניצול־המכרות הגיע לשיאו במאות ה15–16, אבל אף בשנות ה70 של המאה ה19 עדיין הכניסו המכרות — ומכרות־הזהב בכלל — רווחים ניכרים. כיום יש ערך רק למכרות־הנחושת שבמַנְסְפֶלְד, במזרחו של ההַרץ. את מקומם של המכרות כמקור־הכנסה התחילה תופסת בסוף המאה ה18 התיירות ההמונית, הבאה להַרץ לשם ספורט והבראה. קיימות בהַרץ גם תעשיות של עץ ונייר, וכן מגדלים כאן ציפּרים קאנאריות בקנה־מידה מסחרי. — בהַרץ היו קהילות יהודיות קטנות, ונשתמרו שמות־משפחה יהודיים, שנקראים בשמותיהם של ישובים בהרץ.

א. י. בר.

הֶרְץ, גוּסְטַו — Gustav Hertz — (נו׳ 1887, האמבּורג), פיסיקן גרמני; בן־אחיו של הַינריך הרץ (ע״ע).

הרץ למד באוניברסיטות של גֶטינגֶן, מינכן וברלין, וב1913 נתמנה אסיסטנט במכון לפיסיקה של אוניברסיטת ברלין. במלחמת־העולם I נפצע קשה. ב1920—1925 עבד במעבדות הפיסיקאליות של פיליפּס באַינדהוֹבן. אח״כ נתמנה פרופסור לפיסיקה בהַלֶה, וב1928 — בביה״ס הגבוה לטכניקה בברלין. ב1933 הודח ממעמדו האקאדמי מחמת מוצאו היהודי בחלקו (סבו היה יהודי מומר); אך נתמנה מנהל מעבדות־המחקר של מפעלי סימֶנס בברלין והוסיף לעבוד בגרמניה בתקופת השלטון הנאצי. אחר נפילת גרמניה ב1945 הֶעֱבַר לרוסיה ועבד בה עד 1954 במחקר האטומי הסובייטי. מ1954 הוא פרופסור לפיסיקה באוניברסיטה של לַיפציג.

עיקר פעלו של הרץ הוא בתחום המחקר האַטומי. עם ג׳. פרַנק (ע״ע) חקר את עירור האַטומים ע״י דחיפות של אלקטרונים, וב1925 הוענק לשני חוקרים אלה יחד פרס־נוֹבּל לפיסיקה בעד עבודתם המשותפת. הרץ המציא שיטה להפרדת איזוטופים ע״י „קאסקאדת־פיעפוע״ — שיטה, ששימשה אח״כ באה״ב לבידוד אוראן־235. כמו־כן פירסם מחקרים על אולטרא־קול (ע״ע) ורַדַר (ע״ע).

הֶרְץ, הַינְרִיךְ (רוּדוֹלְף) – Heinrich (Rudolf) Hertz – (1857, האמבּורג — 1894, בּוֹן), פיסיקן גרמני (בנו של יהודי מומר); האחרון בגדולי הפיסיקה הקלאסית של המאה ה19.

הרץ למד תחילה הנדסת־בניה בפראנקפורט; אח"כ למד פיסיקה בדרזדן, מינכן וברלין. ב1880 זכה בפרס אוניברסיטאי בעד עבודתו על האנרגיה הקינטית של החשמל הנע. ב1880—1883 היה אסיסטנט של הלמהולץ (ע"ע); ב1883 נתמנה מרצה לפיסיקה עיונית בקיל, וב1885 — פרופסור בקארלסרוהה; ב1889 הוזמן לבון כיורשו של קלאוזיוס (ע"ע).

השגו הגדול של הרץ היא ההוכחה הניסויית, שנתן למציאותם של גלים אלקטרומאגנטיים (1887), והאישור שסיפק ע"י כך לתורת האלקטרומגנטיות (ע"ע) מייסודו של מכסול (ע"ע). „גלי־הרץ" היו נקודת־המוצא של התפתחות טכנית ותרבותית עצומה: הם ראשית האל־חוט; לפיכך אפשר לראות בהרץ את אביהם המדעי של הרדיו (ע"ע), הרדר (ע"ע), הטלוויזיה (ע"ע) וכד׳. הרץ הראה את השפעת האור האולטרא־סגול על ההתפרקות החשמלית, וע"י כך הניח את היסוד לתגלית האפקט הפוטו־חשמלי, שגילה תלמידו ו. הלוכס. ב1892 בדק את מעברן של קרני־קאתודה דרך שכבות־מתכת דקות; בזה הכין את הסבר טיבן של קרניים אלו ע"י לנרד (ע"ע). הרץ אף נתן הגדרה מדוייקת ופיתח תאוריה של הקשיות. — על שמו נקראה יחידת התדירות של תנודות (Hz).


היינריך הרץ

כל כתביו יצאו בשלושה כרכים ב1894/5; הלמהולץ כתב להם מבוא, שהיה הספדו של המורה הישיש על תלמידו הגדול, שמת בדמי־ימיו.

מ. ימר, ה. ה. („מדע", 2, מס׳ 3–4), תשי"ז; H. Helmholtz, H. H., 1894; M. Planck, H. H., 1894; O. J. Lodge, *The Work of H. H.*, 1894; R. Manno, *H. H. für d. Willensfreiheit*, 1900; Johanna Hertz, *H. H.*, 1927; J. Zenneck, *H. H.*, 1929; P. Lenard, *H. H. (Grosse Naturforscher)*, 1937[3]; *Hertzian Waves (Discovery*, XVIII, 89), 1957; Ph. and E. Morrison, *H. H. (Sci. Amer.*, 197, No. 6), 1957.

ג. ל.

הֶרְץ, הֶנְרִיאֶטֶה — Henriette Herz — (1764, ברלין — 1847, שם), החשובה בבעלות הסלונים (ע"ע) היהודיים בברלין בסוף המאה ה18 ובתחילת המאה ה19. הנריאטה, בתו של הרופא היהודי הפורטוגיזי מהאמבורג דה למוש (De Lemos), נישאה כשהיתה אך בת 15 למרקוס (מרדכי) הרץ (ע"ע), שהיה גדול ממנה פי שנים בשנים. הנ׳ הצטיינה ביפיה ובהשכלתה, ידעה לשונות עתיקות (עברית, יוונית ולאטינית) וחדשות (צרפתית, ספרדית, איטלקית, אנגלית ודאנית), והיתה מעורה בחיי־הרוח של זמנה. הנ׳ התעניינה גם במדעי־הטבע וגם בבעיות־ספרות, ששיפוטה עליהן פירסם את שמה לטובה. בזכות סגולותיה השונות נעשה ביתה אחד ממרכזי החיים החברותיים בברלין. כאן נפגשו משכילים מן הנוטים לקלאסיציזם ולרומאנטיקה, פילוסופים ומדינאים; כאן הכירו דורותיאה מנדלסזון־פייט את פרידריך שלגל ורחל לוין את ורנהאגן פון אנזה. מבאי ביתה היו משה מנדלסזון ושלמה מיימון, הרוזן מיראבו ויוהאנס פון מילר, ז׳אן פול והפסל שאדו. הנ׳ היתה חברה בTugendbund, ברית־נוער, ששאפה לטיפוח המידות הטובות; על ברית זו נמנו בין השאר האחים הומבולט, דורותיאה מנדלסזון־פייט, פרידריך שלייארמאכר וסופיה לארוש (La-roche). הנ׳ לימדה את וילהלם פון הומבולט את האלף־בית העברי והחליפה עמו מכתבים, שנכתבו באותיות עבריות.


הנריאטה הרץ

ברנה הצעיר, שהתאכסן ב1803 בביתה, ושלייארמאכר התאהבו בה. משמת בעלה (ב1803) עד שנתעוורה לעת זקנה פירנסה הנ׳ את עצמה, את אמה ואת אחותה ע"י הוראת לשונות; בהשתדלותו של אלכסנדר פון הומבולט קבע לה מלך־פרוסיה קצבה קטנה. הנ׳ היתה אדישה ליהדות; אחר מות אמה נטבלה לנצרות בהשפעתו של שלייארמאכר (1817). „זכרונותיה" הם אספקלריה לחיי־הרוח בזמנה.

Henriette Herz, *Jugenderinnerungen*, 1897; id., *Briefwechsel mit dem jungen Börne*, 1905; *Schleiermacher und seine Lieben*. Nach Originalbriefen der H. H., 1910; J. Fürst, *H. H., ihr Leben und ihre Erinnerungen*, 1850.

צ. א.

הֶרְץ, הֶנְרִיק (הַיְמַן) — Henrik (Heymann) Hertz — (1797 או 1798, קופנהאגן — 1870, שם), סופר דאני יהודי; המיר את דתו ב1832. הרץ, בנו של אופה, נתמך אחר מות הוריו (מ1814) ע"י קרובו, מנדל לוין נתנסון, סוחר גדול ומחבר כתבים בתחום הכלכלה המדינית. ב1825 קיבל את התואר של „מועמד למשפטים", אך עיקר־התעניינותו היה באסתטיקה, שבתחומה כבר פירסם מחקרים חשובים. הר׳ נעשה נציגה הנלהב של אסכולת־הרומאנטיקה השניה בדאניה, שהטעימה את חשיבותן של הצורה והטכניקה הספרותית. ב1830 היתווה הרץ, בחרוזים משוכללים, את קווי־התכנית של אסכולה זו. תחום־היצירה העיקרי שלו היה התיאטרון. בגמישות מרובה ידע לכתוב מחזות מכל הסו־


הנריק הרץ

גים שהיו רווחים בזמנו; הוא יצר תפקידים מתאימים לחשובי השחקנים, וביחוד בשביל יוהאנה לואיזה הייברג (Heiberg), שאהב אהבה גדולה ונסתרת. בסך־הכל חיבר כ50 מחזות — מערכונים מבדרים, קומדיות, ודראמות רומאנטיות והיסטוריות. Sparekassen („קופת־החיסכון"), 1836, הוא מחזה מצויין, שכולו גדוש רוח היתולית מקומית. Svend Dyrings Hus („ביתו של סֶוֶנד דירינג"), 1837, שנושאו שאוב משירי־עם דאניים מיה"ב, מתאר אשה שנתאהבה באדם בהשפעת כוח־הכישוף של הרונות (ע"ע). „נינון" (1848) היא מֶלוֹדראמה היסטורית על נינון דה לַנקלו (ע"ע) בנוסח ויקטור הוגו. הרץ נחשב כאמן־הבמה המושלם של התיאטרון המלכותי בקופנהאגן. כתביו הדראמאטיים (Dramatiske Vaerker) יצאו ב18 כרכים (1854—1873).

H. Kyrre, *H. H., Liv og Digtning*, 1916.

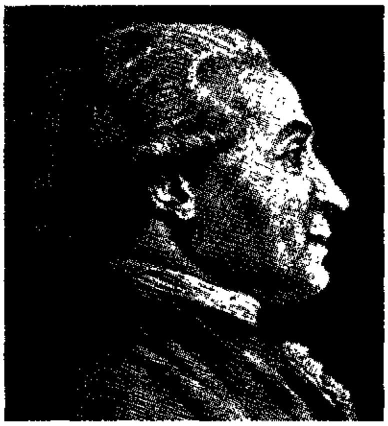
הֶרְץ, יוסֵף צְבִי (הֶרְמַן) — Joseph Herman Hertz — (1872, רֶבְּרִיז, סלובאקיה — 1946, לונדון), רב ראשי של בריטניה הגדולה. ב1884 בא עם משפחתו לניו־יורק; כאן סיים ב1894 את „הסמינאר התאולוגי היהודי של אמריקה" והיה הבוגר הראשון של מוסד זה. ב1894/98 היה רבה של קהילת סיראקיוז (מדינת ניו־יורק), ולאחר מכן רבה של יוהאנסבורג (אפריקה הדרומית). משום התנגדותו הנמרצת להפליה לרעה של זרים ומיעוטים דתיים גורש מטראנסוואל ע"י ממשלת הבורים בימי מלחמת־הבורים (1899—1901), אך אחר המלחמה הוחזר למעמדו והיה מן המייסדים של ועד שליחי־הקהילות של אפריקה הדרומית. ב1911 נתמנה רבה של הקהילה החרדית „אורח־חיים" בניו־יורק. ב1913 נבחר למשרת הרב הראשי של יהודי אנגליה. הרץ הירבה לפעול לטובת המהגרים היהודיים, שהגיעו לאנגליה סמוך לאותה תקופה, מתח ביקורת חריפה על המדיניות האנטי־יהודית של רוסיה, נלחם ביהדות הליבראלית, וחוות־הדעת החיוביות, שהביע על השאיפות הציוניות בשם היהדות האורתודוכסית, היו בין הגורמים לסיום המוצלח של המו"מ למען הכרזת־באלפור. כן נלחם בעוז־רוח בנאציזם ובגילוייו באנגליה, ותקף את המדיניות האנטי־ציונית של ממשלת־המאנדאט בא"י. — פרט לעבודת־הדוקטור שלו על תורת־המידות של מארטינו (The Ethical System of James Martineau, 1894), חיבר בעיקר ספרים חינוכיים־שימושיים, כגון A Book of Jewish Thought (1917; עברית: „המחשבות הישראליות", תש"ג), שיצא במאות־אלפי טפסים, ופירושים לתורה (שמהם ניתרגם לעברית הפירוש לספר בראשית) ולסידור. כדרשן היה בעל עצמה, אף אם לא בעל סגנון. — הר' ביקר בארץ כמה פעמים.

P. Paneth, *Guardian of the Law: The Chief Rabbi J. H. Hertz*, 1943; I. Epstein (ed), *J. H. Hertz: In Memoriam*, 1947; C. Roth, *Britain's Three Chief Rabbis* (in L. Jung [ed.], *Jewish Leaders [1750-1940]*, 1953, 485-490).

ב. ר.

הֶרְץ, מַרְקוּס (מָרְדְּכַי) — Marcus Herz — (1747, ברלין — 1803, שם), רופא והוגה־דעות יהודי. אביו היה סופר סת"ם. כשהיה בן 15, עזב הרץ את ביתם של הוריו העניים ועבר לקניגסברג, שבה עבד בבית־מסחר; אך חיבתו היתרה ללימודים הביאה אותו אל האוניברסיטה של עיר זו, שבה שמע שיעורים ב1766—1770. כאן קשר קשרי־ידידות עם קאנט. כשהירצה זה האחרון את הרצאת־הדיסֶרטאציה שלו לשם קבלת הקאתדרה לפילוסופיה כפרופסור מן המניין (20 באוגוסט 1770), בחר בהרץ כ„סניגור" שלו, וכשנתפרסם המחקר „על הצורות והעיקרים של העולם החושני והשכלי", המציין בשיטתו של קאנט את המפנה אל ה„ביקורתיות", צויין בו, שה„סניגור [שלו] היה מארקוס הרץ, יהודי לפי לאומיותו, חובב הרפואה והפילוסופיה". הרץ עצמו הסביר את רעיונות הדיסרטאציה של קאנט בספרו Betrachtungen aus der spekulativen Weltweisheit („עיונים בחכמת־העולם הספקולאטיווית"), 1771.

ב1770 חזר הרץ לברלין. כאן נעשה חבר בחוגו של מנדלסזון (עי' מכתבו של מנדלסזון לקאנט מן ה23 בדצמבר 1770). בתמיכתו של דויד פרידלנדר השתלם בלימודי־הרפואה בהאלֶה, וכשהוכתר כד"ר לרפואה ב1774 נתמנה רופא בבית־החולים היהודי בברלין. יצא לו, להרץ, שם של אחד מטובי הרופאים בזמנו. — ב1777 התחיל מרצה בביתו הרצאות בפילוסופיה ובפיסיקה נסיונית. על שומעיהן של הרצאות אלו נמנו


מארקוס הרץ

כמה מגדולי ברלין, ביניהם נסיכי־פרוסיה, ובכללם יורש־העצר, מי שהיה אח"כ המלך פרידריך וילהלם III. ב1787 העניק מלך־פרוסיה להרץ את הכינוי „פרופסור" בצירוף הזכות לקבלת משכורת עד סוף ימיו. במשך שנים הרבה היה קאנט בא בכתובים עם הרץ, ומכתבים אלה הם בעלי חשיבות מרובה להבנת התפתחות משנתו של קאנט בתקופה שקדמה להופעת „ביקורת התבונה הטהורה" (1781). חשיבות מיוחדת נודעת למכתבו של קאנט להרץ מן ה21 בפברואר 1772, שבו הודיע קאנט, שכבר יש ביכלתו לפרסם את „ביקורת התבונה הטהורה" ושהוא מקווה להוציא את החלק הראשון תוך שלושה חדשים. לאמיתו של דבר, עברו מאז תשע שנים עד שיצא הספר. — מכתבים אלה חשובים הם גם להבנת היחסים בין קאנט ובין שלמה מימון (ע"ע).

הרץ פירסם כמה חיבורים בפילוסופיה ובתורת־הנפש. ב1776 יצא ספרו Versuch über den Geschmack und die Ursache seiner Verschiedenheit („מסה על הטעם ועל סיבות השוני בטעם"), שבו פיתח הרץ את מושג היופי המושלם ברוחו של וינקלמן (ע"ע). ביקורת על ספר זה פירסם שלמה מימון ב,Annalen der Akademie der Künste 1791. ב1786 פירסם הרץ Versuch über den Schwindel („מסה על הסחרחורת"), וב1784 יצא חיבורו Briefe an Ärzte („מכתבים אל רופאים").

לפי בקשתו של מנדלסזון תירגם הרץ מאנגלית לגרמנית את הסניגוריה על היהדות Vindiciae Judaeorum („תשועת ישראל") של מנשה בן ישראל (ע"ע). בחיבורו Freimütige Kaffeegespräche zweier jüdischer Zuschauerinnen über

den Juden Pinkus („שיחות גלויות על־יד ספל־קפה של שתי יהודיות שמסתפלות ביהודי פנחס"), 1772, מתח ביקורת על השנאה העצמית המצויה בין היהודים. כמו־כן כתב, לבקשת עורכי „המאסף", קונטרס בגרמנית על שאלת הלנת־המתים, שבו טען נגד הקבורה המהירה, שהיתה נהוגה בין היהודים בימיו (הקונטרס נתפרסם במקורו כתוספת ל„המאסף" תקמ"ח). אשתו היתה הֶנריאֶטה הרץ (ע"ע).

A. H. F. Schlichtegroll, *Nekrolog der Deutschen*, 1805, III, 27; J. Fürst, *H. H., ihr Leben und ihre Erinnerungen*, 1850; *Allgemeine Deutsche Biographie*, XII, 260–2; K. Fischer, *Gesch. der neuern Philosophie*, 1882[3], III (Kant), Buch 1, Kap. 4.

ש. ה. ב.

הֶרְצְבֶּרְג, אֶוַלְד פְרִידְרִיךְ פון — Ewald Friedrich von Hertzberg

(1725, לוטין, על־יד נוֹי־שְטֶטִין — 1795, ברלין), מדינאי פרוסי. הר' היה בן למשפחת־אצילים מפומראניה, למד משפטים באוניברסיטה של הָלֶה והתמחה בתולדותיה של בראנדנבורג־פרוסיה. ב1745 נכנס למחלקה לענייני־חוץ של ממשלת־פרוסיה ונעשה יועץ בעל־השפעה בחצרו של פרידריך II. ב1756 הצדיק, ב„תזכיר מבוסס על התנהגות החצרות של וינה ושל סאכסוניה" (Mémoire raisonné sur la conduite des cours de Vienne et de Saxe), את פלישתה של פרוסיה לסאכּסוֹניה. ב1763 חתם על שלום הוּבֶּרטוּסבּורג בין פרוסיה ואוֹסטריה ומיד לאחר מכן נתמנה מיניסטר לענייני־חוץ. במילוי תפקידו הוסיף לפעול להרחבה נוספת של מדינתו ולהפחתת השפעתה של אוסטריה; בין השאר השתתף במו"מ על חלוקת־פולניה הראשונה (1772) ובהכנת ברית־הנסיכים הגרמנית נגד אוסטריה (1785, ע"ע גרמניה, עמ' 441/2). הר' הועלה לדרגת רוזן כשעלה פרידריך וילהלם II על כיסא־המלוכה (1786). בשנות־מלכותו הראשונות של מלך זה ניהל הר' בפועל את מדיניות־החוץ של ארצו והשתדל להקים ברית בין פרוסיה, בריטניה, הולאנד, פולניה ותורכיה נגד אוסטריה ורוסיה. אך בריטניה סירבה לקבל את הצעותיו, ומלכו התפייס עם אוסטריה (חוזה רייכֶנבַּך, יולי 1790). מפני־כן התפטר הר' מתפקידו (1791). משום שאיפתו להעלאת קרנה של פרוסיה נחשב הר' כקודמו של ביסמארק. — כמלומד התעניין הר' בבעיות של מימשל והיסטוריה מדינית והמליץ על משטר של מונארכיה מוגבלת, שבו ניתנת זכות־ייצוג בפארלאמנט לאיכרים. הר' היה חבר פעיל באקאדמיה למדעים בברלין, ומ1786 אף עמד בראשה.

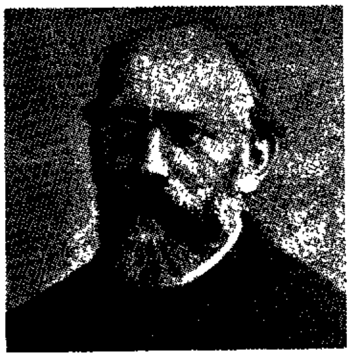

אואלד פרידריך פון הרצברג

A. Th. Preuss, *E. F. Graf von H.*, 1909; P. Haake, *E. F. H.*, in *Pommern des 18., 19. und 20. Jahrhunderts*, 1939.

א. מ. י.

הֶרְצְבֶּרְג, זְאֵב וִילְהֶלְם — Wilhelm Herzberg —

(1827, שטטין, גרמניה — 1897, בריסל), סופר יהודי גרמני; מעסקני היישוב החדש בארץ־ישראל. הר', שהיה בן למשפחה יהודית מתבוללת, למד באוניברסיטות של ברלין והאלה והוכתר בזו האחרונה כדוקטור לפילוסופיה. אע"פ שהכיר את היהדות מתוך מקורות לועזיים בלבד, התרשם עמוקות מערכיה האנושיים והלאומיים. ב1868 יצא בהאמבורג, בחתימת השם הבדוי גוסטאו מיינהארט, חיבורו Jüdische Familienpapiere („כתבי־משפחה עבריים"; תורגם לעברית ע"י י. מ. פינס ור' בנימין, ירושלים, תר"ץ), שמסגרתו היא סיפורית ושבו נתן הר' ביטוי לרחשי הערצתו ליהדות, תוך התקפה נועזת על הנצרות. החיבור עשה בשעתו רושם חזק על חכמי־ישראל במערב, וסמולנסקין פירסם עליו את מאמרו: „לכל זמן" (השחר, IV [תרל"ג]), שבו הטעים את השתחררותו של הר' מרגשות העבדות הפנימית, שהיו אָפיינים אז לסניגורים היהודיים על היהדות. ב1877 נתמנה הר', בהמלצתו של ה. גרץ (ע"ע), כמנהלו של בית־הספר החקלאי מקוה־ישראל. שנתיים לאחר מכן נתמנה כמנהלו של בית־היתומים העברי הראשון בירושלים, שנוסד באותה שנה ביזמתם של גרץ וחברו גוטשלק לוי. ב1887 מיזג הר' את בית־היתומים עם בית־הספר על שם לֶמֶל. ב1888 אורגנה ביזמתו הלשכה הראשונה של מסדר „בני ברית" בארץ־ישראל, היא לשכת „ירושלים", שהקימה את „בית־הספרים מדרש אברבנאל" (הגרעין של בית־הספרים הלאומי והאוניברסיטאי) ואת המושבה מוצא. ב1891 ירד לבריסל, שבה ישב מאז עד מותו. ב1895 השתתף כציר מטעם לשכות „בני ברית" בא"י ובארצות השכנות בוועידה של לשכות „בני־ברית" באמריקה, שבה טען הר' להגברת הפעולה של אירגון זה בא"י.


זאב וילהלם הרצברג

ד. ילין, ו. הרצברג, המליץ, XXXVII [1897], גל' 127–129; לוח אחיאסף, VI [לשנת תרנ"ט], 340–341; ר' בנימין, מבוא ל„כתבי־משפחה עבריים", תר"ץ, ז'–כ"ה; י. טריוואקס וא. שטיגמאן, ספר מאה שנה, 1938, 229–238.

ג. א.

הֶרְצְבֶּרְג־פְּרֶנְקֶל, לֶאוֹ — Leo Herzberg-Fränkel —

(1827, ברודי — 1915, טֶפְּלִיץ־שֶנַאוּ, בוֹהמיה), פובליציסטן ומספר יהודי אוסטרי. הר', שקיבל חינוך מסרתי, נתמשכל בצעירותו, צידד בליבראלים והתחיל מפרסם מאמרים בעיתוניהם. במהפכת 1848 השתתף במיליציה האזרחית בברודי והוכרח — לאחר שדוכאה המהפכה — לעזוב את העיר. זמן־מה שהה בבסאראביה ואח"כ עבר לווינה, שבה פעל כעיתונאי ורכש לו שם מסויים על־ידי התיאורים שפירסם ב־Österreichischer Lloyd על ימי שהייתו בבסאראביה. ב1852 חזר לברודי. ב1856 נתמנה מזכיר של לשכת־המסחר המקומית — תפקיד, שמילא עד 1896 ושבמסגרתו חיבר עבודות כלכליות וסטאטיסטיות שונות (הוצאו ע"י לשכת־המסחר ב8 כרכים). גם בתקופה זו הוסיף הר' לפעול כעיתונאי וכפובליציסטן, אך

את מקומו בספרות קנה לו ע״י הסיפורים שפירסם על חייהם של היהודים בעיירות גאליציה. בסיפורים אלה ביקש הר׳ לחשוף את המאור הפנימי הגדול שבאותם החיים — פרי מנהגי־ישראל ורוח־היהדות —, שאף הדלות והניוול של תנאי־הגטו אין בכוחם להעימו. הר׳ ביקש לקדם ע״י תיאורים אלה, שנקראו גם ע״י לא יהודים, את עניין האמאנציפאציה היהודית, ובזה הלך בעקבותיו של לאופולד קומפרט (ע״ע). מבחר של סיפוריו כונס בקובץ Polnische Juden („יהודים פולניים״), 1866, שניתרגם גם לאנגלית, צרפתית ורוסית. אחדים מן הסיפורים הכלולים בו ניתרגמו גם לעברית, ואחד מהם — Täuschungen („אכזבות״) — עובד ע״י פרץ סמולנסקין בשם „הגמול״ (תרכ״ז). משאר כתביו של הר׳ על נושאים יהודיים יש לציין: Ghettogeschichten („סיפורים מן הגטו״), 1885; ואת הסיפור Geheime Wege („דרכים נסתרות״), 1898. הר׳ פירסם גם מחקר אתנוגראפי Die Juden in Polen („היהודים בפולניה״), שהופיע באוסף Österreich-Ungarn in Wort und Bild. כן חיבר רומאנים אחדים על נושאים לא־יהודיים.


לאו הרצברג־פרנקל

ב1897—1899 בא הר׳ בכתובים עם הרצל. זכרונותיו של הר׳ נשארו בכתב־יד (כיום ברשותו של נ. מ. גלבר בירושלים).

נ. מ. גלבר, תולדות יהודי ברודי, תשט״ו; Ad. Kohut, *Berühmte isr. Männer und Frauen*, I, 1900, 429–431; *AZdJ*, Vol. 80 (1916), 65–68.

נ. מ. ג.

הֶרְצֶגוֹבִינָה, ע״ע בּוֹסְנִיָה וְהֶרְצֶגוֹבִינָה.

הֶרְצוֹג, גֶ׳ימְז בָּרִי מוּנִיק — James Barry Munnik Hertzog — (1866—1942), מדינאי דרום־אפריקני. הר׳ למד משפטים באוניברסיטות של סְטֶלֶנְבּוֹס (אפריקה הדרומית) ואמסטרדאם, ונתמנה ב1895 שופט במדינת אורנג׳ (ע״ע). במלחמת אפריקה הדרומית (1899—1902) שירת בצבא־הבורים ועלה מדרגת סַמָל לדרגת גנראל. הר׳ היה מראשי הגריליה באורנג׳, ולאחר שנשיאה של מדינה זו, מ. ת. סְטֵין, הוכרח להתפטר (1902), נמנה הר׳ עם חשובי המדינאים של אורנג׳. הר׳ התנגד לשביתת־הנשק ולכריתת־השלום, אך ב1907 הצטרף לממשלת־אוראנג׳ כקטיגור ראשי ושר־החינוך. ב1910—1912 שימש הר׳ כמיניסטר למשפטים בממשלה הראשונה של אפריקה הדרומית בראשותו של לואי בותה (ע״ע). הר׳ פרש מן הממשלה משום התנגדותו למדיניות הפרו־בריטית של ממשלת בותה, וביחוד להגירה הבריטית לאפריקה הדרומית ולהשתתפותה של מדינה זו בתקציב הצי הקיסרי. ב1913 יסד הר׳ מפלגת־אופוזיציה לאומית, ששאפה לעצמאות גמורה של אפריקה הדרומית והתנגדה למדיניות הפשרה של בותה ויַן סְמַטְס (ע״ע). מפלגת הר׳, שמנתה בזמן ייסודה 6 צירים בפארלאמנט, קיבלה בבחירות של 1924 63 מקומות. הר׳ נתמנה לראש הממשלה הקואליציונית — של לאומיים ומפלגת־העבודה. גם לאחר שמפלגתו התאחדה ב1933, בהשפעת המשבר הכלכלי, עם מפלגתו של סמאטס והוקמה „המפלגה הדרום־אפריקנית המאוחדת״, נשאר הר׳ ראש־הממשלה, בעוד סמאטס מכהן כסגנו. לאחר שהפארלאמנט החליט, 4 בספטמבר 1939, ברוב של 13 קולות, שעל אפריקה הדרומית להכריז מלחמה על גרמניה, התפטר הר׳ מן הממשלה ועמד בראש התנועה, שדרשה שלום נפרד.

S. G. Millin, *General Smuts*, 1936; C. M. van der Heever, *Gen. J. B. M. H.*, 1946; O. Pirow, *J. B. M. H.*, 1958.

א. אח.

הֶרְצוֹג, יוֹהַן יַעֲקֹב — Johann Jakob Herzog — (1805, באזל — 1882, אֶרְלַנְגֶן), תאולוג פרוטסטאנטי גרמני. הר׳ היה במשך שנים הרבה פרופסור לתולדות־הכנסיה בארלנגן. עבודותיו המדעיות המקוריות עוסקות בתנועות־הרפורמה, שנתעוררו ביה״ב, ובתולדות הרפורמאציה. כמרכז כתב Abriss der gesamten Kirchengeschichte („קיצור של תולדותיה הכוללות של הכנסיה״, 3 כרכים, 1876—1882). אך עיקר חשיבותו של הר׳ הוא בייזום המפעל הגדול של ה„אנציקלופדיה לתאולוגיה ולכנסיה הפרוטסטאנטיות״ (Realenzyklopädie für protestantische Theologie und Kirche, משנת 1853 ואילך; הוצאה שניה, בשיתופם של ג. ל. פְּלִיט [Plitt] ואלברט האוק [Hauck], מ1877 ואילך). ההוצאה השלישית והאחרונה, ב24 כרכים (1896—1913), היא מפעלו של אלברט האוק בשיתופם של חשובי המלומדים במקצוע (הקיצור הנהוג הוא RE^3; הכרכים 23—24 הם מילואים). אע״פ שהאנציקלופדיה נתיישנה בחלקה עם הופעת החיבור האנציקלופדי Die Religion in Geschichte und Gegenwart („הדת בעבר ובהווה״, בקיצור RGG; מהדורה שניה: 1927—1932; מהדורה שלישית יוצאת מ1957), נשארה, ביחוד במה שנוגע לזמנים קדומים יותר, ספר־עיון שאין לפסוח עליו.

הֶרְצוֹג, יִצְחָק אַיְזִיק הַלֵּוִי (1888, לומז׳ה, פולניה — 1959, ירושלים), רב ראשי של מדינת־ישראל. ב1897 עבר עם הוריו ללידז שבאנגליה, שבה נתמנה אביו, ר׳ יואל, כרב. — ב1908 הוסמך הר׳ לרבנות (בין השאר על־ידי הרידב״ז). כמו־כן למד מאתמאטיקה ולשונות קלאסיות ושמיות באוניברסיטות של לונדון ופאריס, שבהן הוסמך כ.M. A. בזכות מחקרו על „התכלת בישראל״ הוכתר ב1914 ע״י אוניברסיטת לונדון כדוקטור לספרות. ב1916 נתקבל הר׳ כרב בבֶּלפאסט שבאירלאנד, ב1919 נבחר כרב ראשי של דובלין, וב1925 — של אירלאנד העצמאית. הר׳ זכה להשפעה ולהוקרה באירלאנד ובאנגליה גם בין לא־יהודים, והשתמש בהשפעתו לשם הגנה על ערכי המסורת היהודית (בין השאר עלה בידו למנוע את איסור השחיטה היהודית באירלאנד). כן היה פעיל גם בתנועת המזרחי (ע״ע). בסוף שנת 1936 נבחר כרב ראשי לא״י והשתקע בירושלים. בתפקידו זה גילה גם פעילות ציבורית־מדינית. ב1939 השתתף בוועידת „השולחן העגול״, שנתקיימה בלונדון. ב1940 נבחר לנשיא ועד הישיבות בא״י. ב1941 נסע לאנגליה, אפריקה הדרומית ואה״ב בקשר להצלת יהודים מאירופה, וכן קיבל את הסכמתה של הממשלה הסובייטית להתיר לפליטים, בני הישיבות של פולניה וליטה, לעבור דרך רוסיה אל המזרח הרחוק, שמשם עלו לא״י. ב1943 נסע

לתורכיה בקשר להצלת יהודים מאיזורים שהיו כבושים בידי הנאצים וב1946 — לפולניה, כדי לעודד את שרידי השואה ולהעלות לארץ־ישראל את ילדי־ישראל שנתחנכו במנזרים ובבתי־נוצרים. בקשר לכך גם נתקבל לראיון ע"י האפיפיור וע"י מדינאים באירופה המערבית. — ב1946 הוקם בגוש־עציון על שמו היישוב הדתי הקיבוצי „משואות־יצחק" (שנחרב ב1948 עם שאר יישובי הגוש). כשהוקמה מדינת־ישראל הוכר הרב הר' באופן רשמי כרב ראשי של המדינה וכנשיא בית־הדין הרבני העליון (בית־הדין הגדול). — מלבד מאמרים תורנים, מדעיים ופובליציסטיים, פירסם הרב הר': 1) „דברי־יצחק" (תוספת לספר „אור־הישר" על מסכת בכורות של חותנו הרב ש. י. הילמן, לונדון תרפ"א); 2) „תורת האהל" (על הלכות סנהדרין לרמב"ם, ירושלים, 1948); 3) The Dyeing of Purple in Ancient Israel (בלפאסט, 1919 — חלק ממחקרו הגדול על התכלת); 4) The Main Institutions of Jewish Law (לונדון, 1936, 1939). אחר פטירתו יצא ספר תשובותיו בהלכה (בענייני אישות): „שו"ת היכל יצחק" (אבן־העזר, חלק א', ירושלים, תש"ך).

צ. ק.

הֶרְצְל, אֲבוֹת־, בני־המשפחה, שאחד מצאצאיהם היה תאודור הרצל (ע"ע).

יעקב הרצל (1835—1902), אביו של תאודור, היה סוחר, אך לא סוחר זעיר, אלא איש־עסקים מדרג גבוה, שניהל עסקות גדולות למדי ואף עיבד תכנית להקמת חברת־ביטוח. י. הר' טיפח, מתוך מסירות יתרה, את הכשרונות של בנו בתחומים שונים וסייע לו כמיטב יכלתו בקידום תכניותיו. בין השאר עמד לימינו של הר' בפעולתו הציונית, תמך בו בעצה ובמעשה, והר' ראה בו את המשענת המוסרית החזקה ביותר, שהיתה לו. סכום־כסף ניכר, שנרכש בעשרות שנים של עבודה קשה, הועמד ע"י יעקב הרצל לרשות בנו והוצא במשך זמן קצר למימון צרכיה של התנועה הציונית הצעירה והעניה. מאוחר יותר, כשנתגלה הצורך להוציא מהדורה יידית של „די וֶלט" (הגרמני), הבטאון הראשי של התנועה הציונית, שנוסד ע"י הרצל, תרם יעקב הרצל, לפי בקשת בנו, תרומה נכבדה נוספת לתכלית זו. יעקב הרצל היה גם מציריו של הקונגרס הציוני השני.

אמו של הרצל, ז'אנט (לאנה) הרצל, לבית דיאַמַנט, היתה אשה חכמה ויפה. גאה ביותר היתה על שהיתה אמו של הר', ועם זה לא היתה נוחה ביותר כחָמוֹת (יתכן, שהיתה זו אחת מן הסיבות, שגרמו לזעזועים, שפקדו פעם בפעם את חיי־הנישואים של הר'). גם היא עודדה את הר' בפעולתו הציונית אע"פ שידעה, שבנה חולה־הלב לא יוכל לשאת זמן רב בעומס ההתרגשויות והתלאות, וניבאה מראש, ברוח נכאה, את מותו בטרם עת.

בבית הוריו של הר' בבודאפסט שלטה הלשון הגרמנית, אך דבר זה לא היה כרוך בהזדהות עם הערכים הלאומיים הגרמניים. מצד שני, לא התייחסו הורי־הרצל בחיוב אל הלאומיות ההונגארית השאפנית, ואפשר, שיחס זה גרם, בין השאר, לעובדה, שהמשפחה עקרה מבודאפסט לווינה (לעומת זה ידוע, שדודו של הרצל מצד אמו, וילהלם דיאַמַנט, אהד את התנועה הלאומית ההונגארית וב1848—1849 שירת כקצין בצבא הלאומי־מהפכני ההונגארי). הורי הרצל לא היו יראי־שמים קנאים, אך ביתם היה בית יהודי נאמן. כשהגיע בנימין זאב למצוות הובא לבית־הכנסת.

זיקה מרובה יותר ליהדות המסרתית נודעה מצד שני סביו של הר', שזה האחרון הכירם היטב: שמעון (סימון) ליבּ הרצל (1805—1879), תושב זֶמלין, והרמן דיאמנט (1805—1871), תושב בודאפסט. את שניהם העריץ הר' מאד, ועל האחרון כתב לאמו: „אַת, יורשת החכמה של הרש דיאמנט...". דמות סבו מצד אביו נצטיירה לעיניו של הרצל בצורה מוחשת בשעת קבלת־הפנים, שנערכה לכבודו בסופיה, ב16.6.1896, ושבה הבחין בזקן הדור־פנים. „זקן חבוש כובע־פרוה נראָה כדומה לסבי, סימון הרצל" — הערה זו לא שכח הר' לרשום ביומנו.

תופעות בלתי־רגילות מתגלות בשני אחי הסב של הר' מצד אביו ובאחי הסבה של הרצל מצד אמו; מצד אחד, נאמנות בלב ונפש ליהדות ולארץ־אבות, ומצד שני — התכחשות גמורה ליהדות ולעם־ישראל כאחד. שני אחי סבו של הרצל מצד האב, משה הרצל והרשל הרצל, קיבלו בגיל מאוחר את הדת הסרבית־אורתודוכסית, אך נשיהם ובניהם נשארו נאמנים ליהדות. שני המומרים שינו את שמותיהם לפֶרוֹ סְפַסוֹאֶבִיץ׳ וקוֹסְטָה פֶּטְרוֹבִיץ׳. בני המשפחה היו נזכרים בהם במורת־רוח ולא היו מעלים את שמותיהם על שפתים. כניגוד להם מתבלטת דמותו של שמואל ביליץ (1796—1885), אחי הסבה של הרצל מצד אמו, שהיה ציוני טרֶם־הרצלאי פעיל. בפעילותו הציונית כבר התחיל שמואל ביליץ בשנות ה50 של המאה ה19 וב1862 ניהל משא־ומתן עם ד"ר חיים לוריא, מחובבי־ציון הראשיים באירופה התיכונה. שמואל ביליץ היה פקיד קונסולארי אוסטרי במספר ערים בבאלקאניות ובין השאר גם בפיליפופוליס, שבה פעל שנים הרבה. בגיל מאוחר עלה לירושלים, במקום שהצטרף אל כולל „שומרי החומות". הוא נפטר ב1885.

ידועים לנו גם כמה פרטים על אודות אבות הסבים של הר'. אביו של שמעון ליב הרצל רשום במסמכים הממשלתיים בשם לאופולד הרצל, במקורות עבריים הוא מופיע בשם ר' יהודה, ואילו המסורת העממית מציינת אותו, בזכות כשרונותיו המוסיקאליים, כר' ליבּ כליזמר. הוא נולד ב1761 בנויזאץ, ואחר נישואיו עם וְראָנָה פְּרוּמֶט הרצל עקר לזמלין. את שם המשפחה הרצל קיבֵּל מתוך חיקוי לחותנו משה הרצל (בנו של אחד אביגדור הרצל), שנשא את רבקה סימון „יוצאת בוהמיה". שני צרורות של מסמכים, שנשתמרו בארכיון־המלחמה בווינה, מגלים לנו פרטים מעניינים על משה הרצל, הזגג המומחה מזמלין. מתחרה יהודי, בן למשפחת זגגים, ניהל עם משה הרצל מאבק כדי להבטיח לעצמו את הזכות לעבוד בזמלין כזגג, ולאחר שנכשל בדבר עזב את העיר. ידוע לנו, שאביו של המתחרה שנכשל היה שמעון מרכוס, הרשום במסמכים הממשלתיים בשם סימון גלאזר (שמעון הזגג). יש יסוד להשערה, שאותו סימון גלאזר היה אביה של רבקה סימון — כלומר, חותנו של משה הרצל.

חותנו של שמעון ליב הרצל, סבו של בנימין זאב הרצל, היה יעקב ביליץ, שנולד ב1776 לערד ונשא את שרה פיישל, שהסב שלה מצד האב היה האשכנזי אברהם פיישל, ואילו הסב שלה מצד האם היה הספרדי רפאל שלום.

ארבעת האנשים, שצוינו קודם לכן: אביגדור הרצל, סימון גלאזר, אברהם פיישל ורפאל שלום, היו כולם תושבים של בלגראד, כשעיר זו נמצאה תחת שלטון אוסטרי, ואח"כ נמנו ארבעתם עם מייסדיה של הקהילה היהודית בזמלין.



יעקב הרצל, אביו של תאודור הרצל (צילום מתמונת־שמן)
(בערך 1880)

ב1739, כשוויתרה אוסטריה על בלגראד לטובת תורכיה, הביע מספר ניכר מיהודי בלגראד את משאלתם לחיות בצל השלטון האוסטרי, ובהתאם לכך הועברו היהודים הללו ע"י השלטונות הצבאיים — כל איזור־הספר, ששימש גבול צבאי, הוצא מסמכותו של המינהל האזרחי — לזמלין ולערים אחרות. כאן נתאַפשר להם לבנות בתים, להקים קהילה ולעסוק במנוחה במקצועותיהם. ברשימת המגויסים היהודיים לצבא מ1753 נעדר שמו של אביגדור הרצל. נתברר, שנעדר מזמלין לרגל עבודתו (יָצָא למחוז באנאט לשם ביצוע עבודות־זיגוג בשביל הצבא). בהזדמנות אחרת, כשחזר לזמלין אחר הֶעדרות ממושכת, מצא בעיר זוג נוצרי, שביקש להשתקע בעיר לאחר שיצליח להשפיע על השלטונות, שיגרשו ממנה את אביגדור הרצל (פרטים אלה מגלה לנו צרור המסמכים השני השמור בארכיון המלחמה בווינה). תכנית זו נכשלה מאחר שהשלטונות הצבאיים עמדו לצידו של היהודי, שאָרבה לו סכנת־גירוש, וציידוהו בהמלצות מצויינות, המשבחות את אָפיו ואת כשרו המקצועי. כך נתאַפשר לאביגדור הרצל להישאר בעיר ולישב בה ללא־הפרעה.

עם היהודים הספרדיים, ה„תורכיים", שבין יהודי זמלין, שאף הם נהנו מהגנתם של קציני הצבא האוסטרי, נמנה רפאל שלום, שצויין ברשימת המגוייסים מ1753 וכן ברישומים הרשמיים מ1768. בין אבותיו הספרדיים הקדומים יותר של הר' מציינים את יהודה ירוחם, ישראל סאיטאצאק ויהודה אמיגו, אלא שעדיין לא נמצאו מסמכים לאישורן של קביעות אלו.

הסב הראשון של אם הרצל היה וולף דיאַמַנט, תושב פֶּסְט משנת 1790 לערך, שנמנה מ1811 על „חברה קדישא מנחם אבלים" ונפטר בפסט ב15 במאי 1818. אשתו שארלוטה, שהאריכה ימים אחריו ונפטרה בפסט ב12 בפב־



ז'אנט הרצל, אמו של תאודור הרצל
(בערך 1860)

רואר 1843, בגיל 63, נולדה בהאבֶּרן על־יד הוּמְפּולץ בבוהמיה. אביה היה וולף האבר, שהיגר מבוהמיה להונ־גאריה.

הסב השני של אם הרצל, אף הוא תושב פסט, נקרא בשם אַבֶּלֶס ונמנה על משפחה, שהיגרה באמצע המאה ה18 לפסט מניקולְסבּורג שבמוראוויה. ברשימה הפסטית של בתי־אב משנת 1771 מופיעים ארבעה ראשי־משפחה בשם אַבֶּלֶס, ששמותיהם הפרטיים היו: דויד, וולף, ברוך ולייבְּל־שמעון. נראה, שהמתיישבים היהודיים החדשים נשאו להם נשים מבנות משפחתם או, לכל הפחות, ממשפחות, שמוצאן היה מניקולסבורג. ברשימת המשפחות משנת 1798 נאמר, שוולף ליבל אבלס הוא חתנה של שרה אבלס. כן נזכרת ברשימה זו במפורש תרזיה אבלס, אם הסבה של בנימין זאב הרצל, ונאמר עליה, שנולדה ב1790 בניקולס־בורג. בניה של משפחת אַבלס נמנו על נכבדי הקהילה היהודית בפסט, מה שעשוי להסתבר אף מן העובדה, שליב הרץ אַבלס, שנפטר ב1812, היה בין חותמי כתב־ההזמנה משנת 1799, שבו נתבקש הרב ישראל וארמן להיות רבה של קהילת פסט.

מקום־מוצאם הקדום של בני משפחת אַבלס, אבות־אבותיו של בנימין זאב הרצל, היתה פראג, שבה עברה על משפחה זו פורענות קשה שנתרחשה ב1694. על אליעזר אַבלס סופר, שבנו שמעון, נער בן 12, הראה אהדה לדת הנוצרית ועל כך הוכה ע"י אביו מכות נמרצות, שגרמו למותו. קשה לקבוע כיום אם היה יסוד להאשמה זו או שהיתה כאן עלילה. אליעזר אַבלס נאסר והתאבד בכלאו ע"י מה שהפך את רצועות־התפילין לעניבת־חנק. הנוצרים ראו בבנו הנזכר של אליעזר אַבלס קדוש והביאוהו לקבורה בטכס חגיגי. נשתמרו גם ידיעות על שארי־בשרו של אליעזר

אָבלס. שִׁמְשׁוֹן אָבְלס, שהיה ב1661—1674 רבה של קהילת שְׁנַייטאך, גילה נטיה לאמנות, וראיה לכך היא חותמת־הרב, שהזמין לעצמו ושבה מופיע שמו בצורה רבת־עיטורים כשהוא נתון בין שני גברים, שמושיטים ידיהם זה לזה. אחר זמן־מה נדב צְבִי הִירְשׁ אָבְלס לקהילת ניקולסבורג, עיר־מולדתו, פרוכת, שהצטיינה ביפיה. על הפרוכת נרקמה צורת שער, שמשני צדדיו רקומים ברקמה בולטת שני עמודים, ועליהם עומדים אגרטלים מלאי פרחים. החלקים הגבוהים יותר של הפרוכת מקושטים קישוטי־פרחים; מתחת להם רקום כתר ועל־ידו דברי־ההקדשה של המנדב.

עיון סוציולוגי בדמות אבות־אבותיו של הרצל, הידועים לנו, מביא אותנו לכלל מסקנה, שסוכני־החצר רבי־ההשפעה והרבנים המופלגים בתורה, אלה שני המעמדות שעיצבו את ההיסטוריה היהודית במשך הרבה מאות שנים, נעדרים כמעט לגמרי במגילת־היחס של יוצר התנועה הציונית. יהודים כפריים ובעלי־מלאכה יושבי עיירות הם שהיו אלה שיוצא־חלציהם הגדול עלה על בימת ההיסטוריה במחצה השניה של המאה ה19 וחולל מעשה היסטורי כביר.

הארכיון הווינאי של בית המלכות, חצר המלכות והמדינה; ארכיון המלחמה (Kriegs-Archiv) בווינה; הארכיון הממלכתי ההונגארי בבודאפסט; הארכיון של קהילת בודאפסט; הארכיון של מוראוויה בברין; M. Weinberg, *Geschichte d. Juden in der Oberpfalz*, 1909; B M. Trapp, *Geschichte der Juden in Nikolsburg* (in *Die Juden und Judengemeinden Mährens in Vergangenheit und Gegenwart*, 1929, 417–443); H. Flesch, *Die Kunst im Dienste der Synagoge* (in *Die jüdischen Denkmäler in der Tschechoslowakei*, 1933); P. J. Diamant, *Theodor Herzls väterliche und mütterliche Vorfahren. Eine familiengeschichtliche Studie mit einer Ahnentafel*, 1934.

פ. י. ד.

הֶרְצְל, תֵּאוֹדוֹר (בִּנְיָמִין זְאֵב) — Theodor Herzl — (י׳ באייר, תר״כ/2 במאי, 1860, פֶּסְט, הונגאריה— כ׳ בתמוז, תרס״ד/3 ביולי, 1904, אֶדלאך, על־יד זֶמֶרינג, אוסטריה), אביה של הציונות המדינית ומייסדה של ההס־תדרות הציונית העולמית.

I. תולדותיו. — בבית הוריו, יעקב וז׳אנט (ע״ע הרצל, אבות־), היו חוגגים את חגי־ישראל ושומרים על המסורת היהודית בכללה, והר׳ אף ביקר בילדותו, בחברת אביו, בבית־הכנסת הליבראלי בTabakgasse, שעמד סמוך לַבית, שבו נולד. כשהיה בן 8 נתקבל כחבר בחברה קדישא בבודאפסט. אפשר, שמע בימי נעוריו על השקפותיהם הציוניות של הרבנים אלקלעי (ע״ע) ונַטונק (ע״ע) ועל בן־משפחתו ש. ביליץ (ע״ע הרצל, אבות־), שעלה לירושלים ומת בה, אך בדרך כלל כיוונה אמו את חינוכו ברוח ה„השכלה" היהודית־הגרמנית של אותו זמן. מ1866 למד הרצל בבית־הספר היהודי בפסט; מ1870 — בבית־הספר העירוני הרֵאלי באותה עיר; ומ1875 — בגימנאסיה האוואנגלית שלה, שבה קיבל תעודת־בגרות ב1878. כבר בתקופת־ילדותו נתגלו בהר׳ כשרון ספרותי, התעניינות בטכניקה ושאיפה לגדולות. כשהיה בן 10 החליט לבנות את תעלת־פאנאמה; בגיל 14 יסד אגודה ספרותית של תלמידים בשם „אנחנו" (Wir). ב1878 — אחר מותה של אחותו היחידה פאולינה, שהיתה בכירה ממנו בשנה אחת — עבר עם הוריו לווינה, שבה נרשם כתלמיד למשפטים באוניברסיטה. ב1881 הצטרף לאגודת־הסטודנטים הגרמנית „אלביה", אך ב1883 פרש ממנה כמחאה על גילויי האנטישמיות, שמצא בה. „מחאה" זו



תאודור הרצל (בערך 1903)

לא היתה התפרצות מקרית. שאלת־היהודים כבר הטרידה אותו קודם לכן — לכל הפחות, מ1882, שבה קרא את ספרו של א. דירינג (ע״ע), „שאלת־היהודים כשאלת הגזע, המידות והתרבות" —, ומאז חזר ועיין בשאלה זו בתקופות שונות בחייו מתוך מאמץ למצוא לה פתרון. — ב1884 הוכתר הר׳ כדוקטור למשפטים, ומיד לאחר מכן התחיל מתאמן במקצועו בווינה ובזאלצבורג. אך לא עברה אלא שנה אחת והר׳ פרש ממקצוע־המשפט והתמסר כולו לספרות.

מ1885 ואילך פירסם הר׳ שורה של פליטונים וסיפורים פילוסופיים, שמצטיינים בלשון עדינה, בהגות מעמיקה על גורלו של האדם (ועל עתידה של הטכניקה) וברוח־העצבות הנסוכה עליהם. יצירות אלו זכו להוקרה מצד ציבור־הקוראים, ומבחר מהן כונס בספרים: „חדשות על ונוס" (Neues von der Venus), 1887; „ספר הכסילות" (Buch der Narrheit), 1888; „סיפורים פילוסופיים" (Philosophische Erzählungen), 1900 (מהדורה שניה: 1919); „פליטונים" (Feuilletons), שני כרכים, 1903 (מהדורה שניה, 1911). כמו־כן חיבר הר׳ מחזות, שכמה מהם הוצגו בהצלחה על בימות אוסטריה וגרמניה (בכללם ה„בורגתֶאַטר" בווינה) ושבהם דן הרצל — פעמים בכובד־ראש ופעמים בנעימה הומוריסטית — על בעיות־החברה של זמנו. החשובים שבמחזותיו הם: „טַבַּ־רין", 1884; „ילד מפונק" (Muttersöhnchen), 1885; „הוד רוממותו" [הכסף] (Seine Hoheit), 1885; „גונבי־צַיִד" (Wilddiebe; עם ה. ויטמן), 1888; „מה יאמרו הבריות?" (Was wird man sagen?), 1890; „נסיכים מארץ־הגאונות" (Prinzen aus Genieland; על אמנים), 1892; „הפירוש" (Die Glosse), 1895; „הגטו החדש" (Das neue Ghetto), 1895—1898; „קטכן שלנו" (Unser Käthchen), 1898; „גרֶטל" (Gretel), 1899; „סולון בלודיה" (Solon in Lydien), 1904. הרצל ערך סיורים מרובים בגרמניה, בשווייץ, בבלגיה,



תאודור הרצל (בערך 1875)

בהולאנד, באיטליה, בצרפת ובאנגליה, ואת רשמי מסעותיו אלה תיאר ברשימותיו הספרותיות וביומניו.

ב1889 נשא הר׳ את יוליה נַשָׁאוֶר (1868—1907). חיי־נישואיו לא היו מאושרים; גרם לכך בעיקר אי־כשרה של אשתו להבין לשאיפותיו של הר׳, ואולי גם דבקותו הבלתי־רגילה בהוריו, וביחוד באמו. נולדו להם שלושה ילדים: פאולינה (1890—1930), האנס (1891—1930) ומַרגַרֵטה המכונה טרודה (1893—1943).

מ1891 עד יולי 1895 שימש הר׳ כתבו הפאריסאי של ה־Neue Freie Presse הווינאי — שהיה באותם הימים עיתון ליבראלי גדול ורב־השפעה. אגב מילוי תפקידו זה הירבה הר׳ להתעניין בשאלות המדינה והחברה בצרפת — ומתוך כך גם בעולם כולו —, אך ביחוד נתן את דעתו על הפארלאמנטאריזם הצרפתי (מבחר מכּתבוֹתיו על נושא זה פורסם בצורת ספר בשם „היכל בורבון" — Das Palais Bourbon — 1895). משהחריפה האנטישמיות בצרפת גברה גם התעניינותו בשאלת־היהודים, ומאמרו הראשון על נושא זה, המכונה „אנטישמיים צרפתיים", כבר הודפס ב„נוֹיאֶה פרייאֶה פּרֶסֶה" ב1891. סמוך לשנת 1893 ראה את בעיית־היהודים כשאלה חברותית, העשויה לבוא על פתרונה הגמור ע״י תנועת־שמד גדולה ומאורגנת של בני הדור הצעיר היהודי וכן ע״י הצטרפותם לתנועה הסוציאליסטית. אמנם עד מהרה נוכח, שאין ממש בדרכים אלו, ובדראמה שלו „הגטו" (לאחר מכן — „הגטו החדש"), שכתב בסוף 1894, ביקש הר׳ להציג את שאלת־היהודים על בימת־התיאטרון וע״י כך להעמיד אותה לוויכוח פומבי. היתה בכך מעין התחלה של מדיניות יהודית חדשה: הוא קיווה, שע״י דיון גלוי־לב בשאלה זו ברשות־הרבים — ולא בחוגים מצומצמים וסגורים — יימצא פתרון מניח את הדעת ברוח של הבנה וסבלנות הדדית בין היהודים והלא־יהודים. בדראמה זו שולל הרצל בהחלט את הטמיעה ואת השמד כאמצעים יעילים להשגת המטרה הנכספת.

הבהרה נוספת בתחום הנדון — והבהרה שהביאה אותו לכלל מסקנות סופיות — באה לו ע״י משפט דרייפוס, שנפתח באותו פרק־זמן בפאריס, והר׳, ככתב של עיתונו, היה עד־ראיה לו. למראה התפרעותם של בני ההמון הפאריסאי בטכס ההורדה־בדרגה של הקצין היהודי החף מפשע, ולשמע צעקותיהם: „מוות ליהודים", גמלה בו ההכרה, שאין פתרון לבעיה היהודית אלא ביציאה המונית של היהודים מתחומי הנגע האנטישמי ובריכוזם בטריטוריה מיוחדת. הוא החליט לגשת לפעולה לשם הגשמתו של רעיון זה.

במאי 1895 פנה במכתב לברון מוריס הירש (ע״ע), גדול הנדבנים היהודיים של זמנו, וביקש ממנו שיקבל אותו לשיחה על שאלת־היהודים. לשיחה זו, שנתקיימה ב2 ביוני 1895 ושיש לראות בה את פתיחת פעולתו הציונית של הר׳, לא היו התוצאות, שהר׳ קיווה להן. הר׳ לא הצליח להשפיע על הירש, ואף לא להסביר לו את תכניתו בשלמותה, כי הירש הפסיק אותו באמצע ההרצאה. יתכן, שגם התכנית עצמה עדיין לא נתגבשה כל צרכה במחשבתו של הר׳, באופן שאפשר היה לו להסבירה בבהירות ובקיצור לאחרים. הוא גם לא שכנע את הירש במכתב המפורט, ששלח לו למחרת השיחה; ואולם עצם המאמץ לגולל בפני הירש את רעיונו החדש גרם לכך, שהר׳ ניתח, העמיק והרחיב את תכניתו מכל צד, עד שבנה ממנה בניין שלם. מחשבותיו על עניין זה הסעירוהו כל־כך, ששוב לא היה מסוגל לעסוק בשום דבר אחר. הוא רק רשם מה שעלה על דעתו על פיסות־נייר — בשכבו, בקומו, בלכתו, בכל שעות היום והלילה, בבית וברחוב, כאילו לפי פקודה מגבוה. „אני מעבד את הדבר?", רושם הוא ביומנו, „לא, הדבר מעבד אותי. היתה זו הזיית־טירוף, לולא היה הדבר הגיוני כל־כך מתחילתו ועד סופו. למצבים כאלה קראו בלשון־הקדמונים: השראת השכינה".

מרשימות אלו נתהוותה הטיוטה הראשונה של החוברת „מדינת־היהודים", שכתיבתה נסתיימה ב17 ביוני 1895. היא נרשמה ביומן הציוני (שהרצל כתב מזמן שיחתו עם הבארון הירש עד סמוך לפטירתו) בשם „נאום אל הרוטשילדים" (או „אל מועצת־המשפחה"). נאום זה מכיל חלקים חשובים באותו ניסוח, שהיה עתיד להשפיע על העולם, ואילו חלקים חשובים אחרים נוסחו בבהירות מועטת מזו, שמציינת את תכנה של „מדינת־היהודים", ואין הדברים אמורים רק מבחינת הדיוק והחריפות ההגיונית: לא היתה זו בכלל סקירה מיועדת לציבור, אלא כעין נאום, שהרצל ביקש להשמיעו בפני חוג־המשפחה של הרוטשילדים; על־כן נתייחד בו מקום מרכזי לרכושו של בית־רוטשילד. הרצל היה בטוח — ובכך ביקש לשכנע את הרוטשילדים — שרק ע״י הגשמת תכניתו, התכנית של מדינת־היהודים, אפשר היה להציל את הונם העצום של הרוטשילדים, המשול למגדל מַגביה והולך, שסופו להתמוטט וליפול, אם לא יורחב בסיסו ואם לא יובא לידי סיום הארמוני בקצהו העליון. לתכלית זו יש רק מוצא אחד: „העניין הישן והפשוט הזה שמו — יציאת מצרים". רכושם של הרוטשילדים, המעורר את קנאתו של העולם הלא־יהודי, צריך שיקודש ע״י מטרה; שומה עליו לשַמש יסוד למימון תכנית גדולה של הגירה והתיישבות, שהר׳ מגולל אותה כאן לכל פרטיה. הרצל היה מעוניין, שמשה (מוריץ) גידֶמן (ע״ע), רבה הראשי של קהילת־וינה,

יתווך בינו לבין אלברט רוטשילד, הנצר הווינאי של המשפחה. לשם כך פנה ב11 ביוני — עוד קודם סיום הכתיבה של הטיוטה הראשונה — במכתב אל גידמן והזמינו לפגישה. גידמן השיב לו מתוך הסתייגות והיסוסים, והר' חזר ופנה אליו במכתב שני. בינתיים, עוד קודם שקיבל את תגובתו של גידמן על הצעתו, ראה הר' לנכון לבחון את התרשמותו של יהודי משכיל מתכניתו.

הר' קרא את ה„נאום" באזני ידידו, הרופא והעיתונאי פרידריך שיף, וזה האחרון חיווה את דעתו, שהתכנית היא פרי זעזוע־העצבים של מחַברהּ, הזקוק בדחיפות למנוחה ולטיפול רפואי. גידמן — הוסיף שיף — יראה בהר' מטורף ויודיע את הדבר מיד להוריו, שיהיו אומללים. הר' היה מדוכא עד עומק־נפשו מתגובה ראשונה זו של אחד ממשכילי־עמו. אם תכניתו, שהאמין גם עכשיו בצדקתה, עשתה רושם כזה על יהודי נאמן ומשכיל, הרי ברור הדבר, שאין טעם להוסיף לטפל בה. מזועזע עד היסוד מתגובה זו וחדור זעם על קטנות־מוחם של היהודים, שבשיף ראה הר' את בא־כוחם הטיפוסי, כתב בו ביום (18 ביוני) את מכתבו הרביעי אל הבארון הירש. „מכתבי האחרון דורש סיום", כותב הוא. „הנה הוא לפניך: הסתלקתי מן העניין. ליהודים אין לעזור לפי שעה. אם אחד יַראה להם את ארץ־הבחירה, לעוג ילעגו לו, כי נחותים הם. ובכל זאת יודע אני את מקומה: היא בקרבנו! בתוך רכושנו, בתוך עבודתנו ובתוך הקשר המיוחד בין שני אלה, שהמצאתיו ברוחי. אך צריך שנהיה נחותים עוד יותר, שיפגיעו בנו עוד חרפות, יריקות, נאצות, מלקות, שוד ורצח, עד שנהיה בשֵלים לרעיון זה... עדיין אין אנו מיואשים למדי. לפיכך ילעגו למושיע". — בתקופה מאוחרת יותר הִשווה הרצל את המשבר, שעבר עליו באותם הימים, לזה שעובר על גוף מלובן, שהוטל לתוך מים קרים; „אם גוף זה הוא במקרה ברזל — הוא נהפך לפלדה". הר' יצא ממשבר זה מחושל ומחוזק. למרות המכשולים הקשים, שנתקל בהם בדרכו בימים שלאחר מכן, ולמרות דברי הלעג וההתקפות, שכוונו תכופות נגדו ואף הִשרו עליו דיכאון לזמן־מה, שוב לא נרתע מפניהם לאחוריו ולא נמנע מלעשות כל מה שהיה דרוש, לדעתו, לביצועה של תכניתו.

ביולי 1895, עם השתחררותו, לפי בקשתו, מתפקידו ככתב ה„נויאה פרייאה פרֶסֶה" בפאריס, חזר הרצל לווינה, שבה נתמנה כעורך המדור הספרותי של אותו עיתון. ב17 באוגוסט נפגש במינכן עם מ. גידמן ועם הבאנקאי היינריך מאיר כהן מברלין, שנמנה עם חובבי־ציון. הרצל קרא באזניהם את נאומו אל משפחת־רוטשילד. גידמן התרשם תחילה עמוקות מדעותיו של הר', אך אח"כ הסתייג מהן, ולסוף אף הביע בפומבי את התנגדותו לתכניתו של הר'. כן לא האירה ההצלחה פנים להר' בשיחות המרובות, שקיים במחצה השניה של שנת 1895 בווינה, בפאריס ובלונדון עם אנשי־שם יהודיים ושבהן ניסה להניעם לדיון רציני בתכניתו ע"י הקמת ועדת־מחקר או פעולה הולמת אחרת. התוצאה החשובה היחידה של שיחות אלו היתה השגת הסכמתו הגמורה של מַכס נורדאו (ע"ע) לרעיונו; מאז לא פסק נורדאו להעמיד את שמו, עטו וכשרון־הדיבור שלו לשירותם של הר' והציונות.

הר' בא אז לכלל החלטה, שעליו להציע את תכניתו לפני הציבור הרחב. הוא עיבד מחדש את „נאומו אל הרוטשילדים" גם מצד התוכן גם מצד הסיגנון, הרחיב אותו ע"י מה שהכליל בו רעיונות ומסקנות, שהועלו בשיחותיו עם אישים



תאודור הרצל (1884)

שונים, שיכלל את המבנה ההגיוני של תכניתו ואף נתן לה סיום מלהיב יותר. כך בא לעולם חיבור חדש לגמרי בשם: „מדינת־היהודים. ניסיון לפתרון מודרני של שאלת היהודים". המהדורה הגרמנית ראתה אור ב14 בפברואר 1896, בהוצאת מ. ברייטנשטיין בווינה. באותה שנה עצמה הופיעו תרגומים של החוברת בעברית, באנגלית, בצרפתית, ברוסית וברומנית.

רעיונו היסודי של הרצל בחיבור זה הוא, שהאנטישמיות, מצד אחד, ויצר־החיים של הכלל היהודי, מצד שני, אינם מאַפשרים את פתרונה של שאלת־היהודים בדרך ההתבוללות. היהודים הם עם, ע ם א ח ד; ואת צרת־היהודים, העתידה להחריף במרוצת־הזמן, משום שנובעת היא ממסיבות־חייהם הכלכליות והחברותיות הבלתי־נורמאליות של היהודים, כזרים בכל הארצות, אפשר לסַלק, ואף להפוך לכוח מניע רב־עצמה, בדרך מדינית בלבד, כלומר, ע"י הקמתה של מדינה יהודית עצמאית בהסכמתן של המעצמות. מדינה זו עלולה היתה לקום, לדעתו של הר', בארץ־ישראל או ארגנטינה, בהתאם לשיקוליו ובחירתו של העם היהודי (הר' עצמו נטה אחר ארץ־ישראל). הר' היה סבור, שתחילה יש ליצור את התנאים המדיניים להתיישבות, ורק אח"כ תגיע שעתן של ההגירה והעליה המאורגנות. יש להקים את המדינה לפי תכנית קבועה מראש ובאמת־מידה גדולה, מתוך הסתייעות בכל השגי המדע והטכניקה המודרניים, וברוח של קידמה סוציאלית (יום־עבודה של 7 שעות, וסמלו 7 כוכבים בדגל הלאומי). הגשמתה של תכנית זו מַצרכת את הקמתן של שתי חברות: האחת — „אגודת־היהודים" (Society of Jews), כאישיות משפטית וכבאות־כוח מוסמכת של העם היהודי; והשניה — ה„חברה היהודית" (Jewish Company), שתרכז את המימון והביצוע של הבניה על יסודות כלכליים מוצקים. הכספים והאשראי יגוייסו מן הבאנקים היהודיים הגדו־

לים או הבינונים, ורק אם אלה יסרבו — תבוא הפניה אל המוני־העם.

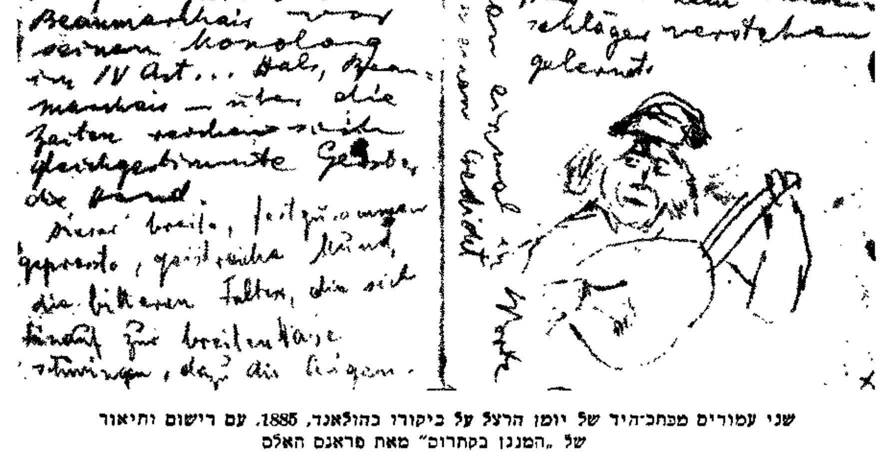
החוברת „מדינת־היהודים" עוררה תגובות מתגובות שונות בחלקים השונים של היהדות. רובם של יהודי אירופה המערבית — מן המתבוללים הקיצונים ועד לחרדים — שללו את הנחותיו של הר' ודחו את תכניתו המעשית, ואף חלק מחובבי־ציון במזרח ובמערב הסתייג מתכנית זו, שנראתה להם מרחקת לכת מן הראוי. ואולם חלק גדול מחובבי־ציון והסטודנטים הציוניים באוסטריה ובארצות אחרות קידמו את רעיונותיו של הר' בהתלהבות ותבעו ממנו, שיתייצב בראש החוגים, המעוניינים בהגשמתם. כך נעשה הר' בזמן קצר מנהיגה של התנועה, שמאז נקראה „ציונית". מתוך קשריו אל חובבי־ציון ולפשוטי־העם, ביחוד מאירופה המזרחית, בא הר' לכלל הכרה, שרק לארץ־ישראל בלבד, ולא לארגנטינה או לארץ אחרת, יש כוח־המשיכה הדרוש להקמת מדינה יהודית כמולדת לעם. בדרך זו נעשה הר', שהיה תחילה טריטוריאליסטן, כלומר, דוגל ברעיון של הקמת מדינה יהודית באיזו ארץ שהיא, ציוני במלוא המובן של המלה.

הר' פתח ללא דיחוי בפעולתו המדינית. ב23 באפריל 1896 נתקבל לראיון — בתיווכו של הכומר האנגליקני ו. הֶכלֶר (ע"ע) — ע"י הדוכס הגדול פרידריך מבאדן, שמאז ואילך רחש אהדה לתנועה הציונית, ובעזרתו של הדוכס בא הר', ב1898, במגע עם קיסר גרמניה. ביוני 1896 יצא הר' לנסיעתו הראשונה לקושטה, ובסיועו של הסוכן הדיפלומאטי הפולני מיכאל נוולינסקי נתקבל לשיחה ע"י הווזיר הגדול. הר' הציע לפניו תכנית, שלפיה עתידים היו היהודים לקבל עליהם את תיקון מצבה הפינאנסי החמור של הקיסרות התורכית תמורת ויתורו של השולטן על שלטונו בארץ־ישראל והסכמתו להפיכתה למדינה יהודית בלתי־תלויה. משנדחתה תכנית זו דרש הר' רק רישיון להקמתה של מדינה יהודית כפופה למרותו העליונה של השולטן (מדינה ואסאלית); ומסוף שנת 1898 דרש בהתמדה זיכיון ממלכתי (צ'ארטר) להתיישבות רצופה ומרוכזת, שתיהנה משלטון עצמי ומזכות להגנה עצמית. בדרכו לקושטה זכה לקבלת־פנים חמה ע"י המוני היהודים בסרביה ובבולגאריה. כן נתקבל בהתלהבות ע"י היהודים של מזרח־לונדון, ולעומת זה לא עלה בידו להשיג את תמיכתם של מנהיגי היהודים באנגליה, של חובבי־ציון באותה ארץ, ושל הנהלת יק"א. אף „הנדיב הידוע", הבארון אדמונד בנימין רוטשילד (ע"ע), שביחסו לעניין היתה תלויה במידה מרובה גם עמדתם של ראשי היהדות ואגודות חובבי־ציון באירופה המערבית, דחה את תכניתו של הר' בשיחה המכרעת, שקיים עמו בפאריס ב18 ביולי 1896. רוטשילד נימק את התנגדותו לה בכך, שאין כל אפשרות לארגן את המוני־היהודים. עצם הדחיה, וביחוד הטעם שניתן לה, גרמו במידה מרובה לדבר, שהר' החליט לארגן את העם היהודי לשם הפיכתה של א"י למדינה יהודית. לתכלית זו פיתח תעמולה רחבה לתכניתו. ב6 במארס 1897, בוועידה מוקדמת של באי־כוח אגודות חובבי־ציון בגרמניה, אוסטריה וגאליציה, הוחלט, לפי הצעתו של הר', לכנס קונגרס ציוני כללי.

הרעיון של כינוס קונגרס ציוני עורר התנגדות חזקה ברוב חוגי היהדות, ואף בשכבות ניכרות של חובבי־ציון; אך הר' הצליח להתגבר על התנגדותם של יריבים וספקנים ולכנס את הקונגרס הציוני הראשון, כאסיפה הלאומית של העם היהודי הרוצה בתחייתו. לשם הפצת הרעיון הציוני יסד הר' את השבועון Die Welt („העולם"), שגליונו הראשון הופיע ב4 ביוני 1897. הר' מימן את השבועון ואף היה עורכו הראשי.

ב29–31 באוגוסט 1897 נתכנס בבאזל הקונגרס הציוני הראשון (ע"ע)—הכינוס הבין־ארצי הראשון של היהודים על בסיס לאומי וחילוני. בקונגרס נתאשרה תכניתה של התנועה הציונית, הידועה בשם „תכנית־באזל", והוקמה ההסתדרות הציונית העולמית, כאירגון מדיני של „העם היהודי בדרך".

הר', שניהל את דיוני הקונגרס הציוני הראשון (וכן של חמשת הקונגרסים הציוניים הבאים, שנתכנסו בחייו), נבחר לנשיאה של ההסתדרות הציונית העולמית, ומאז שימש בכהונה זו עד מותו. מכאן ואילך חתר הרצל בהתמדה — בלא להתחשב במחלת־הלב שלו, שהלכה והחריפה במרוצת־הזמן מעומס־עבודה ומהתרגשויות, ולמרות ההתקפות הקשות, שנערכו עליו מצד מתנגדים מן החוץ ומצד יריבים בתוך המחנה הציוני — להשגתן של שתי מטרות עיקריות: 1) „הקמת בית־מולדת לעם היהודי בא"י", כפי שנקבע ב„תכנית־באזל", בהסכמתן של המעצמות ושל תורכיה — הסכמה, שתושג ע"י מו"מ דיפלומאטי; 2) חיזוקה ופיתוחה של ההסתדרות הציונית עד שתהא מסוגלת להיות גורם



שני עמודים מכתב־היד של יומן הרצל על ביקורו בהולאנד, 1885. עם רישום ותיאור של „המנגן בקתרוס" מאת פראנס האלס

בעל־משקל במו"מ המדיני והכספי עם גורמי־חוץ וגוף מבצע של מפעל ההתיישבות בא"י. זמן קצר אחר הקונגרס הציוני הראשון פתח הר' בעבודות־הכנה להקמתו של באנק קולוניאלי ציוני, בעל הון־מניות של 2,000,000 לי"ש, שנועד ליצור את הבסיס הכספי למו"מ שלו עם ממשלת־תורכיה. הר' הניח, שעם סיומו המוצלח של מו"מ זה יוקמו, כחברות־בנות לאותו באנק, המוסדות הכלכליים הדרושים לפיתוחה של הארץ ולאירגונה של תנועת העליה אליה וההתיישבות בה. בקונגרס השני (28–30 באוגוסט 1898) הוחלט רשמית על ייסודו של הבאנק, ובמארס 1899 הוצאה ההחלטה לפועל. הבאנק, שמושבו היה בלונדון, נקרא בשם .The Jewish Colonial Trust Ltd (בגרמנית: Jüdische Colonialbank; ובעברית: „אוצר התישבות היהודים" [ע"ע]). ב1903 נפתחה ביפו כחברה־בת לבאנק זה „חברת אנגלו־פלשתינה" (כיום: בנק לאומי לישראל). ואולם מאחר שהבאנקים היהודיים הגדולים, שבעליהם התנגדו לציונות המדינית, לא השתתפו במפעל, לא עלה ביד ההסתדרות הציונית אלא לגייס הון־מניות של 250,000 לי"ש בלבד. אמנם סכום זה היה גדול מכל הסכומים, שנאספו עד אז באגודות ציוניות, אך היה זעום לנוכח התפקידים העצומים, שנתייחדו לבאנק בתכניתו של הר'. אי־הצלחה זו לרכוש את אהדתם ועזרתם הפעילה של בעלי־ההון היהודיים לטובת התנועה הציונית היתה המכשול הגדול ביותר בדרך פעולתו המדינית של הרצל, ואפשר — הסיבה העיקרית לאי־השגת עצם מטרתו, למרות כמה הצלחות חלקיות, שזכה להן.

זמן קצר אחר הקונגרס הציוני השני עלה ביד הרצל, בעזרתו של הדוכס הגדול מבאדן, לרכוש את לבו של קיסר גרמניה, וילהלם II, לרעיון הציוני. בסוף ספטמבר 1898 הודיע הקיסר להרצל, באמצעותו של פיליפ אוילֶנבורג (ע"ע), שגריר גרמניה בווינה, שהוא מוכן לקבלו לראיון בירושלים בביקורו הקרוב בארץ־ישראל. אבל עוד קודם לכן, בראיון, שנתן הקיסר להר' בקושטה (18 באוקטובר 1898), שבה שהָה בדרכו לארץ־ישראל, הודיע לו הקיסר, שהוא מוכן להמליץ לפני השולטן על התנועה הציונית ולקבל עליו את החסות על „חברת־ההתיישבות לסוריה ולארץ־ישראל", שעמדה להיווסד ע"י הרצל. לאחר מכן נסע הר' לארץ־ישראל ונתקבל בהתלהבות ע"י תושבי המושבות העבריות (מקווה־ישראל, ראשון־לציון, נס־ציונה ורחובות). במקווה־ישראל נעצר הקיסר עם בני־לוויתו כדי לדרוש בשלומו של הר', שהמתין לו בשער־הכניסה לבית־הספר. הראיון הרשמי של הרצל ומלוויו עם הקיסר, שנתקיים ב2 בנובמבר 1898 במחנה־האהלים של הקיסר על־יד ירושלים, לא הביא לידי התוצאות, שהר' צִפָּה להן — בעיקר בהשפעת מיניסטר־החוץ הגרמני ברנַרד פון בילוב (ע"ע), שבין השאר הושפע מאי־אהדתם של חוגי ההון הבאנקאי היהודי לתנועה הציונית ומהתנגדותם הנמרצת של היהודים הליבראליים ושל רוב העיתונים והעיתונאים היהודיים לתנועה זו. אמנם בתשובה לנאומו של הר' השיב הקיסר, שהוא רואה בעין יפה את מאמציה של התנועה הציונית לשיקומה של א"י, ואף הבטיח להוסיף ולחקור בעניין; אך לאחר מכן לא הוקדשה עוד בחייו של הר' תשומת־לב ניכרת לתנועה הציונית לא מצד הקיסר ולא מצד ממשלתו.

כן לא נשאו פרי מאמציו המדיניים הישירים של הרצל בקושטה. בעזרתו של ארמין וַמבֵּרי (ע"ע), שהיה מקורב לחצר־המלכות בקושטה, נתקבל הר' ב17 במאי 1901 לראיון



תאודור הרצל (בערך 1896)

ע"י השולטן עבדול חמיד II. הר' עשה רושם חזק על השולטן, שביקש ממנו להגיש לו הצעות ממשיות לתיקון מצבה הפיננסי של תורכיה; אך הואיל וגם הפעם לא עלה בידו של הר' להשפיע על עשירי־היהודים, שיעמידו לרשותו את הסכומים הדרושים לדבר — לא חלה התקדמות במו"מ. באמצע פברואר 1902 הוזמן הר' שוב לקושטה ושהה בה כאורחו של השולטן, אך לא נתקבל על־ידיו אישית. הוצע לו רישיון להתיישבות מפוזרת של יהודים במקומות שונים בקיסרות התורכית, ביחוד בארם־נהרים, תמורת שיפור מצבה הכספי של הקיסרות; כיון שא"י הוצאה בפירוש מן התכנית — דחה הר' את ההצעה. ביולי 1902 הוזמן הר' שוב לקושטה, אבל גם הפעם לא קירב אותו המו"מ אל מטרתו. בהשפעת התפתחות זו החליט הר' לפנות לכיוון חדש לשם קידומה של תכניתו; התחיל המגע המדיני שלו עם בריטניה הגדולה.

על חשיבותה של בריטניה לגישומה של הציונות עמד הר' מתחילת פעולתו המדינית, וזוהי אחת מן הסיבות לדבר, ששאף לייסד את „אגודת־היהודים" באנגליה ושהבאנקים „אוצר התיישבות היהודים" ו„אנגלו־פלשתינה", וכן הקרן הקיימת לישראל (שנוסדה בקונגרס החמישי בדצמבר 1901), נרשמו כחברות אנגליות. לשם גיוס אהדתם של המדינאים ודעת־הקהל באנגליה לציונות כינס הרצל את הקונגרס הציוני הרביעי ב1900 בלונדון. בעזרתו של העיתונאי הציוני י. לאופולד גרינברג עלה ביד הר' לקשור קשרים עם ממשלת בריטניה. בתחילת יוני 1902 הוזמן הר' ללונדון כדי להעיד כמומחה בפני הוועדה המלכותית לכניסתם של זרים (קרי: יהודים) לאנגליה. בהזדמנות זו בא בדברים עם לורד נתנאל מאיר רוטשילד, ראש בית־רוטשילד הלונדוני, שהתנגד לרעיון ההתיישבות היהודית בא"י, אך גילה התעניינות בהתיישבות היהודית בתחומי הקיסרות הבריטית. בעדותו בפני הוועדה המלכותית טען הר', שבעיית ההגירה של זרים (יהודים)



הרצל פותח את הקונגרס הציוני השני בבאזל (1898)

לאנגליה תבוא על פתרונה, אם תציע ממשלת־בריטניה טריטוריה להתיישבות עצמאית של היהודים. אמנם, קבע הרצל, מטרתה של התנועה הציונית, כפי שהוגדרה בתכנית־באזל, היא התיישבות ממלכתית בא"י, אך במסיבות מיוחדות, כשיהיה הכרח בהושטת עזרה דחופה להמוני־יהודים, תראה התנועה הציונית חובה לעצמה לנסות — מתוך שמירה על תכניתה ועל עקרונותיה — להקל את גורלם של היהודים הנדכאים בדרך אחרת. בשיחה, שהיתה לו, להר', עם יושב־ראש הוועדה למחרת היום, שבו נתן את עדותו הפומבית, גילה הר', שבדיבריו על טריטוריה להתיישבות נתכוון לקפריסין ולחצי־האי סיני, כלומר, לחבלי־ארץ נתונים לחסותה של אנגליה, שהם קרובים לארץ־ישראל.

לאיזורים אלה הופנתה תשומת־לבו כמה שנים קודם לכן ע"י דוד טריטש (ע"ע). עכשיו, אחר כשלון המו"מ עם ממשלת־תורכיה, ראה הר' לנכון לבוא בדברים עם ממשלת בריטניה בעניין השגת זיכיון (צ'ארטר) להתיישבות יהודית באותם האיזורים, ביחוד בחבל הסמוך לוואדי אל־עריש. הוא האמין, שבדרך זו יצליח לפתוח בזמן הקרוב בפעולה התיישבותית, שנתבעה בתוקף מצד חוגים גדֵלים והולכים בתוך ההסתדרות הציונית לנוכח אי־ההתקדמות במאבק המדיני. כן קיווה, שאם ייאחזו היהודים בשכנות לארץ־ישראל, יניע הדבר את ממשלת־קושטה לוויתורים. בהשתדלותו של ל. גרינברג נתקבל הר' ב22 באוקטובר 1902 לראיון ע"י מיניסטר־המושבות הבריטי, ג'וזף צ'מברלין (ע"ע). המיניסטר דחה את ההצעה של התיישבות יהודית בקפריסין, אך התייחס באהדה לתכניתו של הרצל בנוגע לחצי־האי סיני, ואף המליץ עליה בפני מיניסטר־החוץ הבריטי, הלורד לַנסדַאון (ע"ע). בעקבותיו של מו"מ זה נדרש הרצל ב18 בדצמבר 1902 ע"י משרד־החוץ הבריטי לשלוח ועדת־חקירה לחצי־האי סיני, והובטח לו, שאם הדין־וחשבון של הוועדה יהיה חיובי, תתמוך ממשלת־בריטניה בתכנית בפני שלטונות־מצרים. המשלחת, ששוגרה על סמך הבטחה זו לחצי־האי סיני, קבעה, שחצי־אי זה וחבל אל־עריש יהיו ראויים להתיישבות רק אם תסכים ממשלת־מצרים להעברת כמויות־מים ניכרות לאיזורים הללו מן הנילוס. אחר מו"מ ממושך, שהתנהל ע"י הר', ל. גרינברג והקולונל א. א. גולדשמיט עם הנציב העליון הבריטי, הלורד קרומר (ע"ע), ועם ממשלת־מצרים, דחתה הממשלה המצרית את התכנית, ובעקבותיה של דחיה זו סילקה ממשלת בריטניה את ידיה ממנה.

בשיחה, שקיים גרינברג עם צ'מברלין ב20 במאי 1903, עורר מחדש, בשמו של הר', את עניין ההתיישבות בקפריסין, אך צ'מברלין היה סבור, שקפריסין אינה מַתאמת להתיישבות יהודית אוטונומית, והציע במקום זה שטח־ארץ באפריקה המזרחית (ע"ע אוגנדה, הצעת־). על תכנית כזו כבר רמז צ'מברלין בשיחתו עם הר' מיום 23 באפריל 1903, והר' דחה אותה. אך הואיל ובינתיים הגיעו הידיעות המסעירות על הפרעות, שנערכו ביהודי קישינב וחשפו את מצוקתם של המוני־ישראל באירופה המזרחית ואת הצורך שהיה להם בישועה דחופה, ראה הר' צידוק בהמשכת המו"מ עם ממשלת־אנגליה גם על יסוד הצעתו של צ'מברלין. הוא הגיע להחלטה זו מתוך נימוקים מדיניים, טכסיסיים ומעשיים. הוא האמין, שע"י הידוק הקשרים בין ההסתדרות הציונית ואנגליה תכיר



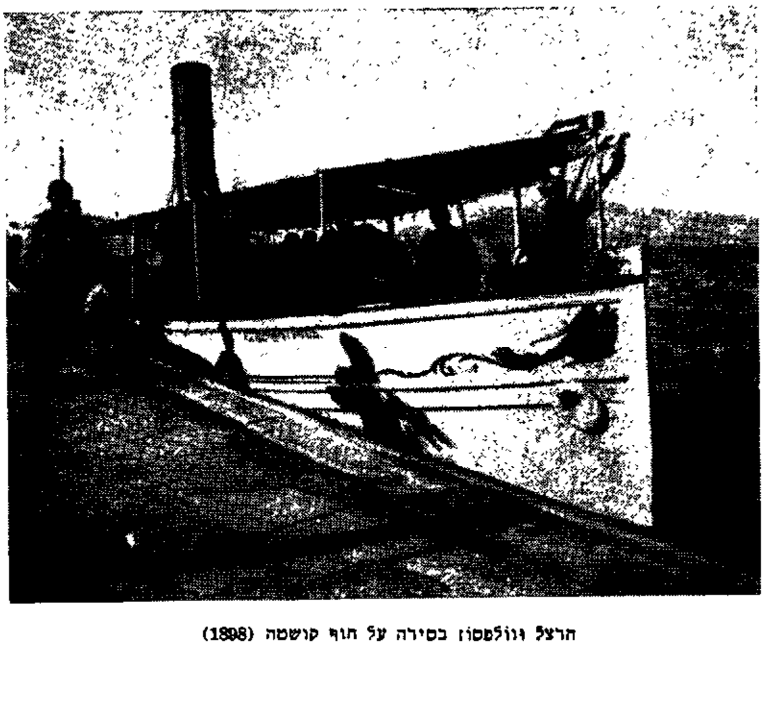
המשלחת הציונית אל וילהלם II (על־יד תעלת סואץ)

מדינה זו ביהודים כבאומה מבחינה מדינית ותסייע בגישומה של התכנית הציונית בכללה. כן היה סבור, שהצעת אוגאנדה תביא את תורכיה לידי ויתורים גדולים יותר לגבי א״י, משתיווכח תורכיה, שתפסיד את עזרתו של ההון היהודי, שהיה, ודאי, מועמד לרשותה אילו הסכימה להתיישבות יהודית אוטונומית בא״י. ולסוף ראה הר׳ בתכנית־אוגאנדה אמצעי להפיכת המנוסה המבוהלת של היהודים מרוסיה לתנועה מאורגנת לאֶרֶץ, שתשמש כעין נקודת־משען למרכז העתיד לקום בא״י.

ואולם בו בזמן המשיך הר׳ גם בפעולתו הישירה למען א״י. ב5 באוגוסט 1903 נסע לרוסיה כדי להשתדל בהקלת מצבם של היהודים בממלכה זו, וכן כדי להבטיח את תמיכתה של הממשלה הרוסית בקושטה בתביעות של ההסתדרות הציונית לגבי א״י. בשתי השיחות, שקיים עם פלֶוֶה, מיניסטר־הפנים הרוסי, הבטיח זה האחרון להר׳, שממשלת־רוסיה תמליץ על התכנית הציונית בפני השולטן. במסעו זה נתקבל הר׳ בהתלהבות ע״י המוני היהודים ברוסיה, ביחוד בווילנה. בזמן שהייתו ברוסיה נמסרה לגרינברג הודעתה של ממשלת בריטניה מן ה14 באוגוסט 1903, שאם ועדת־החקירה, שתִשָלח ע״י ההסתדרות הציונית, תמצא באפריקה המזרחית שטח מתאים להתיישבות יהודית, תהיה ממשלת בריטניה מוכנת להרשות את הקמתה של מושבה יהודית אוטונומית באותו תחום תחת שלטונו של מושל יהודי ובהנהלתה העליונה של בריטניה.

בהסכמת הוועד הפועל הציוני הגיש הר׳ את „הצעת אוגאנדה״ לקונגרס הציוני השישי, שהתקיים בבאזל ב22—28 באוגוסט 1903. למרות הודעתו המפורשת בנאום־הפתיחה, שאין הצעה זו באה לשנות דבר בעניין המטרה הסופית של הציונות ושהדברים אמורים, לפי שעה, בהחלטה לבחון את ההצעה בלבד — עוררה התכנית התנגדות נמרצת והתרגשות מרובה בקונגרס, ביחוד בקרב הצירים מרוסיה. הללו ראו בכך בגידה בא״י; וכשהוחלט, למרות התנגדותם, על בחירת הוועדה, שתיעץ לוועד הפועל המצומצם (ההנהלה הציונית של הימים ההם) בעניין שיגור ועדת־חקירה לאפריקה המזרחית, עזבו „אומרי הלאו״ את אולם־הקונגרס. בשיחה גלוית־לב עם הצירים שפרשו הוכיח להם הר׳, שלא הפסיק אף לרגע את מאמציו להשגתה של א״י, שהיתה ותהיה לעולם מטרתה של הציונות, וכך עלה בידיו למנוע את פילוגה של התנועה. בישיבת־הסיום של הקונגרס, שבה השתתפו כל הצירים, הצהיר חגיגית: „אם אשכחך ירושלים תשכח ימיני״.

מיד אחר הקונגרס המשיך הר׳ בהשתדלויותיו אצל המעצמות לשם השגתה של א״י. הוא החליף מכתבים בעניין זה עם פלווה, ששלח הוראות בקשר לכך לשגריר של רוסיה בקושטה. כן העלה הר׳ הצעות חדשות לפני ממשלת־תורכיה. בינואר 1904 קיים שיחות עם האפיפיור ועם מלך איטליה וממשלתה. ואולם השתדלויות אלו לא הביאו לתוצאות ממשיות. אותה שעה המשיך הר׳ בעקשנות את המו״מ עם



הרצל וּוולפסון בסירה על חוף קושטה (1898)



הפגישה של הרצל עם וילהלם II על־יד מקווה־ישראל (1898)

אנגליה, שבו ניסה לשווא לחדש את הדיון בתכנית־סיני. המלחמה הקשה, שנלחמה בו האופוזיציה הציונית (בהנהגתם של אוסישקין, צ׳לנוב, אחד־העם), הכבידה עליו, מבחינה טכסיסית, את ההסתלקות הגלויה מתכנית־אוגאנדה — צעד, שהיה מעוניין בו. מלחמה זו נתחדשה מיד אחר הקונגרס, כי ההתפייסות שלו עם האופוזיציה, שעליה דובר למעלה, לא היתה, כפי שנתברר, בת־קַיָם. לפי יזמתו של מנחם אוסישקין (ע״ע), ששהה בימי הקונגרס השישי בא״י, נתכנסו בתחילת נובמבר 1903 בחארקוב חברי הוועד הפועל הציוני מרוסיה והחליטו — בין השאר — לשלוח משלחת להר׳ ולדרוש ממנו התחייבות בכתב, שהוא מסלק את ידיו לחלוטין מתכנית־אוגאנדה ומכל הצעה של התיישבות מחוץ לא״י. הר׳ סירב לקבל את שליחיהם של ציוני־רוסיה כמשלחת ולשמוע אולטימאטום זה. אחר כמה חדשים של מאבק קשה ופולמוס חריף בעיתונות הציונית ובאסיפות־עם החליט הר׳ לכנס את הוועד הפועל הציוני הגדול לשם בירור המחלוקת במחנה הציוני. בדיונים הסוערים, שהתקיימו בווינה ב11—12 באפריל 1904, שבהם הוכיח הר׳ לחברי הוועד הפועל, שהוא מוסיף לשמור אמונים לא״י, הצליח להרגיע את האופוזיציה ולקיים את המסגרת האחידה של ההסתדרות הציונית. ועידת־התפייסות זו היתה מפעלו הגדול האחרון של הר׳ למען התנועה הציונית.

מלחמות קשות אלו, נוסף על עבודתו המאומצת בשירות הציונות, החלישו מאד את לבו החולה; ומיד אחר ישיבת הוועד הפועל הוכרח לצאת לריפוי לעיר־המרפא פראנצֶנְס־באד. הוא לא החלים וחזר לווינה. מכאן נסע למקום־המרפא אֶדְלַךְ שעל־יד זֶמֶרינג. כאן לקה בדלקת־הסימפונות, ובמח־לה זו מת.

בחייו עשה הר׳ רושם רב על כל רואיו בהופעתו החיצונית, ביפי־תארו ובהתנהגותו האומרת כבוד; אלה שעמדו על טיבה של פעולתו הושפעו, נוסף על כך, ממעוף החוזה שלו, מרוחב־מבטו המדיני, מכשרונו הארגוני, וממסירות־הנפש שלו לרעיונו. אחר מותו נתעלתה דמותו בעולם היהודי והפכה למעין אגדה. לא עברו שנים מרובות ונתגלו גם תוצאות מאמציו. בזכות פעולתו הוכרו היהודים כאומה בין האומות ונפתחה תקופה חדשה בדברי־ימיהם. הוא הפך את התנועה הציונית, שלפניו היתה צנועה ותלשה, לתנועה עולמית, ועם יצירת ההסתדרות הציונית שיווה לה דמות של ארגון מדיני, באופן שקיסרות אדירה כבריטניה הגדולה ראתה בה באות־כות מוסמכת של העם היהודי. מכאן הוליכה דרך ישירה להצהרת בלפור (ע״ע) ולייסודה של מדינת־ישראל.

כהוגה־דעות ניתח הר׳ את בעיית־היהודים בבהירות ובעמקות יתרות. ב„מדינת־היהודים״, וביחוד ב„אלטנוילנד״ (שיצא באוקטובר 1902; תורגם לראשונה לעברית ע״י נ. סוקולוב בשם „תל־אביב״, תרס״ג), צפה מראש התרח־שויות בחיי־ישראל, שאירעו בשנים שבאו אחריו. הוא תבע את פיתוחה של א״י בעזרת המדע והטכניקה, הטיף לסבלנות בכל השטחים, בכלל זה ביחסים בין האוכלוסיה היהודית והערבית, וביקש לארגן את החברה החדשה, שתקום בא״י, בדרך שיתופית („מוטואליסטית״). ב„אלטנוילנד״ נתן ביטוי למופת לגעגועי־העם על ארצו ההיסטורית, והמוטו של הספר „אם תרצו — אין זו אגדה״ נעשה סיסמה לתנועה הציונית בכללה. ואין לגרוע מהשגים אלה גם ע״י ציון חסרונותיו, שעוררו את ביקרתם של בני־הדור, והם: זרותו למסורת היהודית והתעלמותו מחשיבותה של הלשון העברית במפעל התחיה הלאומית של עם־ישראל.

בצוואתו ביקש, שיקברוהו על־יד קבר־אביו בווינה עד שהעם היהודי יעביר את עצמותיו לארץ־ישראל. ואמנם עם ייסודה של מדינת־ישראל הועברו עצמותיו (באוגוסט 1949) להר־הרצל שבירושלים. לשם הועברו גם עצמות הוריו ואחותו פאולינה. יום מותו (כ׳ בתמוז) הוא יום־זיכרון לאומי במדינת־ישראל ולציונים בכל העולם.

כתביו הציוניים של הר׳ (בגרמנית) פורסמו לראשונה ב1905 (בעריכת ל. קלנר) בשם Zionistische Schriften; כנס חדש של כתביו הציוניים יצא ב1934—1935 בשם Gesammelte zionistische Werke. בתרגום עברי יצאו כת־ביו הציוניים לראשונה על־ידי הוצאת „אחיאסף״ בווארשה בתרע״ח—תרפ״ד. יומניו של הר׳ נתפרסמו לראשונה במקורם הגרמני ב1922—1923. מבחר מקיף מכל כתבי־הר׳, שכולל את יומניו, בתרגום עברי (ע״י ר׳ בנימין, א. ברש, א. יערי, ד. קמחי וי. שטיינברג), ב10 כרכים, יצא בתל־אביב ב1934. כרך של מאמרים („ציונות״) וכרך של „מכתבים״ יצאו בעברית בעריכת ב. נתניהו (1937). איגרות הר׳ מתחילת פעולתו הציונית עד הקונגרס הראשון יצאו בתרגום עברי בעריכת א.ביין וג. הרליץ (תש״ח). הוצאה שלמה של כל

כתבי הר׳ (לרבות איגרותיו), בתרגום עברי, ב20 כרכים, מתפרסמת משנת תשי״ד ואילך, מטעם הארכיון הציוני המרכזי בירושלים בעריכתו של א. ביין. מיבחר מיומני־הר׳ יצא באנגלית בתרגומו של מארווין לוֹאֶנתאל (Lowenthal) בניו־יורק (בשם The Diaries of Herzl) ב1956, והוצאה שלמה של היומנים (בתרגומו של הארי זוֹן) נתפרסמה ב1961 באנגלית, ובלשונות אחרות, נתפרסמו גם מיבחרים אחרים מכּתבי הר׳ וחיבורים בודדים שלו, וביחוד זכו להוצאות מרובות „מדינת היהודים" ו„אַלטנוילאנד".

ר. בריינין, חיי הר׳, ו, תרע״ט; ש. ל. ציטרון, הר׳, חייו ופעולותיו, 1921; ז. פישמן, בנימין זאב (תיאודור) בן יעקב הר׳, ערך ביוגראפי־ביבליוגראפי, תרפ״ד; מ. לוריה, תיאודור הר׳ והשקפותיו הפוליטיות והחברתיות, תרפ״ז; ש. שווארץ, הר׳ בספרי ימיו, תרצ״א; הנ״ל, הר׳ באיגרותיו, ת״ש; א. ורדי, מלכי בציון, פרשת מסע הר׳ בא״י וזכרונות עדי ראיה, תרצ״א; י. פטאי, הר׳, 1936; מ. הופמן, הר׳ הצעיר, 1941; מ. קלינמן, הר׳, [תש״ה]; י. ויינשל, האנס הר׳, 1945; הר׳ בחזון הדור, רשימות, הערכות, זכרונות, [תש״ו]; א. ביין, עם הר׳ ובעקבותיו, מאמרים ותעודות, תשי״ד; ק. רוזנפלד, הר׳ הסופר, תשט״ו; נ. א. שוראקי, הרצל, חיים וחזון, 1960; י. קלויזנר, אופוזיציה להרצל, תש״ך; א. ביין, תיאודור הר׳, תשכ״א; A. Friedmann, *Das Leben Theodor Herzls*, 1919; L. Kellner, *Theodor Herzls Lehrjahre*, 1920; J. de Haas, *Theodor Herzl, a Biographical Study*, 1927; T. Nussenblatt, *Zeitgenossen über Herzl*, 1929; id., *Ein Volk unterwegs zum Frieden* (Theodor Herzl – Berta von Suttner), 1933; id. (ed.), *Theodor Herzl-Jahrbuch*, 1937; M. Georg, *Theodor Herzl, sein Leben und sein Vermächtnis*, 1932; Z. F. Finkelstein, *Schicksalstunden eines Führers*, 1934; J. Fraenkel, *Theodor Herzl, des Schöpfers erstes Wollen*, 1934; id., *Theodor Herzl, a Biography*, 1946; J. Kastein, *Theodor Herzl, das Erlebnis des jüdischen Menschen*, 1935; S. R. Landau, *Sturm und Drang im Zionismus*, 1937; L. Vogel, *La vie pathétique de Théodore Herzl*, 1955; O. K. Rabinowicz, *Herzl, Architect of the Balfour Declaration*, 1958; R. Patai (ed.), *Herzl Year Book*, I–III, 1958–1960; E. Rosenberger, *Herzl as I Remember him*, 1959.

א. ב.

II. **משנתו הציונית של הר׳.** — בשלושה תחומים עיקריים תרם הר׳ למחשבה הציונית: (1) בקביעת מקורותיה של השאלה היהודית וטיבם; (2) בהגדרת מהותה של שאלה זו והקפה; ו(3) בהבהרת עצם תכנו של פתרונה וגם — וביחוד — בבירור הדרכים העשויים להביא לידי השגתו. בכל אחד מן התחומים הללו היה בתרומתו משום מפנה מכריע בהלכה ובמעשה הציוניים כאחד.

(1) **האנטישמיות, סיבותיה ויעדיה.** שלא כהוגי־הדעות הלאומיים שקדמוהו, שלא ראו באנטישמיות (ע״ע) של המאה ה19 אלא גלגול של שנאת־ישראל ההיסטורית, ראה הר׳ באנטישמיות תופעה חדשה, או שונה משנאת־ישראל שקדמה לה מכמה בחינות־יסוד. אין האנטישמיות סתם המשך לשנאה הישנה ואין להסביר את זו כאת זו על־ידי אותן הסיבות עצמן. האנטישמיות החדשה אמנם ניזונה ממורשת השנאה של ימי־קדם, ויש בה גם מיסודות המשפטים הקדומים והשנאה הדתית של ימי־הביניים; אבל העובדה, שלידתה וגידולה באו בתקופה, שיסודות אלה נחלשו בהכרה הציבורית, מעידה בבירור, שבכללה ובעיקרה היא נובעת ממקורות אחרים. וכשם שמקורות אלה אינם אידֵיאיים, כגון דת, או משפטים קדומים או אמונות תפלות (כפי שחשבו, למשל, פיליפסון ויליניק), כך גם אינם פסיכולוגיים (כפי שחשבו סמולנסקין ופינסקר). האנטישמיות נעוצה במצב המשפטי והסוציאלי, שלתוכו הוכנסו היהודים ע״י תהליכי העת החדשה; היא — „תוצאה של האמאנציפאציה" (ספרי־הימים, I, תרצ״ד, עמ׳ 9; „מדינת־היהודים", ב„כתבים ציוניים" [להלן: כתבים], תרצ״ד, עמ׳ 30).

האמאנציפאציה הרסה את חומות־הגטו, אבל רק את החומות החיצוניות בלבד. מאחורי חומות אלו הסתתרה חומה נוספת, בלתי־נראית לעין, אבל ממשית מאד — חומת ההתבדלות פסיכולוגית־חברותית, שהוקמה ע״י עצם העובדה של החיים בתוך הגטו במשך הרבה מאות־שנים. **וחומה זו לא נהרסה.** בעוד שהריסתן של החומות החיצוניות אי־אפשר היה לה שתֵעשה בעיקרה אלא ע״י העמים, שהיהודים חיו בתוכם, הרי הריסתה של המחיצה הפנימית היתה בעיקרה תפקידם של היהודים עצמם. היהודים לא מילאו תפקיד זה — או יותר נכון: לא מילאו אותו בשלמות — מפני שמאות שנים של חיי־התבדלות הרסו בתוכם את כושר הטמיעה **הגמורה** (ר׳ נאומו של הר׳ בהתאגדות הישראלית־האוסטרית, „ציונות", עמ׳ 51; „מדינת־היהודים", שם, עמ׳ 31, ועוד). אכן במידה **שהיה** תהליך של טמיעה, היה מצומצם מדי ואיטי מדי, שימנע את התעוררותה של האנטישמיות, ומשנתעוררה תנועה זו, שוב נחסמה הדרך לטמיעה לא רק ע״י המחיצה הפנימית, אלא אף ע״י המחיצה הסוציאלית החיצונית, שהוקמה ע״י האנטישמיות.

הטמיעה הגמורה של היהודים בתוך האומות חייבה על כל פנים תנאי אחווה וסבלנות במשך זמן ארוך הרבה יותר משניתן לה. אילו ניתן ליהודים „זמן־מעבר" מתאים, „אילו איפשרו להם לעלות לאט־לאט אל האמאנציפאציה ובשעת עליה זו נתנו להם, כפי הצורך, ברוך או במרץ, להיטמע", יתכן שפני הדברים היו שונים מעיקרם. „בכל אופן, סבור הר׳, **היתה האמאנציפאציה צריכה לבוא אחרי ההתבוללות, לא לפניה**". מאחר שהתהליך ההיסטורי היה בכיוון הפוך, כבר „מאוחר הוא לחשוב על התבוללות", וכן מאוחר הוא לחשוב על אמאנציפאציה כגילוי טבעי של רצון־העם (המכתב לביסמארק, „ספרי־הימים", כרך א׳, תרצ״ד, עמ׳ 118). מעכשיו היא עניין לקרב ולמאבק־מר, יומיומי, מתפשט ומחמיר — עניין, שיש **לכפותו** על המוני־העם. וכלום כפיה כזו היא אפשרית?

הטמיעה היתה הכרח לקיום האמאנציפאציה מפני שזו האחרונה ניתנה ליהודים בתקופת השתלטותו של עקרון הלאומיות. הרעיון, שפותח אח״כ ע״י נורדאו (ושכבר הוא נמצא אצל ואגנר, ב„היהודים במוסיקה"), שהאמאנציפאציה ניתנה **בתנאי** שהיהודים ייטמעו — תנאי, שהיהודים לא מילאו אותו — אמנם לא נוסח בצורה זו ע״י הר׳, אבל הוא גלום ומרומז בדבריו. היהודים נועדו ליעשות ע״י שיווי־הזכויות לא רק אזרחיה של **מדינה** מסויימת או נתיניו שֽוה־הזכויות של **שלטון** מסויים, אלא אף בנים **לאומות**, שבתוכן חיו. הם אמנם הכריזו על עצמם בתור כאלה, אבל מעולם לא נעשו כך מן הטעמים שנזכרו למעלה. הם נחשבים בכל מקום כ„בנים חורגים", ובצדק, כי המשך הקיום הקיבוצי שלהם הוא למעשה המשכו של **קיום לאומי** נסתר. טענתם של האנטישמיים בכל מקום, שהיהודים מהווים „אומה בתוך אומה", היא בלא ספק נכונה ביסודה, מאחר שהיהודים הם באמת בני **עם מיוחד** (לפי הגדרת הלאומיות של הר׳, שעליה ידובר להלן), שמסרב או אינו מסוגל לוותר על זהותו. מכאן המתיחות המיוחדת ביחסים שבין



המשלחת הציונית אל קיסר גרמניה מחוץ לשערי ירושלים (1898)

הצדדים ומכאן חריפותו של הסיכסוך: הניגוד בין החוק, שאי־אפשר לבטלו — החוק, המתייחס אל היהודים כאל בני־העם —, ובין כוחות־העם, המונעים את ביצועו מפני שאינם מכירים ביהודים בתור כאלה.

שאלת־היהודים היא איפוא שאלה לאומית, מכריז הר׳ — כלומר, היא שייכת לתחום המאבק בין לאומים, ובתור כזו אינה עשויה להיפתר אלא בהתאם לחוקיו של מאבק זה ומתוך שימוש באמצעים הנהוגים בו. „אין היא שאלה סוציאלית כמו שאינה שאלה דתית אף־על־פי שהיא לובשת לפעמים צורות אלו או אחרות" („ציונות", עמ׳ 14). במידה שהיא שאלה כלכלית, כלומר שאלה של התחרות בין שכבות שונות של האוכלוסיה על העמדות הכלכליות במדינה, כל עיקרה כלול בעובדה, שהלא־יהודים רואים בהתחרות זו מאבק כלכלי לא עם אזרחים אחרים, אלא עם בניו של עם אחר. עָקצה של הבעיה אף בתחום זה נעוץ, איפוא, ברקע הלאומי, ועוקץ זה דוקה נתחדד ביותר, באופן שהפך לסכנה מצד עצמו, מחמת המבנה הסוציאלי של היהודים, השונה מזה של כל עם ועם. מבנה זה נבע מן העובדה, שהתנאים המיוחדים של חיי־הגטו יצרו ביהודים שני טיפוסים עיקריים: את איש־הכסף ואיש־הרוח. „מְסִיבּוֹת היסטוריות היפנו אותם אל ענף־הכספים", ומחמת „היגמלות ניכרת מעבודה גופנית" נוצר בתוכם המון של אינטלקטואלים, במידה שאין דוגמתה בשום עם. כבניו של ציבור בורגני מובהק, חדרו היהודים, משנפתחו שערי־הגטו, לתוך המעמד הבינוני העירוני, ומחמת כובד משקלן, בכמות ובאיכות, של השכבות הנזכרות בקיבוץ היהודי, הורגשו מיד כוחן והשפעתן בכל חלקי האוכלוסיה. בעוד שאנשי־הכספים היהודיים פרצו להם עד מהרה דרך למעלה, אל המעמדות העליונים, לא הצליחו האינטלקטואלים ובעלי המקצועות החפשים, שמספרם היה מחוץ לכל פרופורציה רגילה, להיקלט כולם במעמדות הבינונים, וכך נדחף חלק ניכר מהם למטה, לשכבת הפרולטאריון. כמגורש מעמדה משובחת יותר וכנמנה על מעמד שאינו רואה את עצמו שייך לו לא על־פי נטייתו ולא ע"פ ערכו, הפרולטאריון היהודי הוא מר־נפש, ועל כל פנים תמיד בלתי־מרוצה, ואי־שביעת־רצון זו דוחפת אותו בהכרח אל המחנה של המהפכנים הסוציאליים. התוצאה היא שהמעמד הבינוני הכללי נלחם ביהודים בשלוש חזיתות: בפיר־נאנסיסטים היהודיים, הלוחצים עליו מלמעלה; בבני המעמד הבינוני היהודי, המתחרים הישירים שלו, ובפרולטאריון היהודי, המאיים עליו — מלמטה — בהפיכת משטרו. מפני־כן המעמד הבי־נוני הכללי הוא הנושא העיקרי של האנטישמיות. אבל מסיבות דומות, אף אם לא באותה שיטתיות, נלחמים ביהו־דים אף בני המעמדות הנמוכים ובני המעמדות הגבוהים.

שינוי המבנה הסוציאלי של היהו־דים לא יפתור בעיה זו. לשוא יטיפו המטיפים לפרודוקטיוויזאציה של היהו־דים, להעברתם לחיי־חקלאות וכדומה. „אחד מן הקינים העיקריים של האנטי־שמיות בגרמניה, מציין הר׳ (ספרי־הימים, I, עמ׳ 22), היא מדינת הסן, ושם היהודים הם איכרים זעירים" (נימוק, שמז־כיר את דבריו של ליליינבלום [כל כתביו, ד׳, עמ׳ 29]: „הלא נודע כי היהודים עובדי האדמה ובעלי האומנויות סבלו יותר מכל אחיהם מן הרעמים [הפרעות]"). הן אמנם ההתחרות הכלכלית מדרבנת את האנטישמיות ומענקת לה עָצמה של כוח־מחץ, אבל חדירתם של היהודים בשעה זו לתוך שכבות כלכליות נוספות, אף אם תפחית את הלחץ בשכבה אחת, תיצור אותו בשכבה אחרת על־ידי העברת יסוד־ההתחרות אליה, וכך תגביר את נגע האנטי־שמיות בתוכה — משום שנגע זה הפך בינתיים למחלה מהלכת בכל השכבות של האוכלוסיה ומשום שמקורו — וזה העיקר — אינו בשטח הכלכלי אלא בתחום הניגודים הלאומיים.

מה הם הסיכויים למלחמה באנטישמיות, לשתקה ולשככה? הר׳ משיב על שאלה זו: אפס.

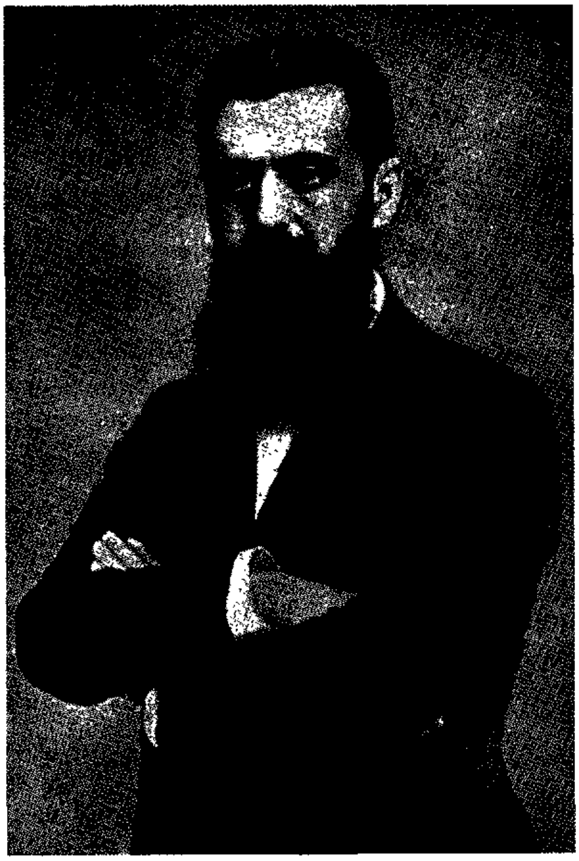
מאחר שהאנטישמיות החדשה אינה נובעת משנאת־הדת, ממשפטים קדומים או מתסביכים פסיכולוגיים — או אינה נובעת מהם בלבד —, מאחר שעיקרה נעוץ בגורמים סוציו־לוגיים, מוֹרֶשֶת תנאי־העבר ופרי מְסִיבּוֹת־ההוֶה — אין היא ניתנת בשום פנים לחיסול ע"י הסברה ראציונאליסטית או הטפה הומאניסטית. כנגד גורמים הקשורים ביסודות מלחמת־הקיום — הלאומית והפרטית — תש כוחה של הטפה כזו. האנטישמיות אינה עתידה לדעוך, כל עוד לא תֵעָלמנה הסי־בות שגרמו להתפרצותה, ולהפך היא עתידה לגדול בתוקף אותן הסיבות עצמן („מדינת־היהודים", שם, עמ׳ 31). מאחר שביטולה של האמאנציפאציה אינו אפשרי בלי שינוי יסודי של סדר־החברה הכללי, יהא המאבק על ביטולה קשה וחמור, ובמידה שיימשך ויתקדם מאבק זה, בה במידה תחריף האנטישמיות ותחמיר. שום התפתחות פנימית, טבעית, הנובעת מסֵדר־הדברים הקיים, אינה עשויה להביא שינוי בתהליך זה. המתח הגובר בין שני קטבי הציר, המציין את המציאות החברותית החדשה — כלומר, בין האנטי־שמיות והאמאנציפאציה —, מוכרח להסתיים בדרך הטבע

בהתפוצצות, ופירושה של התפוצצות זו יהא — נצחונה של האנטישמיות.

כשם שראשון היה הר' בין הוגי־הדעות הלאומיים, שראה את יחודה של האנטישמיות בתולדותיה של שנאת־ישראל בְּמָה שנבעה מן האמאנציפאציה — תופעה, שאף היא לא היה לה אח בתולדות־ישראל — ומדלדול כושר הטמיעה הלאומית של היהודים, כך גם שׁוֹנָה היתה משלהם הפרוגנוזה שלו ביחס להתפתחותו וסיומו של המאבק האנטישמי־היהודי. פינסקר ואחד־העם ראו את שנאת־ישראל באירופה כגורם, שאמנם אינו ראוי להיות נסבל על־ידי בני־אדם בעלי יזמה ובעלי כבוד עצמי, אך את הרע שבמצב ראו בהתמדתו, בְּמָה שאין לצפות לשינויים לטובה בו, במלים אחרות: הם ראו את הסטאטיקה שבאנטישמיות; ואילו הר', בניגוד לכך, ראה את הדינאמיקה שבה, את ההתפתחות השיטתית שלה, המכוּוֶנת להביא להחמרת מצב־היהודים עד קצה גבול־האפשרות. סמולנסקין (ע"ע) — ראוי לציין כאן — היה היחיד בין הוגי־הדעות של חיבת־ציון, שהתקרב להר' בנקודה זו; גם הוא סבור היה, שההתפרצויות האנטישמיות של זמנו (שנות ה80) היו רק ראשיתו של סער מתחולל ושׂשנאת־ישראל החדשה מסוכנת אף מזו של יה"ב; אעפ"כ האמין, שסכּנה זו מוגבלת בעיקרה לאירופה המזרחית, בעוד שהר' לא נטה להגבלה זו כלל וכלל. להפך: כמִי שקישר את האנטישמיות באמאנציפאציה, ראה גם את מקום־המוקד שלה בתחומי גישומה של האמאנציפאציה דוקה — כלומר, באירופה המערבית והתיכונה. ומה שחשוב ביותר: את קצה גבול התפתחותה של האנטישמיות ראה לא רק בביטול זכויות מסויימות, באפליות כלכליות וסוציאליות וכד' — כלומר, במיגור האמאנציפאציה ובחידוש התנאים שקדמו לה —, אלא במשהו חמור מזה לאין שיעור.

„אך עלינו להוסיף לרדת עד שְׁאוֹל תחתיה, צריך שיוסיפו לנו חרפות, יריקות, נאצות, מלקות, שוד ורצח, עד שנהיה מבוגרים לאידיאה זו (האידיאה של הציונות)", כתב הר' (במכתבו הרביעי לבארון הירש, ספרי־הימים, I, 112—113). ובנאום אל הרוטשילדים (שלא נגאם) הוא כותב: „אנו מוכרחים להגיע למטה, לגמרי למטה. אין אני יכול לשער את המראה ואת הצורות, שהעניין יקבל. האם תהא זו הפקעה מכוח מהפכה מלמטה? האם תהא זו החרמה מכוח רֶאַקציה מלמעלה? האם יגרשונו? האם ירצחונו? אני משער את כל הצורות הללו ביחד, ועוד אחרות" (שם, עמ' 129). ובמכתבו לאֶרנסט מֶצֵי, מיום 10 במארס 1903, הוא כותב: „אין אני מספסר באסון, אבל הוא יבוא גם על היהודים ההונגאריים, בצורה ברוטאלית, ויותר שיאחר לבוא יותר יהא חמור; יותר שיתחזקו [היהודים], יותר פראית תהא צורתו. אין הצלה מפניו" („מכתבים", עמ' 266).

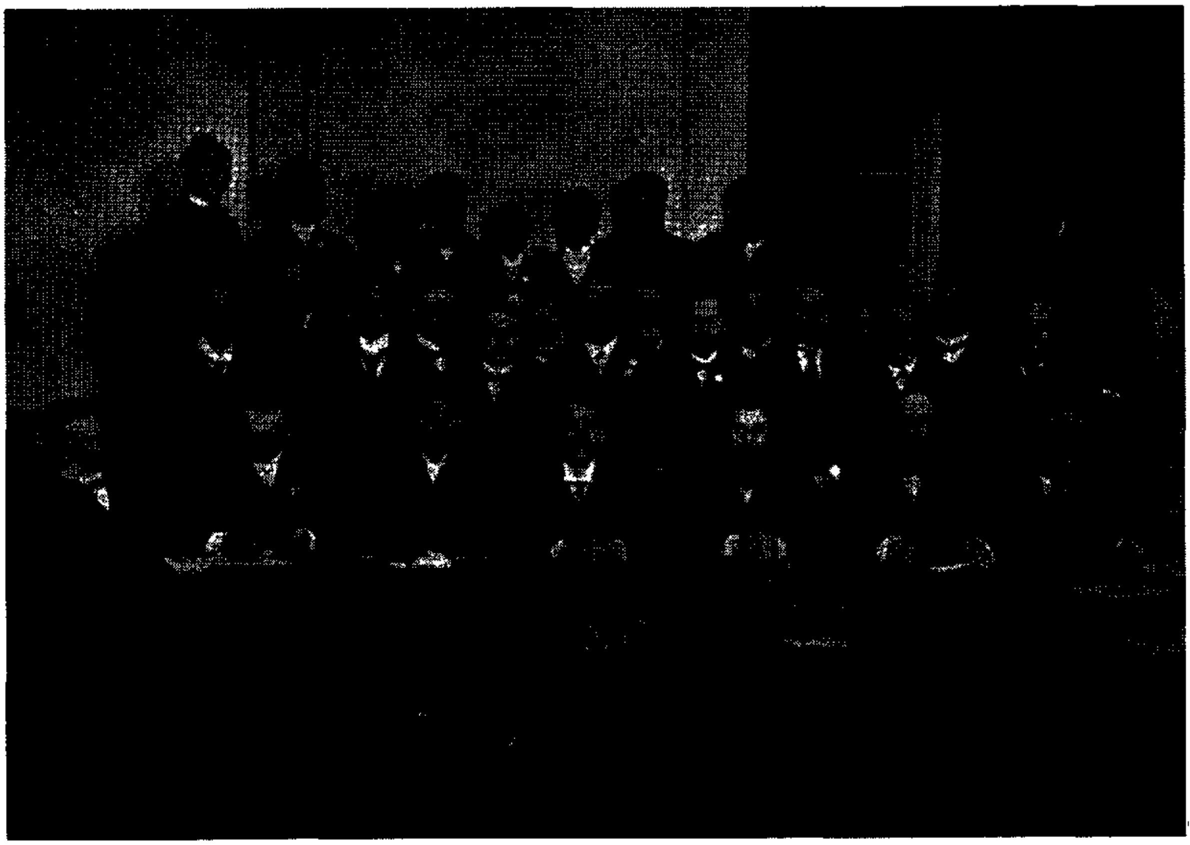
במלים האחרונות מרומזת החוקיות, זו של הטבע וההיסטוריה, שהר' ייחס להתפתחות האנטישמיות, והאופי של השואה — הקאטאסטרופה —, שבה ראה את סיומה של הפרשה. את חותם הטראגדיה בדראמה ההיסטורית של חיי היהודים בַּנֵּכָר ובַגּוֹלה ראה לא בִּרְצִיפוּת הַחֲזָרָה של צורות־הסֵבל, שלובש מאבקם של היהודים על קיומם, אלא בהֶפְסֵקוּתה של רציפות זו דוקה, בְּמָה שמאבק זה מתקרב לסופו בצורה של תבוסה וּמָוֶת. לא רק שאין למצוא כאן זכר



תאודור הרצל (1903)

לאמונה בנצח־ישראל, או בכוח ההסתגלות של היהודים וכד', שעתיד לחלץ אותם גם ממצוקה זו; להפך: למצב זה אי־אפשר יהיה להסתגל ואף מוֹצא לא יהיה ממנו. כי האנטישמיות, כשם שהיא מתקדמת לקראת שיא בחריפות, כך היא מתקדמת לקראת אוניוורסאליות בהקף. „במקום שאינה קיימת בו היום, תהא קיימת מחר" („ציונות", עמ' 64); „היהודים, הבורחים מן השנאה, יוצרים אותה בכל מקום שהם באים לשם" („היהודי הנצחי", כתבים, עמ' 188); „וכך יוצא שבמדינות הללו יגרשונו ובמדינות אחרות, שנימלט אליהן, ירצחונו" (ספרי־הימים, I, עמ' 129). אעפ"כ לדבריו, ש„אין הצלה מפני האסון", לא היתה משמעות פאטאלית; כוונתו היתה לומר, שֶׁההתפתחות הנידונה תגיע בהכרח לידי ה„סוף" הנזכר רק אם יניחו לדברים להתגלגל מעצמם, אם לא תבוא התערבות מכוּוֶנת, מחושבת, שבכוחה להפסיק את התהליך בעוד מועד.

התערבות זו ראה הר' בנסיגה שיטתית ומהירה של היהדות מכל העמדות שכבשה לה באירופה, בכל מקום שהלחץ האנטישמי תובע בתוקף את פינוּיָן, ביתר דיוק: בנסיגה כוללת ממערכות המלחמה באנטישמיות ובהודאה בנצחונה של זו להלכה קודם שניצחון זה יֵהָפך לעובדה. „האנטישמיים ניצחו. יבושם להם!". ויש להכיר גם ביסוד הראציונאלי שבמהלך־התפתחות זה: „הם ניצחו משום שצדקו. הם לא יכלו להיכנע לנו בצבא, בחוקה, בכל תנועת החיים בתור גמול על שנתנו לנו לצאת מתוך הגטו" (ספרי־הימים, I, עמ' 182). והוא מוסיף: „אנו מוכרחים לכרות ברית־שלום משום שאין אנו יכולים להמשיך את המלחמה.



ישיבת חוועד המפקח של „אוצר התיישבות היהודים" כבאזל (1903)

משום שלאחר מכן נהיה מוכרחים למסור את עצמנו בתנאים נוחים פחות" (שם). הכרה בטענותיה ההגיוניות של האנטישמיות, והעיקר — כמסקנה מכך — הכרזה על „יציאת מצרים" והתחלת ביצועה (שם, I, עמ' 129) יהא, איפוא, במשמען לא רק שביתת־נשק, אלא יותר מכן: ברית־שלום עם האנטישמיות; וברית־שלום זו יהא פירושה לא רק מעשה־פיוס כללי („ציונות", עמ' 64), אלא אף הפיכת הכוח ההרסני של האנטישמיות לכוח בונה לטובת האינטרסים היהודיים. „האנטישמיים יהיו לידידינו הנאמנים ביותר; הארצות האנטישמיות תהיינה לנו בעלות ברית" (ספרי־הימים, I, עמ' 82).

הר' מתבונן באנטישמיות „בלי איבה ופחד" — ואף בלא משפט קדום. לא רק שהוא מוצא טעם הגיוני לטענה היסודית של האנטישמיות, ולא רק שהוא רואה, כפי שציינו, אפשרות של עשיית שימוש קונסטרוקטיווי באנטישמיות לשם קידום ענייניה של היהדות, אלא שהוא מוצא בה גם צד חיובי אחר: מבחינה היסטורית הוא רואה בה את האויב — ו„האויב הוא חישוק־הברזל של האומה" (כתבים, עמ' 220). כשם שתפקידה ההיסטורי של האמאנציפאציה היה להחזיר ליהודים את כבודם האישי, כך היה תפקידה ההיסטורי של האנטישמיות להחזיר להם את כבודם הלאומי. כי אנטישמיות זו, שהיא פרי הלאומיות, תעורר גם ביהודים לאומיות — את לאומיותם שלהם. הן אמנם היהודים הם „ברצון או באונס, קיבוץ היסטורי בעל יחוד מובהק", ובכן, לפי הגדרתו של הר' — עם, אבל עם זה, שהיה במצב רדום, זקוק היה, ככל שאר הקיבוצים במצבו, לדירבון החד של פעולת־אויב כדי שיהפך לעם ממש. שלא בצדק נמתחה ביקורת על תפיסת הלאומיות היהודית של הר', שלא ראה בה לכאורה אלא גילוי של האנטישמיות. ביקורת זו מתרכזת בסיפא של הגדרתו, הרואה במציאותו של „אויב משותף" סימן מובהק להווייתו של עם, ומתעלמת מן הרישא שלה, המדברת בפירוש על „קיבוץ היסטורי בעל סגולות ניכרות"; והרי רישא זו היא ההגדרה, שרוב חוקרי הלאומיות הגיעו אליה לאחר שנבחנו כל שאר ההגדרות — ונמצאו חסרות. כמו־כן שותפים חוקרי הלאומיות להשקפה, שראשיתה של הלאומיות קשורה תמיד במאבק של קיבוץ מסויים על קיומו — ובכן במציאותו של אויב. אם יש מקום לחלוק על תפיסתו בנידון, הריהו, כמסתבר, בתחום השקפתו, שמציאותו המתמדת של אויב קיבוצי היא סם־חיים ללאומיות. „ככפל לשון — אמר הר' — כדבר המובן מאליו, היא המימרה: אומות תתקיימנה כל כמה שהן אויבות זו לזו" (כתבים, עמ' 200). נדמה, שאומות עשויות להתקיים בייחודן — על כל פנים זמן ממושך למדי — גם מתוך קיום של יחסי־ידידות ביניהן. מכל מקום יש לציין ולהטעים, שהר' לא הגיע למסקנות הנזכרות בלי עיון מעמיק בבעיית הלאומיות וניתוח יסודי של גילוייה השונים, כפי שמעידים כמה מקומות בכתביו, וביחוד מאמרו נגד גידמן (שם, עמ' 145; והש' שם, עמ' 163; „ציונות", עמ' 51, ועוד). כמו־כן לא היה הר' סבור, שהאנטישמיות יצרה את האומה היהודית: „היהודים הם עם והיו עם, ולא עוד אלא שהם עם בעל עקשנות־קיום יוצאת מן הכלל, שהרי המשיכו לחיות מתוך יסורים שאין כמותם שמונה־עשרה מאות־שנים אחר חורבן מדינתם" (שם, עמ' 163). פעולתה של האנטישמיות בתחום זה נתבטאה רק במה שעוררה את ההכרה הלאומית המעומעמת והקימה את העם על רגליו. היא אותתה לו „סכנה", וע"י כך גם הזעיקה

והפעילה את כוחות־המגן שלו. הלאומיות היהודית החדשה היא הנוֹגדן, שנוצר בגוף הקיבוצי היהודי, שהותקף על־ידי האנטישמיות.

ביקורת ההרצלאות נוטה להסתייג מן ההנחה, שהאנטישמיות בכללה היתה עשויה ליהפך לתנועה פְּרוֹ־יהודית אף בתנאים של יציאה טוטאלית מן הגולה. אבל יש לזכור, שהר׳ נתכוון לאנטישמיות של זמנו, שלא הגיעה לגֶמֶר תהליך התפתחותה, וכן התכוון לאנטישמיות המתונה, העשויה להתגבר על יסודות שברגש ולשקול את הדברים במאזני־הבינה. הוא עצמו ניהל מו״מ עם אנטישמיים ואף האמין, שמצא לשון משותפת עמהם.

(2) שאלת היהודים — שאלת העמים. תפיסת השאלה היהודית בהגותם של חובבי־ציון, וכן של דור־ההשכלה שקָדם להם, היתה מוגבלת — גם מבחינת רְאִיית הקפה של השאלה גם מבחינת הערכת שלוחות־ההשפעה שלה — לענייניהם של היהודים עצמם. הֶס (ע״ע) ראה את השאלה היהודית כ„שאלת הגזע האחרונה״ — כלומר, כחוליה האחרונה בשלשלת הבעיות הלאומיות, שאמנם קשורה היא בהתפתחות ההיסטורית הכללית, אבל שעִם זה יש לראותה כחוליה בפני עצמה. אמנם בְּמַה שהוא מביא את דעתו של ארנסט לַהַרְן (ע״ע), שהקמתה של מדינה יהודית בא״י תפתור „חלק משאלת־המזרח״, יש לראות תפיסה של השאלה היהודית על רקע בינלאומי רחב יותר; אף־על־פי־כן אין להבחין כאן רְאִיָה של קשר אורגאני בין שאלה זו ובעיות לאומיות אחרות, אלא קשר של קוניונקטורה מדינית בלבד. עוד יותר מהֶס ראו לילְיֶנבלום (ע״ע) ופינסקר (ע״ע) את שאלת־היהודים כשאלה יהודית פנימית, שפתרונה או אי־פתרונה יקבע בעיקר את גורלם של היהודים בלבד. מאמצי השחרור העצמי של היהודים, שהם התנאי הראשון לפתרון בעייתם, אמנם צריכים לכלול גם פניות אל אומות אחרות, שתעזורנה להם במאמצים אלה, אבל הגורם היסודי למתן־עזרה זה מצד האומות נתפס בדרך כלל כרָצון טוב בלבד, ועכ״פ אינו מוגדר כראוי. אצל פינסקר כבר מצויה ההערה הקולעת: „אנו מרחיקים ללכת ומצפים גם לדבר זר כזה, שאותם העמים עצמם העוֹינים אותנו יהיו לנו לעזר ביציאתנו״ — רעיון, שהר׳, כפי שראינו, פיתח אותו ואף הפך אותו לעקרון חשוב בתכניתו (ר׳ להלן), אבל בְּמַה שנוגע לגופה של שאלת־היהודים, מהותה והקפה, אין כאן סוף־סוף כלום זולת השערה בלבד בדבר שינוי היחס בין רודף ונרדף, העלול אף הוא לסייע לפתרון השאלה. נמצא, שגם פינסקר לא זז מן העמדה, ששותפים היו לו בה קודמיו שהזכרנו ושבה דגלו אף סמולנסקין ואחד־העם.

תפיסתו של הר׳ היתה שונה מזו ביסודה. כי לדעתו של הר׳, אין השאלה היהודית רק שאלתם של היהודים, הסובלים ממנה, אלא גם שאלתם של העמים (שהיהודים חיים בתוכם), הסובלים ממנה אף הם. סבל זה של העמים אינו רק פרי של דמיונות מתעים או פחד מדומה בלבד, כפי שסבורים רבים. בניגוד ל„יודופוביה״, הפאתולוגית ביסודה, שהוטעמה ע״י פינסקר, מטעים הר׳ את היסוד הרֶאַלי שבפחדם של העמים מפני היהודים. העמים מתייראים מפני כוחם של היהודים, וכוח זה אינו מבוטל בשום פנים. היהודים הם באמת „מתחרים נוראים לכל המעמד הבינוני בארץ״ („מדינת־היהודים״, שם, עמ׳ 31), והם גם מתחרים קשים ומסוכנים בכל תחום אחר (ר׳, למשל, דבריו על היהודים בעולם־הכספים, ספרי־הימים, I, עמ׳ 180). הם נעשים יריבים קשים ומסוכנים עוד יותר ע״י הלחץ שלוחצים אותם והאיבה האופפת אותם. „הלחץ מביא אותנו בדרך הטבע לידי שנאת לוחצינו״ („מדינת־היהודים״, שם, עמ׳ 32). והתוצאה: „אכן נהיינו שוט לעמים, אשר עינו אותנו לפנים. חטאי אבותיהם מתנקמים בהם. אירופה נענשת כיום בעד הגיטו... אלו הן הלקאות בעקרבים, הָיִנו בעקרבים חיים, והעקרבים סובלים בשעת ההלקאה יותר מכּוּלם״ (ספרי־הימים, I, עמ׳ 71).

תסביך זה של שנאה ומלחמה, שיוצר מוּעָקה כללית, הופך, איפוא, את שאלת־היהודים לשאלת העמים מבחינה חברותית. אך גם מבחינה מדינית היא מתגלית בתור כזו — ומטעמים עיקריים אלה: א) היא מַטְרֶדֶת בלא הפסק את רוב עמי־העולם ע״י פעילותם של רגשי־ההתנגדות־ליהודים, המעוררים בתוכם ניגודים פוליטיים פנימיים, ומתוך כך גם אי־מנוחה כללית; ב) היא מעוררת, ע״י הביקורת המוּטַחת כלפי האמאנציפאציה, אי־שביעת רצון במשטר הליבראלי (או השמרני הנאור) וכך היא חותרת תחת משטר זה ומסכנת את השגי־הקידמה בכללם; ולסוף: ג) היא דוחפת את היהודים לזרועות המהפכה הסוציאלית ויוצרת ע״י כך כוח מסוכן, שעשוי לזעזע את אָשיות כל המשטרים ואף להרוס אותם מיסודם. נמצא, ששני הכוחות המנוגדים — אנטישמיות ומהפכנות — ניזונים זה מזה ומגבירים זה את זה (למרות השוני הגמור של מטרותיהם). ושניהם מאיימים, במידה הולכת וגדלה, על יציבותו של הסדר הקיים. ומאחר שהבעיה מַחמרת והולכת בתחומיהן של כמה אומות גדולות, שגורל־העולם קשור ואחוז בגורלן, הרי שאלת־היהודים היא בעיה עולמית, שפתרונה צריך, מוכרח להיות עניין לכל עמי־התרבות כולם.

הר׳ העביר, איפוא, את מרכז־הכובד של השאלה מתחומיו הפנימיים של העם היהודי לתחומים הנרחבים של הלאומיות



תאודור הרצל ביחד עם אסו, זאנגוויל, גרינברג וגולדסמיט בקונגרס הציוני הששי (1903)

האירופית, וכן העביר אותה לתחומי הפוליטיקה הבינלאומית המעוניינת ביציבותם של המשטרים הקיימים. שוב אין זו שאלה של קרן־זוית, שאלה של עם אחד, קטן־ביחס, שסבלו או אשרו הוא מאותם העניינים, שהעמים יכולים להתייחס אליהם באדישות, אלא שאלה שבפתרונה — ובאופן פתרונה — יש עניין חיוני לעמים לא פחות מליהודים. מאחר שהפתרון ה„שלילי" של האנטישמיות אינו ניתן לביצוע בלא שיזעזע את מבנה־המדינות, נשארה רק הדרך של הפתרון ה„חיובי" — של „יציאת־מצרים" מאורגנת ומדינת־היהודים. אפשרות שלישית אין. או — או. מכאן, שלא רק היהדות מועמדת על־ידי שאלת־היהודים על פרשת־דרכים, אלא אף האנושות כולה.

„מדינת־היהודים היא צורך־העולם!" (ספרי־הימים, I, עמ' 103). באימרת־כנף זו של הר' גלומה ומקופלת כל השקפתו על אפיה העולמי של השאלה היהודית ובה — או יותר נכון: ברעיון המסוכם בה — כלול היה גם כל כוח־הדחף של פעולתו המדינית והתעמלנית. אך בניסוח זה לא היה כלום משום תכססנות. הר' האמין באמונה שלמה בנכונותו — אפשר אף לומר: בדיוקו המאתמאטי. בטוח היה, ששאלת־היהודים באירופה היא מעין פצצת־זמן, שעלולה להתפוצץ כל שעה הן בכוח לחצה של האנטישמיות על המשטר הנותן שיווי־זכויות ליהודים, והן בכוח לחצם של היהודים כנגד המשטרים המונעים מהם שיווי זה. הוא לא שיער את המועד של התארעות זו, ואף לא ניסה לקבוע אותו, אבל הרגיש שעודף הקיטור, המצטבר והולך, מתקרב במהירות לממד־הסכנה. משום כך הטעים — וחזר והטעים — שרק פתרון מהיר של השאלה יש בו משום ערובה למניעתה של התפתחות זו. אכן המהפכה הנאצית בגרמניה והמהפכה הקומוניסטית ברוסיה, שבכל אחת מהן מילאה שאלת־היהודים, בצורה זו או אחרת, תפקיד חשוב, הן עדויות היסטוריות כבירות לצדקת הפרוגנוזה ההרצלאית.

(3) התיישבות וסוברניות. הפעילות המדינית של חובבי־ציון נצטמצמה בהשתדלויות בבירת תורכיה מתוך כוונה לבטל או להקל את איסורי ההגירה לארץ ולעיתים רחוקות — גם בהשתדלויות אצל צירי מעצמות אחרות (אנגליה ואה"ב) כדי שישמשו להם מליצים לאותה תכלית עצמה. בשום שלב של פעילות זו לא טענו חובבי־ציון להבטחת הזכויות הלאומיות של היהודים העתידים להתיישב בא"י, וכן לא טענו בשום הזדמנות להסכם בין הציונות והממשלה התורכית, שלביצועו תהיינה ערבות המעצמות האירופיות הגדולות (או, לכל הפחות, אחת מהן). הפוליטיקה הקולוניזאטורית של חובבי־ציון, וכן זו של הבארון רוטשילד (שהתנגד לכל משא־ומתן עם תורכיה), היתה מבוססת על תכנית של חיזוק היישוב היהודי בארץ בתנאי החוקים האזרחיים הכלליים, עד שיישוב זה ייהפך לחי נושא את עצמו ולכוח המכריע באוכלוסיה. חובבי־ציון התעוררו לפעולה מדינית כלשהי רק כשהממשלה התורכית הוציאה את ההגירה היהודית לארץ מתחומי החוק הכללי או הכבידה על ההתיישבות בה בתחומיו של חוק זה. משנכשלו השתדלויות אלו היתה תכנית־הפעולה שלהם מבוססת על עקרון אחד — הסתננות (אינפילטראציה), חדירה איטית בגבולות החוק או בניגוד לו — בגבולות האפשרויות הקיימות.

הר' התנגד לאינפילטראציה. אם מטרת הציונות היא ישוב מיליונים של יהודים, המוכרחים לצאת ממקומותיהם מפני עקת־האנטישמיות כדי להקים להם מקלט לאומי, אין האינפילטראציה עשויה בשום אופן להביא למטרה זו. היא עלולה להכניס לא"י מאות או אלפים או עשרות־אלפים של מתיישבים, אבל היא לא תפתור את בעיית העם; אף אם תתקדם בקצב של 10,000 לשנה, הרי תוציא, לפי חשבון זה, מארצות־המצוקה מיליונים אחדים רק במשך מאות שנים, ואת תשעת מיליוני היהודים הזקוקים למולדת — במשך תשע מאות שנה! (כתבים, עמ' 102). יתר על כן: בקצב זה לא יועבר לארץ־היעוד אף הריבוי הטבעי של היהודים בעולם, וכך לא יוחלש לחצה של האנטישמיות ולא יהא בדבר משום פתרון לשאלה. וכלום אפשר לתכנן תכניות לטווח ארוך כל־כך? והוי כל המדובר אינו אפשרי אלא אם נניח, שהאינפילטראציה תמשך באותו קצב עצמו, וללא הפרעות כלל, כאילו היא עתידה להתנהל בחלל התכול. אבל היא לא תתנהל בחלל כזה. היא תיתקל בהפרעות ומן ההכרח שתופסק.

כי כשם שהאינפילטראציה לא תשיג את מטרותיה בארצות־המוצא של היהודים, כך לא תשיג אותן בארץ־היעוד. שהרי מהו ההבדל בין חדירה איטית זו וחדירתם של היהודים לארצות אחרות? ביסודו של דבר: לא כלום. האנטישמיות, כלומר השאיפה של האוכלוסיה לנשל את היהודים מן העמדות שרכשו להם, היא בעצם בכל מקום פרי החדירה האיטית של היהודים ללא זכויות לאומיות מובטחות מראש. יאמרו, שבארץ־היעוד יהיו פני־הדברים שונים, שהרי אף אם לא יהיו בה למתיישבים זכויות כאלו, תהא להם מטרה לאומית כוללת, ומטרה זו תנחה את ההתיישבות בצורה, שהיהודים יהפכו לכוח בלתי־ניתן לנישול. אבל ההפך מזה היא האמת. משום שיש כאן ליהודים מטרה לאומית — כלומר מטרה של השתלטות על הארץ — הרי ההתנגדות, שיעוררו מצד התושבים הקיימים, תהא בהכרח חריפה עוד יותר. והתוצאה? „החדירה נמשכת, עד שבא הרגע, שאין להימנע ממנו, שבו מרגישים האוכלוסים המקומיים בסכנה הנשקפת להם, מתעוררים לאזעקה כללית ומכריחים את הממשלה להפסיק כל זרימה נוספת של יהודים" („ציונות", עמ' 21).

ואולם התיישבות זו — ההתיישבות הלאומית — תופסק ע"י הממשלה עצמה עוד קודם שתתעורר ההתנגדות באוכלוסיה — והיא תופסק, קודם כל, מחמת עצם המטרה הלאומית הכלולה ביסודה והמניעה אותה. לשוא משלים את עצמם מצדדיה, שע"י הימנעות מהכרזות על מטרות־התנועה מסתירים מטרות אלו מידיעתם של השלטונות. „בשום ארץ אין בואם של היהודים ממהר כל־כך להכריז על עצמו כמו בארץ־מולדתם ההיסטורית, יען וביען היא ארץ־מולדתם ההיסטורית" (כתבים, עמ' 102). אם השלטונות מעלימים עין מן ההתיישבות הקטנה, הרי אין זה מפני שאינם רואים את המכוון בה, אלא מפני שלפי שעה אינם רואים בה סכנה למעמדם המדיני בארץ. ברגע שתראה להם סכנה כזו, יפסיקו את ההתיישבות כליל — ובתוקף; ורגע זה יהיה, כמסתבר, בשעה שההתיישבות עדיין תהא רחוקה ממטרתה. יתר על כן: מפני שהתיישבות זו מנסה להעלים את מטרותיה, מפני שהיא כוללת יסוד של הערמה והתגנבות, מן ההכרח הוא שהשלטונות, הממונים על הסדר, יביטו עליה בעין רעה; ולא עוד אלא שכפעולה המתנהלת ללא הסכם עם ממשלת־הארץ, ואף בניגוד לעמדתה המדינית

המוצהרת, היא ביסודה אקט של מרדנות כלפי השלטון הקיים — אקט, שיביא, במוקדם או במאוחר, לידי פעולות־דיכוי. נמצא, שגם מצד התפתחות התגובה של האוכלוסים וגם מצד התפתחות היחס של השלטונות עתידה האינפילטראציה להסתיים בכישלון — בהקמת מיעוט יהודי נוסף בא״י, שגורלו לא יהא שונה ביסודו מזה של כל מיעוט יהודי אחר. ובכן: „זוהי התיישבות של ארמנים חדשים בתורכיה" (ספרי־הימים, III, עמ׳ 96; „ציונות", עמ׳ 56), ובמצב הטוב ביותר: גורל של יהודי־חסות, „התלויים בחסדם של השליטים"־האדונים (שם, עמ׳ 35); והרי כל עיקרה של הציונות הוא לשחרר את העם היהודי מן התלות בחסדם של שליטים כאלה. מפני־כן טען הר׳: „נקודת־המוצא יכולה להיות רק זו של זכות ומשפט ולא של חסד וסבלנות לפנים משורת־הדין".

בניגוד לפקודותיו של שר־הפלך או של ראש־המשטרה על אותם הקרקעות, שרכש לו בדרך של קניין פרטי" („ציונות", עמ׳ 269—270). ובצורה קיצונית, פאראדוכסאלית, אבל ברורה ביותר, קבע הר׳ את עמדתו בנידון זה במאמרו על הקונגרס הראשון ב1897: „ארץ, אשר לפי המשפט הציבורי שייכת לעם היהודי, והיא כולה עד חלקתה האחרונה רשומה בספרי־האחוזה כנחלתם של בלתי־יהודים, היא פתרונה של שאלת־היהודים לעד" (כתבים, עמ׳ 166).

רכישה כזו של טריטוריה לאומית או של טריטוריה מיועדת להתיישבות של עם אפשרית רק ע״י כיבוש או ע״י הסכם מדיני. הר׳ דחה את אפשרויות הכיבוש (ובכלל זה את אפשרויות הכיבוש ע״י מרד, שבו ראה אחד מגילוייו של „סוף" תהליך־האינפילטראציה, ר׳ ספרי־הימים, II, עמ׳ 14); נשארה רק הדרך של ההסכם המדיני. ואולם כיצד



הרצל וקבוצת עיתונאים ציוניים בקונגרס הציוני הששי בבאזל (1903)

כאן, בנקודת־המוצא, נעוץ עיקרו של ההבדל בין עמדתו של הר׳ ובין זו של חובבי־ציון. לפי חובבי־ציון היו הזכויות המדיניות והלאומיות של היהודים עתידות להיות מושגות בשלב מאוחר של ההתיישבות, כלומר היו מטרותיה של התיישבות זו, ואילו לפי הר׳ מן ההכרח היה, שתושגנה זכויות אלו קודם שהתחילה ההתיישבות, ועל כל פנים בשלב הראשון שלה — כלומר, הן צריכות היו לשמש לא המטרה של ההתיישבות, אלא היסוד שלה והתנאי לאפשרות ביצועה. חובבי־ציון בקשו לרכוש חלקות־אדמה קטנות רבות כדי להוות מהן טריטוריה לאומית, ואילו הר׳ ביקש להשיג תחילה את הטריטוריה הלאומית, שמתוכה יוכלו היחידים בעם לברור להם את חלקותיהם. „כבר הסברתי אלף פעמים — הוא כותב במאמרו „תשובה לאוסישקין" משנת 1903 —, שקיים הפרש בין רכישת־קרקע על יסוד קניין פרטי ובין רכישתו על יסוד משפט־העמים, ושבהפרש זה דוקה תלוי כל גורלה של תנועתנו — תלוי הכל, הכל! ברצוני לחזור ולהסביר את הדבר למר אוסישקין. גם אם יקנה את כל הקרקעות ביקאטרינוסלאב, לא תהא יקאטרינוסלאב שייכת לו מבחינה מדינית, אלא לצאר הרוסי, ואוי יהא למר אוסישקין, אם יעלה על דעתו לעשות משהו

יושג הסכם זה? ומה יהא יסודו? על כך משיב הר׳ כלהלן: „אם תהא קיימת נטיה להרשות את הקמתה של קהיליה יהודית, שתהא עצמאית פחות או יותר, לא יעניקו לנו זכות זו, שהיא יקרת־ערך כל־כך, בלא לקבל תגמולים. ומן הדין הוא, שכך יהא מצב־העניינים. אנו מוכרחים ליתן, וגם ניתן, בתור פעולת־גומלים בעד הענקתה של טריטוריה במשפט־העמים — תהא זו ארץ־ישראל או ארץ אחרת — יתרונות חמריים גדולים; אלא שאנו מוכרחים בהזדמנות זו להשיג — וגם נשיג — כל אותם התנאים הנחוצים, כדי להבטיח באופן סופי את עתידו של הקיום הלאומי" („ציונות", עמ׳ 36).

בדברים הללו סוכם בקיצור עיקר חידושו המדיני של הר׳. כדי להבהיר אותם יש רק להוסיף, שב„תנאים" הדרושים „להבטחת הקיום הלאומי" נתכוון הר׳, קודם כל, לסוברניות מדינית (או למינימום של אוטונומיה, שיבטיח סוברניות זו בעתיד מתקבל על הדעת); שנית, לצבא — להגנה עצמית יהודית בכל תקופת ההתיישבות (דבר, שעמד עליו בכמה הזדמנויות ובכל תכנית של צ׳ארטר שהציע); ולסוף — לערובות משפטיות פומביות ובינלאומיות. ב„ערובות" אלו התכוון לשיתופו של גורם שלישי בהסכם בין

הציונות והשלטונות בעלי־הארץ: המעצמות הגדולות (או, לכל הפחות, אחת מהן), וראה הכרח בכך מאחר שסבור היה, שהסכמים מדיניים אין להם ערך של ממש אם כל צד יוכל לנהוג בהם כראות עיניו, ומאחר שהעם היהודי עדיין היה מחוסר כוח מספיק כדי לכפות את קיומם של הסכמים כאלה אם הצד השני ירצה להפירם. במלים אחרות: התיישבות מיוחדת מעין זו שהעם היהודי רוצה לבצע בתחומי שלטונם של אחרים עשויה להצליח רק אם תהא מבוססת על „זכות ריבונות מובטחת", צָבָא־מגן עצמי, וערובות בינלאומיות.

במאמרו על פינסקר, „התורה והעבודה", השתדל אחד־העם להוכיח, שהר' לא חידש בהלכה הציונית דבר ושהציונות המדינית כולה, שהטיף לה, לא היתה, לאמיתו של דבר, אלא חזרה על התכנית, שכבר הוצעה ע"י פינסקר. בדיקה זהירה של טענה זו מוכיחה, שהיא רחוקה מן האמת. הן אמנם כבר כתב פינסקר: „מובן מאליו, שייסוד מקלט יהודי לא יוכל לצאת אל הפועל בלי תמיכת הממשלות", וכן ש„קיומו של מקלט זה צריך שיהיה בטוח בדרך מדינית". ומכאן, שפינסקר, ב„אוטואמאנציפאציה", היה קרוב בהשקפתו לתפי־סתו של הר'. אעפ"כ יש להבחין בהבדלים הניכרים בין עמדתם של השְנַיִם. פינסקר מדבר על „תמיכת הממשלות" בייסודו של המקלט היהודי, ואילו הר' מדבר על „ערובות בינלאומיות" קשורות בחוזה מדיני בין תורכיה והעם היהודי (או נציגו: „אגודת־היהודים"). פינסקר, שידע על רגישותה של תורכיה לעמדתן של מעצמות־אירופה כלפי מה שנעשה בתחומיה, הבין, ש„תמיכת הממשלות" בתכנית הציונית היא תנאי לעמדה חיובית מצד הממשלה התורכית כלפיה. התנג־דות מצד הממשלות הגדולות או מצד אחת מהן לייסוד המקלט היהודי בא"י עלולה למנוע את ההתיישבות היהודית בכללה או להפסיק אותה לאחר שתתחיל, באופן שהמקלט שיווצר לא יהא בטוח מבחינה מדינית. כדי שיושג „ביטחון" זה היה צורך, לדעתו של פינסקר, להוציא את הטריטוריה היהודית בתורכיה מתחומי האפשרויות של הסיכסוכים הבינ־לאומיים ע"י הקמתה כ„פאשאליק" מיוחד, „שתכונתו הני־טראלית תהא מקויימת מאת הממשלה התורכית ושאר הממשלות הגדולות. וזו ודאי תהיה אחת התעודות החשובות של הדירקטוריום [ההנהגה הלאומית היהודית] להטות להצעה זו לב הממשלה התורכית וגם לב שאר הממשלות האירופיות".

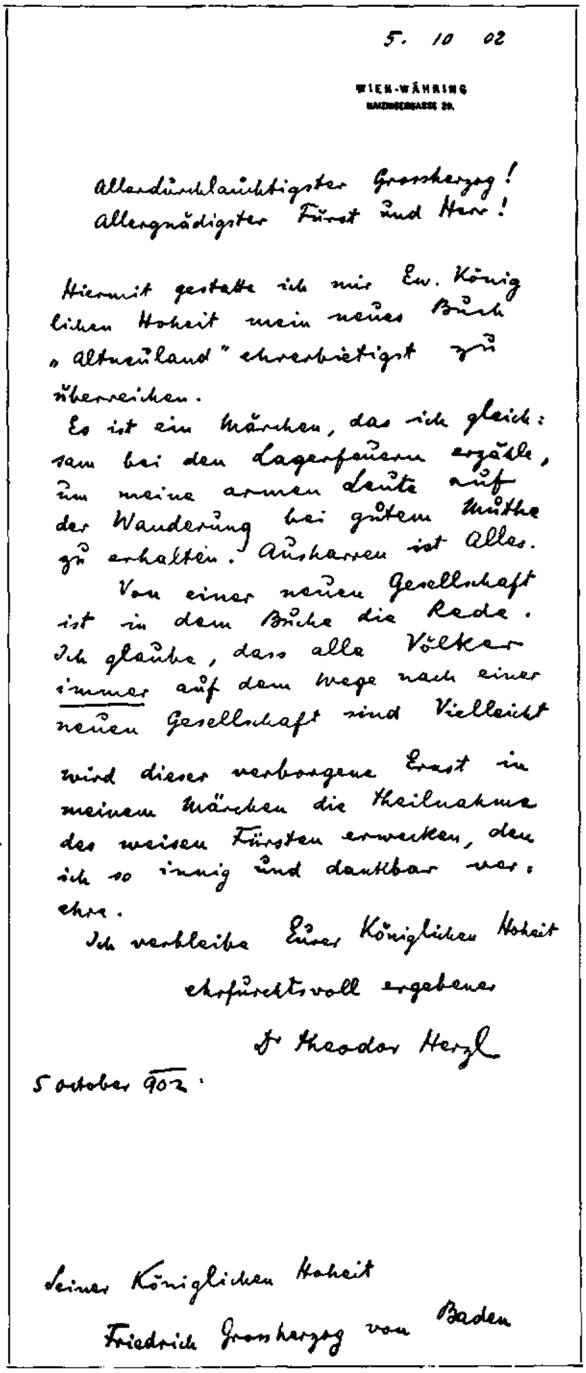
„אחת התעודות החשובות" — אבל לא התעודה החשובה ביותר, וכן לא ברור ביותר מדבריו של פינסקר אם ראה אותה כראשונה ב ז מ ן. נראה, שפינסקר הבחין בין ת מ י כ ה כ ל ל י ת של הממשלות, שצריכה היתה, לדעתו, ל ק ד ו ם להסדר ההתיישבות, ובין הֶסדר הניטראליות הפורמאלית (מה שהיה בו מעין ערובה בינלאומית), שעתיד היה ליעשות במרוצת־הזמן. מכל מקום מסתבר, שעמדתו של פינסקר בַנידון לא היתה מגובשת ביותר ואף לא קיצונית כעמדתו של הר'. על כך מעידה בבירור העובדה, שפרט לפיסקה הנזכרת ב„אוטואמאנציפאציה" לא חזר על תביעה זו בשום מקום, ועל כך מעידה גם כל פעילותו בהסתדרות של חובבי־ציון. כשהוצע בשנת תרמ"ה (1885) לשלוח משלחת לקושטה כדי להשתדל בביטול ההגבלות שהוטלו על העליה, העִיר פינסקר (במכתבו לפין): „משני טעמים לא אוכל להסכים על המלאכות הזו. א) מפני שהבארון הידוע הודיע דעתו כי חלילה וחלילה לנו לדפוק על דלתות שרי ממשלת תוגרמה ולקחת עמהם דברים בענין זה, למען לא נזיק בזה לענין כלו", ו„ראויה דעת הנדיב הזה להיות מ כ ר ע ת, כי הוא בעל נסיון יודע דבר בחללה של רשות ודורש טובת ישוב הארץ בכל לב. ב) גלוי וידוע לכלנו, כי כל המקבל עליו עבדות [כלומר, נתינות] תוגרמה יכול להאחז בארץ, לפחות בארץ הגליל היותר מוכשרת לקולוניזאציה" (א. דרויאנוב, כתבים לתולדות חיבת ציון, כרך א', עמ' 414). ובכן: הסתלקות גמורה מכל פעולה מדינית, מכל תביעה לזכויות לאומיות מוכרות, והצטמצמות בסיוע להתיישבות פרטית על בסיס של נתינות תורכית. יאמרו, שמדיניות האינפילטראציה היתה היחידה, שפינסקר ראה כ„מעשית" באותו זמן; אבל היא גם מעידה, שלא היה משוכנע ב„מעשיותה" של הפעולה המדינית המוקדמת, שהציע — או שרמז עליה — ב„אוטו־אמאנציפאציה". מכל מקום אין לייחס לפיסקה הבודדת שלו בנידון זה, שלא פותחה מבחינה רעיונית ולא נתמכה מבחינה מעשית, את מלוא התוכן של הרעיון ההרצלאי הנזכר — רעיון, שהפך לעיקר בתכניתו המדינית — כפי שעשה אחד־העם.

III. פ ע ו ל ת ו ש ל ה ר' ב ת ח ו ם ה פ ו ל י ט י ק ה ה ב י נ ל א ו מ י ת. כדי להעריך כראוי את פעולתו של הר' בתחום זה יש לבדוק את עמדתו המדינית כלפי תורכיה, על סבך הבעיות הפנימיות והחיצוניות שלה, וכן כלפי המעצמות, שהיה להן בזמנו עניין ישיר בבעיות אלו או, ביתר דיוק, במה שהיה ידוע כ„השאלה המזרחית" — כלומר, כלפי גרמניה, רוסיה, אנגליה וצרפת.

כשהתחיל הר' בפעילותו המדינית נצטמצמה פעולתה של רוסיה בקושטה בעמידה על המשמר בפני התפשטות יתרה של השפעת המעצמות, המתחרות בה, בתורכיה. רוסיה עדיין נחשבה אז — כמו בעבר — ל„אויב ההיסטורי" של האימפריה התורכית. שלוש המלחמות, שפרצו במאה ה19 בקשר לתביעותיה של רוסיה בתורכיה (1829, 1854, 1877), הפכו את רוסיה בעיני התורכים לסכנה מְתמדת לשלמותה של ממלכתם; אבל הלקח, שלמדה רוסיה ממִלחמות אלו, הכתיב עכשיו לרוסיה מדיניות זהירה — מה שגרם לכך, שנמנעה מלהתערב אף לטובתם של הארמנים ב1896.

לצרפת היו תביעות לגבי מצרים וסוריה (כולל א"י), לכל הפחות מאמצע המאה ה18 ואילך, ועמדתה של צרפת בסיכ־סוך ה„דתי" בירושלים, שהביא לידי מלחמת־קרים, וכן ההתערבות הצבאית שלה לטובת הנוצרים בלבנון ב1860, הוכיחו עד היכן היתה צרפת מוכנת ללכת לשם הגנתן של תביעות אלו. התקרבותה של צרפת לרוסיה (אחר מפלתה במלחמת 1870), תמיכתה ברוסיה בימי המלחמה הרוסית־תורכית (1879), ולסוף, הברית הרשמית, שכרתה עם רוסיה ב1893, עשו את צרפת בעיני התורכים לאויב כמעט שוה במעלה לרוסיה. יחסי צרפת־תורכיה נסתבכו — והורעו — עוד יותר מחמת החובות, שחָבָה תורכיה למלווים צר־פתיים — חובות, שתורכיה הִתקשתה לפרוע במועדם וישממשלת־צרפת תבעה את סילוקם בתוקף. סיכסוך מִיטִילֶנִי ב1901 — פרי הפלישה הצרפתית לאי — היה רק אחד מן הביטויים המרובים של יחסים מתוחים אלה.

אנגליה, שהיתה במשך רוב המאה ה19 השומרת הנאמנת על קיומה של תורכיה ושבמשך כיובל־שנים נחשבה עצתה כצו ל„שער הגבוה", איבדה את מעמד־הבכורה שלה בתור־כיה מיד אחר קונגרס־ברלין. העובדה, שכפתה את תורכיה שתמסור לה את קפריסין (1878), וביחוד כיבוש מצרים


5. 10 02

WIEN-WÄHRING
HAIZINGERGASSE 29.

Allerdurchlauchtigster Grossherzog!
Allergnädigster Fürst und Herr!

Hiermit gestatte ich mir Ew. Königlichen Hoheit mein neues Buch „Altneuland" ehrerbietigst zu überreichen.
Es ist ein Märchen, das ich gleichsam bei den Lagerfeuern erzähle, um meine armen Leute auf der Wanderung bei gutem Muthe zu erhalten. Ausharren ist Alles.
Von einer neuen Gesellschaft ist in dem Buche die Rede. Ich glaube, dass alle Völker immer auf dem Wege nach einer neuen Gesellschaft sind. Vielleicht wird dieser verborgene Ernst in meinem Märchen die Theilnahme des weisen Fürsten erwecken, den ich so innig und dankbar verehre.
Ich verbleibe Euer Königlichen Hoheit
ehrfurchtsvoll ergebener
Dr Theodor Herzl
5 october 902.

Seiner Königlichen Hoheit
Friedrich Grossherzog von Baden

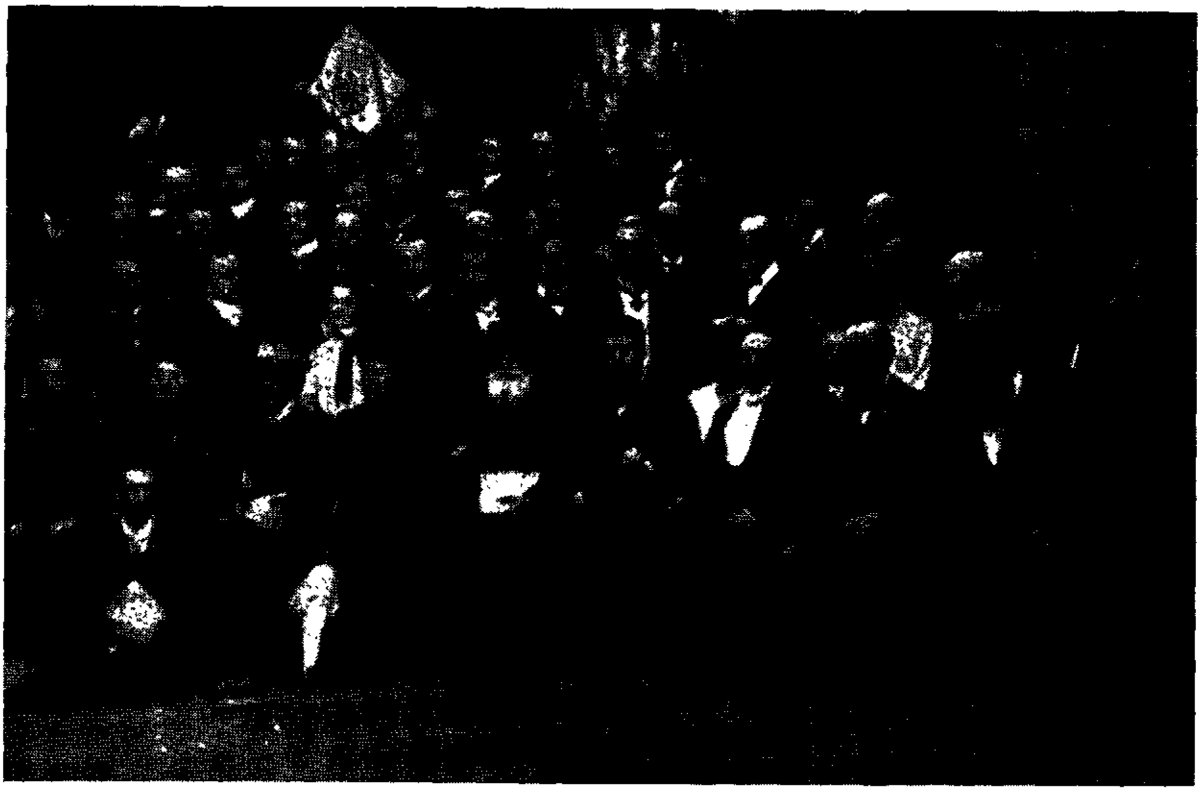
מכתב של הרצל אל הדוכס הגדול מבאדן

ב1882, ואח"כ סירובה לנהל מו"מ על פינויה לאחר שמתחילה היתה מוכנה לכך, הוכיחו, שאנגליה פסקה להאמין באפשרות הבראתו של „האדם החולה" ונצטרפה לקבוצת אויביו, המצפים למותו ומבקשים לחלק את שלל ירושתו. אנגליה נחשבה בתורכיה למעצמה, שהיא ספק אויבת, ספק ניטראלית, ועל כל פנים — לא ידידותית.

מיחס של אמון גמור בתורכיה נהנתה באותה שעה רק גרמניה בלבד. במשך כל המאה ה19 היתה פרוסיה־גרמניה היחידה ממעצמות־אירופה, שלא סיפחה שום חלק מתורכיה לשטחה, לא התערבה בתוך תחומה בכוח צבאי, ולא עוד אלא שהשתדלה למנוע את שאר המעצמות משימוש בכוח כזה לביצוע הסדרים רצויים להן (מאז ועידת לונדון, 1827, בקשר לבעיית־יוון). סירובה להצטרף לאנגליה ולצרפת בביקרתן ובתביעותיהן בקשר לשאלה הארמנית והתנגדותה למתן אוטונומיה לכרתים (1897) העלו עוד יותר את קרנה של גרמניה בתורכיה, ובכיוון זה עצמו פעל גם האימון, שנתנה גרמניה לצבא התורכי — אימון, שהראה בבירור את יעילותו במלחמה התורכית־היוונית (1897). מכאן, שאם נמצאה באותו זמן מעצמה, שתורכיה היתה עלולה להטות לה אוזן מרצונה, היתה זו גרמניה.

ברור, שהדרך היחידה, שנראתה להר' להשגת השפעה ידידותית בקושטה, היתה באמצעותה של גרמניה. מכאן המאמצים, שעשה מתחילת פעולתו, לרכוש את אהדתו של קיסר־גרמניה לתכניתו. לתכלית זו היו מכוונים שיחותיו המרובות עם הדוכס הגדול מבאדן, ידידו של וילהלם II, וכן המו"מ שלו עם פיליפ אוילנבורג, איש־סודו של הקיסר באותו זמן, ואח"כ — עם מיניסטר־החוץ פון בילוב והקאנצלר הוהנלוהי. מו"מ זה, שהגיע לשיאו בפגישה, שהיתה להר' עם הקיסר בקושטה (1898), ונסתיים בהבטחה מצד הקיסר להמליץ על התכנית הציונית בפני השולטן, מעיד, שהיה יסוד חזק לשיקולים של הר' בנוגע לאפשרות רכישת תמיכתה של גרמניה. כמו־כן אין ספק בדבר, שעוד קודם לכן, בשעה שהוצעה מצד גרמניה הופעתה של משלחת ציונית בירושלים לפני הקיסר, שהתעתד אז לבקר בארץ (ר' ספרי־הימים, III, עמ' 111—112), היה וילהלם II אופטימי מאד ביחס לתוצאות התערבותו בקושטה וראה את קבלתה של המשלחת הציונית כמיפגן מדיני ותעמלני בזירה הבינלאומית. מסתבר, שתכניתו של הר' נראתה מתאמת לאינטרסים של גרמניה באותה שעה; חברת צ'ארטר יהודית בחסותה של גרמניה היתה נותנת לזו האחרונה — כפי שנראה היה מתחילה — משענת חזקה במזרח הקרוב, מסייעת ל„דחף אל המזרח" שלה ומשמשת משקל־שכנגד — אפשר, משקל מכריע — בהתחרות הבינלאומית על ההשפעה בתורכיה. ואולם בין הראיון של הר' עם וילהלם II בקושטה ב18 באוקטובר 1898 ובין קבלת המשלחת בירושלים ב2 בנובמבר של אותה שנה חל שינוי מכריע במדיניות הגרמנית לגבי תכנית ההתיישבות היהודית האוטונומית בא"י, ושינוי זה בא, בין השאר, כתוצאה מן ההתנגדות הנמרצת, שגילה השולטן לציונות באוזניו של הקיסר. מעכשיו היתה תמיכה נוספת מצד גרמניה בציונות עלולה לעורר חשדות חמורים בתורכיה כלפי כוונותיה של גרמניה במזרח הקרוב — כוונות, שעד עכשיו כוסו בצעיף של פיתוח כלכלי בלבד — ולהעמיד את גרמניה בשורת המעצמות המתנכלות לשלמותה של תורכיה. מדיניות זהירה חייבה את גרמניה לסגת בעוד מועד מעמדה זו, ומכאן היחס הפושר, שגילתה הפמליה הקיסרית כלפי המשלחת הציונית בירושלים, מחיקת המשפט על חברת־ההתיישבות בחסות גרמניה, שנכלל בתזכיר שהגיש הר' לקיסר, וההשתדלות הגרמנית לתאר את המשלחת הציונית בעיני דעת־הקהל בעולם כעין גילוי של רצון טוב מצד גרמניה כלפי כוונות פילאנתרופיות בלבד.

הימנעותה של גרמניה מלסייע לציונות, בניגוד לנטייתה הראשונית בנידון, הנחיתה מהלומה על תקוותו של הר', שיניע את תורכיה לקבלת תכניתו בסיועה או בהשפעתה של מעצמה ידידותית. הר' עמד יפה על חומר־המצב ועל משמעות נסיגתה של גרמניה מעמדתה הקודמת: הימנעות מכל הזדהות עם הציונות ומכל תמיכה בה — לכל הפחות, לשעה.



הרצל וקבוצה של צירים בקונגרס הציוני הששי בבאזל (1903)

הר' הבין, שהגורם לנסיגה זו לא היה נעוץ ביחסה של ג ר מ נ י ה אל הציונות, אלא ביחסה של ת ו ר כ י ה אליה, ומפני־כן לא אבדה כליל תקוותו לחזור ולהניע ביום מן הימים את גרמניה לפעולה מדינית לטובת הציונות בקושטה. אעפ"כ גרמה עובדה זו, שפנה יותר ויותר לכיוון אחר — כיוון, שעליו כבר רמז בשיחתו עם אוילנבורג כאַלטרנאטיווה, שבאה בשבילו בחשבון במקרה של כשלון המו"מ עם גרמניה (ספרי־הימים, III, עמ' 99).

הר' התרכז עכשיו בניסיון להשיג תמיכה מצידה של אנגליה — דבר, שעליו חשב מתחילת פעולתו המדינית. כבר בנובמבר 1897, במאמר שפירסם ב„דיילי כרוניקל" האנגלי, כתב: „מלכתחילה סבור הייתי, שאיניציאטיווה דיפלומאטית תוכרח לבוא מאנגליה, לפי שאנגליה המביטה — אפילו בקו־האויר — להודו, מוכרחה לעבור במבטה על ארץ־ישראל" (כתבים, עמ' 190). ועוד קודם לכן, ביולי אותה שנה, הוא מגיב על תכנית של חלוקת־תורכיה, שלפיה תיפול א"י בחלקה של אנגליה: „לאנגליה נחוצה דרך קצרה זו להודו כפרוסת־לחם" („די וֶלט" מ30 ביולי 1897); ואולם עם זה הוא מטעים, שאנגליה לא תוכל להשיג את מבוקשה מאחר שכל המעצמות מעוניינות בנקודה זו ותשמורנה עליה מכל משמר. ובקונגרס הרביעי בלונדון הוא קובע, שזהו האינטרס של כל העמים, ש„בדרך לאסיה, בדרך הקצרה ביותר לאסיה, תיווצר תחנת תרבות לתועלתה של כל האנושות התרבותית" (כתבים, עמ' 120; הש' „ציונות", עמ' 182). ברור היה לו, שלאנגליה יש עניין ישיר, מחמת עמדתה במצרים, לזכות בהשפעה המכרעת על אותה תחנה ושאין לה דרך טובה להשיג מטרה זו מלתמוך בהקמתה של קהיליה יהודית באותו מקום, ששום עם לא יוותר עליו לחברו. מכאן קריאתו המפורסמת בקונגרס הרביעי, שסיכמה את אמונתו בתמיכה האנגלית בציונות: „אנגליה הגדולה, אנגליה החפשית, אנגליה הצופיה על פני כל הימים, היא תבין לנו ולשאיפותינו" (כתבים, עמ' 121).

מאחר שהתערבות ישירה של אנגליה בקושטה לטובת הציונות לא נראתה לו באותה שעה כמתקבלת על הדעת, סבור היה הר', שאנגליה תוכל — ע"י אירגון של תמיכה כספית חשאית בציונות (כגון באמצעותו של ססיל רודז) — לאפשר לציונות, בעלת־בריתה בכוח, להשיג בתורכיה את מבוקשה. הציונות תוכל לשחרר אז את תורכיה מלחץ־החובות המעיק עליה ולקבל תמורת זה את הצ'ארטר הנכסף, בעוד שאנגליה תקבל בעקיפים, ע"י עזרתה להקמת הקהיליה היהודית, את ההשפעה הדרושה לה בא"י (ר' מכתבו לזאנגוויל וקַאואן מן ה 20 בינואר 1902, ספרי־הימים, V, ביחוד עמ' 94); ומשנכשלה תכנית זו קיווה הר', שהמדיניות האנגלית תהא עשויה להסכים — מטעמים שבאינטרס העצמי שלה — להבטיח לה נקודות־משען בסביבות תעלת־סואץ ע"י ריכוז של כוח יהודי באותה סביבה. התכניות של התיישבות בקפריסין ובאל־עריש היו תוצאה ישירה של גישה זו, אבל נוסף על כך, ומאחורי כל זה, היתה שאיפתו לזכות בתמיכתה של אנגליה לעצם תכנית ההתיישבות בא"י כבגורם, שעתיד להטיל את מלוא משקלו על כפות־המאזניים המדיניות בבוא השעה המתאמת.

ואולם כשלונן של תכניות־ההתיישבות הנזכרות ואי־נכונותה של אנגליה באותה שעה ליטול בידיה את האיניציאטיווה המדינית לקידום ענייניה של הציונות בתורכיה, חזרו וגרמו למיפנה במאמציו של הר'. מעכשיו התרכזו מאמצים אלה בכיוון של השפעה על המדיניות הרוסית, שתנקוט צעדים בקושטה לטובת הציונות. מכאן השתדלותו לקבל ראיון אצל הצאר, נסיעתו לרוסיה ושיחותיו עם פלֵוֶה (ע"ע